

Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час

УДК 94(476)(092 Лев Сапега)
ББК 63.3(4Бел)
Л53

Рэдакцыйная калегія:

С.В. Марозава, доктар гістарычных навук, прафесар;
В.У. Галубовіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт;
А.І. Груша, кандыдат гістарычных навук.

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук, дацэнт А.Ф. Смелянчук;
кандыдат гістарычных навук, дацэнт Г.У. Васюк.

Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час : зб. навук. арт. /
Л53 ГрДУ імя Я. Купалы / рэд. кал. С.В. Марозава [і інш.]. –
Гродна : ГрДУ, 2007. – 422 с.

ISBN 978-985-417-980-3

Разглядаецца эпоха другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. у гісторыі Вялікага княства Літоўскага і розныя аспекты дзейнасці Л.Сапегі ў яе кантэксце.

Прызначана для даследчыкаў, выкладчыкаў, аспірантаў, магістрантаў і студэнтаў, школьных настаўнікаў, аматараў гісторыі Беларусі.

УДК 94(476)(092 Лев Сапега)
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-417-980-3

© ГрДУ імя Я. Купалы, 2007

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ”

Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час

Зборнік навуковых артыкулаў

PAWET.NET

Гродна 2007

Кожнае пакаленне і нават кожная школа гісторыкаў, як слушна сказаў патрыярх літоўскай гістарычнай навукі Станіслаў Лазутка, маюць свайго Юлія Цэзара. Наш Юлій Цэзар – Леў Іванавіч Сапега, адзін з самых уплывовых дзяржаўных дзеячаў канца XVI – першай трэці XVII ст. у Вялікім княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай. Яшчэ яго называюць «літоўскім Салонам». Беларускі мысліцель, дзяржаўны муж, юрыст, палкаводзец, дыпламат Леў Сапега на працягу паўстагоддзя быў магутным заступнікам беларускіх нацыянальных інтарэсаў і аплотам незалежнасці нашай гістарычнай дзяржавы.

Леў Сапега нарадзіўся 4 красавіка 1557 г. у вёсцы Астроўна Віцебскага павету (цяпер у Бешанковіцкім раёне Віцебскай вобласці). Паходзіў са старажытнага беларускага магнатскага роду, які меў карані на Смаленшчыне. Разам з Агінскімі, Алелькавічамі, Валовічамі, Хадкевічамі род Сапегаў шмат зрабіў для ўмацавання Вялікага княства Літоўскага. Беларуская і літоўская шляхта, як пераканаўча даказаў вядомы беларускі гісторык П.А. Лойка, цвёрда лічыла Вялікае княства Літоўскае сваёй Айчынай, уласнай дзяржавай, яе трымалася і яе бараніла.

Спачатку Леў Сапега вучыўся ў Нясвіжскай школе, заснаванай адным з адукаванейшых людзей таго часу Мікалаем Радзівілам Чорным, для якога незалежнасць Вялікага княства Літоўскага была найвышэйшай каштоўнасцю. Наступным крокам на шляху фарміравання палітыка быў Лейпцыгскі ўніверсітэт.

Па-еўрапейску адукаванага маладога арыстакрата ўзяў да сябе на службу манарх Рэчы Паспалітай Стэфан Баторый. У няпоўныя 23 гады Леў Сапега стаў сваім чалавекам ва ўладнай эліце. Выдатныя асабістыя здольнасці і шматгранныя веды, падмацаваныя знатным паходжаннем, абумовілі паслядоўнае заняцце ім усіх буйнейшых пасадаў у Княстве: сакратара Вялікага княства Літоўскага, пісара ВКЛ, падканцлера (1585–1589 гг.), канцлера (1589–1623 гг.), віленскага ваяводы, вялікага гетмана (1625–1633 гг.). Да таго ж ён быў старостам слоніўскім, мядзельскім, берасцейскім, магілёўскім і інш.

Малады дзяржаўца неўзабаве становіцца самым гарачым прыхільнікам і ўдзячным спадкаемцам незалежніцкіх настрояў сваіх апекуноў Радзівілаў і канцлера ВКЛ Астафея Валовіча, у канцэлярыі якога ён пачынаў сваю палітычную кар’еру, і вядзе паспяховую палітыку супрацьстаяння імкненню Кароны да гегемоніі і поўнай інкарпарацыі Вялікага княства. На захаванне дзяржаўнага суверэнітэту Княства Леў Сапега паставіў усё: свой аўтарытэт, палітычную кар’еру, літаратурны талент, а па-за гэтым і немалыя грашовыя сродкі.

Першай значнай справай у гэтым напрамку было стварэнне ў 1581 г. Галоўнага трыбунала ВКЛ – вышэйшай судовай установы, чым падкрэслівалася самастойнасць Княства ў межах Рэчы Паспалітай.

Наступнай – рэдагаванне Статута ВКЛ 1588 г., які стаў, па сутнасці, новай канцэпцыяй незалежнай беларуска-літоўскай дзяржавы. Ён гарантаваў эканамічную, дзяржаўна-палітычную і духоўна-культурную незалежнасць краіны. Гэта выдатны помнік духоўнай культуры беларускага народа і ўнікальная з’ява еўрапейскай прававой думкі. У сваіх прадмовах да Статута Сапега выразна зафіксаваў гэту кодэкса – будаўніцтва прававой дзяржавы.

Хоць не ўсё з дэклараванага Статутам ажыццявілася, тым не менш ён з’явіўся адным з доўга жывучых кодэксаў свету, больш за два стагоддзі вызначаў жыццё беларусаў і літоўцаў, праіснаваўшы да 1840 г. Ён аказаў уплыў на развіццё права Расіі, Польшчы, Украіны, Латвіі і Эстоніі. Статут 1588 г. – візітная картка Льва Сапегі.

Паколькі ў ВКЛ існавалі пэўныя арыентацыі на Маскоўскую дзяржаву або Польшчу, выкліканыя канфесійнымі адрозненнямі, Леў Сапега падтрымаў ідэю уніі праваслаўнай і каталіцкай цэркваў. З пашырэннем уплыву уніяцкай царквы ён звязваў надзеі на духоўна-рэлігійную кансалідацыю народа і ўмацаванне Княства.

Леў Іванавіч адыграў вялікую ролю ў адносінах Рэчы Паспалітай з Рускай дзяржавай у канцы XVI – першай трэці XVII ст., быў ініцыятарам саюза ВКЛ з Расіяй. Рэалізацыя гэтай задумы аб’яднала бы пад адным скіпетрам тры суседнія дзяржавы: Расію, ВКЛ і Польшчу. ВКЛ у гэтым саюзе адводзілася роля геапалітычнага цэнтра і палітычнага лідэра велізарнага еўра-азіяцкага аб’яднання.

Леў Сапега паслужыў сваёй Айчыне, а таксама гістарычнай навуцы, калі арганізаваў упарадкаванне і перапіску стосаў спараных, але найкаштоўнейшых дакументаў дзяржаўнай улады ВКЛ з канца XIV ст. Гэтым быў выратаваны ад гібелі і захаваны для нашчадкаў дзяржаўны архіў Вялікага княства Літоўскага – 600 неацэнных тамоў нашай гісторыі.

Леў Сапега вядомы таксама як мецэнат, фундатар 24 храмаў. Будуючы палацы, цэрквы, манастыры, ён зрабіў уклад у архітэктурнае мастацтва ВКЛ. Засноўваючы пры іх школы, паслужыў асвеце і адукацыі ў сваёй дзяржаве.

Народжаны ў Беларусі, Леў Іванавіч узвышаў беларускую мову, як афіцыйную дзяржаўную мову Княства і тым садзейнічаў развіццю нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Сваім талентам і аўтарытэтам мудрага дзяржаўнага дзеяча ён узвялічваў гонар і вартасць свайго народа, яго мовы і культуры.

Слава Льва Сапегі, яго грамадскія, палітычныя і творчыя здзяйсненні і справы, якія і праз чатыры з паловай стагоддзі ацэньваюцца нашчадкамі-правапераемнікамі ВКЛ з вялікай пашанай, сталі неўміручыя. Гарачы патрыёт сваёй Бацькаўшчыны, мудры і дальнабачны палітык, які далёка апярэдзіў свой час, ён па вялікім рахунку і сёння застаецца для нас недасяжным узорам.

На 2007 г. прыйшлося 450-годдзе Льва Сапегі. Да гэтай гадавіны кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі

Купалы разам з творчым калектывам навуковай тэмы «Транзітыўнае стагоддзе: Вялікае княства Літоўскае ў 1548–1648 г. (Дзяржава, грамадства, асоба)» і Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі правялі 4–5 красавіка міжнародную навуковую канферэнцыю «Леў Сапега (1557–1633 г.) і яго час». У ёй прынялі ўдзел 85 даследчыкаў асобы і эпохі Льва Сапегі з больш чым 20 навуковых і навучальных устаноў Беларусі, а таксама з Польшчы, Літвы, Расіі, Украіны.

Навуковы зборнік, у аснову якога пакладзены матэрыялы гэтай канферэнцыі, шматбакова разглядае эпоху другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. і розныя аспекты дзейнасці Л. Сапегі ў яе кантэксце. Тут і артыкулы добра вядомых у Беларусі і за яе межамі спецыялістаў па гэтаму перыяду, і маладых вучоных, і пачынаючых даследчыкаў; а таксама тых, хто вывучае спадчыну Льва Сапегі і яго эпохі ў гістарычнай рэтраспектыве; урэшце тых, хто не застаўся аб’якавым да знакавай постаці беларускай гісторыі, якой з’яўляецца вялікі канцлер.

Зборнік выданы пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў.

С.В. Марозава

PAWET.NET

I. ДЗЯРЖАВА, УЛАДА

У.Г. Кароткі

РЭЧ ПАСПАЛІТАЯ ЧАТЫРОХ НАРОДАЎ І РЭЧЫ ПАСПАЛІТЫЯ ДВУХ НАРОДАЎ ЭПОХІ ЛЬВА САПЕГІ

Здавалася б, навошта мяняць традыцыйна ўсталяваныя паняцці, тэрміны, тым больш іх сэнсавае напаўненне. На побытавым узроўні ўсім зразумела, што гэта за дзяржава «Штаты» ці былы «Саюз». Усе даўно звыклія з рэаліяй, што ў Другой сусветнай вайне ваявалі «немцы» і «рускія», што пад час «смуты» Маскву апанавалі «палякі», а літоўскі вялікі князь Альгерд «прысланіў» дзёду да маскоўскіх муроў. Між тым, тэрмін – гэта не толькі побытавая, але народна-ментальная з’ява. **Звонку навязаныя тэрміны не толькі часам скажаюць гісторыю цэлых народаў, але і ўвогуле «выкідваюць» іх з гістарычных працэсаў, стваральнікамі якіх яны з’яўляліся.**

Такая, на мой погляд, недарэчнасць склалася і з тэрмінам «Рэч Паспалітая» ці з яшчэ больш абсурдным вызначэннем «Рэч Паспалітая абодвух народаў» або «Рэч Паспалітая Польска-Літоўска-Казачкая». Можна стваральнік такіх тэрмінаў прапануе яшчэ і такое вызначэнне – «Рэч Паспалітая Беларуска-Літоўска-Хлопская»? Ці дарэчна наогул прымяняць у навуковай літаратуры тэрмін «Рэч Паспалітая» як намінацыю асобнай дзяржавы? Як вядома, дадзенае словазлучэнне ўвайшло ў многія мовы як запазычанне з польскага «*rzecz polska*». У сваю чаргу, у польскай мове гэтае словазлучэнне ўяўляла сабою дакладную семантычную кальку лацінскага тэрміна «*res publica*», што азначае «грамадская справа», г. зн. «дзяржава». Дык якая ж «Рэч Паспалітая», што за дзяржава пад назваю «Дзяржава», і дзяржава якіх народаў з’явілася на палітычнай карце Еўропы другой паловы XVI ст.?

На гэтае пытанне не можа даць адказу афіцыйная палітычная гісторыя дзяржавы, напісаная з пункту гледжання аднаго якога-небудзь народа. Ёсць яшчэ гісторыя непрачытаная або тая, якая была дададзена забыццю, выкладзена ў шматлікіх помніках публіцыстыкі самых розных народаў, якія насялялі федэратыўную дзяржаву, што ўзнікла ў выніку Люблінскай дзяржаўнай уніі 1569 г. Восць чаму варта ўлічваць і тое, што ўтвораная дзяржава – гэта імперыя, але імперыя даволі своеасаблівая. Не толькі польскі народ, але і беларускі, літоўскі, украінскі народы бачылі ў ёй працяг сваёй даўняй гісторыі.

Адкуль жа ўзялося пашыранае азначэнне «Рэч Паспалітая абодвух народаў»? Хутчэй за ўсё, яно стала вынікам няправільнага тлумачэння адпаведнага пасажа з прадмовы да Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г., падпісанага каралём Жыгімонтам III, падканцлерам Вялікага

княства Літоўскага Львом Сапегам і пісарам Габрыэлем Войнам, дзе сказана: «Мы, господар, знаючы быти повинność нашу, иж есмо тым паньством, на которых нас Пан Бог з ласки и воли своее светое за добровольным обудвух народов (Короны польское и Великого князьства Литовского) обраньем посадити рачил, ... тот статут права Великого князьства Литовского ... на вси потомные часы выдаем» [8, с. 42–43]. Заўважым, што словазлучэнне «обудвух народов» канкрэтызуецца намінацыямі дзвюх дзяржаў (у гэксце статута яны графічна адасоблены), аднак нічога падобнага да выразу «Рэч Паспалітая абодвух народаў» тут не назіраецца.

Сучасныя польскія вучоныя, імкнучыся выправіць відавочную неадпаведнасць вышэй згаданага тэрміна рэальнай колькасці народаў, прапанавалі сваё вырашэнне дадзенай праблемы і, адпаведна, новы тэрмін «Рэч Паспалітая трох народаў». Аднак і тут не абышлося без узаемавыключальных дэфініцый. Так, на адпаведнай старонцы польскай «Вікіпедыі» чытаем: «*Rzeczpospolita* Trojga Narodów – idea polityczna zakłdająca stworzenie Rzeczypospolitej Polsko-Litewsko-Kozackiej lub Polsko-Litewsko-Rosyjskiej» [9]. Далей працтуем радкі з прадмовы Рамуальда Карася да другога тому выдання «*Antologia Wileńska: Rzeczpospolita trzech narodów*» (Warszawa, 1997): «*Tom II Antologii Wileńskiej nosi nieco szokujący tytuł «Rzeczpospolita trzech narodów»*». Упамінамы ся тым самым о zapomnianą i niedocenioną Starą Białoruś. Przywołajmy choćby fakt, że język starobiałoruski był urzędowym w Wielkim Księstwie Litewskim. Miejsce Białorusi jest obok Rzeczypospolitej Obojga Narodów» [1, с. 5]. Складальнік прадмовы мае рацыю: уважлівы чытач можа, убачыўшы вышэй згаданы тэрмін, адчуць шок ад таго, што па-за межамі новай прапанаванай тут схемы апынуўся ўвесь саракамільённы ўкраінскі народ.

Вернемся, аднак, да пытання генезісу тэрміна «Рэч Паспалітая» і яго сэнсавага напаўнення ў перыяд падрыхтоўкі і прыняцця Люблінскай уніі. Гэтая знамянальная палітычная падзея стала першапрычынаю дынамізацыі ўсіх слаёў грамадства Каралеўства Польскага і Вялікага княства Літоўскага. Пачаўся пакутлівы пошук рознымі народамі свайго месца ў новай дзяржаве, у новай палітычнай сітуацыі. Беларускія пісьменнікі, дзяржаўныя і палітычныя дзеячы пачынаюць выпрацоўваць свой, асаблівы погляд на ідэйныя і палітычныя прыярытэты.

Яшчэ напярэдадні заключэння Люблінскай уніі ў трактаце «*Rozmowa Polaka z Litwinem*», аўтарам якога я лічу Андрэя Волана, грамадзянін Вялікага княства Літоўскага ў гаворцы з грамадзянінам Польскай Кароны ўказвае на наяўнасць бінарнай апазіцыі ў сферы дзяржаўна-палітычнай самаідэнтыфікацыі. «*Chcemy, – кажа ліцвін, – wolności, w ktoreieśmy z łaski Bożej dawno są, używać, ale swej zdawna zasadzonej a porządnej rzeczy polskitey do waszey przystawiając, stracić nie chcemy...*» [5, с. 3]». Як бачым, прадстаўнік Вялікага княства Літоўскага занепакоены тым, каб пры наяўнасці манарха, венчаноснай асобы, не былі

страчаны вольнасці рэспубліканскай па сутнасці формы праўлення яго дзяржавы, на чале якой стаў вялікі князь.

Нагадаю, што гэты твор стаў своеасаблівым адказам патрыёта Вялікага княства Літоўскага на трактаты Станіслава Ажахоўскага «*Respublica Polonia*» (1543 г.) і «*Quincunx to iest wzór Korony Polskiej* на сунку» (1564 г.). У перыяд намінальнага праўлення Вялікім княствам Літоўскім (1543–1548 гг.) Жыгімонта II Аўгуста, калі абвастрыліся праблемы ўзаемаадносін Польскай Кароны з суседнімі землямі Літвы і Русі, «Ажахоўскі са сляпою пыхай разважаў пра больш нізкі статус літоўскай шляхты ў параўнанні з кароннай, матывуючы гэта больш нізкім статусам княства ў адносінах да каралеўства і рабіў выпадкі супраць усходняй царквы» [2, с. 68]. Відаць, у палітычных колах Польскай Кароны і Вялікага княства Літоўскага ў далюблінскі перыяд даволі востра абмяркоўваліся праблемы палітычнага ўладкавання будучай дзяржавы. З пункту гледжання прыхільнікаў манархічнай формы праўлення Станіслава Ажахоўскага, пазней – Пятра Скаргі, вышэйшай ступенню свабоды было падпарадкаванне каралю. Палітычная эліта Вялікага княства Літоўскага, наадварот, звязвала наяўнасць «вольнасцяў і свабодаў» менавіта з канстытуцыйна абмежаванай формай праўлення, якая прадугледжвала наяўнасць Статута як юрыдычнага дакумента, які рэгламентуе ўзаемаадносіны паміж прадстаўнікамі ўсіх слаёў грамадства. Улада караля, з пункту гледжання Ажахоўскага, адрознівалася ад улады вялікага князя тым, што польскі кароль быў «памазанікам Божым» праз бласлаўленне арцыбіскупа. Так, звяртаючыся да грамадзяніна Вялікага княства Літоўскага ад імя грамадзяніна Польскай Кароны, Ажахоўскі піша: «*Nie masz ty żadnej obrony przeciwko zwierzchności księżęcia swego: a ja mam obronę przeciwko królowi swemu – przysięgę jego, uczynioną pod zwierzchnością stanu królańskiego!*» [3, с. 283–284]. Як вядома, улада вялікага князя літоўскага, наадварот, распаўсюджвалася і на прызначэнне іерархаў у Княстве. У «Супрасльскім летапісе» чытаем: «В лето 6924 (1416 г.). По Божию попущению князь великий Витовт умышливъши ему по своему хотению, собрав епископи руския, иже во области его живущи..., и теми епископи постави Киеву митрополита Григория болгарани Цамивлика месяца ноября 15» [7, с. 55].

Чаму ж Станіславу Ажахоўскаму была чужая ідэя вялікакняжацкай дэмакратыі, якая ўяўлялася яму формаю тыраніі і рабства? Чаму пісьменнік параўноўвае ўладу вялікага князя з тыраніяй у Маскве, Турцыі і Валахія? Пры дэклараванні сваіх ідэй пра адзінага караля, адну веру, адну дзяржаву аўтар «*Quincunx*»-а цалкам ігнараваў фактар поліэтнічнасці і поліканфесійнасці Вялікага княства Літоўскага, якое ў многім працягвала дзяржаўныя і культурныя традыцыі Кіеўскай Русі з яе «Рускай праўдай», а таксама Полацкай і Смаленскай Русі, дзе культ вялікага князя падтрымліваўся іерархічнай лясвіцай «князь – пан-шляхціч». Так і ў Вялікім княстве Літоўскім шляхціч (пан) і ў сацыяльных, і ў матэрыяльных

адносінах быў ніжэй за князя *a priori*; розныя прадстаўнікі прывілеяванага саслоўя, такім чынам, валодалі і рознымі палітычнымі правамі.

Цяпер становіцца відавочна, што палітычныя дзеячы Польскай Кароны і Вялікага Княства Літоўскага па-рознаму ўяўлялі сабе палітычнае ўладкаванне будучай «рэчы паспалітай» (я маю на ўвазе, «дзяржавы»; гэты тэрмін як намінатыўны ўжываўся і да Люблінскай дзяржаўнай уніі 1569 г.). У плане сацыяльным ідэолагі Польскай Кароны вышэйшым дасягненнем палітычнага ўладкавання Рэчы Паспалітай Польскай лічылі наяўнасць аднаго сацыяльнага саслоўя, прадстаўнікі якога ўраўнаваныя паміж сабою ў правах, – шляхты. Ажахоўскі падкрэсліваў, што «*równością Polak wszystkie inne królestwa przesiął; nie masz w Polsce knaziów, grofów ani książąt żadnych; tym jednym słowem: SZLACHTA, wszystek naród i gmin polskiego rycerstwa sie zamyka*» [3, с. 282].

У паэме «*Philopatris ad Senatum populumque Lituanum*» (1596 г.), напісанай на лацінскай і польскай мовах невядомым аўтарам, польскамоўны тэкст мае загаловак «*Miłośnik Oyczyzny do Senatu y Rzeczypospolitey Litewskiej*». Як відаць, пры такім спосабе перакладу атаясамліваюцца паняцці «народ» і «дзяржава». Гэта – сведчанне таго, што этнонімы, у сучасным разуменні, выступалі ў ролі палітонімаў у свядомасці грамадзян нашай дзяржавы ў гэты перыяд. Менавіта ў гэтым творы адлюстраваны погляд філосафа, палітыка Рэчы Паспалітай Літоўскай на сваю дзяржаву як на поліэтнічную і поліканфесійную. Да Сената Рэчы Паспалітай Літоўскай звяртаюцца прадстаўнікі Вільні, Ашмян, Ліды, затым – Трокаў, Коўна, Упіты, затым – Жамойці, а таксама спрадвечна «рускіх» княстваў (Полацкага, Віцебскага) і ваяводстваў (Кіеўскага, Брэсцкага, Мінскага) і г. д. Як калісьці маці гарадоў рускіх называлі Кіеў, так цяпер «*Wilno – matko Litewska, stolicą twojego Państwa*» [4, с. 15].

Колькаснай асновай, вобразна гаворачы, Вялікага княства Літоўскага стала Віленская Русь, якая ў плане канфесійным лічыла сябе спадкаемніцай Кіеўскай Русі. Як калісьці Кіеў, «маці гарадоў рускіх», імкнуўся падпарадкаваць сабе Полацкую, Наўгародскую, Чарнігаўскую Русь, так з XIV ст. у Віленскай Русі гісторыя Кіеўскай Русі і русінскія княстваў стала ўспрымацца як частка ўласнай гістарычнай памяці. Так, у згаданай вышэй паэме «*Philopatris*» ваяводства Кіеўскае, звяртаючыся да Вільні, заўважае:

Tyś zawsze o nas pieczę miewała y rzatka
Będzie tak swoje dzieci miłowała matka [4, с. 16].
Падобныя апеляцыі зыходзяць і ад Віцебскага княства:
Chęci moje ku tobie y serce gotowe,
Matko miła, wyświadczy plemię Olgerdowe [4, с. 19].

Як бачым, новая гісторыя Вялікага княства Літоўскага звязана не з Рурывічамі, а з Палямонавічамі, што істотна мяняе дзяржаўна-дынастычныя, гісторыка-легендарныя прыярытэты. Рурывічаўска-русінская канцэпцыя цалкам замяняецца палямонавіцка-літоўскай. Цяпер нават русінскія княствы – «племя Альгердава», а не Рурывічава.

дзяржаўны намінант «Русь» замяняецца новым адпаведным намінантам «Літва». Як калісьці русічамі ў плане тэрытарыяльным называлі сябе прадстаўнікі русінскіх княстваў, так цяпер яны мянуюць сябе літвінамі. Тэрміны дзяржаўна-этнічнай ідэнтыфікацыі «Русь», «рускі» пераходзяць у разрад канфесіёнімаў. Нагадаю, што ў другім і трэцім зводах беларуска-літоўскага летапісання Рурык нават не згадваецца, яго месца займае Палямон.

Адзначым і той факт, што менавіта ў гэты перыяд дзяржаўна-тэрытарыяльны тэрмін «Русь» трансплантуецца выключна на тэрыторыю Маскоўскай Русі як правапераемніцы легендарна-гістарычнай канцэпцыі паходжання вялікакняскай улады ад Рурыка.

Пасля Брэсцкай царкоўнай уніі, у перыяд абвастрэння пачуцця самаідэнтыфікацыі народаў Вялікага княства Літоўскага беларуска-ўкраінскі пісьменнік-палеміст Мялецкі Сматрыцкі ў трактаце «*Verificacija niewinności...*» адзначае: «*Jeśli są prawdziwa Ruś (iakoż maią być u musza), bo nie iuż zaraz y ze krwi się ten wyradza, kto się w wierze odmienia: nie iuż kto z Ruskiego Narodu Rzymnskiej wiary zostaje, zaraz y z urodzenia Hiszpanem albo Włochem zostawa, Rusin szlachetny po staremu. Nie wiara abowiem Rusina Rusinem, Polaka Polakiem, Litwina Litwinem czyni: ale urodzenie y Krew Ruska, Polska, y Litewska... Ruska przezacna krew, o tych czasiech w powierzeniu swym nie ocenione Rzeczypospolitey Litewskiej kleynoty ma, Pieczęć, y Buławę...*» [6, 1.60]. Варта адзначыць, што аўтар «Верыфікацыі» не выпадкова завастрае ўвагу на «высакароднейшай рускай крыві», прадстаўнікі якой – Ян Караль Хадкевіч і Леў Сапега – займалі пасады гетмана і канцлера Вялікага княства Літоўскага. Як бачым, ужо ў XVII ст. выразна размяжоўваліся паняцці «кроў»/«роднасць» і «краіна»/«дзяржава». Беларусы ў Вялікім княстве Літоўскім – русіны па крыві, але літвіны паводле дзяржаўнай самаідэнтыфікацыі.

Няцяжка заўважыць, што пасля Люблінскай дзяржаўнай уніі перад намі, фактычна, *de jure* – адна «Рэч Паспалітая» ў сэнсе «адна дзяржава», але *de facto* – дзве дзяржавы, дзве «Рэчы Паспалітыя»: Рэч Паспалітая Літоўская і Рэч Паспалітая Польская. Як у адной, так і ў другой Рэчы Паспалітай прысутнічае так званы «рускі» элемент. Рэч Паспалітую Літоўскую складаюць пераважна віленскія русіны (беларусы) і літоўцы, а Рэч Паспалітую Польскую – палякі і кіеўскія русіны (украінцы). Такім чынам, калі і можна гаварыць пра «Рэч Паспалітую абодвух народаў», то толькі ў вышэй прыведзеным кантэксце.

Пра тое, што не існавала дзяржавы пад назваю «Рэч Паспалітая», сведчаць хаця б інскрыпцыі на манетах, картах, партрэтах, медалях і г. д. XVI–XVII стст. Вядома, што Жыгімонт III Ваза, згодна Статуту 1588 г., меў тытул «Кароль польскі, Вялікі князь Літоўскі, Рускі, Прускі, Жамойцкі, Мазавецкі, Інфлянцкі і г.д.». На залатых манетах барэльеф караля Жыгімонта Аўгуста аблямаваны інскрыпцыяй «*Sigismundus Augustus, Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae*». Тэрміны «Рэч Паспалітая Польская» і

«Рэч Паспалітая Літоўская» выкарыстоўваліся як агульнапрынятыя назвы дзвюх частак федэрацыі, у якой «рускі» народ па колькасці перавышаў польскі, у тым ліку і тэрытарыяльна [9].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Antologia Wileńska. T. II: Rzeczpospolita trzech narodów / Pod red. R. Karasia. – Warszawa, 1997.
2. Krzyżanowski, J. Dzieje literatury polskiej / J. Krzyżanowski. – Warszawa: PWN, 1979.
3. Orzechowski, S. Królestwo a księstwo. Wolność polska a niewola litewska / S. Orzechowski // Antologia Wileńska. T. I: Litwa – Korona / Pod red. R. Karasia. – Warszawa: Oficyna Literatów i Dziennikarzy «Pod wiatr», 2000. – S. 281–284.
4. Philopatris ad Senatam populūque Lituanum. [S. l.] – Anno Domini 1597.
5. Rozmowa polaka z litwinem, z ktorey thu snadnie każdy obaczyć może, co jest prawa wolność, abo swoboda, y jakoby Unią Korona Polska z Księstwem Litewskim przyjąć miała, przeciw smrotnemu y omylnemu Stanisława Orzechowskiego pisaniu, którym niewinnie sławne Księstwo Litewskie zelżyć chciał, uczyniona [S.l., s.a].
6. [Smotrycki M.] Verificacija niewinności... – Wilno, 1621.
7. Полное собрание русских летописей. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980.
8. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ, 1989.
9. Электронны рэсурс. Рэжым доступу: <http://pl.wikipedia.org/wiki>.

П.А. Лойка

АСНОЎНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ ДЗЯРЖАЎНАЙ УЛАДЫ Ў ПОГЛЯДАХ ЛЬВА ІВАНАВІЧА САПЕГІ

Дзяржава, як форма арганізацыі грамадскага жыцця, – досыць непрацяглая ў ракурсе гісторыі чалавецтва практыка яго агульнага суіснавання. Крыху больш чым тысячагадовы вопыт функцыянавання дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Беларусі дае падставы ўлічваць яго напрацоўкі ва ўдасканаленні і далейшым развіцці дзяржаўнага ладу.

Адной з яскравых старонак у летапісу дзяржаўнага будаўніцтва на беларускіх землях з’явіліся погляды і іх рэалізацыя на практыцы бяспрэчнага палітычнага лідэра Вялікага княства Літоўскага канца XVI – першай трэці XVII стст. Льва Іванавіча Сапегі. Якімі яму бачыліся асноўныя прынцыпы дзяржаўнага кіравання, знайшло адлюстраванне ў шэрагу помнікаў заканадаўства ВКЛ, дзе на першым месцы стаіць Статут 1588 г. Захавалася актуальная на ўсе часы палітычная публіцыстыка выдатнага дзяржаўніка. Сваю нішу тут павінен заняць палемічны твор на 20-ці рукапісных старонках, падпісаны канцлерам ВКЛ пад загаловам «Наука и злеценье послу его королевское милости пану Яну Чыжу секретару его королевское милости на соймик поветовый до Вилна в году теперешнем тысеча пятьсот деветьдесятом, месяца октебра, двадцать

первого дня посланому». Захоўваецца ён у Галоўным архіве старажытных актаў (ГАСА) у Варшаве, у фондзе Радзівілаў, другім вопісу пад № 239.

Пад уздзеяннем поглядаў галоўнага дзяржаўнага ідэолага Л. І. Сапегі і палітычных рэалій апошняй трэці XVI – першай трэці XVII ст. шляхта лічыла сябе стваральнікам дзяржаўных асноў, гарантам яе моцы і ўзважана-разумнага функцыянавання. У шляхецкім асяродку вырацавалася ўяўленне аб самай эфектыўнай, збалансаванай формуле дзяржаўнай палітычнай сістэмы: «Каторая тая Рэч Паспалітая складзена з тых трох падвалін: манархіі, арыстакратыі і дэмакратыі. Ёсць у ёй кароль, ёсць сенат, ёсць стан рыцарскі, аднак гэтыя тры станы паўстаюць адзіным целам Рэчы Паспалітай. Як цела жыве душой, так таксама і ўсе станы адным правам кіравацца маюць у Рэчы Паспалітай [1, с. 39–40]. Уладарная міжстанавая гармонія не павінна была парушацца. Манархізм ці радыкальны рэспубліканізм не мог прэваліраваць адзін над другім, а мусіў дапаўняць і ўраўнаважваць адзін аднаго.

Захавальнікам моцы, стабільнасці, росквіту любой дзяржавы ў любыя часы, паводле меркаванняў Льва Сапегі, з’яўлялася грамадская згода: «Абы толькі згodu і міласці паміж сабой захавалі, а ў згодзе і міласці братэрскай да вырашэння спраў у Рэчы Паспалітай прыступалі. Бо калі ў згодзе, тады з малых рэчаў вялікія вырастаюць, а нязгода й найвялікшыя дзяржавы разбурае. Паглядзіце толькі за сценку да суседаў сваіх, да Вугорскага (Венгерскага — П. Л.) Каралеўства, якое было на ўвесь свет слаўнае, моцнае, багатае, квітнеючае. А як нязгода ўчынілася паміж самымі вуграмі, тады каралеўства да мізеру спала і знішчана стала» [2, арк. 20]. Да згоды шляхта заклікала на ўзроўні павеатаў («без іншай згоды повету нашого»), на ўзроўні ваяводстваў («абы згода кожнага ваяводства была»), на ўзроўні вялікакняжакі («напервей паслы павінны паехаць на з’езд Слоніўскі... Усе пытанні з пасламі іншымі ўлагодніць, каб у згодзе на сойме былі і лепшага для Рэчы Паспалітай жадалі»), на ўзроўні саслоўным («згоды всіх станом ВКЛ»), урэшце, на агульнарэчпаспалітаўскім узроўні («каб усё было згодна міласці братэрскай») [3, арк. 1; 4, арк. 1; 5, арк. 3].

Сапраўды, менавіта імкненне шляхты ВКЛ да дасягнення ўсеагульнай грамадзянскай згоды на ўсіх узроўнях забяспечвала захаванне ў краіне «пакою дамовага», які ў першую чаргу захоўваў дзяржаўную бяспеку. Зноў жа па словах Льва Сапегі, падчас бескаралеўя 1586–1587 гг., калі «вайна хатняя мела месца, як і вольнасці, маёмасць, жонкі, дзеці, мы самыя ўсе не мелі бяспекі» [2, арк. 1]. Такі ж пераканаўча разумны лагічны рад у сваіх разважаннях выстройвала наваградская шляхта, якая ў 1624 г. вынесла на абмеркаванне соймавых дэпутатаў наступную тэзу: «Увесь час на соймах ідзе гаворка аб жаўнерах, аб паборах, аб стане Рэчы Паспалітай у міжнароднай палітыцы, аб казаках, аб гульцях, аб зарабленні хлеба, а пра нараву правоў нашых і вольнасцей і ўтрыманне міру хатняга пытання не ўздываецца, а трэба і просім аб тым, каб сойм пачынаў сваю працу не з абмеркаванняў праблем вайны, а пакою хатняга» [6, арк. 2].

Падобнай пазіцыі прытрымлівалася шляхта ўсходніх беларускіх зямель — аршанская, якая на сойміку 1595 г. вынесла пастанову, «каб пакой дамовы, у першую чаргу, захаваны і абумоўлены быў, гэта значыць, каб усе станы ў згодзе былі». Але ж менавіта нязгода шляхецкая прыводзіла да соймавых казусаў. Удзельнікі таго ж павятовага сходу ў Оршы выказвалі незадаволенасць працай паслоў ад ВКЛ на папярэднім сойме Рэчы Паспалітай. Па іх заўвагах, кожны соймавы дэпутат прытрымліваўся сваёй думкі, «некаторыя рэчы не атрымалі адзінай згоды, а былі ўпісаны ў канстытуцыю соймавую, а яна можа быць надрукавана толькі з агульнай згоды, каб прадухліць унутраныя канфлікты» [7, арк. 1].

Пытанне аб міры ў агульным рэчпаспалітаўскім доме стаяла на парадку дня практычна ўсіх соймавых пасяджэнняў. Для прыкладу, у Менскім павеце ў 1611 г. шляхта настойвала, «...каб пакой быў дамовы, каб свавольныя былі ўціхаміраны, а добрыя ў спакоі былі». Праз 2 гады, у 1613 г., у тым жа Менскім павеце збор шляхты пачынаецца з наступных прапаноў: «Яго каралеўская міласць просіць, каб мы аб небяспецы, якая з усіх бакоў на Рэч Паспалітую насоўваецца, думалі і радзілі. Няхай паслы з усімі станами шляхецкімі гэтае пытанне абдумваюць. А найперш трэба разумець, каб пакой дамовы найгрунтоўнейшы быў абумоўлены» [8, арк. 2; 9, арк. 2].

Такім чынам, ідэалам унутрыдзяржаўнага стану краіны шляхце беларускіх зямель уяўляўся хатні мір і жыццё ў «міласці і згодзе». Каб дасягнуць падобнай ідэаліі ды скасаваць пагрозлівыя для існавання Рэчы Паспалітай сітуацыі, на думку акумулятара шляхецкіх ідэй Льва Сапегі, трэба стварыць у дзяржаве «унутраную абарону», якая павінна грунтавацца на дыктатуры права, каб заканадаўства не парушалася ні на ёту. Вось як мяркуе пра падобны стан рэчаў вялікі дзяржаўнік: «Што трэба ўчыняць таму, які хацеў бы працягнуць турботы аб дабрах Рэчы Паспалітай? Менавіта такую павіннасць ускладае яго каралеўская міласць, якая з’яўляецца найвышэйшым і найпершым апекуном і абаронцаю цэласнасці і вольнасці Рэчы Паспалітай. Дык цэласнасць і вольнасць аховы патрабуюць. Для гэтага яго каралеўская міласць мае з дапамогай Боскай права паспалітае, якога трэба без абцяжарвання прытрымлівацца. І тады пад час усяго панавання яго каралеўскай міласць бяспечна на абодва вуха можа ў той меры спаць...» [2, арк. 6–7].

Самай вялікай заганаю дзяржавы Леў Сапега лічыў унутраныя канфлікты, якія, на яго думку, можна не дапусціць толькі шляхам строгага выканання законаў ва ўсім, асабліва ва ўзаемадачыненнях вышэйшых органаў улады: караля, рады, сойму. Разважання на гэты конт выкладзены канцлерам наступным чынам: «Бачыцца для каралеўскай міласці, каб ад вырашэнняў спраў хатніх пачынаў, каб указаў наперад вашым міласцям, каб мінулаі практыкі не паўтарылася, каб не адбывалася без ведама вашай каралеўскай міласці з’ездаў некаторых польскіх ваяводстваў... Ці было такое, што з пагардаю, няўвагаю да асобы яго каралеўскай міласці, без яго

каралеўскай міласці ведама, і найменшую пільнасць да яго каралеўскай міласці аказаўшы, з'езды паспалітэя ў некаторых ваяводствах былі скліканы, былі накіраваны пасольствы, якія абвясчалі аб іх скліканні, былі складзены спісы ўдзельнікаў з прысягай, значныя і важныя абвінавачванні і пакаранні на іншых братоў у час іх адсутнасці былі складзены. Калі б хто-небудзь і хацеў рабіць тое, што належыць уладзе і моцы яго каралеўскай міласці, тое не можа здзяйсняць. Падобнае толькі самой яго каралеўскай міласці рабіць належыць. Тыя ж, хто хоча для справы іншай склікаць з'езды сапраўдныя, якія паводле права павінны быць сабраны, неабходна, каб пасольствы з просьбамі сваімі да яго каралеўскай міласці пасылалі. Такія не могуць быць вінаватымі. Але тых, што навідавоку правы, якія належаць яго каралеўскай міласці, самі сабе складалі, пэўна знойдзе яго каралеўская міласць, што тое супраць яго рабілася. І надалей згодна свайго загаду, па бацькоўскай традыцыі, па гэтаму праву яго каралеўская міласць павінна паступаць. Такія лекі ў гэтай справе няхай шукае і для сябе ўжывае, каб не было патрэбы падаваць камяні замест хлеба, ці вужа замест рыбы вашым міласцям, якіх бы як сыноў пакахаў. Але, калі запатрабуе хто з'езды склікаць, запатрабуе хто з яго каралеўскай міласцю ў чым-небудзь мець сувязь, тады без сваіх таінстваў маюць рабіць, каб з'езды прадстаўнічыя былі і парадкам звыклым у Рэчы Паспалітай былі сабраныя. Маюць сойм вальны збіраць, на якім не ад часткі абывацеляў, не сходам абмежаваным, але ад усіх станаў тыя справы ўсе павінны быць разгледжаны...» [2, арк. 2–4].

Тэарэтычныя разважанні шляхецкіх ідэолагаў рэалізоўваліся ў палітычнай практыцы. Панавання дыктатуры права, захавання непарушнасці прававых нормаў, вольнасцей і свабод дамагалася шляхта ВКЛ на працягу ўсёй другой паловы XVI – пачатку XVII ст.

Думкі аб тым, каб не ўзнікала канфліктаў, разыходжанняў, «разарванняў» паміж грамадскімі станамі, дзеля чаго неабходна паважаць, выконваць усе «правы, свабоды і прывілеі, нашаму вольнаму народу здаўна наданыя» (Лідскі павет, 1596 г.) [11, арк. 1], адбіваліся ў соймавых пастановах. Канструкцыя іх змянялася ў залежнасці ад шляхецкіх патрэб і настрояў, але сутнасць не мянялася. Так, вялікакняжацкі з'езд у Вільні пад час рокашу ў 1606 г. катэгарычна вынес вердыкт, каб кароль «усе правы і вольнасці нашы, якія парушаны, узнавіў. А што не можна вырашыць без сойма, тады сойм яму трэба склікаць у найхутчэйшы час» [11, арк. 1].

Шляхецкае грамадства не дапускала падзелаў у правах і вольнасцях на «вышэйшых» і «ніжэйшых»: «Адным правам судзімья і адныя ж вольнасці ўжываем» (соймік у Троках 1613 г.) [12, арк. 1]. Адсюль у свядомасці шляхецкага народа дамінавала, была непарушнай ідэя роўнасці. Сэнсам яе з'яўлялася аднолькавасць у прывілеях, у паходжанні, у мажлівасці ўдзелу ў палітычным жыцці і тэарэтычная адкрытасць сенацкага стану. Практычна ідэалагізаваная шляхецкая роўнасць умацоўвалася

дэфініцыяй «братэрства», якая выкарыстоўвалася для абазначэння грамадска-палітычнай агульнасці шляхецкага стану Рэчы Паспалітай.

Любоў да Айчыны, да яе насельніцтва, барацьба са шкодамі, што чыніліся грамадству Рэчы Паспалітай, былі асноўнымі мэтамі і крытэрыямі дзейнасці службовых асоб. Гэта адлюстроўвалася ў прысягах, якія ўраднікі прымалі пры заняці той ці іншай пасады: «Справядлівасць аднолькавую водлуг права пісанага паспалітага чыніць, сірот, людзей, што пацярпелі, ад любой крыўды... бараніць», «а дзе бы бачыў і разумеў, што робіцца шкадлівае супраць караля і Рэчы Паспалітай, тады б супраць гэтага грамадства перасцерагаў, папярэджаў і супраць па мажлівасці дзейнічаў» [13, с. 31].

Да каштоўнасцей з вялікім грамадскім і палітычным значэннем адносіліся грамадзянская адказнасць, справядлівасць, адданасць справе, адкрытасць, абмежаванасць у патрэбах, шляхецкая салідарнасць, мужнасць, абарончая ваяўнічасць, асабістая годнасць [14, с. 69–70].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Opalinski, E. Kultura polityczna szlachty Polskiej w latach 1587–1652 / E. Opalinski. – Warszawa, 1995.
2. Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве (ГАСА). Архіў Радзівілаў (АР), аддзел II. № 239.
3. ГАСА. АР. аддз. II. № 307.
4. ГАСА. АР. аддз. II. № 371.
5. ГАСА. АР. аддз. II. № 510.
6. ГАСА. АР. аддз. II. № 883.
7. ГАСА. АР. аддз. II. № 301.
8. ГАСА. АР. аддз. II. № 565.
9. ГАСА. АР. аддз. II. № 583.
10. ГАСА. АР. аддз. II. № 354.
11. ГАСА. АР. аддз. II. № 463.
12. ГАСА. АР. аддз. II. № 589.
13. Литовская метрика. Книга 530. – Вильнюс, 1999.
14. Литвин, М. О правах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – М., 1994.

С.В. Марозава

«ЛІТОЎСКИ СЕПАРАТЫСТ» ЛЕЎ ІВАНАВІЧ САПЕГА

Люблінская унія прывяла да змены геапалітычнай сітуацыі ў Еўропе. На палітычнай карце свету з'явілася новая дзяржава – Рэч Паспалітая, якая нейкі час з'яўлялася найбольшай па тэрыторыі краінай Еўропы і галоўнай дзяржавай Усходняй Еўропы. Вялікае княства Літоўскае, якое Лівонская вайна паставіла на мяжу ваеннай катастрофы і палітычнага краху, увайшло ў 1569 г. у так неабходны для яго тады саюз з Польшчай.

Акт Люблінскай уніі, на думку гісторыка права А.Ф. Вішнеўскага, не выглядае на дагавор, добраахвотна заключаны на асновах перагавораў роўнага з роўным [1, с. 66]. Польшча скарысталася цяжкае ваенна-палітычнае становішча ВКЛ у Лівонскай вайне, каб прадыхтаваць яму свае ўмовы аб'яднання. Эгаістычная з боку Польшчы Люблінская унія забараняла Княству мець уласны сойм, асобна выбіраць сабе князя, праводзіць самастойную міжнародную палітыку, патрабавала змен у заканадаўстве ВКЛ, пры гэтым асабліва ўвага засяроджвалася на прынцыповым для польскага боку пытанні: “Статуты і ўсе, якія б то ні былі пастановы, ухваленыя ў Літве супраць польскага народа па пытаннях аб набыцці і валоданні палякамі маёнткаў у Літве, надалей не павінны дзейнічаць. Дазваляецца набываць маёнткі і валодаць імі паляку ў Літве, а літоўцу ў Польшчы” [1, с. 67]. Палякам таксама дазвалялася займаць дзяржаўныя і духоўныя пасады ў ВКЛ. Па сутнасці, Люблінская унія прадугледжвала зліццё Княства з Каронай і поўную страту ім сваёй самастойнасці. Але першапачатковыя намеры Кароны паставіць Княства ў падпарадкаванае становішча не спраўдзіліся.

Першае ўражанне ад Люблінскай уніі ў Княстве было, паводле П.А. Лойкі, шокавым, як для магнатаў, якія сталі ў апазіцыю да яе, так і для шляхты, якая яе жадала. Уплывовай знаці унія пагражала поўнай стратай былога палітычнага ўплыву. У ВКЛ юрыдычна перастаў існаваць сойм, праз які магнатэрыя праводзіла свае рашэнні, а ў агульны сенат Рэчы Паспалітай большасць радных паноў проста не трапіла. Больш шматлюднае польскае прадстаўніцтва ў сенаце і пасольскай ізбе ў параўнанні з прадстаўніцтвам ВКЛ сведчыла пра палітычную дыскрымінацыю Княства. Юрыдычнае замацаванне ў Люблінскім акце права польскай шляхты на атрыманне зямель у межах ВКЛ стварыла небяспечнага канкурэнта для мясцовай шляхты [2, с. 53].

Адносіны пануючага саслоўя ВКЛ да Польшчы, як канстатуе С.А. Падокшын і С.Ф. Сокал, здаўна былі неадназначнымі. Дынастычныя уніі з гэтай дзяржавай, лік якім адкрыла ў 1385 г. Крэва, збліжалі лад жыцця, спосаб мыслення, палітычныя ацэнкі, арыентацыі, ідэалы шляхты абедзвюх краін. У той жа час ліцвінская шляхта бачыла ў сваім польскім сабраце па класу небяспечнага саперніка, а таму зведвала да яго пачуццё недаверу, ставілася з падазронасцю, крытычна ўспрымала яго дзеянні. Асабліва ўзмацніліся негатыўныя адносіны да Польшчы ў перыяд падрыхтоўкі дзяржаўнай уніі [3, с. 94].

Пасля заключэння Люблінскай уніі антыпольскія настроі сярод ліцвінскай шляхты, якія даўно давалі сябе знаць, сталі звычайнай з'явай і перараслі ў сепаратызм. У іх аснове ляжала нежаданне правячых колаў ВКЛ уступаць польскім феодалам на сваёй тэрыторыі долю палітычнай улады і боязь быць пацяснёнымі ў частцы сваіх эканамічных інтарэсаў. Далёка не заўсёды беларуска-літоўская магнатэрыя падтрымлівалі

палітычную лінію польскіх магнатаў. Аднак, як сцвярджаюць С.А. Падокшын і С.Ф. Сокал, сепаратысцкія і антыпольскія настроі магнатаў ВКЛ, як правіла, насілі памяркоўны характар. Яны не выступалі за аддзяленне ад Рэчы Паспалітай, а толькі за большую незалежнасць ВКЛ у рамках адзінай федэратыўнай краіны, асабліва ў вырашэнні знешнепалітычных праблем – хацелі бачыць сваю дзяржаву раўнапраўным суб'ектам знешняй паліткі [3, с. 94–95].

Сепаратызм ліцвінскай шляхты, як буйнай, так і дробнай, праявіўся ў рэзкім непрыняцці уніі і палітыкі польскіх каралёў наогул, у імкненні вярнуцца да “старыны”, калі незалежнае ВКЛ самастойна вызначала і праводзіла ўнутраную і знешнюю палітыку. Незалежніцкія настроі мелі на мэце юрыдычнае адраджэнне поўнай дзяржаўнасці Княства.

Унія 1569 г., якая выклікала вялікую незадаволенасць у Княстве, моцна і балюча ўразіла падлетка Сапегу, якога хваляваў лёс Айчыны. Леў вучыўся тады ў Нясвіжскай школе, заснаванай «некаранаваным каралём» Вялікага княства Літоўскага Мікалаем Радзівілам Чорным (1515–1565 гг.), для якога незалежнасць Княства была найвышэйшай каштоўнасцю. Гэты магутны і ўплывовай магнат, хоць і падтрымліваў палітычны саюз з Польшчай, аднак з'яўляўся рашучым праціўнікам федэрацыі з Каронай. Ён стрымліваў спробы далучэння Беларусі і Літвы да Польшчы, адстойваў суверэнітэт ВКЛ. Менавіта з-за яго паслядоўнай пазіцыі дзяржаўная унія атрымала адтэрміноўку на некалькі гадоў. Ю. Шаўцоў даказвае, што, пачынаючы з Мікалая Радзівіла Чорнага, палітычная эліта ВКЛ узяла курс на ўзмацненне палітычнай самастойнасці і магутнасці Княства адносна Польшчы [4, с. 119–120].

У высокаінтэлектуальным нясвіжскім асяродку Леў Сапега захапіўся ідэяй патрыятызму. Князю Мікалаю Радзівілу ён спадабаўся не толькі здольнасцямі і спрытам, але і глыбокай любоўю да роднага краю. Наступным этапам на шляху фарміравання палітыка і патрыёта сваёй дзяржавы быў Лейпцыгскі ўніверсітэт. Пасля вяртання на радзіму па-еўрапейску адукаваны малады чалавек з парады сваіх магутных апекуноў Радзівілаў стаў служыць пры каралеўскім двары, каб сцерагчы інтарэсы Вялікага княства Літоўскага, якое незадоўга да таго ўтварыла разам з Польскім каралеўствам федэратыўную Рэч Паспалітую. Стаўшы палітыкам (яго палітычная кар'ера пачалася ў 1580 г.), Леў Сапега не выступаў супраць Люблінскай уніі, якая дазволіла аб'яднаць сілы Княства з сіламі Кароны і вызваліць радзіму ад ворагаў. Але ў сваёй паўсядзённай дзяржаўнай дзейнасці ён цвёрда стаяў на варце дзяржаўнага суверэнітэту Вялікага княства Літоўскага.

С.А. Падокшын і С.Ф. Сокал лічаць Льва Сапегу адным з найбольш перакананых і паслядоўных палітыкаў пры адстойванні ідэі ўнутранай незалежнасці і суверэнітэту ВКЛ. Аднак, сцвярджаюць, што пры ўсёй яго энергічнай барацьбе супраць польскіх экспансіянісцкіх

задумаў ён не асуджаў ідэю агульнасці польска-ліцвінскіх інтарэсаў, прызнаваў гэту агульнасць толькі ў сферы ваеннай і знешнепалітычнай [3, с. 97].

Станаўленне Льва Сапегі як дзяржаўна-палітычнага дзеяча, як сцвярджае Г.М. Праневіч, “мела яскравае нацыянальна-патрыятычнае вымярэнне, змест і характар якога шмат у чым вызначаліся незадаволенасцю палітычных колаў ВКЛ вынікамі несправядлівай Люблінскай уніі, якая дыскрымінавала і пацясняла ліцвінскую магнатэрыю і шляхту ў яе палітычных правах і эканамічных мажлівасцях, разбурала самабытныя палітычныя, маральныя і культурныя ўстоі развіцця дзяржавы, на якіх традыцыйна выхоўвалася маладая шляхецкая эліта ВКЛ. ... Малады дзяржаўца становіцца неўзабаве самым гарачым прыхільнікам і ўдзячным спадкаемцам незалежніцкіх настройў сваіх апекуноў Радзівілаў і канцлера ВКЛ Еўстафея Валовіча, у канцылярыі якога пачынаў сваю палітычную кар’еру” [5, с. 6–7]. Адданы патрыёт Бацькаўшчыны, перспектывы малады ўрадовец веў паспяховаю палітыку супрацьстаяння імкненню Кароны да гегемоніі над Вялікім княствам і да яго поўнай інкарпарацыі.

Першай значнай справай Льва Сапегі на шляху адстойвання інтарэсаў ВКЛ як суб’екта дзяржаўнай федэрацыі было стварэнне ў 1581 г. разам з канцлерам Астафіем Валовічам і падканцлерам Крыштафам Радзівілам Галоўнага трыбунала ВКЛ – вышэйшай судовай установы дзяржавы, пастановай якой мелі сілу пастановаў сойма. Стварэнне Трыбунала, які дзейнічаў незалежна ад аналагічнай установы ў Кароне, падкрэслівала самастойнасць Княства ў межах Рэчы Паспалітай. Гэта быў сапраўдны выклік Кароне – антыпольскія заявы і выступленні ліцвінскіх палітыкаў пачалі рэальна ўвасабляцца ў жыццё. Усе акты Трыбунала пісаліся на беларускай мове.

Магутную палітычную групоўку ліцвінскай знаці, узначаленую ўплывовым Крыштафам Радзівілам Перуном (1547–1603 г.), падканцлерам ВКЛ у 1579–1585 г. і вялікім гетманам ВКЛ з 1589 г., Ю.Шаўцоў называе “літоўскімі сепаратыстамі” [4, с. 125]. Дзеянне гэтай групоўкі, на думку даследчыка, стала канстатацыяй перад усёй Рэччу Паспалітай і суседзямі факта новага раскладу палітычных сіл у Рэчы Паспалітай, дзе ВКЛ набывала больш моцныя за ранейшыя палітычныя пазіцыі. Жыгімонт III і каронны канцлер Ян Замойскі вымушаны былі прызнаць гэты факт [4, с. 136]. Групоўка “літоўскіх сепаратыстаў” імкнулася да вырашэння значных геапалітычных праблем ВКЛ: замірэнне з Масквой, далучэнне да ВКЛ Лівоніі, атрыманне паўночнай Эстоніі і завязанне ўласнага марскога гандлю [4, с. 131]. Гэта групоўка дыктавала Рэчы Паспалітай асноўныя напрамкаў маскоўскай палітыкі. Пошукі форм дзяржаўнай уніі Рэчы Паспалітай і Масковіі найперш адпавядала інтарэсам шляхты ВКЛ [4, с. 136]. Адным з найбольш актыўных “літоўскіх сепаратыстаў” быў, паводле Ю. Шаўцова, Леў Сапега [4, с. 130].

Прызначэнне на пасаду падканцлера (1585–1589 г.), а затым і канцлера ВКЛ (1589–1623 г.) адкрывала перад маладым палітыкам больш шырокія магчымасці для здзяйснення даўняй мары – умацавання сваёй дзяржавы. Як патрыёт Княства, сваю асноўную палітычную задачу на гэтых пасадах Сапега бачыў у мэтанакіраванай барацьбе супраць тых палажэнняў Люблінскай уніі, якія сур’ёзна падрывалі палітычны і эканамічны суверэнітэт яго дзяржавы, рабілі яе ці не цалкам залежнай ад польскай Кароны і волі манарха.

Барацьбу за суверэнітэт і незалежнасць ВКЛ падканцлер разгарнуў на юрыдычна-прававым полі, дзе ўсё вырашалі не вайсковая сіла і нават не соймавыя дэбаты, але палітычнае і дыпламатычнае майстэрства, розум і воля праціўнікаў. Асноўным саюзнікам Сапегі ў гэтай барацьбе быў магутны магнацкі род Радзівілаў з яго незалежніцкімі настроймі і няспраўджанымі ў часы Жыгімонта Аўгуста каралеўскімі амбіцыямі, звязанымі са спробай дамагчыся цалкам самастойнага статусу для Княства [5, с. 8].

Люблінская унія не прынесла ВКЛ тых перавагаў, на якіх яно спадзявалася. Падчас Лівонскай вайны палякі ўхіляліся ад падтрымкі ВКЛ у яго барацьбе з Масквой. Гэта, паводле У.Е. Снапкоўскага, нараджала адпаведную палітыку Княства, якое імкнулася паказаць Польшчы адасобленасць сваіх інтарэсаў. Ва ўсіх учынках палякаў прадстаўнікі Княства бачылі каварства, імкненне парушыць іх правы. Палякі, у сваю чаргу, абвінавачвалі ліцвінаў у каварстве [6, с. 194].

Леў Сапега заняў бескампрамісную і выразна патрыятычную пазіцыю ў 1585 г. у сувязі з беспадстаўным атрыманнем пасля завяршэння Лівонскай вайны польскімі магнатамі каралеўскіх прывілеяў на тых землях ВКЛ, якія былі вернутыя беларускім рыцарствам падчас ваеннай кампаніі 1579–1581 г. Абураны дзеяннямі суседзяў, Л. Сапега з гневам асудзіў прэтэнзіі польскага боку і даказваў абсалютнае права ВКЛ на набытыя тэрыторыі: «Ад таго часу, як пачалася вайна за Інфлянты, палякі і гарэлага шэлага не далі нам у дапамогу. А цяпер, калі ўсё ідзе пад канец, дык пан паляк імкнецца авалодаць Вялікімі Лукамі, Завалачам, Холмам... Яны нас хочучь адпіхнуць не толькі ад заваяванага намі цяпер, але і ад таго, што мы трымалі раней» [7, с. 5].

Рознае геапалітычнае становішча ВКЛ і Польскага каралеўства абумовіла наяўнасць у абедзвюх краін розных дзяржаўна-палітычных інтарэсаў, неаднароднасць знешнепалітычных арыентацый [6, с. 190, 193]. Самастойныя, не ўзгодненыя з Польшчай паводзіны ВКЛ на міжнароднай арэне асабліва характэрныя для першых гадоў існавання Рэчы Паспалітай [6, с. 194]. Княства і Карона праводзілі асобныя перамовы з кандыдатамі на трон Рэчы Паспалітай падчас элекцый 1573 і 1576 г. Розныя падыходы польскіх і беларуска-літоўскіх кіруючых колаў да кандыдатаў на трон Рэчы Паспалітай выявіліся і пасля смерці ў 1586 г. Стэфана Баторыя. Вылучэнне маскоўскага цара – вынік далёка

ідучых разлікаў ліцвінскай дыпламатыі і асабіста падканцлера ВКЛ Льва Сапегі, які асноўную ўвагу надаваў маскоўскаму кірунку знешняй палітыкі, маючы на мэце вяртанне Княству страчаных у пачатку XVI ст. беларускіх і ўкраінскіх зямель. Заняцце трона маскоўскім царом аб'яднала бы пад адным скіпетрам у буйную еўра-азіяцкую федэрацыю тры суседнія краіны: ВКЛ, Польшчу і Маскоўскую дзяржаву. Гэты альянс, на думку У.Е. Снапкоўскага, быў карысным па тром прычынам. Па-першае, ён умацоўваў пазіцыі Рэчы Паспалітай у барацьбе са Швецыяй на поўначы і з Турцыяй на поўдні. Па-другое, ён адводзіў ВКЛ ролю геапалітычнага цэнтра і палітычнага лідэра велізарнага еўра-азіяцкага аб'яднання. Па-трэцяе, гэты план забяспечваў бы Княству першыноўства над Польшчай і пазбаўляў бы дзяржаву ад усходняй небяспекі [8, с. 160]. Даследчыкі мяркуюць, што за ўзвышэннем і ваенна-палітычным умацэннем ВКЛ, напэўна, настаў бы разрыў саюзу з Польшчай і адбылося б абранне манарха са свайго народа [8, с. 160; 9, с. 26].

Паводле Ю. Шаўцова, “літоўскі сепаратызм” асабліва яскрава выступіў падчас канвакацыйнага сойма 1587 г., калі ліцвінская шляхта выступіла дастаткова маналітным блокам і прапанавала сваю праграму для ўсёй Рэчы Паспалітай. ВКЛ пераважна падтрымала кандыдатуру маскоўскага цара Фёдара [4, с. 115]. Стаўка, якую спачатку Л. Сапега зрабіў на кандыдатуру маскоўскага цара Фёдара Іванавіча на трон караля, была прадиктавана яго намерам умацніць уплывы Вялікага княства Літоўскага ў Рэчы Паспалітай, супрацьпаставіць Маскву Варшаве, яе імкненню падпарадкаваць сабе, паглынуць Княства. Гэта і быў план «літоўскіх сепаратыстаў», з якіх найбольш актыўным з'яўляўся Сапега [4, с. 124]. Фактычна Княства дыктавала Рэчы Паспалітай асноўныя кірункі ўсходняй палітыкі. Пасля няўдачы з абраннем Фёдара на караля Рэчы Паспалітай дэлегацыя ВКЛ усур'ёз разглядала магчымасць яго абрання толькі вялікім князем літоўскім [4, с. 115].

У час таго сойма быў пакладзены пачатак дыпламатычнага наступу ВКЛ на Кракаў. Вясной 1587 г. у сяле Каменцы пад Варшавай адбыліся афіцыйныя перамовы дэлегацыі ВКЛ, прадстаўленай службовымі асобамі Княства, з дэлегацыяй ад Маскоўскай дзяржавы, якая прадстаўляла цара Фёдара. Асобна ад Польшчы паміж ВКЛ і Масковіяй быў заключаны тады сепаратны мір, нелегітымны з пункту погляду Люблінскай уніі. Хоць элекцыйны сойм і службовыя асобы Польшчы не прызналі яго, аднак у палітычным плане ён прадэманстравалі новы расклад сіл у супольнай дзяржаве і рост амбіцый ВКЛ [4, с. 115]. Пасля правалу спробы дамагчыся дамінавання ў Рэчы Паспалітай прадстаўнікі ВКЛ перайшлі да адстойвання асаблівай ролі і пазіцыі Княства ў новых падзеях, да натуральнага рэгіяналізму. Маючы ў тыле зацікаўленую ў міры з Рэччу Паспалітай Маскоўскую дзяржаву, Княства магло дазволіць сабе вельмі жорсткія рэгіянальныя

патрабаванні, сфармуляваныя на канвакацыйным сойме: заключэнне мірнага дагавора з Масквой, вяртанне ў склад ВКЛ Украіны, Падляшша, Лівоніі і інш. [4, с. 115–116]. С. Лазутка дапускае, што Леў Сапега мог актыўна ўдзельнічаць у падрыхтоўцы гэтых патрабаванняў [10, с. 38–39].

Калі высветліўся поўны правал кандыдатуры Фёдара, у ліцвінскай дэлегацыі нечакана з'явіўся талковы і нечаканы план дзеянняў – гатовы праект новага Статута ВКЛ [4, с. 124].

Леў Сапега ўдзельнічаў у арганізацыі складанай і выключнай палітычнай акцыі па зацвярджэнню Статута ВКЛ новым каралём Жыгімонтам III, у выніку якой у змесце Статута захаваліся артыкулы, якія абвешчалі аўтаномны палітыка-прававы статус ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Выданне Статута стараннямі Сапегі садзейнічала яго актыўнаму і працягламу ўжыванню.

Падрыхтоўка, публікацыя і ўвядзенне ў дзеянне новага Статута сталі, паводле Г.М. Праневіча, актамі публічнай юрыдычна-прававой абароны патрыятычнымі сіламі ВКЛ незалежнасці краіны і бліскучай палітычнай перамогай Сапегі. Статут, падрыхтаваны соймавай камісіяй на чале з Сапегам, якая павінна была прывесці ўсё заканадаўства ВКЛ у адпаведнасць з палажэннямі Люблінскай уніі, не толькі праігнараваў рашэнні сойма 1569 г., але з'явіўся прычынова новым юрыдычным кодэксам, які замацоўваў нацыянальна-дзяржаўны суверэнітэт і ствараў юрыдычна-прававыя гарантыі існавання і развіцця Вялікага княства Літоўскага як незалежнай прававой дзяржавы [5, с. 8–9]. Статут падкрэсліваў самастойнасць гэтай дзяржавы («панства»), як і да Люблінскай уніі 1569 г. Вышэйшым заканадаўчым органам ВКЛ абвешчаўся вальны сойм, месцам яго правядзення быў вызначаны Слонім.

Іншаземцам забаранялася валодаць землямі (купляць маёнткі, браць у арэнду, атрымліваць у спадчыну) і атрымоўваць дзяржаўныя, духоўныя і свецкія пасады ў ВКЛ. Толькі ўраджэнцы Вялікага княства Літоўскага мелі права займаць любыя (і высокія, і малыя) дзяржаўныя пасады. У тагачасным палітычным кантэксце забарона “нелітоўскай” шляхце займаць дзяржаўныя пасады і набываць маёнткі ў ВКЛ скіроўвалася найперш супраць шляхты Польскага каралеўства [4, с. 118]. Артыкул 12 трэцяга раздзела Статута 1588 г. не толькі перакрэсліваў прынцыповы для польскага боку артыкул Люблінскай уніі, але замацоўваў даўнія юрыдычныя нормы, якія былі зафіксаваны яшчэ ў Статутах 1529 і 1566 гг. Гэты артыкул абумовіў тое, што ў Беларусь і Літву не было наплыву польскай шляхты, які зведла пасля 1569 г. Украіна [11, с. 103]. Нават дзеля таго, каб правесці польскае войска праз тэрыторыю ВКЛ, патрабаваўся дазвол Рады і вялікага князя.

Новы звод законаў не прызнаў ранейшых тэрытарыяльных страт ВКЛ, у тым ліку на карысць польскай дзяржавы, а абавязаў «гаспадара» вярнуць усе страчаныя землі.

Дзяржаўнай мовай на ўсёй тэрыторыі Княства Статут абвясчаў беларускую. Сам факт яго выдання падканцлерам за ўласныя сродкі, гонар за тое, што гэта выданне надрукавана на беларускай мове, сведчыць аб нацыянальна-культурнай арыентацыі сапегаўскага светапогляду [12, с. 279].

Статут ВКЛ 1588 г. стаў, па сутнасці, новай канцэпцыяй незалежнай беларуска-літоўскай дзяржавы. Ён гарантаваў эканамічную, дзяржаўна-палітычную і духоўна-культурную незалежнасць краіны. ВКЛ паўстае з гэтага гістарычнага дакумента дзяржавай са сваёй акрэсленай тэрыторыяй, з самастойным заканадаўствам, а таксама з уласнымі фінансамі, войскам, апаратам дзяржаўнай улады і кіравання. Статут 1588 г. – візітная картка Л.Сапегі, ідэолага і стваральніка юрыдычна-прававой канцэпцыі дзяржаўна-палітычнай незалежнасці Вялікага княства Літоўскага. Нават тым, што наперакор пастанове Люблінскага сойма Статут быў зацверджаны каралём Жыгімонтам III і замацаваны пячаткай толькі Вялікага княства Літоўскага за подпісамі Льва Сапегі і пісара Габрыэля Войны, падканцлер імкнецца падкрэсліць незалежнасць Вялікага княства Літоўскага ад польскай Кароны ў справах, якія тычыліся яго ўнутранага ўладкавання [13, с. 121; 5, с. 9].

З прычыны антылюблінскага характару новага зводу кароннага шляхта на працягу канца XVI–XVII стст. дамагалася яго скасавання, імкнулася яго «паправіць», але безвынікова. Замацаваны Статутам 1588 г. палітычны лад ВКЛ не адпавядаў таму становішчу Княства ў складзе Рэчы Паспалітай, якое вызначаў акт Люблінскай уніі. Асобныя для ВКЛ скарб і грашовая адзінка, дзяржаўная канцэлярыя і пячатка, трыбунал і ўрады, сваё заканадаўства і войска, свая дзяржаўная мова перашкаджалі дзяржаўна-палітычнай уніфікацыі Рэчы Паспалітай. Фармальна дзяржавы аб'ядноўвалі ў яе складзе толькі супольныя манарх і сойм [14, с. 212–213]. У лісце Радзівілу ад 5 чэрвеня 1588 г. Сапега пісаў: «Мы і палякі хоць і брацця, але зусім адменных звычаяў» [15, с. 76].

З прыходам да ўлады Жыгімонта Вазы, які пры абранні каралём прыняў усе ўмовы, выстаўленыя яму літвінскім бокам, а сеўшы на трон, пра ўсё забыўся, перад урадам ВКЛ – панамі-радай, якую з 1589 г. узначаліў Леў Сапега, – сярод важнейшых задач паўстала зберагчы раўнапраўнае становішча сваёй краіны ў саюзных узаемаадносінах з Польшчай і ўмацаваць прававыя асновы дзяржаўнасці ВКЛ. Але вырашаць яе было ўсё цяжэй – перашкаджала своекарысная палітыка Польшчы, імкненне польскіх магнатаў гаспадарыць у ВКЛ, а таксама “незацугляная” шляхецкая дэмакратыя, якая разбурала падмуркі самой дзяржавы [10, с. 40]. Патрабаваліся незвычайныя дыпламатычныя і палітычныя намаганні, майстэрскае манеўраванне паміж інтарэсамі розных бакоў, каб абараніць і зберагчы дзяржаўную самастойнасць ВКЛ, абмежаваць замахі караля, прымусяць яго паважаць вялікакняжацкія законы.

Леў Сапега запярэчыў прызначэнню каралём у 1591 г. па прапанове польскіх сенатараў без згоды ўрада ВКЛ кракаўскім біскупам

біскупа віленскага Юрыя Радзівіла, бо тыя намерыліся, у абыход 12-артыкула Статута ВКЛ, пасадыць на вакантную віленскую кафедру паляка. Адстойваючы законы Княства, канцлер у 1596 г. увайшоў у канфлікт з каралём, калі той вырашыў прызначыць на вызваленую пасаду ўраджэнца Польшчы берасцейскага і луцкага біскупа Бернарда Мацяёўскага. Сапега адмовіўся паставіць вялікую дзяржаўную пячатку на каралеўскім дакуменце, без якой ён не меў юрыдычнай сілы. Канцлера падтрымалі ў гэтым і іншыя вышэйшыя саноўнікі ВКЛ, бо парушаліся нормы Статута 1588 г.

Канфлікт зацягнуўся і ўсё больш абвастраўся. Моцны ціск і пагрозы зведваў літоўскі канцлер з боку караля і вышэйшых польскіх чыноўнікаў. Але яго не змаглі ні ўгаварыць, ні запужаць. Тады пайшлі на крайнюю меру – заверылі каралеўскі прывілей пячаткай Кароны і адаслалі на зацвярджэнне папе рымскаму, спадзеючыся, што ў Рыме не разбяручца ва ўсёй тонкасці адносінаў суб'ектаў федэрацыі. Зацвярджэнне папам намінацыі Б. Мацяёўскага на віленскае біскупства без згоды ўрада ВКЛ выклікала бурны пратэст у Беларусі і Літве [10, с. 42].

Канфлікт працягваўся аж 10 гадоў, столькі ж заставалася вакантнай біскупская кафедра. Канцлер выйшаў з яго пераможцам. Жыгімонт Ваза ўрэшце змірыўся з яго настойлівасцю і прынцыповасцю і ў красавіку 1600 г. прызначыў на кафедру мясцовага ўраджэнца Бенедыкта Войну. У гэтым канфлікце Леў Сапега дамогся большага, чым адмены прызначэння віленскім біскупам Б. Мацяёўскага. Яму ўдалося дамагчыся ад Кароны павагі да аднаго з важнейшых законаў ВКЛ, зафіксаванага ва ўсіх трох Статутах. Больш таго, кароль вымушаны быў згадзіцца з тым, што кожны яго акт, які датычыць ВКЛ, яшчэ да абвясчэння павінен узгадняцца з канцлерам гэтай дзяржавы [10, с. 45].

У 1593 г. палітыка Жыгімонта Вазы, як стаў прэтэндэнтам на шведскую карону, зноў разышлася з дзяржаўнымі інтарэсамі ВКЛ. Леў Сапега рашуча засупярэчыў такой авантуры, бо ўзнікла рэальная пагроза вайны са Швецыяй. Яго прадбачанне спраўдзілася [10, с. 44].

Паколькі ў ВКЛ існавалі пэўныя арыентацыі на Расію або Польшчу, выкліканыя канфесійнымі адрозненнямі, Леў Сапега падтрымаў ідэю уніі праваслаўнай і каталіцкай цэркваў. Ён верыў у магчымасць шляхам царкоўнай уніі стварыць новую царкоўную арганізацыю, незалежную ні ад створанага ў 1589 г. Маскоўскага патрыярхату, ні ад папства. З пашырэннем уплыву уніяцкай царквы Сапега звязваў надзеі на духоўна-рэлігійную кансалідацыю народа, а праз гэта – на ўмацаванне Княства, захаванне яго цэласнасці.

Канцлер спачатку з асцярогай глядзеў на авантуру польскіх магнатаў з Ілжэдзімітрыем I – яна магла разбурыць так нялёгка здабыты Сапегам у 1600 г. 20-гадовы мір з Масквой, была варожай яго праграме стварэння аб'яднанай дзяржавы з ВКЛ, Польшчы і Масковіі [10, с. 48–49].

Леў Сапега стаў адным з герояў няскончанага гістарычнага драмы Фрыдрых Шылера “Дзімітрый”. Шылер не паказвае Сапегу вялікім сябрам і прыхільнікам маскоўскіх цароў, аднак пад дамоваю аб “вечным міры” стаіць і яго подпіс. І канцлер бароніць гонар ВКЛ і усёй Рэчы Паспалітай, адмаўляючыся падтрымліваць авантуру Ілжэдзімітрыя праз вета ў сойме [16, с. 58]. А калі пераканаўся, што унія з Маскоўскай дзяржавай не адбудзецца, то на варшаўскім сойме 1609 г., імкнучыся замацаваць пазіцыю Княства на усходзе, рашуча выказаўся за разгортванне актыўных вайсковых дзеянняў супраць Масквы, бо «ніколі Рэч Паспалітая лепшай аказіі для пашырэння граніц не мела». Пры гэтым нагадаў тэрытарыяльныя страты, нанесеныя ВКЛ Рускай дзяржавай у папярэдні перыяд [11, с. 107].

Калі ж пачаўся падзел зямель, адваяваных у 1609–1611 гг., Сапега рашуча запратэставаў супраць прэтэнзій на іх польскіх магнатаў, патрабаваў вяртання зямель Княства, інкарпараваных Польшчай. Абураны, ён называў каралеўскі двор «злым торгам» і ў адчаі хацеў нават «асесці на раллі, перапрасіць плуг, бо ўжо ніхто ня склоніць на дворскую полеўку, якую ён ведае добра» [15, с. 77]. Падпісваючы ў 1618 г. Дэулінскае перамір’е, канцлер, як кіраўнік дэлегацыі краіны-пераможцы, дамогся ўключэння ў дагавор артыкулаў аб вяртанні ВКЛ, за некаторым выключэннем, спадчынай Смаленскай зямлі. Ноўгарад-Северская і Чарнігаўская землі адышлі тады да Польшчы.

Лавіраванне паміж саюзнай Польшчай і Масквой, на думку І.В. Саверчанкі, стала ледзь не важнейшым элементам усёй тактыкі Льва Сапегі ў барацьбе за незалежнасць ВКЛ, небяспека страты якой з-за бясконцых прэтэнзій польскіх феодалаў на землі Княства фактычна ніколі не знікала ні на працягу канцлерства Сапегі, ні пазней. Польскія паны яго ненавідзелі – ім не падабаўся ліцвінскі сепаратызм Льва Іванавіча. Затое ў вачах беларускай шляхты аўтарытэт канцлера як палітыка і змагара за інтарэсы ВКЛ узростаў з кожным годам [9, с. 26–27, 36].

Супярэчлівасць адносінаў Кароны і Княства выразна праяўлялася і ў дачыненнях са Швецыяй. У той час, калі Варшава імкнулася да вяртання Прусіі і пагаджалася ў прынцыпе страціць Інфлянты, то Вільня, наадварот, дапускала часовую ўступку Прусіі, але хацела захаваць Інфлянты. ВКЛ не падтрымлівала вайны са Швецыяй дзеля задавальнення дынастычных прэтэнзій Жыгімонта і Уладзіслава Вазаў. У студзені 1627 г. гетман Леў Сапега ў імкненні абараніць інтарэсы Княства ў доўгай вайне Рэчы Паспалітай са Швецыяй, палепшыць ваенна-палітычнае становішча і атрымаць доўгачаканую перадышку, падпісаў ад імя ВКЛ сепаратны мір са Швецыяй, чым выклікаў вялікае незадавальненне Жыгімонта III і абвінавачванне ў парушэнні ўмоваў Люблінскай уніі [6, с. 195–196]. Гетман, у сваю чаргу, папракаў палякаў у тым, што яны не аказалі дапамогі і яму давалося аднаму абараняць межы Княства [17, с. 55].

Такім чынам, Леў Сапега – адна з буйнейшых беларускіх палітычных фігур. У канцы XVI – першай трэці XVII ст. ён, будучы выразнікам сепаратысцкіх, антыпольскіх настрояў ліцвінскай шляхты, з’яўляўся найбольш перакананым і паслядоўным абаронцам незалежнасці ВКЛ і ўзвышэння яго прэстыжу. Палітычную лінію ў адносінах да Польшчы, якая імкнулася да поўнай гегемоніі ў Рэчы Паспалітай, і Расіі ён праводзіў праз прызму захавання суверэнітэту і ўмацавання сваёй дзяржавы, дастойнага прадстаўлення яе інтарэсаў на міжнароднай арэне. Леў Сапега – вялікі грамадзянін Вялікага княства Літоўскага і яго сапраўдны патрыёт. Яго палітычная біяграфія, як піша Л. Жэляпава, “заўсёды была і застанецца прадметам захаплення для тых, хто захаце знайсці ў гісторыі Беларусі ўзор і прыклад дзяржаўніка-патрыёта і мудрага, асвечанага дзеяча” [18, с. 39].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Вішнеўскі, А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэбны дапаможнік / А.Ф.Вішнеўскі. – Мінск: Акадэмія МУС Рэспублікі Беларусь, 2003. – 319 с.
2. Лойка, П.А. Гісторыя Беларусі XVI–XVIII стст.: вучэбны дапаможнік для 7-га класа агульнаадукацыйнай школы / П.А. Лойка. – Мінск: Народная асвета, 1998. – 214 с.
3. Падокшын, С.А. Палітычная і прававая думка Беларусі XVI–XVII ст.ст. / С.А. Падокшын, С.Ф. Сокал. – Мінск, 2000. 2-е выд. дап. – 120 с.
4. Шаўцоў, Ю. «Літоўскі сепаратызм» канца XVI ст. / Ю. Шаўцоў // Спадчына. – 1995. – № 2. – С. 112–136.
5. Праневіч, Г. Леў Сапега: Жыццё дзеля Айчыны (Кароткі біяграфічны нарыс) / Г. Праневіч. – Віцебск, 2003. – 16 с.
6. Снапкоўскі, У. Пра калізіі знешнепалітычных інтарэсаў польскай Кароны і Вялікага княства ў складзе Рэчы Паспалітай / У. Снапкоўскі // Спадчына. – 1995. – № 3. – С. 189–201.
7. Саверчанка, І. Леў Сапега – палітык, юрыст і пісьменнік / І. Саверчанка // Гісторыя: праблемы выкладання. 2006. – № 8. – С. 3–5.
8. Снапкоўскі, У.Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: вучэбны дапаможнік для студэнтаў факультэта міжнародных адносін: у 2 ч. Ч. 1: Ад пачатку дзяржаўнасці да канца XVIII ст. / У.Е. Снапкоўскі. – Мінск, БДУ, 2003. – 281 с.
9. Саверчанка, І.В. Канцлер Вялікага княства: Леў Сапега / І.В. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 63 с.
10. Лазутка, С. Леў Сапега (1557–1633). Жыццё, дзяржаўная дзейнасць, палітычныя і філасофскія погляды / С. Лазутка / пер. з літ. В. Люкевіч. – Магілёў: ГАМТ «Брама», 2004. – 104 с.
11. Грышкевіч, А. Леў Сапега (1557–1633) / А. Грышкевіч // Славуцья імяны Бацькаўшчыны: зборнік. – Вып. 1. – Мінск: БФК, 2000. – С. 100–114.
12. Леў Сапега // Падокшын, С.А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С. А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – С. 266–280.
13. Сапега Леў Іванавіч // Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X–XIX стагоддзі: энцыклапедычны даведнік. – Мінск: БелЭн, 1995. – С. 119–122.
14. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / Г. Сагановіч. – Мінск: «Энцыклапедыкс», 2001. – 412 с.
15. Шкялёнак, М. Леў Сапега / М. Шкялёнак // Спадчына. – 1991. – № 1. – С. 58–78.
16. Баршчэўскі, Л. Леў Сапега – Шылераўскі герой / Л. Баршчэўскі // Спадчына. – 1995. – № 3. – С. 57–59.

17. Лазоркина, О. Лев Сапега – выдающийся дипломат ВКЛ / О. Лазоркина // Вялікі канцлер Вялікага княства: Да 450-годдзя з дня нараджэння Льва Сапегі: зборнік матэрыялаў. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 51–55.
18. Жэляпава, Л. Леў Сапега: штрыхі да палітычнай і творчай біяграфіі канцлера // Л. Жэляпава // Вялікі канцлер Вялікага княства: Да 450-годдзя з дня нараджэння Льва Сапегі: зборнік матэрыялаў. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 32–39.

А.І. Груша

КАНЦЫЛЯРЫЯ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І РОД САПЕГАЎ: ПРАВОБРАЗ НАЦЫІ ПАД ПЯРОМ ПІСАРА

У XV–XVI стст. у Вялікім княстве Літоўскім не было ніводнага роду, так цесна звязанага з канцылярыяй ВКЛ як Сапегі. Калі прадстаўніцтва іншых родаў у гэтай установе ў адзначаны час вымяраецца – і то часта з пэўнымі нацяжкамі, – як правіла, двума пакаленнямі, то прадстаўніцтва Сапегі – чатырма. Пачнём з таго, што пісарам канцылярыі ВКЛ з’яўляўся першы з вядомых Сапегі – Сямён (1440–1450 гг.). Служылі ў канцылярыі два яго сыны – Іван (1488–1517 гг.) і Багдан (1471–1488 гг.), і два яго ўнукі – Іван (1507–1516 гг.) і Ян (1510 г.) Багданавічы [2, с. 142, 145, 149, 159, 162]. Такім чынам, у пачатку ўзвышэння роду непарарывнасьць службы яго прадстаўнікоў не спынялася, а пасля пэўнага перапынку зноў аднавілася ў асобе Льва Іванавіча Сапегі. Першапачаткова Сапегі (першыя тры пакаленні) былі ў канцылярыі тэхнічнымі выканаўцамі: складальнікі і перапісчыкі дакументаў. Пасада Л.І. Сапегі ў пэўнай ступені суадносіцца з кіраўніком юрыдычнага ведамства. У эвалюцыі канцылярыі ВКЛ, «службовай» пераёмнасці пасады пісара і канцлера існавала логіка і заканамернасць, якія суадносіліся з агульным развіццём культуры.

Назва «пісар», у першую чаргу, атоесамліваецца са словам «пісаць». Письмо ўзнікае тады, калі фізіялагічныя магчымасці чалавека не дазваляюць утрымліваць і засвойваць жыццёва важную інфармацыю. Прычына з’яўлення пісьма – выбух, эпіцэнтр якога – актыўныя слаі грамадства. Імпульсы гэтага выбуху лакалізуюцца адразу ў некалькіх сферах жыцця і разыходзяцца па прынцыпу ланцужнай рэакцыі. Гэты выбух – шматфактарны і шматпрычынный, у яго аснове – разрыв традыцыйных звязуючых вузлоў грамадства, яго рэарганізацыя на новых падставах і прынцыпах (В.М. Медушэўская параўноўвае зараджэнне пісьменнасці і з’яўленне пісьмовых крыніц са з’яўленнем машыначытаных дакументаў). Узнікненне і пашырэнне пісьма – сігнал глыбокіх структурных змен у грамадстве. Наступныя аналагічныя сігналы таксама суадносяцца з этапнымі момантамі эвалюцыі грамадства. Першы датуецца апошняй трэцю XIV ст., калі вялікага князя літоўскага пачынае абслугоўваць больш-менш трывалая група пісараў, свайго роду «перадканцылярыя»; другі – сярэдзінай XV ст., калі ўзнікае стацыянарная

канцылярыя. Узнікненне «перадканцылярыі» суадносіцца з новымі тыпамі арганізацыі грамадства, дзяржаўнай улады, воінства ВКЛ – зародкам новай свецкай арыстакратыі, новым статусам манарха і яго тытулам «(э)господарь». Менавіта ў апошняй трэці XIV ст. пачынаюць фарміравацца такія адносіны (іх і можна назваць уласна феадальнымі), якія з сярэдзіны XV ст. стануць асноватворнымі і адзіна магчымымі для функцыянавання грамадства.

Письмо не толькі сігналізуе, але і выражае новыя віды адносін, новы парадак рэчаў, багацце, разнастайнасць і дынамізм, якія не маглі ахапіць і засвоіць памяць і пераўтварыць яго ў традыцыю і звычай. Письмовае слова – антыпод вуснай памяці, гэта індывідуальнае не традыцыі і звычайу, а змен і «новин». Пры дапамозе пісьма не рэгуляваліся адносіны сацыяльных нізоў, за выключэннем выпадкаў умяшальніцтва з боку ўлады ў гэтыя адносіны. Першыя пісьмовыя акты адносяцца да знешнепалітычнага і знешнегандлёвага (ці знешнепалітычна-гандлёвага) права – найбольш дынамічнага і зменлівага ў жыцці ранніх дзяржаўных утварэнняў. Менавіта неабходнасць падрыхтоўкі гэтых актаў упершыню і запатрабавала стварэнне асяродкаў дзелавой пісьменнасці – «перадканцылярыі» і канцылярыі.

У факце пісьмовай фіксацыі грамадскіх адносін заключаецца адзін з вытокаў развіцця «новага права». У гэтым плане ўсе акты, «юрыдычным» аўтарам якіх з’яўляўся вялікі князь, у сучасным разуменні і ў сучаснай тэрміналогіі можна вызначыць як акты заканадаўчага характару. Рост аб’ёму адзначаных актаў на пэўным этапе патрабуе кваліфікацыі і ўпарадкавання іх норм, нарэшце, умення іх трактаваць. Асобамі, адказнымі за гэты від дзейнасці, натуральна, сталі работнікі канцылярыі, а таксама яе агульны кіраўнік – канцлер. Менавіта ў першай палове XVI ст. апошні становіцца кіраўніком не ўрадавага апарата (як гэта часта можна прачытаць у сучаснай літаратуры), а юрыдычнага ведамства – міністрам юстыцыі. І гэтыя рысы найбольш рэльефна сталі вылучацца ў перыяд канцлерства А. Б. Валовіча і Л. І. Сапегі. Такім чынам, пісьмо абавязана свайму ўзнікненню, у значнай ступені, неабходнасці фіксацыі «новага права».

Звернемся да матэрыяльнага боку фіксацыі гэтага права. Не царкоўнаславянская мова – першая літаратурная мова ўсходніх славян, а мовы, блізкія да народна-размоўных, г. зн. тыя, якія розныя даследчыкі вызначаюць як старабеларуская і стараўкраінская, ці беларуская і ўкраінская мовы, стала сродкам фіксацыі «новага права». «Новае права», такім чынам, адкрывала каналы для шырокага пранікнення ў свецкую сферу адзначаных моў. Па сцвярдзенню вучоных, змены, якія адбыліся ў Сярэднявекі ў культуры стварэння і ўспрыняцця тэксту, не змянялі агульнага характару Сярэднявечча, якое было эпохай вуснага слова. «Пры стварэнні тэкстаў і выкарыстанні пісьмовых захоўвалася арыентацыя на іх вуснае ўзнаўленне...» [3, с. 218–219]. «Нават у асяроддзі адукаваных людзей азнаямленне з многімі творами адбывалася, па ўсёй верагоднасці,

шляхам праслухоўвання, а не прачытання...» [3, с. 219]. На слых успрымаліся не толькі мастацкія творы, але і дакументы справаводства (яны чыталіся ў форме дэкламацыі, рэчытатывам, так, як гэта рабілася пры чытанні тэкстаў на літургіі) [3, с. 220]. Такім чынам, калі ўлічваць спосаб чытання актаў (уголас), дзякуючы ўзнікненню пісьмовай разнавіднасці беларускай і ўкраінскай моў, апошнія сталі яшчэ больш гучнымі (праз выдачу прывілеяў, апавяшчэнняў аб ваеннай мабілізацыі, зборы земскіх падаткаў, выдачы пісьмовых выклікаў у суд і г. д.). Значыць, чым глыбей дзяржаўная ўлада пранікала ў структуры грамадства і, значыць, чым часцей пісьмовыя разнавіднасці гэтых моў выкарыстоўваліся ў рэгуляванні адносін дзяржаўнай улады і грамадства, тым больш гучнымі былі названыя мовы. Нягледзячы на блізкасць беларускай і ўкраінскай дзелавых моў да польскай, дзве першыя, з аднаго боку, і польская, з другога, з'яўляліся далёка не адным і тым жа нават у другой палове XVI ст., калі ўплыў польскай моўнай стыхіі на беларускую і ўкраінскую мовы быў асабліва актыўным. Л.І. Сапега, які меў намер прадубляваць выданне Статута на польскай мове, не наважыўся зрабіць гэта, не знайшоўшы (у кароткі тэрмін) адпаведнага перакладу «рускім словам і сентэнцыям».

Гаворачы пра матэрыяльны бок фіксацыі «новага права», асаблівай увагі заслугоўвае графіка пісьма, дакладней той графічны від пісьма, якім гэта права афармлялася – скорапіс. Ён выкарыстоўваўся не толькі для падрыхтоўкі такіх разнавіднасцяў дакументаў, як прывілеі, прысуды і г. д., але і заканадаўчых актаў і збораў законаў. Скорапісам былі напісаны Статуты 1529 г. і 1566 г. Менавіта гэты графічны від пісьма імітаваў шрыфт Статута 1588 г. Ёсць падставы меркаваць, што графіка пісьма першапачаткова разглядалася неад'емнай часткай мовы, а тыя ці іншыя графічныя віды пісьма адпавядалі пэўным формам існавання моў. Калі ўстава адпавядала царкоўнаславянская мова, то скорапісу – мовы, блізкія да народна-размоўных. Іншымі словамі, скорапіс з'яўляўся графічным спосабам афармлення беларускай і ўкраінскай мовы і іх графічнай формай.

Такім чынам, усе гэтыя з'явы – ўзнікненне і пашырэнне сферы «новага права», актыўнае пранікненне ў гэту сферу беларускай і ўкраінскай моў, узнікненне скорапісу – суадносяцца паміж сабой і датуюцца адным і тым жа часам – XIV ст. У сувязі з гэтым варта згадаць яшчэ адну з'яву: менавіта ў гэтым стагоддзі пачынаюць фарміравацца беларускі і ўкраінскі этнасы.

Развіццё ўсіх адзначаных з'яў адбывалася ў рамках складвання і фарміравання свецкай культуры, здольнай засвойваць і перапрацоўваць рэлігійныя каштоўнасці. Змены, якія адбыліся ў апошняй трэці XIV ст. у грамадскіх структурах, сталі вырашальнымі ў фарміраванні гэтай культуры. Найбольш выразна і наглядна гэта ілюструецца на прыкладзе менавіта графічных відаў пісьма. Устаў (адзін з графічных відаў пісьма) – каштоўнасць рэлігійнай культуры – быў засвоены і перапрацаваны свецкай культурай. Вынікам гэтага засваення і перапрацоўкі стала трансфармацыя

ўстава ў свецкі графічны від пісьма – скорапіс. Вырашальную ролю ў фарміраванні скорапісу адыграў самы актыўны свецкі элемент грамадства – дзяржава і новая дзяржаўная эліта. Цяжка сказаць, дзе «зарадзіўся» гэты графічны від пісьма – у дзяржаўных структурах ці ніжэй, бяспрэчна адно: толькі дзяржава магла падтрымаць фарміраванне скорапісу ў зародку, пашырыць і паскорыць працэс яго эвалюцыі, зрабіць новае пісьмо ўзорам для ўсёй свецкай пісьменнасці. Трэба меркаваць, што менавіта аўтарытэт улады меў самае вялікае значэнне ў трансфармацыі ўстава і фарміраванні на яго аснове скорапісу. Скорапіс становіцца сродкам самасцвярджэння і самавызначэння дзяржаўнай улады, а таксама сродкам самасцвярджэння і самавызначэння сацыяльнай эліты і ўсёй свецкай культуры.

Заслугоўваюць увагі ўнутраныя характарыстыкі скорапісу і яго супрацьлеглага графічнага полюса – устава (і блізкіх да яго разнавіднасцяў паўустава). Для скорапісу ўласціва тэндэнцыя да павышэння эфектыўнасці працэсу камунікацыі, эканоміі намаганняў і г. д. Скорапіс імкнецца аптымізаваць пісьмова-графічны код, у тым ліку за кошт не звязаных з пісьмом прататыпаў знешніх уплываў. Адсюль яго дынамічнасць, павышаная здольнасць да вытворчасці новых форм, большая варыянтнасць (няхай нават і нарматыўная варыянтнасць ці варыянтнасць у межах пэўнай аднастайнасці [1, 4, 5, 6]), непарыўная зменлівасць. Ва ўстава пануе кансерватыўнасць, значнае супраціўленне новацям. Павышаная ступень кансерватыўнасці вядзе да архаізацыі і імкнення да прататыпа (які выконвае функцыю эталона). Адсюль статычнасць, невялікая здольнасць да развіцця, стабільнасць, нарміраванасць гэтага графічнага віду пісьма. Устаў і скорапіс суадносяцца з двума адносна жорстка проціпастаўленымі культурамі: статычнай рэлігійнай і дынамічнай свецкай, з двума тыпамі свядомасці. Калі скорапіс у значнай ступені – стварэнне дзяржавы, а свецкая культура – фактар яго функцыянавання, то ўстаў – вынаходка царквы, а рэлігійная культура – фактар яго існавання. Гэта прадвызначыла характар далейшага развіцця скорапісу і ўстава. Скорапіс адразу пасля свайго ўзнікнення ўступіў у фазу далейшых радыкальных змен графічных форм. Устаў з самага пачатку свайго існавання фактычна застыў у развіцці сваіх форм (нават пасля таго, як абагаціўся за кошт так званага другога паўднёваславянскага ўплыву). Ёсць два галоўныя адрозненні паміж скорапісам і ўставам. Скорапіс фарміруецца і развіваецца *толькі ў дзяржаўных, дакладней, унутрыдзяржаўных межах* (нават нягледзячы на паходжанне ад аднаго прататыпу – устава). Устаў як сакральнае, нарміраванае і стабільнае пісьмо з'яўляецца пісьмом *надрэгіянальным і наднацыянальным*, адзіным для той ці іншай рэлігійна-культурнай супольнасці, не звязаным з палітычнымі межамі. Іншымі словамі, скорапіс – у значнай ступені дзяржаўнае пісьмо, якое не мае прамой сувязі з каштоўнасцямі рэлігійна-культурнай супольнасці (адсюль, напрыклад, тая істотная розніца, якая існуе паміж беларуска-ўкраінскім і расійскім

скарапісамі, якія сфарміраваліся на аснове аднаго прататыпу – устава, агульнага для Slavia Orthodoxa).

Пісьмо і яго графічныя віды і, наогул, самыя розныя формы праяўлення графікі пісьма, утвараюць выразную, дыферэнцаваную і шматбаковую знакавую сістэму. Пісьмо, яго ўнутраныя і знешнія ўласцівасці – знакі нормы і сістэмы, дынамікі і статыкі, стабільнасці і зменлівасці, аднастайнасці і разнастайнасці, архаізацыі і навацыі, ўнарміраванасці і неўнарміраванасці, сакральнага і прафаннага, царкоўнага і свецкага і г. д. Гэтыя і іншыя паняцці выражалі розныя тыпы, віды і формы быцця і мыслення на самых розных ярусах грамадства, у розных сацыяльных асяродках і групах, фарміруючы тыпы і формы розных культур і свядомасцей. Знакавая сістэма графікі пісьма настолькі канцэнтраваная, што магла выражаць мадэль свету на адным аркушы паперы. Фарміруючы гэту мадэль (у працэсе падрыхтоўкі актаў), пісар мог апярэдзіць вядомае выказванне вялікага філосафа, але яно гучала б так: «Дзве рэчы напаўняюць душу заўжды новым і ўсё больш моцным захваленнем і шанаваннем, чым часцей і больш мы думаем аб іх, – гэта зорнае неба над мной і *пісьмовы закон* унутры мяне».

Формы праяўлення графікі пісьма фарміруюць метадалагічныя арыенціры ў рашэнні шэрагу праблем, звязаных у тым ліку, з генезісам і фарміраваннем этнасаў і нацыі. Актыўна фарміруючы новыя графічныя формы, карэктуючы і нават нарміруючы іх, праўда, толькі геаграфічна, скарапіс разам з ростам запатрабаванасці свецкага пісьма, пашыраў сферу свайго выкарыстання сярод розных пластоў і слаёў насельніцтва і пашыраў сваю геаграфію (не выходзячы за межы дзяржавы). Разам з пашырэннем асяродкаў множання скарапісных тэкстаў, пашыраліся і асяродкі яго «пасіўнага» засваення, г. зн. чытання. Прыналежнасць да духоўнага ці свецкага асяроддзя яшчэ магла ствараць пэўныя перашкоды ў «актыўным» засваенні скарапісу, але сярод свецкіх слаёў насельніцтва такіх перашкод, трэба думаць, не існавала. Пісьмовая культура скарапісу не стварала дыферэнцаваных у залежнасці ад тых ці іншых слаёў насельніцтва варыянтаў. Скарапіс, якім пісала шляхта розных рэгіёнаў ВКЛ, быў тоесны «мяшчанскаму» скарапісу, а абодва – скарапісу галоўнай канцылярыі дзяржавы. Гэта пісьмо ў рэгіянальным і сацыяльным плане было больш аднастайным, чым, напрыклад, вусная гаворка прадстаўнікоў розных рэгіёнаў і сацыяльных слаёў ВКЛ. Гэта пісьмо не фарміравала варыянты таксама і ў залежнасці ад этнічнай і канфесійнай прыналежнасці пісараў-перапісчыкаў. Такім чынам, скарапіснае пісьмо з'яўлялася найбольш трывалым элементам культуры амаль усяго грамадства ВКЛ, найбольш моцнай інтэгруючай сілай, якая звязвала час з глыбокай сацыяльнай прасторай. І гэта пісьмо можна назваць пісьмова-графічным «правобразам» нацыі.

Такім чынам, «перадканцылярыі» і канцылярыі – цэнтры не проста справаводства, але і культуры. Прыймальнае да гэтых цэнтраў паняцце

«культура» трэба трактаваць шырока. Права, мова, пісьмо – асобныя элементы гэтай культуры, хоць і цесна звязаныя паміж сабой. У нетрах «перадканцылярыі» і канцылярыі фарміраваліся знаковыя вобразы грамадства, яго гісторыі і будучыні.

Якая роля Сапегаў у фарміраванні гэтага «правобраза» нацыі, якое месца ў гэтым фарміраванні яны займалі? Індывідуальнай ролі ніякай; дакладней, іх роля ў значнай ступені была пасіўнай, у той час як перыяд іх дзейнасці часам з'яўляўся вырашальным. Першы Сапега – Сямён – працаваў у канцылярыі ВКЛ у пачатковы перыяд яе станаўлення, калі развіццё скарапісу ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы пайшло самастойнымі шляхамі, у выніку чаго сфарміраваліся самастойныя варыянты гэтага графічнага віду пісьма. Важна іншае. Кожны з Сапегаў уносіў элементы культуры свайго рэгіёна (Сямён, Іван і Багдан Сямёнавічы паходзілі са Смаленшчыны, Л. І. Сапега – з Віцебшчыны, адтуль маглі быць родам Іван і Ян Багданавічы). Канцылярыя ВКЛ перапрацоўвала культуру асобных рэгіёнаў краіны, пісьмова-графічную свядомасць яе грамадства, фарміруючы агульную культурную супольнасць ВКЛ, якая, зрэшты, так і не стала нацыяй.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Валиконите, И. Введение / И. Валиконите, С. Лазутка // Lietuvos Metrika (1542 м.). 11-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Par. I. Valikonytė, S. Viskantaitė, I. Steponavičienė. – Vilnius, 2001.
2. Груша, А.І. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. / А.І. Груша. – Мінск, 2006.
3. Казбекова, Е.В. Приёмы ритмизированной прозы (cursus) в сводах декретального права и использование cursus в новеллах Иннокентия IV (1243–1254) / Е.В. Казбекова // Средние века. – 2005. – Вып. 66.
4. Кремко, И.О. характере языковой нормы Статута Великого княжества Литовского 1588 года / И. Кремко // Третий Литовский Статут 1588 года. Материалы Республиканской научной конференции, посвящённой 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс, 1989.
5. Лазутка, С. Введение / С. Лазутка, И. Валиконите, И. Карпавичене // Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. – Vilnius, 1995.
6. Лазутка, С. Введение / С. Лазутка, И. Валиконите, Й. Синкевичюте // Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Par. I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė ir kt. – Vilnius, 1999.

У.А. Падалінскі

ПРАДСТАЎНІКІ ГАРАДЗЕНСКАГА ПАВЕТА НА СОЙМАХ РЭЧЫ ПАСПАЛТАЙ У АПОШНЯЙ ТРЭЦІ XVI СТ.

На вальным сойме 1565–1566 г. у Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ) была праведзена адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа. Краіна была падзелена на 12 ваяводстваў і Жамойцкае староства (фактычна мела

статус ваяводства), якія, у сваю чаргу, падзяляліся на 30 паветаў. Сярод іншых, быў утвораны і Гарадзенскі павет, які, побач з Трокскім, Ковенскім і Упіцкім паветамі, стаў складовай часткай Трокскага ваяводства [22, с. 47, 53]. Павееты сталі цэнтрамі адміністрацыйнага, ваеннага, судовага і палітычнага жыцця рэгіянальных шляхецкіх карпарацый [4, с. 105]. Утварэнне паветаў стала надзвычай важным момантам у станаўленні парламенцкай сістэмы дзяржавы. Павятовая шляхта атрымала магчымасць «отъ каждого суду земского» абіраць на сойм «по две особы» [9, с. 79–80]. Пасля заключэння Люблінскай уніі ў 1569 г., паслы ўжо абіраліся на супольны вальны сойм Рэчы Паспалітай [28, с. 236]. Шляхта актыўна ўключалася ў палітычнае жыццё краіны як паўнапраўны яго ўдзельнік.

Вывучэнне прадстаўніцтва паветаў ВКЛ на соймах Рэчы Паспалітай дае магчымасць даследаваць рэгіянальныя эліты, іх грамадскую пазіцыю і дзейнасць, палітычную культуру і прававую свядомасць, падзел на розныя групы і барацьбу паміж імі і г.д. Ад заключэння уніі да канца XVI ст. (1569–1600 гг.) нам вядомы шэраг асобаў, якія рэпрэзентавалі інтарэсы шляхты Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай: Пётр Валовіч, Ян Клюкоўскі, Канстанцін і Януш Кунцэвічы, Іван, Рыгор і Фёдар Масальскія, Ян Мялешка, Мікалай і Ян Пётр Сапегі, Юры Тышкевіч.

На Люблінскім сойме 1569 г. адным з гарадзенскіх паслоў быў *Ян Клюкоўскі* [11, с. 356]. Захаваліся звесткі аб яго ўдзеле ў соймавых пасяджэннях. Так, напрыканцы сойма Мальхер Сноўскі, каралеўскі маршалак і новагародскі земскі суддзя, ініцыяваў ухваліць у Княстве падатак для выкупу закладзеных даменіяльных уладанняў і ўвесці з іх кварту (1/4 частка даходаў) на абарону дзяржавы. Такая прапанова перш за ўсё закранала эканамічныя інтарэсы дзяржаўцаў і старостаў, якія паходзілі з асяроддзя магнатэрыі, але была ў інтарэсах сярэдняй і дробнай шляхты, бо кварта ў будучым магла замяніць падаткі. Аднак гэтую ініцыятыву падтрымалі не ўсе. Катэгарычна супраць выступілі Я. Клюкоўскі і два паслы Трокскага павета, і прапанова М. Сноўскага не была рэалізавана [1, с. 609, 617–619]. Цікава, што Клюкоўскія з’яўляліся кліентамі аднаго з буйнейшых магнатаў ВКЛ – віленскага ваяводы, канцлера Мікалая Радзівіла Рудога, а сам Я. Клюкоўскі быў сваяком трокскага кашталяна, падканцлера Астафея Валовіча [7, с. 211; 21, с. 122; 24, с. 337–339].

Яшчэ адным прадстаўніком Гарадзенскага павета на Люблінскім сойме быў гарадзенскі земскі суддзя князь *Іван Масальскі*. Яго подпіс і пячатку, як і Я. Клюкоўскага, сустракаем пад актам уніі [11, с. 356]. Верагодна, не без іх удзелу ў 1569 г. было ўзнята пытанне аб утварэнні ў ВКЛ новых ваяводстваў: Гарадзенскага і Ковенскага. Аднак Жыгімонт Аўгуст гэтую прапанову адхіліў [2, с. 500; 4, с. 83].

Цікавую і, разам з тым, неадназначную інфармацыю аб палітычнай культуры гарадзенскай шляхты дае соймавая кампанія перад вальным соймам 1572 г. У сувязі з пашырэннем пошасці, у Трокскім ваяводстве (падобная сітуацыя была ў Віленскім і Новагародскім ваяводствах) на 9

снежня 1571 г. быў скліканы агульны для ўсіх яго паветаў перадсоймавы соймак у Самілішках. Мясцовая шляхта, у т.л. і гарадзенская, чатыры дні не прыступала да працы, пратэстуючы супраць дасланных ім соймавых лістоў і гаспадарскай інструкцыі, зацверджаных толькі малой каралеўскай пячаткай, а не пячаткамі канцлера ці падканцлера ВКЛ. Пасля доўгіх спрэчак прысутныя на соймаку трокскі ваявода Стэфан Збаражскі і А. Валовіч усё ж упэўнілі шляхту выбраць паслоў і скласці ім інструкцыю [3, с. 88–90, 443–444; 6, с. 56, арк. 7–8 адв.; 20, с. 70–73].

У інструкцыі для гарадзенскіх паслоў былі закрануты важнейшыя пытанні ўнутранай і знешняй палітыкі краіны: усталяванне раўнапраўнага, рэальнага курсу грошай ВКЛ і Польшчы, утварэнне манетнага двара і дзяржаўнага скарбу Рэчы Паспалітай, рэформа судовай сістэмы, адносіны з Крымскім ханствам і абарона ад Маскоўскай дзяржавы, забаранялася згаджацца на новыя падаткі [8]. Разам з тым вядома, што і змест інструкцыі, і кандыдатуры паслоў вызначала не столькі шляхта, колькі вышэйшая значь ВКЛ: М. Радзівіл; віленскі кашталян Рыгор Хадкевіч; жамойцкі староста, земскі маршалак Ян Хадкевіч; А. Валовіч і дворны маршалак Мікалай Крыштоф Радзівіл. Так, А. Валовіч прапаноўваў наступных кандыдатаў на ролю паслоў ад Гарадзенскага павета: гарадзенскага павятовага маршалака Івана Валовіча, Аляксандра Хадкевіча (сына Р. Хадкевіча), земскага харужыя ВКЛ Богуша Міцуту, гараднічага гарадзенскага Яна Валовіча (пляменніка А. Валовіча) [21, с.125]. На жаль, не вядома, хто з іх усё ж быў абраны.

У часы першых бескаралеўяў у Рэчы Паспалітай (1572–1573, 1574–1576 гг.) Гарадзенскі павет на вальных соймах неаднаразова прадстаўляў Я. Клюкоўскі. На з’ездзе ВКЛ у студзені 1573 г. ён, ужо гарадзенскі гараднічы, быў выбраны ў шляхецкую частку дэлегацыі на канвакацыю ў Варшаве, на якой планавалася вызначыць месца і час абрання новага караля і вялікага князя [10, с. 64]. У красавіку 1576 г. Я. Клюкоўскі ўвайшоў у склад пасольства ВКЛ на каранацыю Стэфана Баторыя, якое было накіравана ў Кракаў са з’езда ў Гародні [10, с. 173]. Паслы павінны былі пратэставаць супраць каранацыі як супярэчнай Люблінскай уніі (адбылася без згоды ВКЛ), патрабаваць ад Стэфана Баторыя не выкарыстоўваць тытул вялікага князя літоўскага і склікаць новы элекцыйны сойм. Літвіны, калі б каранацыя ўсё ж адбылася, увогуле пагражалі разарваць унію і абраць уласнага вялікага князя [20, с. 257–263]. Справа ў тым, што на той момант палітычная эліта ВКЛ была расколата ў пытанні падтрымкі кагосьці з трох прэтэндэнтаў на ўладу ў Рэчы Паспалітай: вялікага князя маскоўскага Івана IV, імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Максімільяна II і трансільванскага князя Стэфана Баторыя [27, с. 24]. Як адзін з прадстаўнікоў Трокскага ваяводства ўвайшоў Я. Клюкоўскі і ў склад пасольства, прызначанага з’ездам ВКЛ у Мсцібогаве, якое ў Варшаве 29 чэрвеня 1576 г. прызнала Стэфана Баторыя вялікім князем

літоўскім, пасля таго як той прысягнуў на захаванне правоў і вольнасцей Княства [3, с. 142–149; 10, с. 182, 184; 20, с. 277, 280–284].

Цяжка меркаваць, як ставілася да названых кандыдатаў гарадзенская шляхта. Лагічна, што Я. Клюкоўскі, а значыць, і шляхта, якая яго выбірала, прытрымліваўся пазіцыі сваіх патронаў, Радзівілаў, г. зн. быў прыхільнікам прэтэндэнта з дынастыі Габсбургаў. Затое ў час бескаралеўя 1574–1576 гг. гарадзенская шляхта не была адзінай у гэтым пытанні. Так, на з'ездзе ў Стэнжыцах у 1575 г., дзе адбылася дэтранізацыя Генрыха Валуа, пасол Гарадзенскага павета *Канстанцін Кунцэвіч* збіраўся перадаць польскім паслам лісты ад шляхты ВКЛ, у якіх літвіны выказваліся супраць Максімільяна II і гатовы былі падтрымаць элекцыю Івана IV. У выніку, К. Кунцэвіч быў проста арыштаваны слугамі Я. Хадкевіча [18, с. 147].

За час панавання Стэфана Баторыя нам вядомыя толькі два паслы ад Гарадзенскага павета на соймы Рэчы Паспалітай. Так, на сойм 1576 г. былі абраны гарадзенскі падсудак *Рыгор Масальскі* і ротмістр *Юры Тышкевіч* [3, с. 156; 6, спр. 56, арк. 99 адв.]. Яны разам з іншымі пасламі і сенатарамі ВКЛ выступілі з пратэстацыяй, дзе заявілі, што «отъ становъ корунныхъ обороны жадное водле повинностей ихъ, на униі поприсяжное, не мають», і ўсе страты Княства ў выпадку вайны адбудуцца з-за далучэння да Польшчы ўкраінскіх зямель у 1569 г. і «за непостановеньемъ слушного посильку и порадное обороны» [3, с. 154–156]. Адною з галоўных задач для літвінаў на тым сойме было вызначэнне ўмоў польскай дапамогі для ВКЛ у абароне ад Маскоўскай дзяржавы. Згодна з умовамі уніі, прадстаўнікі Княства ўвесь час нагадвалі польскім паслам аб іх абавязку аказваць такую дапамогу. Палякі бачылі выйсце ў скліканні супольнага паспалітага рушання ВКЛ і Польшчы, аднак, не маглі дамовіцца аб варунках збору шляхецкага войска з літвінамі, якія хацелі, каб «шкоды в тягненью отъ войска Корунного обывателемъ великого князства Литовского не было» [3, с. 155]. У выніку дэлегацыя ВКЛ на паспалітае рушанне не згадзілася, падала згаданую пратэстацыю, а сойм, нягледзячы на ўсе захады Стэфана Баторыя, пытанне арганізацыі абароны краіны так і не вырашыў [6, спр. 56, арк. 35–36 адв., 96 адв.–99 адв.; 20, с. 297–299]. Дарэчы, верагодна, што менавіта той самы Ю. Тышкевіч, ужо як каралеўскі маршалак, у 1586 г. быў абраны маршалкам Трыбунала ВКЛ [25, с. 966]. Гэта сведчыць аб яго папулярнасці і аўтарытэце сярод «палітычнага народа» ВКЛ.

На вальных соймах Рэчы Паспалітай, часта з ліку паслоў, абіраліся павятовыя паборцы (зборшчыкі падаткаў). Так, на сойме 1578 г. паборцам у Гарадзенскім павеце быў прызначаны гарадзенскі земскі пісар Андрэй Катовіч [6, спр. 272, арк. 60 адв.; 28, с. 429], а на соймах 1579/80 і 1581 гг. – князь Фёдар Масальскі [28, с. 439, 461]. Пазней, у 1589 і 1590 гг., паборцам абіраўся князь Леў Масальскі [29, с. 303, 325]. Аднак іх вызначэнне на соймах не дазваляе нам сцвярджаць, што яны былі соймавымі пасламі.

У часы трэцяга бескаралеўя ў Рэчы Паспалітай (1586–1587 гг.) гарадзенская шляхта актыўна ўдзельнічала ў палітычным жыцці краіны. На элекцыйным сойме ўлетку 1587 г. былі абраны адразу два каралі і вялікія князі: шведскі каралевіч Жыгімонт Ваза і эрцгерцаг Максімільян. Рэч Паспалітая фактычна апынулася ў стане грамадзянскай вайны. У лістападзе 1587 г. у Вільні працаваў Галоўны з'езд ВКЛ, на якім літвіны павінны былі вызначыць, каго яны прызнаюць вялікім князем. У выніку галасавання большасць выказаліся за Максімільяна [14, спр. 211]. Галасы прадстаўнікоў Гарадзенскага павета падзяліліся паміж кандыдатамі пароўну: эрцгерцага падтрымалі Я. Клюкоўскі і каралеўскі маршалак князь Ф. Масальскі, а шведскага каралевіча – гарадзенскія падкаморы Мікалай Сапега і земскі суддзя князь Р. Масальскі [14, спр. 211, с. 2–3]. З'езд абраў пасольства, якое павінна было правесці перамовы з абодвума кандыдатамі. У яго склад увайшлі таксама *Ф. Масальскі* і *М. Сапега* [14, спр. 200, спр. 201]. Абодва прадстаўнікі Гарадзенскага павета бралі ўдзел і ў пасяджэннях каранацыйнага сойма 1587/88 г., на якім літвіны прызначалі каралём і вялікім князем Жыгімонта Вазу [6, спр. 65, арк. 257–258; 10, с. 309].

Падтрымка ў часы бескаралеўя будучага караля і вялікага князя спрыяльна адбілася на кар'еры як Р. Масальскага, так і М. Сапегі. Князь Р. Масальскі стаў у 1589 г. гарадзенскім падкаморым [6, спр. 74, арк. 505–505 адв.]. У 1590 г. ён быў абраны паслом на сойм Рэчы Паспалітай. На сойме Р. Масальскі, разам з сенатарамі віленскім кашталіянам Янам Кішкам, трокскім ваяводам Янам Глябовічам, канцлерам Львом Сапегам, падканцлерам Габрыэлем Войнам, земскім падскарбіем Дзімітрыем Халецкім і пасламі віленскім цівуном Янам Пацам, Андрэем Цеханавецкім, Абрамам Мялешкам, быў прызначаны ў склад Ваеннай рады [29, с. 305–306]. Гэта быў дарадчы орган пры Жыгімонце Вазе, утвораны ў сувязі з небяспекай вайны з Турцыяй. Хаця паўнамоцтвы Рады былі абмежаваны толькі справамі аб дачыненнях з Турцыяй і татарамі (напрыклад, вядзенне перамоў, арганізацыя паспалітага рушання), але ўваходжанне ў яе склад, безумоўна, сведчыла аб даверы з боку караля і вялікага князя. На хуткі найм вялікага войска, якое б магло супрацьстаяць Турцыі, Польшчы і ВКЛ абавязаліся выдаткаваць 1 000 000 і 500 000 злотых польскіх адпаведна. Р. Масальскі быў прызначаны адным з правізараў, г. зн. адказным за збор гэтых сродкаў [29, с. 306–308]. На тым сойме шляхце Гарадзенскага павета таксама дазволілі сабраць грошы на ўзвядзенне спецыяльнага будынка для земскага суда, а пакуль судовыя пасяджэнні павінны былі адбывацца ў памяшканні гарадзенскага замка [29, с. 317]. Напэўна, Р. Масальскі, які быў і падсудкам, і суддзём у павеце, не мог не паўплываць на прыняцце падобнага рашэння.

Заўважым, што сын Р. Масальскага Лукаш Феліцыян у сярэдзіне 1590-х гг. фігуруе як кліент трокскага ваяводы М.К. Радзівіла [19, с. 217]. Ці быў яго бацька таксама кліентальна звязаны з Радзівіламі нам, на жаль, не вядома.

У сваю чаргу, М. Сапега ў 1589 г. атрымаў дворны ўрад кухмістра ВКЛ. Адбылося гэта шмат у чым дзякуючы пратэцыі яго стрыечнага брата Л. Сапегі. Менавіта ён неаднаразова на працягу яшчэ 1588 г. прасіў віленскага ваяводу Крыштофа Радзівіла, каб той пасадыў іначэй атрымаць у Жыгімонта Вазы ўрад кухмістра для М. Сапегі, а не для Яна Шэмета, пратэжэ трокскага ваяводы Яна Глябовіча [12, с. 193; 13, с. 27–28]. Новы кухмістр актыўна ўключыўся ў палітычнае жыццё Рэчы Паспалітай. У 1589 г. М. Сапега абіраўся паслом на сойм, на якім быў прызначаны шафарам у Трокскім ваяводстве, г.зн. адказным за збор ухваленых у краіне падаткаў [16, с. 238; 29, с. 304]. Ён жа браў удзел у сойме 1593 г., праўда, як пасол Трокскага павета [31]. Верагодна, менавіта М. Сапега быў паслом на сойме 1595 г., дзе быў уключаны ў склад соймавай камісіі, створанай для правядзення перамоў аб заключэнні Хрысціянскай лігі – антытурэцкага саюза еўрапейскіх дзяржаў (хоць гэта мог быць таксама Мікалай, але – прадстаўнік коданскай лініі Сапегаў, сын былога менскага ваяводы Багдана Сапегі) [14, спр. 295, арк. 3]. Увогуле, у канцы XVI ст. у Гарадзенскім павеце ўзрастае ўплыў чарэйскай лініі Сапегаў. Так, на вальным сойме 1600 г. гарадзенскія пасламі былі *Ян Пётр Сапега* і яго стрыечны брат кухмістр Мікалай (абодва – стрыечныя браты канцлера Л. Сапегі) [14, спр. 411, арк. 1; 23; 26, с. 162, 200]. Я.П. Сапега, хоць і не зрабіў значнай палітычнай кар’еры, але ярка вызначыўся ў ваенных кампаніях, як унутры Рэчы Паспалітай (падаўляў рокаш М. Зэбжыдоўскага), так і па-за яе межамі (удзельнічаў у вайне са Швецыяй 1600–1629 гг. і ў паходах на Маскоўскую дзяржаву ў 1608–1611 гг.).

Вядомы яшчэ некалькі прадстаўнікоў Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у 1590-я гг. Соймавымі пасламі ў 1593 г. былі чашнік ВКЛ *Пётр Валовіч* і *Ян Мялешка* [31]; апошні ў 1597 г. быў гарадзенскім стольнікам [6, спр. 285, арк. 181 адв.]. У 1597 г. паслом на сойм абіраўся гарадзенскі харужы *Януш Кунцэвіч*. Дзякуючы яго выступу 29 студзеня 1597 г. на Галоўным сойміку ВКЛ у Слоніме, можам вызначыць тыя праблемы, якія найперш хвалявалі гарадзенскую шляхту на той час. Я. Кунцэвічу даручалася на сойме дабівацца рэвізіі выкарыстання мінулых пабораў і забаранялася згаджацца на новыя падаткі. Пасол павінен быў выступіць за ўвядзенне кварталы з каралеўскіх уладанняў, шукаць кампраміс у канфлікце вакол пасады віленскага біскупа (з 1591 г. Жыгімонт Ваза спрабаваў прызначыць паляка Б. Мацяёўскага віленскім біскупам, а літвіны ўпарта супраціўляліся) і сачыць, каб у гэтай справе канцлер і падканцлер ВКЛ не выдавалі прывілеяў палякам. Таксама яму трэба было ўзняць пытанне аб размежаванні паветаў [17, с. 421].

Сярод канстытуцый соймаў Рэчы Паспалітай 1590-х гг. знаходзім тыя, якія непасрэдна датычылі інтарэсаў гарадзенскай шляхты. Напрыклад, у 1596 г. была створана камісія па размежаванні польскага Падляскага ваяводства з Берасцейскім ваяводствам і Гарадзенскім паветам (аднак, пытанне не было вырашана, і сойм 1598 г. зноў да яго вярнуўся), а ў 1598 г.

Гарадні, таксама як і ў Троках, Коўна, Навагародку, Віцебску, Берасці і Менску, было дазволена праводзіць кірмашы [29, с. 365, 371, 373].

Яшчэ выкажам адну здагадку. Цалкам верагодна, што Гарадзенскі павет на вальных соймах Рэчы Паспалітай мог прадстаўляць мечнік, а затым дворны і земскі падскарбій ВКЛ, вядомы палітычны дзеяч таго часу *Дзімітры Халецкі*. Ён быў паслом Трокскага ваяводства на соймах 1579/80 і 1589 гг., на апошнім з якіх быў абраны нават маршалкам пасольскай ізбы [20, с. 328; 12, с. 201–202; 16, с. 238]. На жаль, у вядомых нам крыніцах не ўказана, ад якога павета ён выбіраўся паслом. Аднак вядома, што Дз. Халецкі меў уладанні ў Гарадзенскім павеце (напр., Бержнікі, Каменка і інш.) і ўвесну 1598 г. быў пахаваны ў Гарадні [15, арк. 2].

Такім чынам, Гарадзенскі павет у апошняй трэці XVI ст. быў прадстаўлены на соймах Рэчы Паспалітай, як правіла, мясцовай палітычнай элітай. Да пачатку 1590-х гг. першую ролю адыгрываў княжацкі род Масальскіх. У канцы XVI ст. павялічваецца значэнне чарэйскай лініі Сапегаў, а таксама, падобна, роду Валовічаў. А гэта ўжо былі фаміліі, якія знаходзіліся на вышэйшым, агульнадзяржаўным узроўні палітычнага жыцця Рэчы Паспалітай. Праўда, ніхто з адзначаных паслоў так і не стаў сенатарам (не кажам пра Дз. Халецкага, бо не ведаем дакладна, паслом якіх паветаў ён быў). Гарадзенскія пасламі былі, як правіла, павятовыя ўраднікі: падкаморы, харужы, земскія суддзя, падсудак. Аднак абіраліся і дворныя ўраднікі ВКЛ: каралеўскі маршалак, кухмістр, чашнік. Цікава адзначыць, што зафіксаваны выпадак абрання соймавым паслом ротмістра, што ў Рэчы Паспалітай было надзвычай рэдкім выпадкам [30, с. 38]. Гарадзенскія паслы досыць актыўна ўдзельнічалі ў працы соймаў, што можна растлумачыць уваходжаннем павета ў склад другога па іерархіі, пасля Віленскага, ваяводства Вялікага Княства. Можна меркаваць, што зольшага гарадзенская шляхта займала пракаралеўскую пазіцыю. А вось у часы бескаралеўя яна не была адзінай, што часам прыводзіла да ўнутраных канфліктаў (напрыклад, у 1587 г.) [5, с. 38–39]. Фрагментарныя звесткі аб працы соймаў Гарадзенскага павета адлюстроўваюць адносна высокі ўзровень палітычнай культуры мясцовай шляхты. Аднак гэтае пытанне застаецца адкрытым, як і пытанне ўплыву пратэцыянісцкіх адносін на фарміраванне соймавага прадстаўніцтва Гарадзенскага павета.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М. Коялович. – СПб., 1869.
2. Документы Московского архива Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. 1.
3. Лаппо, И.И. Великое княжество Литовское от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя / И.И. Лаппо. – СПб., 1901. Т. 1.
4. Лаппо, И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик / И.И. Лаппо. – Юрьев, 1911.

5. Лойка, П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI–першай трэці XVII ст. / П.А. Лойка. – Мінск, 2002.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. КМФ–18. Воп. 1. Спр. 56, 65, 74, 272, 285.
7. Рагаўскене, Р. Радзивилл Рыжкий и Радзивилл Сиротка: преемственность клиентуры в Великом княжестве Литовском в XVI в. / Р. Рагаўскене // На шляхах да ўзаемаразумення. Беларусіка=Albaruthenica. – Кн. 15. – Мінск, 2000. – С. 209–215.
8. Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге. Фонд 971. Собрание автографов П.П. Дубровского. Авт. 133. Л. 64–66отв.
9. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолин, Я.А. Юхо; Рэдкалегія Т.І. Доўнар і інш. – Мінск, 2003.
10. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1: Okresy bezkrólewia / Oprac. H. Lulewicz. – Warszawa, 2006.
11. Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. – Kraków, 1932.
12. Archiwum Domu Radziwiłłów. Listy ks. M.K. Radziwiłła Sierotki–Jana Zamoyskiego–Lwa Sapiehy. – Kraków, 1885.
13. Archiwum Domu Sapiechów wydane staraniem rodziny / Wyd. dr. A. Prochaska. T.I (listy z lat 1585–1606). – Lwów, 1892.
14. Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. Nr. 200, 201, 211, 295, 411.
15. Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów. Dz. V. Nr. 1898.
16. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae. – Vilnae, 1758. T. 1.
17. Dyaryusze sejmowe roku 1597. W dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejm / Wyd. E. Barwiński. – Kraków, 1907.
18. Floria, B. Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia / B. Floria // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1977. – № 22. – S. 143–158.
19. Kempa, T. Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki / T. Kempa // Lituanoslavica Posnaniensia. Studia historica. – Poznań, 2003. – T.IX. – S. 193–221.
20. Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy (Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588) / H. Lulewicz. – Warszawa, 2002.
21. Lulewicz, H. Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich / H. Lulewicz // Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin / Pod red. W. Kriegerseisena i A. Rachuby. – Warszawa, 2006.
22. Rachuba, A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763 / A. Rachuba. – Warszawa, 2002.
23. Radaman, A. Rejestr senatorów i posłów na sejmie walnym warszawskim 9 II–21 III 1600 r. / A. Radaman, M. Ferenc // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pracy Historyczne. – 2004. – Zeszyt 131. – S. 89–107.
24. Ragauskienė, R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (Apie 1515–1584 m.) / R. Ragauskienė. – Vilnius, 2002.
25. Raudeliūnas, V. Z dziejów Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1581–1648 / V. Raudeliūnas, H. Wisner // Kwartalnik Historyczny. – 1968. – R. 93, №4. – S. 947–968.
26. Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe: W 3 t. – Petersburg, 1890–1894. – T. 1.
27. Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyaryjusz, relacje, listy i akta z lat 1576–1586 / Zebrał i wydał I. Polkowski. – Kraków, 1887.
28. Volumina Constitutionum. T. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585). – Warszawa, 2005.
29. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydane: W 8 t. – Petersburg, 1859–1860. – T. 2. – 1859.
30. Wisner, H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z czasów Zygmunta III i Władysława IV Wazy / H. Wisner. Wydanie II. – Warszawa, 2001.
31. http://dziedzictwo.polska.pl/katalog/skarb,Zgoda_sejmu_na_wyjazd_Zygmunta_III_Wazy_do_Szwecji_z_dnia_15_VI_1593_roku,gid,182814,cid,1072.htm. Data dostępu: 31.03.2007.

A.C. Габрусевіч

КОНЦЕПЦИЯ ГОСУДАРСТВА У ЛЬВА САПЕГИ И Б. Н. ЧИЧЕРИНА

Заявленная тема доклада может показаться искусственной. Действительно, этих мыслителей разделяют три столетия. Основные взгляды Льва Сапегы на государство сформулированы в 80-х г. XVI в., а основные работы по проблемам государства написаны Б.Н. Чичериным в 80–90-ые г. XIX в.

Вполне оправданы сомнения относительно того, а возможен ли вообще сравнительный анализ наследия Л. Сапегы и Б.Н. Чичерина? Известно, что Лев Сапега не оставил законченной теории государства, в то время как Б.Н. Чичерин еще при жизни признавался крупнейшим государствоведом не только в России но и в Европе, читал курс государственного права царевичу Николаю, сыну императора Александра II.

Эти сомнения еще в 1930 г. развеял западнобелорусский историк, юрист по образованию, Николай Шкеленок. В своей работе «У трохсотыя ўгодкі сьмерці Вялікага Канцлера Льва Сапегі», оценивая его концепцию государства, М.Шкеленок писал, что в «Посвящении Статута Сигизмунду III» и «Обращении ко всем сословиям великого Княжества Литовского Льва Сапегы» тот «выказаў шмат гэтых высокіх думак, якія адпавядалі толькі XVIII і XIX стагоддзям» [1, с. 265]. Сам Статут Великого Княжества Литовского 1588 г., редактором и издателем которого был Л. Сапега, русский историк права И.И. Лаппо считал «памятником национального права Великого Княжества Литовского как государства, в нации которого соединились литовский народ и части русского» [2, с. 40].

Однако самое главное состоит в том, что представленная в Статуте концепция государства является органической частью европейской государственной мысли. Как источник он был использован при составлении и разработке Прусской Коректуры (1649), Соборного уложения России (1649), Кодекса Украины «Права, по которым судится Малороссийский народ» (1743). Вполне понятно, что идеи государства, сформулированные в Статуте 1588 г., в той или иной степени были восприняты и осмыслены государствоведческой мыслью России.

Анализ этого памятника дает основание утверждать, что Л. Сапега понимал государство как союз сословий. В статье 1 первого раздела Статута «О персоне нашей государевой» читаем: «Прежде всего мы, государь, обещаем и обязуемся... всех княжат, панов-рад духовных и светских, панов хоруговых, шляхту, города и всех подданных наших, и всех сословий... начиная от высшего чина и звания до низшего, этими правами и артикулами, в этом же статуте ниже писанными и от нас данными, будем судить и действовать» [2, с. 351].

Сказанное выше подтверждается пониманием Л. Сапегой сущности права: «Назначение всех прав на свете, этим все, государства и королевства стоят и в целостности сохранены бывають, где лихие возмездие, а добрые плату получают» [2, с. 349]. Это значит, что правовая система государства хотя и детерминируется сословными факторами, но все сословия имеют определенные права. Право является всеобщим. Отсюда вытекает сапеговская максима, согласно которой каждый гражданин независимо от его социального положения должен знать свои права и обязанности; «Каждый житель заслуживает порицания, который свободой похвеляется, а прав уметь и понимать не хочет, которым правом всю свободу свою защищенную имеет» [2, с. 350].

В «Обращении ко всем сословиям Великого княжества Литовского Льва Сапегы» присутствуют в зачатке идеи и ценности, характерные для правового государства. Одной из таких ценностей является равенство всех, в том числе и государя, перед законом: «Не только сосед и совместный наш житель в отечестве, но и сам государь пан наш никакого верховенства над нами употреблять не может, единственно столько, сколько ему право допускает» [2, с. 350]. Таким образом, Лев Сапега в зачаточном виде высказывает идею государства как союза, а также формулирует основы правового государства.

Термин «правовое государство» (Rechtsstaat) прочно утвердился в немецкой литературе в первой трети XIX в. в трудах К.Т. Вилькера и Р. Фон Моля. Считается, что именно Велькер в работе «Конечные основания права, государства и наказания, развитые философско-исторически в соответствии с законами наиболее примечательных прав народа» одним из первых ввел в научный оборот категорию правового государства. Сама идея правовой государственности не являлась новой для середины XIX в. К тому времени она активно разрабатывалась в западных цивилизациях. В разное время ее идейными творцами были Цицерон и Ж. Боден, Дж. Локк и Ш.Л. Монтескье, Ж.Ж. Руссо и Д. Дидро, а также другие представители политико-правовой мысли.

Величайшей заслугой Б.Н. Чичерина является научное обоснование идеи, которая в XX в. не только стала основой для понимания государства, но и получила воплощение в политической практике цивилизованных стран. Это идея союза, совместной деятельности общественных классов и социальных групп с целью полного раскрытия и развития политической свободы.

Анализируя сущность государства, Б.Н. Чичерин подвергает критическому рассмотрению теории предшественников и выделяет два типа государства: Древнее и Новое. Главное отличие Древнего государства от Нового он видел в том, что первое в значительной степени подчиняло себе личность: «Древний гражданин жил для государства. Частная жизнь, обеспеченная рабством, служила ему только средством для исполнения гражданских обязанностей. Этот характер гражданского быта,

проистекающий из всего мирозерцания античного мира, в которой личность не получила еще полного своего развития, отразился и на учениях тех великих мыслителей, которые всего сильнее выразили собою античное воззрение» [4, с. 160]. К ярким представителям теорий Древнего государства Б.Н. Чичерин относил Платона, Аристотеля, эпикурейцев, софистов и стоиков. Вместе с тем, он отрицал платоновское понимание государства как единого организма, не принимал и идеи Аристотеля о государстве как самоцели. В то же время Б.Н. Чичерин с симпатией относился к идеям софистов и их последователей о свободе личности, по его мнению, это произошло потому, что «от общего перешли к частному, от идеального к реальному» [4, с. 161].

Совершенно обратным порядком идет мышление Нового времени. Там (в древности) мысль исходила от объекта и затем перешла к субъекту. Здесь, напротив, она исходит от субъекта и затем переходит к объекту «Там точкою отправления было государство, как объективный организм, созданный самою природою вещей; только в дальнейшем движении поглощенная им личность предъявляет свои права и постепенно разлагает этот порядок. Здесь, наоборот, точкою отправления является случай, субъективные требования лица, которые постепенно ведут к восстановлению необходимого для удовлетворения их общественной строя и наконец к идее государства как высшего единства общественной жизни» [1, с. 162]. Анализируя в исторической ретроспективе ход политической мысли о государстве, Б.Н. Чичерин заключает, что «конец древнего мышления составляет начало нового, и конец нового представляет возвращение к началу древнего. Там был процесс разложения; здесь, напротив, мы имеем процесс постепенного сложения разошедшихся врозь элементов, но уже в иной форме, нежели прежде, ибо отдельные элементы, получившие полное развитие, приобрели самостоятельность и не могут уже быть поглощены целым, как в древности. Возвращение к первобытной слитности немислимо, оно может произойти только при величайшем насилии над человеком» [1, с. 162].

В первом томе «Курса государственной науки», который называется «Общее государственное право», Б.Н. Чичерин дает следующее определение государства: «Государство есть союз народа, связанного законом в одно юридическое целое, управляемое верховною властью для общего блага» [3]. Из этого определения вытекают основные существенные свойства государства. Первое – государство есть союз единый, в том смысле, что все общественные классы и социальные группы соединяются здесь в единое юридическое тело, имеющее одну цель – общее благо. Второе – государство есть союз постоянный. Оно образуется не для временных целей, а во имя вечных начал. Третье – как единый постоянный союз государство юридически нераздельно. Четвертое – государство есть союз самостоятельный, поскольку оно обладает верховной властью.

Государство Б.Н. Чичерин понимает исключительно как правовое, а идея правового государства основывается на двух принципах: свобода человека, наиболее полное обеспечение его прав и ограничение правом государственной власти. Правовое государство, согласно Б.Н. Чичерина, подразумевает самоуправление государства и гражданского общества, при котором государство не является монополистом власти, а общество и отдельная личность наделяются большими правами нежели само государство. «Государство есть союз, возвышающийся над другими союзами, а не поглощающий их в себе. Поэтому и цель его не совпадает с целью других союзов. Существенное отличие состоит в том, что цель его общая, а не частная» [3]. Однако это не означает, что государству абсолютно чужд частный интерес: «Поскольку благо целого зависит от благосостояния частей, то косвенно целью государства становится содействие частным интересам» [3]. И далее: «Государство управляет совокупными интересами народа; но вся область личной деятельности человека, материальной и духовной, в науке, в искусстве, в промышленности, лежит вне его. Государство может иметь на нее большее или меньшее, во всяком случае косвенное влияние; но самый источник деятельности, производящая сила, а вместе цели и побуждения, заключаются в лице человека, который, как свободное существо, составляет самостоятельное начало жизни и деятельности» [3].

Государство вторично по отношению к личности и обществу. Все свои силы и средства оно черпает из общества. «Органами и орудиями государства могут быть только физические лица, а они берутся из общества... Создавать людей по своей воле государство не в силах, и чем более развивается общественная жизнь, чем более начало свободы водворяется в общественных отношениях, тем более государство принуждено опираться на общественные элементы и употреблять те орудия, которые общество ему дает» [3].

Поскольку государство с юридической точки зрения является бесконтрольным (само устанавливает законы и осуществляет их практическое применение всей силой своей политической власти), есть только одно начало, которое может положить предел его власти, – нравственность. Но нравственность – не только ограничитель политической власти, но и то начало, на котором основана внутренняя сила власти, ее авторитет [5, с. 103]. Государство, по словам Б.Н. Чичерина, настолько носит в себе сознание нравственных начал, насколько оно управляется законом, и настолько уклоняется от нравственных требований, насколько в нем предоставляется простор произволу.

Вслед за Гегелем считая государство воплощением нравственного начала, Б.Н. Чичерин подчеркивал этим приоритетное значение государства в жизни народа. Противоположные элементы общежития, право и нравственность, которые в предшествующих союзах выражались в односторонней форме, сводятся в государстве к высшему единству: в

юридических установлениях осуществляются общие идеи, господствующие над частными, что и дает им нравственное значение.

Разработка Б.Н. Чичериным теории правовой государственности диктовалась практическими потребностями России его времени. Он сумел создать рационально-прагматическую теорию правовой государственности, которая в первую очередь ориентировалась на решение социально-политических задач, стоявших перед Россией в середине XIX в. При этом его несомненной заслугой явилось выявление и обоснование принципов и механизмов, которые позволили бы стране развиваться эволюционным путем, без радикальной и глобальной модернизации устоев. По существу, Б.Н. Чичериным разработан самобытный, русский вариант движения к правовому государству, учитывавший реалии и традиции российского общества XIX в.

Практическими потребностями были вызваны к жизни и Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588 г. Действовавшие до их принятия юридические обычаи и уставы были противоречивы. Решая проблему совершенствования правовой системы ВКЛ, Статуты, и особенно в редакции 1588 г., создавали правовые механизмы способствующие развитию страны.

Будучи великими мыслителями своего времени Б.Н. Чичерин и Л. Сапега, решая практические задачи, обосновали ряд правовых и государственных принципов, которые являются важной частью европейского и мирового государствоведения.

Список источников и литературы

1. Шкялёнак, М. Беларусь і суседзі: гістарычныя нарысы / М.Шкялёнак. – Беласток, 2003.
2. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарый. – Мінск, 1989.
3. Чичерин, Б.Н. Курс государственной науки / Б.Н. Чичерин. Том 1: Общее государственное право // <http://www.liberalism.ru/book-details-23.html>.
4. Чичерин, Б.Н. Собственность и государство / Б.Н. Чичерин. – М., 1883.
5. Чичерин, Б.Н. История политических учений / Б.Н. Чичерин. – М., 1902.

Г.У. Васюк

СУАДНОСІНЫ ПАМІЖ РЭЛІГІЙНЫМ І ПАЛІТЫЧНЫМ ФАКТАРАМІ Ў ДЗЕЙНАСЦІ ЛЬВА ІВАНАВІЧА САПЕГІ

Леў Сапега належыць да ліку самых выдатных асоб беларускай гісторыі. Можна з упэўненасцю сказаць, што па свайму значэнню ён займае другое месца пасля Ф. Скарыны [3, с. 267].

Л. Сапега жыву у час бурных падзей у гісторыі Рэчы Паспалітай. Другая палова XVI ст. была перыядам, калі дасягнула сваёй вяршыні шляхецкая дэмакратыя. З пачатку XVII ст. ужо бачны праявы крызіса

ўладных інстытутаў. Як палітык Л. Сапега вызначыўся ў перыяд Лівонскай вайны, пад час выбараў каралёў Стэфана Баторыя і Жыгімонта III, пры абароне інтарэсаў Вялікага Княства Літоўскага ў спрэчках вакол артыкулаў Люблінскай уніі, у перамовах з Маскоўскай дзяржавай, у перыяд Трыццацігадовай вайны са Швецыяй, вайны з Турцыяй і т.д.

У сваёй палітычнай дзейнасці Л. Сапега адным з першых у Беларусі сфармуляваў ідэю прававой дзяржавы, вяршэнства закона. У прадмове да Статута 1588 г. ён пісаў, спасылаючыся на Цыцэрона, што «иж естесьмо невольниками прав для того, абысьмы вольности уживати могли» [9, с. 350].

У гісторыі канфесій час жыцця Льва Сапегі звязаны з развіццём рэфармацыйнага руху, яго паступовым аслабленнем і крызісам. Рэфармацыя прывяла да канчатковага фарміравання асноў рэлігійнай талерантнасці, што было звязана з прыняццем «Акта Варшаўскай канфедэрацыі аб верацярпімасці» 1573 г. Л. Сапега быў таксама сведкам і ўдзельнікам такой важнай падзеі ў жыцці беларускага народа як Брэсцкая царкоўная ўнія.

Адносіны Л. Сапегі да рэлігіі характэрны для чалавека, светапогляд якога фарміраваўся пад уздзеяннем Рэнесансу, Рэфармацыі і каталіцкай рэформы.

Ідэі Рэнесансу сфарміравалі ў Л. Сапегі рэлігійную талерантнасць. Нездарма ў Статут 1588 г., які ён складаў, быў унесены «Акт Варшаўскай канфедэрацыі». У ім усе хрысціянскія веры знаходзіліся пад абаронай закона.

У рэлігійным плане асоба Л. Сапегі – тыповы прыклад прадстаўніка буйнога шляхецкага роду, які з праваслаўя перайшоў у пратэстантызм, а затым – у каталіцтва. Гэтыя пераходы сведчаць аб тым, што ў Льва Сапегі адсутнічаў рэлігійны фанатызм. У першую чаргу, у хрысціянстве ён бачыў агульначалавечыя каштоўнасці [3, с. 279].

У сямігадовым узросце Л. Сапега быў аддадзены ў Нясвіжскую пратэстанцкую школу пры двары вядомага пратэктара Рэфармацыі ў ВКЛ Мікалая Радзівіла Чорнага [6, с. 7–8]. Радзівілаўская школа была на той час адной з лепшых навучальных устаноў Беларусі.

Дакладна невядома, калі Л. Сапега пакінуў праваслаўе. С.А. Падокшын піша, што гэта адбываецца ў час яго вучобы ў Нясвіжскай пратэстанцкай школе [3, с. 269]. А. П. Грыцкевіч лічыць, што Леў Сапега перайшоў у кальвінізм, калі вучыўся ў Лейпцыгскім універсітэце [8, с. 100]. Але Лейпцыг не з'яўляўся цэнтрам кальвінізму, там дамінавала лютэранства. Таму малаверагодна, што Л. Сапега, знаходзячыся ў лютэранскім асяроддзі, стаў кальвіністам. Зрабіць ён гэта мог у час вучобы ў Нясвіжскай пратэстанцкай школе.

Дакладна таксама невядома, калі Л. Сапега перайшоў у каталіцтва. І. В. Саверчанка і А. П. Грыцкевіч лічаць, што адбылося гэта ў 1586 г. і зроблена было з кар'ерных меркаванняў [6, с. 34; 8, с. 103].

С. А. Падокшын мяркуе, што Л. Сапега стаў католікам у 1588 г. у сувязі з узмацненнем контррэфармацыйнага руху [3, с. 271].

Польскі даследчык Г. Люлевіч, вывучаючы канфесійную структуру сената ВКЛ, даказвае, што ў 1586 г. сенатар Л. Сапега быў католікам. Ён спасылаецца на ліст папскага нунцыя Анібала з Капуі ад 1588 г., дзе сцвярджаецца, што Л. Сапега перайшоў у каталіцтва некалькі гадоў назад [13, с. 429]. Такім чынам, 1586 год – найбольш верагодная дата, калі Леў Сапега стаў католікам.

У сваёй палітычнай кар'еры Леў Сапега не раз сутыкаўся з патрэбаю вырашэння тых ці іншых спраў, звязаных з канфесійнымі праблемамі. Сярод іх можна назваць: перамовы з пратэстантамі, сутыкненне з Жыгімонтам III па пытанню прызначэння на віленскую біскупскую кафедру падданага ВКЛ, Брэсцкая царкоўная унія 1596 г., барацьба паміж праваслаўнымі і уніятамі, справа забойства уніяцкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча, спробы прымірэння праваслаўных і уніятаў у пачатку праўлення Уладзіслава IV Вазы.

Канфлікт паміж пратэстантамі і ўладамі Рэчы Паспалітай пачаўся ў 1591 г. Яго прычыны ў тым, што дзяржава ў адносінах да пратэстантаў не выконвала «Акта Варшаўскай канфедэрацыі аб верацярпімасці». У снежні 1591 г. Л. Сапега накіраваў на Радамскі з'езд пратэстантаў ліст, у якім заклікаў пратэстанцкую шляхту ўстрымацца ад гвалтоўных дзеянняў, захоўваць спакой у дзяржаве. Разам з літоўскім канцлерам ліст быў падпісаны шэрагам знатных асоб [6, с. 38]. Зварот Л. Сапегі быў прыняты да ўвагі, але поўнасьцю пазбегнуць выступленняў пратэстантаў у Рэчы Паспалітай не ўдалося [6, с. 38].

Такім чынам, у канфлікце паміж пратэстантамі і ўладамі Л. Сапега выступіў з пункту гледжання дзяржаўных інтарэсаў. Аналагічна ён дзейнічаў і ў час канфлікту с каралём Жыгімонтам III па пытанню аб прызначэнні на віленскую біскупскую кафедру паляка Бернарда Мацяёўскага. У 1596 г. Сапега не паставіў вялікую дзяржаўную пячатку на каралеўскі акт, і ён не меў законнай сілы, таму што супярэчыў нормам Статута 1588 г. Толькі ў 1600 г. канфлікт паміж каралём і канцлерам скончыўся прызначэннем на віленскае біскупства ўраджэнца ВКЛ Бенядзікта Войны [8, с. 104].

Вялікую ролю адыграў Л. Сапега ў падрыхтоўцы і прыняцці Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г., а затым ва ўмацаванні уніяцкай царквы. Ён падтрымліваў ідэю аб'яднання цэркваў, марыў, што яна прывядзе да кансалідацыі Вялікага Княства Літоўскага. У пісьме да полацкага уніяцкага архіепіскапа І. Кунцэвіча Л. Сапега прызнаваўся, што быў «сам аўтарам той уніі...» [14, с. 159].

Як лічыць І. В. Саверчанка, з 1595 г. Л. Сапега пачынае актыўна спрыяць ажыццяўленню ўніяцкай ідэі [6, с. 43]. 10 верасня 1595 г. канцлер ВКЛ выступіў супраць «Акружнага паслання» К. Астрожскага, у якім прагучаў заклік да праваслаўных выступіць супраць уніі. У пісьмовым

«Адказе» на «Акружное пасланне» Л. Сапега піша К. Астрожскаму, што «стаўленне да царкоўнага паяднання – гэта твая ўласная справа. Але як можна лаяць папу, называць яго антыхрыстам і непрыяцелем Сына Божага, абражаць усіх католікаў і святую саборную веру, пагражаць каралю замахам на яго жыццё» [6, с. 46]. Л. Сапега нагадвае К. Астрожскаму, што патрэбна спыніць у Рэчы Паспалітай распаўсюджванне розных папераў без пятчаткі канцлера. Гэтыя паперы ўносяць замяшанне ў грамадства [6, с. 46].

Л. Сапега быў непасрэдным удзельнікам Брэсцкага сабора 1596 г., на які ён быў прызначаны каралеўскім камісарам разам з М. К. Радзівілам і Д. Халецкім. Яны павінны былі падтрымліваць парадак у час правядзення сабора. Гэтага патрабавала напружаная сітуацыя, паколькі ў Брэст прыехала шмат шляхты, а К. Астрожскі прывёў з сабой цэлы ўзброены атрад з гарматай [4, с. 68].

Склад каралеўскіх камісараў і прадстаўнікоў ад папы быў узгоднены на сустрэчы Жыгімонта III з папскім паслом кардыналам Гаэтана. Сярод трох паслоў М. К. Радзівіл і Л. Сапега былі католікамі, а Д. Халецкі – праваслаўным. Магчыма, апошні з іх выказаў думкі той часткі праваслаўнай шляхты ВКЛ, якая стаяла за унію. Галоўная роля адводзілася Льву Сапегу і луцкаму каталіцкаму біскупу Б. Мацяёўскаму. Яны павінны былі не дапусціць завяршэння пасяджэння сабора, калі справы на ім прынялі б непажаданы характар. Генерал ордэна езуітаў П. Аркудзій таксама паведамляе, што каралеўскія камісары павінны былі дамагацца арышту і перадачы каралю аднаго з кіраўнікоў Брэсцкага праваслаўнага сабора пратасінкела Нічыпара [1, с. 491].

Л. Сапега вельмі актыўна дзейнічаў на недапушчэнні ў час абрадаў сабора праліцця крыві. Ён выставіў ультыматум К. Астрожскаму. У выніку той адвёў сваіх людзей ад месца саборных пасяджэнняў і абяцаў болей не пагражаць іх удзельнікам зброяй. Але яшчэ не раз канцлер ВКЛ выказаў прэтэнзіі да вядомага праваслаўнага магната за тое, што ім парушаецца заканадаўства, ажыццяўляецца ўмяшанне свецкіх у духоўныя справы [5, с. 147].

На Брэсцкім саборы 1596 г. Л. Сапега выступіў з прамоваю. Яе тэкст знаходзіцца ў палемічным творы П. Скаргі «Апісанне і абарона сабору рускага берасцейскага...». Л. Сапега заклікае праціўнікаў уніі падпарадкавацца законнаму мітрапаліту, падтрымліваць паміж сабой мір [7, с. 196–216].

Такім чынам, Леў Сапега ў першую чаргу як палітык, клапаціўся, каб прыняцце уніі не прывяло да расколу ў Вялікім княстве Літоўскім. Ён разумее, што справа уніі – не толькі рэлігійная, але і дзяржаўная, і ў інтарэсах дзяржавы вырашыць яе мірнымі сродкамі.

Фарсіраванае ўвядзенне ўніі выклікала вострую барацьбу паміж яе прыхільнікамі і праціўнікамі. С.А. Падокшын слухна вызначае тры накірункі гэтай барацьбы: канстытуцыйна-прававы, публіцыстычна-палемічны, неканстытуцыйны, супрацьпраўны [4, с. 70].

Барацьба супраць уніі павялічвала выпадкі непавагі да закону. Узніклі неправавыя дзеянні шырокіх сацыяльных групавак, ішла барацьба «Русі супраць Русі» [4, с. 70]. У такой сітуацыі да Л. Сапегі па канфесійных пытаннях звяртаецца шмат прадстаўнікоў розных рэлігій і кіруючых колаў дзяржавы.

Вялікую актыўнасць праяўляюць уніяты. У «Архіве Сапегаў» знаходзіцца шмат пісьмаў да Л. Сапегі уніяцкага мітрапаліта І. Пацея. Ён просіць у канцлера заступніцтва за унію на сеймах [10, с. 442], дапамогі супраць Віленскага праваслаўнага брацтва. Справа ў тым, што па рашэнню І. Пацея заснаваны Віленскім праваслаўным братствам Траецкі манастыр з усёй маёмасцю быў перададзены ўніятам. Брацтва паспрабавала праз суды абскардзіць дзеянні уніяцкага мітрапаліта. Пасля шэрагу дарэмных зваротаў у розныя судовыя ўстановы віленскія братчыкі перадалі справу ў сеймавы суд. Аднак суд пад ціскам караля, каталіцкага духавенства і Л. Сапегі падтрымаў І. Пацея [2, с. 33].

Л. Сапега дапамагае ўніятам, стараецца прадухіліць канфлікт на рэлігійнай глебе. Аднак не ўсё залежыць ад яго. Прыхільнікі праваслаў'я ў пачатку XVII ст. мелі значную вагу на сеймах Рэчы Паспалітай. На палітыку ў адносінах да праваслаўнай царквы ўплывае канфлікт Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай. Так, у 1611 г. Л. Сапега піша ліст да праваслаўных віленскіх мешчан. Ён просіць іх не скардзіцца ў Маскву на прысясненні, паколькі ў Рэчы Паспалітай «вольна Вам быць у Вашай схізме..., прасіць Пана Бога трэба за караля, а не за маскоўскага тырана...» [11, № 380].

Абвастрэнне канфліктаў на рэлігійнай глебе прывяло ў 1623 г. да паўстання ў Віцебску і забойства І. Кунцэвіча. Л. Сапега ў дадзеным канфлікце праявіў сябе як палітык. Шырока вядома яго перапіска з полацкім архіепіскапам. Афіцыйна канцлер быў на баку уніі, але ў пісьмах ён рэзка крытыкаваў І. Кунцэвіча за яе распаўсюджванне пры дапамозе сілавых метадаў, якія могуць выклікаць грамадзянскую вайну.

Пасланы як старшыня следчай камісіі па справе забойства уніяцкага біскупа, Л. Сапега сурова пакараў вінаватых. Як дзяржаўная асоба ён не мог дапусціць падобных рэчаў.

Тым не менш, Л. Сапега застаўся верным ідэалам рэлігійнай талерантнасці. Пад канец свайго жыцця, пасля смерці Жыгімонта III, ён уваходзіць у камісію для разгляду патрабаванняў праваслаўных на канвакацыйным сейме 1632 г. На чале камісіі быў каралевіч Уладзіслаў [12, с. 29]. Камісія падрыхтавала праект дамовы праваслаўных з уніятамі, а потым былі прыняты «Пункты ўспакаення рэлігіі грэцкай». Згодна з імі праваслаўная царква атрымала легальны статус у Рэчы Паспалітай. Дакладна невядома, які ўклад унёс у гэтую дамову Л. Сапега, але можна дапусціць, што ён добра разумее бесперспектыўнасць забароны праваслаў'я ў Рэчы Паспалітай.

Такім чынам, Л. Сапега ў палітычнай дзейнасці не аднойчы сутыкаўся з неабходнасцю вырашэння канфесійных пытанняў. Як канцлер ВКЛ, адказны за спакой у дзяржаве, ён хацеў іх вырашаць шляхам кампрамісу. Не заўсёды гэта ўдавалася. Канфесійныя пытанні – адны з самых складаных ва ўнутранай палітыцы любой дзяржавы. Тым не менш, досвед Льва Сапегі, яго талерантнасць і вера ў моц закона пры разглядае спрэчак паміж канфесіямі застаюцца актуальнымі і для нашага часу.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Макарий (Булгаков). История русской церкви / Макарий (Булгаков). – М.: Изд-во Спасо-Преображенского монастыря, 1996. – 559 с.
2. Падокшын, С.А. Іпацій Пацей: Царкоўны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох / С.А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – 118 с.
3. Падокшын, С.А. Леў Сапега / С.А. Падокшын // Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – С. 266–280.
4. Падокшын, С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. (Філасофска-гістарычны аналіз) / С.А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 111 с.
5. Саверчанка, І.В. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранніе барока / І.В. Саверчанка. – Мінск: Тэхналогія, 1998. – 319 с.
6. Саверчанка, І. В. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега / І.В. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 63 с.
7. Скарга, П. Описание и оборона собору русского Берестейского / П. Скарга // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб.: Сенатская тип., 1903. – Кн. 3 (Русская историческая библиотека. Т. 19.). – С. 183–326.
8. Славуцька імёны Бацькаўшчыны: зборнік. Вып. 1 / Уклад. У. Гілеп і інш.; рэд. кал. А. Грышкевіч (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БФК, 2000. – 384 с.
9. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ імя П. Броўкі, 1989.
10. Arhiwum domu Sapiehów. – Lwów, 1892. – Т. I. – 577 s.
11. Arhiwum Sapiehów. Т. 2 // Адзел рукапісаў Навуковай бібліятэкі ім. Стэфаніка (г. Львоў). TeKa Prochaski. Спр. 380.
12. Dziegielewski, J. O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV / J. Dziegielewski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 227 s.
13. Lulewicz, H. Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowanie Wazów / H. Lulewicz // Przegląd Historyczny. – 1977. – № 3. – S. 425–444.
14. Żychiewicz, T. Jozafat Kuncewicz / T. Żychiewicz. – Kraków: Wydawnictwo Calvarium, 1986. – 192 s.

K. Kossarzecki

POLITYKA WOJSKOWA PAWŁA SAPIEHY JAKO METODA UMOCNIEŃIA POZYCJI RODU, NA PRZYKŁADZIE JEGO DZIAŁAŃ W LATACH 1655–1665

Śmierć hetmana wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy w 1633 r. pozbawiła rodzinę Sapiehów czołowego przywódcy. Pomimo pełnienia w kolejnych dwóch dziesięcioleciach różnych urzędów przez członków tej rodziny

w wyraźny sposób przewaga w Wielkim Księstwie Litewskim znalazła się w rękach Radziwiłłów. Oni mieli w tym okresie dźwżyć najważniejsze urzędy (Albrycht Stanisław – kanclerz od 1623 r., Albrycht Władysław – kasztelan trocki a potem wileński, Aleksander Ludwik – marszałek wielki od 1637 r., Krzysztof II – hetman polny od 1615, wojewoda wileński od 1633, hetman wielki od 1635 r., Bogusław – koniuszy od 1646 r., generał gwardii królewskiej od 1650 r., Janusz – hetman polny od 1646, wojewoda wileński od 1653, hetman wielki od 1654r.) [1]. Wśród Sapiehów początkowo urząd podkanclerski trzymał od 1623 r. Paweł Stefan Sapieha, dotychczasowy koniuszy litewski. Po jego śmierci w 1635 r. kolejny Sapieha pieczęć mniejszą litewską dostał dopiero w 1646 r. Był to Kazimierz Leon Sapieha.

Trudno wówczas było przypuszczać by w tym układzie sił miało się coś szybko zmienić. Stało się to możliwe dzięki gwałtownym wypadkom połowy lat pięćdziesiątych w Rzeczypospolitej. Pociągnęły one za sobą z jednej strony załamanie pozycji Radziwiłłów a z drugiej pojawienie się wielkiej szansy dla Sapiehów.

W kilka lat po śmierci w 1640 r. wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła decydujący głos na Litwie przypadł dwóm Radziwiłłom birżańskim – Januszowi i Bogusławowi. Szczególnie silną pozycję zapewniał Radziwiłłom Janusz. W odróżnieniu od swego krewniaka jego stosunki z wybranym w 1648 r. na polski tron Janem Kazimierzem ulegały nieustannemu pogorszeniu. Prowadziło to do kolejnych coraz ostrzejszych zatargów i narastania wrogości. Król nie był w stanie odsunąć potężnego magnata, tym bardziej, że na jego energii i talentach wojskowych spoczywała obrona Litwy przed Kozakami Chmielnickiego. Nie był tego w stanie zorganizować zniedołężniały hetman wielki litewski Janusz Kiszka. Przymuszony okolicznościami król musiał w końcu nadać mu po śmierci Kiszki hetmaństwo wielkie, zastrzegając, że czyni to «cum protestatione» [2]. Kierując się po części emocjami Jan Kazimierz postanowił dołożyć starań w celu osłabienia pozycji Radziwiłła. W tym celu w przeddzień kampanii na Białorusi doprowadził do rozbicia armii litewskiej na dwie dywizje (skrzydła). Jedna (prawego skrzydła) podległa hetmanowi wielkiemu. Druga (lewego skrzydła) oddana została pod dowództwo królewskiego stronnika, świeżo nominowanego hetmanem, podskarbiego wielkiego litewskiego Wincentego Korwina Gosiewskiego. W odróżnieniu od wzorów koronnych dowódca lewego skrzydła nie podlegał władzy hetmana wielkiego. Z miejsca doprowadziło to do ogromnych konfliktów na najwyższym szczeblu dowodzenia wojskiem, tym boleśniejszych dla hetmana wielkiego, gdyż Gosiewski był jednocześnie podskarbiem i rozporządzał pieniędzmi, tak niezbędnymi na wojsko obu dywizji. Nie miejsce tu opisywać istotę i przebieg konfliktu [3]. Zaznaczyć należy, że narastał on a wszystkie związane z nim kłopoty miał w spadku przejąć wraz z hetmaństwem Paweł Sapieha.

Pozycja Radziwiłłów miała się załamać wraz «potopem» szwedzkim i moskiewskim. Latem 1655 r. po zajęciu prawie całego Wielkiego Księstwa

Litewskiego przez wojska Aleksego Michajłowicza wojewoda wileński poddał 18 sierpnia w Jaszwojniach a dwa miesiące później w Kiejdanach, Litwę Szwedom. Bogusław pozostający na wolnym jeszcze Podlasiu nie ujawniał się ze swoimi prawdziwymi zamiarami, deklarował się raczej jako wierny stronnik Jana Kazimierza, próbując pozyskać sobie wsparcie szlachty podlaskiej. W początku listopada opowiedział się jednak jawnie po stronie szwedzkiej [4]. Jesienią 1655 r. na ziemi Podlasia i wolnych zachodnich krańców województwa brzeskiego-litewskiego spływały z całej Litwy rzesze szlachty, senatorów i wojska, którym udało się umknąć przed Szwedami czy Rosjanami. Centrum tego ośrodka stanowił Brześć. Dominującą pozycję zdobyli w nim Sapiehowie, silnie opozycyjni do Radziwiłłów, którzy w tych rejonach posiadali olbrzymie dobra. Przywódczą rolę odgrywał podkanclerzy litewski Kazimierz Leon Sapieha. Uchodził on za najbogatszego magnata na Litwie, zdolnego do wystawienia kilku tysięcy wojska. U jego boku stał daleki kuzyn, wojewoda witebski, Paweł Jan Sapieha, który dowodził prywatnym wojskiem. W dość znacznej liczbie stało ono w okolicach Brześcia. Sapiehowie nie brali udziału w działaniach zbrojnych 1655 r. Podczas narastającego zamętu i rozpadu państwa starali się nie określać swojej orientacji politycznej. Do angażowania się w nie zniechęcała wyraźna klęska wojsk litewskich a również osoba głównodowodzącego, Janusza Radziwiłła. Wobec całkowitej klęski Litwinów, pod koniec lata Sapiehowie pod Brześciem dysponowali jedyną litewską poważniejszą siłą zbrojną. Nic dziwnego, że szybko u ich boku zgromadziło się wielu ich klientów. Z czasem dołączyły do tego zgrupowania te z oddziałów armii litewskiej, które zbuntowały się przeciwko Januszowi Radziwiłłowi, udały się na Podlasie [5].

Szybki wzrost sił wojskowych u boku Sapiehów zwrócił uwagę będącego w coraz gorszej militarnej sytuacji Jana Kazimierza. Wobec zdrady hetmana wielkiego mianował już we wrześniu Pawła Sapiehę regimentarzem i zalecił mu zbierać zewsząd wojsko. Wycofując się przed Szwedami w stronę Krakowa wzywał go jednocześnie na pomoc a w końcu zlecił Sapiehom zadanie ochrony Podlasia przed nacierającą Moskwą. Zdawali oni jednak sobie sprawę z beznadziejnego położenia króla i nie zamierzali się podporządkowywać jego rozkazom. Tym bardziej, że już wcześniej kontakt z nimi nawiązał król szwedzki Karol X Gustaw, starając się ich przeciągnąć na własną stronę. Wszystko to musiało uświadomić Sapiehom wzrost ich wartości dla wujujących stron. Szczególnie uzyskanie tytułu regimentarza było niezwykle cenne w ówczesnej sytuacji, co w celu wzmocnienia swojej pozycji w oczach gromadzącej się szlachty wykorzystano 27 września na zjeździe w siedzibie Sapiehów w Prużanej, niedaleko Brześcia. Przywilej dostarczono nieco wcześniej [6]. Wypada jednak sądzić, że Sapiehowie postanowili dokonać publicznego wręczenia go Pawłowi Sapieże. Miało to podnieść jego prestiż w oczach zgromadzonych, zwłaszcza wobec pretendującego do podobnej roli na Podlasiu Bogusława Radziwiłła a również w oczach zdezorientowanego wojska litewskiego, które miało iść pod komendę wojewody witebskiego. Jeśli chodzi o interes Sapiehów, to przywilej przyszedł w niezwykle dla nich dogodnym momencie. Wojsko litewskie

pozbawione było bowiem dowództwa – hetman wielki jako zdrajca został opuszczony przez większość wojska, które po zawiązaniu konfederacji w Wierzbołowie, w końcu trafiło pod komendę Sapiehy. Hetman polny, Gosiewski po sierpniowej bitwie pod Wilnem zmuszony był do wycofania się w kierunku Żmudzi, gdzie został aresztowany przez Janusza Radziwiłła. Posługując się królewskim nadaniem regimentarstwa Paweł Sapieha mógł objąć komendę nad resztkami regularnych wojsk litewskich a także przybywającymi woluntarskimi i nowo tworzonymi jednostkami. Wobec utraty olbrzymich majątków na ziemiach zajętych przez Moskwę, to właśnie władza nad wojskiem litewskim stała się podstawą pozycji Sapiehy.

Pod koniec 1655 r. wobec jawnej już zdrady Radziwiłłów Sapiehowie stali się głównymi reprezentantami wolnej jeszcze Litwy. Królewski przywilej tylko wzmocnił od strony prawnej tę ich pozycję. Wielkim problemem był dalszy los Litwy i całej Rzeczypospolitej. U schyłku 1655 r. nikt nie potrafił dać na to odpowiedzi, choć wydawać się mogło, że decydująca rozgrywka odbędzie się między królem szwedzkim a carem moskiewskim.

Wbrew jesieniom nadziejom Jana Kazimierza Sapiehowie nie zamierzali opowiedzieć się za nim, gdyż jego sprawa wydawała się ostatecznie przegrana. Najbliższym przeciwnikiem była Moskwa, z którą starali się nawiązać kontakt i współpracę. Wobec oszałamiających zwycięstw car jednak nie myślał dyskutować o jakichkolwiek warunkach i żądał bezwarunkowego poddania się [7]. To zaś było nie do przyjęcia dla Sapiehów, którzy na skutek tego zaczęli na nowo rozpatrywać propozycję szwedzką, starając się szachować Szwedów Moskwą a Moskwę Szwedami. Ich decyzję o ostatecznym opowiedzeniu się po stronie Karola X Gustawa przypieczętowała moskiewska podjęta pod koniec listopada próba zbrojnego zmuszenia ugrupowania brzeskiego do uznania władzy Aleksego Michajłowicza i wcześniejsze zapowiedzi dowodzącego wyprawą kniazia Semena A. Urusowa o wycinaniu opornej szlachty [8].

Opowiedzenie się po stronie Szwedów niewiele zmieniło w położeniu Sapiehów, choć liczone po trosze na odbudowę Rzeczypospolitej przy ich pomocy w granicach z 1648 r. i wzmocnienie na Litwie pozycji Sapiehów. Sytuacja zmieniła się jednak bardzo szybko. Na przełomie 1655 i 1656 r. okazało się, że wojska Karola X Gustawa nie dojdą pod Brześć, gdyż skoncentrowały się w Prusach Książących. Pomimo obietnic odzyskania utraconych ziem Rzeczypospolitej czynionych przez króla szwedzkiego chcącego pozyskać szlachtę dotarły wieści, że Szwedzi nie mają zamiaru wszczynać wojny z Moskwą o ziemię litewskie. Przez to ugrupowanie brzeskie nadal pozostawało w niepewności co do swojej przyszłości. Było to szczególnie niewygodne dla Pawła Sapiehy, który po śmierci w styczniu 1656 r. Kazimierza Leona stał się głównym reprezentantem rodu. Od grudnia 1655 r. wzmożyły się bowiem zbrojne starania księcia Bogusława o opanowanie Podlasia, które wraz z jego dobrami słuckimi miało przy pomocy szwedzkiej stworzyć podstawy jego samodzielnego księstwa. Nic dziwnego, że Sapieha poczuł się zagrożony, zwłaszcza gdy ludzie księcia zaczęli szturmować jego Lachowicze [9]. Jak się okazywało fakt opowiedzenia

się po stronie szwedzkiej wcale nie zabezpieczał Sapiehy przed działaniami Bogusława. W razie ich powodzenia na ostatnich wolnych od Moskwy ziemiach Litwy nie byłoby miejsca dla Sapiarów.

W tej sytuacji nowe szanse otwierał powrót do ojczyzny Jana Kazimierza. Regimentarz doskonale zdawał sobie sprawę, że dowodzone przez niego kilkudziesięcne wojsko stanowi ogromną wartość dla króla, który zaraz po powrocie zaczął wzywać go do przybycia do swego boku. Sapieha nie zamierzał łatwo dać się pozyskać i przez cały styczeń i początek lutego 1656 r. utrzymywał kontakty z królem szwedzkim. Trudno powiedzieć czy była to wyrafinowana gra w celu uzyskania jak największych profitów od Jana Kazimierza, czy faktycznie nie był pewien losów króla, zwłaszcza gdy Karol X Gustaw ruszał do generalnej z nim rozprawy. W końcu pod wrażeniem sukcesów strony polskiej Sapieha postanowił jasno opowiedzieć się za Janem Kazimierzem. Pierwszym jego dość ostrożnym krokiem, było podjęcie, tak naprawdę w interesie prywatnym, walki na Podlasiu i w Stuczycynie z wojskami księcia Bogusława Radziwiłła. Przy okazji, korzystając z nadanego sobie regimentarstwa przejmował kolejne oddziały wojska litewskiego, które jeszcze pozostawały pod rozkazami Bogusława. Pod jego komendą powrócił także z Korony pułk pisarza polnego litewskiego Aleksandra Hilarego Połubińskiego [10].

Zwłoka, oglądanie się na króla szwedzkiego i bardzo ograniczone zaangażowanie na Podlasiu bardzo się w końcu opłaciły regimentarzowi. Bardzo potrzebujący pomocy Jan Kazimierz starał się wszelkimi sposobami pozyskać dysponującego realną siłą magnata do zdecydowanego opowiedzenia się po swojej stronie. Ewentualny marsz Litwinów Sapiehy od północy dałby możliwość wzięcia w kleszcze stojącego nad Sanem Karola X Gustawa a przy okazji mógłby wpłynąć na decyzję porzucenia sprawy szwedzkiej przez tych dowódców polskich, którzy jeszcze stali po jej stronie. W dniu 26 lutego 1656 r. król mianował Sapię wojewodą wileńskim a 8 marca hetmanem wielkim litewskim. W ten sposób, w tak błyskawicznym tempie Paweł Sapieha osiągnął najwyższe cywilne i wojskowe godności na Litwie. Oczywiście było, że nie stało za tym żadne jego doświadczenie, szczególnie w sprawach wojskowych. Nie był on żadnym dowódcą, nie mógł się na tym polu równać choćby z Januszem Radziwiłłem czy Wincentym Gosiewskim. Awans zawdzięczał niespodziewanemu splotowi wypadków. Nie angażując się jesienią i zimą 1655 i 1656 r. w poważniejsze działania wojenne, zdołał utworzyć w Brześciu prawdziwy ośrodek pozostającej jeszcze wolnej od najeźdźców Litwy. Przez kolejne miesiące, gromadził tam siły zbrojne a dzięki królewskiemu przywilejowi na regimentarstwo mógł poddać pod swoją komendę znaczne regularne siły litewskie. Już wtedy krystalizowała się przy nim grupa oddanych mu oficerów, wśród których wyróżniał się chorąży orszański, Samuel Kmiecic. Niewątpliwie dramatyczne odparcie najazdu Urusowa spod Brześcia tylko skonsolidowało tę grupę wokół wodza, który jako jedyny z sukcesem przeciwstawił się Moskwie.

Początek roku 1656 Sapieha mógł zaliczyć do niezmiernie udanych. Z walki o pozycję na Litwie wyeliminował księcia Bogusława, którego pozycja

słabła wraz z podnoszeniem się z upadku Rzeczypospolitej. Zostawszy hetmanem wielkim Sapieha uzyskał władzę nad wojskiem litewskim, co w czasie toczonych wojen tym bardziej dawało mu to niezmiernie silną pozycję. Początkowo wiele nawet wskazywało, że nowemu hetmanowi uda się w swoim ręku skupić władzę nad dwoma dywizjami, likwidując tym samym podział dowództwa armii litewskiej. Jan Kazimierz szybko dostrzegł zbyt gwałtowny wzrost pozycji hetmana wraz z tym, że nie zamierza on być powolnym narzędziem w jego ręku. Zbiegło się to z powrotem pod koniec czerwca z niewoli hetmana polnego W. Gosiewskiego. Wówczas król postanowił wrócić do podziału armii na dwa skrzydła i dawne lewe oderwał spod dowództwa Sapiehy i powierzył je hetmanowi polnemu. Spowodowało to ogromny zgrzyt w stosunkach pomiędzy Sapiehą a dworem królewskim. Okazało się, że zapatrywania hetmana w sprawach tego problemu są podobne do tego reprezentowanego przez Janusza Radziwiłła. Szybko też z całą siłą ujawniło się opozycyjne wobec polityki królewskiej stanowisko Sapiehy, zarówno w sprawach wojskowych jak i ogólniej wobec problemów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niejednokrotnie przekształcała się ona we wrogość, szczególnie gdy Jan Kazimierz postanowił oprzeć się na rodzinie Paców.

Na skutek działań Jana Kazimierza niespodziewanie w 1656 r. wyrósł Sapieże w osobie stronnika królewskiego Gosiewskiego poważny konkurent w armii. Zyskiwał on im bardziej napięte stawały się stosunki wojewody wileńskiego z dworem. Sapieha cieszył się jednak autorytetem wśród znacznej grupy oficerów i senatorów litewskich. Umiał to wykorzystać, a zwłaszcza wojsko, które zaczął wciągać jako narzędzie do swoich rozgrywek z dworem królewskim. Już w sierpniu 1656 na kole wojskowym w Brześciu nakłonił żołnierzy do wysłania deputacji do króla w obronie prerogatyw hetmana wielkiego wobec popierania przez dwór Gosiewskiego. Podobne działania podjął w styczniu 1657 r. W marcu w Bielsku na zwołanym przez niego kole generalnym wojska ostro zaprotestował przeciwko niezależności Gosiewskiego, w czym uzyskał szerokie poparcie zgromadzonych oficerów i szlachty. Jesienią 1657 r. królewska polityka promowania Gosiewskiego doprowadziła już do jawnej wrogości między obu hetmanami. Choć Sapieha dopomógł do zatrzymania wojska na służbie, to jednocześnie sam podburzał w nim nastroje przeciwko królowi, obarczając go winą za wszystkie kłopoty żołnierzy. Równocześnie doprowadził do konwokacji litewskiej w Brześciu, gdzie zebrani potępiili politykę Jana Kazimierza [11].

Hetman polny w 1657 r. mógł poszczycić się wielkimi osiągnięciami militarnymi w Inflantach, czego nie widać było u Sapiehy. Pozycja Gosiewskiego na Litwie silnie wzrosła po zawarciu 3 listopada 1656 r. w Niemieży rozejmu i sojuszu z Moskwą. Car dostał potwierdzenie tytułu wielkiego księcia litewskiego oraz obietnicę elekcji na króla polskiego na najbliższym sejmie. Zatrzymanie walk z Moskwą i układ z nią aprobowała wielka część szlachty litewskiej, pragnącej spokoju i powrotu do domów. Jednym zaś z największych stronników porozumienia i sojuszu z Kremlem był Gosiewski, który optował za tym

rozwiązaniem już we wrześniu 1655 r. [12]. Sapieha również należał do zwolenników wstrzymania działań na froncie z Moskwą, by dzięki temu rozprawić się ze Szwedami. Nie był jednak w tak zażyłych kontaktach z Moskwą, ani nigdy nie czynił jej tak daleko posuniętych obietnic jak hetman polny [13]. Trudno do końca zrozumieć grę Gosiewskiego, ile w niej było woli królewskiej a ile własnych kalkulacji. W każdym razie dla Sapiehy nie była tajemnicą jego silna pozycja na Kremlu. Ogromna większość ziem litewskich pozostawała nadal pod władzą cara i nikt nie mógł przewidzieć pod koniec 1656 i aż po początek 1658 r. jaka będzie ich przyszłość. W razie objęcia tronu polskiego przez Aleksego Michajłowicza czy oderwania Litwy od unii z Koroną i złączenia jej z Moskwą wiele wskazywało na to, że czołową pozycję zajmie na tych ziemiach stronnik Moskwy, Gosiewski, co byłoby klęską dla Sapiehy. Gdy w 1658 r. stosunki pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwą zaczęły się gwałtownie psuć hetman polny silnie zaangażował się w utrzymanie porozumienia. Znosił się z dyplomata carskim Afanasijem Ordin-Naszcokinem. Gosiewskiemu zależało na uzyskaniu moskiewskiej pomocy w Inflantach. Prosił o nią mając na uwadze także swoje korzyści. Wobec zanikania szans na zdobycie tronu polskiego Rosjanie, znając niechęć Litwinów do wojny z nimi, zaczęli promować ideę oderwania Litwy od Korony. Gosiewski późną wiosną 1658 r. w porozumieniu z panami litewskimi, w tym z Sapieha, wyprawił do Moskwy starostę oszmiańskiego Adama Macieja Sakowicza, który miał zapowiedzieć, że jeśli podczas sejmiku Rzeczpospolita nie zgodzi się na warunki carskie w sprawie elekcji, wówczas Litwini zerwą unię z Koroną i wejdą w nią z Moskwą. Hetman polny niewątpliwie zdawał sobie sprawę, że sejm się nie ugnie. Zawczasu więc zabiegał u cara o godność gubernatora zdobytych i przyłączonych do Litwy Inflant, hetmaństwo wielkie litewskie oraz o szereg dóbr i urzędów [14].

Działania Gosiewskiego, który próbował do nich pozyskać jak największe grono elity litewskiej, nie były obce Sapieże. Choć nie był on zwolennikiem wznowienia walk z Moskwą, to jednak zdawać mógł sobie sprawę, że w Litwie związanej z Moskwą główną rolę odgrywać będzie Gosiewski. Podobnie jak jesienią 1655 r. i tym razem Sapieha nie deklarował się do końca jako zwolennik czy przeciwnik radykalnych działań na polu związku z Moskwą. Latem 1658 r., podczas toczącego się sejmiku i nawiązywaniu przez Rzeczpospolitą układów z Kozakami a z drugiej strony przez Moskwę ze Szwedami zdawać sobie musiał sprawę z rozpadu sojuszu z Niemcami i nieuchronności starcia z Rosjanami. Pod Wilnem miały się odbyć kolejne rozmowy pomiędzy pełnomocnymi posłami carskimi a komisarzami Rzeczpospolitej. Na skutek deklaracji Gosiewskiego Rosjanie przekonani byli przychylności elity litewskiej do idei związania Litwy z Moskwą. Przygotowując się do podjęcia rozmów posłowie Aleksego Michajłowicza w początku lipca skontaktowali się z Sapieha, jako czołową postacią na Litwie. Jeśli hetman wielki chciał w oczach Kremla zdyskredytować swego konkurenta, to czasu wybrać nie mógł lepiej. Najpierw sam oświadczył, że nigdy nie zgodzi się na zerwanie unii Litwy z Koroną a następnie potwierdzając, że wie o misji Sakowicza zaznaczył,

że projekt osobnej ugody Litwy z Moskwą powstał w bardzo wąskim gronie dziesięciu senatorów i znaczniejszych osób i nie ma większej wartości, a o Gosiewskim a także Krzysztofie Pacu wyrażał się jako o ludziach, którym nie warto ufać. Projekty hetmana polnego nazwał wielkimi pomyłkami. Parę dni później powtórzył to związany z Sapieha biskup wileński Jan Dowgiałło Zawisza, a potwierdził przejęty przez Rosjan list księcia Bogusława Radziwiłła do Gosiewskiego. Rosjanie raptem spostrzegli, że litewska rzeczywistość przedstawia się zupełnie inaczej niż im to przedstawiał Gosiewski. Szok i oburzenie posłów moskiewskich były tak wielkie, że w późniejszych dniach nie zamierzali się kontaktować z hetmanem polnym, który o to zabiegał [15]. Ich nadzieje na oderwanie Litwy z pomocą elity litewskiej rozsypały się w jednej chwili, a wraz z nią pozycja Gosiewskiego na Kremlu.

Sapieha uzyskał złamanie pozycji Gosiewskiego u Rosjan. Hetman polny niedługo potem musiał na czele swoich wojsk zbrojnie przeciwstawić się agresji moskiewskiej na Żmudzi, dodatkowo tym przekreślając swoją pozycję u Rosjan. Jako wyznaczony z sejmiku komisarz do traktowania z posłami carskimi próbował nawiązać z nimi kontakty dyplomatyczne jeszcze podczas wrześniowych i październikowych rozmów, gdy na czele niewielkich wojsk obozował niedaleko Wilna pod Werkami [16]. Po drugiej stronie litewskiej stolicy i rzeki Wilii z wojskami prawego skrzydła stał Sapieha. Kilkakrotnie uprzedzał Gosiewskiego, że w razie ataku moskiewskiego nie będzie w stanie udzielić mu pomocy i nawoływał go do wycofania się. Ostatecznie w dniu 21 października 1658 r. Rosjanie uderzyli na Gosiewskiego i wzięli go do niewoli. Z miejsca pojawiły się, zwłaszcza w kręgu niechętnego Sapieże króla, opinie o umyślnym nie udzieleniu przez hetmana wielkiego pomocy swemu koledze. Sapieha oczywiście ostro temu zaprzeczał. Nie dawało się jednak ukryć, że takie pozbycie się rywala i stronnika królewskiego było bardzo na rękę wojewodzie wileńskiemu, dodatkowo wzmacniało jego pozycję na Litwie i dawało szansę na przejęcie kontroli nad dywizją lewego skrzydła [17].

I tym razem Jan Kazimierz zadbał by uchronić dywizję lewego skrzydła przed zakusami hetmana. Choć zachował odrębność dywizji, to dowództwo nad nią powierzył obożnemu litewskiemu, Samuelowi Komorowskiemu, co akceptował również Sapieha [18]. Król musiał się liczyć z potężnym magnatem, tym bardziej, gdy wobec wznowianej wojny z Moskwą od niego w wielkim stopniu zależało, czy od lat nieopłaceni żołnierze zechcą pozostać w służbie. Okazywało się jednak, że z czasem Sapieha zdołał zrazić do siebie znaczną część oficerów w swoim skrzydle. Najznaczniejszym z nich był Aleksander Hilary Połubiński, porucznik królewskiej chorągwi husarskiej. Niechęci te starał się wykorzystać król nawet do rozbicia dywizji sapieżyńskiej i wyodrębnienia z niej kolejnej, którą jak podejrzewał sam Sapieha, zamierzał oddać pod dowództwo popieranego przez siebie Połubińskiego [19]. Do ostrego na tym tle starcia króla z Sapieha doszło w końcu pod koniec obrad sejmiku, w maju 1659 r. W wyniku ostrej postawy Sapiehy już wcześniej zirytowanego trudnościami czynionymi mu na sejmie ze zwrotem wydanych przez niego pieniędzy na wojsko, król musiał

odmówić swego otwartego poparcia buntującym się oficerom prawego skrzydła. Tym bardziej, że w tym czasie hetman wielki litewski przez oddanego sobie Samuela Kmicica twardo zażądał, by Jan Kazimierz ich nie popierał, grożąc w przeciwnym wypadku buntem swoich wojsk. Przyparty do muru monarcha musiał się na to zgodzić. Królewskie plany osłabienia pozycji hetmana legły w gruzach, rozpałała się za to jeszcze silniej wzajemna niechęć, zawiedzeni zaś oficerowie musieli powrócić na Litwę i podporządkować się na nowo Sapieże [20]. Nic jednak dziwnego, że zrażony Połubiński nie spełnił na przełomie 1659 i 1660 r. pokładanych w nim przez hetmana nadziei. Wysłany na czele ponad 30 chorągwi do Kurlandii nie doprowadził do przejścia dywizji lewego skrzydła.

Autorytet Sapiehy doznał wielkiego uszczerbku podczas najazdu moskiewskiego pod wodzą Iwana Chowańskiego na przełomie 1659 i 1660 r. Hetman nie sprawdził się jako wódz, czego wynikiem było straszliwe spustoszenie Podlasia i utrata fortecy w Brześciu Litewskim [21]. Winą za klęskę obarczono na dworze Sapiehę. W odpowiedzi hetman starał się zwołać konwokację litewską w Zabłudowiu, czemu ostro sprzeciwił się król. Jan Kazimierz domyślał się niewątpliwie, że posłuży ona Sapieże do oskarżania dworu o doprowadzenie do katastrofy pozbawionej pomocy Litwy. Hetman doprowadził jednak do wojskowej konfederacji w Drohiczynie, związanej pod laską jego stronnika, Samuela Kmicica, która miała zmusić monarchę do zajęcia się problemami Litwy i żołnierzy. By uchronić się od zarzutów o jej autorstwo sam wcześniej zrzekł się dowództwa nad armią litewską. Jan Kazimierz powierzył je Połubińskiemu, który wraz z innymi oficerami zaczął szybko odrywać chorągwie od konfederacji. Gdy dodatkowo w maju zakończono wojnę ze Szwecją i podjęto przygotowania wraz z dywizją koronną Stefana Czarnieckiego do ofensywy przeciwko Moskwie, Sapieha spostrzegł, że w razie pozostawania w jawnej opozycji i oddaleniu od wojska grozi mu zmarginalizowanie jego znaczenia, choćby przez poprowadzenie jego dywizji przez Połubińskiego. Pogodził się zatem z królem, jako hetman wielki powrócił do dowództwa i dopomógł do rozwiązania konfederacji [22].

Zwycięstwa roku 1660, odparcie Moskwy za Dniepr i Dźwinę pozwoliły Sapieże odzyskać wiele dóbr. Nie przyczyniły się jednak do wzmocnienia jego pozycji politycznej. Nie sprawdził się jako wódz, a zasługi w odniesieniu sukcesów nawet sami Litwini skłonni byli przypisywać Czarnieckiemu. Wydaje się, że na początku 1661 r. Sapieha popełnił poważny błąd opuszczając swoich żołnierzy na Białorusi. Oderwał się tym samym od gnębiących ich problemów. Jego autorytet wśród wojska przepadł wraz z związaniem konfederacji wojsk litewskich we wrześniu 1661 r. Sapieha został odsunięty od dowództwa przez żołnierzy, którzy między innymi go obarczali winą za swoją sytuację.

Prawdziwym zagrożeniem dla pozycji Sapiehy miała się okazać rodzina Paców. Od 1658 r. zaczyna się na Litwie szybki wzrost jej znaczenia. W zamian za poparcie król odwdzięczał się im kolejnymi przywilejami i nadaniami. Podkanclerzy Krzysztof Pac w 1658 r. został kanclerzem litewskim, a jego mała

znany krewniak Michał Kazimierz po śmierci Samuela Komorowskiego w październiku 1659 r., ku niezadowoleniu Sapiehy, został regimentarzem dywizji lewego skrzydła. Pacowie nie musieli się wtedy obawiać opozycji na Litwie. Z wielkich rodów krajczy litewski Michał Kazimierz Radziwiłł stał po stronie królewskiej, Bogusław, jako namiestnik Prus Książęcych, raczej nie przebywający w kraju, wobec szlacheckiej opozycji raczej stronił od wyraźniejszego angażowania się w problemy polityczne. Pozostawał wojewoda wileński i hetman wielki Paweł Sapieha. Ten zaś w walce z dworem i stronnictwem pacowskim najskuteczniej mógł oprzeć się na swojej dywizji, i to niecałej, gdyż i w niej była spora grupa oficerów dość często przeciwstawiająca się hetmanowi. Wraz z upadkiem swojego autorytetu w wojsku w 1661 r. Sapieha stracił podstawę swojego politycznego znaczenia. Zdecydowanie przeważało znaczenie popieranego przez dwór królewski kanclerza Krzysztofa Paca i zdobywającego wpływy w armii Michała Kazimierza [23]. Przeciwwstawić się temu nie zdołał ani próbujący w latach 1662-1665 odzyskać wpływy w armii Sapieha, ani książę Bogusław niezbyt chętny do współdziałania z hetmanem wielkim.

Paweł Sapieha rozpoczął budowę swojej pozycji w okresie trudnej sytuacji Jana Kazimierza w połowie lat pięćdziesiątych. Buławę wielką uzyskał dzięki szantażowaniu króla. Trudno było się spodziewać, że będzie to dobrą prognozą w stosunkach z monarchą. Oddanie dywizji lewego skrzydła Gosiewskiemu można było również odczytać jako królewski brak zaufania do Sapiehy, który od tej pory przyjmował otwarcie opozycyjną postawę. W oparciu o nią hetman nie miał szans zbudować podstaw pozycji swego rodu na Litwie. Nie stworzył wokół siebie żadnego programu politycznego, nie zbudował trwałego własnego stronnictwa, nie skupił opinii szlachty i senatorów litewskich. Działał w oparciu o część kadry oficerskiej, co jakiś czas strasząc buntem żołnierzy. Sprzyjał mu w tym czas trudnego położenia Rzeczypospolitej, w którym wybuch w armii mógł bardzo utrudnić sytuację Jana Kazimierza. Sapieha w zasadzie ograniczał się w walce z królem do wyzyskiwania żołnierskiego niezadowolenia i żalów pozbawionych przez zwycięską Moskwę domów i majątków Litwinów. Słabość tych podstaw uwidoczniła się w chwili polepszenia położenia Rzeczypospolitej po zawarciu pokoju ze Szwecją, odparcia wojsk carskich odzyskaniu większości ziem litewskich i załamania się autorytetu Sapiehy w wojsku w momencie konfederacji. Ostatnie lata życia jasno ukazały, że hetman stracił swoją pozycję, a wszelkie jego działania zaczęły sprowadzać się do uzyskania korzyści dla jego synów. O wiele więcej uzyskali Pacowie, którzy w trudnych latach 1658-1660 dochowali wierności królowi i w oparciu o nią budowali pozycję swojego domu na Litwie [24]. Już niedługo miało to przynieść im tam hegemonię, z którą zmagać się miał Jan III Sobieski, przeciwstawiając przeciwko nim Sapiehów, szczególnie w osobach synów Pawła – Kazimierza i Benedykta. Po śmierci Krzysztofa i Michała Kazimierza Paców im miała przyspaść hegemonia w Wielkim Księstwie Litewskim.

1. Zob.: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / opr. H. Lulewicz i A. Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 232–235.
2. Zob.: Wasilewski, T. Ostatni Waza na polskim tronie / T. Wasilewski. – Katowice, 1984. – S.142–147.
3. Rachuba, A. Sity zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku / A. Rachuba // Przegląd Wschodni. – T. 3 (1994). – S. 407; Bobiatyński, K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655 / K. Bobiatyński. – Zabrze, 2004. – S. 103–107; K. Żelński do B. Radziwiłła, pod Zawykami 11 XI 1655 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD). Archiwum Radziwiłłowskie (dalej – AR). Dz. V. Nr 18961. S. 10–11.
4. Wasilewski, T. Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła / T. Wasilewski // Radziwiłł, B. Autobiografia. – Warszawa, 1979. – S. 47; Wisner, H. Janusz Radziwiłł 1612–1655 / H. Wisner. – Warszawa, 2000. – S. 193–194.
5. Rachuba, A. Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX 1655–II 1656) / A. Rachuba // Acta Baltico-Slavica. – XI (1977). – S. 82–85.
6. Rachuba, A. Sapieha Paweł Jan / A. Rachuba // Polski Słownik Biograficzny (dalej – PSB). – T. XXXV/1. – S. 140.
7. Zaborovskij, L. V. Velikoe Kniażestvo Litovskoe i Rossija vo vriemja polskogo Potopa / L.V. Zaborovskij. – Moskva, 1994. – S. 49–54, 69–74; Floria, B. N. Missija V. N. Lichareva v Polsze i Litvie (k istorii russkoj wniesziej polityki vremieni „Potopa») / B. N. Floria // Slavianskie narody: obščnost istorii i kultury / red. B. V. Nosov. – Moskva, 2000. – S. 87.
8. L. V. Zaborovskij, s. 74–75; A. Rachuba. Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza..., op. cit., s. 88; tenże: Sapieha Paweł Jan..., op. cit., s. 140; Płosiński, J. Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657 / Płosiński, J. – Zabrze, 2006. – S. 43–70.
9. Zob.: Zeznanie w sprawie zajęcia Nieświeża przez ludzi B. Radziwiłła w 1655 r., z 28 XII 1655 // Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas, Vilnius (dalej – LVIA). Fond 1276. Op. 1. Nr 653. K. 4; 6-6v; Zeznanie księcia M. K. Radziwiłła z 28 XII 1655 // ibidem, k. 7-8; Protestacja księżny Lukrecji Marii Margrabiny Strozzi Radziwiłłowej z 3 X 1656 // AGAD. AR. Dz. XV. T. 9. Plik 2; Anno 1655 die 5 (Decem)bris do Nieswieckiego Zamku weszło żołnierzy według Rejestru tego // ibidem, dz. XI, nr 48, s. 81.
10. P. Sapieha do C. P. Brzostowskiego, Bielsk 13 II 1656 // Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej – BCzart.) 2105. K. 289; P. Sapieha do Bloka, majora regimentu obersztera Jana Berka, Bielsk 15 lutego 1656 // AGAD/ AR. Dz. V. Nr 13868/I; A. Rachuba, Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza..., op. cit., s. 89–90, 101–107.
11. Zob. A. Rachuba, Sapieha Paweł Jan..., op. cit., s. 140–142.
12. Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, księga pamiętnicza wydarzeń zaszytych na Litwie 1654–1668 // Scriptorum Rerum Polonicarum. – T. III / wyd. W. Seredyński. – Kraków, 1875. – S. 14–15.
13. Zob.: Paweł Sapieha do A. H. Połubińskiego, w Minkowiczach 23 lipca 1658 // AGAD. AR. Dz. V. Nr 13868/II. S. 65; Jan Kazimierz do P. Sapiehy, Sieraków 13 VI 1658 // Lvivska Derzavna Naukova Biblioteka im. V. Stefanyka (dalej – LvNB). Fond 103. Nr 1690; Floria, B. N. Russko-svedskie mirnye pieregovory v Valiesare (1658 g.) i Rec Pospolita / B. N. Floria // Slavianovedenie. – № 2 (2005). – S. 45–46; A. Rachuba, Sapieha Paweł Jan, op. cit., s. 142.
14. Floria, Russko-svedskie mirnye..., op. cit., s. 45–51.
15. Ibidem, s. 52–54.
16. Listy W. Gosiewskiego do B. Radziwiłła z pod Kiejdan 8 IX, z obozu pod Żejmami 15 i 27 IX 1658 // AGAD. AR. Dz. V. Nr 4567/II. S. 46, 48–49, 52–55; Gründliche Relation des Treffens, welches am 9. September 1658 bei Kaunen ...// Biblioteka Narodowa w Warszawie. Mf 29615 (wiadomości z Kiejdan 24 IX 1658).
17. Sakowicz do B. Radziwiłła, Montrymszki 25 X 1658 // tamże, nr 13739, s. 30-31; S. Zubowicz do B. Radziwiłła, Ragneta 29 X 1658 // AGAD. AR. Dz. V. Nr 18818. S. 5–7; F. Morykoni do J. Mierzeńskiego, Kiejdany 23 X 1658 // tamże, nr 10055; K. Pac do B. Radziwiłła, z obozu pod Toruniem 11 XI 1658 // tamże, nr 11208/I, s. 71; NN do B. Radziwiłła, w obozie pod Werkami (19) X 1658 // tamże, papiery nieuporządkowane.
18. Jan Kazimierz do B. Radziwiłła, z obozu Toruniem 13 XI 1658 // AGAD. AR. Dz. II. Nr 1373; tenże do P. Sapiehy, pod Toruniem 30 XII 1658 // LvNB. F. 103. Nr 1697.

19. Z. Słuszka do A. H. Połubińskiego, Drohiczyn 2 VI 1658 // Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 13. Nr 7. S. 107; P. Sapieha do A. H. Połubińskiego, Rasna 30 V 1658 // AGAD. AR. Dz. V. Nr 13868/II. S. 30.
20. Rachuba, A. Konfederacja Kmicicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660–1663 / A. Rachuba. – Warszawa, 1989. – S. 16–18.
21. Kossarzecki, K. Kampania roku 1660 na Litwie // K. Kossarzecki. – Zabrze, 2005. – S. 89–103.
22. Jan Kazimierz do P. Sapiehy, Gdańsk 22 IV 1660 // LvNB. F. 103. Nr 1743, też list z 22 V 1660, nr 1744; A. Rachuba, Konfederacja Kmicicowska..., op. cit., s. 61–79.
23. W 1663 r. za zasługi w rozbiciu konfederacji litewskiej i ujęcia zabójców Gosiewskiego otrzymał województwo smoleńskie i buławę polną litewską.
24. W 1667 r. Michał Kazimierz Pac został kasztelanem wileńskim i hetmanem wielkim litewskim. W 1669 r. otrzymał województwo wileńskie. O jego karierze, zob.: Bobiatyński, K. Michał Kazimierz Pac, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa: rozprawa doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. Mirosława Nagielskiego, obroniona w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2006.

K. Bobiatyński

STRONNICTWO SAPIEŻYŃSKIE W DEFENSYWIE – LATA 1666–1673

Rozważna i głęboko przemyślana polityka Lwa Sapiehy zapewniła Domowi Sapieżyńskiemu czołową – obok Radziwiłłów – pozycję w Wielkim Księstwie Litewskim. Miejsce to udało się Sapiehom utrzymać w następnych dziesięcioleciach, gdy przywódcami rodowej faksji byli: najmłodszy syn Lwa – podkanclerzy w. lit. Kazimierz Leon (zm. w 1656 r.), a następnie hetman w. lit. i wojewoda wileński Paweł Jan. Śmierć tego ostatniego (30.XII.1665 r.) była dla Sapiechów bolesnym ciosem. Faksja sapieżyńska utraciła charyzmatycznego przywódcę – od 10 lat jednego z najbardziej wpływowych polityków i niekwestionowanego lidera litewskiej opozycji. Luki tej nie udało się szybko wypełnić. Co prawda hetman, znany z zapobiegliwości i chciwości, z jaką gromadził dobra, przed śmiercią zadbał o materialne zabezpieczenie potomstwa, ale jego synowie byli zbyt młodzi i niedoświadczeni, aby przejąć po nim schedę polityczną i liczyć się w następnych latach w walce o władzę na Litwie [1].

Paweł Jan pozostawił po sobie czterech synów. Dwóch najstarszych – Kazimierz Jan (od 1663 r. podskarbi nadworny lit.) i Benedykt Paweł (od 1663 r. stolnik lit.) w przyszłości miało odegrać w dziejach państwa polsko-litewskiego ważną rolę, ale na razie – w pierwszych latach po śmierci ojca – spadli do drugiej ligi litewskich polityków [2].

Młodzi Sapiehowie oczywiście nie byli w stanie zapobiec procesowi dekompozycji stronnictwa ojca, który był widoczny szczególnie w pierwszej połowie 1666 r. Śmierć Pawła Jana zamierzali przede wszystkim wykorzystać główni wrogowie zmarłego – Pacowie, od lat tworzący pod kierunkiem kanclerza w. lit. Krzysztofa litewską partię dworską. Ich celem było przejęcie najpierw wakansów po Sapieże, a następnie całkowitej władzy na Litwie.

Działania Paców zakończyły się sukcesem, aczkolwiek nie całkowitym. Nie udało im się bowiem obsadzić urzędu wojewody wileńskiego, na który król, aby zachować równowagę polityczną, nominował Michała Kazimierza Radziwiłła. Natomiast hetman polny lit. Michał Kazimierz Pac otrzymał po długich staraniach w styczniu 1667 r. buławę wielką. Już wcześniej w jego rękach armia litewska stała się orężem do walki z przeciwnikami politycznymi. Ucierpieli na tym przede wszystkim Sapiehowie – wojsko najeżdżało ich dobra, lokowało tam swoje kwatery zimowe, a wielu oficerom zmarłego hetmana wytoczono procesy w trybunale. Do połowy 1667 r. Pac zlikwidował podział armii litewskiej na dwie niezależne dywizje, zwijając szereg chorągwi z sapieżyńskiego prawego skrzydła. Bezwzględna, nie przebierająca w środkach polityka Paców doprowadziła w ciągu zaledwie kilkunastu miesięcy nie tylko do całkowitego wyrugowania wpływów Sapiehów z wojska, ale również do zmiany orientacji politycznej przez niektórych ich politycznych sojuszników, a także do utraty części klienteli sejmikowej. W latach 1666–1667 przed stronnictwem sapieżyńskim stało widmo całkowitej zagłady [3].

W tej sytuacji, aby ratować resztę swoich politycznych wpływów, młodym Sapiehom nie pozostało nic innego, jak tylko pogodzenie się z Radziwiłłami. Był to jeden z nielicznych w XVII w. okresów bliskiego współdziałania obu rodów, z reguły rywalizujących ze sobą o hegemonię na Litwie. Współpraca zaczęła się już jesienią 1666 r., kiedy to pod patronatem Bogusława Radziwiłła zawiązał się na Litwie sojusz sił opozycyjnych wobec Paców i dworu [4]. Realna szansa na częściowe odzyskanie utraconej pozycji politycznej pojawiła się przed Sapiehami na początku 1668 r. W wyniku rozpadu partii regalistów, postępującego w drugiej połowie 1667 r., Pacowie przeszli do opozycji, a rolę litewskiej partii dworskiej Jan Kazimierz przeznaczył wiosną 1668 r. Radziwiłłom, co naturalnie podnosiło też znaczenie ich aliantów – w tym Sapiehów [5]. Polityczny sojusz tych rodów został wzmocniony w tym czasie również przez więzy rodzinne – 12.VI.1667 r. K. J. Sapieha poślubił Krystynę – córkę starosty żmudzkiego Jerzego Karola Hlebowicza i Katarzyny Radziwiłłówny, a poza tym jedną z dwóch dziedziczek ogromnej fortuny ojca.

Nadzieje Sapiehów na odzyskanie czołowego miejsca w elitach władzy Wielkiego Księstwa okazały się jednak płonne. Sojusz z dworem trwał tylko kilka miesięcy i nie przyniósł im ani nowych urzędów, ani starostw. 16 IX 1668 Jan Kazimierz abdykował, a nowa elekcja zakończyła się porażką Sapiehów. Nowym królem nie został bowiem popierany przez nich i Radziwiłłów książe neuburski Filip Wilhelm, ale kandydat szlachecki Michał Korybut Wiśniowiecki. Już w pierwszych miesiącach rządów nowego monarchy miejsce u boku tronu znowu zajęli Pacowie, co popchnęło Radziwiłłów i ich adherentów na nowo w szeregi opozycji [6].

Kolejne nieszczęścia dotknęły Sapiehów na przełomie 1669 i 1670 r. 31.XII.1669 r. zmarł ich polityczny patron – Bogusław Radziwiłł, co rozpoczęło proces dekompozycji stronnictwa radziwiłłowsko-sapieżyńskiego. Księcia koniuszego nie był w stanie zastąpić hetman polny i podkanclerzy lit. Michał

Kazimierz Radziwiłł, który nie miał ani zdolności, ani charyzmy kuzyna. Już 23.I.1670 r. zakończył życie kolejny prominentny sojuszników Sapiehów – sędziwy Krzysztof Zawisza. Szeregi faksji, przechodząc na stronę Paców, opuszczali też inni przywódcy – już w 1668 r. uczynił to Aleksander Hilary Połubiński, jego śladem w następnych dwóch latach poszli Mikołaj Stefan Pac i Marcjjan Ogiński. Ten ostatni, szwagier K. J. Sapiehy, pokłócił się z nim o spadek po zmarłym w 1669 r. teściu J. K. Hlebowiczu i dał się skusić Pacom w zamian za prestiżowy urząd senatorski – województwo trockie [7].

W wyniku przekształceń na arenie politycznej, w latach 1669–1671 Pacom udało się skupić w swoich rękach niemal wszystkie najważniejsze litewskie urzędy wojskowe, cywilne i kościelne. Dzięki temu praktycznie mogli odtąd sprawować autorytarne rządy na Litwie [8]. Przed i tak bardzo osłabionymi Sapiehami, stawiającymi dopiero pierwsze samodzielne kroki na arenie politycznej, ale posiadającymi ambicje odzyskania pozycji i prestiżu zmarłego ojca, stało niezwykle ważne pytanie – czy ryzykować starcie z potężnym przeciwnikiem, które mogło zakończyć się całkowitą polityczną klęską, czy przejść na jego stronę, co groziło dalszą marginalizacją i utratą reszty klienteli, czy też wybrać wariant pośredni. To ostatnie rozwiązanie, oznaczające lawirowanie pomiędzy dworem a opozycją wydawało się najrozsądniejsze i stało się przewodnią myślą polityki Sapiehów w kolejnych latach.

Z jednej strony deklarowali oni oficjalnie swoje poparcie dla polityki króla. Wiśniowiecki nie szczędził ze swojej strony zachęt, podpisując Sapiehom w 1670 r. nominacje na kolejne urzędy. Dzięki temu Kazimierz Jan otrzymał województwo połockie, Benedykt Paweł najpierw został krajczym, a następnie podskarbin nadwornym lit., a Franciszek Stefan koniuszym lit. [9]. Z drugiej strony Sapiehowie nie zaniechali skrytych działań wymierzonych w Paców, zamierzając w ramach swoich skromnych możliwości i w ścisłym sojuszu z M.K. Radziwiłłem walczyć z ich wpływami w wojsku i na sejmikach. Ci nie pozostawali dłużni i często pomiędzy oboma faksjami dochodziło do spięć – a ich areną były przede wszystkim sejmiki w powiatach, gdzie Sapiehowie od lat posiadali największe wpływy – w Brześciu Litewskim, Wołkowysku, Oszmianie, Lidzie, czy też Słonimiu [10].

Obserwując uważnie wzrost aktywności młodych Sapiehów i próby odbudowania przez nich klienteli politycznej ojca, Pacowie postanowili poskromić ich zapędy. Już jesienią 1670 r. hetman M. K. Pac postanowił odebrać braciom ekonomię szawelską, przekazaną w 1661 r. Pawłowi Janowi Sapieże jako ekwiwalent za ogromne długi (1 mln. zł.), jakie po zakończeniu Potopu był mu winny skarb państwa [11]. Na tym tle do awantur pomiędzy Pacami i Radziwiłłami doszło jeszcze podczas sejmiku zwyczajnego pod koniec października 1670 r. [12]. Sprawa ta doprowadziła do zerwania obrad konwokacji wileńskiej 23.III.1671 r., a winowajcą całego zamieszania był poseł kowieński Adam Prozor, uważany powszechnie za człowieka Sapiehów. Choć naraził się on przy tym na represje ze strony Paców, to jego ofiara właściwie poszła na marne. Pacowie nie odstąpili bowiem od swoich żądań i pod ich naciskiem bracia zostali

zmuszeni do znaczących ustępstw. 5.V.1671 r. zawarto ugodę, na mocy której Sapiehowie zrzekli się pretensji do 223 tys. zł. przyznanych im na komisji wojskowo-skarbowej w marcu 1669 r. oraz 209 tys. zł. zabezpieczonych na Szawlach, Retowie i Wołpie [13].

Za przykład dystansowania się Sapiehów od oficjalnej polityki Paców może też służyć postawa Kazimierza Jana Sapiehy wobec zawiązania przez stronników dworu 28.VII.1672 r. w Wilnie prokrólewskiej konfederacji. Związek ten był odpowiedzią na knowania malkontentów, mające na celu doprowadzenie do zamachu stanu i detronizacji Wiśniowieckiego. Pomimo że Pacowie szantażem zmusili do podpisania się pod tym aktem również przedstawiciela opozycji, kasztelana żmudzkiego Stanisława Wincentego Orde, to wojewoda połocki – jako jedyny senator obecny w Wilnie – odmówił swojego akcesu [14]. Karą za to było publiczne oskarżenie Sapiehy, iż jest zdrajcą pozostającym na żołdzie Francji. Hetman Pac rozpędził również zaciągnięty przez niego oddział dragonii, sformowany zresztą nie do walki z dworem, ale do ochrony króla. Doszło do tego w dramatycznych okolicznościach – podczas przemarszu żołnierzy przez Wilno, Pac kazał ich «gwałtem brać, mieczem i szubienicą grożąc, oficerów w sekwestr i więzienie, poodbierawszy im wojenny rynsztunek i wszystką im włość przerewidowawszy, pobrać kazał i publice konfesatę rozkazując im czynić, sam pistoletami do piersi przykładając, aby mu ukazali francuskich pieniędzy i perfidii jakiej na nie dokument» [15].

Jeszcze dalej w swoich sympatiach poszedł młodszy brat Kazimierza Jana – koniuszy lit. Franciszek Stefan. Otwarcie deklarował on w tym czasie swoje sympatie dla obozu malkontentów i 1 VII 1672 r. podpisał w Warszawie akt konfederacji wymierzonej przeciwko królowi [16]. Młody Sapieha nie odgrywał jednak w tym czasie znaczącej roli i jego postawa nie wpłynęła na przebieg walki wewnętrznej na Litwie w drugiej połowie 1672 r.

Terror ze strony armii litewskiej oraz ogromna aktywność klienteli pacowskiej na sejmikach sprawiła, iż w tym gorącym okresie w Wielkim Księstwie praktycznie nie było żadnych wystąpień wspierających opozycję. Pacowie całkowicie podporządkowali sobie i zdominowali scenę polityczną, a ich adwersarze – w tym i Sapiehowie – chcąc nie chcąc zostali w końcu jesienią 1672 r. zmuszeni do opowiedzenia się po stronie dworu. Dowodem tego było przede wszystkim poparcie przez Kazimierza Jana i Benedykta Pawła konfederacji, zawiązanej w obronie Wiśniowieckiego przez wojsko litewskie 22.XI.1672 r. w Kobryniu. Akt ten podpisała zresztą pod naciskiem Paców cała litewska elita polityczna, w tym szwagier przywódcy malkontentów Jana Sobieskiego – M. K. Radziwiłł, który jeszcze niedawno należał do gorących zwolenników detronizacji monarchy [17].

Ogólna pacyfikacja stosunków wewnętrznych w Rzeczypospolitej, jaka miała miejsce w pierwszych miesiącach 1673 r. podczas zjazdu warszawskiego, sprawiła, że również Sapiehowie całkowicie odstąpili w tym czasie od swojej wcześniejszej linii politycznej. Bracia złożyli swój akces do konfederacji gołabskiej, a w lutym i marcu wojewoda połocki aktywnie włączył się w

mediację pomiędzy regalistami, a łowickim obozem malkontentów, uczestnicząc w kolejnych turach rozmów jako jeden z przedstawicieli senatu. Wydaje się też, że cała trójka braci Sapiehów (oprócz Kazimierza Jana, w Warszawie byli też Franciszek Stefan i Benedykt Paweł) wytrwale wspierała Paców w realizacji ich głównego postulatu politycznego w tym czasie – przyznania Litwie prawa do organizowania na swoim terytorium obrad co trzeciego sejmku. Wobec konieczności mobilizacji wszystkich sił Rzeczypospolitej do walki z Turcją Koroniarze zmuszeni zostali do zaakceptowania tego dezyderatu, co dla elit politycznych Wielkiego Księstwa – zarówno Paców, jak również Radziwiłłów i Sapiehów, było ogromnym prestiżowym sukcesem [18]. Również w trakcie kampanii przeciwko Turkom w 1673 roku, zakończonej zwycięstwem chocimskim (11.XI.1673), Sapiehowie wzorowo współpracowali z Pacami, a jeden z braci – Franciszek Stefan – odniósł nawet ciężką ranę.

Dopiero śmierć Wiśniowieckiego (10.XI.1673) oraz rejterada hetmana Paca z pola walki z większością armii litewskiej niedługo po bitwie pod Chocimiem spowodowały, iż Sapiehowie mogli na nowo zmanifestować swoją polityczną niezależność. Bracia nie podążyli śladem M. K. Paca w drogę powrotną na Litwę, ale razem ze swoimi chorągwiami przyłączyli się do M. K. Radziwiłła i pozostali w Mołdawii u boku Sobieskiego. Postawa części dowódców litewskich mogła być pretekstem do odtworzenia dawnego podziału armii litewskiej na dwie dywizje, przy czym dywizja lewego skrzydła hetmana polnego zapewne wyłamałaby się spod komendy Paca. Burzliwy okres interregnum odsunął jednak te sprawy na plan dalszy. Pacowie, Radziwiłłowie i Sapiehowie skupili się głównie na rozgrywkach wokół wyboru nowego władcy, który miał zdecydować o przyszłym układzie sił wewnątrz Wielkiego Księstwa [19].

Elekcja przyniosła stronnikom Francji, do których w pierwszej połowie 1674 r. niewątpliwie należy zaliczyć Sapiehów, spektakularny sukces, jakim była elekcja Jana Sobieskiego. Sapiehowie – a wśród nich marszałek sejmku elekcyjnego Benedykt Paweł – walczyli o to, aby przyczynili, słusznie mając nadzieję, iż u boku nowego monarchy dane im będzie odbudować swoje wpływy polityczne sprzed 1666 r. Już od 1676 r., wraz z objęciem urzędu podskarbiego w. lit. przez Benedykta Pawła Sapiehę, rodzina ta zastąpiła Radziwiłłów na czele nowego stronnictwa dworskiego. Po śmierci M. K. Paca w 1682 r. bardzo szybko przejęła po faksji pacowskiej ster rządów na Litwie, skupiając niebawem w swoich rękach pełnię władzy politycznej i wojskowej.

Lata 1666–1673 były dla stronnictwa sapieżyńskiego jednym z najcięższych okresów w II połowie XVII wieku. Faksja ta znalazła się po śmierci Pawła Jana Sapiehy w 1665 r. w głębokiej defensywie, bardzo szybko tracąc niemal wszystkie wpływy w armii i na sejmikach. Całkowitej dekompozycji stronnictwa zapobiegła rozważna polityka młodego pokolenia Sapiehów po elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Zdając sobie sprawę z ograniczonych możliwości politycznych i finansowych, Sapiehowie starali się nie ryzykować, poza kilkoma odosobnionymi incydentami, otwartej konfrontacji z

wszechwładnym rodem Paców. Prowadzili politykę umiarkowaną, rozważną i ugodową. Z jednej strony popierali działania dworu, z drugiej utrzymywali potajemne, przyjazne kontakty z malkontentami. Polityka taka okazała się słuszną, gdyż przyniosła czołowym przedstawicielom rodu awans w hierarchii urzędniczej i nowe nadania majątkowe. Po przeczekaniu najcięższego okresu, już w 1674 r. Sapiehowie mogli przystąpić do ofensywy, znajdując sojusznika w nowym monarsze Janie III Sobieskim. Przy jego wydatnej pomocy szybko odbudowali swoją polityczną potęgę, a następnie objęli ster władzy na Litwie, zdobywając wkrótce znacznie szerszy zakres władzy, niż Pacowie [20].

1. Na temat działalności politycznej P.J. Sapiehy zob.: Rachuba, A. Sapieha Paweł Jan / A. Rachuba // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXXV. – Wrocław etc., 1994. – S. 138–148; Rachuba, A. Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy / A. Rachuba / pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa, 2006. – S. 148–159.
2. Pozostałymi synami P.J. Sapiehy byli Franciszek Stefan i Leon Bazyli.
3. Szerzej na ten temat: Bobiatyński, K. Michał Kazimierz Pac, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa / K. Bobiatyński, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Mirosława Nagielskiego w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2006. – S. 145–149, 160–166.
4. Rachuba, A. Radziwiłłowie wobec rokoszu Lubomirskiego / A. Rachuba // Miscellanea Historico-Archivistica. – T. III. – 1989. – S. 99–103.
5. Codello, A. Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666–1669 / A. Codello // Kwartalnik Historyczny. – T. LXXI. – 1964, z. 4. – S. 916–921; Jaroszuk, J. Działalność polityczna Michała Kazimierza Radziwiłła w latach 1666–1669 / J. Jaroszuk // Z nieznannej przeszłości Bielska i Białej / wstęp J. Skowronek, opr. T. Wasilewski i T. Krawczak. – Biała Podlaska 1990. – S. 170–177.
6. Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 214; Codello, A. Hegemonia Paców na Litwie i ich wpływ w Rzeczypospolitej 1669–1674 / A. Codello // Studia Historyczne. – R. XIII. – 1970, z. 1. – S. 25–26.
7. Szerzej na temat tych spraw: Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 220–223. Wydarzeniem, które również przyczyniło się do znacznego osłabienia pozycji Sapiehów, była śmierć 22.V.1671 biskupa wileńskiego Aleksandra Sapiehy, którego następcą (aż do 1682 r. tylko jako biskup nominat) został Mikołaj Stefan Pac.
8. Codello, A. Hegemonia Paców..., s. 29–41.
9. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku / opr. H. Lulewicz i A. Rachuba. – Kórnik 1994. – S. 56, 60, 162, 237–238; zob. też biogramy Sapiehów pióra A. Rachuby: Polski Słownik Biograficzny. – T. XXXIV. – 1992/1993. – S. 583–591, 602–604; T. XXXV. – 1994. – S. 37–48, 76.
10. Na temat taktyki stosowanej przez przeciwników Paców na sejmikach: przede wszystkim zob. listy klienta Radziwiłłów Mikołaja Władysława Przedzickiego (aktywnego głównie na sejmiku oszmiańskim): Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dział V, nr 12545.
11. Rachuba, A. Konfederacja Kmicicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660–1663 / A. Rachuba. – Warszawa, 1989. – S. 93. Z tej sumy na Szawłach zabezpieczono 800 tys. zł., a na Wołpie i Retowie 200 tys. zł.
12. Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 228–229; zob. też: Diariusz sejmu zwyczajnego 1670 roku / opr. K. Przyboś i M. Ferenc. – Kraków, 2005. – S. 107.
13. Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 229–231; Rachuba, A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763 / A. Rachuba. – Warszawa, 2002. – S. 277–278; zob. też dokumenty wystawione przez obie strony 5.V.1671 w Wilnie: Nacyjnalny gistoryczny archiū Bielarusi w Mińsku, fond 1703, op. 1, nr 3, k. 15–18v. Ponieważ w swoim testamentie P.J. Sapieha zrzekł się pretensji na sumę 200 tys. zł., to obecnie długi wobec jego synów zostały ograniczone do 610 tys. zł.
14. Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 247.

15. K. J. Sapieha do M. K. Radziwiłła, Białowieża 1.IX.1672 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dział V, nr 13847, s. 27–29; zob. też list A. Tyzenhauza do M.K. Radziwiłła, Białowiecze 2.VIII.1672 // Tamże, nr 16710, s. 118–119.
16. Rachuba, A. Sapieha Franciszek Stefan / A. Rachuba // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXXIV. – 1992/1993. – S. 603.
17. Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 248–254; A. Rachuba, Wielkie Księstwo Litewskie..., s. 317–318.
18. Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 256–260; Wierzbicki, A. O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku // A. Wierzbicki. – Lublin, 2005. – S. 147, 173, 202, 209.
19. Bobiatyński, K. Dz. cyt., s. 271–273; Codello, A. Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 r. / A. Codello // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. XIV. – 1968, cz. I. – S. 141–142; Woliński, J. Po Chocimie 1673–1674 / J. Woliński // Woliński, J. Z dziejów wojen polsko-tureckich / J. Woliński. – Warszawa 1983. – S. 60–65.
20. Szerzej na ten temat: Rachuba, A. Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju / A. Rachuba // Władza i prestiż. Magnateria w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku / pod red. J. Urwanowicza. – Białystok, 2003.

А.У. Любы

СІМВОЛІКА ўЛАДЫ ў Вялікім Княстве Літоўскім ПРЫ ЯГЕЛОНАХ

Тэрміны «сімваліка улады» і «сімвалы ўлады» дастаткова шырокія. Яны ахопліваюць усю сферу сімвалічнага апісання ўлады вышэйшага ўзроўня на тэрыторыі дзяржавы: ад геральдычнай сімвалікі да вялікай ці малой пячаткі, а таксама ад інаўгурацыйных элементаў (каранация, перадача правоў на ўладу) да цырыманняў прыняцця пасольскіх місій.

Хацелася б засяродзіць увагу на моманце «легалізацыі» ўлады манарха Вялікага княства Літоўскага ва ўмовах двухбаковых адносін паміж рінсерам *supremus* Уладзіславам-Ягайлам і *magnus dix* – яго намеснікамі ў дзяржаве – Скіргайлам (з 1386 г.), Вітаўтам (з 1392 г.), Свідрыгайлам (з 1430 г.), Жыгімонтам Кейстутавічам (з 1432 г.).

Перыяд кіравання Ягелонаў як Польскім каралеўствам, так і ВКЛ ахоплівае прамежак без малага ў два стагоддзі. За такі немалы час склаўся свой уласны набор «сімвалаў», акрэсліўся тып адносін паміж двума самастойнымі суб'ектамі міжнароднай палітыкі. Больш таго, перыяд 20–40-х гг. XV ст. характарызуецца спробай увядзення *новых* «сімвалаў» легалізацыі ўлады вялікага князя і *новых* спосабаў выяўлення адносін паміж Польшчай і ВКЛ.

Пытанне сімвалаў улады толькі ўскосна закраналіся ў гістарычнай літаратуры [1; 2; 3]. У польскай і расійскай гістарыяграфіі сімвалам улады было прысвечана больш увагі, што звязана, відавочна, з фарміраваннем нацыянальнай дзяржаўнасці і ролі ў гэтым працэсе гістарычнай традыцыі. «Місія» Польскай кароны і Расійскай цэнтралізаванай дзяржавы былі прааналізаваны іх даследчыкамі яшчэ ў канцы XIX – першай палове XX ст.

Працэсы, якія праходзілі на беларускіх і літоўскіх землях у Сярэднявеччы і ранні Новы час, былі залічаны расійскай і польскай навукай да кампіляцыйных, цалкам запазычаных ад заходніх суседзяў. У кампаратыўным даследаванні М.Е. Бычковай была праведзена спроба пераарыентацыі традыцыі ўспрымання працэсу з выключнага запазычання на дасягненні ўласнай палітычнай культуры ВКЛ. Хоць не адмаўляліся ўплыў і вядучая роля польскага ўзору [3, с. 105–106]. Аўтар паставіла перад навукоўцамі больш пытаньняў, чым дала адказаў. Але гістарыяграфія не адгукнулася на яе заклік (прыклад – двухтомнае энцыклапедычнае выданне «Вялікае княства Літоўскае») [4].

Пытанні, звязаныя са складаннем «набору» і «зместу» сімволікі ўлады ў дзяржаве, у гэтым артыкуле мы пакінем па-за разглядам. Адзначым толькі, што такія рэгаліі як карона і меч з'яўляліся галоўнымі атрыбутамі каранацыйнага цырыманіялу, які праводзіўся над вялікімі князямі ў кафедральным саборы Вільні. Падобныя акты адбываліся ў 1492 г. над каралевічам Аляксандрам, 1506 г. – Жыгімонтам Старым, 1529 г. – Жыгімонтам Аўгустам (верагодна, над Вітаўтам і Казімірам). Праводзілі іх два каранатары – біскуп віленскі і маршалак гаспадарскі, якія ўскладалі карону і ўручалі меч, як сімвалы сюзэрэнітэту і ўлады манарха [5, с. 124].

Можна сцвярджаць, што ў канцы XV–XVI ст. мелася дастаткова аформлена цырымонія. Легалізацыя (законнасць) улады манарха таксама была выразна акрэслена. Яе элементамі з'яўляліся: воля вялікага князя; выбар знаці (згода палітычнай эліты); права спадчыны (наяўнасць законнага спадчынніка ці пераемніка). Падобныя элементы ўзгадваюцца ў лісце *princeps supremus* Ягайлы да магістра Тэўтонскага ордэна ў 1432 г. [5, с. 108] Але відавочна, што схема працавала толькі ва ўмовах адноснай стабільнасці палітычнага клімату ў дзяржаве.

Можна сцвярджаць, што фарміраванне сімволікі ўлады, яе інаўгурацыйнай і легалізацыйнай частак, было завершана па польскаму ўзору і пад польскім уплывам да сярэдзіны XVI ст. І не ў малой ступені такая практыка дазваляла ўяўляць манарха абедзвюх дзяржаваў «легітымным». Але ці быў шлях безальтэрнатыўным?

Засяродзім увагу на тым, як фарміравалася сама легалізацыйная сімволіка ад узыходжання Ягайлы на польскі трон і да выбрання каралевіча Казіміра каралём Польшчы; што яна ўтрымлівала ў сваёй змештавай частцы і які ўзор вестэрнізацыі палягаў у аснове працэсаў.

У 1386 г. вялікі князь Ягайла стаў польскім каралём, а ў сваёй дзяржаве ўсталёўваў уладу намесніка Скіргайлы – свайго роднага брата. У сваю чаргу, князь выдаў на карысць польскага караля і каралевы Ядвігі грамату, у адпаведнасці з якой яго ўлада у дзяржаве абмяжоўвалася воляй сюзэрэна (польскага караля) ці «жыватом» самога намесніка.

Падобныя акты адбыліся ў 1392 і 1432 гг., калі да ўлады прыйшлі Вітаўт і Жыгімонт Кейстуавічы. У акце Жыгімонта дадаюцца пункты, якія спрабуюць развесці кампетэнцыю *princeps supremus* і *magnus dux*. Акт

складаўся цалкам ў адпаведнасці з заключанымі дагаворамі 1413 і 1432 гг., калі ўдзел у выбарах вялікага князя павінны прымаць некалькі бакоў (кароль, прадстаўнікі федалаў Польшчы і ВКЛ), і натуральна, што пры гэтым ўлічваліся інтарэсы ўсіх палітычных груп.

Такім чынам, улада *magnus dux* была цалкам абмежавана сістэмай васальна-сюзэрэнных адносін, якія выяўляліся ў залежнасці намесніка ад Ягайлы і каралевы Ядвігі. Сімвалам ўлады з'яўлялася грамата і асоба, якая замяняла Ягайлу ў час яго адсутнасці ў ВКЛ. Такая сістэма не задавальняла палітычную эліту дзяржавы, што прыводзіла да антыўрадавых выступленняў (Андрэй Альгердавіч, Вітаўт). Улада павінна была шукаць іншае выйсце.

У 1392 г. па спецыяльнай дамоў з Ягайлам на княжацкіх пасадах Вільні ўзыходзіць Вітаўт. З аднаго боку, яго паўнамоцтвы гарантаваліся актам прысягі, з іншага, была праведзена яго адмысловая каранация. Паўнамоцтвы паміж *princeps supremus* і *magnus dux* вызначаліся ўмовай уніі (Віленска-Радамскімі актамі 1401 г., Гарадзельскімі актамі 1413 г.). Галоўны акцэнт у працэдуры легалізацыі манарха – выбар кандыдата знаццю і манархам саюзнай дзяржавы.

Але такі падыход не дазваляў, пры адсутнасці спадчынніка, захаваць уладу за літоўскай дынастыяй. Пры адсутнасці спадчыннікаў мужчынскага полу ў Вітаўта, толькі за дзецьмі Ягайлы захоўвалася магчымасць атрымаць у спадчыну ўладу ў абедзвюх дзяржавах. Але інтарэсы «польскіх паноў і прэлатаў» не дазвалялі гарантаваць вынік.

Менавіта таму ў 1430 г. Ягайла прадпрыняў спробу змяніць умовы Гарадзельскай уніі 1413 г. і ўвесці новы элемент – каранацияны пярсцёнак, адпаведнік «консульскаму пярсцёнку» Свяшчэннай Рымскай імперыі. У адпаведнасці з заходнім узорам, улада перадавалася кандыдату з рук выбаршчыкаў, што падкрэслівала падначаленае становішча новага манарха. Свідрыгайла не прыносіў прысягі польскаму каралю і *princeps supremus*, яго кандыдатура не зацвярджалася сеймам у Польскім каралеўстве – ён быў абавязаны ўладай толькі брату Ягайлу.

Для ўручэння пярсцёнка была праведзена адпаведная цырымонія. З Троцкага замка Ягайла з дапамогай свайго сакратара перадае рэгалію Свідрыгайле, які чакае яе ў Вільні. Але пасля фармальнасцяў перадачы ўлады «рускія і літоўскія паны» змяняюць статус вялікага князя з падпарадкаванага на незалежны [6]. У сваю чаргу, польская шляхта выступае за ваенны канфлікт з ВКЛ і распачынае акцыі па захопу Падолля і Валыні (т.зв. Луцкая вайна). Калі пасля вераснёўскага перавароту 1432 г. Вільня, Трокі і Падляшша былі ўзяты пад кантроль Жыгімонта Кейстуавіча, *princeps supremus* вымушаны быў вярнуцца да старой практыкі легалізацыі – прысяжнай граматы на вернасць каралю і Польшчы.

Акрамя выпадку са «спецыяльным пярсцёнкам» у 1430 г., нельга не прыгадаць спробу ўвядзення ў ВКЛ каралеўскай кароны. Уключэнне асобных элементаў у змест цырыманіялу ВКЛ адбывалася для змены

статуса самога гаспадара і дзяржавы. У 1429 г. была праведзена падрыхтоўка для пераўтварэння ВКЛ у Regum Lithuaniae. Мэтай такой змены было ўраўнаванне ВКЛ і Польскага каралеўства ў міжнародным статусе (іншая справа – хто быў зацікаўлены ў змене статусу дзяржавы).

Крыніцай запазычвання ідэі і самой працэдуры была Свяшчэнная Рымская імперыя. Некаторыя элементы каранацыйнага сцэнарыя былі ўзяты з заходнеславянскай практыкі. І Чэхія, і Польшча пасля перарывання мясцовай дынастыі вымушаны былі перайсці да новай формулы персаніфікацыі дзяржавы. Сама ідэя Кароны – дзяржавы, пазбаўленай залежнасці ад пэўнай асобы-гаспадара, – была ўніверсальная ва ўмовах патэнцыйнай смерці Вітаўта і адсутнасці ў яго спадчыннікаў мужчынскага полу. З іншага боку, ўвядзенне кароны дакладна вызначала разрыў з польскім уплывам на выбар манарха для ВКЛ.

У 1430–1433 гг. пытанне кароны ў перамовах з Імперыяй падымалася неаднаразова, але так і не было даведзена да лагічнага заканчэння. Падобны праект не знайшоў увасаблення і ў 1439 г. пры ўдзеле імператара Альбрэхта II і вялікага князя Жыгімонта.

У 1440 г. князем у ВКЛ быў прызначаны сын Ягайлы – каралевіч Казімір. Ён быў прызначаны ў якасці непасрэднага намесніка караля Уладзіслава III Варненчыка. Але без згоды прадстаўнікоў Польшчы ён быў каранаваны вялікім князем літоўскім. У якасці рэгалій былі вакарыстаны рэчы з вітаўтавай каранацыі 1392 г. Так гэтым актам скасоўваліся ўсе ўніійныя дамовы паміж дзвюма дзяржавамі.

Такім чынам, за невялікі перыяд часу ад 80-х гг. XIV ст. да 40-х гг. XV ст. працэс вестэрнізацыі сімволікі ўлады у ВКЛ, і ў першую чаргу яе цырыманіяльнага боку, прайшоў значны шлях змен і апрабаванні новых праектаў. Новаўвядзенні, якія не адпавядалі папярэднім традыцыям (XIV ст.), не далі станоўчага выніку для рэфарматараў (Ягайла, Вітаўт), але дазволілі акрэсліць асноўныя складовыя элементы самой сімволікі ўлады для ўсёй эпохі Ягелонаў у дзяржаве.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Kosman, M. «Podniesienie» kszężat litewskich / M. Kosman // Acta Baltico-Slavica. – 1976. – Т. 10.
2. Morelowski, M. Korona i helm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie / M. Morelowski // Ateneum Wileńskie. – 1930. – З. 3–4.
3. Бычкова, М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца 15 века до 1569 г. Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя / М.Е. Бычкова. – М., 1996.
4. Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. – Мінск, 2006.
5. Łowmiański, H. Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w wiekach średnich / H. Łowmiański // Przegląd historyczny. – 1950. – Т. XL. – S. 96–127.
6. Długosz, J. Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego / J. Długosz. – Księga XI (1413–1430). – Warszawa, 1985.

А.К. Шымак

ПАЛІТЫКА РЫМСКАЙ КУРЫІ ў ЧАС INTER REGNUM У РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (1572–1576 гг.)

Пасля смерці 7 ліпеня 1572 г. Жыгімонта II Аўгуста ў Рэчы Паспалітай пачаўся перыяд Inter Regnum (бескаралеўе). За тым, як разгортваліся падзеі, уважліва сачылі ў Маскве, Стамбуле, Рыме і іншых сталіцах.

Пасля таго, як стала відавочнай хвароба Жыгімонта II Аўгуста, спыненне адной з наймацнейшых дынастыяў Еўропы было толькі пытаннем часу. Рымская курыя была гатова пайсці на рашучыя меры, каб зыходзячы са сваіх інтарэсаў, паўплываць на сітуацыю. Ужо ў 1566 г. у інструкцыі легату Джуліо Руджыеры, які накіроўваўся ў Рэч Паспалітую, было загадана сачыць за тым, як разгортваюцца падзеі [3, с. 15]. У 1571 г. у Рэч Паспалітую прыбыў спецыяльны пасланнік ад папы Джавані Камендоне – раней той жа легат Руджыеры раіў мець у Польшчы пастаяннага нунцыя. У 1563 г. на гэту пасаду быў прызначаны Камендоне – чалавек высокаадукаваны, выдатны дыпламат, які неаднаразова накіроўваўся курыяй у Венецыю, Германію, Нідэрланды, Англію, Партугалію. Паводле яго біёграфа і асабістага сакратара Грацыяні, Камендоне «быў недасягальны для лісліваці і для звычайных спакусаў, нават для золата, якому тады пакланяўся ўвесь свет» [2, с. 199–200]. У якасці легата з асаблівымі паўнамоцтвамі (a latere) Камендоне з'яўляўся даверанай асобай папы і валодаў надзвычайнымі паўнамоцтвамі. Яго прыезд быў выкліканы тым, што Вінцэнта даль Порціка, на той час – нунцыя у Польшчы, не быў здольны ва ўмовах элекцыйнай барацьбы, якая мела адбыцца, хутка і эфектыўна рэагаваць на сітуацыю. Камендоне выконваў паўнамоцтвы легата a latere да 1573 г.

Сумесна з даль Порціка і Камендоне безупынна паведамляў у курыю пра падзеі ў Рэчы Паспалітай нунцыя у Вене Джавані Дальфін. Час ад часу ў Кракаве знаходзіўся ў якасці афіцыйнага папскага прадстаўніка Антонія Марыя Грацыяні, сакратар Камендоне. Гэтыя папскія дыпламаты накіроўвалі свае лісты ў Рым, дзе сакратар Джаванні Маца дзі Канобія рыхтаваў іх для прагляду папы.

На чале Рэчы Паспалітай у час Inter Regnum становіўся прымас – гнезненскі арцыбіскуп. У гэты час ім быў Якуб Уханьскі. Аднак гэта кандыдатура не выклікала ў Рыме ў поўнай меры даверу. Уханьскі не заўсёды быў уважлівы да ўказанняў з Рыма. Ён выступаў за стварэнне нацыянальнага касцёла і за дыялог з пратэстантамі. У такіх умовах было неабходна, каб апостальскі нунцыя сумесна з гнезненскім арцыбіскупам не толькі стаяў на чале Каталіцкай Царквы ў Рэчы Паспалітай, але і мог паўплываць на палітычныя падзеі ў дзяржаве [7].

Паведамленне аб смерці Жыгімонта II Аўгуста дасягнула Рыма 27 ліпеня 1572 г. Галоўным клопатам курыі было тое, каб трон Рэчы

Паспалітай заняў «добры» католік. Такого кандыдата Рым шукаў сярод Габсбургаў. Нямецкі гісторык Альмут Буэс, спасылаючыся на матэрыялы Ватыканскага Таемнага архіва, адзначае, што яшчэ перад смерцю Жыгімонта II Аўгуста Камендоне меў загад садзейнічаць у будучым выбранню сына імператара Максіміліяна II Эрнэста [5, с. 120]. Але выбар габсбургскай кандыдатуры не быў канчатковым. У хуткім часе паміж Рымскай курыяй і імператарам з'явіліся рознагалосці. 6 жніўня 1572 г. Камендоне першы раз паведаміў у Рым пра магчымую кандыдатуру з Францыі. Яшчэ напярэдадні гэтага ліста Камендоне, нунцый у Парыжы Антоніа Марыя Сальваці атрымаў ад дзяржсакратара Рымскай курыі распараджэнне схіляць французскага караля да хадаініцтва аб дапамозе папы ў прасоўванні на прастол Рэчы Паспалітай французскага кандыдата. Відавочна, што такія хадаініцтвы мелі месца, бо ўжо праз месяц Камендоне было загадана пачаць дзейнічаць у падтрымку кандыдатуры Генрыха Валуа, брата французскага караля Карла IX [5, с. 121].

Аднак нягледзячы на тое, што магчымасці і Максіміліяна II, і Генрыха Валуа былі амаль што роўнымі, калі браць у разлік агульны расклад еўрапейскай дыпламатыі, у Рыме не жадалі садзейнічаць Габсбургам. Схіляючыся ў бок Генрыха Валуа, было адзначана, што імператар замарудзіў працэс стварэння антыасманскай лігі. У пачатку 1572 г. Камендоне атрымаў новую інструкцыю з Рыма, згодна якой з гэтага часу ён павінен быў падтрымліваць толькі французскага кандыдата [5, с. 122].

Інфармацыю аб супрацоўніцтве папы Грыгорыя XIII і Генрыха Валуа захаваць у тайне не атрымалася. Нунцый Дальфін паведаміў у сваім лісце ад 21 лістапада 1572 г., што пры імператарскім двары распаўсюджваюцца чуткі аб дапамозе Камендоне ў прасоўванні кандыдатуры Генрыха Валуа. У Рыме імкнуліся не сапсаваць адносіны з імператарам, і ў час перагавораў з яго прадстаўнікамі аказваліся знакі прыхільнасці і падтрымкі. Усе мерапрыемствы, якія праводзіў Камендоне, у Рыме растлумачылі як асабістыя дзеянні нунцыя, якія супярэчаць афіцыйнай палітыцы курыі. У Парыж была накіравана парада надалей прытрымлівацца сакрэтнасці [4, № 119, с. 373].

На элекцыйным сойме 1573 г. Камендоне не ўзгадаў габсбургскага кандыдата ніводным словам. Ён звярнуўся да шляхты з заклікам абраць каралём католіка, які б паважаў правы духавенства, што заўсёды стаяла на варце шляхецкіх прывілеяў. Былі пераказаныя словы папы Грыгорыя XIII, каб, прымаючы рашэнне, не адыходзілі ад звычайнага продкаў [7, с. 41–48].

Навіна аб выбранні Генрыха Валуа дасягнула Рыма 26 мая 1573 г. Рэакцыя папства сведчыла пра тое, што там усе задаволены. А пры двары французскага караля падкрэслівалі выключную ролю нунцыя. Але нягледзячы на тое, што папскі легат у Парыжы рассялаў свае віншаванні, абставіны сакрэтнасці захоўваліся. Рым не жадаў згаджацца з тым, што аказваў падтрымку Генрыху Валуа [4, № 192, с. 534; № 193, с. 534].

30 студзеня 1573 г. у Кракаў прыехаў новы нунцый. Ім стаў біскуп Вінцэнта Лаурэа. Ён быў прызначаны на гэту пасаду яшчэ 25 мая 1572 г., але з-за смерці Жыгімонта II Аўгуста яго ад'езд затрымаўся. На шляху ў Рэч

Паспалітую Лаурэа сустракаўся з Камендоне [2, №1, с. 1–3]. У Рыме былі ўпэўнены, што пытанне аб лёсе трона Рэчы Паспалітай вырашана паспяхова і канчаткова. Але сітуацыя ў хуткім часе рэзка змянілася. Пасля апавяшчэння аб смерці французскага караля Карла IX Генрых Валуа 18 чэрвеня пакінуў межы Рэчы Паспалітай. Нунцый у Вене адразу паведаміў пра незвычайнае ажыўленне пры імператарскім двары ў сувязі з ад'ездам суперніка. Рэч Паспалітая зноў апынулася ў няпэўным становішчы. Рэакцыя Рыма была імгненнай. 30 чэрвеня 1574 г. папа Грыгорый XIII накіраваў новыя распараджэнні для Лаурэа і загадаў свайму прадстаўніку ні ў якім разе не пакідаць краіну [1, № 18, с. 61–63]. У гэты ж час былі праведзены перамовы з імператарам Максіміліянам II [6, с. 128].

У пачатку 1575 г. абстраыліся супярэчнасці паміж нунцыем у Вене Дальфіна, які падтрымліваў габсбургскую кандыдатуру, і Лаурэа, які адмаўляўся без афіцыйнага звальнення з трону Генрыха Валуа весці перагаворы аб новым манарху [2, № 41, с. 137–139; № 42, с. 140–148]. Курыя падтрымлівала ўсе дзеянні Лаурэа.

У час другога Inter Regnum без увагі курыі не магла застацца вялікая папулярнасць сярод выбаршчыкаў Рэчы Паспалітай маскоўскага цара Івана IV. 3 жніўня 1574 г. Лаурэа пісаў, што ў Вялікім княстве Літоўскім вельмі спадзяюцца на выбранне Івана IV. Нунцый адзначаў, што гэта было б магчыма толькі пры ўмове прыняцця ім каталіцтва і падпарадкавання папе. На думку Лаурэа, ваенныя поспехі Івана IV непазбежна прывядуць да далучэння да Расійскай дзяржавы калі не ўсёй Рэчы Паспалітай, то, ва ўсялякім выпадку, Вялікага княства Літоўскага. Таму такога павароту падзей было б лепшым пазбегнуць шляхам выбарнага маскоўскага цара, у якога, у такім выпадку, вызвалюцца сродкі на вядзенне вайны супраць Асманскай імперыі [1, № 20, с. 69–76].

Нягледзячы на пералічаныя перавагі маскоўскага цара, настрой гэтага ліста Лаурэа быў дастаткова скептычным. Найбольш падыходзячым кандыдатам у вачах курыі быў Габсбург, на яго вернасць каталіцтву можна было разлічваць. Праз год Лаурэа адзначаў, што за Івана IV выступае ўжо ўся шляхта – як польская, так і літоўская. 10 кастрычніка 1575 г. у сваім паведамленні з Варшавы нунцый раіў сакратару Рымскай курыі ўзяць пад увагу той факт, што для папы і ўсёй Каталіцкай Царквы было б вялікай перамогай выбранне Івана IV. Ён быў перакананы, што пры пасрэдніцтве Уханьскага і паслоў з Масквы гэта пытанне можна вырашыць. Цару можна паабяцаць акрамя кароны Рэчы Паспалітай яшчэ тытул Цараградскага імператара з правам перавагі, а Уханьскаму для правядзення каранацыі даць тытул Цараградскага патрыярха [1, № 71, с. 253–263].

Надзеі Івана IV у час Inter Regnum, можна сказаць, былі мімалётнымі. Нягледзячы на высокі рэйтынг у Вялікім княстве Літоўскім, шансаў заняць трон Рэчы Паспалітай у яго не аказалася. Хоць нунцый рэгулярна і паведамляў у Рым аб узрастаючай папулярнасці Івана IV, курыя не надавала вялікага значэння кандыдатуры з Масквы. У дакументах Лаурэа такі праект сустракаецца толькі аднойчы. У размове з гнезенскім арцыбіскупам, які ў якасці магчымых кандыдатаў прапаноўваў і шведскага

караля, і маскоўскага цара, нунцый пажартаваў, што паміж імі яшчэ не хапае турка, бо ерэтык і схізматyk ужo ёсць [1, № 78, с. 281–283].

У снежні 1575 г. пытанне аб лёсе трона Рэчы Паспалітай здавалася ўжо вырашаным, Лаўрэа спадзяваўся пакінуць Кракаў. Але шляхта выбрала Ганну Ягелонку сумесна з яе будучым мужам Стэфанам Баторыем [1, № 84, с. 313–316]. Паведамленне аб шлюбе і каранаванні Стэфана Баторыя выклікала ў кур'я няўпэўненасць. У Рыме спадзяваліся, што нунцый, які актыўна садзейнічаў выбранню Максімільяна II, не будзе вымушаны пакінуць Рэч Паспалітую. Але надзеі не здзейсніліся: Лаўрэа, скампраметаваны сваімі ж дзеяннямі, у чэрвені 1576 г. ад'ехаў у Брэслаў.

Дыпламатычная гульня разгарэлася з новымі сіламі ў пачатку лета 1576 г. Кур'я была гатовая пайсці насустрач Баторыю і падтрымаць яго, калі толькі ён аб гэтым папросіць. Да чутак аб тым, што папа перайшоў на бок Баторыя, у Вене аднесліся як да дэзінфармацыі [6, с. 132].

Са смерцю Максімільяна II пытанне вырашылася само сабой. Папа Грыгорай XIII прызнаў Баторыя як паўнамоцнага караля Рэчы Паспалітай і загадаў Лаўрэа з гонарам і павагай (con honore et dignita) вяртацца ў Рэч Паспалітую. Вінцэнта Лаўрэа – адзіны нунцый, які пасля выканання сваіх дыпламатычных функцый у Рэчы Паспалітай быў удастоены пасады кардынала.

Дыпламатычная барацьба, якая разгарнулася ў час Inter Regnum, сведчыла аб тым, што палітычныя змены, якія маглі адбыцца ў Рэчы Паспалітай, закраналі інтарэсы розных еўрапейскіх дзяржаў. Рымская кур'я праз сваіх пастаянных прадстаўнікоў не толькі сачыла за элекцыйнай барацьбай, але і ўплывала на яе ход. З 1572 па 1576 гг. у Рыме распрацоўваліся розныя праекты будучага палітычнага развіцця Усходняй Еўропы, нязменнымі элементамі якіх былі каталіцкае веравызнанне, падпарадкаванне Апостальскаму Прастолю, антытурэцкая ліга.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Вержбовский, Ф.Ф. Викентий Лаурео, Мондовский епископ, папский нунций в Польше, 1574–1578, и его неизданные донесения кардиналу Комскому, статс-секретарю папы Григория XIII, разъясняющие политику Римской курии в течение вышеуказанных лет, по отношению к Польше, Франции, Австрии и России, собранные в Ватиканском архиве / Ф.Ф. Вержбовский. – Варшава: Тип. О.Бергера, 1887. – 757 с.
2. Трачевский, А. Польское безкорольеве по прекращении династии Ягеллонов / А. Трачевский. – М.: Тип. Грачева и комп., 1869. – 112 с.
3. Acta nuntiaturae Polonae. – T. VI (1) – Roma: Institutum Historicum Polonicum, 1991. – 467 s.
4. Acta nuntiaturae Gallicae. – T. 12. – Paris, 1975.
5. Bues Almut. Die päpstliche Politik gegenüber Polen-Litauen zur Zeit der ersten Interregnum / Almut Bues // Kurie und Politik: Stand und Perspektiven der Nuntiaturberichtforschung / hrsg. von A. Koller. – Tübingen: Niemeyer, 1998. – S. 116–135.
6. Orzelski, S. Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta. R.1572 aż do r. 1576 / przełożył z rękopismu cesarskiej publicznej biblioteki, przypisami i zyciorysem uzupełnił W. Spasowicz / S. Orzelski. – Petersburg i Mohilew: Nakładem B.M. Wolffa, 1856. – 336 s.
7. Wierzbowski, T. Jakób Uchański, arcybiskup gniezniński, 1502–1581 / T. Wierzbowski. – Warszawa: Druk K. Kowalskiego, 1895. – 854 s.

II. ПРАВА, СУДОВАЯ СІСТЭМА

A.B. Zakrzewski

LEW SAPIEHA A KODYFIKACJA PRAWA LITEWSKIEGO

Pogląd o decydującej roli Lwa Sapiehy w kodyfikacji III Statutu należy już do historii nauki [1, s. 86]. Obalił go ostatecznie najznakomitszy znawca tego kodeksu, profesor w Dorpacie, Pradze, Belgradzie, Kownie i Wilnie – Iwan I. Łappo [2]. Zrekonstruował on powstawanie legendy i wskazał rzeczywiste zasługi podkanclerzego: przedstawienie Zygmuntowi III kodeksu do zatwierdzenia oraz doprowadzenie do druku wydania ruskiego z 1588 r. [3, s. 461–473]. Argumentację tę wzmocnił, polemizując zresztą z innym poglądem wspomnianego klasyka, Henryk Lulewicz. Podkreślił, że tekst kodeksu był uzgodniony przez kilkudziesięciu deputatów w ciągu 1584 r. i «rola kancelarii sprowadzała się zapewne tylko do spisania poprawnej redakcji tekstu ... oraz do ewentualnego przygotowania kopii Statutu w formie, nadającej się do przedstawienia królowi do confirmacji» [4, s. 351, przyp. 224].

Czy tylko na tym polegała rola podkanclerzego i – następnie – kanclerza litewskiego? Co rzeczywiście wniósł on do kodyfikacji i poprawy prawa litewskiego?

Kodeks wydano po rusku nie tylko w 1588 r., ale również kilkakrotnie: w latach 1592–1593 i 1594–1595 [5, s. 65], względnie 1590–1591 i 1600 [6]. Przed 40 laty litewski badacz znaków wodnych Edmundas Laucevičius wykazał, iż nieprawdziwa jest teza I.I. Łappo, iż Statut wydano po rusku tylko w 1588 r., natomiast drobne różnice w poszczególnych egzemplarzach wynikają z równoległego druku na kilku prasach. Wskazał bowiem, że jedno z wydań drukowano na papierze ze znakiem wodnym składającym się z herbu Lis i otoku: «Leo Sapieha MDL Cancelar[ius]», zaś urząd ten L. Sapieha otrzymał w 1589 r. [7, s. 153] Pikanterii dodaje tezie o równoległym druku spostrzeżenie Władimira Miakiszewa, iż sam I. I. Łappo przez 10 lat stale posługiwał się właśnie egzemplarzem Statutu drukowanym na tymże papierze... [8, s. 223–231]

Na stronie tytułowej Statutu dat nowych edycji jednak nie zaznaczono. Przed prawie półwieczem Alodia Kawecka-Gryczowa i – dziesięć lat temu – Paulina Buchwald-Pelcowa uważały, że powodem był brak zgody Zygmunta III na kolejne wydania statutu. Sądziły bowiem: «Geneza zatajanych przedruków znajduje prawdopodobnie wyjaśnienie w niechęci króla i szlachty do Statutu, w którym Sapieha nie pomieścił aktu unii lubelskiej, wobec czego odmówiono oficjalnego zezwolenia na przedruk kodeksu» [9]. Pogląd ten głosili już przed ponad siedemdziesięciu laty białoruscy historycy czynni przed wojną w Wilnie – Mikołaj Szkielonok i Teodor Iljaszewicz [10, s. 69]. Stanowisko to budzi jednak wątpliwości. Przeciw – przemawia brzmienie przywileju Zygmunta III z 11

lutego 1588 r. dla podkanclerzego litewskiego Lwa Sapiehy: «magnifico Leoni Sapieha legum sive statutorum Magni Ducatus Lithuaniae idiomatitus Polonico et Ruthenico typis excudendi et in lucem edendi curam committendam esse duximus». Przeczy powyższemu pogładowi również wcześniejszy przywilej konfirmacyjny z 28 stycznia 1588 r., kończący krakowski sejm koronacyjny. Król wprowadzał nim kodeks w życie, zastrzegając: «wszakże ten Statut nowo poprawiony związkom i spisom Uniej niwczym przeciwnym być i nic szkodzić i ubliżać nie ma» [11]. Widać więc, że monarcha z treścią kodeksu godził się. Choć – zapewne – bez entuzjazmu. Litwini zażądali bowiem zatwierdzenia Statutu, uzależniając m.in. od tego uznanie nowego władcy. Również szlachta koronna była bardzo niechętnie nastawiona wobec III Statutu i dość długo nie uznawała go za prawo legalnie wprowadzone na Litwę. Zastrzeżenia i wątpliwości szlachty ukazali Juliusz Bardach, Anna Filipczak-Kocur [12, s. 62] i H. Lulewicz. Ten ostatni przypomniał stanowisko wyrażone w sieradzkiej instrukcji sejmowej z 1590 roku: «Z ich mm. pany litewskimi ekspostulować, że z nami mimo unią i przysięgi i spisy postępują i do tego wieść serio, aby statut swój nowo wydany puścili sub censuram ordinum Regni na sejmie koronnym, aby się nic nad prawo, unią i spiski spolne nie działo» [13, s. 418]. Podobne wątpliwości wobec kodeksu wyrażały i inne sejmy, niektóre nawet 10 lat po jego wprowadzeniu w życie [14, s. 52–53]. Litewski nacisk na monarchę zauważała też opinia szlachecka. Joachim Bielski w swej Kronice wytknął Litwinom: «króla z nami nie obierali i statut swój nowy (który nawiczej na Polaki co tu z nimi mieszkają uczynili) królowi do poprzysiężenia wtrącili» [15]. Czy przyczyny zatajenia dat kolejnych edycji tekstu oryginalnego leżały jednak w niechęci hospodara i szlachty koronnej? I.I. Łappo sądził, że Mamoniczowie nie chcieli i nie mogli wydać kodeksu, za plecami L. Sapiehy, naruszając jego wyłączne prawa do tej edycji [16]. W. Miakiszew uważa natomiast, że nielegalnie kodeks wydali oni dwakroć [17]. To ostatnie stanowisko budzi jednak pewne wątpliwości, zwłaszcza w świetle przypomnianej przez tego badacza kwestii druku na papierze ze znakiem wodnym L. Sapiehy – to przecież bardzo ułatwiałoby kontrolę kanclerza nad edycjami kodeksu. Bliższa rzeczywistość wydaje się teza I.I. Łappy. Wydaje się więc, że kolejne edycje – a przynajmniej jedna – pojawiły się za wiedzą kanclerza. Jednak nikt do tej pory nie wyjaśnił przyczyny umieszczania na stronie tytułowej nieprawdziwych dat kolejnych edycji Statutu.

III Statut, choć oczywiście lepszy od poprzedniej kodyfikacji, stosunkowo szybko doczekał się prób nowelizacji. Skąpe wzmianki o niej zawiera list L. Sapiehy do Krzysztofa Radziwiłła z 1592 r., w którym pisał: «Poprawę statutową łatamy, mamy trudności, dosyć jest upartych i nierozsądnych kilka, że na tem wszystko zasadzili, aby jeno przeczyli i najlepszej rzeczy, a czasem i sami nie rozumieją czego chcą ...». W każdym razie, myśląc o końcu prac nad nowelizacją, kanclerz konkludował: «że i sam o sobie wątpię, abych ich dotrwał» [18, s. 160]. I.I. Łappo sądził jednak, że komisja kodeksu nie poprawiła [19]. Ponad ćwierć wieku temu Vytautas Raudeliūnas opublikował jednak tekst przywileju Zygmunta III, wydanego na którymś z sejmów warszawskich,

zapewne – datując na podstawie znaku wodnego papieru – w latach 1594–1600. Poprawki usuwały z kodeksu sprzeczności między poszczególnymi jego artykułami. Nie zawsze były to, choć tak mogło się wydawać, drobne poprawki redakcyjne: dopisanie do listy monarchów (w art. 2 rozdz. III) Stefana Batorego zapewniało bowiem nienaruszalność własności gruntów szlacheckich nabytych za jego panowania [20]. Analiza kolejnych, już polskojęzycznych, wydań Statutu z lat 1614 i 1619 wykazuje, iż poprawek do tekstu nie włączono.

Sejm 1609 r. powołał nową komisję dla poprawy Statutu i zasad funkcjonowania Trybunału, w jej skład włączono również L. Sapiehę, a w zastępstwie – podkanclerzego Gabriela Wojnę [21]. Cało to z zadania nie zdołało się wywiązać, sejm 1611 r. stworzył więc z udziałem L. Sapiehy nową komisję, której praca – jeśli wierzyć konstytucji z 1613 r. – miała być wówczas przedstawiona sejmowi, ale nie doszło do tego z powodu natłoku spraw poważniejszych [22]. Tak więc L. Sapieha brał – o ile pozwalały sprawy bieżące – udział w pracach nad reformą prawa litewskiego, które – choć przyniosły przynajmniej jeden projekt zmian – jednak na tekście Statutu nie odbiły się.

Statut był nie tylko kodeksem – zbiorem prawa sądowego, zawierał również regulacje ustrojowe, ale nie wszystkie – brakowało bowiem przywilejów normujących stosunek Korony i Wielkiego Księstwa. Przyczyny tego wyłożył L. Sapieha w liście do hetmana polnego i wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła «Pioruna» z 13 lipca 1588 r.: «Przywileje radbym też wydał przy tymże statucie, – pisał, – ale, iż nie wszystkie są nam na rękę, w drugim [!] początek dobry, środek zły, w drugim środek dobry i początek albo koniec zły, a toż nie wiem jeśli się godzi opuszczać to co szkodliwego, albo ni e » [23]. Chodziło więc – zdaniem J. Bardacha – o to, że panom litewskim nie odpowiadały przywileje unijne, «w których była mowa o zrównywaniu praw szlachty litewskiej z koronną oraz o związku państwowym obu państw w tych aktach zawartych» [24]. Powtarzała się więc sytuacja z okresu tworzenia II Statutu. W nim bowiem nie umieszczono przywilejów Wielkiego Księstwa, gdy – wedle I.I. Łappy – komplikowałyby to stosunki Zygmunta Augusta z egzekucjonistami z Korony [25].

Po dwudziestu trzech latach od pierwszej edycji III Statutu stan ten postanowił wykorzystać Jan Januszowski – niefortunny autor wydanej w 1600 r. i od razu krytykowanej kompilacji «Statuta, prawa i konstytucje koronne» [26]. Opierając się na zebranych wcześniej materiałach, do których wprowadził pewne poprawki, 13 grudnia 1611 r. przedstawił L. Sapieże projekt edycji praw litewskich: «Wiedząc o tym pewnie, że WM mój MPan, z wrodzonej Pańskiej ku Ojczyźnie swej Wielkiemu Księstwu Litewskiemu miłości, staranie wielkie nie bez nakładu i kosztu czynić z dawna raczysz, jakoby leges patriae Wielkiego Księstwa Litewskiego po te wieki przeszłe inconcinnae i rozsypane, w jedno, w pewny porządek być mogły wprawione.

I już, ile mam wiadomość, WMMPan mieć raczył w tej mierze coś od innych podanego i gotowego. Jeźliż już skończone i według potrzeby

sporządzone, nie wiem. Ja żem sporządzając statuta koronne, simul et semel sporządził i w jedno zebrał easdem leges, statuta et constitutiones Wielkiego Księstwa Litewskiego, ile się ich znaleźć mogło we wszystkich stacuciech koronnych, dawniejsze i bliższe. Zdało mi się za rzecz przystojną, WM memu MPanu, jako terminorum patri, custodi pacis, iustitiae amantissimo, też leges patriae Wielkiego Księstwa Litewskiego oddać. I być li może, jeśli co do rzeczy, lub te do drugih już u WMMPana gotowych przydawszy, lub tamte do tych przyłożywszy i w jedno złożywszy, lub też inszy porządek, o którymby mi za miłościwym rozkazaniem WM mego MPana nietrudno było, uczyniwszy, staraniu WM mego MPana i Wielkiemu Księstwu Litewskiemu tym dogodzić. Sporządziłem wszytki przywileje same przed Unią i w Unią, przydawszy do każdego prawa tytułik własny, o czym jest owo prawo. Zniosłem po tym w jedno konstytucje wszytkie po Uniej aż dotąd Królów Polskich, sejm od sejmu po sobie idących. A te wszytkie konstytucje rozdzieliłem na ksiąg dwoje: wieczne i roczne, aby leges temporaneae konfuzją nie czyniły i nie były mieszane między wieczne, ponieważ sobą różne są, a każda lex pod każdym Królem liczbą jest oznaczona, dlia prędszego nalezienia i alegacyjej» [27, s. 438–439].

Widać więc, że J. Januszowski, pisząc: «WMMPan mieć raczył w tej mierze coś od innych podanego i gotowego», najpewniej nawiązywał w liście do dorobku poprawy statutowej z 1611 r. Tak więc istnienie owej poprawy uprawdopodobnia nie tylko wspomniana wyżej wzmianka z konstytucji 1613 r., ale też przytoczony fragment listu. Niewątpliwie więc kanclerz był, nawet pośrednio («...coś od innych podanego i gotowego...»), zaangażowany w korekturę Statutu. Odpowiedzi J. Januszowski raczej się nie doczekał, w każdym razie oferta jego nie stała się podstawą dalszych prac – zmarł w dwa lata później.

L. Sapieha planował też – równoległe do wydania kodeksu w języku oryginału – edycję w polskim przekładzie. Zezwalał na to przecież wspomniany wyżej przywilej Zygmunta III z 11 lutego 1588 r. Podkanclerzy pisał jednak, we wspomnianym wyżej liście do K. Radziwiłła „Pioruna» z 13 lipca 1588 r.: «statut nowy rozkazałem już drukować po rusku, chciałbym go i po polsku wydać, ale kiedybym miał de verbo ad verbum go przełożyć wedle ruskich słów i sentencyj, barzo by było nie grzecznie, a inaczej nie śmiem, to jest żebych słów ani sentencyj nie obserwował, jeno sensu, bo i oprócz przyczyny ludzie najdują strofować; atóż boję się aby i to komu nie chciało wadzić...». Wątpić należy, czy to akurat niedostatki warsztatu tłumacza przeszkodziły w wydaniu polskiego tłumaczenia. W późniejszym o ponad ćwierćwiecze wyjaśnieniu «Do czytelnika łaskawego», umieszczonym w 1614 r. w polskiej edycji kodeksu, stwierdzono przecież: «Gdyż w przekładaniu tego statutu nie skąpość albo nieumiejętność słów polskiej mowy zagrodą była» [28]. Kwestia jakości przekładu wymaga zbadania [29]. W przedostatniej dekadzie XVI stulecia zapewne nie miały rolę odegrały obawy przed wyparciem z obiegu prawnego języka ruskiego, jednego z elementów odróżniających Litwę od Korony [30]. Należy też wziąć pod uwagę względy ekonomiczne: kodeks był względnie drogi: kosztował – jak szacują badacze – od 7 do 10 złotych [31]. Edycja tłumaczenia utrudniłaby więc sprzedaż

oryginału. Może więc równoległe wydanie oryginału i tłumaczenia zniweczył splot przyczyn politycznych i ekonomicznych?

Ćwierć wieku później sytuacja uległa – przynajmniej na ziemiach Litwy właściwej (Lithuania propria) – zmianie: polszczyzna wypierała język ruski nawet z ksiąg sądowych, wyczerpał się nakład legalnych bądź nielegalnych wydań ruskich a Wielkie Księstwo utrzymało swą odrębność wobec Korony. Pojawiała się więc potrzeba polskiej wersji kodeksu i nie zagrażała ona litewskiej państwowości. Umieszczona w pierwszym polskim wydaniu z 1614 r. przedmowa Leona Mamonicza do L. Sapiehy jasno wskazuje powody tego przedsięwzięcia: «gdy bowiem one ruskie ... drukowane egzemplarze dawno już między ludzie rozebrane ... znowu dla tych, którzy ruskiego języka czytać nie umieją albo polskim narabiają też Statuta, przedtym po rusku drukowane, teraz po polsku mnie uniżonemu i dawnemu słudze swemu drukować raczyłeś rozkazać» [32]. Wkład L. Sapiehy w wydanie polskiego tłumaczenia nie ulega więc wątpliwości.

Niewątpliwą zasługą L. Sapiehy było więc kierownictwo nad ostateczną redakcją tekstu ruskiego oraz – być może znacznie później – polskiego, a także współdziałanie – wraz z Janem Hlebowiczem – w zatwierdzeniu kodeksu przez monarchę. Tytułem do chwały podkanclerzego i kanclerza była też edycja ruska 1588 r. (i przynajmniej jedna późniejsza) oraz dwa wydania polskie z lat 1614 i 1619. Nie ulega także wątpliwości jego kierownictwo – być może okresowe – prac nad poprawą statutową w latach 1592–1613. Osiągnięte wówczas efekty znane – dzięki publikacji V. Raudeliūnasa – tylko częściowo. Zorientowanie się, czy postanowienia przywileju Zygmunta III stosowano w praktyce, wymaga szerokiej kwerendy w księgach sądowych i trybunalskich.

Widać jednak, że wkład kanclerza w kodyfikację prawa Wielkiego Księstwa był większy niż można było sądzić.

1. Lulewicz, H. Sapieha Lew h. Lis / H. Lulewicz // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXXV/1, z. 144. – Warszawa-Kraków, 1994.
2. Jednak już pod koniec XVIII stulecia można zauważyć dystansowanie się od tworzonej właśnie wówczas legendy. W 1791 r., podczas prac nad kodeksem Stanisława Augusta marszałek konfederacji litewskiej Kazimierz Nestor Sapieha stwierdził m.in.: «Chlubne wspomnienie poprzednika mego Lwa Sapiehy będzie i dla mnie choć w częście naśladowania powodem. Dzieło to jego, a raczej, jak powiedziano, wielu mądrych ludzi, statut litewski stał się rzeczą świętą dla Litwy; nieco potrzebuje on odmiany stosownie do okoliczności terażniejszych, ale całkowity grunt jego chce nienaruszenie zachować prowincja nasza» (Lityński, A. Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta / A. Lityński // Czasopismo Prawno-Historyczne. – XXX: 1978. – Z. 2. – S. 227).
3. Lappo, J. 1588 metų Lietuvos Statutas / J. Lappo. – T. I. cz. 1. – Kaunas, 1934.
4. Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588 / H. Lulewicz. – Warszawa, 2002.
5. Книга Беларуси 1517–1917. Zwodny katalog. – Minsk, 1986.
6. Miakiszew, W. Litowski Statut na puti ot «ruskoj» redakcji k polskomu pierowodu (o rukopismom ekzemplare iz fondow Berlińskiej korolewskiej biblioteki) / W. Miakiszew // Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne. – III. – S. 177; idem: Iz istorii izuczenija pierwopieczati Litowskogo Statuta 1588 goda: odnoj gipotezy mogło byt' miensze // Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego / red. M.T. Lizisowa. – Kraków, 2005. – S. 223–231.
7. Laucevičius, E. Bumaga w Litwie w XV–XVIII wiekach / E. Laucevičius. – Vilnius, 1979.

8. Miakiszew, W. Iz istorii izuczenija pierwopieczati Litowskiego Statuta 1588 goda ... – S. 223–231.
9. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 5: Wielkie Księstwo Litewskie / opr. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski. – Wrocław-Kraków, 1959. – S. 153. Też: Buchwald-Pelcowa, P. Cenzura w dawnej Polsce / P. Buchwald-Pelcowa. – Warszawa 1997. – S. 56.
10. Iłjaszewicz, T. Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie (1575–1622) / T. Iłjaszewicz. – Wilno, 1938.
11. Teksty obydwu przywilejów drukowano w kolejnych wydaniach Statutu, opublikował je również Lappo, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. – T. II. – Kaunas, 1938. – S. 5–9. Polski tekst przywileju konfirmacyjnego wedle: Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Wilno, 1619. – K. A2v.
12. Filipczak-Kocur, A. Sejmik sieradzki za Wazów (1587–1668) / A. Filipczak-Kocur. – Opole, 1989.
13. Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy..., s. 418.
14. Bardach, J. Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym // Bardach, J. O dawnej i niedawnej Litwie / J. Bardach. – Poznań, 1988.
15. Lulewicz, H., op. cit., s. 418; J. Bardach, Statuty litewskie w ich kręgu, s. 52.
16. Lappo, J., op. cit., t. I cz. 2. – Kaunas, 1936. – S. 392.
17. Miakiszew, W., Litowski Statut na puti, s. 177.
18. Cyt. za Ptaszycki, S. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki / S. Ptaszycki // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego / red. S. Ehrenkreutz. – Wilno, 1935. – S. 160 n.
19. Lappo, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. – T. I. cz. 2. – S. 408 n.
20. Raudeliūnas, V. Trečiojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.) / V. Raudeliūnas // Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV – XIX, <Teisės istorijos studijos>. – T. II / red. P. Dičius et al. – Vilnius, 1981. – S. 129–141.
21. Volumina Legum (dalej: VL) II, 473.
22. VL III, 206.
23. Archiwum domu Radziwiłłów / wyd. A. Sokołowski. – Kraków, 1885. – S. 195. Zob. też: Ptaszycki, S. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki..., – s. 159–160; Lappo, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. – T. I, cz. II. – S. 314; Bardach, J. Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym..., – s. 51.
24. Bardach, J. Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym..., – s. 51.
25. Lappo, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. – T. I, cz. I. – S. 5.
26. Dwie broszury prawne z r. 1602 i 1608 / wyd. B. Ulanowski. – Kraków, 1921. – S. VI–VII, 6–20. O innych problemach: Bodniak, S. W oficynie architypografa. Rzecz o kłopotach Januszowskiego / S. Bodniak // *Silva Rerum*. – V:1930. – S. 138–143.
27. Zakrzewski, A. B. Oferta Jana Januszowskiego wobec Lwa Saliehy, czyli nieznaną projektwydania praw i przywilejów litewskich z 1611 roku / A. B. Zakrzewski // *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej* / red. G. Bałtruszajtyś. – Warszawa, 2000.
28. Cyt. wedle: Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Wilno, 1619. – S. 392.
29. Jeśli tylko słuszność ma Stanisław Ptaszycki, że przechowywany w Moskwie polski tekst Statutu pochodzi z tej epoki – możliwe będzie porównanie oryginału i tłumaczenia, idem: Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki. – S. 160, 174, fot. 1.
30. W epoce prac nad II Statutem innowiercy w obawie przed kontrreformacją nie zgodzili się na edycję łacińskiej wersji kodeksu (Bardach, J. Statuty litewskie a prawo rzymskie / J. Bardach. – Warszawa, 1999. – S. 44–47. Może chcieli też utrzymać pozycję ruszczyzny?
31. Miakiszew, W. Litowski Statut na puti..., – s. 177–178, tak jak J. Lappo, op. cit., t. I, cz. 2, s. 405 – poniżej 10 złotych. Topolska, M.B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku / M.B. Topolska. – Wrocław, 1984. – S. 175 – 7 zł. 15 gr. W zupełnie innych warunkach, ponad pół wieku później, w 1666 r. – 1 zł. 15 gr., Łowmiańska M. Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 r. / M. Łowmiańska // *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie* / wyd. R. Witkowski. – Poznań, 2005. – S. 242–243.
32. Cyt. wedle: Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Wilno, 1614. – K. 6 nb.2.

ЛЕВ САПЕГА И ТРЕТИЙ ЛИТОВСКИЙ СТАТУТ

Последние дни жизни Льва Сапеги впечатляюще описал в своих мемуарах канцлер Великого княжества Литовского (ВКЛ) Альберт Станислав Радзивилл. 24 июня 1633 г. в свою вторую столицу – Вильнюс прибыл новый польский король и великий князь литовский Владислав Ваза. Окруженный целой ватагой знатнейших панов и шляхты, его торжественно встречал фактический правитель ВКЛ, виленский воевода и великий гетман Лев Сапега. При этой встрече в центре всеобщего внимания был не молодой король, а 76-летний гетман и виленский воевода. Это как раз и засвидетельствовал в названных мемуарах его младший современник и преемник на посту канцлера Альберт Станислав Радзивилл: «Rzecz była podziwienia godna, widzieć staruszka ośmdziesięcioletniego na koniu z hetmańską buławą, przed królem uwijającego się...» [6, с. 162].

Картина действительно была впечатляющей, казалось, что и сам этот «staruszek», и его слава, и дела бессмертны. Сам он, конечно, как и все люди, оказался смертным. Через две недели после упомянутой встречи (7 июля) Лев Сапега скоропостижно и тихо в одиночестве распрощался с жизнью, но дела, слава, огромный талант государственного деятеля, дипломата, человека исключительного интеллекта, одинаково грамотно писавшего на 4-х языках, оказались бессмертными.

Поэтому я, в какой-то мере скромно приложившийся к значительной историографии Сапегианы, сердечно приветствую белорусских историков, организовавших эту международную конференцию, и ее участников. Более того, поддавшись любезному и настоятельному приглашению профессора Светланы Валентиновны Морозовой, решил принять в ней заочное участие. Дело в том, что я пережил, по выражению Альберта Станислава Радзивилла, этого «staruszka» на 8 лет...

Итак, Лев Сапега и Третий Литовский Статут. Историки и биографы Льва Сапеги несколько расходились, оценивая его роль в законотворчестве ВКЛ и конкретно в кодификации Третьего Литовского Статута (ТЛС). Одни, называя Льва Сапегу литовским Солонем, кодификацию ТЛС приписывали исключительно ему одному. Другие на этот процесс, длившийся с перерывами около 20 лет, смотрели более объективно, утверждая, что в нем принимали участие многие выдающиеся государственные деятели и правоведы, и даже рядовая шляхта ВКЛ.

Начало первому историографическому направлению данной проблемы положил К. Когновицкий, издавший свой труд в 1790 г. [3]. Эта биография Л. Сапеги была трижды переиздана в XIX в. В ней автор безоговорочно утверждал, что ТЛС – «дело Льва Сапеги» [3, с. 38]. Это мнение переняли не только многие его современники, но и позднейшие

исследователи ТЛС. Так, в 1928 г. Льва Сапегу «творцом» этого кодекса именовал С. Пташицкий [5, с. 5]. В 1933 г. в своей монографии, посвященной 300-летию со дня смерти Льва Сапегы, М. Шкелёнок более решительно подтвердил эту версию: «Толькі тады, як справа гэта была даручана Льву Сапезе ..., статут быў гатовы. Леў Сапега вельмі добра справіўся з сваім заданнем і ня толькі спрацаваў статут, але выдаў яго ўласным коштам...» [13, с. 9].

Но уже некоторые современники были иного мнения о роли Льва Сапегы в кодификации ТЛС и даже, наоборот, несколько ее умаляли. Эту тенденцию продолжили и отдельные позднейшие историки. Так, Т. Чацкий в своем нашумевшем труде, вышедшем в 1800–1801 гг., не только отверг мнение К. Когновицкого, но и ограничил роль Льва Сапегы лишь в качестве издателя и переводчика этого кодекса на польский язык [2, с. 10].

Как отмечает в одной из последних своих работ наиболее выдающийся современный исследователь истории литовского права и литовских статутов профессор Ю. Бардах, на протяжении почти всего XVI в. ВКЛ в области законотворчества занимало исключительное место в Европе [1, с. 22]. И это законотворчество, в том числе и кодификацию ТЛС, нельзя сводить к одной, пусть и выдающейся личности государственного деятеля, будь то Николай и Ян Николаевичи Радзивиллы во втором десятилетии XVI в., Альберт Гоштаутас – в третьем десятилетии, Николай Радзивил Черный – в пятом–шестом десятилетиях, Николай Радзивилл Рыжий и Евстафий Волович – в седьмом–девятом десятилетиях или, наконец, Лев Сапега.

И действительно вопрос о кодификации ТЛС или точнее об исправлении законоположений Второго Статута и приведении их в соответствие с польским правом со всей остротой встал уже на Люблинском сейме (1569 г.). Второй Статут вызвал «большое раздражение» [9, с. 376] большей части участников сейма, представителей Польши. Особенно им были неприемлемы некоторые статьи III раздела, т. е. 3-я статья – «Мы господарь обещуемь розмножати Великое Княжество Литовское, а штобы розобрано и одышло зась ку нему привернути», 6-я – «О сойму вальномь» и 9-я – «Ижъ достоинствъ, врьдовъ въ дедицтво чужоземцомъ давано быти не маеть» [12, с. 78, 80, 81]. «Конституционные законы Второго Литовского Статута были решительно неприемлемы с идеєю унии, которую выдвигала Польша» [9, с. 374]. В связи с этим уже на Люблинском сейме была создана «Статутовая комиссия». Правда, составленная из представителей ВКЛ, комиссия не спешила поправлять Второй Статут. Лишь при Стефане Батории вновь был поставлен вопрос об исправлении Статута. И спустя 10 лет после Люблина на Варшавском сейме (1578 г.) действительно был принят ряд статей «поправы» Статута. Но они были второстепенными, касались судопроизводства и не затрагивали тех важнейших статей, которые, как сказано выше, были особенно неприемлемы польской части Люблинского сейма. Конечно, и эти

«поправы» окончательно редактировались знатоками-юристами в канцелярии ВКЛ, которой в эти годы руководили Николай Радзивилл Рыжий, его сын Кристоф Миколай (подканцлер) и Евстафий Волович. Однако на какое-то время «поправы» Второго и кодификация Третьего статутов опять заглохли. Тем более, что «Статутовая комиссия» во главе с виленским епископом Валераяном Протасевичем (умер в 1580 г.) к началу 90-х годов XVI в. по существу перестала существовать, ибо в эти же годы умерли и некоторые другие наиболее авторитетные ее члены (Августин Ротундус, Мальхер Шемёта) [9, с. 399].

Таким образом, «поправой» Второго и кодификацией Третьего статутов должен был заниматься кто-то другой. Наиболее обстоятельно изучивший этот вопрос И. Лаппо считал, что после 1582 г. инициативу кодификации ТЛС взяли в свои руки депутаты поветовых сеймиков и государственных съездов ВКЛ: «Третий Литовский Статут был созданием «народа» – шляхты Великого княжества Литовского» [9, с. 421]. Но, дополняя такое объяснение данного вопроса, И. Лаппо заключал: «...как мы старались показать выше, над выработкою окончательной редакции Третьего Статута трудилась государственная канцелярия Великого княжества Литовского. А если это было так, то, конечно, и главное руководство ... находилось в руках ее главы. Уряд же канцлера до 1579 г. занимал Николай Юрьевич Радзивилл, а с этого года, т. е. как раз в то время, когда работы государственной канцелярии становились все более и более интенсивными, литовским канцлером был Евстафий Волович ... Именно этого деятеля Великого Княжества Литовского мы и решились бы выдвинуть на первый план ... Лев Сапега имеет свою, неотъемлемую от него, заслугу, издав Статут в печати. Но в составлении его он принимал участие лишь вместе со всем шляхетским «народом» Великого Княжества Литовского и как один из чинов его государственной канцелярии» [9, с. 472–473].

Такое авторитетное объяснение И. Лаппо роли Льва Сапегы в кодификации, принятии и издании ТЛС все же нуждается в некотором дополнении, которое позволяет нам сделать 50-летнее изучение истории кодификации литовских статутов, в том числе и Третьего, и роли в ней Льва Сапегы.

Эта роль Льва Сапегы на последнем этапе кодификации Третьего Статута была велика. В 1587 г., после смерти канцлера ВКЛ Евстафия Воловича, став фактически руководителем этого важнейшего учреждения Литовского государства и еще несколько раньше назначенный сеймом председателем статутовой комиссии, он все свои силы, талант государственного деятеля и глубокие юридические знания употребил для окончательного редактирования этого и по объему, и по содержанию уникального кодекса, какого, по выражению Александра Мацейковского, не имела тогдашняя Европа. Но особенно велика роль Льва Сапегы в принятии, точнее, в утверждении 28 января 1588 г. новым монархом

Сигизмундом Вазой Третьего Статута со всеми вышеназванными и другими неприемлемыми для польской стороны статьями 1, 4, 12 его третьего раздела [11, с. 363, 364, 366]. Правящие круги Польши бдительно следили, чтобы статьи нового Статута соответствовали требованиям и положениям Люблинской унии, т. е. по существу были бы копиями польского права. В такой ситуации нужны были особая гибкость и дипломатический талант, прекрасное знание законов от Цицерона и до литовских статутов. И Лев Сапега, обладая всеми этими качествами, сумел добиться утверждения Третьего Статута монархом с таким текстом, какой был подготовлен почти за 20-летний период в канцелярии ВКЛ и им окончательно отредактированный.

Третий Статут, как и Первый, и Второй, был написан на официальном языке ВКЛ, называемым мною только этимологически и до некоторой степени условно *старобелорусским*. Известно, что историки и языковеды, смотря по их национальности и «пристрастию», дали этому языку даже 7 названий. В моем сообщении нет возможности, да и надобности, останавливаться на этом вопросе. Наиболее основательно он рассмотрен в одном из наших последних изданий Первого Литовского Статута [8, с. 63–68]. Здесь хочу подчеркнуть лишь самое главное, что для канцлера ВКЛ Льва Сапег и всего «народа» – шляхты этот язык был «уласным» [11, с. 48], т. е. «собственным». По словам Л. Сапег: «А если некоторому народу стыдно права своего не знать, особенно нам, которые «не чужим каким языком, но своим собственным права записанные имеем и в каждое время что нам необходимо к отражению всякой обиды можем знать» [11, с. 350]. «Гимн» этому языку литовских статутов – не просто «красное словцо», а гордость за свой свод государственных законов перед «шляхетским народом» других стран Европы и, прежде всего, Польши. Вот, мол, вы имеете законы на непонятном для большинства шляхты латинском языке, а наш «шляхетский народ» – на своем собственном. Лев Сапега, тонкий дипломат, конечно прямо об этом не говорит, но современники хорошо улавливали этот намек. Однако мало было эти важнейшие статьи, утверждающие и после Люблинской унии определенную государственную самостоятельность ВКЛ, вписать в Третий Статут на официальном языке государства. Необходимо было бдительно следить, чтобы они соблюдались на практике. На страже этого, прежде всего, был канцлер ВКЛ Лев Сапега. Так, например, он упорно сопротивлялся требованию польских правящих кругов и самого Сигизмунда Вазы, вопреки положениям Третьего Статута (статьи 12 третьего раздела), представить папе на утверждение виленским епископом поляка Бернарда Мацейовского. Причем, польская сторона, чтобы обойти неприемлемую для нее важнейшую статью Статута и тем обесценить сам этот свод законов ВКЛ, перед этим, выражаясь языком шахматистов, сделала «ход конем». 22 июня 1591 г. выдвинула на должность краковского епископа 35-летнего виленского епископа, кардинала Юрия Радзивилла, сына знаменитого виленского воеводы и

канцлера, горячего сторонника реформации Николая Радзивилла Черного. И Юрий Радзивилл по представлению Сигизмунда Вазы папой был утвержден на эту высокую должность. Опираясь именно на этот прецедент, польские правящие круги и сам король в течение 9-ти лет упорно добивались утверждения Бернарда Мацейовского виленским епископом. А после пяти лет дипломатического маневрирования Льва Сапег, так и не приложившего своей канцлерской печати на представлении монарха папе, они, выражаясь современным языком, пошли на подделку этого документа, поставив на нем печать коронного канцлера. В 1596 г. Бернард Мацейовский папой был номинирован виленским епископом, но благодаря больше всего дипломатическим маневрам и усилиям Льва Сапег, так и не вступил в эту должность. Так литовская сторона и Лев Сапега, в конечном счете, из этой тяжбы вышли победителями, отстояв узаконение этой тогда важнейшей статьи Третьего Статута. 26 апреля 1600 г. Сигизмунд Ваза вынужден был представить на утверждение папы виленским епископом гражданина или, по выражению тогдашнего языка, «тубыльца» ВКЛ Бенедикта Войну [4, с. 51–54].

Будучи, как уже сказано, сторонником унии ВКЛ с Польшей, он, по верному определению С. Пташицкого, прежде всего, стоял на страже интересов своего государства, т. е. Великого княжества Литовского [10, с. 196]. Эти интересы он дипломатически мудро и мужественно отстаивал и при незаконной номинации поляка Бернарда Мацейовского виленским епископом, и при попытке польских правящих кругов захватывать земли и соответствующие должности в возвращенных по Деулинскому миру 1619 г. Смоленской и Северской землях, бывших территориях ВКЛ, и при стремлении Сигизмунда Вазы втянуть ВКЛ в пагубную династическую войну со Швецией. Таким он был и во многих других случаях, когда затрагивались интересы его отечества.

В кратком сообщении нет возможности останавливаться на других важнейших статьях Третьего Статута, в окончательной редакции которых и во вписании их в кодекс Льву Сапеге принадлежала главная роль. Здесь хотелось бы ограничиться лишь 3-й статьей III раздела. Эта статья новая, ее не было и не могло быть ни в Первом, ни во Втором Статуте, ибо она была принята только 28 января 1573 г. в Варшаве на общем коронном съезде в период безкоролевья. Правда, большая ее часть посвящена вообще сохранению внутреннего мира среди правящего класса Речи Посполитой в период безкоролевья и в период выбора общего монарха, но одна краткая часть узаконивает мир и согласие между людьми различных конфессий: «А так как в Речи Посполитой существует не малая рознь в отношении веры христианской, предупреждая то, чтобы по этой причине между людьми столкновения какие-либо вредные не начались, которые в иных королевствах ясно видим, обещаем ... под обязанностью присяги, под верою, честью и совестью нашей ... мир между собой сохранять, а в связи с разностью веры и отличия в церквах крови не проливать и не наказывать

отсуждением имущества, лишением чести, тюремным заключением и изгнанием...» [11, с. 364]. Данное положение статьи касалось прежде всего сохранения мира между католичеством и протестанством и для ВКЛ, в котором к тому времени проводники контрреформации и католическая церковь действовали все более агрессивно, было особенно важным. Как уже говорилось об этом другими историками, в частности, профессором Генрихом Виснером, данная статья и в целом узаконения Третьего Статута в какой-то мере помогли сохранить здесь мир между различными конфессиями. Статью, несомненно вписанную в Третий Статут значительно ранее последовательными проводниками реформации, бывшими канцлерами ВКЛ Николаем Радзивиллом Рыжим или Евстафием Воловичем, Лев Сапега при окончательной редакции этого кодекса полностью сохранил. Таким образом, и в этой области он, сменивши к тому времени две конфессии (православие и протестантизм) на третью – католичество и став его ревностным защитником, остался гуманистом, сторонником свободы вероисповедания «шляхетского народа». Правда, главной иллюзорной (а что это была иллюзия, показала история) его мечтой было объединение всех основных христианских конфессий ВКЛ в одну церковную организацию, независимую ни от Московской патриархии, ни от папства. Но и здесь он оставался гуманистом, надеясь совершить этот вероисповедальный переворот и создать новую униатскую церковь мирным путем и мирными средствами. Лев Сапега решительно отвергал какие-либо насильственные действия по созданию церковной унии. 12 марта 1622 г. в письме особенно яркому проводнику унии полоцкому архиепископу Иосафату Кунцевичу по этому поводу он писал: «Не отрицаю, что я сам прилагал старания [по созданию] Унии и отказываться от нее было бы делом неразумным, однако, никогда не приходила мне мысль, что Ваше преосвященство могли бы додуматься принуждать [православных] к ней таким насилием» [7, с. 374]. И заканчивая письмо заключал: «Broń Boże! Niechaj się nie dzieje w ojczyźnie naszej tak okropne bezprawie!» [7, с. 378].

Заключая наше сообщение и не соглашаясь с утверждениями К. Когновицкого, С. Пташицкого, М. Шкелёнка и других исследователей, будто Лев Сапега был «творцом» Третьего Литовского Статута, *должны все-таки признать, что на последнем этапе кодификации, в утверждении Статута Сигизмундом Вазой и соблюдении на практике принятых узаконений Лев Сапега играл главную роль.*

И последнее, не относящееся к вопросу данного сообщения и уже высказанное в моей книге на литовском языке.

Кто же из наших соседних и когда-то братских народов может в первую очередь претендовать на эту выдающуюся историческую личность, ее наследие, в том числе и Третий Статут? Кто же он – Лев Сапега? Литовский Солон, «вялікі» канцлер «этай поліэтычнай сярэднявечнай беларускай дзяржавы», интеллектуальный представитель польской культуры и один из немногих крупных государственных деятелей

Речи Посполитой или, наконец, как утверждал Матвей Любавский, русский, потому что предок его Семен Сопежыч был выходцем из Смоленской земли?

Судя по источникам, творениям и многочисленным сохранившимся письмам, сам Лев Сапега никогда не задумывался над этим, и никто из его современников не ставил перед ним такого вопроса. Этот вопрос ему «подбросили» позднейшие политизированные историки разных национальностей.

В действительности же Лев Сапега был большого интеллекта и культуры выдающимся государственным деятелем своего отечества – Великого княжества Литовского, объединявшего в то время все вышеназванные народы. Поэтому, по моему глубокому убеждению, все эти народы в равной степени могут считать эту личность принадлежащей их истории, их культурному наследию.

Список источников и литературы

1. Bardach, J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie / J. Bardach. – Warszawa, 1999.
2. Dzieła Tadeusza Czackiego, zebrane i wydane przez Hr. Edwarda Raczyńskiego. – Т. I. – Poznań, 1844.
3. Kognowicki, K. Życie Sapiehów i listy od monarchów, książąt i rozmaitych panujących do tych że pisane / K. Kognowicki. – Wilno, 1790.
4. Lazutka, S. Leonas Sapiega (gyvenimas, valstybinė veikla, politinės ir filosofinės pažiūros) / S. Lazutka. – Vilnius, 1998.
5. Ptaszycki, S. Nieco o Trzecim Statucie Litewskim i normach prawnych po nim na Litwie / S. Ptaszycki. – Lwów, 1925.
6. Radziwiłł, A.S. Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła, kanclerza W. X. Litewskiego / A.S. Radziwiłł. Wyd. z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. – Т. I. – Poznań, 1839.
7. Sapiehowie. Materjały historyczno-genealogiczne i majątkowe. Wydane nakładem Rodziny. – Т. I. – Petersburg, 1890.
8. Лазутка, С. Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. – Вильнюс, 2004.
9. Лаппо, И. Литовский Статут 1588 года / И. Лаппо. – Т. I, ч. 1. – Каунас, 1936.
10. Пташицкий, С. Переписка литовского канцлера Льва Сапеги / С. Пташицкий // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1893. – Январь.
11. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
12. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. I. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. – Мінск, 2003.
13. Шкялэнак, М. У трохсотныя ўгодкі сьмерці вялікага канцлера Льва Сапегі / М. Шкялэнак. – Вільня, 1933.

І. Ф. Кітурка

ПРАВОВОЕ СТАНОВІШЧА СЯЛЯНСТВА ПАВОДЛІЕ СТАТУТА ВКЛ 1588 г.

Агульнапрызнана, што Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. стаў адным з найвышэйшых дасягненняў прававой думкі феадальнага грамадства. У ім нават былі прадэклараваны асноўныя прынцыпы прававой

дзяржавы: роўнасць усіх перад законам – «бо не только сосед а сполный наш обыватель в отчизне, але и сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно только, колько ему право допускаеть» [1, с. 47], а таксама размежаванне функцый улады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую.

У звароце падканцлера ВКЛ Льва Сапегі да ўсіх станаў грамадства, які змяшчаецца ў прэамбуле да Статута, падкрэслівалася, што адным з асноватворчых прынцыпаў Статута 1588 г. з'яўляецца каштоўнасць свабоды: «Обачывали то усих веков люди мудрые, же в каждой рэчы посполитой человеку почтивому ничего не мает быти дорожшого над вольность... И слушне за правду маем, за што пану богу дяковати, же по панованнем королей их милости и великих князей, панов наших тую владзу и вольность у руках своих маем, а права сами себе творачы яко наибольшей можем вольности своее во всем постерегаем» [1, с. 47].

Але разам з тым, Статут 1588 г. зафіксаваў падзел насельніцтва на паўнапраўных грамадзян дзяржавы – «абывацелей» ці «шляхту», і «людзей паспалітых» ці «простага стану (звання)», правы якіх былі значна абмежаваны. Сялянства якраз і адносілася да апошняй катэгорыі насельніцтва.

Паводле Статута, асноўнае абмежаванне правоў сялян заключалася ў адмаўленні ім у праве ўласнасці на зямлю і забароне набываць ва ўласнасць маёнткі і землі. Адносіны да зямлі – асноўнага сродку вытворчасці феадальнага грамадства – вызначалі месца таго ці іншага стану ў дзяржаве. Ад імя вялікага князя ў раздзеле IX, артыкуле 26 Статута 1588 г. заяўлялася, што «простого стану человек, не осегнувши первой от нас, господара, вольности шляхетское, имений и крунтов шляхетских никоторим обычаем поседати, ани куплею своею на вечность одержати не может» [1, с. 123].

Феадальна залежны чалавек таксама не меў права без дазволу свайго пана прадаваць зямлю, якой ён карыстаўся. Артыкул 27 раздзелу IX з характэрнай назвай «В чужого человека не маеть никто земли закуповати без воли пана его» не толькі забараняў каму б то ні было купляць ці нават браць у наём зямлю ў «людей простых князских, паньских и землянских» без дазволу («воли») вярхоўнага землеўласніка («пана»), але і змяшчаў перасцярогу таму, хто б гэта зрабіў, то ўсё роўна зямлёр карыстацца не зможа: «А если ж бы хто в чужого человека земло без воли пана его закупил або нанял и што на ней посеял, тогды тое сеянье и пенези тратит» [1, с. 267].

Да таго ж артыкул 28 раздзелу IX «О парухах людей простых» забараняў баярам панцырным, путным і ўсім іншым людзям простага стану «без ведомости и дозволения листовного панов своих» выступаць у ролі паручыцелей пры заключэнні здзелкі на суму большую чатырох коп грошай [1, с. 268].

Больш поўна правое становішча сялянства можна ўявіць, выходзячы з артыкулаў Статута, якія рэгламентуюць ступень іх асабістай свабоды. Аналіз артыкулаў Статута 1588 г. дазваляе сцвярджаць, што сяляне не ўяўлялі сабой аднароднай масы. У адносна лепшым становішчы знаходзіліся панцырныя і путныя слугі, а таксама бортнікі, жыццё якіх паводле артыкулаў крымінальнага права ацэньвалася ў 60 коп грошаў, 50 коп і 40 коп грошаў адпаведна. Кошт жыцця цяглага чалавека (25 коп грошаў) амаль прыраўноўваўся да жыцця чалавечка або палоннага (20 коп грошаў).

Пры гэтым не ўсе цяглыя сяляне з'яўляліся асабіста залежнымі. Аб наяўнасці ў грамадстве «вольных людзей» сведчыць артыкул 29 раздзелу IX пад назвай «Которые люди прыходять на волю и заседевшы волю, втечет проч» [1, с. 268]. Разам з тым, згаданы артыкул значна абмежаваў права пераходу сялян ад аднаго землеўласніка да другога, паколькі ў ім было зафіксавана, што селянін можа «проч пойти» толькі ў тым выпадку, калі ён «... маеть заслужыти тому пану своему толко, колко на воли седел... А если б не хотел заслужыти, толко ж тогды маеть пенезми заплатити за кождую неделю по шести грошей» [1, с. 268]. Паколькі выканаць такія ўмовы было складана, то сяляне часта проста ўцякалі ад феадалаў, а закон, ахоўваючы інтарэсы шляхты, абвяшчаў уцекачоў «отчычамі» – асабіста залежнымі сялянамі і пазбаўляў іх права пераходу [1, с. 268].

Статут 1588 г. увеў таксама дзесяцігадовы тэрмін даўнасці, паводле якога селянін разам з сям'ёй, пражыўшы на зямлі феадала 10 гадоў, лічыўся яго ўласнасцю (разд. XII, арт. 13). Калі селянін або яго дзеці парушалі заканадаўства і ўцякалі ад пана, то гаспадар меў права адшукваць іх на працягу наступных дзесяці гадоў: «Вед же если бы такой человек або его дети хотя по заседенью десяти лет от того пана без ведомости пана проч утекли... и ближей десяти лет пан такого збег постигнул, тот вжо маеть быти сказан и присужон тому пану за отчыча» [1, с. 317]. Калі ж за акрэслены тэрмін пошукі ўцекачоў аказаліся безвыніковымі, то яны ізноў лічыліся вольнымі. Для чэлядзі дворнай тэрміна даўнасці не існавала: «Вед же чельдь дворная отчызная або полоненая, которая бы от панов своих утекла, против тое паном их ани далекость местца, ани давность помененая ку отисканью правом слушным вадити и перекажати не маеть против самых и детей их» (разд. XII, арт. 12) [1, с. 317].

Сховішчам для збеглых сялян маглі служыць гарады. У артыкуле 38 раздзела III «О слуги и люди шляхетские и чельдь домовую, которая до мест входит» зазначалася, што «...которие бы слуги и люди отчизные шляхетские, пришедши до мест наших а приемши право, в котором з мест наших и оседлость маючи, а заседеть десеть лет, таковых слуг з мест наших войтове и вранники наши выдавать не мають» [1, с. 133].

Характэрнай для Статута 1588 г. была зафіксаваная прававая норма, паводле якой вольны чалавек ні за якое крымінальнае злачынства не павінен быў выдавацца ў няволю. Згодна з палажэннямі Статута, злачынцу,

яго жонку або дзяцей дазвалялася перадаваць пацярпелым асобам, але не ў якасці нявольнікаў, а толькі з мэтай адпрацоўкі пэўнай сумы грошай (разд. XIV, арт. 23) [1, с. 342].

Такім чынам, хоць у гістарычнай літаратуры і прынята лічыць, што Статут 1588 г. заканадаўча завяршыў працэс афармлення прыгоннага права, але ж разам з тым у некаторых катэгорый сялян заставалася магчымасць захаваць стан «вольных людзей».

У судава-працэсуальным праве, у адрозненне ад папярэдняга Статута 1566 г. [2], кодэкс 1588 г. распаўсюдзіў дзейнасць прынцыпу прэзюмпцыі невінаватасці і на людзей простага звання (раздз. IX, арт. 3), якіх можна было зараз прыцягнуць да судовай адказнасці толькі ў тым выпадку, калі іх віна была даказана: «А вед же суд подобенства всякие на доброй бачности мети мает и в речах вонтпливых склоннейший мает быти ку вызволению, нижли ку каранью» [1, с. 332]. Аднак удзел сялян у судовым працэсе таксама быў абмежаваным. Так, спасылаючыся на тое, што «только людям народу шляхетского присега всказована быти маеть» [1, с. 212], заканадаўства фактычна адмаўляла селяніну ў магчымасці ўдзельнічаць у судовым працэсе ў якасці суб'екта, дазваляючы толькі ў пэўных выпадках прадстаўляць яго інтарэсы ў судзе феадалу, аднак толькі з добрай волі апошняга.

У Статуце 1588 г. была замацавана дзейнасць копных судаў, якія функцыянавалі на акрэсленай тэрыторыі і разглядалі пераважна справы простых людзей. Але істцамі ў копным судзе маглі выступаць і шляхта, зацікаўленая ў хуткім выяўленні і пакаранні злачынцы [3, с. 120]. У раздзеле XIV, артыкуле 9 Статута 1588 г. зазначалася, што «где досихмест копы не бывали, которые коповища каждый подкоморий в повете своем назначити и села тех, хто ся там становити будет, описать мает. А на Руси и инде, где здавна копы бывали, там мають быти и тепер копы отправованы на старых коповищах тым обычаем, яко первой того бывало. А на тех теж местцах, где досель копы не бывали, таковым же порядком и поступком копы збираны и отправованы быти мають, яко ся и на Руси заховывало и заховуеть» [1, с. 337]. Такім чынам, копныя суды, якія са старажытных часоў кіраваліся звычайным правам, атрымалі прапіску і ў зборніку законаў пісанага права.

Хоць Статут 1588 г. і прадэкларавалі права персанальнай адказнасці толькі вінаватай асобы (раздз. I, арт. 18), часта ў адносінах да людзей простага стану гэтае правіла на практыцы не прымянялася. Калі след злачынцы прыводзіў да якой-небудзь вёскі, то яе жыхары павінны былі знайсці і выдаць яго або пакрыць усе нанесеныя ім страты і заплаціць судовыя штрафы [4, с. 158].

Шэраг артыкулаў Статута прывечаны пакаранням за крымінальныя дзеянні, у прыватнасці, за забойства. Адрознае прававое становішча розных слаёў грамадства вызначалася ў тым ліку і ў памеры «галоўшчыны» – грашовага пакарання, якое прадугледжвалася Статутам па

справах аб забойстве. Так, калі галоўшчына за шляхціца складала 100 коп грошаў, то жыццё цяглага селяніна адзеньвалася ўсяго ў 25 коп грошаў [1, с. 290]. У выпадку, калі просты чалавек параніў шляхціца, то караўся адсячэннем рукі, а калі пакалечыў – караўся смерцю. Пры гэтым, калі шляхціц наўмысна параніў другога шляхціца, то мог быць прысуджаны да такога ж калецтва; калі ж шляхціц скалечыў простага чалавека, то прыгаворваўся толькі да выплаты грашовага штрафу – «навязкі» [4, с. 165].

Але пры гэтым Статут 1588 г. упершыню ўвёў прававую норму крымінальнай адказнасці шляхціца за забойства чалавека простага стану (раздз. XII, арт. 1). І хоць парадак працэдуры ўстанаўлення віны шляхціца быў дастаткова складаным, і часта на практыцы даказаць яго віну не ўяўлялася магчымым, сам факт фіксацыі гэтага палажэння ў асноўным законе дзяржавы сведчыў пра змены ў свядомасці перадавой эліты тагачаснага грамадства і несумненным уплыве ідэй гуманізму на фарміраванне прававой думкі ў ВКЛ.

Статут 1588 г. некаторым чынам рэгуляваў і сямейнае права простых людзей. Напрыклад, феадальна залежныя сяляне маглі ўступаць у шлюб толькі з дазволу панскай адміністрацыі. Калі жанчына атрымала дазвол пайсці замуж у іншую мясцовасць, то трэба было заплаціць спецыяльны падатак – «ывадную куніцу» – у памеры ад 6 да 12 грошаў, а пры выхадзе замуж удавы – 20 грошаў [4, с. 147].

Закон даваў права простым людзям складаць тэстаменты. У Статуце замацоўвалася, што «кождый слуга путный и мещанин мест неупривилеванных и теж чоловек простой» мелі права завяшчаць трэцюю частку сваёй рухомай маёмасці паводле сваёй волі, а дзве трэція часткі павінны былі ў хаце пакінуць сваім дзецям для адбывання павіннасці з той зямлі. «А не будет ли мети детей, ино предсе тые две части маетности его мает zostати в дому его ку службе оного пана, на чьей земли седел» (раз. VIII, арт. 9) [1, с. 250]. Згодна з палажэннямі Статута, палонныя і дворная чэлядзь маглі атрымаць нешта па тэстаменту толькі ў тым выпадку, калі атрымаюць асабістую вольнасць (раздз. VIII, арт. 8).

Даследчыкі эпохі Адраджэння ў ВКЛ вылучаюць у залежнасці ад адносін да грамадскіх змен і саслоўнай арыентацыі два тыпы сацыяльна-палітычнай філасофіі таго часу: памяркоўна-гуманістычны і радыкальна-гуманістычны. Леў Сапега і большасць іншых аўтараў і складальнікаў Статута 1588 г. былі прадстаўнікамі памяркоўна-гуманістычнага тыпу і выражалі інтарэсы прагрэсіўнай феадальнай эліты, якая ўсведамляла неабходнасць частковых змен у жыцці грамадства.

Такім чынам, паводле Статута 1588 г. у рамках абвешчанага прынцыпу адзінства права для ўсёй дзяржавы на самой справе былі гарантаваны розныя ільготы і прывілеі для пануючых саслоўяў і абмежаваны юрыдычныя правы самай вялікай сацыяльнай групы – сялянства. Такое становішча было цалкам натуральным для феадальнага

ладу, і галоўны збор законаў ВКЛ толькі замацаваў рэальныя адносіны ў грамадстве другой паловы XVI ст.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.
2. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск: Тэсей, 2003. – 352 с.
3. Юхо, І.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі / І.А. Юхо. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 270 с.
4. Юхо, І.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / І.А. Юхо. – Мінск: Беларусь, 1991. – 238 с.

Л. Степонавічэне

К ВОПРОСУ О РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ ЗАЛОГОВОГО ПРАВА (В ЭПОХУ ДЕЙСТВИЯ ВТОРОГО ЛИТОВСКОГО СТАТУТА)

В советской историографии, как известно, приоритетными считались проблемы, касающиеся социально-экономических отношений. Однако исследователи, сосредоточившиеся на истории крестьянства феодального общества, обошли должным вниманием боярское сословие, возрастающий интерес к которому стал заметен лишь в последнее время.

Статус бояр в феодальном обществе определялся в первую очередь двумя критериями – происхождением и объемом недвижимости, т. е. землевладением, одним из видов которого был также залог. Ему и посвящен наш доклад.

Правовой институт залога и узаконение его норм в статутах имеет обширную историографию, анализ которой дан в одной из наших работ [14, с. 41–52]. В новейших литовских изданиях Первого Статута (ПЛС) и в некоторых научных статьях последних десятилетий анализировались нормы залогового права, узаконенные именно в ПЛС [14, с. 52–76; 11, с. 337–349; 9, с. 9–21; 13, с. 414–426]. В историографии не осталось без внимания и залоговое право Второго Статута (ВЛС) [7; 12; 17, с. 473–486].

Большинство норм залогового права во всех трех статутах узаконено в специальном разделе, но некоторые изложены и в других разделах. Например, Во Втором Статуте основные нормы этого права узаконены в VII разделе (хотя в его названии уже нет самого термина залог–застава) [6, с. 148–157], а отдельные статьи можно найти и в I–IV, VI и в IX разделах [6, с. 55, 56, 66, 67, 70 и др.]. Все статьи условно можно подразделить на 3 группы: 1) *нормы, узаконенные в X разделе ПЛС и частично или полностью перенесенные в VII раздел ВЛС*; 2) *статьи о залоге, перенесенные из других разделов Первого Статута во ВЛС*; 3) *новые статьи залогового права во Втором Статуте*.

Но наше небольшое исследование о реализации некоторых норм залогового права будет конструироваться по другой схеме. Хронологически ограничимся 1566–1572 гг., т. е. отправной точкой является вступление в действие Второго Статута, а вторая дата – это конец правления польского короля и великого князя литовского Жигимонта Августа.

Все проанализированные нами документы за этот период укладываются в две группы: 1) *великокняжеские документы* и 2) *документы частных лиц*. Сосредоточимся на документах господаря, среди которых опять-таки можно выделить «заставные листы» и другие разного рода великокняжеские документы.

Имея в виду, что залог недвижимого имущества приносил в казну хотя и одноразовую, но в это время необходимую сумму, не удивляет довольно большое количество «заставных листов» великого князя за упомянутый период. Шла Ливонская война, и казна нуждалась в деньгах. Если учесть тот факт, что уходя с должности подскарбия в марте 1566 г. [10, с. 156] Евстафий Волович, по подсчетам историков, оставил казну с дефицитом в почти 32000 коп грошей [8, с. 90], то вполне понятно возросшее количество великокняжеских «застав». Разным лицам имущество отдавалось, «пилно потребуочи пенезей на заплату людем служебным» [5, с. 188], «на опатроване замков наших украинных» [2, с. 33, 219], «для обороны замков наших Подвинских и земли Полоцкое» «и на иншие потребы» [5, с. 211, 188]. Ситуация в какой-то мере напоминает эпизод правления Жигимонта Старого (1519–1522 гг.), который в 1519 г. заявил, что «все наши дворы... позаставляли» [16, с. 160; 9, с. 16], а на Гродненском сейме в 1522 г. обсуждалось катастрофическое положение казны [15, с. 64–65]. Жигимонт Август в 1567 г. тоже жаловался, что казна не способна выплатить долги из-за затянувшейся войны с Москвой, хотя «многие именья, места, дворы, волости наши заставами заведены суть» [2, с. 84]. В 1569 г. ситуация ничуть не изменилась [3, с. 29]. Не в пользу казны говорит и «наука некоторым паном радам», данная королем в 1571 г., так как надо выбирать, которые замки Полоцкой земли «зрушыти а которые zostавены быти мають и чым их опатровати и добудовывати», когда на это средств нет [3, с. 97].

Нет надобности обсуждать формуляр и содержание «заставных листов», так как они великокняжеской канцелярией были выработаны еще до Первого Статута. Напомним только, что в таком «листе» подробно перечислялось передаваемое в залог имущество, доходы, которые получал великий князь от залогового имения и которые теперь переходили к залогодержателю. Кроме того, при вводе залогодержателя во владение и при выкупе имения составлялись инвентари. После ввода во владение местные власти временно теряли свои полномочия, хотя урядники не всегда следовали этому правилу и великому князю приходилось требовать от них соблюдения норм залогового права [2, с. 39; 3, с. 26–27]. Оговаривались и разные другие условия. Во всех великокняжеских залогах, как, впрочем, и в

статутах, четко определена воинская повинность – с великокняжеских она не отбывалась [13, с. 151; 6, с. 66] (с частными «заставами» дела обстояли сложнее). Но в залогах господаря этого периода появляется новое условие – обязанность залогодержателя по сбору серебрины [2, с. 167; 5, с. 190, 215].

Источники подтверждают утвердившееся в историографии мнение, что сроки залога (не обозначены в статутах) зависели от воли сторон и указывались в залоговых записях [12, с. 93; 9, с. 17]. В более ранних великокняжеских записях конкретности по этому вопросу мало; чаще встречается фраза «пока пенези отложим», «до живота своего» (т. е. имеем дело с нетерминированной «заставой»). Проанализированным нами актам, наоборот, свойственно преобладание терминированного залога – почти все записи даны на определенное время: на один или на три года [1, с. 44; 2, с. 165, 263; 5, с. 187, 210]. Одна из записей позволяет делать предположение о 4–5-летнем сроке, а продолжительность «заставы» на Пеняны и Купишки – 10 лет [2, с. 321, 219–221]. Исключение составляет подтверждение «заставы» на Любошаны кухмистровичу Миколаю Ясенскому, который перенял ее после смерти отца. Эта «застава» длилась уже 10 лет, но анализ документа подталкивает на мысль, что Любошаны еще в 1560 г. были заставлены на неопределенный срок («пока пенези [т. е. 8000 коп грош] отложим») [2, с. 251–252], т. е. имеем более ранний случай нетерминированного залога.

Но даже указанные конкретные и непродолжительные сроки вовсе не означали, что «заставы» выкупались казной в назначенное время. Тут уместно вспомнить норму выкупа «заставы», зафиксированную в 15-й статье VII раздела Второго Статута: если какую-то недвижимость, заложенную «на рок», по истечении термина залогодатель не выкупил, тогда залогодержатель «тую заставу маеть держати, аж до другого року не можеть окуповати» [6, с. 154]. Это значит, что если «застава» по истечении 3-летнего термина не выкупалась, то следующий термин для ее выкупа наступал только через 3 года [5, с. 214]. Но бывали случаи, когда в силу каких-то причин (в документах они не указываются), эта норма к великокняжеским «заставам» не применялась и, после ее невыкупа в срок, дата последующего возможного выкупа устанавливалась на каждый год [1, с. 48, 55]. Иногда великий князь позволял третьему лицу выкупить великокняжескую «заставу» и такое лицо становилось новым залогодержателем, обычно на старых же условиях [2, с. 264]. Вообще, выкуп великокняжеских «застав» деньгами частных лиц – довольно частое явление [2, с. 138, 144, 242; 4, с. 69, 70]. За частные деньги великокняжеские «заставы» выкупались даже тогда, когда в залоговой записи отмечен выкуп деньгами казны, так как средств в казне не было [1, с. 45].

Продолжая тему о выкупе залога, надо заметить, что прямое запрещение выкупа «заставы» «между роков» в статьях Второго Статута отсутствует. Но на практике оно действовало – почти во всех «заставных листах» господаря находим обязательство, что «заставу» «межи роков (...)

выкуповати... не маем» [2, с. 166; 5, с. 189 и др.]. Правда, была во ВЛС норма (раздел VII, статья 15), которая позволяла выкупить залог раньше времени – это право получали наследники в случае смерти залогодателя [6, с. 154].

Но на практике нередко случалось, что великий князь-залогодатель не сдерживал обещания не выкупать заставу «между роков». Причиной этого чаще всего являлся произвол залогодержателя (увеличение налогов, установление новых повинностей, т. е. изменение условий залоговой сделки). В таком случае «застава» прерывалась, а залогодержателю возвращался долг. Противиться такому решению провинившийся не мог. При отказе принять деньги они оставались «на враде замку», а имение (двор, волость и т. д.) или возвращалось «к столу господарскому», или сразу же отдавалось в держание другому лицу [3, с. 57–59, 72–73].

Остальные документы великого князя не менее интересны.

Хотя ВЛС (раздел III, статья 9) «придерживался» старой нормы, что в ВКЛ ни урядов, ни имущества «въ держаньи и поживаньи и вечностей жадных чужоземцомь и заграничникомь» отдавать нельзя [6, с. 81], все же известен случай, совершенный вопреки этому запрету. О нем говорится в документе от 1568 г., хотя события происходили еще до принятия ВЛС (по крайней мере, до конца мая 1565 г.). В документе говорится, что двор Крожи «с местечком... также з бояры, з фолварки» был заставлен супружеской паре – подданным Англии, которые за 3666 талеров некоторое время это имущество «в держанью своем мели» [2, с. 143–144]. При их отъезде «заставу» своими деньгами «за волею» господаря выкупил виленский воевода Николай Радзивилл (Черный) [10, с. 234] (в 1568 г. дело ведет его сын).

Среди документов встречаются и такие, которые показывают, что великий князь иногда сам отступал от норм Статута. 5-я статья VII раздела гласила, что, известив господаря, каждому позволено «куплю и выслугу отдати и продати и кому хотечы записати». В противоположном случае «лист... mocy никоторое мети не будет» [6, с. 150–151]. На практике такие нарушения встречались [2, с. 92, 187–188, 209–211] и всегда подчеркивалось, что «такого права и дозволения [от господаря] не мел», «без особливого позволения... не могла шафовати [выслугою]» [2, с. 187, 92]. В соответствии с указанной нормой, такие сделки были незаконными и должны были аннулироваться. Но великий князь иногда «тот артыкул... на сторону» откладывал [2, с. 146] и на незаконную сделку смотрел сквозь пальцы. Оправданием во всех случаях служило одно обстоятельство – большие заслуги, «верные и цнотливые службы» приобретающего [2, с. 35, 187]. Приведем конкретный пример. Ротмистр Николай Венецыян держал село, которое, для выправы на службу земскую «пенезей требуючи», заставил землянину Ковенского повета. Не выкупив заложенное село и не оставив наследников, Венецыян умер, а залогодержатель заложил село третьему лицу (ротмистру Курницкому). И только когда последний

обратился к господарю с просьбой пожаловать это село «на вечность», выяснилось, что покойный Венецыян не имел разрешения господаря на диспонирувание выслугой (значит, не мог и заложить). Но верная служба Курницкого и ходатайство некоторых членов Панской рады стали весомее закона и великий князь данину «на вечность» Курницкому подтвердил [2, с. 187–188].

Это далеко не вся информация по реализации норм залогового права, которую можно найти в великокняжеских документах за этот период, но резюмируя, можно согласиться с В.И. Пичетой, что ВЛС не внес изменений «в сущность статутного заставного права», которая выражена в статьях 14–16, 18, 19 его VII раздела [17, с. 485]. Однако повседневная жизнь опять оказалась богаче всех кодексов.

Список источников и литературы

1. Lietuvos Metrika (1566–1572). *Viešųjų reikalų knyga 8.* – Vilnius, 1999.
2. Lietuvos Metrika (1566–1574). *Užrašymų knyga 51.* – Vilnius, 2000.
3. Lietuvos Metrika (1569–1571). *Viešųjų reikalų knyga 10.* – Vilnius, 2001.
4. Lietuvos Metrika (1569–1570). *Užrašymų knyga 52.* – Vilnius, 2004.
5. Архив Юго-Западной России. – Т. VI, ч. 8. – Киев, 1911.
6. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Саголін, Я.А. Юхо. – Мінск, 2003.
7. Adamus, J. *Zastaw w prawie litewskiem XV i XVI wieku* / J. Adamus. – Lwów, 1925.
8. Lesmaitis, G. *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje–1570 m.: daktaro disertacija* / G. Lesmaitis. – Kaunas, 2005.
9. Steponavičienė, L. *Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.)* / L. Steponavičienė // *Lietuvos istorijos studijos.* – 2002. – Т. 10. – Р. 9–21.
10. *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku.* Spisy / opr. H. Lulewicz i A. Rachuba. – Kórnik, 1994.
11. Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)* / I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. – Vilnius, 2001.
12. Владимирский-Буданов, М.Ф. Заставное владение // М.Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Т. VI, ч. 8. – С. 1–113.
13. Лазутка, С. Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. – Вильнюс, 2004.
14. Лазутка, С. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529 г.) и их источники / С. Лазутка, Л. Ульвидайте // *Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР.* История. – 1990. – Т. 31. – С. 40–76.
15. Максимейко, Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Н.А. Максимейко. – Харьков, 1902.
16. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов рады Великого княжества Литовского / И. Малиновский. – Томск, 1901.
17. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. / В.И. Пичета. – Москва, 1961. – С. 198–206, 473–486.

Д.Н. Скютте

О ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ ЖЕНЩИНЫ ПО СТАТУТУ ВКЛ 1588 г.

Статут ВКЛ 1588 г. [1], сочетая нормы феодального и буржуазного общественного строя, де-юре закреплял формальное равенство всех перед законом. Де-факто и в силу иных норм Статута принцип равенства перед законом не соблюдался. Правоспособность ряда категорий населения, исходя из сословного положения, вероисповедания, национальности, места проживания, возраста и др. признаков, ограничивалась. Наиболее полной правоспособностью обладали представители высшего сословия мужского пола. Пол также являлся основанием ограничения правоспособности. Определяющим в формировании правового статуса женщины являлась ее сословная принадлежность – т. е., помимо межполового, существовало еще и внутривидовое неравенство. Данная тенденция вписывалась в общеевропейский процесс генезиса правового положения женщин. Однако в ряде своих норм Статут, будучи, по мнению большинства ученых, наиболее совершенным, прогрессивным памятником права Европы феодального периода, сделал шаг вперед в этом отношении. Нормы о правовом положении женщин содержались практически во всех разделах, но в основном, в разделах, посвященных гражданскому и семейному праву (разд. V–VIII), закрепляя за женщиной частную сферу жизнедеятельности.

Гражданская дееспособность наступала у женщин с 13 лет (у мужчин – с 18 лет) и совпадала с минимальным возрастом вступления в брак (разд. VI, ст. 1).

Женщина любого сословия могла иметь имущество и передавать его по наследству. Наследственное право существенно ущемляло ее права. Так, жена не входила в число наследников по закону; дети, рожденные не в церковном браке, признавались незаконнорожденными, и не могли наследовать после отца (разд. III, ст. 28); женщины не могли выступать свидетелями при составлении завещания или скреплять его печатью (разд. VIII, ст. 5). Правовой статус отцовского и материнского наследства по завещанию был неравным. Дети мужского и женского пола имели право наследования, однако, дочери получали ¼ отцовской собственности, а сыновья наследовали недвижимое имущество. Материнское имущество дочери наследовали в равных долях с братьями (разд. V, ст. 14).

В случае смерти отца при отсутствии завещания опека над детьми устанавливалась родственниками по отцовской линии, при их отсутствии – по материнской линии (разд. VI, ст. 3). Малолетние дети жили вместе с матерью: девочки – до замужества, мальчики – до 7 лет. Опекуньи предоставляли матери средства на содержание детей. Без их согласия мать не имела права выдать дочь замуж (разд. V, ст. 11).

Жена или дети простолюдина могли получить лишь 1/3 часть его имущества (разд. VIII, ст. 9). 2/3 шло в доход феодала, на землях которого жил покойный и в пользу которого отбывал повинности. В случае смерти человека из числа «людей бедных» и отсутствии у жены приданого, она наследовала 1/3 от совместно нажитого имущества и 2/3 отходило детям от данного брака (при их отсутствии – вдове) (разд. V, ст. 21).

Существовало 7 причин, по которым отец и мать могли отречься от сыновей или дочерей: 1) насилие в отношении родителей; 2) хищение родительского имущества; 3) требование о вынесении родителям смертного приговора (исключение – в целях государственной пользы); 4) отказ от поручительства за родителей; 5) отказ от содержания престарелых родителей; 6) отказ от выкупа/освобождения родителей из плена при одновременном пользовании их имуществом; 7) для дочерей устанавливалось дополнительное основание – добрачное прелюбодеяние (разд. VIII, ст. 7). Отречение влекло лишение права на наследство родителей.

Семейное право по Статуту 1588 г. сохраняло влияние церковного права, религиозных обрядов и норм древнего обычного права.

Условиями законности брака выступали правильно оформленный договор о «вено», отсутствии кровного родства до четвертого колена, своячества до третьего колена и не расторгнутого брака (разд. V, ст. 22), церковное венчание, свободное волеизъявление сторон (разд. III, ст. 39).

Как было указано выше, вступать в брак могли девушки, достигшие 13 лет. До замужества они находились под опекой родителей. Родители (лица, заменяющие их) должны были выдавать девушек замуж, выделяя 1/4 часть имущества в качестве приданого (разд. V, ст. 3).

Заключение брака происходило в несколько этапов: сватовство, достижение договоренности, обручение, свадьба. Обручение с согласия обеих сторон могло происходить тогда, когда будущие супруги были еще детьми. Первой выдавалась замуж старшая дочь, затем остальные.

Значительное внимание при заключении брака Статут уделял регулированию имущественных отношений. При обручении стороны, как правило, в лице родителей, договаривались о приданом и иных имущественных отношениях будущих супругов. Составлялось письменное соглашение о приданом, «вено» (материальном обеспечении приданого жены, составляющем 1/3 имущества мужа), обеспечении прав на совместную и личную собственность. Правильной записи «вено» придавалось большое значение, ибо от этого зависело наследование имущества женой, детьми или мужем в случае смерти одного из супругов.

После обручения в обязательном порядке отправлялись свадебные обряды. Свадьба представляла собой не только семейное торжество, но и придавала гражданскую известность и подтверждение союзу, свидетельствовала о законности заключенного брака.

Брак заключался с согласия родителей (в случае их смерти – близких родственников). При его отсутствии девушка лишалась приданого и права на наследство родителей (разд. V, ст. 8). Если же родственники запрещали девушке выходить замуж за избранника, она могла получить разрешение на брак от государственной администрации, и тогда право на приданое и другое имущество за ней сохранялось (разд. V, ст. 9). При вступлении в брак феодально-зависимых крестьян, если женщина выходила замуж за человека из другой местности, обязательным являлось согласие хозяина.

Необходимо отметить, что сословный статус женщины при вступлении в брак определялся статусом мужа. Так, в случае заключения брака между шляхтичем и женщиной простого происхождения, она и их совместные дети признавались шляхтичами, однако при расторжении этого брака и вступлении женщиной в новый брак ее сословный статус определялся статусом нового мужа (разд. III, ст. 20).

Главой семьи был муж. Он выступал в качестве законного представителя семьи в государственных и судебных учреждениях. Имущественные отношения между супругами зависели, прежде всего, от того, каким имуществом они располагали при вступлении в брак. Личные отношения определялись происхождением, имущественным положением, личностными характеристиками. Нередко жена самостоятельно или совместно с мужем решала финансовые вопросы, заключала сделки, отстаивала свои права в суде. Признание Статутом имущественных прав женщин и прав в отношении детей предоставило ей некоторую свободу в качестве хозяйки дома, повысило ее социальный статус.

Широкие права в распоряжении имуществом делали супругов в материальном отношении независимыми, что, с одной стороны, гарантировало женщине определенную степень равенства в семье, а с другой, при отсутствии взаимных чувств могло привести к распаду семьи.

До принятия Статута 1588 г. брак расторгался при соблюдении несложной процедуры в гродском суде (для мещан, проживавших в городе с магдебургским правом, – в магистрате). Развод крестьян оформлялся духовенством, местной администрацией или феодалом. Духовенство выступало против этой практики и единственным основанием расторжения брака признавало смерть одного из супругов. Статут ввел обязательное расторжение брака во всех случаях в церковном суде и расширил перечень оснований его расторжения.

Причинами развода являлись кровное родство (разд. V, ст. 20, 22), совершение тяжкого преступления мужем или женой – особенно, если за этим следовало изгнание из государства и жена считалась вдовой, а дети – сиротами (разд. XI, ст. 5); тяжелая болезнь мужа или жены, неспособность к продолжению рода; уход одного из супругов в монастырь; супружеская неверность; прелюбодеяние. Поскольку за неверность и прелюбодеяние полагалась смертная казнь, со смертью одного из супругов брак

аннулировался (разд. XIV, ст.ст. 29, 30). Недействительным по закону брак признавался в случае его заключения при наличии предыдущего не расторгнутого (разд. V, ст. 22).

Причина расторжения брака влияла на правовой статус имущества супругов. Если вина лежала на муже, жена оставалась на его обеспечении. В случае виновности жены она теряла приданое и «вено». При наличии уважительных причин, например, кровного родства, жене оставалось приданое, а мужу – «вено» (разд. V, ст. 20).

Отдельно необходимо отметить особенности правового положения женщины-вдовы. Она обладала более широким объемом прав, нежели замужняя женщина. В частности, вдова могла самостоятельно вести свои дела в суде или поручать их адвокату. Если овдовевшая женщина имела «вено» от покойного мужа, она получала 1/3 имущества мужа в пожизненное владение (разд. V, ст. 1, 2). Наследниками данного имущества были дети (совершеннолетние сыновья) или родственники по мужской линии (разд. V, ст. 5). В случае бездетности вдовы она оставалась на своем «вене», могла наследовать все совместно нажитое в браке имущество, а оставшееся имущество переходило близким родственникам (разд. V, ст. 6, 21).

Когда вдова имела несовершеннолетних детей, и муж оформил перед смертью документ, согласно которому жена назначалась опекуном детей и имущества, женщина впоследствии могла владеть и управлять имуществом при условии, «чтобы вреда и имущественных потерь не было» (разд. V, ст. 11). По достижении детьми совершеннолетия они вступают в наследование и могут самостоятельно управлять и распоряжаться причитающимся им имуществом. Вдова же продолжает владеть 1/3 имущества покойного мужа. Если запись о «вено» не была оформлена, после смерти мужа жена теряла все имущество, внесенное ею в семью, даже если бы оно превышало размер «вена».

Если вдова вступала в брак (в т. ч. бездетная невенчанная), близкие должны были уплатить 30 коп грошей приданого (разд. V, ст. 1, 6). Дополнительным условием признания законности такого брака для вдовы-шляхтянки было требование об истечении 6-месячного срока до заключения нового брака под угрозой утраты «вено», а при его отсутствии – уплаты 12 рублей штрафа в пользу детей или близких покойного мужа по их требованию (разд. V, ст. 13). Если женщина имела «вено» от первого мужа, то от второго «не должна вена записанного иметь» (разд. V, ст. 16). Но в случае смерти второго мужа и наличия совместных детей женщина получала равную с детьми долю в имуществе покойного на правах пожизненного владения. Доля вдовы уменьшалась, если от покойного был только один ребенок: в этом случае она могла рассчитывать на 1/3 имущества, полагающегося ребенку, или 1/3 имущества близких, которая после ее смерти переходила близким родственникам (разд. V, ст. 16).

Вдова-шляхтянка, заключившая брак с простолюдином без согласия родственников, теряла право наследования имущества родителей и покойного супруга (разд. V, ст. 12).

В случае смерти жены внесенное в дом мужа приданое возвращалось в дом, из которого она вышла замуж, т. е. ее родственникам (разд. V, ст. 19).

В нормах семейного права усматривается изменение идеала женщины высшего сословия. С распространением на Беларуси идей Ренессанса, повышением роли светского писаного права в женщине-шляхтянке начинают приветствоваться скромность, благородство, воспитательные качества и умение вести хозяйство. Это обуславливает изменение правовых норм моральной направленности: смертная казнь вводится за супружескую измену (разд. XIV, ст. 29), прелюбодеяние (разд. XIV, ст. 30), сводничество (разд. XIV, ст. 31), аборт (разд. XI, ст. 60).

В целом Статут предусматривал особую защиту прав и интересов женщин уголовно-правовыми нормами. Происходила гуманизация наказаний (запрет на смертную казнь беременной женщины – разд. XI, ст. 34), ответственность за преступления, где потерпевшей выступала женщина, была более высокой и денежные взыскания уплачивались в двойном размере; вводились специальные составы преступлений: убийство жены (разд. XI, ст. 6), убийство матери или дочери (разд. XI, ст. 7), убийство сестры в целях завладения имуществом (разд. XI, ст. 8), принуждение женщины к вступлению в брак (разд. XI, ст. 13), причинение смерти или телесных повреждений беременной женщине-шляхтянке (разд. XI, ст. 15), убийство замужней шляхтянки (разд. XI, ст. 46), грабеж женщины-шляхтянки (разд. XIII, ст. 3) и некоторые другие. Государственное преследование по большинству категорий дел по этим статьям носило публичный характер.

Процессуальная правоспособность женщины была ограничена. Хотя в земских поветовых книгах сохранились записи о женщинах-истцах, по Статуту в суде женщина могла выступать только в качестве свидетеля. В отношении женщин не могли применяться пытки.

Женщины не обладали политическими правами. Они не могли быть избраны в качестве депутатов на сейм, не принимали участия в поветовых сеймиках, не имели права занимать должности высших и местных должностных лиц, быть судьями.

Таким образом, наибольшим объемом правоспособности обладала бездетная вдова-шляхтянка, имевшая «вено». Нормы Статута 1588 г., регулирующие положение женщин, несмотря на ряд негативных черт, характерных любому феодальному праву и обусловленных влиянием церковного права как носителя традиционных, консервативных ценностей, расширяли объем прав женщин, существенно улучшали их положение в обществе, отражая общую тенденцию к гуманизации правовой сферы.

Список источников

1. Статут ВКЛ 1588 г. – Минск: Беларусь, 2005. – 207 с.

**АБШЧЫННЫ (КОПНЫ) СУД У ДЗЯРЖАЎНАЙ СУДОВАЙ
СІСТЭМЕ ВКЛ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI –
ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII стст.**

Другая палова XVI ст. у гісторыі Вялікага княства Літоўскага адзначана шматлікімі рэфарматарскімі падзеямі ў розных галінах дзяржаўнага і грамадскага жыцця. Такой насычанасці на з’явы і змены не мае ніякі іншы перыяд гісторыі ВКЛ. Назавем толькі вялікую аграрную рэформу і яе галоўны дакумент «Уставу на валокі» ад 1 красавіка 1557 г., Люблінскую унію 1569 г. і Берасцейскую унію 1596 г., Статуты ВКЛ 1566 г. і 1588 г., адміністрацыйна-тэрытарыяльную рэформу 1565–1566 гг. і інш. Толькі пералік згаданых мерапрыемстваў паказвае, што іх ажыццяўленне не магло не паўплываць радыкальна на эканамічную, канфесійную і сацыяльную сітуацыю ў ВКЛ.

Судовая сістэма, якая склалася на тэрыторыі Беларусі ў XVI – першай палове XVII стст., была дастаткова складанай і не ў поўнай меры адрэгуляванай у Статутах ВКЛ і соймавых пастановах. Верхнюю частку гэтай судовай сістэмы складалі суды вышэйшых дзяржаўных інстытуцый: гаспадарскі суд, суд паноў Рады і соймавы суд. З 1581 г. вышэйшай судовай інстанцыяй у дзяржаве стаў Трыбунал Вялікага княства Літоўскага, які станаўіўся і вышэйшым апеляцыйным судом для ўсяго насельніцтва. Аснову ж гэтай судовай сістэмы складала заканадаўча аформленая структура судаводства для найвышэйшага саслоўя – шляхты. Саслоўныя шляхецкія суды (гродскія, земскія, падкаморскія, канфедэрацкія) былі ў значнай ступені самастойнымі, адзеленымі ад органаў дзяржаўнага ўпраўлення, што дазволіла некаторым даследчыкам лічыць, што яны створаны ў адпаведнасці з тэорыяй раздзялення ўлад [9, с. 115]. Акрамя таго, у ВКЛ меліся суды, якія дзейнічалі з улікам канфесійнай (хрысціянне, іудзеі, мусульмане) ці сацыяльна-эканамічнай (мяшчане, сяляне) спецыфікі жыцця асобных груп насельніцтва. Функцыі гэтых судоў былі вельмі слаба адлюстраваны ў заканадаўстве, а іх дзейнасць была заснавана на царкоўным альбо звычайным праве.

Да апошняй групы належаў і абшчынны копны суд, які хоць і быў прызнаны ўладамі, але дзейнічаў на аснове звычайнага права. Нягледзячы на гэта, ён існаваў у якасці судовага інстытута з дастаткова шырокай сферай дзеяння і шырокімі паўнамоцтвамі. Копны суд мог вырашаць любыя справы як унутры канкрэтнай сялянскай абшчыны, так і рэгуляваць міжабшчынныя адносіны (паміж рознымі сёламі і нават воласцямі), а таксама паміж асобнымі людзьмі. Яго кампетэнцыя распаўсюджвалася не толькі на сялянства, у некаторых выпадках копныя суды разглядалі справы, у якіх адказчыкамі выступалі жыхары гарадоў і мястэчак, а то і шляхта. Паступова, з умацаваннем права пісанага, копныя суды пачалі побач з

традыцыйным правам карыстацца ў сваёй практыцы палажэннямі Статутаў ВКЛ.

Звяртае на сябе ўвагу, што разам з кадыфікацыяй заканадаўства, усталяваннем перавагаў пісанага права, якое было правам правячага класа, над правам непісаным, традыцыйным, правам, якім карысталіся ў асноўным «людзі простыя», члены сельскіх і гарадскіх абшчын, у ВКЛ не адбылося поўнай адмены ці забароны апошняга, як і копных судоў, якія гэтым правам карысталіся. Больш за тое, крыніцы сведчаць, напрыклад, што ў разглядаемы час суд грамады (копны суд) быў уключаны ў сістэму дзяржаўнага судаводства, стаў адным з элементаў дзяржаўнай судовай сістэмы. Натуральна, адбылася пэўная рэгламентацыя дзейнасці копных судоў, павялічылася залежнасць іх рашэнняў ад усталяваных у дзяржаве юрыдычных нормаў. Але само захаванне копных судоў стала сведчаннем таго, што ўлады прызнавалі факт існавання ў ВКЛ такога інстытута сялянскага самакіравання як абшчына (грамада).

Важнымі паказчыкамі таго, што копныя суды сталі элементамі агульнадзяржаўнай судовай сістэмы, стала ўключэнне палажэнняў аб рэгламентацыі іх дзейнасці ў Статут ВКЛ 1588 г., вызначэнне дзяржаўнымі чыноўнікамі месцаў, дзе маглі адбывацца пасяджэнні такіх судоў, абавязковая прысутнасць на іх прадстаўнікоў бліжэйшых гродскіх (замкавых) судоў (возных альбо віжаў) і ўнясенне ў адпаведныя судовыя кнігі запісаў аб ходзе судовага працэсу падчас копнага суда і прынятых там рашэннях і інш.

Толькі ў спецыяльным томе «Актаў Віленскай археаграфічнай камісіі», які называецца «Акты аб копных судах», утрымліваецца больш за 400 такіх судовых запісаў, выяўленых у асноўным у судовых кнігах Берасцейскага, Ваўкавыскага, Гарадзенскага, Лідскага, Мазырскага, Менскага, Наваградскага, Пінскага, Слуцкага і Слонімскага гродскіх судоў за 1560–1699 гг. [1]. Больш за тое, нам пашчасціла знайсці дакумент, які сведчыць, што былі выпадкі, калі справа аб невыкананні рашэнняў копнага суда выносілася на разгляд найвышэйшага суда ВКЛ – Трыбунала, як вышэйшай апеляцыйнай інстанцыі, а пазней ў справу быў вымушаны ўмяшацца сам кіраўнік дзяржавы [10, с. 357].

Суд грамады ў тагачасных юрыдычных дакументах называўся «капа», а ў гістарычнай літаратуры для яго абазначэння ўсталяваліся таксама выразы «копны», альбо абшчынны суд. Для разглядаемага перыяду, дарэчы, мы не маем і дакладнай назвы самой сельскай абшчыны. Выраз «абшчына» быў прыўнесены ў беларускую рэчаіснасць пасля далучэння нашых земляў да Расійскай імперыі і ўвядзення ў 1797 г. «Палажэння аб валасным і сельскім ўпраўленні», паводле якога ствараліся сельскія таварыствы («общества»). Дарэчы і тэрмін «грамада», як паказваюць крыніцы, з’явіўся на тэрыторыі Беларусі не раней сярэдзіны XVII ст. Прышоў ён да нас з польскай мовы. Першае вядомае нам ужыванне гэтага тэрміна адносна тэрыторыі Беларусі – гэта «Устава чыншаў і павіннасцяў»,

выдадзена каралём Міхалам Карыбутам Вішнявецкім (1669–1673 гг.) «грамадзе вёскі Рэчыца, належачай да Берасцейскай эканоміі» [2, с. 1].

У XVI–XVII стст. у крыніцах для абазначэння сельскай грамады часцей за ўсё ўжываліся такія тэрміны як «воласць», «весь», «сяло» і нават «капа». Апошні мог абазначаць не абшчыну, як сацыяльны інстытут, а грамаду, як вялікую колькасць людзей, сабраных у адным месцы, якія прадстаўлялі пэўны населены пункт ці былі аб'яднанай нейкай агульнай справай. Больш за тое, крыніцы могуць падаваць і іншыя, нетыповыя вызначэнні як сельскай грамады, так і копнага суда, якія неабходна выкарыстоўваць толькі з улікам усяго кантэксту дакумента. Як раўназначныя для абазначэння сельскай абшчыны мы будзем ужываць тэрміны «абшчына» і «грамада», а для суда абшчыны «копны суд» і «капа».

Першыя спробы рэгулявання старадаўняга традыцыйнага права назіраюцца ўжо ў Статуце ВКЛ 1529 г. Так, у раздзеле «О судьях» напачатку сцвярджалася, што «... кождый воевода наш и староста, и маршалок земский и маршалок дворный, и державцы наши кождый в своем повете не мають подданных наших иначе судити и справовати, леч тыми писаными правы, которые всем подданным нашим Великого князства дали» [4, с. 158]. Разам з тым, напрыканцы гэтага раздзела ўдакладнялася: «А которых бы артыкулов не было ещо в тых правах выписано, тогды тое право маеть сужоно быти водлуг старого обычая» [4, с. 160]. Заканадаўца тут вельмі выразна паказаў як прыярытэт права пісанага, так і вымушанае захаванне традыцыі, права звычайнага. У Статуце 1529 г. утрымліваюцца і адны з першых згадак пра капю, якая разумелася тут, у першую чаргу, як шляхецкі пазямельны суд, які праводзіўся на межах спрэчных тэрыторый [4, с. 160, 220, 224]. На копныя суды, якія праходзілі ў сялянскіх абшчынах, заканадаўца ў дадзеным выпадку проста не звярнуў увагі, таму што Статут прызначаўся, галоўным чынам, для людзей вышэйшага стану.

У Статуце ВКЛ 1566 г. ужо дакладна зафіксавана не толькі тое, што капа з'яўляецца судом сельскай грамады («сяла»), але і тое, што яе рашэнні павінны прымацца пры ўдзеле прадстаўніка гродскага суда. Так, у артыкуле 6 «О гоненье следом в какой кольвек шкоде покраденной» гаворыцца, што ў выпадку крадзяжу жывёлы, альбо рэчаў «водле давного обычая» пачынаецца «ганенне следу» ад аднаго сяла да другога. «А естли бы тое село, до которого след приведен, от себе следу не вывели або от следу отбили, або выгнавши быдлом затоптали; на таком зостановившисе копа тая, где следу не отведено або отбито, мают послати по возного до вряду нашего замкового, и с тым возным и люди сторонные копа тую шкоду осумовати...» [7, с. 204].

У Статут ВКЛ 1588 г. была ўключана больш поўная фармулёўка адносна дзейнасці копных судаў, якая рабіла іх абавязковымі ў справах расследавання крадзяжоў, пазямельных спрэчак, чарадзеяства і некаторых іншых злачынстваў і распаўсюджвала дзейнасць гэтых судаў на ўсю тэрыторыю краіны: «А на Руси и инде, где здавна копы бывали, там мают

быти и тепер копы отправованы на старых коповицах тым обычаем, яко первой того бывало. А на тых теж местцах, где досель копы не бывали, таковым же порядком и поступком копы збираны и отправованы быти мають, яко ся и на Руси заховывало и заховуеть» [8, с. 337].

Больш за тое, Статут 1588 г. агаварыў межы судовай акругі копнага суда: «околицы вокол на мило со всех чотырех сторон» [8, с. 337] і абавязаў мясцовыя ўлады вызначыць па ваяводствах, там, дзе раней коп не было, пастаянныя месцы, дзе магла збірацца капа, – орган, які веў следства, разбіраў справу і выносіў прысуд. Абавязкі па вызначэнню такіх месцаў ускладваліся Статутам на падкаморыяў: «А естли бы уквивжоный злодейством хотел шкоды своее доходити копою, тогды вси в той околицы вокол на мило со всех чотырех сторон мають казати подданным своим на копу сходиться, а то ся маеть розумети вперед на тые местца, где досимест копы не бывали (выдзелена намі – В.Г.), которые коповища кождый подкоморий в повете своем назначити и села тых, хто ся там становити будеть, описати маеть [8, с. 337]. Заўважым, што гэта рабілася і там, дзе «досель копы не бывали». Д.Л. Пахілевіч з гэтай нагоды выказаў меркаванне, што Статут абавязаў падкаморыяў стварыць «копавыя цэнтры», якія аб'ядноўвалі сёлы на млію ў радыусе і не супадалі з адміністрацыйнымі адзінкамі [5, с. 126].

Норма, ўнесена ў Статут 1588 г., на месцах, хутчэй за усё, выконвалася дакладна. Так, 2 лютага 1590 г. гарадзенскі падкаморый Грыгорый Масальскі «оповедал и покладал, и ку записаню до книг земских отдал лист свой подкоморский на постановене и росписане во всем повете пэвных местц на коповища для схожэнья на копы для обыску шкоды од злодейства и выпытанью шкодников злодеев водле порадку права стародавнего земель русских и полских, яко о том, в праве посполитом в розделе чотырнадцатом, артыкул девятый, значне учыть» [3, с. 73–74]. 3 60 капавішчаў, прызначаных ў 1590 г. у Гарадзенскім павеце, 33 былі прызначаны «пры касцёле», 17 – «пры царкве», 5 – пры гаспадарскіх дварах, 3 – пры рынках і толькі 2 – «под гаем березовым» (у Гудзевічах і Лабне). Троцкі падкаморый князь Багдан Агінскі таксама ў тым жа годзе прызначаў месцы капавішчаў у Троцкім ваяводстве [6, с. XXI].

Той жа Грыгорый Масальскі сваім лістом не толькі абавязаў шляхту ў выпадку неабходнасці адпраўляць сваіх людзей на капю, але і вызначыў мінімальную колькасць прадстаўнікоў на судзе ад вёскі: «абы ся на кождом (капавішчы – В.Г.) становили люди в(аших) м(илостей) и урадов в(аших) м(илостей) зь сел по три чоловіеки. А подданных в(аших) м(илостей) шляхецких, у ког(о) чоловіеков десять, абы чоловіек десятый становилься. А в кого меньше, пятый будь и третий, а которие шляхта людей не мають, сами абы ставал на копы, зь села по три особы даючи, справу о собе и о своих суседов захованью и обжитю, и очищаючи себе и своих сусед звычайем и прикладом копь земель русских и полеских» [3, с. 75]. Такім чынам, дзяржава не толькі заканадаўча аформіла існаванне судаў грамады,

але пашырыла іх дзейнасць па тэрыторыю ўсяго ВКЛ, вызначыўшы нават квоту ўдзельнікаў судовага пасяджэння.

Аб тым, што рашэнні копнага суда павінны былі выконвацца нароўні з рашэннямі любых іншых судаў ВКЛ, сведчыць адна цікавая судовая справа, якая цягнулася з 1622 па 1623 г. і якая прайшла наступныя судовыя інстанцыі: копны суд – гродскі суд – Трыбунал ВКЛ – вялікі князь. Спрэчка ішла паміж князем Ярашам Жыжэмскім, падкаморыем мазырскім, які адстойваў інтарэсы свайго слугі зямліна Яна Федаровіча, з аднаго боку, і панам Янам Быкоўскім, дзедзічам маёнтка Пятаўшчызны і сяла Куркавіч, і панам Самуэлем Слаўскім, трымаўцам на той час сяла Куркавічы, з другога боку. Справа тычылася чарадзеяства. Селянін Барыс Слаўковіч, з сяла Куркавічы Менскага ваяводства, якое належала Яну Быкоўскаму і знаходзілася ў трыманні Самуэля Слаўскага, «в року прошлом тысяча шестьсот двадцать втором мца юня двадцат шостого дня взявши перед себе злый и незбожний умысл а непамятаючи на боязнь Божию и на срокость права посполитого смел и важыл ест попелнил чародейство а пришедши на власный кгрунт его Яна Федоровича в день светый недельный подчас Купала Руского нарвавши жита с коренем и колосом, когды у самом квете обвинул и тот кол з тым житом на могиле, где умерлый лежит, на кгрунте того Яна Федоровича, закопал. На котором том злом и незбожным учинку заразом тот Яном Федоровичем поймал был» [10, с. 357].

Натуральна, што Я. Федаровіч палічыў такіх дзеянні скіраваныя «на здоровье его Яна Федоровича, альбо ку шкоде не малой его» [1, с. 263]. Як сведчыць выпіс з гродскіх кніг Менскага суда ад 27 снежня 1622 г., калі Я. Федаровіч прывёў у сяло злоўленага ім Б. Слаўковіча і расказаў пра тое, што адбылося, назаўтра ўсе падданыя таго сяла сабраліся на капю. На капе Б. Слаўковіча «за признаньем его власным, быть винным узнали», але не прынялі ніякага прысуду і справу адклалі «до другое копы и большого згромаженья людей околичных» [1, с. 263]. Самога Б. Слаўковіча да другога этапу суда перадалі цівуну пана С. Слаўскага, які паабяцаў паставіць абвінавачваемага на наступную капю.

Але далей адбылося нешта незвычайнае. Пачаліся амбітныя спрэчкі паміж Самуэлем Слаўскім і рознымі прадстаўнікамі судовай сістэмы, галоўны змест якіх быў у тым, ці мае права копны суд разглядаць справы аб чарадзеястве і прымаць па іх судовае рашэнне. Пан С. Слаўскі не палічыў вінаватым свайго падданага і «не паметаючи на строкость права посполитого, а чинечи зволоку справедливости светое, так тому злочынцы, яко и всем подданым своим на копе становиться не казал и не становил ... [1, с. 264]. Капа, паслаўшы вознага разам са сваімі прадстаўнікамі да пана Слаўскага і не атрымаўшы адказу, улічваючы прызнанне Барыса Слаўковіча на палярэдняй капе, прыгаварыла апошняга да пакарання на смерць: «спаленем огнём осудила» [1, с. 264]. У пацвярджэнне такога рашэння капы падкаморый мазырскі, князь Яраш Жыжэмскі паклаў перад

судом «декрет копный з сознанием возных вписаний» і са спасылкай на адпаведныя артыкулы Статута ВКЛ 1588 г.

Пан С. Слаўскі заявіў на судзе адвод супраць такога рашэння, паколькі, на яго думку, справы аб чарадзеястве павінна разглядаць не капа, а гродскі суд: «якобы не копа о чары, але суд гродский, водлуг артыкулу тридцатого з розделу четвертого, судити мает» [1, с. 265].

У адказ на гэта Пётр Тышкевіч, ваявода і стараста менскі, які вёў у менскім судзе разглядаемую намі справу, не пагадзіўся з панам Слаўскім і загадаў паставіць перад ім, суддзёю, асуджанага на капе селяніна. Пасля адмовы С. Слаўскага гэта зрабіць, «видечи пана Славского упорным и права посполитого непослушным», Пётр Тышкевіч запісаў: «декрет копный во всем ствержаю, и того подданого Бориса Словиковичана покаранье водлуг того декрета вказую, абы пан Славский подданных своих и того Бориса Словиковича ... за недель две, на копе третьей ку покаранью поставил; а где бы того подданого на копе поставить не казал, ино того подданого Бориса Словиковича, где кольвек можно будет постигнувши, водлуг декрета копного, покарати. Которая справа, яко се у суду точила, до книг кгроцких Менских справ вечистых есть записана» [1, с. 265].

Здавалася, рашэнне прынята, зацверджана вышэйшай судовай інстанцыяй і павінна быць выканана. Але, як аказалася, С. Слаўскі адмовіўся выканаць не толькі пастанову капы, але і рашэнне Менскага гродскага суда. Вяўленья намі ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, у фондзе вядомага гісторыка Р. Меніцкага, матэрыялы паказваюць, што падкаморый мазырскі Я. Жыжэмскі 29 красавіка 1623 г. звярнуўся ў Трыбунал ВКЛ з просьбай прыцягнуць паноў Яна Федаравіча Быкоўскага і Самуэля Слаўскага да Трыбунальскага суду за невыкананне пастановы (дэкрэтаў) капы і гродскага суда [10, с. 357].

Вынікам стаў ліст караля і вялікага князя Жыгімонта III у якім, у прыватнасці, гаварылася: «Земляном нашим воеводства Минского Яну Федоровичу Быковскому ... вечности а дедичу, а Самуэлю Андреевичу Славскому на сей час держачому заставаю села Куркович у воеводстве Минском лежачого. Жаловал на вас у суду нашего головного трибунального подкоморый наш повету Мозырского его милость князь Ярош Жиземский о том што ж дей вы Быковский и Славский маючи с ним подкоморим справу в кривде слуги и землянина его Яна Федоровича уделано от подданого вашего на име Бориса Словиковича в селе Курковичах домом мешкаючого ... В которой справе заховываючысе водлуг права посполитого его милость пан подкоморий запозвал вас до суду кродского Минского а за всказом на спаленье огнем того чародейника и отосланем от суду гродского до суду копного, в которой справе той абы был огнем спалон сталсе и декрет копный.

Нижли дей вы, Быковский и Славский, неслушне будучи права посполитого а заживаючи розмаитых фортелев и выкрентов счичичисе, якуюсь декретом того явно злочинцу и чародейника окрваочы так перед

судом кгородским, яко и на копе становитисе не казали и не становили и во всем декретом кгородском и копным спротивили. О што его милость пан подкоморый видечи явное спротивенство сам от себе в несланеню того мужика водлуг тых декретов суду кгородского и копного выш помененых особ перед суд наш головный Трибунальный от положенья сего позову за недель шест позывает, што вам часу права ширей положоно буде. Прото приказуем вам Быковский а Славский а ешче за сим позовом земским Менским перед судом нашим головным трибунальным в сем року тысяча шестсот двадцать третього в Вильни яко на року завёлом стали и во всем сем на жалобу его пана подкоморего усправедлили. Писан в Менску, року тысяча шестсот двадцать третего

Мца апреля двадцать девятого дня» [10, с. 357].

Такім чынам, матэрыялы гэтай судовай справы вельмі выразна паказваюць, што копныя суды сапраўды з’яўляліся часткай судовай сістэмы ВКЛ. Менавіта гэта ў спрэчцы са шляхціцамі Я. Быковскім і С. Слаўскім пацвердзілі Менскі гродскі суд, Трыбунал ВКЛ і сам вялікі князь. Як відаць, копныя суды функцыяніравалі ў судовай сістэме дзяржавы як самабытны, але рэгулюемы заканадаўствам судовы інстытут.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т. 18: Акты о копных судах. – Вильна, 1891.
2. Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве. – Zbiór z Muzeum Narodowego. – № 1168.
3. Бобер, І. Ліст падкаморага гарадзенскага Грыгорыя Масальскага насельніцтву Гарадзенскага пав. аб правілах склікання коп і прызначэнні месцаў капавішчаў / І. Бобер // *Архіварыус*. – Вып. I. – Мінск, 2001. – С. 72–76.
4. Первый Литовский Статут. – Т. II. – Ч. I. – Вильнюс, 1991.
5. Похилевич, Д.Л. Громада в західних воеводствах Велікаго Князівства Літовскаго після аграрной рэформы Жыгімонта Аўгуста / Д.Л. Похилевич // *Навукові запіскі Львівскаго державнаго універсітету імені Івана Франка*. – Т. X. Серія історична. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1949. – Вып. 3. – С. 103–130.
6. Спрогис, И. Предисловие / И. Спрогис // *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*. – Т. 18: Акты о копных судах. – Вильна, 1891. – С. XIX–LXI.
7. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінск, 2003.
8. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
9. Юхо, Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі / Я.А. Юхо. – Мінск: Універсітэцкае, 1992.
10. Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. – Ф. 599. Спр. 1. Арк. 3.

С.Б. Капыскі

УВЯДЗЕННЕ ЗЕМСКІХ СУДОЎ ПАВОДЛЕ ЗЕМСКАЙ РЭФОРМЫ 1565–1566 гг. (НА ПРЫКЛАДЗЕ СЛОНІМСКАГА ПАВЕТА)

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі праблема развіцця адміністрацыйных органаў Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. –

адна з найменш распрацаваных. Актыўная законатворчая праца вялася на працягу XVI ст. да стварэння Статутаў другой і трэцяй рэдакцый і новага адміністрацыйнага падзелу, які уніфікаваў розныя па сваёй структуры часткі дзяржавы. З пункту гледжання агульнага кантэксту гісторыі ВКЛ гэты працэс з’яўляўся працягам распачатай яшчэ Вітаўтам палітыкі ўмацавання дзяржавы за кошт аслаблення ці ліквідацыі ўлады ўдзельных князёў.

Адным з асноўных элементаў адміністрацыйнай сістэмы з’яўляюцца судовыя ўстановы. У феадальным грамадстве суды былі важным інструментам між– і ўнутрыаслоўных зносін. Таму вывучэнне судовай сістэмы ВКЛ дапамагае лепш зразумець гэтыя зносіны. Важную ролю судовых органаў у адміністрацыйнай сістэме ВКЛ падкрэслівае той факт, што ўвядзенне павятовых соймаў згодна з Віленскім земскім прывілеем 1565 г. і, адпаведна, вызначэнне павета як адміністрацыйнай адзінкі, адбывалася менавіта на аснове існуючай сістэмы судоў, падпарадкаваных вялікакняжацкай адміністрацыі [5, с. 155].

Адзін з буйнейшых і адзін з першых даследчыкаў праблем развіцця сацыяльных адносін і адміністрацыйных інстытутаў у ВКЛ Ф.І. Леантовіч у сваёй працы «Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины» [4, с. 9–54] даследаваў асобныя пытанні функцыянавання саслоўнага ладу ў дзяржаве ў XIV–XVI стст. Пытанні, звязаныя з судовымі ўстановамі XVI ст., спецыяльна даследаваны ім не былі, але асобныя аспекты развіцця інстытутаў мясцовага самакіравання, якія ўрэшце і трансфармаваліся ў судовыя органы, атрымалі пэўнае асвятленне.

Грунтоўна займаўся праблемай земскіх судоў І.І. Лаппо. У артыкуле «Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в.» ён разглядае працэдурную склад, развіццё судоў, галоўным чынам, пасля ўвядзення Статута ВКЛ 1588 г. Але аўтар не звярнуў увагу на сацыяльныя акалічнасці, звязаныя з функцыянаваннем суда. Адносная абмежаванасць выкарыстаных крыніц праявілася, напрыклад, у тым, што І.І. Лаппо па прэцэдэнту гарадзенскага суда зрабіў выснову, што да канца XVI ст. земскі суд існаваў у форме, больш падобнай да гродскага суда [2, с. 290–298], хоць нават павярхоўнае вывучэнне больш шырокага кола дакументаў не пацвярджае гэту выснову.

У манаграфіі «Великое Княжество Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-Русский повет и его сеймик» І.І. Лаппо звяртаецца да судовай сістэмы ВКЛ – разглядае земскія, павятовыя, падкаморскія суды [3, с. 109].

Гістарычная навука БССР мае не шмат дасягненняў у распрацоўцы праблемы прававога становішча беларускага насельніцтва ў XVI–XVII стст. Фактычна адзінай манаграфіяй, закранаўшай гэтую тэму, з’яўляецца праца Я.А. Юхо «Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.» [6, с. 12–19], у якой абагульнены і інтэрпрэтаваны з марксісцкага пункту погляду

асноўныя звесткі па прававой сістэме ВКЛ. Сканцэнтраваны асноўную ўвагу на характары права ВКЛ, агульнадзяржаўных і нарматыўных актах, судовую сістэму дзяржавы вучоны паказаў вельмі схематычна і амаль абышоў увагай судовую практыку.

Пачатак ажыццяўлення судовай рэформы і пераход да новай формы судаводства з'яўляецца малавывучанай навуковай праблемай, вартай даследчыцкай увагі.

Да ўвядзення ў 1566 г. земскіх судов і судаводства ў ніжэйшых адміністрацыйных адзінках ВКЛ ажыццяўлялася прадстаўніком мясцовай вялікакняжацкай адміністрацыі. Пры гэтым не рэгламентавалася канкрэтна, хто гэта будзе. У кнігах гарадзенскага павятовага суда за 1559 г., напрыклад, няма аніякай згадкі пра пасаду суддзі. Адсутнічала пэўная сістэма судавага справаводства. Судовыя пасяджэнні адбываліся не пасесійна, як пасля 1565 г., а па меры неабходнасці. Падрабязных запісаў па справах не вялося, фактычна толькі фіксавалася прычына спрэчкі або рэгістравалася скарга на нейкія дзеянні крымінальнага характару. Запісы з вынесенымі прысудамі сустракаюцца даволі рэдка; пры гэтым крыніцы і падставы прынятых рашэнняў не ўпамінаюцца [9].

Але нельга сцвярджаць, што адсутнічала любая сістэматычная дзейнасць у судовай справе. Паводле Статута 1529 г., у склад суда ўваходзілі павятовыя віжы, якія выконвалі пэўныя абавязкі, што потым будуць ускладзены на возных.

Пэўнае святло на акалічнасці ажыццяўлення земскай рэформы ў судовай сферы праліваюць дакументы земскага суда Слоніма за перыяд да і пасля рэформы 1565 г.

Існаванне ў Слоніме судовай установы, якая ў пэўнай ступені адпавядала парэформеннаму земскаму суду і нават мела такую ж назву, бярэ свой пачатак у 1555 г. Характэрна, што запіс 1555 г. у актавай кнізе аб увязненні ў Слоніме земскага суда амаль дэталёва супадае з аналагічным запісам 1566 г., які абвясчаў новы парадак судаводства, ужо паводле рэформы. Супадзенні датычаць агульных частак, якія апісваюць прычыны і ўмовы стварэння дакументаў. Такое амаль даслоўнае супадзенне ў дакументах, паміж якімі 10 гадоў розніцы, дазваляе зрабіць выснову аб існаванні узору для запісаў падобных актаў. Натуральна, у частцы, якая апісвае практычныя акалічнасці працы судов, маюцца істотныя разыходжанні. З 1555 г. у Слоніме існаваў земскі суд з прызначанымі вялікім князем чальцамі. Склад суда адпавядаў складу суда пасля рэформы 1566 г. – два суддзі (у парэформенным судзе былі суддзя і падсудак) і пісар. Усе чальцы былі жыхарамі Слонімскага павета і мелі ў ім «аселасць». Таксама шляхта абрала двух возных. Тым не менш, практычная дзейнасць земскага суда Слоніма ў дарэформеннае дзесяцігоддзе мела істотныя адрозненні ад тых асноў, якія былі закладзены ў земскай рэформе. Гэтыя адрозненні наступныя:

Не праводзіліся сесіі. Суд фактычна быў пастаянна дзеючым, у адрозненні ад парэформеннага, які збіраўся тры разы на год.

Возныя, якія абслугоўвалі земскі суд, не мелі дачынення да павятовага суда княжацкай адміністрацыі (паводле Статута 1566 г., возныя былі павятовым інстытутам, што абслугоўваў абодва суды, якія ў адпаведнасці са Статутам 1529 г. абслугоўвалі слугі мескія [1, с. 6]).

Не было пасады падкаморыя, зямельныя спрэчкі разглядаліся непасрэдна судовай камісіяй [1, с. 31].

Акрамя таго, у дарэформенны час у ВКЛ не існавала адназначна вызначаных паветаў як адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, таму ў дадзеным выпадку земскі суд выглядаў установай з неакрэсленай тэрыторыяй падпарадкавання.

Тым не менш, існаванне ўказанай вышэй установы ў Слоніме дае падставы сцвярджаць, што развіццё сацыяльна-палітычных адносін у ВКЛ прывяло да фарміравання шляхецкіх судовых устаноў, незалежных ад цэнтральнай улады, задоўга да земскай рэформы.

Адразу пасля ўвядзення рэформы шляхта Слонімскага павета, як таго патрабаваў Статут, з'ехалася на сойм у павятовы горад. Гэта адбылося 1 ліпеня 1565 г., бо актавая кніга пачынаецца менавіта з гэтай даты, або некалькімі днямі раней. На сойме былі агучаны новыя правілы судаводства. У кнізе гадваецца, што дакумент з новым парадкам адпраўлення суда быў дастаўлены праз «паслоў яго каралеўскай міласці пісарам земскім у кожны павет» і быў даступны ўсім жадаючым азнаёміцца з ім [7, спр. 1, арк. 21]. Узгадваецца таксама, што дакумент быў зацверджаны панамі раднымі і Мікалаем Радзівілам, ваяводай троцкім.

На гэтым соймаў былі агучаны імёны першых павятовых судовых урадоўцаў – суддзі, падсудка і пісара. Разам з ім былі прызначаны падкаморый, маршалак і ваявода [7, спр. 1, арк. 21].

Адвольнае прызначэнне вялікім князем выбарных урадоўцаў земскага суда не з'яўляецца чымсьці незвычайным. Тут, напэўна, можна правесці пэўную карэляцыю з наданнем новых правоў гарадам. Калі горад атрымліваў магдэбургскае права, то даволі часта вялікакняжацкая адміністрацыя самастойна прызначала частку ці нават усіх чальцоў першага складу магістрата.

У той жа кнізе ёсць запіс пра абранне возных: «И на тот час водлуг потребы обычаю права христианского на засаженю судов в замку господарском слонимском установили и обрали возных числом 8, которые тут на замку присягу учинили». Далей ідзе спіс возных і пералічэнне іх абавязкаў [7, спр. 1, арк. 22]. Такім чынам, прызначэнне возных ужо стала звычай для слонімскай шляхты. Тым больш, што з васьмі возных два засталіся з дарэформенных часоў. Пры гэтым можна дакладна вызначыць, што адзін з іх выконваў абавязкі, аналагічныя абавязкам «віжа і дзецкага» пры «уряде Слонимском» яшчэ да ўвядзення земскага суда [1, с. 15].

Калі звярнуцца да паўсядзённай судовай практыкі земскіх судаў пасля рэформы, то вымалёўваецца наступнае. Адразу пасля ўвядзення новых судаў шляхта яшчэ не прызвычалася да новага парадку судаводства. У Слоніме нават пасля зацвярджэння ўсіх новых судовых урадоўцаў у 1565–1566 гг. пасяджэнні адбываліся, як і да рэформы, без «рокаў». Толькі з 1567 г. іх пачынаюць прытрымлівацца. Што да формы запісу пратакола пасяджэння, які на той час выконваў таксама функцыі акта аб натарыяльнай рэгістрацыі дакумента на валоданне зямлёй, распіскі аб пазыцы і некаторых іншых афіцыйных дакументаў, то яна ў параўнанні з дарэформеннай амаль не змянілася [7, спр. 2]. Адзінай зменай стала перанайменне другога чальца камісіі ў падсудка. Імя пісара не ўпаміналася, як і да рэформы. Аналагічныя працэсы можна прасачыць у кнігах земскага суда Гродна, дзе адразу пасля ўвядзення новых правіл судаводства таксама не ўпамінаўся пісар у складзе судовай камісіі, і пасяджэнні адбываліся без уліку сесій [8, спр. 3]. Аднак сама сістэма запісаў, якая складалася ў Слоніме да рэформы, у асноўным адпавядала парэформеннай практыцы земскіх судаў ВКЛ. Характар спраў таксама не змяніўся. Па-ранейшаму, як і да рэформы, пераважалі эканамічныя спрэчкі і натарыяльныя справы, спарадычна трапляліся і скаргі па крымiнальным эпiзадам [7, спр. 1, арк. 46].

Такім чынам, правядзенне павятовай рэформы ў судовай яе частцы не адбывалася на непадрыхтаванай глебе. Неабходнасць мець незалежны ад вялікакняжацкай адміністрацыі суды, прынамсі, па гаспадарчых справах, добра ўсведамляла шляхта, якая вяла барацьбу за іх увядзенне. Форма, у якой існаваў пасля 1565 г. земскі суд Слоніма, была ў асноўным акрэслена яшчэ за дзесяць год да фактычнага ўвядзення земскіх судаў на ўсёй тэрыторыі ВКЛ. Увядзенне новых судовых устаноў адбывалася цэнтралізавана, з апорай на створаныя элементы шляхецкага самакіравання ў выглядзе павятовых сеймікаў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией для разбора и издания древних актов: в 39 т. – Вильно, 1895. – Т. 22: Акты Слонимского земского суда. – 457 с.
2. Лаппо, И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в. / И.И. Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – № 5. – С. 263–302.
3. Лаппо, И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский совет и его сеймик / И.И. Лаппо. – Юрьев, 1911. – 530 с.
4. Леонтович, Ф. Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины / Ф. Леонтович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1895. – № 5–6. – С. 4–54.
5. Радаман, А. Віленскі земскі прывілей 1565 г. / А. Радаман // Беларускі гістарычны агляд. – 2006. – Т. 12, сш. 1–2. – С. 133–161.
6. Юхо, И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И.А. Юхо – Минск, 1978. – 142 с.
7. Акты Слонимскага земскага суда 1565–1566 гг. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 1751. – Воп. 1. – Спр. 1, 2.
8. Акты Гродзенскага земскага суда 1559 г. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 1559. – Воп. 1. – Спр. 1, 3, ч. 1.

III. ЗНЕСНЯЯ ПАЛІТЫКА, ДЫПЛАМАТЫЯ

У.М. Конан

ІДЭЯ «САЮЗНАЙ ДЗЯРЖАВЫ» Ў XVI – ПАЧАТКУ XVII СТ.: ГЕАПАЛІТЫЧНЫ ПРАЕКТ ЛЬВА САПЕГІ

Гісторыя народаў на рэгіянальным і сусветным узроўнях – гэта часта аповяд пра войны з перапынкамі для пасляваеннага аднаўлення і падрыхтоўкі да новай вайны. Паводле Бібліі, вайна была ля пачатку Быцця, калі старшы сын нашых праайцоў Каін забіў па зайздрасці малодшага брата Авеля (Бц. 4:1–11). На ранніх этапах гісторыі войны былі формай выжывання аднаго племені за кошт другога. Але і цывілізацыі часта вырашалі свае спрэчкі, эканамічныя і сацыяльныя праблемы метадамі вайны, найболей паміж суседнімі дзяржавамі.

На этапах старажытнасці і Сярэднявекі ўзніклі вялікія імперыі, у рамках якіх хацелі пазбавіцца прыроднага стану *bellum omnium contra omnes* (Т. Гобс), каб забяспечыць прымусовы і хоць бы адносны мір. Але імперыі карысталіся метадамі падаўлення і асіміляцыі заваяваных народаў. Мабыць, таму яны заканамерна распадаліся. І тады спрацоўвала дыялектыка перахода пана ў раба і – наадварот – раба ў пана. Закон гісторыі, на які звярнуў увагу Г. Гегель у сваёй “Філасофіі права”. У эпоху Рымскай імперыі ўзнікла сістэма “саюзніцтва” – гэта калі імперыя, заваяваўшы суседнія народы, звязвала іх з сабою “саюзнай дамовай”, часовай і не стабільнай.

Але спрадвеку Бог надзяліў сваіх выбраннікаў пачуццём праўды і сумлення. Пасля прыняцця хрысціянства ўзнік рух да салідарнасці паміж народамі. Хоць дзяржавы заставаліся па сваёй сутнасці язычніцкімі, эгаістычнымі структурамі.

Вялікае Княства Літоўскае ўзнікла на мяжы хрысціянства і язычніцтва. Спакваля набываў дамінаванне унітарны (уніяцкі) шлях – утварэнне саюзнай дзяржавы на аснове дагаворнага права, пры захаванні суверэннасці аб’яднаных народаў, іх рэлігіі і этнічнай культуры.

Паняцце “унія” (познелатінскае *unio* – адзінства, яднанне) хрысціянскага паходжання. Зямная, недасканалая, але ўсё ж здзяйсненне запавету Нябеснага Настаўніка сваім вучням – першым хрысціянам: “Ойча святы, у імя Тваё, захавай тых, якіх мне даў, каб былі яны адно, як Мы адно” (Ян 17:11, 21–22). Уніяцкая ідэя была ля вытокаў ВКЛ на ўсіх этапах яго гістарычнага лёсу. Княства стала агульнай калыскай узгадвання беларускага, літоўскага, украінскага і іншых этнасаў, іх этнічнай культуры. Лакальныя канфлікты былі заўсёды. Але гэтае хрысціянскае адзінства зберагала іх ад ўзаемнага знішчэння і асіміляцыі. А таксама ад міжэтнічных ваенных канфліктаў. Бо гарантам іх гістарычнага выжывання была агульная Айчына – магутная дзяржава Альгерда, Вітаўта і іх спадкаемцаў. Больш за гэта, яна стала фактарам стабільнасці для Цэнтральнай і Усходняй

Еўропы, геапалітычным заслонам ад экспансіі з боку германскіх народаў (рыцарскія ордэны) і татара-мангольскай Залатой Арды, якая ў сярэдзіне XIII ст. захапіла ўсходнія і паўднёвыя рэгіёны Русі (цяперашняй цэнтральнай Расіі і часткі Украіны), пакінула свой фарпост – Крымскае ханства.

Геапалітычная напруга і лакальныя канфлікты ўзніклі паміж ВКЛ і Каралеўствам Польскім. На Захадзе ўзмацнялася пагроза для абедзвюх дзяржаў з боку Тэўтонскага і Лівонскага ордэнаў. Пазней на Усходзе аналагічная напруга ўзмацнялася ў выніку прэтэнзіі Маскоўскага княства на сярэдневяковую Беларусь і Украіну. Крэўская унія 1385 г. паміж ВКЛ і Каралеўствам Польскім на аснове суверэннасці абодвух народаў забяспечыла іх перамогу над Тэўтонскім ордэнам у Грунвальдскай бітве (у беларускіх летапісах – Дубровенская бітва, 15 ліпеня 1410 г.).

Але ўзнікла небяспека з Усходу і Поўдня – з боку вызваленай ад татара-мангольскага палону Маскоўскай дзяржавы і з боку Крымскага ханства. У войнах Масквы з ВКЛ 1500–1503 гг., 1507–1508 гг., 1512–1522 гг., 1534–1537 гг. маскоўскія князі Іван III і Васіль III, якія абвясцілі імперскую ідэалогію “Масква – трэці Рым”, імкнуліся заваяваць беларускія і ўкраінскія рэгіёны ВКЛ, спасылаючыся на адзінства веры і агульную “древнюю Русь”. Толькі дзякуючы бліскучым перамогаў у бітве пад Оршай (1514 г.) над маскоўскім войскам, пазней – перамозе пад Крычавам (1536 г.), а раней – перамозе над крымскімі татарамі пад Клецкам (1506 г.) удалося вярнуць страчаныя раней беларускія рэгіёны (Гомельскі і інш. паветы) і адбіць напады крымчакоў.

Пагроза адзінству ВКЛ узмацнілася ў шматгадовай Лівонскай вайне (1558–1583 гг.) Маскоўскага царства з Інфлянцкім рыцарскім ордэнам і ВКЛ за прыморскія тэрыторыі сучасных Латвіі і Эстоніі. На першым этапе вайны Іван IV заняў Полаччыну, разрабаваў Полацк і вывез вялікі палон (1563 г.). ВКЛ аказалася пад пагрозай акружэння з боку Маскоўскага царства, Швецыі і Крымскага ханства – васала Турцыі. У гэтых умовах па ініцыятыве палявога сойма беларускай шляхты пад Віцебскам пачалася падрыхтоўка да Люблінскай уніі (1569 г.), паводле якой ВКЛ і Польскае Каралеўства аб’ядналіся ў федэратыўную Рэч Паспалітую. У выніку новай уніі была выйграная Лівонская вайна, вызвалена Полаччына, а Інфлянцкія землі далучаны да Рэчы Паспалітай.

Якраз тады Леў Сапега на пасадзе падканцлера ВКЛ выканаў важнае дыпламатычнае даручэнне: узначаліў пасольства ў Маскву, дзе пасля смерці Івана IV было заключана перамір’е з новым царом Фёдарам Іванавічам. Да гэтай гістарычнай падзеі ВКЛ мела за сабой амаль два стагоддзі стварэння і падтрымкі дзяржаўнай уніі – аб’яднання эканамічных і ваенных сіл “саюзнай дзяржавы” на ўмовах захавання суверэннітэту яе стваральнікаў. Празорлівы палітык, патрыёт, дыпламат, адзін з аўтараў і рэдактар Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Леў Сапега быў нашым першым “хрысціянскім дэмакратам”, рыцарам яднання народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, змагаром за адзінства хрысціянскай рэлігіі. Гэтым пафасам яднання на аснове хрысціянскага брацтва тлумачыцца яго падтрымка Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г. На Брэсцкім царкоўным саборы

Л. Сапега быў каралеўскім камісарам. Падобна свайму папярэдніку, беларускаму асветніку і ўсходнеславянскаму першадрукару Францішку Скарыне, ён у сваіх праектах дзяржаўнага і рэлігійнага яднання і аказаўся, умоўна кажучы, хрысціянскім романтикам. У скарыназнаўстве была абгрунтавана гіпотэза, паводле якой пасля выдання ў Вільні зборніка “Апостал” з каментарыямі (1525 г.) Ф. Скарына пабываў у Маскве, каб пашыраць там кнігі Святога Пісання [1]. Наш асветнік быў сярод першых беларускіх місіянераў на абшарах Русі. Тады яго місія, як мяркуюць, закончылася выгнаннем асветніка і часовым спыненнем кнігадрукарскай справы ў ВКЛ.

Ідэя канфедэрацыі Маскоўскага царства і Рэчы Паспалітай ўзнікла на другім этапе Інфлянцкай (Лівонскай, 1558–1583 гг.) вайны пасля смерці апошняга прадстаўніка Ягелонскай дынастыі па мужчынскай лініі караля і вялікага князя Жыгімонта II (7 ліпеня 1572 г.). Гэта была прэлюдыя або дыпламатычны манеўр гетмана польнага Крыштафа Радзівіла па мянушцы Пярун (1547–1603 гг.), які ахоўваў паўночна-ўсходнюю мяжу дзяржавы, быў прыхільнікам большай самастойнасці ВКЛ. Дальні прыцэл гетмана меў на ўвазе аслабіць дамінаванне Польшчы ў федэрацыі, а з другога боку, звязаць рукі Масквы абавязкам “саюзнай дзяржавы”. Але мэты цара Івана IV была процілеглай: ён хацеў заключыць сепаратны саюз з ВКЛ, інакш кажучы, падкласці міну пад федэратыўную Рэч Паспалітую.

Пасля кароткага прабывання на пасадзе караля Генрыха Валуа (1574 г.), які не хацеў узяць шлюб з Ганнай Ягелонкай і ўцёк у сваю Францыю, каралём і вялікім князем быў выбраны таленавіты палкаводзец Стэфан Баторый. Пад яго кіраўніцтвам Рэч Паспалітая выйграла Інфлянцкую вайну. Цар Іван IV не вытрываў няўдачы і памёр (18 сакавіка 1584 г.).

Пасля нечаканай смерці Стэфана Баторыя ў Гародні (12 снежня 1586 г.) Леў Сапега зрабіў “ход канём” у сваім геапалітычным праекце: прапанаваў выбраць вялікім князем літоўскім і каралём польскім маскоўскага цара Фёдара – сына Івана IV (1587 г.). Канцлера Сапегу падтрымаў гетман Радзівіл Крыштаф Пярун – цесць Сапегі, які ў трэцім шлюбе меў за жонку Гальшку-Лізевету – дачку гетмана. Праект Сапегі і Радзівіла падтрымала паны-Рада ВКЛ. Пасля сустрэчы ў Маскве з Фёдарам Л. Сапега не без іроніі казаў пра яго: “Вялікі князь малы ростам, гаворыць ціха і надта марудна. Розуму ў яго, здаецца, небагата, а іншыя кажучы – зусім няма”.

Калі б геапалітычны праект Сапегі рэалізаваўся, і не Польшча тады, не Масква, а ВКЛ і Беларусь аказаліся цэнтрам самай вялікай у Еўропе “саюзнай дзяржавы”. Тым больш, што маскоўскі двор, асабліва не да канца пабітая Іванам Жахлівым апазіцыя, пагаджалася на чыста намінальную ўладу цара ў Рэчы Паспалітай. Маскоўскі пасол казаў: “Толькі выберыце сабе ў гаспадары нашага цара, будзеце пад яго царскаю рукою, а ўсім кіруюць самі ў Кароне Польскай і ў Вялікім Княстве па сваіх правах”. Перамагла партыя Замойскага на элекцыйным сойме 1587 г.: каралём польскім і вялікім князем літоўскім быў выбраны шведскі каралевіч Жыгімонт Ваза – ўнук па матчынай лініі Жыгімонта Старога [2].

Пасля няўдачы свайго геапалітычнага праекта Л. Сапега і Крыштаф Радзівіл “адыграліся” на выдатнай падзеі 1588 г.: быў зацверджаны насуперак польскай партыі Статут ВКЛ, які на канстытуцыйным узроўні пацвердзіў суверэннітэт ВКЛ. У Статут (раздел III, артыкул 12) уключана пастанова “Около недавня чужоземцом достоинств и врядов всяких, и приходнем з інших паньствах и оселости не давати”. Забаранялася даваць іншаземцам ва ўладаннях ВКЛ маенткі і землі, урадавыя, земскія, царкоўныя і прыдворныя пасады, “а только Литве, Руси, Жомойти, родичом старожитным и уроженцом Великого Князства Литовского и иных земель, тому Великому Князству належачых паньствах”. Новы Статут захаваў раздзелы папярэднй яго рэдакцыі пра дзяржаўны статус беларускай мовы (раздел IV, артыкул 1). На гэтай мове выдадзены ў друкарні Мамонічаў тэкст Статута [3].

Супраць экспансіі “саюзных дзяржаў” уключаны асобны артыкул: “Мы, господар, обещуем размножити Великое Князство Литовское, и што бы разобрано и отышло, зась ку нему привернуть. Теж добра паньства того Великого Князства Литовского не уменьшим, и то, што будеть через неприятелей розобрано и ку иншому паньству от того паньства нашего коли кольвек упрошено, то zase ку власности того Великого Князства привести, привлачити и границы направити обещуем” (раздел III, артыкул 4).

У агульнаеўрапейскі геапалітычным аспекце няўдача праекта Льва Сапегі і Крыштафа Радзівіла азначалі, што ў блізкай і далёкай перспектыве захаваецца і будзе ўзмацняцца палярнасьць ва Усходняй Еўропе дзвюх грамадска-палітычных сістэм і дзвюх культурна-гістарычных тыпаў. Дальнабачныя палітыкі (сярод іх быў Л.Сапега) прадбачылі, што арэнай гэтай канфрантацыі стане ВКЛ і найперш памежная з Расіяй Беларусь. Палітычная інтуіцыя падказвала ім, што ваенная перавага ў перспектыве хутчэй за ўсё акажацца на баку унітарнай і дэспатычнай Расіі.

Да канца свайго жыцця Л. Сапега рабіў усё, каб у той ці іншай форме рэалізаваць свой праект, а ў выпадку няўдачы аслабіць Маскоўскае царства дыпламатычнымі і ваеннымі сродкамі, прымусяць яго да геапалітычнага адступлення – адмовы ад імперскай ідэі “Масква – трэці Рым”.

Напярэдадні вайны Рэчы Паспалітай са Швецыяй (1600–1621 гг.) Л. Сапега ўзначаліў пасольства ў Маскву. Пасля смерці маскоўскага цара Фёдара Іванавіча (1598 г.) Л. Сапега спрабаваў выставіць кандыдатуру Жыгімонта III Вазы на маскоўскі трон. Але Барыс Гадуноў перамог баярскую апазіцыю і арганізаваў сваё абранне царом, дасціпна ўвасобленае Аляксандрам Пушкіным у драме “Барс Гадуноў”. Тады Л. Сапега прапанаваў праект шлюбу караля Жыгімонта Вазы (ён аўдаваў у пачатку 1589 г.) з царэўнай Ксеніяй Гадунай, каб у перспектыве заключыць дзяржаўную унію Рэчы Паспалітай з Маскоўскім царствам. Але гэтае царства прэтэндавала на “ўсю Русь”, баялася уніі і Рэчы Паспалітай [4].

У пачатку вайны Рэчы Паспалітай са Швецыяй (1600–1629 гг.) Л. Сапега ўзначаліў пасольства ў Маскву (1600–1601 гг.) і ў выніку цяжкіх перамоў заключыў перамір’е на 20 гадоў, якое ратавала краіну ад вайны на два франты. У пачатку XVII ст. ён стараўся выкарыстаць на карысць свайго

геапалітычнага праекта “смутное время” ў Расіі, асабліва пасля няўдачы Ілжэдзітрыя I, разгрому войска Васілія Шуйскага і стварэння ўраду баярскай апазіцыі (“сямібаяршчына”), якая па прапанове Л. Сапегі абвясціла каралевіча Уладзіслава царом Расіі. Яму прысягнулі прадстаўнікі Масквы і іншых гарадоў.

Прайшлі два гады нерашучасці, якія былі на карысць апалчэння Дзітрыя Пажарскага. Новы паход на Маскву 1612 г. з удзелам Л. Сапегі не меў вынікаў, бо адносна невялікі атрад быў разлічаны толькі на падтрымку баярскай апазіцыі – прыхільнікаў намінальнага цара Уладзіслава. Асноўныя ваенныя сілы краіны тады змагаліся са Швецыяй за дамінаванне на Балтыйскім моры (1600–1629 гг.). Гэта вайна закончылася на карысць Швецыі. У вайне Рэчы Паспалітай з Расіяй (1609–1618 гг.) да ВКЛ была далучана Смаленшчына, да Польшчы – ноўгарад-северскія і чарнігаўскія землі Украіны. Страчаныя раней беларускія рэгіёны ВКЛ былі вернуты Князству. Спраба маскоўскага цара Міхаіла Раманава адваяваць Смаленшчыну ў вайне 1632–1634 гг. закончылася для яго няўдачай. Але паводле Палянаўскага міра (чарговай “вечнай дамовы”) Уладзіслаў, цяпер ужо кароль і вялікі князь, адмовіўся ад прэтэнзій на маскоўскі трон, атрымаўшы кантрыбуцыю ў суме 200 тыс. рублёў. На гэтым этапе скончылася спроба рэалізацыі геапалітычнага праекта Л. Сапегі стварэння “саюзнай дзяржавы” ў форме канфедэрацыі Рэчы Паспалітай і Маскоўскага царства. Наступствы няўдачы гэтага смелага, але з пазіцыі сучаснага вопыту рамантычнага праекту былі трагічнымі: найперш для Беларусі, а ў канечным выглядзе для ўсёй федэратыўнай краіны.

У вайне Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. адбылася дэмаграфічная катастрофа ў Беларусі. Колькасць насельніцтва скарацілася больш чым у два разы, у шмат якіх гарадах і мястэчках – на 70–90% [5]. Пазней (у канцы XVII–XIX стст.) яны засяляліся іншымі, больш дынамічнымі, раней этнічнымі меншасцямі і эмігрантамі. У XIX–пачатку XX ст. беларусы складалі толькі 10–20 % гарадскога і местачковага насельніцтва, якое так і не інтэгралася ў кантэкст беларускай ментальнасці, нашай роднае мовы. Нарэшце, у 1772–1795 гг. Рэч Паспалітая была падзелена тады яшчэ маладымі імперыямі – Расійскай, Аўстрыйскай, Прускай.

“Historia est magistra vitae”, – гаварылі старажытныя рымляне. На жаль, у мінуўшчыны – дрэнныя вучні. Унія Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага – гэта правобраз сучасных рэальных (Еўрасаюз) і патэнцыйных саюзаў дзяржаў, якія яднаюцца на аснове агульных эканамічных, сацыяльна-палітычных, духоўных каштоўнасцяў і для вырашэння глабальных праблем. Яе дасягненні і няўдачы варта даследаваць і ацаніць, каб выкарыстаць пазітывы і пазбегнуць негатыўных наступстваў.

Няўдача геапалітычнага праекта Льва Сапегі, падтрыманага Крыштафам Радзівілам Перуном, іншымі беларуска-літвінскімі лідэрамі, заняпад ВКЛ у канцы XVII ст., урэшце, раздел Рэчы Паспалітай – таксама павучальная гістарычная драма, асабліва для сучасных спадкаемцаў гэтай дзяржавы. На жаль, голубам міру заўсёды было цяжка ўстаяць перад драпежнікамі вайны, а роўным чынам – іконе добра перад сякерай зла.

Толькі ў другой палове XX ст. Заходняя Еўропа ўзяла на сябе ініцыятыву тварэння агульнаеўрапейскай уніі – ад Парыжскага пагаднення 1954 г. да сённяшніх паэтапных уключэнняў дзяржаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Глобальны вынік гэтай уніі – свабодная ад ваенных канфліктаў Еўропа за апошнія 60 гадоў. Гэтая Еўропа, дзе за першую палову XX ст. адбыліся дзве сусветныя вайны.

Выдатны прававед і правідзец Л. Сапега быў апалагетам прававой дзяржавы і свабоды людскай асобы – тых каштоўнасцяў, на якіх трымаецца хрысціянская цывілізацыя. У пісьме да караля Жыгімонта II, прыкладзеным да Статута ВКЛ 1588 г. як прадмова, ён пісаў пра адзінства свабоды і права. І развіваў гэтую думку ў “Звароце да ўсіх станаў Вялікага Княства Літоўскага”: “Наша вольнасць, якую мы хвалім сярод іншых народаў хрысціянскіх, у тым, што маем гаспадара, які пануе не паводле волі сваёй, а паводле права нашага... І таму, маючы такі скарб у руках нашых, каторы нельга купіць ні за якую суму, належыць кожнаму прыстойнаму чалавеку ведаць пра яго... Сорамна народу не ведаць сваіх законаў, асабліва нам, бо не на чужой якой мове, а на сваёй уласнай маем пісанае права. І кожнага моманту пры патрэбе даць адпор усялякай крыўдзе, мусім ведаць права”. І далей – пра вяршэнства права над уладай: “Калі чалавеку прыстойнаму нічога няма даражэй за тое, каб у Айчыне сваёй бяспечна жыць, не баючыся, каб яго добрай славы не зганьбілі, целу ды здароўю не прычынлілі шкоды, каб не маглі пакрыўдзіць яго маёмасці, – тады толькі праву, а не чаму іншаму павінен быць адданы” [6].

Свой геапалітычны праект дзяржаўнай уніі дзвюх вялікіх краін Еўропы Л. Сапега хацеў падрыхтаваць рэлігійным збліжэннем – царкоўнай уніяй, заключанай у Брэсце ў 1596 г. Пра гэта сведчыць яго красамоўны ліст да полацкага уніяцкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча ад 12 сакавіка 1622 г. Канцлер ВКЛ пацвердзіў, што ён быў “аўтарам” гэтай уніі, але заўсёды выступаў толькі за паступовае збліжэнне каталіцтва і праваслаўя на грунце хрысціянскай згоды. Ён прадбачыў Віцебскае паўстанне 12 лістапада 1623 г., хацеў папярэдзіць Кунцэвіча дасціпнымі парадамі (“спяшайся паволі”; “рабіць зло – гэта шукаць уласнай гібелі”; “да таго, што мы не можам змяніць, трэба адносіцца цяропліва і не ганьбіць”). Раіў уніяцкаму біскупу кіравацца ў сваёй дзейнасці шматцяроплівай хрысціянскай любоўю. Аднак жа Л. Сапега заставаўся палітычным рамантыкам, калі падазраваў, быццам бы царкоўная унія ў ВКЛ “адштурхнула народ маскоўскі ад Яго Высокасці каралевіча (Уладзіслава – У. К.)” і, такім чынам, быццам бы з’явілася не апошнім фактарам няўдачы уніі Рэчы Паспалітай і Масквы. У менталітэце беларусаў парадаксальна сумяшчаецца цвярозы прагматызм, сялянскі рэалізм і спрадвечны для іх эліты рамантызм. Леў Сапега таксама быў дэмакратычным прагматыкам і адначасова палітычным рамантыкам. Наш прагматызм – ад хрысціянскага вітаізма, паводле якога жыццё вышэй дзяржаўных, а тым больш імперскіх амбіцый. А наш спрадвечны рамантызм – ад незавершанасці, праблематычнасці беларускай ідэі як выяўлення нашага нацыянальнага лёсу. Наш паэт і філосаф Ігнат Канчэўскі (1896–1923 гг.) у філасофскім эсе “Адвечным шляхам: Даследзіны беларускага светапогляду” (1921 г.) пісаў пра гістарычную драму

беларускай нацыі, якая апынулася паміж двума “місіянерскімі” тыпамі дзяржаўнасці і культуры ўсходняга і заходняга, арыентаваных у першым, усходнім варыянце на абагаўленне соцыуму (імперскай дзяржавы і грамадскай агульнасці), а ў заходнім варыянце – на абсалютызаванне асабовага пачатку, асабістай карысці.

Трагічная няўдача геапалітычнага праекта Льва Сапегі якраз у яго гераічных намаганнях згарманізаваць гэтыя полюсы праз канфедэратыўную унію Рэчы Паспалітай–парламенцкай манархіі з расійскай самадзяржаўнай манархіяй. Але як казаў яшчэ адзін філосаф і паэт Ф. Нішчэ: “Паважаць сваю вялікую няўдачу – ў гэтым заключаецца мая ўзнёслая мараль”. Тым больш, што гэта яднанне застаецца для нас і сёння нявырашанай глабальнай праблемай.

Першая беларуская біяграфія Л. Сапегі апублікавана літаратуразнаўцам Іванам Саверчанкам у 1992 г. [8]. Газета «Наша слова» апублікавала нарыс прафесара Анатоля Грыцкевіча пры яго жыццё і дзяржаўную дзейнасць [4]. Першы этап гэтай дзейнасці (да выбару на караля і вялікага князя Жыгімонта III Вазы і подпісу ім Статута ВКЛ 1588 г.) у мастацкім асвятленні раскрыты ў гістарычнай драме Алеся Петрашкевіча “Рупнасць дзяржаўцы”. Трагедыя п’яра гэтага драматурга “Час усё адкрые” прысвечаны мастацкай інтэрпрэтацыі вайны 1654–1667 гг. [9].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Брага, С. Доктар Скарына ў Маскве / С. Брага. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 47 с.
2. Беларусіка: Беларусь у Вялікім Княстве Літоўскім. – Мн., 1992. – С. 95–104.
3. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мн.: БелСЭ, 1989. – С. 118–119.
4. Грыцкевіч, А. Леў Сапега: Да 450-годдзя з дня нараджэння / А. Грыцкевіч // Наша слова. – 2007. – 21 і 28 сакавіка.
5. Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1995. – С. 130–134; Дзесяць вякоў беларускай гісторыі: 862–1918: Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. – Вільня, 1999. – С. 138–143.
6. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мн.: БелСЭ, 1989. – С. 42–48. Гл.: Леў Сапега. Лісты / Пераклад на сучасную беларускую мову І. Саверчанкі // Спадчына. – 1998. – № 2. – С. 3–9.
7. Памятнікі філасофскай мыслі Беларусіі XVII – першай паловіны XVIII в. – Мн.: Навука і тэхніка, 1999. – С. 76–80.
8. Саверчанка, І.В. Канцлер Вялікага Княства Літоўскага / І.В. Саверчанка. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – 63 с.
9. Петрашкевіч, А. Здрапежаная зямля: Гістарычныя п’есы / А. Петрашкевіч. – Мн.: УП “Тэхнапрэнт”, 2003. – С. 135–206.

**ПЕРШАЕ ПАСОЛЬСТВА ЛЬВА САПЕГІ Ў МАСКВУ (1584 г.)
У ГІСТАРЫЯГРАФІІ І КРЫНЦАХ: ДА ПЫТАННЯ
ДЭКАНСТРУКЦЫІ МІТАЎ**

Пасля заканчэння Інфлянцкай вайны ў Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы застаўся нявырашанымі шэраг тэрытарыяльных пытанняў, а таксама пытанне абмену палоннымі. Для іх вырашэння ў пачатку лютага 1584 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Стэфан Баторый накіраваў да маскоўскага цара Івана Грознага пасольства на чале з вялікім пісарам ВКЛ Львом Сапегай.

Гэта выправа магла застацца адной з шэраговых у кантэксце дыпламатычных адносін Вялікага княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай, каб не адна акалічнасць, якая прыцягнула шчыльную ўвагу да пасольства і рэляцый будучага канцлера, гетмана і ваяводы віленскага як у Рэчы Паспалітай, так і за яе межамі, – нечаканая смерць Івана Грознага, да якога накіроўвалася пасольства.

Гістарыяграфічная традыцыя апісання пасольства 1584 г. і яго вынікаў налічвае ўжо больш за 350 гадоў, і, здавалася б, што ўсе яго акалічнасці павінны быць высветлены. Аднак калі параўнаць асноўныя тэзы даследчыкаў адносна кантэкста, мэты і вынікаў гэтага пасольства, то мы сутыкаемся не проста з рознагалосsem у іх працах, а нават з супярэчнасцямі ў выкладзеных тэзах. Частка гэтых супярэчнасцяў носіць характар мітаў, нават скажэння агульнапрынятых гістарычных фактаў, і вельмі дзіўна, што яны і сёння працягваюць з’яўляцца ў працах паважаных даследчыкаў з абшараў колішняга Вялікага княства Літоўскага [6, с. 6; 8, с. 13–17; 11, с. 258–259; 21, с. 43–44]. У прыватнасці, размова ідзе пра наступныя міталагізаваныя тэзы:

Міт 1. Пасольства 1584 г. выпраўлялася ў Маскву ў неспрыяльных для Рэчы Паспалітай знешнепалітычных умовах і мела на мэце тэрміновае заключэнне мірнай дамовы. Некаторыя аўтары нават пішуць пра тое, што Рэч Паспалітая знаходзілася ў стане вайны з Маскоўскай дзяржавай, запамятаваўшы, што яшчэ ў 1582 г. паміж дзяржавамі было падпісана 10-гадовае перамір’е. Для выканання гэтай адказнай місіі Баторый не знайшоў лепшай кандыдатуры, чым Леў Сапега.

Міт 2. Незвычайны дыпламатычны талент Сапегі дазволіў яму заключыць з новым маскоўскім царом Фёдарам мірную дамову на 10 гадоў, тым самым была дасягнута асноўная мэта пасольства.

Міт 3. Акрамя заключэння вельмі патрэбнай мірнай дамовы, Сапега дамогся «нечуванага поспеху» – «сэнсацыйнага» вызвалення без выкупу 900 палонных, што пад час Інфлянцкай вайны ваявалі на баку Рэчы Паспалітай.

Міт 4. Удаляя перамовы прынеслі Сапегу «славу выдатнага дыпламата», і дзякуючы пералічаным вышэй заслугам ён атрымаў пасаду падканцлера ВКЛ.

Аналіз наяўнага комплексу крыніц па пасольству Сапегі ў Маскву ў 1584 г. дазваляе нам крытычна паставіцца да вышэйпазначаных тэзаў і разглядаць іх менавіта ў якасці гістарыяграфічных мітаў. Іх неабгрунтаванасць паказваюць нават падставовыя і лёгкадаступныя крыніцы па гісторыі міжнародных адносін ВКЛ/Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай, у прыватнасці, падрыхтаваны М. Бантыш-Каменскім на падставе матэрыялаў маскоўскіх пасольскіх кніг і надрукаваны ў 1862 г. агляд дыпламатычных адносін паміж краінамі [2, с. 1–4]. Падрабязнае апісанне пасольства Сапегі і ўсіх яго акалічнасцяў можна знайсці ў матэрыялах Пасольскага прыказа, якія захоўваюцца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве [7, арк. 1–37, 208 адв.–355 адв.]. Вытрымкі з падставовых дакументаў гэтага пасольства друкаваліся яшчэ ў канцы XVIII–XIX стст. М. Новікавым і С. Салаў’ёвым [3, с. 118–122; 9, с. 196–198].

На жаль, у дайшоўшых да нас пасольскіх кнігах Літоўскай метрыкі адсутнічаюць дакументы за 1584 г. Аднак асобныя падзеі і пасольскія дакументы мы можам рэканструяваць паводле цытат, змешчаных у запісках курляндскага герцагскага гафрата Лаўрэнція Мілера, якія яшчэ ў 1585 г. былі надрукаваны на нямецкай мове, а ў XIX ст. – перакладзены і выдадзены на польскай і рускай мовах [4; 24; 26].

Асобным комплексам крыніц, што дазваляе высветліць дадатковыя акалічнасці пасольства Сапегі 1584 г., з’яўляюцца эпістальныя крыніцы. Асабліваю каштоўнасць маюць дайшоўшыя да нас лісты-рэляцыі Сапегі, большасць з якіх была надрукавана яшчэ ў XIX ст. [1с. 2–3; 4, с. 182; 18, с. 119–120; 29, с. 584–585]. Адзін з неапублікаваных лістоў Сапегі да Баторыя рыхтуецца да друку аўтарам артыкула сумесна з Г. Паўлоўскай [13, арк. 1–1 адв.]¹.

Вялікую каштоўнасць для вызначэння запатрабаванасці рэляцый Сапегі ў палітычным дыскурсе таго часу мае ліставанне, назапашанае ў архівах кароннага канцлера Яна Замойскага і папскага нунцыя Альберта Балан’еці, а таксама тагачасная соймавая дакументацыя [14; 17; 23, с. 403, 414].

Працы даследчыкаў, якія карысталіся хоць бы часткай гэтых крыніц, пазбаўлены большасці пазначаных вышэй мітаў. Найбольшую навуковую вартасць да вывучэння пасольства Сапегі ў Маскву 1584 г. маюць артыкулы польскіх даследчыкаў К. Тышкоўскага і А. Чволэка [15; 30]. Без скажэнняў падаюць інфармацыю з маскоўскіх пасольскіх кніг расійскія гісторыкі М. Карамзін, С. Салаў’ёў, Б. Флора і інш. [5, с. 214–215; 9, с. 196–198; 10, с. 121–123].

¹ Выказваю падзяку Міхалу Страшэвічу за дапамогу ў выўленні дадзенага ліста.

Аналіз азначаных крыніц і навуковай літаратуры дазваляе даказаць памылковасць мітаў, пра якія ішла гаворка вышэй, у прыватнасці:

1. Афіцыйнай мэтай пасольства Стэфана Баторыя да Івана Грознага ў 1584 г. было вырашэнне спрэчных пытанняў, якія датычылі размежавання тэрыторый у Веліжскім, Вялікалуцкім і Тарапецкім паветах, а таксама пытанне абмену палоннымі. Гэтыя пытанні заставаліся невырашанымі яшчэ з часоў заключэння ў 1582 г. Ям-Запольскага перамір'я. У сувязі з тым, што пасольства насіла другарадны характар, на яго чале ў рангу малодшага пасла быў пастаўлены 26-гадовы вялікі пісар ВКЛ Леў Сапега, для якога гэта быў першы досведсамстойнай дыпламатычнай дзейнасці на агульнадзяржаўным узроўні². Праўдападобна, што Сапега, акрамя вырашэння гэтых афіцыйных спраў, атрымаў яшчэ і тайнае даручэнне ад гаспадара і яго бліжэйшых дарадцаў – выведаць магчымыя перспектывы больш актыўных дзеянняў Рэчы Паспалітай на Усходзе [2, с.1; 7, арк. 1–37; 16, с. 111–113; 18, с. 114–119].

2. Пасля смерці Івана Грознага і распачатай у Маскве смуты склалася спрыяльная сітуацыя для актыўных дзеянняў Стэфана Баторыя на ўсходнім кірунку. Згодна з традыцыяй, якая існавала ў дыпламатычных адносінах паміж ВКЛ/Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай у XVI ст., усе міжнародныя дамовы заключаліся выключна ад імя гаспадараў і гублялі сваю моц са смерцю аднаго з манархаў. Таму пасольства Сапегі, якое выпраўлялася да канкрэтнага манарха ў час, калі з ім дзейнічала перамір'е, апынулася ў сітуацыі, калі не было перад кім прадстаўляць пасольства. Але існавала тэрміновая неабходнасць працягнуць перамір'е, бо ў адваротным выпадку любы з бакоў мог распачаць ваенныя дзеянні. Ведаючы пра наступальныя планы Баторыя, Сапега не спяшаўся весці перамовы пра заключэнне міра альбо перамір'я з новым маскоўскім царом, абвясціўшы, што ён не мае для гэтага паўнамоцтваў. У сувязі з тым, што маскоўскі бок быў зацікаўлены ў аднаўленні перамір'я са Стэфанам Баторыем на як мага больш працяглы час, 1 мая³ Сапегу было дазволена паслаць ганца да свайго гаспадара за новай інструкцыяй, а самому застацца ў Маскве. Скарыстаўшы гэтую магчымасць, пасол стаў займацца актыўнай працай па збору і перадачы на радзіму інфармацыі пра сітуацыю ў Маскоўскай дзяржаве ў кантэксце планаў Баторыя. Да нас дайшлі рэляцыі Сапегі карало і радным панам ВКЛ ад 24 красавіка, 20 мая і 10 ліпеня [1, с. 2–3; 4, с. 182; 18, с. 119–120; 29, 584–585]. Згодна з атрыманай 27 чэрвеня ад Баторыя інструкцыяй, 24 ліпеня Сапега заключыў перамір'е з новым маскоўскім царом Фёдарам толькі на 10 месяцаў, нягледзячы на жаданне маскоўскага боку на заключэнне больш працяглага міра. Гэта было абумоўлена жаданнем Баторыя не мець аніякіх перашкод у выпадку прыняцця рашэння пра

пачатак ваенных дзеянняў з Масквой, калі гэта будзе ўхвалена на бліжэйшым сойме Рэчы Паспалітай [2, с. 2–4; 5, 214–215; 7, арк. 208 адв.–355 адв.; 9, с. 196–198; 10, с. 121–123; 30, с. 122–134].

3. Пытанне вызвалення маскоўскім бокам без выкупу 900 палонных было вырашана яшчэ да пачатку перамоваў з удзелам Сапегі. Яго першая аўдыенцыя ў Фёдара, на якой ён выказаў патрабаванне Баторыя вызваліць палонных без выкупу, мела месца толькі 2 ліпеня, а рашэнне пра вызваленне палонных было прынята падчас вячання Фёдара 10 чэрвеня, пра што паведамлілі як Сапегу на той аўдыенцыі, так і непасрэдна Баторыю праз пасланніка Данілу Істлен'ева, пасланага ў Рэч Паспалітую 7 ліпеня [2, с. 3–5; 27, с. 407–408].

4. Стэфан Баторый быў задаволены тым, як Сапега выканаў сваю першую дыпламатычную місію, і адзначыў яго заслугі прызначэннем на пасаду падканцлера ВКЛ. Аднак, у першую чаргу, так ацэнены былі не яго «міталагізаваныя» заслугі заключэння перамір'я і вызвалення палонных, а яго дзейнасць па збору ў Маскоўскай дзяржаве і дастаўцы на радзіму стратэгічнай інфармацыі. У сваёй інструкцыі, пасланай Сапегу ў пачатку чэрвеня, Баторый пісаў: «Ты доносишь намъ то, что мы милостиво узнаёмъ и уверены, что ты и впредь такъ поступать будешь, именно прилежно будешь узнавать все то, что намъ необходимо знать» [4, с. 182].

Пасля таго, як мы «вызвалілі» пасольства Сапегі 1584 г. ад некаторых мітаў, варта прааналізаваць хто, калі і з якой мэтай увёў гэтыя міты ў гістарыяграфію.

Упершыню пра пасольства Сапегі яшчэ ў 1645 г. напісаў езуіт Ян Рывоцкі ў сваёй працы «Вобраз вялікага героя ... гаспадара Льва Сапегі ...», выдадзенай на лацінскай мове ў Антверпене [28, с. 24–27]. Рывоцкі быў вядомым панегірыстам, і гэты выпадак не быў выключэннем. Напісаны на замову Сапегаў, гэты твор ухваляў і міталагізаваў найбольш вядомага прадстаўніка гэтага роду [19, с. 593–595]. Нягледзячы на тое, што Сапега памёр за 12 гадоў да выхаду ў свет гэтай кнігі, пэўныя факты яго жыцця і дзейнасці былі сфальсіфікаваны аўтарам, які выконваў заказ. Асабліва гэта датычыла апісання пачатку кар'еры Льва, у тым ліку і яго першага пасольства ў Маскву ў 1584 г., якое было прадстаўлена як вялікі дыпламатычны поспех Сапегі. Менавіта Рывоцкі ўвёў у гістарыяграфію міты, прааналізаваныя вышэй.

У канцы XVIII ст. за напісанне біяграфіі Льва Сапегі ўзяўся ураджэнец ВКЛ езуіт Казімір Кагнавіцкі. Асноўнай крыніцай аўтара быў твор Рывоцкага, таму ў падрыхтаваным ім на польскай мове «Жыцці Сапегі» міты, створаныя ў сярэдзіне XVII ст., не толькі замацаваліся, але і значна пашырыліся, бо твор Кагнавіцкага карыстаўся вялікай папулярнасцю і перавыдаваўся ў 1805, 1830, 1837 і 1855 гг. [20, с. 16–20; 25, с. 260–261]. Напэўна, гэта спрычынілася да таго, што шмат хто з пазнейшых і сучасных аўтараў (у пераважнай большасці – беларусаў), якія пісалі пра Сапегу, некрытычна падышлі да інфармацыі, пададзенай у «бестселеры»

² Верагодна, што ў сваю бытнасць гродскім пісарам у Оршы, якая знаходзілася на пасольскім шляху з ВКЛ у Маскву, Сапега меў дачыненне да пытанняў функцыянавання пасольскай службы на мясцовым узроўні [22, с. 84].

³ У артыкуле даты падаюцца паводле грыгарыянскага календара.

Кагнавіцкага, і працягваюць дубліраваць створанья панегірыстамі міты, замест таго, каб пераправярыць пададзеныя факты па больш надзейных крыніцах.

Прыклад набліжэння да «дэміталагізацыі» гісторыі першага пасольства Сапегі ў Маскву бачыцца паказальным і вартым пераймання айчыннымі даследчыкамі «сапегіяны». Перш за ўсё, трэба адмовіцца ад «глабальнага» падыходу і засяродзіцца на вывучэнні асобных сюжэтаў, выяўленні і публікацыі адпаведных крыніц, і ўжо на гэтым падмурку распачаць рэканструкцыю і інтэрпрэтацыю падзей. Падобная праграма дзеянняў па дакладнай рэканструкцыі пасольства 1584 г. запланавана аўтарам дадзенага артыкула сумесна з калегамі. У якасці першых крокаў запланаваны ўвод у навуковы зварот асобных архіўных і рарытэтных дакументаў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты исторические, относящиеся к истории России: В 2 т. / Изд. А.И. Тургеневым. – Т. 2. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1842.
2. Бантыш-Каменский, Н. М. Переписка между Россиею и Польшей по 1700 год, составленная по дипломатическим документам / Н.М. Бантыш-Каменский. – Ч. 2. – М.: Унив. типогр., 1862.
3. Древняя Российская Вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей Российских до истории, географии и генеологии касающихся / Изд. Н. Новиковым. Изд. 2-е. – Т. XII. – М.: Тип. Комп. Типографическ., 1789.
4. Записки курляндского герцога Лаврентия Миллера о временах Стефана Батория. // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края: В 4 т. – Рига: Тип. А.И. Липниского, 1878–1886. – Т. 4. – 1886.
5. Карамзин, Н. М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. В 3-х книгах. – Кн. 3. (Т. IX–XII). – Калуга: Изд-во «Золотая аллея», 1993.
6. Праневіч, Г. Леў Сапега. Жыццё дзеля айчыны (Кароткі біяграфічны нарыс) / Г. Праневіч. – Віцебск, 2003.
7. Российский государственный архив древних актов.– Ф.79. Сношения России с Польшей. – Д. 15 (1584–1586).
8. Саверчанка, І. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега / І. Саверчанка. — Мінск: Навука і тэхніка, 1992.
9. Соловьев, С. М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев // Сочинения: В 18 кн. / Отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – Кн. 4. – Т. 7–8. – М.: Мысль, 1989.
10. Флоря, Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. / Б.Н. Флоря. – М.: Наука, 1978.
11. Шкялёнак, М. У трохсотныя ўгодкі сьмерці Вялікага Канцлера Льва Сапегі / М. Шкялёнак // Беларусь і суседзі. Гістарычныя нарысы. – Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства, 2003. – С. 256–291.
12. Archiwum Domu Radziwiłłów. Listy ks. M.K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy. – Kraków: Nakł. A. Radziwiłła, 1885.
13. Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz. II. – Teka 2. – Nr. 134.
14. Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego Koronnego / Nakł.: M. Zamoyskiego. – Т. 3: 1582–1584 / Wyd. J. Siemiński. – Warszawa: P. Laskauer, 1913.
15. Czwołek, A. Ku wojnie czy unii? Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1584–1586. / A. Czwołek // Czasy Nowożytne. – Tom X (XI). – 2001. – S. 65–91.
16. Czwołek, A. Z działalności służb wywiadowczych Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XVII XVII w. Zarys problematyki / A. Czwołek // Czasy Nowożytne. Tom XIII. – 2002. – S. 97–124.

17. Dyaryusz sejmowe roku 1585. W dodatkach: Ulamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 r. / Wyd. A. Czyczynski. – Kraków: Nakt. Akademii Umiejetnosci, 1901.
18. Dyplomaci w dawnych czasach. Relacji staropolskie z XVI–XVIII st. Oprac. A. Przybas i R. Zelewski. – Kraków, 1959.
19. Grzebeń, L. Rywocci Jan / L. Grzebeń // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław etc.: Wydawnictwo PAN, 1992. – Т. 33/4. – S. 593–595.
20. Kognowicki, K. Żywot Lwa Sapiehy / K. Kognowicki. – Sanok: Nakład i Druk Karola Pollaka, 1855.
21. Lazutka, S. Leonas Sapiega (Gyvenimas, valstybinė veikla, politinės ir filosofinės pažiūros) / S. Lazutka. – Vilnius: Margi Raštai, 1998.
22. Lulewicz, H. Sapieha Lew / H. Lulewicz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław etc.: Wydawnictwo PAN, 1994. – Т. 35/1. – S. 84–104.
23. Monumenta Poloniae Vaticana. Series Nuntiaturae Poloniae: Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia. Epistolarum et Actorum. Pars III Fasc. I (M. Jan. – Jun. 1584). T. VII. / Ed. E. Kuntze. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejetności. – 1938–1948.
24. Mueller, L. Polonische, Liflaendische, Moscoviterische, Schwedische und andere Historien / L. Mueller. – Frankfurt am Main: Martin Lechler, 1585.
25. Natoński, B. Kognowicki Kazimierz / B. Natoński // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław etc.: Wydawnictwo PAN, 1967–1968. – Т. 13. – S. 260–261.
26. Pamiętniki Millerowe do Panowania Stefana Batorego. – Poznań, 1840.
27. Polkowski, I. Sprawy wojenne krola Stefana Batorego. Dyaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586 / I. Polkowski. – Kraków: Druk. Uniw. Jagiellonskiego, 1887.
28. Rywocci, J. Idea magni herois sive illustrissimus dominus D. Leo Sapieha palatinus vilnensis, supremus dux exercitum Magni Ducatus Lituaniae / J. Rywocci. – Antverpiae, 1645.
29. Theiner, A. Annales Ecclesiastici / A. Theiner. T. 3. – Romae: Typ. Tiberina, 1856.
30. Tyszkowski, K. Poselstwo Lwa Sapiehy do Moskwy w 1584 r. / K. Tyszkowski // Przewodnik Naukowy i Literacki. – № 49 (1921). – S. 122–134.

A. Czwołek

LEW SAPIEHA, DYPLOMAT W SŁUŻBIE ZYGMUNTA III

Lew Sapieha, kanclerz litewski, wojewoda wileński, a także późniejszy hetman wielki litewski niewątpliwie należał do grona największych polityków i dyplomatów królewskich swoich czasów. Urodzony 4.IV.1557 r. w Ostrowie od najmłodszych lat zdobywał doświadczenie na scenie politycznej. Dzięki staraniom swojego ojca Iwana Sapiehy, podstarościego orszańskiego prawdopodobnie został przyjęty na dwór wpływowego na dworze królewskim Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła «Czarnego», kanclerza litewskiego i wojewody wileńskiego. Po śmierci Mikołaja Krzysztofa «Czarnego» w 1565 r. Lew Sapieha prawdopodobnie trafił na dwór Mikołaja Radziwiłła «Rudego», jednego z najbardziej gorliwych kalwinistów litewskich [1].

Dzięki znajomości ojca, a także zapewne protekcji Mikołaja Radziwiłła «Rudego» rozpoczął swoją karierę urzędniczą prawdopodobnie w kancelarii grodzkiej orszańskiej [2]. Gdyby faktycznie byłoby to prawdą, Lew Sapieha nie mógł trafić lepiej. Orsza w drugiej połowie XVI w., po utracie przez Wielkie Księstwo Litewskie Smoleńska w 1514 r., należała do jednej z najważniejszych

twierdz na pograniczu litewsko-moskiewskim [3]. Z Orszą są związane początki kariery dyplomatycznej Lwa Sapiehy. W kancelarii orszańskiej redagowano odpowiedzi nie tylko na listy przygranicznych wojewodów moskiewskich, ale także podejmowano poselstwa moskiewskie, które wyruszały z Moskwy na dwór królewski. Lew Sapieha, jako pisarz ruski w kancelarii litewskiej w Orszy miał możliwość zapoznania się ze specyfiką dyplomacji moskiewskiej, dzięki czemu zdobył pierwsze praktyczne doświadczenia, które wykorzystał później w swoim dorosłym życiu, jako jeden z największych ekspertów od spraw wschodnich.

Następne doświadczenia dyplomatyczne zdobył Lew Sapieha niewątpliwie w czasach Stefana Batorego. Dzięki protekcji Radziwiłłów został przyjęty na dwór królewski prawdopodobnie w 1579 r., w czasie pobytu Stefana Batorego w Wilnie. W czasie wojen Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o panowanie nad Inflantami w latach 1579–1582, Lew Sapieha pracował w kancelarii królewskiej, gdzie uczestniczył w redagowaniu instrukcji i brulionów korespondencji dyplomatycznej. Król doceniając starania na tym polu młodego magnata litewskiego, wynagrodził go najpierw w styczniu 1580 r. urzędem sekretarza królewskiego, a rok później pisarstwem litewskim [4]. W czasie sejmku w 1582 r., Lew Sapieha dał się poznać niewątpliwie jako regalista. Dzięki swojej lojalnej postawie wobec Stefana Batorego, a szczególnie wobec Zygmunta III zrobił oszałamiającą karierę polityczną i dyplomatyczną.

Bardzo ważnym etapem w życiu Lwa Sapiehy było poselstwo do Moskwy w 1584 r. Sama misja miała drugorzędne znaczenie, natomiast wypadki rozgrywające się w Moskwie, przyczyniły się niewątpliwie do ukształtowania u Lwa Sapiehy koncepcji wschodniej polityki Rzeczypospolitej, której celem była unia, czy wręcz inkorporacja Państwa Moskiewskiego. Koncepcji tej Lew Sapieha pozostał wierny do końca swoich dni. Nigdy nie stanowiła ona zwartej i przemyślanej całości. Była marzeniem, które bardzo często rozbijało się o twarde realia epoki. Poselstwo do Moskwy w 1584 r. niewątpliwie wykształciło u Lwa Sapiehy błędne mniemanie o słabości wschodniego sąsiada Rzeczypospolitej [5].

Na usprawiedliwienie Lwa Sapiehy można jedynie dodać, iż wielu spośród najwybitniejszych polityków jego czasów nie rozumiało realiów moskiewskich, włączając w to kolejnych monarchów Rzeczypospolitej.

Doniesienia Lwa Sapiehy o sytuacji w Państwie Moskiewskim po śmierci Iwana Groźnego niewątpliwie padły na podatny grunt na dworze królewskim. Stefan Batory pod koniec swojego życia próbował zachęcić społeczeństwo szlacheckie Rzeczypospolitej do podboju Państwa Moskiewskiego, a gdy te plany rozbiły się o niechęć szlachty, zaczął realizować plany unii z Moskwą. Lew Sapieha, obecny na dworze królewskim, był podporą dla planów królewskich. Chociaż do wytrawnego dyplomaty było droga dla niego jeszcze daleka, zdobył olbrzymie zaufanie królewskie. W 1585 r., Stefan Batory doceniając jego zasługi na polu polityki zagranicznej, szczególnie wobec Moskwy, mianował go podkanclerzem litewskim. Nominacje na tak zaszczytny urząd otrzymał w wieku 28 lat, co było niewątpliwie dla niego olbrzymim awansem społecznym. Od tej chwili należał do najściślejszego grona polityków

królewskich, którzy kształtowali politykę wschodnią Rzeczypospolitej. Nieudane poselstwo Michała Haraburdy do Moskwy w 1585 r., niepowodzenie rokowań z posłami moskiewskimi w Grodnie w 1586 r. w sprawie unii, a także rychła śmierć Stefana Batorego w grudniu 1586 r. były tylko chwilową przerwą w dalszym kształtowaniu się Lwa Sapiehy, jako znawcy spraw moskiewskich [6]. Idea inkorporacji, czy też unii z Państwem Moskiewskim odżyła ponownie w pierwszych latach panowania Zygmunta III.

Lew Sapieha w czasie bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego początkowo opowiedział się za kandydaturą moskiewską na tron polski [7]. Nadal próbował urzeczywistnić idee unii Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim. W czasie elekcji Lew Sapieha brał udział w negocjacjach z poselstwem moskiewskim Stiepana W. Godunowa, namiestnika wielkopermskiego i diaka Wasyla J. Szczekłałowa. Poruszano w czasie nich także wątek unii pomiędzy obydwoma państwami. Wobec sztywnego stanowiska strony moskiewskiej, udało się jedynie przedłużyć rozejm o kolejne 15 lat na warunkach *status quo* [8].

Niepowodzenia rozmów z posłami moskiewskimi skłoniły Lwa Sapiehę do przejścia do obozu zwolenników kandydatury na tron polski królewicza szwedzkiego Zygmunta Wazy. Zwycięska elekcja Zygmunta Wazy wzmocniła pozycje Lwa Sapiehy na Litwie. Chociaż pomiędzy nowym monarchą a magnatem litewskim na początku było wiele zadrążeń i nieporozumień, z latami nawiązała się między nimi nić przyjaźni. Zygmunt III dość szybko zaufał ambitnemu litewskiemu politykowi, a wokół jego osoby rozpoczął tworzenie na Litwie własnego stronnictwa królewskiego, które mogło stanowić przeciwwagę dla wpływów Radziwiłłów w Wielkim Księstwie Litewskim.

Jedną z pierwszych misji dyplomatycznych, jaką zlecił Zygmunt III Lwu Sapieże do wykonania, miały być negocjacje z wysłannikami Rudolfa II, cesarza niemieckiego w kwestii uwolnienia arcyksięcia Maksymiliana, który był w czasie ostatniego bezkrólewia jednym z kandydatów do tronu polskiego. Niestety, po przegranej bitwie pod Byczyną z Janem Zamoyskim, hetmanem wielkim koronnym, który opowiedział się za kandydaturą księcia szwedzkiego, arcyksięcia Maksymiliana dostał się do niewoli polskiej. Lew Sapieha prawdopodobnie z powodu problemów finansowych nie uczestniczył w rokowaniach z posłami habsburskimi [9]. Jego podpis widniał jednak pod pismem Zygmunta III akceptującym warunki traktatu będzińskiego-bytomskiego, który kończył przynajmniej chwilowo spór z Habsburgami [10]. W czasie sejmku w 1589 r. Lew Sapieha otrzymał z rąk królewskich nominację na urząd kanclerza litewskiego, co wyraźnie wzmocniło jego pozycje na dworze królewskim.

W polu zainteresowania Lwa Sapiehy znajdowały się nie tylko sprawy moskiewskie. W 1595 r. został wyznaczony przez Zygmunta III na członka komisji senatorsko-poselskiej, która negocjowała z posłami cesarskimi warunki przyszłej ligi antytureckiej. Nie znamy szczegółowo zakresu działalności Lwa Sapiehy w komisji. Jego rola musiała być dość znacząca, ponieważ był jednym z senatorów, którzy przygotowywali postulaty strony królewskiej, które później

zostały przedstawione posłom Rudolfa II [11]. Uczestniczył niejednokrotnie w przyjmowaniu gońców tatarskich w Rzeczypospolitej, jak to miało chociaż miejsce w 1597 r. [12].

Lew Sapieha był jednym ze współautorów projektów unijnych z Państwem Moskiewskim w czasach Zygmunta III. Nim jednak Zygmunt III zlecił mu trudną do wykonania misję dyplomatyczną i wysłał go w 1600 r. do Moskwy, prawie 10 lat wcześniej Lew Sapieha próbował po raz pierwszy zrealizować koncepcje unii pomiędzy Rzeczypospolitą a Państwem Moskiewskim, która później została tylko rozwinięta przez niego dla potrzeb poselstwa do Moskwy w 1600 r. Instrukcja dla posłów królewskich z 1589 r., w której po raz pierwszy w pełni przedstawił zwartą koncepcję unii ze wschodnim sąsiadem, była świadectwem dojrzałości politycznej. Zaproponowane tam rozwiązania przez kolejne lata stanowiły punkt wyjścia dla kolejnych poselstw królewskich, które podejmowały w swoich negocjacjach ze stroną moskiewską wątek unijny [13].

W 1598 r. umarł wielki książę moskiewski Fiodor Iwanowicz. Po jego śmierci rozegrały się zaciekle walki wśród bojarów o tron carski [14]. Zgon ostatniego prawnego następcy Iwana Groźnego przyspieszył decyzję królewską o wysłaniu do Moskwy Lwa Sapiehy. Misja jaką zlecił Zygmunt III Lwu Sapieżę była niezwykle trudna do zrealizowania. W pierwszej kolejności kanclerz litewski miał doprowadzić do zawarcia kolejnego rozejmu z Moskwą, a w sprzyjających warunkach zaproponować unię pomiędzy obydwojma państwami [15]. Sytuacją międzynarodową, w jakiej znalazła się Rzeczypospolita w przededniu poselstwa kanclerza litewskiego do Moskwy, wyraźnie utrudniła mu zadanie. Zagrożenie kresów południowo-wschodnich kraju przez wojska Michała Walecznego, a także sukcesy Karola Sudermańskiego w Inflantach, i pojawiające się plotki o możliwości sojuszu wspomnianych władców z Borysem Godunowem, który został nowym władcą moskiewskim nakładały na Lwa Sapieżę olbrzymią odpowiedzialność. W czasie swojego poselstwa do Moskwy, przy zmieniającej się konstelacji politycznej, musiał wykazać się niesamowitym kunsztem dyplomatycznym, aby zminimalizować możliwość sojuszu szwedzko-moskiewskiego i mołdawsko-moskiewskiego, skierowanego swoim ostrzem przeciwko Rzeczypospolitej [16].

Poselstwo królewskie w osobach Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, Stanisława Warszyckiego, kasztelana warszawskiego, oraz Eliasza Pielgrzymowskiego, pisarza litewskiego wyruszyło do Moskwy pod koniec 1600 r. W Moskwie czekali przeszło sześć tygodni, nim po raz pierwszy zostali zaproszeni na audiencje do księcia moskiewskiego. Gdy rozpoczęły się rokowania, przez wiele dni nie udawało się ustalić wspólnego stanowiska. Dopiero, gdy fiaskiem zakończyły się rokowania bojarów moskiewskich z poselstwem szwedzkim, które przybyło do Moskwy, aby zapobiec możliwości sojuszu polsko-moskiewskiego, a także widmo klęski które zajrzało w oczy Michałowi Walecznemu, gdy broń podnieśli wobec niego Siedmiogrodzianie przy pomocy oddziałów cesarskich, skłoniły stronę moskiewską do bardziej owocnych rokowań z poselstwem polsko-litewskim [17].

Poselstwa Lwa Sapiehy zakończyło się sukcesem. Kanclerz litewski wykazał olbrzymie doświadczenie dyplomatyczne. W trudnej sytuacji międzynarodowej dla Rzeczypospolitej potrafił oddalić widmo sojuszu moskiewsko-mołdawskiego i szwedzko-moskiewskiego. Podpisano rozejm na kolejne 20 lat. Cele priorytetowe poselstwa zostały zrealizowane w całości. Także sporną kwestię używania przez księcia moskiewskiego tytułu cara astrachańskiego i kazańskiego udało się rozwiązać polubownie. Wspomniane tytuły wielkiego księcia moskiewskiego znalazły się jedynie w moskiewskiej wersji traktatu rozejmowego. Koncepcje unii pomiędzy Rzeczypospolitą a Moskwą, szczególnie lansowane przez polityków litewskich, tej miary co Lew Sapieha i Krzysztof Radziwiłł «Piorun» nie mogły trafić na podatny grunt w Moskwie. Z perspektywy czasu można dostrzec to, czego nie mogli dojrzeć XVII-wieczni politycy. Unia personalna, pokojowa nie była możliwa wobec różnic dzielących szlachecką Rzeczypospolitą, szczyjącą się swoją demokracją od autorytarnej Moskwy. Nie można było pogodzić dwóch odrębnych organizmów, które miały osobny ustrój, wyznanie oraz historię.

W 1602 r. Lew Sapieha uczestniczył w rozmowach z poselstwem moskiewskim. Michał Glebowicz Sałtykow-Morozow, namiestnik suzdalski; Wasyl Timofewicz Pleszczejew, dworianin oraz diak dumny Afanasij Własiew zostali wysłani do Rzeczypospolitej w celu zaprzysiężenia przez Zygmunta III zawartego przez Lwa Sapieżę w ubiegłym roku rozejmu. Lew Sapieha w czasie rokowań z nimi pełnił kluczową rolę wśród senatorów królewskich uczestniczących w rozmowach. Jego znajomość realiów moskiewskich niewątpliwie przyczyniła się do zakończenia pertraktacji. Znajomość arkanów dyplomatycznych pozwoliła kanclerzowi litewskiemu na takie pokierowanie tokiem negocjacji, aby posłowie moskiewscy nie mieli możliwości zmienienia wcześniej ustalonych warunków w Moskwie. Lew Sapieha jeszcze raz powrócił do wątku unii pomiędzy obydwojma państwami, niestety, jak można było spodziewać się, odniósł tutaj jednak niepowodzenie. Będąc jednak gorącym orędownikiem unii, nadal pozostał wierny swoim przekonaniom, odkładając rozmowy w sprawie unii na bardziej sposobniejszą chwilę [18].

W drugiej połowie 1603 r. zaczęła dojrzewać intryga, która miała brzemienne skutki w przyszłości. W 1601 r. w Kijowie pojawił się przyszyły samozwańcy car moskiewski Dymitr. Pierwotnie miał przebywać w monasterze peczerskim w Kijowie, a dopiero później pojawił się w otoczeniu Konstantego Wasyla Ostrogskiego, wojewody kijowskiego [19]. Dzięki poparciu kresowej magnaterii i zainteresowaniu Zygmunta III podbojem Moskwy szansę Dymitra Samozwańca na tron moskiewski szybko rosły. Lew Sapieha został jednym z najbliższych powierników planów królewskich. W 1604 r. uczestniczył w rozmowach z Smirnojem Otriepiewem, stryjem Griszki Otriepiewa. Tego ostatniego strona moskiewska uważała za domniemanego carewicza Dymitra. Po nich na pewien czas zdystansował się od jawnego popierania kandydatury domniemanego Dymitra na tron moskiewski. Lew Sapieha cały jednak czas był wyznaczany przez Zygmunta III do prowadzenia oficjalnych i pozakulisowych

rozmów z kolejnymi poselstwami moskiewskimi, wysyłanymi przez Borysa Godunowa, których celem było odwiedzenie Rzeczypospolitej i króla od zaangażowania się w popieranie wątpliwych praw dynastycznych Dymitra do tronu moskiewskiego. I tak Lew Sapieha uczestniczył m.in. na sejmie w 1605 r. w wysłuchaniu gońca moskiewskiego Postnika Ogarewa [20].

Pod koniec 1605 r. do Krakowa przybyło poselstwo od nowego cara moskiewskiego. Po dość niespodziewanej śmierci Borysa Godunowa w 1604 r. został nim Dymitr Samozwaniec, dzięki poparciu magnaterii polskiej i zbieraniny różnego typu elementu awanturniczego, nie tylko z ziem Rzeczypospolitej. Poselstwu Dymitra Samozwańca przewodniczył Afanasij Własiew, który przyjechał wyjednać zgodę królewską na ślub Maryny Mniszech, córki Jerzego Mniszcha, wojewody sandomierskiego z jego władcą. Miał także zaproponować królowi polskiemu przystąpienie do ligi antytureckiej. Pertraktacje w imieniu Zygmunta III z posłem moskiewskim prowadził Lew Sapieha i zakończyły się połowicznym sukcesem. Dymitr Samozwaniec uzyskał zgodę królewską na zaślubiny z córką wojewody sandomierskiego, natomiast decyzja w sprawie uczestnictwa Rzeczypospolitej w lidze antytureckiej została zawieszona w czasie [21]. W krótkim okresie rządów Dymitra Samozwańca w Moskwie do Rzeczypospolitej zostało wysłanych przynajmniej kilku, bądź nawet kilkunastu gońców moskiewskich. Nad ich pobytem w kraju czuwał z polecenia królewskiego Lew Sapieha [22]. Gdy w 1606 r. na dwór królewski przybył Iwan Biezobrazow, goniec moskiewski, który w tajemnicy zaproponował królewiczowi Władysławowi tron moskiewski w imieniu Szujskich i Galicyńców, Lew Sapieha należał do nielicznego grona polityków, którzy zostali dopuszczeni do tajemnicy. Zygmunt III, darzył olbrzymim zaufaniem kanclerza litewskiego, i wprowadził go w niuanse swojej polityki wobec Moskwy, a także powierzył mu nadzór nad tajnymi negocjacjami z gońcem moskiewskim. W imieniu Lwa Sapiehy nieoficjalne rozmowy z gońcem moskiewskim prowadził Aleksander Korwin Gosiewski, starosta wieliski, wtedy jeszcze stronnik i mąż zaufania kanclerza litewskiego [23]. Zygmunt III oficjalnie nie wypowiedział się w sprawie kandydatury królewicza Władysława na tron moskiewski, ale nie odrzucił także kategorycznie przedstawionej propozycji. Rokosz sandomierski niewątpliwie zmusił chwilowo Zygmunta III do rezygnacji z bardziej aktywnej polityki zagranicznej wobec Moskwy. Lew Sapieha nie uczestniczył w wysłuchaniu poselstwa moskiewskiego w osobach Grzegorza Wołkońskiego i diaka Andrzeja Iwanowa, które przybyło do Krakowa na początku 1607 r. Tak jak i poprzednio, padła nieoficjalna propozycja objęcia przez królewicza Władysława tronu moskiewskiego. Zygmunt III na bieżąco zdał relacje kanclerzowi litewskiemu z postępu negocjacji [24].

Po dość niespodziewanej śmierci Dymitra I Samozwańca i pojawieniu się Dymitra II, Zygmunt III po zakończeniu rokoshu zdecydował się na bardziej energiczne kroki wobec Moskwy. W czasie oblężenia Smoleńska przez wojska królewskie w latach 1609-1611 Zygmunt III zlecił Lwu Sapieżę prowadzenie negocjacji nie tylko z obrońcami twierdzy, ale także z poselstwem moskiewskim,

który przybyło do obozu królewskiego z Moskwy z propozycją osadzenia na tronie królewskim królewicza Władysława. Rola Lwa Sapiehy była niezmiernie trudna. Musiał wykorzystać całą dotychczas zdobytą wiedzę, aby zakończyć rokowania powodzeniem. Udało mu się wypracować szczególnie korzystną dla Rzeczypospolitej umowę, na mocy której królewicz Władysław miał zostać wybrany nowym władcą moskiewskim [25]. Nikt z jego poprzedników, ani następców nie zbliżył się tak blisko do realizacji projektu unii z Moskwą. Sam Lew Sapieha, chociaż był jednym z sygnatariuszy zawartego porozumienia, był daleki od entuzjazmu. Słusznie uważał, że dopóki w rękach królewskich nie ma Smoleńska, ani Moskwy, rzeczywiste szanse na wypełnienie umowy są dość iluzoryczne [26].

Całą sytuację komplikował dodatkowo fakt wycofania przez Zygmunta III wcześniejszej zgody na koronację królewicza Władysława na władcę moskiewskiego. Od pewnego czasu było coraz wyraźniej widać o chęci króla panowania nie tylko na tronie Rzeczypospolitej, Królestwa Szwecji, a także i Moskwy.

Lew Sapieha w okresie «wielkiej smuty» pełnił rolę realizatora planów królewskich wobec Państwa Moskiewskiego i odpowiadał za wiele tajnych przedsięwzięć, które nie zawsze musiały być zgodne z interesem Rzeczypospolitej, ale które wpasowywały się w linię polityki królewskiej. Sytuacja w Państwie Moskiewskim zmieniła się jak w kalejdoskopie. Zwycięstwo pod Kłuszynem Stanisława Żółkiewskiego w 1610 r. nad połączonymi siłami moskiewsko-szwedzkimi wytworzyło nową sytuację. Siły odśrodkowe w Moskwie przyczyniły się do obalenia z tronu Wasyla Szujskiego. Wynegocjonowana przez Stanisława Żółkiewskiego w sierpniu 1610 r. nowa umowa z bojarami moskiewskimi wychodziła o wiele dalej niż ta zawarta przez Zygmunta III pod Smoleńskiem. Królewicz Władysław miał zostać carem moskiewskim, kwestia jego konwersji na prawosławie pozostała otwarta, wojska królewskie miały wycofać się spod Smoleńska, a Zygmunt III miał zwrócić wcześniej zdobyte w czasie wojny terytoria [27]. Wcześniejsza umowa z bojarami spod Smoleńska wypracowana dzięki także staraniom Lwa Sapiehy pozostała martwą literą. Jan Hrydzic, pisarz ruski w kancelarii litewskiej, który towarzyszył wojskom Stanisława Żółkiewskiego zachęcał Lwa Sapieżę, aby przybył pod Moskwę i wynegocjował dzięki swojemu kunsztowi dyplomatycznemu lepsze warunki umowy z bojarami moskiewskimi [28]. Lew Sapieha wolał jednak pozostać pod Smoleńskiem, gdzie prowadził negocjacje z załogą twierdzy, aby poddała się królowi polskiemu [29].

Już niedługo, bo w październiku 1610 r. pod Smoleńsk przybyło liczne poselstwo moskiewskie, w skład którego wchodziło aż 80 posłów oraz paręset osób orszaku. Na czele poselstwa stali: metropolita Filaret, książę Wasyl Golicyn, okolniczy Daniel Mezecki, dumny dworzanin Wasyl Sukin. Przybyli oni negocjować szczegółowe warunki elekcji królewicza Władysława na tron moskiewski [30]. Lew Sapieha brał udział w prawie we wszystkich pertraktacjach z posłami moskiewskimi. Jego rola jako wytrawnego dyplomaty i znawcy

stosunków moskiewskich była bardzo duża. Poglądy Lwa Sapiehy na temat elekcji królewicza Władysława na tron moskiewski wyraźnie ewoluowały. Obecnie był zwolennikiem panowania w Moskwie Zygmunta III, przynajmniej do czasu gdy królewicz Władysław osiągnie pełnoletność. Także wielu senatorów królewskich, a także sam Zygmunt III, zajęli podobne stanowisko w dalszych rokowaniach z posłami moskiewskimi. Wobec rozbieżnych celów obydwóch stron rokowania były bardzo ciężkie i nie rokowały szans na porozumienie. Lew Sapieha posunął się nawet do prób przekupstwa posłów moskiewskich, aby wymóc na nich zmianę stanowiska [31]. Gdy zdał sobie sprawę z bezcelowości dalszych negocjacji z posłami moskiewskimi, wbrew przyjętemu protokołowi dyplomatycznemu, był jednym z inicjatorów bezprawnego aresztowania posłów moskiewskich, co też i uczyniono [32]. Miał to być środek nacisku na stronę moskiewską, aby zmusić ją do zakończenia rokowań po myśli królewskiej. Kolejne powstania przeciwko dalszemu pobytowi wojsk królewskich w Państwie Moskiewskim wzniecane przez bojarów, oraz ludność, oddaliły szansę królewicza Władysława na tron moskiewski. Jedynym sukcesem wojsk królewskich, kończącym okres «wielkiej smuty» w Państwie Moskiewskim było zdobycie w czerwcu 1611 r. Smoleńska [33].

Szansę na realizację koncepcji unii pomiędzy obydwojma państwami zostały zaprzepaszczona. Chociaż Lew Sapieha jeszcze wielokrotnie powracał do nich za swojego życia, nigdy nie był tak blisko ich urzeczywistnienia jak w czasie oblężenia Smoleńska w latach 1609–1611.

Po kapitulacji Smoleńska rozpoczął się gorący okres wojen Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim. Lew Sapieha bez wątpienia odegrał w tych wydarzeniach pierwszoplanową rolę. Zygmunt III wielokrotnie musiał się odwoływać do pomocy Lwa Sapiehy w trudnych i niekiedy bezowocnych negocjacjach ze stroną moskiewską. Niekorzystnego dla Rzeczypospolitej rezultatu wojny nie mógł zmienić nawet triumfalny przemarsz uwięzionego przez Zygmunta III Wasyla Szusjkiego i jego rodziny ulicami Warszawy w 1611 r. [34]. W grudniu 1611 r. Lew Sapieha ponownie uczestniczył w rokowaniach z posłami moskiewskimi, którzy przybyli na dwór królewski w Warszawie, aby przekonać Zygmunta III do wyrażenia zgody na objęcie przez królewicza Władysława tronu moskiewskiego. Poselstwo moskiewskie w Warszawie reprezentowali Michał Sałtykow, książę Jerzy Trubecki, oraz Wasyl Janow. Człony posłów książę Michał Nagoj zmarł w czasie podróży. Lew Sapieha w czasie rozmów z posłami moskiewskimi reprezentował interesy królewicza Władysława. Chociaż Zygmunt III nadal nie był skłonny wysłać swego syna do Moskwy, Lew Sapieha i inni senatorowie przekonali króla, aby nie zrywał z tego powodu rokowań. Kanclerz litewski był zapewne jednym z senatorów, który próbował zmienić stanowisko Zygmunta III wobec elekcji królewicza Władysława na tron moskiewski, co poniekąd udało mu się już w czasie pobytu wspomnianego poselstwa moskiewskiego w Warszawie [35].

Lew Sapieha przez najbliższe lata w czasie rokowań z kolejnymi poselstwami moskiewskimi był w dość ciężkim położeniu. Musiał tak prowadzić

rokowania, aby Zygmunt III nie zniechęcił się ponownie do elekcji swego najstarszego syna na tron moskiewski, a z drugiej strony musiał dołożyć wszelkich możliwych starań, aby bojarowie moskiewscy nie zrezygnowali z kandydatury królewicza Władysława zbyt szybko. Zygmunt III, zaczął lansować wariant wspólnej wyprawy z królewiczem Władysławem do Moskwy, jednak termin jej rozpoczęcia był odkładany przez króla wielokrotnie. Pod koniec 1612 r. wyprawa doszła do skutku. Zygmuntovi III, oraz królewiczowi Władysławowi towarzyszył Lew Sapieha, który dzięki swojemu olbrzymiemu doświadczeniu dyplomatycznemu miał wspierać króla i jego najstarszego syna wiedzą w czasie negocjacji ze stroną moskiewską. Raczej niewielkie były szanse na zbrojne opanowanie przez wojska królewskie tronu moskiewskiego dla królewicza Władysława. W czasie pobytu pod Wiaźmą dotarła wiadomość do obozu królewskiego o kapitulacji załogi polsko-litewskiej na Kremlu, która stacjonowała tam od 1610 r. Zygmunt III po tym fakcie postanowił zaniechać dalszej wyprawy i rozpoczął drogę powrotną. Lew Sapieha nie miał tym razem możliwości uczestniczyć w rokowaniach z posłami moskiewskimi. Jego poglądy w kwestii polityki wschodniej Rzeczypospolitej nadal ewoluowały. U Lwa Sapiehy wykształciły się szersze koncepcje związane z osadzeniem królewicza Władysława na tronie moskiewskim. Uważał, że jego panowanie w Moskwie pomogłoby Wazom odzyskać utracony tron szwedzki. Stał się także zwolennikiem dochowania umów z 1610 r. zawartych przez Stanisława Żółkiewskiego z bojarami moskiewskimi [36].

Lew Sapieha nie uczestniczył w 1613 r. w rozmowach z Denisem Oładinem, gońcem moskiewskim, który przybył do Warszawy, w celu uwolnienia przetrzymywanych w niewoli jeńców moskiewskich, szczególnie metropolity Filareta, którego syn Michał Romanow został nowowybrany carem moskiewskim, co w dalszej perspektywie przekreśliło tak naprawdę szansę królewicza Władysława na tron moskiewski. Odpowiedź pisemną na poselstwo Denisa Oładina przygotował i tak nieobecny w Warszawie Lew Sapieha [37]. O znaczeniu i roli Lwa Sapiehy na dworze królewskich świadczył niewątpliwie fakt, że czekano na jego osobiste przybycie do stolicy, aby rozpocząć dalsze rokowania ze stroną moskiewską [38].

Zygmunt III ostatecznie zgodził się na pośrednictwo w sporze polsko-moskiewskim cesarza Macieja II, którego reprezentował przybyły pod koniec 1613 r. poseł Jakub Henckel von Donnersmarck. Celem jego misji dyplomatycznej było zakończenie wojny pomiędzy obydwojma państwami. Król Zygmunt III zlecił Lwu Sapiezie dość trudną i delikatną misję dyplomatyczną do wykonania. Kanclerz litewski w czasie pobytu gońca cesarskiego w Rzeczypospolitej, miał go przekonać do słuszności argumentów strony królewskiej w sporze polsko-moskiewskim. Gdy von Donnersmarck wyruszył ku granicom moskiewskim Lew Sapieha przydał mu do towarzystwa, a także dyskretnej opieki Jana Hrydzicza, pisarza ruskiego w kancelarii litewskiej. Sam nie był zbyt zadowolony z pośrednictwa cesarskiego. Jak wytrawny dyplomata zdawał sobie doskonale sprawę, że wyjście z propozycjami

pokojowymi, w chwili wyraźniej ofensywy armii moskiewskiej mogło być potraktowane jako oznaka słabości [39]. Goniec cesarski nie został wpuszczony na terytorium moskiewskie i jego misja zakończyła się niepowodzeniem, z czego poniekąd był zadowolony Lew Sapieha [40].

W październiku 1614 r. doczekała się realizacji podjęta wcześniej przez Lwa Sapiehę, inicjatywa nawiązania ponownie stosunków z Moskwą, które były w zawieszeniu od czasu nieudanej misji Donnersmarcka i Hrydzicza. Lew Sapieha wyraźnie był zwolennikiem zawarcia pokoju z Moskwą, ale na warunkach korzystnych dla Rzeczypospolitej. Jego stanowisko było bardziej realne niż królewskie, dlatego prawa królewicza Władysława do tronu moskiewskiego traktował bardziej jako kartę przetargową niż rzeczywisty cel [41]. Na granicy litewsko-moskiewskiej co rusz pojawiali się nowi gońcy moskiewscy, ich jednak misje nie przybliżały momentu długo oczekiwanego dla Rzeczypospolitej pokoju.

Pewne szansę na uregulowanie stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim dawała misja Fiodora Żeliabuskiego i Semena Matczina, gońców moskiewskich, którzy przybyli do Polski na początku 1615 r. W czasie ich audiencji na dworze królewskim uczestniczył Lew Sapieha, który wyraźnie próbował podważyć prawa Michała Romanowa do tronu moskiewskiego. W czasie rozmów z gońcami moskiewskimi Lew Sapieha pełnił pierwszoplanową rolę na tle innych senatorów królewskich. Zygmunt III zlecił mu reprezentowanie własnej osoby i praw swego najstarszego syna do tronu moskiewskiego. Oznaką wielkiego zaufania królewskiego do osoby Lwa Sapiehy, była zgoda na poufne rozmowy gońców moskiewskich z nadal przetrzymywanym na dworze królewskim patriarchą Filaretem w pomieszczeniach dworu warszawskiego kanclerza litewskiego. Lew Sapieha, który uczestniczył w spotkaniu wyraźnie polemizował ze stanowiskiem strony moskiewskiej i bronił polityki królewskiej. Dzięki olbrzymiej wiedzy i zręczności dyplomatycznej dość łatwo było mu zbijać argumenty strony moskiewskiej, a nawet oskarżać ich o konszachty i próby nawiązania sojuszu z Turcją, skierowanego swoim ostrzem przeciwko Rzeczypospolitej. Lew Sapieha wygłosił także mowę pożegnalną, w której mocno skrytykował stanowisko moskiewskie [42].

Na sejmie w 1615 r., w czasie którego odbywały się rozmowy ze wspomnianymi posłami moskiewskimi, zostali wyznaczeni komisarze królewscy do rokowań ze stroną moskiewską na temat przyszłego rozejmu. Wśród nich zabrakło Lwa Sapiehy, który zredagował instrukcje królewską dla komisarzy. Fakt ten wzbudził zrozumiałe zdziwienie. Kanclerz litewski coraz bardziej był zmęczony ciągłym zaangażowaniem go przez Zygmunta III w negocjacje ze stroną moskiewską i mogło to przyczynić się do jego odmownej odpowiedzi i rezygnacji z reprezentowania Rzeczypospolitej w negocjacjach z Moskwą. Lew Sapieha wiedział doskonale, że jeżeli dojdzie do rokowań, będą one przewlekłe i małoowocne, a rezultat niepewny, co też mogło mieć wpływ na jego decyzje. Lew Sapieha nadal cieszył się olbrzymim zaufaniem królewskim. Gdy kanclerz litewski zaproponował wysłanie kolejnego gońca do Moskwy, król pozostawił

mu zupełnie wolną rękę. Zygmunt III zaaprobował także misterną grę, którą zaczął prowadzić Lew Sapieha wobec przetrzymywanego w Rzeczypospolitej Wasyla Golicyna i patriarchy Filareta. Tego pierwszego próbował przeciągnąć na stronę królewską, a wobec patriarchy Filareta zaostrzył warunki jego uwięzienia i dalszej politycznej izolacji. W ten sposób chciał zniechęcić patriarchę Filareta do dalszego blokowania rokowań polsko-moskiewskich.

Lew Sapieha chociaż nie uczestniczył w rokowaniach pod Smoleńskiem na przełomie 1615 r. i 1616 r., pilnie jednak śledził kolejne tury rokowań komisarzy królewskich z posłami moskiewskimi. Jako mediator pod Smoleńskiem w rozmowach uczestniczył poseł cesarski Jan Heideilius. Rokowania zakończyły się niestety niepowodzeniem. Po fiasku rokowań oddziały moskiewskie nadal blokowały Smoleńsk. Lew Sapieha na sejmie 1616 r. był już wyraźnym zwolennikiem działań wojennych przeciw Moskwie i zaniechania bezowocnych pertraktacji ze stroną moskiewską. Na czele wyprawy wojennej miał stanąć królewicz Władysław. Zygmunt III i królewicz Władysław wyraźnie liczyli na uczestnictwo Lwa Sapiehy w nowoorganizowanej wyprawie. Lew Sapieha, dzięki swojemu olbrzymiemu doświadczeniu dyplomatycznemu, miał pomóc królewiczowi Władysławowi w uzyskaniu dawno mu obiecanego tronu moskiewskiego. Lew Sapieha, tak jak w 1615 r. odniósł się niechętnie do swego osobistego udziału w wyprawie, ale nie mogąc odmówić królowi zdecydował się wyruszyć wraz z królewiczem Władysławem pod Moskwę [43]. Początkowe sukcesy wyprawy królewicza Władysława dość szybko przekształciły się w pasmo niepowodzeń. Siły królewicza były zbyt słabe, aby z powodzeniem blokować Moskwę, tym samym fakt zdobycia stolicy nie mógł służyć jako karta przetargowa w rokowaniach z posłami moskiewskimi. Pomiędzy królewiczem Władysławem, a Lwem Sapiehą doszło do dużej rozbieżności celów wyprawy, co było powodem ostrych polemik pomiędzy nimi. O ile najstarszy syn Zygmunta III marzył o zdobyciu tronu moskiewskiego, kanclerz litewski plany te traktował jako nierealne w obecnej sytuacji, i wołał się skoncentrować na bardziej realnym celu, jakim było zakończenie wojny z Moskwą i zawarcie długoletniego rozejmu. Działania wojenne traktował jako wygodny środek nacisku na stronę moskiewską, aby zmusić ją do większych ustępstw.

Wśród komisarzy królewskich Lew Sapieha miał największe doświadczenie dyplomatyczne i bardzo często jego zdanie przeważało w czasie narad. Po długich i przewlekłych rokowaniach zawarto 11 XII 1618 r. bardzo korzystny dla Rzeczypospolitej rozejm w Deulinie. Chociaż nie chronił on praw królewicza Władysława do tronu moskiewskiego, niewątpliwie przyczynił się do zakończenia długoletniej wojny, oraz uzyskania szeregu ważnych nabytków terytorialnych dla Rzeczypospolitej. Rozejm deuliński był bez wątpienia sukcesem staropolskiej dyplomacji, a tym samego Lwa Sapiehy, który odegrał pierwszoplanową rolę w jego zawarciu. Chociaż spotkał się on z ostrą krytyką Zygmunta III i królewicza Władysława, w punkcie pomijającym prawa najstarszego syna króla do tronu moskiewskiego, został on przyjęty przez szlachtę z zadowoleniem. Lew Sapieha, wbrew niekiedy niepocholebny opinii o nim,

potrafił być samodzielnym dyplomata, z własnym zdaniem i realną oceną możliwości, a nie chęci. W tekście traktatu rozejmowego udało się także kanclerzowi litewskiemu wymusić na stronie moskiewskiej, rezygnację z popierania wrogów Rzeczypospolitej, szczególnie Szwecji, która prowadziła coraz bardziej ekspansywną politykę w basenie Morza Bałtyckiego [44].

Po zawarciu pokoju deulińskiego aktywność dyplomatyczna Lwa Sapiehy wyraźnie zmalała, mimo to w 1619 r. prowadził negocjacje ze stroną moskiewską dotyczące wymiany jeńców. Wobec oporu Zygmunta III pertraktacje zostały wstrzymane. W dobie zagrożenia Rzeczypospolitej przez Turcję w latach 1620 i 1621 r. Zygmunt III powierzył Lwu Sapieżowi odpowiedzialne zadanie utrzymania jak najbardziej przyjaznych stosunków z Moskwą. Lew Sapieha, w dużym stopniu samodzielnie, czuwał nad stroną dyplomatyczną stosunków z Moskwą, czemu służyło prowadzenie obszernej korespondencji dyplomatycznej, oraz wysyłanie licznych gońców. Podjął także próbę upomnienia się o prawa królewicza Władysława do tronu moskiewskiego. W czasie zagrożenia tureckiego Lew Sapieha umiejętnie potrafił zneutralizować niebezpieczeństwo moskiewskie, chociaż były podejmowane przez Turcję próby zachęcenia Moskwy do rozpoczęcia wojny z Rzeczypospolitą [45]. Także w samej stolicy moskiewskiej podejmowano dyskusję na temat zaatakowania Rzeczypospolitej. Władca moskiewski wysłał nawet gońca Hrehorego Borniakowa do Polski, z listem, w którym żądał kategorycznie zaprzestania używania przez królewicza tytułu władcy moskiewskiego. Lew Sapieha, w gronie senatorów królewskich przyjął gońca moskiewskiego. Jego legacja nie wywołała pożądanego przez cara skutku, do czego niewątpliwie przyczyniło się zakończenie przez Rzeczypospolitą wojny z Imperium Osmańskim. Nadal pozostała otwarta kwestia roszczeń królewicza Władysława do tronu moskiewskiego [46].

W ostatnich latach życia Lwa Sapiehy, Zygmunt III często odwoływał się do doświadczenia dyplomatycznego kanclerza litewskiego w rozgrywce ze Szwedami o Inflanty w latach 1621–1622 r. a także i później. W 1624 r. Lew Sapieha będąc w Wilnie, z polecenia królewskiego czuwał nad przygotowaniem do rozpoczęcia rokowań ze Szwedami. Chociaż osobiście nie brał udziału w negocjacjach ze Szwedami, odegrał znaczącą rolę. Dzięki osobistemu wpływowi kanclerza litewskiego rokowania potoczyły się dość szybko, a rozejm został przedłużony do kwietnia 1624 r. Zygmunt III nie był zbyt zadowolony z rezultatu rokowań, wołał zgodnie ze swoimi interesami dynastycznymi doprowadzić do wybuchu wojny ze Szwecją, ale na przeszkodzie planom królewskim stanął nie tylko Lew Sapieha, który doprowadził do przedłużenia rozejmu, ale także znaczna część elit politycznych Wielkiego Księstwa Litewskiego [47].

W 1624 r. Lew Sapieha został wojewodą wileńskim, a rok później już hetmanem wielkim litewskim. Była to nagroda za wcześniejsze zasługi dla dobra Rzeczypospolitej. Wojna w Inflantach w latach 1625–1629 r. stawiała przed Lwem Sapieżą nowe wyzwania. Wodzem jednak było o wiele słabszym niż dyplomata. W czasie wojny ze Szwecją gwiazda Lwa Sapiehy na dworze królewskim wyraźnie osłabła. Konflikty wśród dowódców litewskich w czasie

prowadzonych działań wojennych wyraźnie odcisnęły piętno na przebiegu wojny. Oddziałom litewskim nie udawało się przechylić szali zwycięstwa w Inflantach na stronę Zygmunta III. Chociaż lądowanie Szwedów na polskim wybrzeżu w 1626 r. uczyniło z frontu inflanckiego drugorzędny teatr wojenny, działania prowadzone przez Lwa Sapieżę były prowadzone mało energicznie i defensywnie. Zawarcie przez Lwa Sapieżę, bez zgody królewskiej rozejmu ze Szwedami w 1627 r. w Baldenmojzie zaciążyło na dalszych stosunkach kanclerza litewskiego z królem, który wyraźnie zaczął w coraz mniejszym stopniu polegać na jego zdaniu [48].

W schyłkowym okresie życia Lew Sapieha jego aktywność na polu dyplomatycznym nadal była spora, był jednym z zwolenników zbrojnego rozprawienia się na nowo pojawiającym się niebezpieczeństwem moskiewskim. Na sejmie w 1632 r. został wyznaczony jednym z komisarzy, którzy mieli rozpocząć pertraktacje z Moskwą, a w czasie bezkrólestwa po śmierci Zygmunta III, wziął na siebie ciężar prowadzenia rokowań z stroną moskiewską. Po wyborze królewicza Władysława na króla polskiego, zmarł dość niespodziewanie 7.VII.1633 r., pozostając do końca aktywnym politykiem i dyplomata [49].

Lew Sapieha był niewątpliwie jednym z największych polityków i dyplomatów swoich czasów. Działalności dyplomatycznej poświęcił większą część swego życia. Zasłynął jako jeden z architektów i realizatorów koncepcji unijnych z Państwem Moskiewskim. Nikt nie miał takiej wiedzy i doświadczenia, jak on w sprawach moskiewskich. W czasach Zygmunta III uczestniczył w większości audiencji posłów moskiewskich na dworze królewskim. Jego opinia w sprawach moskiewskich wielokrotnie stanowiła wytyczną dla króla w sprawach polityki zagranicznej. Jako dyplomata potrafił zachować dość daleko idącą samodzielność od polityki królewskiej, jak mieliśmy tego przykład chociażby podczas rokowań pod Moskwą w 1618 r., czy także w czasie negocjacji ze Szwedami w 1627 r. Wielkim sukcesem zakończyło się poselstwo Lwa Sapiehy do Moskwy w 1600 r., gdy udało mu się zawrzeć długoletni rozejm z Państwem Moskiewskim, a także zneutralizować możliwość sojuszu moskiewsko-szwedzkiego i moskiewsko-mołdawskiego. Nieprzychylnie przyjęty przez Zygmunta III rozejm deuliński, okazał się wielkim sukcesem Rzeczypospolitej, także na forum międzynarodowym. Zygmunt III darzył olbrzymim zaufaniem Lwa Sapieżę, który niekiedy miał możliwość prowadzenia negocjacji ze stroną moskiewską nawet bez aprobaty królewskiej. Lew Sapieha wielokrotnie na forum publicznym zabierał głos w sprawach międzynarodowych i był wykorzystywany przez króla także w innych misjach zagranicznych, niż tylko związanymi z polityką Rzeczypospolitej wobec Moskwy. Dość szybko został jednak zapomniany wśród potomnych, a jego koncepcje polityki wschodniej nie zostały nigdy urzeczywistnione. Wraz ze śmiercią Lwa Sapiehy zamykał się pewien okres w dziejach Rzeczypospolitej, aktywnej i okraszanej sukcesami polityki zagranicznej wobec Moskwy. Ostatnim jej epizodem była udana wyprawa króla Władysława IV pod Smoleńsk w latach 1632–1634. Od tego czasu coraz wyraźniej zarysowywała się przewaga strony moskiewskiej, chociaż oręż polsko-

litewski miał szansę jeszcze niejednokrotnie odnieść zwycięstwo nad wojskami moskiewskimi.

1. Lulewicz, H. Lew Sapieha h. Lis (1557–1633) / H. Lulewicz // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa- Kraków, 1994. – T. XXXV. – S. 84.
2. Ibidem.
3. Zob. szerzej: Czwołek, A. Z działalności służb wywiadowczych Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XVI i XVII w. Zarys problematyki / A. Czwołek // Czaszy Nowożytny. – T. XIII. – 2002. – S. 102–104.
4. Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / opr. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Kórnik, 1996. – S.134.
5. Szerzej na temat poselstwa Lwa Sapiehy do Moskwy zob.: Lew Sapieha, pisarz litewski do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, 26 IV 1584 r., z Moskwy // Archiwum domu Radziwiłłów (Listy ks. M. K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoyskiego, Lwa Sapiehy) (dalej ADR) / wyd. A. Sokołowski // Scriptores Rerum Polonicarum. – T. 8. – Kraków, 1885. - S. 174; Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia / opr. A. Przyboś, R. Żelewski. – Kraków, 1959. – S. 119; Skrybnikow, R. Borys Godunow / R. Skrybnikow. – Warszawa, 1992. - S. 9; tenże: Политическая борьба в начале правления Бориса Годунова // История СССР. – 1975. – № 2. – S. 48–68; Czerska, D. Borys Godunow / D. Czerska. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. - S. 10; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD). Archiwum Radziwiłłowskie, (dalej: AR). II. Nr 134. K. 1–2 Lew Sapieha, pisarz litewski do Stefana Batorego, 20 V 1584 r., z Moskwy; Lew Sapieha do Alberta Bolognettego, nuncjusza apostolskiego, 10 VII 1584 // Historica Russiae monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis / ed. A.I. Turgeniew. – Petropoli, 1842. – T. 2. – S. 2–3.
6. Czwołek, A. Ku wojnie czy unii? Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1584–1586 / A. Czwołek // Czaszy Nowożytny. – 2001. – T. X; Wojciech Baranowski, podkanclerzy koronny do Andrzeja Opalińskiego, marszałka wielkiego koronnego, 18 VI 1586 r., z Grodna / Dwa listy Wojciecha Baranowskiego, podkanclerza koronnego do Andrzeja Opalińskiego, marszałka wielkiego koronnego / opr. A. Czwołek // Almanach Historyczny. – 2002. – T. 4. - S. 145–148.
7. Lew Sapieha, podkanclerzy litewski do Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileńskiego, 22 IX 1587 r., z Warszawy // Archiwum Domu Sapiehów (dalej: ADS). – T. 1: Listy z lat 1575–1606 / opr. A. Prochaska. – Lwów, 1892. – S. 22.
8. Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588 / H. Lulewicz. – Warszawa, 2002. – S. 378–379.
9. Kempa, T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (1549-1616), wojewoda wileński / T. Kempa. – Warszawa 2000. – S. 274; Relacje nuncjuszy apostolskich i innych osób o Polsce od 1548–1690 / wyd. E. Raczyński. – Berlin- Poznań, 1864. – T. 2. – S. 25.
10. Sigismundus III rex Poloniae universis de acceptione conditionum pacis cum imperatore, 10 IV 1589 r., w Warszawie // Elementa ad fontium editiones. – Rzym, 1970. – T. XXVI. – S. 315–318.
11. Jarmański, L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jarmański. - Warszawa, 1992. – S. 155–156; Akta komisji krakowskiej w sierpniu 1596 r. odbytej // Diariusze sejmowe r. 1597 / wyd. E. Barwiński // Scriptores Rerum Polonicarum. – T. 20. – Kraków, 1907. – S. 240–322; Wisner, H. Rzeczpospolita i Habsburgowie. Czasy Zygmunta II / H. Wisner I. – Sobótka. – Z. 4. – 1993. – S. 480–481; Rzońca, J. Rzeczpospolita wobec propozycji przystąpienia do ligi antytureckiej u schyłku XVI wieku / J. Rzońca // Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział I, Seria A. – № 21. – 1988. – S. 21–22; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. 310. K. 33–45, Diarium commissionis; zob. też: Lietuovos Mokslo Akademijos Biblioteka. F. 18–162. K. 12–12v., Marcin Szyszowski, do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, wojewody trockiego, 5 XII 1596 r., z Krakowa.
12. Diariusze sejmowe r. 1597, s. 101 i n.; s. 164 ; 478 i n.; L. Jarmański, Bez użycia siły, s. 181–182.
13. Zob.: Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv Drevnich Aktow w Moskwie, Metryka Litewska (dalej: ML). F. 389. Nr 594. K. 109–112v.; ML. F. 389. Nr 594. K. 84–89 v.
14. Andrzej Sapieha, starosta orszański do Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileńskiego, 4 II 1598 r., z Orszy // ADS, s. 176; AGAD, AR IV, kop. 292, k.123, Krzysztof Radziwiłł, wojewoda wileński do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, wojewody trockiego, 1 I 1599 r., z Kojdanowa.

15. Sbornik imperatorskogo russkogo istoriczeskogo obszczestwa (dalej: SIRIO) / wyd. S.A. Bielokurov. – T. 137. – Moskwa, 1912. – S. 740–745.
16. Lew Sapieha, kanclerz litewski do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana wielkiego litewskiego, 2 VII 1600 r., Międzyrzeczka // ADS, s. 245; Stanisław Karnkowski, arcybiskup gnieźnieński do Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, 10 VII 1600, z Łowicza // ADS, s. 247.
17. Eljas Pilgrimovijus, Didžioji Leono Sapiegos pasiuntinys į Maskvą, parengė J. Kiaupienė //Historiae Lituaniae Fontes Minores. – T. IV. – Vilnius, 2002; Tyszkowski, K. Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie w 1600 r. / K. Tyszkowski. – Lwów, 1927; Brückner, A. Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej. Wiersze historyczne / A. Brückner // Biblioteka Warszawska. – 1896. – T. 1. - S. 264–265; AGAD. Archiwum Zamoyskich (dalej: AZ). 238. K.1–2, Lew Sapieha, kanclerz litewski do Jana Zamoyskiego, kanclerza koronnego, 16 III 1601 r., z Możejaska; Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie (dalej: BCz). 350. K. 282–285; Lew Sapieha, kanclerz litewski, Stanisław Warszucki, kasztelan warszawski, Elias Pielgrzymowski, pisarz litewski do Zygmunta III, 16 III 1601 r., z Możejaska; BCz. 1577. K. 293–295; BCz. 1585. K. 575–577.
18. Matwijowski, K. Epizod z dziejów stosunków polsko- moskiewskich na początku XVII w. / K. Matwijowski // Ludzie, kontakty, kultura XVI–XVIII w. Prace ofiarowane Profesor Marii Boguckiej / pod red. J. Kowckiego i J. Tazbira. – Warszawa, 1997. – S. 230–236; Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka w Petersburgu (dalej: RBN w Petersburgu), Avtografy Dubrovskogo, (dalej: Avt. Dub.). 152. K. 67–71; SIRIO. - T. 137. – S.105 i n.
19. Hirschberg, A. Dymitr Samozwaniec / A. Hirschberg. – Lwów, 1898. – S.20. Strzelecki. Sejm z r. 1605 / Strzelecki. – Kraków, 1921. – S. 159–161; A. Hirschberg, Dymitr Samozwaniec, s. 92; AGAD. Archiwum Publiczne Potockich. 31. T. II. K. 974–976.
20. Czerska, D. Dymitr Samozwaniec / D. Czerska. – Wrocław, 1995. – S. 123–125.
21. Żółkiewski, S. Początek i progres wojny moskiewskiej / S. Żółkiewski. – Kraków, 1998. – S. 50; Centralnij Derzavnij Istoricznij Archiw Ukraini w Kijowie (dalej: CDIAU). F. 48. Op. 1. Nr 423. K. 1, Jarosz Wołowicz, podskarbi ziemski litewski do Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, 8 I 1606 r., z Pohancy.
22. Żółkiewski, S. Początek i progres wojny moskiewskiej, s. 49–50.
23. Ibidem, s. 50.
24. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności/ Polskiej Akademii Nauk, (dalej: BPAU/ PAN w Krakowie). 363. K. 23, Zygmunt III do Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, 12 II 1607 r., z Krakowa; BPAU/ PAN w Krakowie. 8395. K. 6, Franciszek Simonetta, nuncjusz apostolski do Scypiona Borghese, kardynała stanu, 30 XII 1606 r., z Krakowa.
25. Polak, W. O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612 / W. Polak // Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. – Rocznik 87, z. 1. – Toruń, 1995. – S. 127–129; Diariusz drogi Króla Jmci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611 / opr. J. Byliński. – Wrocław, 1999. – S. 120; Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, (dalej: BR). 25. J. 4v–5v, Respons Je Kro Mci na Poselstwo moskiewskie przez JM.P. Kanclerza Litewskiego dany 14 II 1610 r.; BPAU/ PAN w Krakowie. 8396. K. 33, Franciszek Simonetta, nuncjusz apostolski do Scypiona Borghese, kardynała stanu, 5 III 1610 r., z Wilna.
26. Lew Sapieha, kanclerz litewski do żony Halszki Sapieżanki, 27 II 1610, z obozu pod Smoleńskiem / A. Prochaska, (z listów litewskiego kanclerza r. 1609–1611 // Kwartalnik Litewski. – 1911. – Nr 3. – S. 65.
27. W. Polak, O Kreml i Smoleńszczyznę, s.165–167.
28. Riksarkivet Stockholm, Skokloster Samlingen, E- 8604, [b.p] Jan Hrydzicz do Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, 5 VIII 1610 r., w obozie pod stolicą.
29. Diariusz drogi Króla JMci Zygmunta III, s.184 i n.
30. BPAU/ PAN w Krakowie. 8396. K. 101, Franciszek Simonetta, nuncjusz apostolski do Scypiona Borghese, kardynała stanu, 30 X 1610 r., z Wilna.
31. Sotowiew, S. M. Istorija Rossii s drevnejších wremen / S. M. Sotowiew. – Kn. 4, t. 8. – S. 813–815.
32. Sobieski, W. Żółkiewski na Kremlu / W. Sobieski. – Warszawa- Lublin-Łódź- Poznań-Kraków, 1920. – S.193.

33. Lew Sapieha, kanclerz litewski do żony Halszki Sapieżanki, 13 VI 1611 r., z obozu pod Smoleńskiem // Prochaska, A. Wyprawa na Smoleńsk, s. 77.
34. Polak, W. O Kreml i Smoleńszczyżnę, s. 383–385.
35. Byliński, J. Sejm z 1611 r. / J. Byliński. – Wrocław, 1970. – S. 212; Hirschberg, A. Maryna Mniszchówna / A. Hirschberg. – Lwów, 1927. – S. 308; Polak, W. O Kreml i Smoleńszczyżnę, s. 289–291; Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. D-52. Wacław Kobierzycki, kanonik warmiński do Szymona Rudnickiego, biskupa warmińskiego, 28 XII 1611 r., z Warszawy; BCz. 1637. K. 263–264, Zygmunt III do Szymona Rudnickiego, biskupa warmińskiego, 5 III 1612 r., z Warszawy; BPAU/ PAN w Krakowie. 8396. K. 220, Franciszek Simonetta, nuncjusz apostolski do Scypiona Borghese, kardynała stanu, 22 XII 1611 r., z Warszawy.
36. Byliński, J. Dwa sejmy z roku 1613 / J. Byliński // Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo. – CXVII. – Wrocław, 1994. – S. 67–69; Tyszkowski, K. Wojna o Smoleńsk 1613–1615 / K. Tyszkowski. – Lwów, 1932. – S. 58–59; BCz. 352. K. 538–539; Lubawskij, M. Kancler Litowski Lew Sapiega o событиях Smutnowo Wriemieni / M. Lubawskij. – Moskwa, 1901. – S. 11–16.
37. Polak, W. Misja gońca moskiewskiego Denisa Oładina w Rzeczypospolitej w 1613 roku / W. Polak // Almanach Historyczny. – T. 2. – 2000. – S. 88–91; BPAU/ PAN w Krakowie. 358. K. 106, Zygmunt III do Jana Karola Chodkiewicza, hetmana wielkiego litewskiego, 22 V 1613 r., z Warszawy.
38. CDAIU. F. 48. Op.1. Nr 522. K. 1v, ks. Eustachy Wołłowicz, referendarz litewski do Lwa Sapiehy, kanclerz litewskiego, 8 VI 1613 r., z Warszawy.
39. BR. 77. K. 185–185v., Lew Sapieha, kanclerz litewski do Jana Karola Chodkiewicza, hetmana wielkiego litewskiego, 29 III 1614 r., z Słonimia; BPAU/ PAN w Krakowie. 354. K. 207–208.
40. Polak, W. Nieudana misja gońca cesarskiego Jakuba Henckla von Donnersmarck i gońca senatu Rzeczypospolitej Jana Hrydzicza do Moskwy w 1613/ 1614 r. / W. Polak // Czasy Nowożytnie. – T. VIII. – 2000. – S. 168–170; Tyszkowski, K. Wojna o Smoleńsk, s. 120–123.
41. SIRIO. T. 142. – Moskwa, 1913. – S. 465–468.
42. Ibidem, s. 560–566; Polak, W. Misja posłów moskiewskich Fiodora Żeliabuskiego i Semena Matczina w Polsce w 1615 r. / Polak, W. // Czasy Nowożytnie. – T. XVI. – 2004. – S. 37 i n.; BCz, 351. K. 420–421, Puncta Condiici Moskiewskich Bojar przez gońca ich albo posłannika Fedora Żelabuskiego 22 Februariusz na seym w roku 1615 odprawowany(...); BJ.102. K. 439–40.; A. Darowski, Malborski jeniec / A. Darowski // Szkice historyczne. – Seria III. – Petersburg, 1897. – S. 145–146.
43. Lew Sapieha, kanclerz litewski do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, 25 XI 1616 r., z Różanej // ADR. – S. 259.
44. Na temat rozejmu szerzej zob.: BCz. TN 110. K. 963–69, Diariusz Jakuba Sobieskiego; ibidem; k. 795–811v., Przymierze z Moskwą od roku 1619 dnia 3 miesiąca stycznia na lat 14, aż do roku 1633 lipca 3 dnia., 11 XII 1618 r., derewna Dewulne; BPAU / PAN w Krakowie. 1051. K. 269v–287, Traktaty moskiewskie z komisarzami Koronnymi in Anno 1618 11 Decembris skończone; Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Zbiór Steinwehra. Akc 1949/ 439. K. 79–82v; Naruszewicz, A. Historia J. K. Chodkiewicza / A. Naruszewicz. – T. 2. – Lipsk, 1837. – S. 134–136; Kobierzycki, S. Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego / S. Kobierzycki, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, tł. M. Krajewsk. – Wrocław, 2005. – S. 266–273.
45. Pietrzak, J. W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej. Sejm w 1623 r. / J. Pietrzak. – Wrocław, 1987. – S. 27–28.
46. M. S. Solowiew, op.cit., kn. 5, t. 9. – S.204–205; J. Pietrzak, W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej, s. 28–29; BCz. 350. K. 478–488, Odpowiedź senatorów dana gońcowi moskiewskiemu 9 I 1622 r., z Warszawy; Ibidem, k. 480–492, List senatorów królewskich do bojarów moskiewskich, 18 V 1622 r., z Warszawy; BCz. 1577. K. 347–353; BCz. 113. K. 17–30.
47. Dorobisz, J. Rokowania polsko-szwedzkie z lat 1623–1624 / J. Dorobisz // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Historia. - XXX. - 1994. – S. 88–99; AGAD. AR.V. 17961, cz. II. K. 45, Eustachy Wołłowicz, biskup wileński do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, 30 V 1624 r., z Werek; Lew Sapieha, wojewoda wileński do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, 6 V 1624 r., z Wilna // ADR, s.273.
48. Wisner, H. Spór o rozejm litewsko- szwedzki w Baldenmojzie z 1627 roku / H. Wisner // Zapiski Historyczne. – T. LXVI, z.1. – R. 2001. – S.30 i n.; BJ. 203. K. 203 v., Senatorowie litewscy do Jana Wężyka, nominata gnieźnieńskiego, I 1627 r., z Wilna; BPAU w Kórniku. 201. K. 296–297; Senatorowie litewscy do Stanisława Łubińskiego, podkanclerzego koronnego. Podpisy pod listem

złożyli: Eustachy Wołłowicz, biskup wileński, Lew Sapieha, wojewoda wileński; Mikołaj Kiszka, wojewoda mścisławski; Jan Skumin Tyszkiewicz, wojewoda trocki oraz Krzysztof Naruszewicz, podskarbi ziemski litewski.

49. Radziwiłł, A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / A.S. Radziwiłł / przeł. i opr. A. Przyboś i R. Żelewski. – T. 1. – Warszawa, 1980. – S. 310 i n.

C.A. Лашкевіч

ДЫПЛАМАТЫЯ ЛЬВА САПЕГІ ў 1590–1600 гг.

Перыяд актывізацыі знешнепалітычнай дзейнасці ВКЛ пачаўся з 1589 г., калі каронны канцлер Ян Замоўскі выступіў з праектам заваявання Смаленска, Северскіх зямель і заключэння уніі паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай [7, с. 4]. Сілавы варыянт развіцця знешняй палітыкі Рэчы Паспалітай не мог не ўстрыжыць магнатаў і шляхту ВКЛ – яны не жадалі новай вайны. Сярод іх было шмат прыхільнікаў мірнага аб’яднання дзвюх дзяржаў у федэрацыю. Аб’яднанне з Масквой прываблівала іх магчымасцю зменшыць уплыў Польшчы на справы ў Княстве і аднавіць яго былы суверэнітэт, што існаваў да Люблінскай уніі. Немалаважным было і засцерагчы ўсходнія межы Княства ад пагрозы з усходу.

Прыхільнікам праекта мірнага аб’яднання з Масквой з’яўляўся канцлер Вялікага княства Літоўскага Л.І. Сапега [1, с. 79]. Дасведчаны дыпламат, ён быў прыхільнікам незалежнасці Княства ад Кароны, выступаў за ўзгадненне іх пазіцый на міжнароднай арэне, імкнуўся не ўцягваць Княства ў міжнародныя канфлікты, дзе інтарэсы Польшчы дамінавалі. Сапега зрабіў стаўку на вырашэнне адносін паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай шляхам заключэння уніі. Распрацоўка праекта дагавора сведчыла пра вялікі аўтарытэт канцлера і яго выключную ролю ва ўзаемаадносінах Княства з Маскоўскай дзяржавай [4, с. 19–20].

Пасольства з праектам уніі было адпраўлена ў Маскву ў 1590 г. Дакумент быў замацаваны пячаткай і подпісам Л. Сапегі. Праект прадугледжваў заключэнне паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай ваенна-палітычнага саюза і ўзаемнай дапамозе ў выпадку канфлікту аднаго з бакоў з трэцім дзяржавай. У першую чаргу, гаворка ішла аб абароне ад Крымскага ханства. Адзін з пунктаў праекта прадугледжваў арганізацыю сумеснай абароны паўднёвых межаў Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы.

У праекце 1590 г. былі артыкулы, якія вызначалі свабоду гандлю для купцоў Маскоўскай дзяржавы і Рэчы Паспалітай на ўсёй тэрыторыі будучага дзяржаўнага аб’яднання. Дазвалялася набываць зямельныя ўгоддзі паляку і літвіну ў Расіі, а рускаму дваранству – ў Польшчы і ў Вялікім Княстве.

У 1591 г. дзяржавы заключылі 12-гадовае перамір'е. У 1591–1597 гг. пытанне міждзяржаўнага саюза адышло на другі план у сувязі са зменай міжнароднай сітуацыі. Унутрыпалітычныя супярэчнасці ў Маскоўскай дзяржаве, узмоцнення набліжэннем смерці бяздзетнага цара Фёдара, заўважылі палітыкі ВКЛ і імкнулася выкарыстаць іх у сваіх інтарэсах – з'явілася магчымасць дыктаваць Маскве, а гэта, у сваю чаргу, вяртала Княству страчаныя знешнепалітычныя паўнамоцтвы [10, с. 175].

У чэрвені 1597 г. Жыгімонт III звярнуўся да канцлера ВКЛ Л. Сапегі з просьбай падрыхтаваць інструкцыі паслам Рэчы Паспалітай, якія паедуць у Маскву на перамовы. Гэты факт сведчыць, што кароль імкнуўся заключыць такое пагадненне з Масквой, якое б адпавядала інтарэсам Княства. Закончыўшы працу над праектам мірнага пагаднення, Л. Сапега накіраваў яго на экспертызу К. Радзівілу. Дакумент аб'яднання дзяржаў дапрацоўвалі Л. Сапега, К. Радзівіл і Я. Замойскі. Праект уніі Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы, распрацаваны сенатарамі ВКЛ, прадугледжваў узыходжанне Жыгімонта III праз шлюб з дачкой Б. Гадунова на трон у Маскве [3, с. 331], якая, такім чынам, становіцца саюзніцай Рэчы Паспалітай.

Пасольства ў Маскву было накіравана 12 сакавіка 1597 г., але, даехаўшы да Оршы, даведлася пра абранне 27 лютага 1597 г. на маскоўскі трон Б. Гадунова [6, с. 106]. Гэта парушала планы ВКЛ, і паслы былі вымушаны вярнуцца назад для кансультацый з сенатарамі Рэчы Паспалітай [2, с. 144].

З улікам новых абставін у пачатку 1598 г. быў дапрацаваны праект уніі 1597 г., які зараз зводзіўся да ўтварэння федэрацыі на землях Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы. Федэратыўны саюз меў антытурэцкую накіраванасць.

У 1600 г. у Рэчы Паспалітай быў распрацаваны яшчэ адзін варыянт федэрацыі, у тым жа годзе ў Маскву накіравалася вялікае пасольства на чале з Л. Сапегам, якое налічвала з аховай і слугамі каля 1000 чалавек [2, с. 151]. У пасольства таксама ўвайшлі пісар Гальяш Пельгрымоўскі, аршанскі земскі суддзя Андрэй Варапай, віцебскі ваявода Ян Сапега.

Праект аб'яднання Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы ахопліваў шырокае кола праблем, якія ўмоўна можна падзяліць на пытанні кіравання дзяржавай, знешнепалітычныя, ваенна-палітычныя пытанні і праблемы абароны федэрацыі. Важнае месца ў міжнародным дакуменце адводзілася гандлёва-эканамічным пытанням, праблеме роўнасці правоў польска-літвінскай шляхты і рускіх баяр, свабодзе веравызнання і праблеме выдачы злачынцаў. Праект складаўся з 24 артыкулаў [5, с. 52].

Згодна з артыкуламі, якія рэгулявалі пытанні кіравання федэрацыяй, на чале новай дзяржавы павінны былі стаяць два каралі: адзін ад Маскоўскай дзяржавы, другі ад Рэчы Паспалітай. Адпаведна, пры каранаванні маскоўскі прадстаўнік уручае карону манарху Рэчы Паспалітай, а польска-літвінскі – прадстаўніку маскоўскай дынастыі. Кароль у Рэчы Паспалітай выбіраецца са згоды маскоўскага цара.

У сферы знешняй палітыкі прадугледжвалася, што бакі не павінны заключаць дагавораў з іншымі дзяржавамі, не дамовіўшыся папярэдне аб гэтым са сваім саюзнікам [9, с. 250–251]. Для ажыццяўлення знешнепалітычнай лініі і вырашэння праблем належала стварыць пры дварах абодвух гаспадароў пастаянныя дыпламатычныя прадстаўніцтвы. Аднаўляць паслоў у іншыя дзяржавы можна было толькі са згоды федэрацыі і ад імя цара і караля.

Узгодненая знешнепалітычная дзейнасць Маскоўскай дзяржавы і Рэчы Паспалітай магла прынесці абедзвюм дзяржавам істотныя выгады. У праекце вызначаўся парадак, паводле якога павінны былі размяркоўвацца паміж саюзнікамі заваяваныя землі. Яны адыходзілі да той дзяржавы, якая мела раней на іх права, або дзяліліся напалам [9, с. 250–251]. У дадзеным пагадненні вызначаўся статус спрэчных тэрыторый Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы: Смаленскага і Северскага княстваў з крэпасцямі, якія павінны былі адысці да Рэчы Паспалітай, што поўнаасцо адпавядала інтарэсам шляхты Вялікага Княства.

Ваенна-палітычныя артыкулы дагавора рэгулявалі пытанні наступальнага і абарончага характару. Адною з галоўных была праблема сумеснай абароны паўднёвых межаў Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы ад нападаў татараў [1, с. 77]. Сродкі на арганізацыю абароны абедзве дзяржавы збіраліся захоўваць у Кіеве, які ператвараўся ў цэнтр усёй абарончай сістэмы новаўтворанай дзяржавы. Уся палітычная адказнасць за паўднёвыя межы будучай дзяржавы ўскладалася на гетманаў ВКЛ.

Дагавор 1600 г. утрымліваў артыкулы, якія датычылі балтыйскай праблемы. У вайне за Прыбалтыку, якая ў 1600 г. пачалася паміж Швецыяй і Рэччу Паспалітай, набыло актуальнасць пытанне аб саюзніках, адным з якіх для Рэчы Паспалітай магла стаць Маскоўская дзяржава. Паводле праекта, Нарва і Івангорад ператвараліся ў агульны порт абедзвюх дзяржаў, а пошліны ад гандлю накіроўваліся на агульную абарону [9, с. 252].

Прадугледжвалася стварэнне агульнага флоту на Балтыйскім і Чорным морах. Базай гэтага флоту на Балтыйскім моры вызначаўся агульны порт у Нарве – Івангорад, а на Украіне – раён дняпроўскіх парогаў. Маскоўскі цар павінен быў даць неабходныя для будаўніцтва караблёў матэрыялы. Што ж датычыцца набору маракоў для службы на караблях, то Рэч Паспалітая поўнаасцо брала на сябе гэтыя абавязкі [9, с. 252–253].

Да гандлёва-эканамічнага блоку дагавора адышлі пытанні, накіраваныя на ажыццеленне гандлёва-эканамічных адносін паміж краінамі. Купцы абедзвюх дзяржаў атрымлівалі права свабодна перамяшчацца па «федэрацыі» і выбіраць месцы для гандлю. Памер пошлін пры перасячэнні мяжы павінен быць фіксаваны і не павышацца, уводзілася аднолькавая грашовая адзінка для дзвюх дзяржаў, што спрыяла павелічэнню гандлю [9, с. 253–254].

Праект 1600 г. прадугледжваў ураўненне ў правах шляхты і баяр абедзвюх дзяржаў. Дазвалялася свабода перамяшчэння і навучання на

тэрыторыі федэрацыі. Жыхарам Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы давалася магчымасць браць шлюб, ісці на службу ў войска і пры двары, а таксама вольна пакідаць гэтую службу і выязжаць на радзіму. І, нарэшце, самае істотнае – права набываць маёмасць [8, с. 482–483].

Вялікае значэнне пры падрыхтоўцы праекта дагавора надавалася пытаннем свабоды веравызнання. Цар павінен дазволіць будаваць касцёлы на тэрыторыі Масквы польска-літвінскім паслам і выхадцам з Рэчы Паспалітай, якія знаходзяцца на яго службе. Адпаведнымі правамі надзяляліся праваслаўныя Маскоўскай дзяржавы [8, с. 483]. Л. Сапега імкнуўся выкарыстаць гэта палажэнне для пашырэння ў Маскоўскай дзяржаве ўплыву польска-літвінскай, каталіцкай у сваёй большасці, шляхты.

Апошні блок пытанняў дагавора 1600 г. рэгуляваў праблему выдачы і пакарання злчынцаў. Паводле праекта, Рэч Паспалітая і Маскоўская дзяржава павінны былі выдаваць адзін аднаму злодзеяў, уцекачоў, падпальшчыкаў і разбойнікаў [8, с. 483]. Дадзеныя палажэнні поўнаасцо адпавядалі ўнутранаму заканадаўству Княства другой паловы XVI ст., а дакладней – артыкулам Статута ВКЛ 1588 г., і падкрэслівалі важнасць гэтай праблемы для Вільні. З другога боку, прапанаваныя артыкулы аб выдачы злчынцаў яшчэ раз нагадвалі пра выключную ролю прадстаўнікоў ВКЛ у складанні праекта 1600 г.

Урад Б. Гадунова адхіліў федэратыўны праект канцлера Вялікага княства Літоўскага. Адзінае, чаго змог дамагчыся Л. Сапега падчас гэтага пасольства, – дык заключэння пасля візіту маскоўскага пасольства да Жыгімонта III у 1601 г. 22-гадовага перамір'я з Масквой [10, с. 178].

Спіс літаратуры

1. Lepszy, K. Miejsce i rola Polski w polityce międzynarodowej w II połowie XVI wieku (1573–1606) / K. Lepszy // VIII Powszechny zjazd historyków polskich w Krakowie 14–17 września 1958. Referaty i dyskusja. – Warszawa, 1960.
2. Rzonca, J. Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej / J. Rzonca. – Opole, 1990. – 206 s.
3. Wójcik, Z. Historia powszechna XVI–XVII wieku / Z. Wójcik. – Warszawa, 1991. – 656 s.
4. Закшэўскі, А.Б. Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у I Рэчы Паспалітай / А.Б. Закшэўскі // Беларусіка = Albaruthenica. – Кн. 3: Нацыянальныя і рэлігійныя культуры, іх узамездзяненне. / Рэд. А. Мальдзіс і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – С. 16–23.
5. Саверчанка, І.В. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега / І.В. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 63 с.
6. Славуцька імёны Бацькаўшчыны: Зборнік. Вып. I. / Уклад. У. Гілеп і інш.; Рэдкал.: А. Грыцкевіч (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БФК, 2000. – 384 с.
7. Снапковский, В. Федеративные проекты объединения Речи Посполитой и Московского государства в конце XVI–начале XVII ст. / В. Снапковский, С. Лашкевич // Беларусь – Польша: путь к сотрудничеству: Материалы междунар. научной конф., Минск, 11 ноября 2004 г. / Редкол.: А. Шарато, С. Тэцлав, В. Шадурский и др. – Минск: БГУ, 2005. – С. 4–9.
8. Соловьев, С.М. История России с древнейших времен. 1584–1613 / С.М. Соловьев. – Кн. IV. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2001. – 960 с.
9. Флоря, Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI–начале XVII вв. / Б.Н. Флоря. – М., 1978. – 300 с.
10. Ясновельможны пан Леў Сапега. Міталіягаваная біяграфія. – Гомель, 2001. – 200 с.

В.У. Якубаў

САПЕГІ Ў БАРАЦЬБЕ ЖЫГІМОНТА ВАЗЫ ЗА ШВЕДСКУЮ КАРОНУ (1594–1611 гг.)

Пры вивучэнні сацыяльна-палітычнай гісторыі ВКЛ на мяжы XVI–XVII стст. адным з найбольш цікавых аспектаў з'яўляецца ўзрастанне магутнасці роду Сапегаў, звязанае з актывізацыяй іх удзелу ў барацьбе Жыгімонта Вазы з узначаленай Карлам Судэрманландскім лютэранскай апазіцыяй у Швецыі, што пацягнула за сабой вайну Швецыі і Рэчы Паспалітай ў Інфлянтах (1600–1611 г.).

На працягу XVI ст. шлюбная стратэгія, эканамічная і палітычная дзейнасць Сапегаў вывела іх у лік найбольш уплывовых родаў ВКЛ. Найбольш удала складвалася кар'ера старэйшага сына драгічынскага старосты Івана (Яна) Сапегі і Ганны Друцкай-Сакалінскай – Льва Іванавіча Сапегі. Пачаўшы кар'еру пісарам (1581 г.), ён заняў пасаду падканцлера, з 1587 г. выконваў абавязкі канцлера ВКЛ [24, с. 238]. Карыстаўся нязменнай «ласкай» у караля, стаў адным з найбольш заможных і ўплывовых феадалаў гэтай дзяржавы. Яго сваякі ў гэты час таксама паспяхова ўздымаліся па іерархічнай лесвіцы ВКЛ: Мікалай Сапега – падкаморы гродзенскі, кухмістр (1598 г.); Андрэй Паўлавіч – мінскі кашталян, полацкі ваявода (1597–1613 гг.); Павел Стэфан Багданавіч – канюшы ВКЛ (1593 г.), староста ашмянскі (1602 г.); Александр Дажбог (Тэадат) – пакаёвы вялікага князя, падкаморы віцебскі (з 1606 г.), староста аршанскі (1610 г.) [24, с. 236]; Андрэй Багданавіч – староста гомельскі [19, с. 269] і рагачоўскі, кашталян віцебскі (1602 г.) [28]; Ян Станіслаў – пакаёвы (1605 г.), староста слоніўскі [24, с. 237]; Ян Пётр – староста ўсвяцкі. Раскрыццё прычыны ўдалай кар'еры прадстаўнікоў роду Сапегаў у часы княжання Жыгімонта Вазы (1588–1632 гг.) і яе ўзамасувязь з барацьбой за карону Швецыі і землі Інфлянтаў з'яўляецца мэтай дадзенага артыкулу.

17 лістапада 1592 г. памер Юхан (Ян) III Ваза, кароль Швецыі. Аб смерці бацькі Жыгімонт Ваза, абраны кароль польскі і вялікі князь літоўскі, даведаўся ў пачатку студзеня 1593 г. Паўстала праблема пераняцця спадчынай шведскай кароны. Аднак для выезду манарха з краіны патрабавалася згода сойма. Тады кароль актывізаваў свае намаганні па абгрунтаванні перад грамадствам ВКЛ і Польшчы неабходнасці паездкі для атрымання спадчынай кароны. З мэтай павелічэння кола сваіх палітычных прыхільнікаў Жыгімонт Ваза звярнуўся за падтрымкай да Мікалая Крыштафа і Юрыя Радзівілаў [2]. Пасланнікам да іх выступіў Мікалай Сапега [6]. Паездка М. Сапегі была ўдалай. Радзівілы аказалі каралю падтрымку, што дапамагло атрымаць згоду варшаўскага вальнага сойма (4 мая – 6 чэрвеня 1593 г.) на выезд для каранаванні ў Швецыю. Восенню 1593 г. падрыхтоўка да падарожжа караля праз мора была завершана. Увесь гэты час Леў Сапега знаходзіўся пры двары і падрабязна інфармаваў аб падзеях

гетмана ВКЛ і віленскага ваяводу Крыштафа Радзівіла «Перуна». Кароль прыбыў у Гданьск 16 снежня 1593 г. і адтуль адплыў у Швецыю. 19 лютага (1 сакавіка па грыгарыянскім календары) 1594 г. лютэранскі арцыбіскуп Абрахам Ангерманус каранаваў каталіка Жыгімонта Вазу з яго жонкай Ганнай Габсбург, і яны прынеслі каранацыйную прысягу Швецыі [7]. Толькі 4 жніўня 1594 г. кароль вярнуўся ў Рэч Паспалітую. Такім чынам, юрыдычна ВКЛ, Польшча і Швецыя злучыліся пад уладай аднаго манарха.

Аднак заручыўшыся падтрымкай сялянства і дробнай шляхты, герцаг Карл Судэрманландскі, дзядзька Жыгімонта Вазы, узяў курс на ўзурпацыю ўлады ў Швецыі. Без згоды шведскіх сенатараў 29 лістапад 1595 г. ён склікаў рыксдаг (сойм) у Сёдэркопінгу (Söderköping), на якім абвясціў сябе «нішчыцелем рэшткаў каталіцызму і выканаўцам вышэйшай улады ў адсутнасць караля». На сойме, які прыняў характар канфедэрацыі [18, с. 180], было пастаноўлена, што «з мэтай пазбягання папскіх інтрыг» усе каталікі павінны пакінуць Швецыю ў шасціднёвы тэрмін [33, с. 26]. Грамадская падтрымка дазволіла Карлу атрымаць ад рыксдага прызнанне яго выконваючым абавязкі кіраўніка дзяржавы ў адсутнасць законнага караля і абяцанне станаў нічога не вырашаць без яго згоды.

На гэтыя падзеі законны кароль адрагаваў адпраўкай у Стакгольм дыпламатычнай місіі, у склад якой увайшлі мінскі ваявода Мікалай Сапега, эльблонгскі кашталян Станіслаў Дзяльнскі і кракаўскі падкаморы Станіслаў Цікоўскі. Яны мелі вяршыцельныя граматы, датаваныя 7 мая 1596 г., але атрымалі ў Карла аўдыенцыю толькі 6 снежня 1596 г. на пасяджэнні рыксрода (сената). Сітуацыя ў Швецыі, сабатаж перамоваў стаў прычынай жорсткай рэакцыі спадчынніка трона. Жыгімонт Ваза праз сваіх паслоў абвясціў усе рашэнні Карла і яго прыхільнікаў незаконнымі, ультыматыўна запатрабаваў іх скасавання. Па выніках перамоваў бакі дамовіліся спыніць ціск на прыхільнікаў караля [15, с. 40]. У Швецыі відавочным стаў палітычны крызіс. Пачалася дыпламатычная, фінансавая, ваенная падрыхтоўка да ўзброенага вырашэння дынастычных спрэчак.

Сведчаннем прыхільнасці з боку Жыгімонта Вазы можна разглядаць размяшчэнне на варшаўскім двары Льва Сапегі нунцыя Гаэтана, які ўдзельнічаў у пасольстве ад іспанскага караля Філіпа II і папы ў Рэч Паспалітую [11]. Перамовы скончыліся паспяхова. Рымскі папа Клімент VIII прыняў ўзел у фінансаванні экспедыцыі ў Швецыю (1598 г.). Габсбургі прызналі законнасць валодання Жыгімонтам Вазай каронамі Рэчы Паспалітай і Швецыі. Хоць прадстаўнікі роду Сапегаў не прынялі персанальнага ўдзелу ў выправе, але як грамадзяне ВКЛ далучыліся да яе фінансавання. Леў Сапега ўвайшоў у кола 16 сенатараў ВКЛ і Польшчы, якім было даручана кіраванне ў краіне ў адсутнасць караля [21].

Экспедыцыя Жыгімонта Вазы ў Швецыю ў 1598 г. на чале арміі, складзенай з наймітаў, скончылася няўдачай. Карл Судэрманландскі разграміў яго прыхільнікаў у Швецыі, а ў 1599 г. захапіў спадчыннае ўладанне – Фінляндыю і прад’явіў прэтэнзіі на землі Эстляндыі, правы на

якія аспрэчвала Рэч Паспалітая. Восенню 1599 г. Эстляндыя была выведзена са складу дамена шведскага караля і перападпарадкавана рыксдагу, а адміністрацыя замешчана прыхільнікамі Карла Судэрманландскага. Шведская Эстляндыя межавала з Інфлянтамі, якія пад уладай ВКЛ і Польскай Кароны фактычна з’яўляліся іх унутранай калоніяй. Дынастычная барацьба ў Швецыі прымусіла цэнтральныя ўлады Рэчы Паспалітай звярнуць ўвагу на праблемы правінцыі.

У 1598 г. Л. Сапега і Д. Сулікоўскі былі прызначаны генеральнымі камісарамі для рэвізіі ў Інфлянтах [23, с. 13]. На працягу года камісары займаліся апісаннем маёмасці, стану ўладанняў і трыманняў шляхты, правяралі дакументацыю, інфармавалі сенат і караля аб сітуацыі ў правінцыі і рэгіёне. Вясной 1599 г. Л. Сапега данёс каралю аб крытычнай сітуацыі ў Інфлянтах і Эстляндыі. Ён папярэдзваў аб магчымасці пераходу туды войскаў Карла Судэрманландскага з Фінляндыі; адзначаў, што эстляндская шляхта была на мяжы грамадзянскай вайны. Канцлер ВКЛ разам з кіраўніцтвам правінцыі прапанаваў нанесці прэвентыўны ўдар па ворагах караля на тэрыторыі Шведскага каралеўства. Як мінімум, гэта дазволіла б вярнуць уладу Жыгімонта Вазы над Фінляндыяй, як максімум – перанесці вайну назад у Скандынавію [8]. Аднак план не быў прыняты каралём.

6 сакавіка 1600 г. у сенате Рэчы Паспалітай Л. Сапега зачытаў справаздачу інфлянцкай камісіі [17, с. 43]. У ёй падрабязна апісаў сітуацыю і настроі ў правінцыі, агучыў просьбы шляхты і рыжскага бюргерства да цэнтральных уладаў. Падчас сойма адбылася сустрэча Жыгімонта Вазы, Е. Фарэнсбаха, Л. Сапегі і К. Радзівіла «Пяруна», на якой быў нарэшце прыняты план атакі на Эстонію, Фінляндыю, а затым і Швецыю сіламі найманага войска і інфлянцкай земскай службы на чале з Е. Фарэнсбахам. Пад уплывам канцлераў, літоўскага і кароннага, 25 сакавіка 1600 г. Жыгімонт Ваза адмовіўся ад свайго спадчыннага права на Эстонію на карысць Рэчы Паспалітай [10]. Такім чынам, канфлікт з катэгорыі дынастычнага перайшоў у шэраг міждзяржаўных. Карл Судэрманландскі пачаў вайну першым. Яго войскі ўварваліся ў Інфлянты.

У 1600–1601 гг. войска ВКЛ і інфлянцкай земскай служба (2500 жаўнераў) стрымлівалі наступ 14-тысячнай шведскай арміі ў Інфлянтах. Шлях войска Рэчы Паспалітай у 1601–1603 гг. на тэатр баявых дзеянняў пралягаў праз землі Літвы і Беларусі. Польскія жаўнеры і запарожскія казакі рабавалі мясцовых жыхароў, што выклікала скаргі шляхты ВКЛ і афіцыйныя пратэсты Л. Сапегі, які знаходзіўся разам з вялікакняжацкай канцылярыяй у Інфлянтах.

Вялікі канцлер ВКЛ веў актыўны пошук сярод магнацкіх родаў княства фінансавання вайны 1600–1611 гг. у Інфлянтах і выдаткоўваў ўласныя сродкі на патрэбы войска. 20 лютага 1602 г. ён паабяцаў гетману ВКЛ Крыштафу Радзівілу Пяруну сабраць неабходныя 3000 злотых, якія планавалі атрымаць або з праданага ў Гданьску збожжа або за сваё сталовае

срэбра. Князь А. Галаўчынскі нават прапанаваў канцлеру пад залог магільёўскіх вёсак (трыманне Л. Сапегі з 1598 г.) 205 000 злотых «на ратаванне Айчыны» [2, с. 231]. Больш таго, Л. Сапега ўтрымліваў у Інфлянтах за свой кошт харугву, за якую запазычанаць яму дзяржаўнага скарбу ВКЛ за 1603–1604 гг. складала 1360 злотых [32]. Нягледзячы на доўг, канцлер ВКЛ загадаў свайму рыжскаму фактару Мальхеру Шпенгаўзу, каб той забяспечыў мясцовы замак у патрэбнай колькасці харчаваннем і дапамагаў у абароне горада ад шведаў [2, с. 233].

У жніўні 1604 г. Л. Сапега задзейнічаў ўвесь свой палітычны аўтарытэт для вырашэння праблем, якія стваралі для грамадства ВКЛ зімовыя пастойсканфедэраваных жаўнераў. Ён быў галоўным камісарам па разлічэнню з «мінскай» канфедэрацыяй войска ВКЛ. Жаўнеры адмовіліся ад падпарадкавання ваенным уладам, самавольна занялі шэраг каралеўскіх эканомій ВКЛ, забіраючы ў іх прыбыткі, часта рабавалі цывільнае насельніцтва. Свае дзеянні яны апраўдвалі затрымкай жалавання і неабходнасцю кампенсаваць страты, панесеныя на дзяржаўнай вайне. Паводле рэестру, складзенага польным пісарам Т. Ляцкім, сума скарбовага доўгу войску складала 53 500 злотых. Прычым, каб паскорыць прыняцце сваіх умоў, мінскія канфедэраты пагражалі канцлеру заняць магільёўскую эканомію і іншыя староствы ВКЛ. Аднак гэта мала паўплывала на канцлера. Хоць спачатку пад ціскам палітычнай сітуацыі Л. Сапега быў вымушаны пагадзіцца з выстаўленым канфедэратамі рахункам, аднак скараціў яго да 30 900 злотых. Пасля асноўнага разліку ў Вільні, усё роўна дзяржава засталася вінаватай войску каля 10 000 злотых [3, с. 427]. За палітычную дзейнасць і пазыкі на дзяржаўныя патрэбы Л. Сапега атрымаў Парнаўскае староства [29]. Паводле соймавай канстытуцыі 1613 г., за вырашэнне праблемы канфедэрацыі войска ВКЛ і разлічэнне з імі канцлеру была падаравана арэнда мытаў ВКЛ [19, с. 263].

Іншыя прадстаўнікі роду Сапегаў вызначыліся ў час вайны асабістай мужнасцю: утрымлівалі за свой кошт і вадзілі ў бой вялікія аддзелы кавалерыі. 10 лютага 1605 г. Андрэй Паўлавіч Сапега атрымаў Аршанскае староства за тое, што «кроў непрыяцельскую значна разліваў, на целе сваім немалыя шрамы насіў» [30].

Падчас вайны са Швецыяй 1600–1611 гг. вызначыўся ваеннымі заслугамі Ян Пётр Сапега. Паводле сведчанняў сучаснікаў, ён «найбольшую ласку і любоў сярод рыцарства заўсёды меў» [1]. Яшчэ да пачатку вайны ў Інфлянтах Я.П. Сапега завяршыў фармаванне аддзела кавалерыі ў сотню гусар і 50 казакоў, з якімі потым далучыўся да сілаў гетмана ВКЛ К. Радзівіла Перуна [14, с. 25]. Баявыя дзеянні пачаліся ў верасні 1600 г. У чэрвені 1601 г. аддзел Я.П. Сапегі змагаўся з атрадамі латышскіх сялян, якія замянілі перамяшчэнню войска ВКЛ па правінцыі. Ён удзельнічаў у большасці бітваў 1600–1605 гг.

Я.П. Сапега хутка атрымаў прызнанне з боку вайсковага кіраўніцтва. Сведчаннем таму – атрыманне ім паловы абозу пасля здабыцця

Дэртту (1603 г.) [25, с. 149] і даручэнне кіраваць правым крылом войска ВКЛ і 200-асабовай гусарскай харугвай, аплочанай Сапегамі, у бітве пад Кірхгольмам (28 верасня 1605 г.) [20, с. 266]. Я.П. Сапега ўвайшоў у склад дэлегацыі, якая 16 кастрычніка 1605 г. прывезла каралю вестку аб Кірхгольмскай перамозе і безвынікова спрабавала атрымаць гарантыі выплаты жолду (аплаты за службу). Каб заручыцца падтрымкай Я.П. Сапегі ва ўмовах нарастання ўнутрыпалітычнага крызісу (рокаш Я. Радзівіла–М. Зэбжыдоўскага) і ў знак прызнання яго заслуг, 10 красавіка 1606 г. кароль аддаў Я. П. Сапегу ў трыманне горад і замак Усвяты з усімі прылягаючымі воласцямі [31].

Аднак спроба была запаздалай. У кастрычніку 1605 г., не атрымаўшы даўно абяцанага жалавання, большасць войска ў Інфлянтах адмовілася ад падпарадкавання гетману ВКЛ Я.К. Хадкевічу і з'ехала з тэатру баявых дзеянняў ў Брэсцкую, Кобрынскую эканоміі, ваколіцы Камянца і Пінска. Утварылася Брэсцкая канфедэрацыя. Харугва Я.П. Сапегі была ў яе складзе. Антыкаралеўскія настроі ў яе шэрагах былі настолькі моцнымі, што канфедэраты спрабавалі атрымаць дазвол генеральнага кола на сваё далучэнне да ракашан пад Сандамірам [1]. Паколькі гэта стварала вялікую рызыку для існавання і мэтай канфедэрацыі, іх просьба была катэгарычна адхілена.

На гэты раз бескантрольныя канфіскацыі пашырыліся не толькі на ВКЛ, але на Падляшша і Мазовію. Жаўнеры Сапегі разрабавалі каштоўнасці Гасеўскіх ў Віцебску [5]. Развіццю канфлікту паміж Я.П. Сапегай і цэнтральнымі ўладамі дзяржавы спрыяла тое, што вялікі гетман ВКЛ Я.К. Хадкевіч адмовіўся прызначаць ім жолд, паколькі тыя пакінулі тэатр баявых дзеянняў без яго дазволу. Не ўлічваючы факт, што аддзел ад'ехаў з-пад Дэртта са згоды свайго ротмістра, які тады афіцыйна замяшчаў Я.К. Хадкевіча на пасадзе адміністратара і галоўнакамандуючага ў Інфлянтах, па прычыне голаду і немагчымасці забяспечыць жаўнераў харчаваннем [4]. Вясной 1608 г. з брэсцкімі канфедэратамі часткова разлічыліся. Нягледзячы на гэта, у 1607–1608 гг. Я.П. Сапега сфармаваў з былых удзельнікаў Брэсцкай канфедэрацыі і валанцёраў войска для Ілжэдзімтрыя, якое выйшла ў межы Маскоўскай дзяржавы і не падначальвалася гетману ВКЛ [22, с. 92].

Акрамя зацікаўленасці ў кар'ерным росце, Сапегі мелі эканамічныя і сямейныя інтарэсы ва Усходняй Прыбалтыцы. Дзве сястры Л. Сапегі былі замужам за інфлянцкімі ўраднікамі: Тэадора – за М. Ленэкам, старастам наваградскім і кірхольмскім, кашталянам дэртцкім, Марыяна – за М. Курчом, старастам фелінскім, ваяводай дэртцкім, а трэцяя, Ганна – за М. Францкевічам, полацкім падкаморыем [19, с. 257]. Іх мужы фармавалі і персанальна вадзілі аддзелы кавалерыі і пяхоты ў бой падчас вайны са Швецыяй ў Інфлянтах.

Маёнкі ў ВКЛ, якія належалі Л. Сапегу, прадавалі ў Рызе попел і набывалі там соль, селядцы, пабытовыя (крамавыя) тавары, жалезныя

паўфабрыкаты і сыравіну для вытворчасці [16, с. 28]. Яго сваякі былі ўласнікамі вялікіх гандлёвых караванаў у 10–30 стругоў, якія рэгулярна сплаўляліся з вярхоўяў Дзвіны (у 1595 г. – 313 ластоў попелу адной партыяй) [26, с. 89].

Лакалізацыя ўладанняў і пасадаў прадстаўнікоў роду Сапегаў на беларускіх і інфлянцкіх тэрыторыях (Магілёў, Полацк, Віцебск, Орша, Парнава), звязаных з еўрапейскім гандлем праз Рыгу, стварала іх прыватную зацікаўленасць у поспеху палітыкі Жыгімонта Вазы на поўначы Еўропы. Таму Сапегі былі натуральнымі, вернымі і вельмі карыснымі для караля хаўруснікамі. Прадстаўнікі гэтага роду, часта выкарыстоўваючы прыватныя сродкі, выконвалі абавязкі дыпламатаў, дзяржаўных ўраднікаў, ваяроў. Вынікам актыўнага ўдзелу ў барацьбе за шведскую карону і вайне ў Інфлянтах стала значнае паляпшэнне эканамічных і палітычных пазіцый прадстаўнікоў роду Сапегаў у ВКЛ.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Archiwum domu Radziwiłłów / wyd. Sokolowski. – Kraków: Drukarnia W. Anczyca i Spółki, 1885. – 296 s.
2. Archiwum domu Sapiehów. – Lwów: Drukarnia zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1892. – T. 1: Listy z lat 1575–1606. – 577 s.
3. Młodzianowski Maksym do Ksieżystofa Radziwiłła. Brześć 24. 07.1606 // Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Radziwiłłów. Dział V. № 9836.
4. Poselstwo do JKM od żołnierzy w Brześciu Litewskim będących roku 1607 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 341. № 131.
5. Regestr spisania rzeczy które nam żołnierze pobrali w Witebsku w schowaniu naszym u p. Woyny u p. Gierlińskiego. Od p. Gosiewskiej p. Ołędzkiemu półkowniku z innymi w wojsku nieboszczyka p. J. Sapiehi do Mińska 1609 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 102. № 117. S. 823.
6. Zygmunt III do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Warszawa, styczeń 1593 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 95. № 40.
7. Przysięga króla Zygmunta III na koronacji w Szwecji // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 95. № 73.
8. Leo Sapieha do Zygmunta III w Wiedniu. Niedziela po kwetnej niedzieli 1599 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 97. № 134.
9. Zygmunt III do Lwa Sapiehi. Kraków 5.06.1602 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 99. № 19.
10. Incorporatio Estonia regno Polonia jacta ano dei 1600 Regno Polonia Magno Duci Lithuania remuiscerando et reconporando appellatit fuiquem Varsoviae 25.03.1600 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 98. № 12.
11. Zygmunt III do Lwa Sapiehi. Sokółów 28.01.1597 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 97.
12. Zygmunt III do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Warszawa, 29.10.1592 // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 95. № 32.
13. Leo Sapieha do J.K. Chodkiewicza. Wilno, 29.08.1604 // Biblioteka Raczynskich w Poznaniu. Rkp. 77.
14. Herbst, S. Wojna inflancka 1600–1602 / S. Herbst – Warszawa: Drukarnia Dzielowa, 1938 – T. XIX, z. 2. – 194 s.
15. Historia Dyplomacji Polskiej /pod red. Z. Wójcika. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982 – T. 2. – 775 s.

16. Inglot, S. Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy / S. Inglot. – Lwów: Nakład Wydawnictwa Polskiego, 1939. – 129 s.
17. Janiszewska-Mincer, B. Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603 / B. Janiszewska-Mincer. – Bydgoszcz: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 143 s.
18. Kersten, A. Historia Szwecji / A. Kersten. – Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1973. – S. 176–184.
19. Niesiecki, K. Herbarz polski : w IX t. / K. Niesiecki / wyd. przez J.N. Bobrowicza. – Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1841. – T. VIII: R – S. – 652 s.
20. Podhorodecki, L. Sławni hetmani Rzeczy Pospolitej / L. Podhorodecki. – Warszawa: Moda, 1994. – 560 s.
21. Rzonca, J. Sejmy 1597 i 1598 roku wobec szwedzkich planów Zygmunta III Wazy / J. Rzonca // Zeszyty naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. – T. XXVI. – 1988. – 185 s.
22. Urwanowicz, J. Wojskowe «sejmiki» koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku / J. Urwanowicz. – Białystok: Dział wydawnictwa filii UW w Białymstoku, 1996. – 265 s.
23. Urzędnicy inflanccy XVI–XVII wieku. Spisy / opracowali K. Mikulski, A. Rachuba. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994. – 292 s.
24. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVII w. Spisy / opracowali H. Lulewicz, A. Rachuba; pod red. A. Gąsiorowskiego. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994. – 255 s.
25. Kojalowicz, W. Herbarz Rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium / W. Kojalowicz. – Kraków: W drukarni „Czasu», 1897. – 527 s.
26. Дорошенко, В.В. Торговля и купечество Риги в XVII в. / В. Дорошенко. - Рига: Зинатне, 1985. – 350 с.
27. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Фонд 389. – КМФ. - 18, 85, арк. 253 аб.
28. НГАБ. КМФ. – 18, ч. VIII, арк. 313 аб.
29. НГАБ. КМФ. – 18. Спр. 82. Арк. 15–16.
30. НГАБ. КМФ. – 18. Спр. 85. Арк. 422.
31. НГАБ. КМФ. – 18. Спр. 85. Арк. 303.
32. НГАБ. КМФ. – 18. Спр. 85. Арк. 275 аб.
33. Форстен, Г.В. Балтийский вопрос в XVI–XVII столетиях (1544–1648): в 2 т. / Г.В. Форстен. – СПб.; Тип. В.С. Балашева и К., 1894. – Т. 2. – 632 с.

О.И. Лазоркина

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Л.И. САПЕГИ В ПЕРИОД ВОЙНЫ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ СО ШВЕДИЕЙ 1600–1629 гг.

Сближение Речи Посполитой со Швецией началось после избрания в 1587 г. шведского королевича Сигизмунда Вазы королем польским и великим князем литовским. Сигизмунд III подписал предварительное соглашение с представителями польско-литвинской знати о присоединении к Речи Посполитой северной Эстляндии (современная территория Эстонии). Это позволило бы в будущем контролировать основные торговые пути в Балтийском регионе. Перспективы такого союза были очевидны для обоих государств. Однако уже в 90-х гг. XVI в. отношения между Речью Посполитой и Швецией обострились. Религиозные противоречия в Швеции привели к гражданской войне. В результате противостояния протестантов и

католиков к власти пришла протестантская партия во главе с Карлом Судерманландским. Шведский риксдаг низложил наследного короля Сигизмунда III.

На сейме Речи Посполитой 1598 г. была утверждена комиссия для рассмотрения вопроса об административном устройстве Инфлянт [8, с. 377]. Лев Сапега принимал участие в ее работе. В письме от 18 марта 1599 г. к великому гетману ВКЛ Криштофу Радзивиллу Перуну канцлер дал оценку состоянию дел в Инфлянтах: «...Комиссия затянулась и выехать в Варшаву к Пасхе я не смог. Рад был бы прервать ее, однако, это трудно и небезопасно. Население в Инфлянтах настолько готово к бунту, что в случае если бы Карл оккупировал Финляндию и Эстляндию (что может произойти в самое ближайшее время, если этому не воспрепятствовать), возможно, все население поддержит его. Об этом они посмели заявить открыто. Теперь я понимаю, насколько важна эта комиссия, и вынужден завершить ее» [2, с. 224].

Весной 1600 г. началась подготовка к отправке войска Речи Посполитой в Инфлянты. Сапега пытался убедить Сигизмунда III назначить польным гетманом ВКЛ великого гетмана ВКЛ Януша Радзивилла, сына Криштофа Радзивилла Перуна. Король решительно отказал канцлеру ввиду молодого возраста Януша и отсутствия у него необходимого опыта. Осенью Радзивилл сообщил о приближении шведских войск во главе с Карлом Судерманландским и возможности осады Парнавы. В письме от 15 сентября к гетману Сапега согласился с его опасениями относительно Парнавы: «...Уже почти год, как я писал его королевскому величеству, что Парнава – лакомый кусок для Карла. Его величество всегда меня уверял, что нет повода для беспокойства. Однако я приказал отремонтировать крепостные орудия и запастись всем необходимым. Предусмотреть все я не в состоянии, так как даже эти приготовления обошлись мне дорого, а доходов из Парнавы я так и не получил» [2, с. 227].

В декабре 1601 г. Сапега сопровождал короля Сигизмунда III в Вольмар. Принимать участие в инфлянтских делах у канцлера возможности не было. Король приказал как можно быстрее выехать на встречу с московскими послами. В феврале 1602 г. Сапега в письме к великому гетману просил его, не откладывая, выехать на виленский съезд, на котором будут решаться вопросы финансирования военных кампаний. Он также сообщал: «...По свидетельству слуги парнавского каштеляна, бежавшего из шведского плена, Карл уехал из Парнавы, многие солдаты тяжело больны. Среди них растет недовольство, и они часто пьют за здоровье Его Королевского Величества Сигизмунда III» [2, с. 230].

Криштоф Радзивилл Перун умер в 1603 г. В дальнейшем Лев Сапега поддерживал тесные контакты с его сыном Криштофом II. Войско в Инфлянтах возглавил Ян Кароль Ходкевич. После его знаменитой победы под Кирхгольмом в 1605 г. военные действия временно приостановились. Однако уже в 1608 г., нарушив условия перемирия, шведы захватили

несколько крепостей в Инфлянтах. Несмотря на все трудности, военную кампанию удалось провести успешно. Перемирие Речи Посполитой со Швецией, неоднократно подтверждавшееся, продлилось до 1617 г. Возглавил войско польный гетман Криштоф II Радзивилл. Лев Сапега не только интересовался состоянием дел в Инфлянтах, но и оказывал ему посильную помощь.

В июле 1617 г. канцлер писал ему: «...Получил Ваше письмо, в котором вы сообщаете об опасном положении в Инфлянтах. Это же подтверждают рижане и пан подскарбий Иероним Волович. Отправляю Вам универсалы в поветы, Упитский и Вилькомирский, чтобы поступали в Ваше распоряжение. Универсал в Жмудскую землю отправлен пану подскарбию. Пан подचाший направит к Вам 200 солдат пехоты в случае необходимости. Рассчитывать нам следует только на себя, надеяться на помощь панов коронных нет возможности. Потому что и они вынуждены отражать нападения турок и татар. Отправляю также универсалы к рейтарским ротам в Гродно, шляхте курляндской и семигальской, чтобы выступали к Вам» [3, с. 259 – 260].

Финансировать военную компанию Речь Посполитая была не в состоянии. Король дал поручение польному гетману заключить перемирие. В 1620 г. истекал его срок. Однако о продлении соглашения вспомнили слишком поздно. В марте 1621 г. шведский король выступил к Риге. Радзивилл, не имея ни пехоты, ни артиллерии, вступить в сражение не смог, силы были слишком неравны. В 1622 г. начались длительные переговоры представителей Речи Посполитой и Швеции. Отчеты о них гетман отправлял к королю через Сапегу. Отношения Радзивилла с Сигизмундом III были напряженными. Канцлер в письмах к нему неоднократно обещал приложить все усилия, чтобы изменить позицию короля. Кроме того, Сапега надеялся со временем добиться получения булавы великого гетмана для себя за заслуги перед Речью Посполитой.

В сентябре 1622 г. Криштоф II Радзивилл, так и не получив четких инструкций и военной помощи от монарха, подписал перемирие со шведами. В Варшаве подписанный договор вызвал гнев короля. Он обвинил гетмана в том, что тот сыграл на руку шведам, предоставил им необходимую передышку. Кроме того, Речь Посполитая теряла Ригу и часть Инфлянт по Двине.

Перемирие со Швецией удалось продлить до лета 1625 г. Густав Адольф настаивал на заключении мирного договора. Основным условием являлся отказ короля Речи Посполитой от прав на шведский престол. Сигизмунд III решительно отверг это предложение [6, с. 321–324].

Швеция возобновила военные действия. Густав Адольф разделил войска и направил их в Курляндию, Пруссию и восточную Эстляндию, а сам двинулся к границам ВКЛ. Теперь Княжество вынуждено было оборонять уже собственную территорию. Речь Посполитая оказалась застигнутой врасплох маневром шведского короля. В Княжестве

свирепствовала эпидемия. Самые населенные города, такие как Вильно, Гродно, Брест, Новогрудок, Минск, Слуцк были заражены чумой. Собрать многочисленное войско не представлялось возможным. Сигизмунд III решил, что только такой авторитетный человек как Лев Сапега в состоянии собрать необходимые силы и возглавить армию.

В письме к Сапеге король писал: «...В такое время, когда неприятель наш Густав открыто войну против нас и государства нашего готовит, мы решили, что должность эту может занять человек достойный, поэтому по желанию и воле нашей Вам ее предложили. Веру Вашу, доброжелательность к Нам и любовь к отчизне со времени коронации Нашей всегда в Вас видели» [5, с. 301].

Булаву великого гетмана Льву Сапеге по поручению Сигизмунда III лично доставил подканцлер ВКЛ Александр Гонсевский. Несмотря на пожилой возраст – Сапеге было 68 лет, – он вынужден был принять предложение короля. Вскоре гетман с войском двинулся навстречу Густаву Адольфу. В ходе военной компании 1625 г. удалось отвоевать несколько крепостей. При попытке шведов переправиться через р. Авишты, Сапега, стоявший с войском на противоположном берегу, издали заметил шведского короля. Он приказал выстрелить из полевой пушки, в результате лошадь под Густавом Адольфом была убита, а сам король едва не погиб [5, с. 144].

Несмотря на отдельные успехи, войско ВКЛ понесло значительные потери. Пополнения от короля так и не поступили, как и деньги на выплату жалованья. Солдаты бунтовали, и гетман вынужден был расплачиваться с ними собственными средствами. На сейме 1626 г. было принято решение о возмещении великому гетману его расходов в Инфлянтской компании. В 1631 г. сумма, предназначенная для Сапеги, составляла 777 818 злотых.

В 1626 г. французский монарх и некоторые немецкие князья-протестанты пытались втянуть шведского короля в войну против австрийского дома Габсбургов. Участие Швеции могло серьезно изменить расстановку сил в Тридцатилетней войне. Густав Адольф намеревался принять это предложение. Шведские представители начали активно искать пути сближения с Речью Посполитой для заключения перемирия. Лев Сапега советовал Сигизмунду III воспользоваться этой возможностью. После долгих раздумий король дал согласие на переговоры. Чтобы склонить шведов подписать соглашение на наиболее выгодных для Речи Посполитой условиях, он поручил австрийским послам сообщить о возможном прибытии испанского флота на Балтику. С его помощью Сигизмунд III надеялся разгромить шведов в Балтийском море. Пришедший в ярость Густав Адольф прервал переговоры и вновь вторгся в Инфлянты. Войско Речи Посполитой во главе с Сапегой не смогло противостоять превосходившей по численности шведской армии. Шведам удалось захватить важный стратегический пункт Княжества – замок Биржи.

В этих условиях группа магнатов ВКЛ начали готовить сепаратный мир со Швецией. Мстиславский воевода Ян Тышкевич вел переписку со шведским правительством. Возможно, Лев Сапега лично встречался со шведским королем Густавом Адольфом, инкогнито прибывшим в захваченный замок Биржи [1, с. 70–74]. В Вильне собрался сеймик, на котором присутствовала группа сенаторов ВКЛ. Сапега был абсолютно уверен в невозможности ведения войны со Швецией и, ввиду отсутствия у него специальных полномочий, с помощью сенаторов надеялся придать соглашению хотя бы относительно законный характер. В работе сеймика приняли участие виленский бискуп Евстафий Волович, мстиславский воевода Николай Кишка, троцкий воевода Ян Тышкевич, подскарбий Криштоф Нарушевич. Было принято постановление о заключении перемирия со Швецией. С согласия присутствующих сенаторов перемирие поручалось подписать великому гетману Льву Сапеге. 19 января 1627 г. назначенные им полномочные представители — полковник Николай Корф, новгородский староста Вальтер Плетемберг, дорпатский подкоморий Геден Раецкий — подписали в Балденмойже перемирие от имени гетмана. Швецию представляли генералы Де ла Гарди и Густав Горн. Согласно договору, шведы возвращали ВКЛ замок Биржи в обмен на Лаудан; гарантировалась свобода балтийской торговли, предусматривался обмен пленными [7, с. 23–36].

В Польше подписание сепаратного соглашения встретили с негодованием. Сапегу обвинили в превышении полномочий и нарушении условий Люблинской унии. В ответ великий гетман направил к королю заметки о перемирии, заключенном им со шведами: «...В 1625 г., когда неприятель захватил многие замки в Инфлянтах и осадил Биржи, Ваше Величество передал мне полномочия великого гетмана. Не имея возможности получить деньги из казны Вашего Величества и Речи Посполитой, я на собственные средства сформировал войско. Пан смоленский воевода Гонсевский сообщает мне, что войско Вашего величества понесло значительные потери, часть солдат больны, в казне денег нет, а без них нанять новое войско невозможно, как и оставаться на долгую зиму в голодном крае. Если я не сообщал Вашему Величеству об условиях соглашения, то только в связи с тем, что Вы находились слишком далеко, а ожидание инструкции от Вас нанесло бы огромный урон Речи Посполитой. Мы всегда придерживались условий Унии. Когда турки наступали на Корону, мы, имея такого сильного противника как Швеция, шесть тысяч войска литовского направили против них, и деньгами из казны литовской коронное войско спаали, сейчас, когда неприятель в Пруссию вторгся, по повелению Вашего Королевского Величества почти половину войска литовского к Вам в Пруссию отправили» [5, с. 154–158].

В 1629 г. в конфликт вмешалась европейская дипломатия. Франция и германские княжества добивались участия Швеции в Тридцатилетней войне. Под их нажимом в Альтмарке (Новый Тарг) было подписано

перемирие на 6 лет. В итоге в руках шведов оставались прусские порты и часть Инфлянт до Западной Двины. Швеция окончательно закрепилась на Балтике, взяв под свой контроль всю балтийскую торговлю Речи Посполитой.

Потеря контроля над балтийской торговлей нанесла огромный урон экономике ВКЛ. Густав Адольф только за счет одних пошлин, взимаемых с продажи литовского зерна, содержал шведское войско, воевавшее против Речи Посполитой. Ежегодно от налогов на торговлю из портовых городов Прибалтики, в том числе и Риги, Швеция получала 800 000 талеров, или половину бюджета королевства [4].

Список источников и литературы

1. Катлярчук, А. Шведы ў гісторыі і культуры беларусаў / А. Катлярчук. – Мінск, 2002.
2. Archiwum Radziwiłłów. Listy do ks. Krzysztofa Radziwiłła, Hetmana W. Lit. – Т. 8. – Kraków, 1885.
3. Archiwum Radziwiłłów. Listy do ks. Krzysztofa Radziwiłła młodszego. – Т. 8. – Kraków, 1885.
4. Bloch, T. Baltyk jako okno na świat w polityce polskiej na przestrzeni dziejów / T. Bloch // Nowy Przegląd Wszepolski [Electronic resource]. – 2003. – № 3. – Mode of access: <http://www.npw.pl>. – Date of access: 20.04.2006.
5. Kognowicki, K. Żywot Lwa Sapiehy / K. Kognowicki. – Sanok, 1856.
6. Księcia K. Radziwiłła, hetmana polnego WKL, sprawy wojenne i polityczne 1621–1632. – Paris: Druk. L. Martinet, 1859.
7. Wisner, H. Spor o rozejm litewsko-szwedzki w Baldenmojzie z 1627 r. / H. Wisner // Zapiski historyczne. – Т. LXVI. – 2001. – S. 23–36/
8. Volumina Legum. – Petersburg: Druk J. Ohryzki, 1859. – Т. 2.

A.B. Кісялёў

ЛЕЎ САПЕГА – ВЯЛІКІ ГЕТМАН ЛІТОЎСКИ

Не аднойчы Льву Сапегу даводзілася браць у рукі зброю, каб на вайсковым полі бараніць Айчыну ад ворагаў. Пераемнік неўтаймаванага Карла Судэрманскага Густаў Адольф выношваў планы заваёвы Лівоніі, а таксама праект саюза пратэстанцкіх краін – Швецыі, Францыі, Вялікабрытаніі і Галандыі супраць Рэчы Паспалітай, Іспаніі і Рыма. У 1617 г. шведскі кароль заключыў мір з Масквой, будучы задаволеным нязначнымі вынікамі: атрыманнем некалькіх гарадкоў. Шукаць міру Густава прымусіла боязь перад Жыгімонтам III Вазай, які не прызнаваў яго за шведскага караля. Жыгімонт слаў у Швецыю граматы і падымаў супраць Густава Адольфа народ. Дынастычную барацьбу шведскі кароль выдаваў перад рыксдагам за святую вайну за пратэстанцкую веру супраць каталіцызму. Злы чалавек Жыгімонт, якім кіруюць д'ябальскія езуіты, жадае вынішчыць пратэстантаў і падначаліць Швецыю папскаму ярму. Густаў прасіў рыксдаг падтрымаць яго супраць Жыгімонта і папістаў. Грошы для

вайны ён атрымаў. Увесь пафас абаронцы Швецыі прыкрываў простую мэту – заваёваць Лівонію. Вясной 1617 года шведскае войска на чале з каралём высадзілася ў Лівонію.

Жыгімонт III не надаў гэтаму належнай увагі і спадзяваўся з часам расправіцца са стрыечным братам Густавам Адольфам. Пакуль жа ён займаўся больш важнымі справамі: выправіў па царскі вянец у Маскву каралевіча Уладзіслава. Для Лівоніі ў Жыгімонта не хапала ні войска, ні грошай, ні часу. Затое Густаў ставіўся да яе не так лёгкадумна: папаўняў войска, знаходзіў грошы, шукаў саюзнікаў. Завеў сяброўства з Галандыяй, выдаючы сябе за абаронцу пратэстантызму. Пратэстанцкія краіны дапамагалі шведскаму каралю. Чарговы ўдар па інтарэсам Рэчы Паспалітай Густаў Адольф нанёс, калі яе войска стаяла супраць турэцкіх полчышч, абараняючы Еўропу ад мусульманскага нашэсця.

Летам 1621 г. шведскі флот – больш за сто караблёў – прыстаў да берагоў Лівоніі. 1 жніўня 17-тысячнае шведскае войска пачало аблогу Рыгі. Толькі ВКЛ прыйшло на дапамогу рыжанам, але ў польнага гетмана Крыштафа Радзівіла яўна не хапала войска – ўсяго адна тысяча чалавек. Таму ён вымушаны быў адступіць ад Рыгі. Праз 1,5 месяцы шведы здабылі горад. Рэч Паспалітая пазбавілася свайго важнейшага порта на Балтыйскім моры. Асабліва адчувальнай была гэта страта для ВКЛ.

Вясной 1622 г. Радзівіл на чале трохтысячнага ліцвінскага аддзела вымусіў капітуляваць шведскі гарнізон у Мітаве. Смаленскі ваявода Гасеўскі разбіў шведаў каля Кокенгаўзена. Занепакоены гэтым, Густаў летам 1622 г. прапанаваў Радзівілу заключыць сепаратную дамову паміж Швецыяй і ВКЛ. Ад такой прапановы гетман адмовіўся. Але вось перамір'е ад імя Рэчы Паспалітай заключыў, чым выклікаў нараканні Жыгімонта Вазы, – маўляў, учыніў перамір'е без каралеўскіх паўнамоцтваў. Перамовы аб міры закончыліся безвынікова з-за прэтэнзій Жыгімонта на шведскую карону, пагадзіліся на перамір'е. Але яно трымалася яно нядоўга.

Вайна аднавілася ў 1625 г. Густаў Адольф падзяліў войска на часткі і выправіў іх на Курляндыю, Прусію і ўсходнюю Эстонію, а сам рушыў да межаў Літвы. Перад шведскім войскам скарылася некалькі гарадкоў. Пацярпеў параженне атрад Івана Сапегі, сына Льва. Маладому Сапегу ледзь удалося выратавацца ўцёкамі. Шведы перайшлі літоўскую мяжу і падступілі да радзівілаўскага замка Біржы. Абаронцы пратрымаліся пяць дзён і 20 жніўня запрасілі літасці. Замак разам з арсеналам у 70 гармат дастаўся пераможцам. Уся Лівонія і Курляндыя апынуліся пад шведам. Толькі Дынабург заставаўся вольным.

У той сітуацыі Жыгімонт III, як ён не хацеў узвышэння Льва Сапегі, нічога не заставалася, як назначыць яго вялікім гетманам літоўскім. Да пасады віленскага ваяводы (Сапега атрымаў яе ў 1621 г.) дадалося і гетманства. Такім чынам, Леў Сапега стаў самым уплывовым і значным дыгнітарыем Вялікага княства. Праўда, яшчэ ў 1623 г. ён добраахвотна склаў з сябе абавязкі канцлера. Выпадак беспрэцэдэнтны, калі вяльможа

пры жыцці адмаўляўся ад такой пасады. Прычынай зыходу магло стаць расчараванне палітыкай Жыгімонта. Паддаючыся патрабаванням папы рымскага мячом пакараць віцебскіх паўстанцаў супраць царкоўнай уніі, Жыгімонт, у сваю чаргу, патрабаваў жорсткай расправы і ад Сапегі, які ўзначальваў судовую камісію. Не выключана, што Сапега чыніў суд насуперак сваім перакананням. Людзей каралі за спробу абараніць сваю веру і годнасць. Расправа над паўстанцамі была жорсткай (20 чалавек пакаралі смерцю), але сваю нягладу з Жыгімонтам Сапега выказаў зыходам з канцлерскай пасады – не жадаў надалей станавіцца закладнікам палітычных патрабаванняў вышэйшай улады.

Але Жыгімонт зноў спатрэбіўся Леў Сапега. Пасля смерці вялікага гетмана Яна Караля Хадкевіча не было ў ВКЛ вопытнага і таленавітага палкаводца. Сапега прасіў Жыгімонта назначыць вялікім гетманам Крыштафа Радзівіла, але сенатары абвінавачалі таго ў страце Лівоніі. Да таго ж Жыгімонт не хацеў давяраць гетманскую булаву кальвіністу. Не праславіўся подзвігамі на ратным полі і Леў Сапега, але менавіта яму 25 ліпеня 1625 г. вялікі князь перадаў уладу над войскам ВКЛ. Радзівіл у сваіх лістах да Л. Сапегі дакараў яго: маўляў, на зло яму прыняў гетманства. «Не трэба думаць пра мяне, што вам на злосць гэтак учыніў, ніколі і нікому на зло нічога не чыніў», – адказаў на гэта Л. Сапега.

Жыгімонт, відаць, разлічваў, што паважаны і ўплывовы ў Літве дыгнітар здолее ўласным прыкладам павесці за сабой шляхту. Сам Сапега новае прызначэнне прыняў як святы абавязак перад Айчынай: «Калі маім слабым сілам даручана пахіленую сцяну падпіраць і неасцярожна ўчынены пажар гасіць прыходзіцца, дык гадам і здароўю дзеля Айчыны не дам адпачынку». Так у немалым веку (у 68 гадоў) Сапега ўзначаліў войска ВКЛ. Нягледзячы на шматлікія цяжкасці гетман рабіў усё магчымае, каб спыніць рух шведаў на ВКЛ. Пад Дынабург ён паслаў нанятых за свой кошт сотню пехацінцаў і некалькі соцень казакаў на чале з Аляксандрам Гасеўскім. Падмога падышла своечасова, і гарнізон адбіў шведскі штурм. Густаў Адольф адразу прыняў меры, каб спыніць пераможны рух літвінскага войска. Ён планаваў пераправіцца цераз Дзвіну і ўдарыць па Літве. Сапега разгадаў гэты манеўр.

Паход шведскага войска на ВКЛ праваліўся. Але і Сапега вымушаны быў спыніць далейшы паход – загінула шмат воінаў, шмат было параненых, хворых. Абяцанае папаўненне кароль так і не прыслаў, грошай на жалаванне не даваў. Таму Л. Сапега вывеў войска з Лівоніі. Як і яго папярэднік Хадкевіч, Л. Сапега прыняў на сябе ўвесь цяжар вайны са Швецыяй. Жыгімонт III палахліва тады адседжваўся ў Варшаве. Польшча хавалася за спіну Вялікага княства, а літвіны хацелі міру. Ваюры дакаралі гетмана, што не можа выпрасіць у караля жалавання для іх. Таму гетман распачаўся з войскам уласнымі грашымі. Ён звяртаўся да караля, што калі не дасць новага войска, дык «нязносны цяжар з рук маіх зняць і мяне з

яго вызваліць». Але кароль баяўся, што з яго зыходам разваліцца і абарона Літвы.

У 1626 г. Л. Сапега зноў сабраў на свае сродкі войска і адправіў яго на чале з Аляксандрам Гасеўскім на вызваленне Лівоніі. У баях са шведамі літвінскае войска несла вялікія страты. «Чым далей, тым больш пан Бог за нашы грахі адымае фартуну», – зрабіў Сапега несудзімальную выснову. Каб захаваць войска і не дазволіць шведам ісці на ВКЛ, Сапега дазволіў Гасеўскаму заключыць перамір'е. Паводле яго, шведы вярталі Літве Біржы, а ўзамен атрымлівалі Лаўдан. Нядобразычліўцы абвінавачвалі гетмана, што зрабіў гэта без каралеўскага ведама і парушыў артыкул уніі, не браў згоды на перамір'е ў каронных паноў.

Некалькі разоў шведы грамілі польскае войска ў Прусіі, падступалі да Гданьска. Сапега паслаў на дапамогу палякам літвінскія аддзелы, што і ўратавала іх ад поўнага разгрому. Урэшце, 26 верасня 1629 г. у Альтмарку паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй было заключана перамір'е. Швецыі дасталася ўся Лівонія да Дзвіны, берагавая частка Прусіі з партамі. Прыкрая параза з-за пустога жадання Жыгімонта менавацца каралём шведаў, вандалаў і готаў. А што Леў Сапега? Ён паказаў, як ахвяруюць дзеля Айчыны. Не алтар абароны ВКЛ ад ворага ён паклаў у тую вайну большую частку свайго капіталу – 77 тысяч злотых і 40 тысяч фларэнаў. За гэтыя грошы гетман і трымаў войска, якое і спыніла шведаў ад нашэсця на ВКЛ і выратавала Польшчу.

Г.М. Сагановіч

ІДЭЯ МІРУ І ВАЙНЫ Ў ПАСТУЛАТАХ ШЛЯХТЫ ВКЛ 1630-х ГАДОЎ (ПАВОДЛЕ ІНСТРУКЦЫЙ ШЛЯХЕЦКІХ СОЙМІКАЎ)

«Войны могуць не цалкам пачынацца ў галовах людзей, але можна сказаць, што там яны бяруць пачатак болей, чым дзе. Ідэя вайны, або месца вайны ў тым, што французы называюць *mentalité*, сама па сабе з'ява грандыёзнай гістарычнай важнасці – як яна пашыраецца ў асобныя эпохі і ў асобных грамадствах, як артыкулоецца, як афарбоўваецца і звязваецца. Толькі шляхам такой матрыцы ўяўленняў пра Бога і чалавека, прыроду і грамадства можна прыйсці да поўнага разумення прычын і ходу вайнаў, якія адбываліся...» [14, с. 8]. Гэтая працяглая цытата з працы вядомага знаўцы ваеннай гісторыі Еўропы ранняга Новага часу вызначае такую даследчыцкую ўстаноўку, пры якой асабліваю каштоўнасць набываюць крыніцы, што характарызуюць т.зв. «карціну свету». Пры падобным падыходзе асабліва важным корпусам крыніц можна лічыць інструкцыі павятовых соймаў, якія выдавалі паслам на вальны сойм Рэчы Паспалітай. Гэтыя дакументы адлюстроўвалі агульнае меркаванне шляхты канкрэтных

паветаў і ваяводстваў адносна ўсіх актуальных пытанняў, што мусілі вырашацца на агульнадзяржаўным парламенцкім форуме, асабліва стаўленне да вайны і міру. Увазе чытачоў прапануюцца папярэднія вынікі аналізу 12 такіх інструкцый, якія выдавалі паслам розных паветаў ВКЛ у першыя восем гадоў панавання Ўладыслава IV.

Аналіз выяўленых дакументаў паказвае, што іх найбольш агульным месцам было патрабаванне пацвердзіць мірныя дагаворы Рэчы Паспалітай з усімі суседнімі дзяржавамі. Тыповай можна лічыць пазіцыю рыцарства Віцебскага ваяводства, якое ў 1632 г. даручала сваім паслам, «каб мір з усімі суседзямі стараліся захаваць» [4]. У 1635 г. некалькі соймаў ВКЛ прасіла паслоў схіліць караля, каб той дзеля міру са Швецыяй адрокся ад сваіх праў на шведскую карону [12, с. 138]. А трокская шляхта дзякавала Ўладыславу IV за тое, што клопатамі яго «і час забяспечвае пажаданым мірам нас і мілую Айчыну», ды што кароль заўжды мае «пільнае вока на пастаронніх і блізкіх непрыяцеляў» [8].

Як дзяржавы-непрыяцелі, з якімі неабходна было захоўваць мір, у аналізаваных інструкцыях фігуруюць Масква, Швецыя і Турцыя. Маскоўскую дзяржаву віцебская шляхта ў 1632 г. называе «непрыяцелем спадчынным», які не хоча трымаць прымірэння паводле прынятых пактаў [4]. Для полацкіх абыяцеляў «народ маскоўскі мала варты даверу (*lubricie fidei*)» [7]. І сапраўды, восенню 1632 г. царскія войскі парушылі мір, атакаваўшы межы ВКЛ і пачаўшы вайну за Смаленск. У 1633 г. мсціслаўская шляхта характарызавала Маскву таксама як «непрыяцеля малавернага», які «агнём і мечам хоча нас вынішчыць» [9]. Швецыя, з якой з 1600 г. вялася цяжкая вайна за Інфлянты, перапыненая шасцігадовым Альтмарцкім перамір'ем (1629), заставалася грозным непрыяцелем, і з набліжэннем канца замірэння павятовае рыцарства хвалявалася, даручаючы сваім пасланцам «аб міру швецкім прасіць яго каралеўскую мосць» [8].

Пагроза далёкай асманскай Порты, якая ўвасабляла «непрыяцеля Святога Крыжа» [11, с.30], шляхту ВКЛ хвалявала значна менш. Звычайна лічылася, што абарона паўднёва-усходняй мяжы Рэчы Паспалітай павінна быць справай Кароны Польскай. Тым не менш соймакі ВКЛ часам выказваліся і наконт гэтай праблемы. Так, наваградская шляхта ў 1634 г. прасіла ўстрымаць запарожскіх казакоў ад паходаў па лупы ў турэцкія ўладанні, бо тыя маглі справакаваць вайну, небяспечную для Рэчы Паспалітай [5].

Захаванне так жаданага міру ў інструкцыях звязвалася з забеспячэннем дзяржаўных межаў. Утрыманне ў належным стане памежных замкаў шляхта лічыла адным з галоўных шляхоў гарантавання бяспекі сваёй дзяржавы, таму часта патрабавала іх рамонту, забеспячэння ваенным рыштункам і залогамі. Гэта быў яе пастаянны клопат. Нават Пінскі павет, хоць не межаваў з Маскоўскім царствам, у 1632 г. выказаў асаблівую занепакоенасць імі: «Абарона межаў усім нам чыніць бяспеку...» [6]. Пінская шляхта хвалявалася, што ў выпадку якой патрэбы

войска не зможа хутка сабрацца, і выказвала гатоўнасць мець у сваім павеце генеральны попіс. Ашмянскі павет у 1634 г. прапанаваў, каб памежныя старасты пачалі стала рэзідоваць у сваіх замках, аддаючы на іх рамонт частку сваіх даходаў [1]. Наваградская шляхта тады ж ставіла пытанне аб прычынах здачы памежных замкаў, такіх як Дарагабуж і Невель (5). Рэстаўрацыі і ўмацавання памежных замкаў не пераставалі дамагацца Віцебскае і Полацкае ваяводства [4; 7].

Наогул, дзяржаўным межам у пастулатах шляхты аддавалася ні з чым непараўнальная ўвага. Соймікавыя інструкцыі пастаянна патрабавалі хутчэй давесці да памыснага канца працу камісій па вызначэнні новых дзяржаўных межаў ці ўдакладненні старых [3; 5]. Паслы трокскага сойма, напрыклад, у 1634 г. мелі на тым жа сойме «без усялякай страты межам ВКЛ» завяршыць працу Берасцейскай камісіі, якая вызначала мяжу ВКЛ з Люблінскім і Падляшскім ваяводствамі [8]. А полацкая шляхта пасля вайны 1632–1634 гг. сваю бяспеку наўпрост звязвала з адмежаваннем ад Маскоўскай дзяржавы. У адрозненне ад іншых земляў, якія «ад Масквы даўно адгранічаныя», «наш край Полацкі ў пастаяннай небяспецы», – пісала яна ў інструкцыі на сойм 1638 г. і наракала, што працы камісіі па адмежаванню Невеля, Себежа і Усвят усё яшчэ не завершаны [7]. Устрыжаны ўжо тым, што жыхары памежных земляў Расіі церпяць крыўды ад падданых ВКЛ на Невельскім тракце, палачане прасілі пільнаваць, каб не дайшло да новага канфлікту паміж дзяржавамі, і каб «экспедыцыя святой справядлівасці не ўцякала на абодва бакі».

Другім па важнасці ў выяўленых інструкцыях выступае мір у межах сваёй дзяржавы, або грамадзянскі мір. Згодна з пастулатамі шляхты, грамадзянскі мір тоесны «супольнаму дабру». Такая ідэя выразна выказана Львом Сапегам у лісце да полацкага архіепіскапа Ісафата Кунцэвіча ад 12 сакавіка 1622 г., у якім адназначна сцвярджаецца, што любыя ўчынкі, якія «не адпавядаюць міру і карысці Рэчы Паспалітай, смела могуць быць залічаны да злачынства...» [11, с. 46–47]. Ён жа пісаў пра важнасць грамадзянскага міру як гарантыі ваеннага поспеху дзяржавы, працягваючы вядомае выказванне Цыцэрона: «Дарэмна змагаецца войска ў полі, калі няма згоды ў Айчыне» [11, с.64]. І ў пасольскіх інструкцыях унутраны мір неаднакроць прыроўніваўся да знешняй бяспекі краю. Шляхта Берасцейскага ваяводства праз сваіх паслоў на Варшаўскую канвакацыю ў 1632 г. нагадвала пра патрэбу «Рэчы Паспалітай наперад мір і бяспеку як ад замежных (*postronnych*), так і ад унутраных (*domowych*) непрыяцеляў умацоўваць» [2]. Інструкцыя заклікала абыяцеляў, «каб справядлівасць і святую згоду між сабой захавалі», а таксама каб «дзеля міру і справядлівасці і асабліва абароны Рэчы Паспалітай як ад чужых, так і ад унутраных непрыяцеляў [былі] рэасумаваны ўсе каптуры і канфедэрацыі...».

Пасля заключэння царкоўнай уніі самай актуальнай была патрэба захаваць рэлігійную згоду, і гэта падкрэслівалася літаральна ва ўсіх

даследаваных інструкцыях. Пры чым, калі ваенная пагроза не была вострай, то праблема рэлігійнага міру магла ставіцца на першае месца. Так, у 1632 г. шляхта Віцебскага ваяводства другім пунктам інструкцыі выставіла мір *inter dissidentes Religione*, просячы, каб у адпаведнасці з даўнімі канстытуцыямі і канфедэрацыяй «кожны ў сумленні сваім вольна жывучы пана Бога хваліў», і каб на сойме была прыдуманая як працэдура супраць кожнага бяспраўя, так і пародак яе выканання [4]. «Захаванне міру *inter Dissidentes de Religione*» выразна патрабавалася і ў берасцейскай інструкцыі на той жа сойм, хоць далёка не на першым месцы [2]. Такой жа была пазіцыя пінскай шляхты («каб усе рэлігіі хрысціянскага абраду былі супакоеныя паводле даўніх Confederatii Inter Dissidentes» [6], з якой не разыходзіліся і пастулаты абывацеляў Лідскага павета [17, с. 161]. Паказальна, што ў слонімскай інструкцыі паслам на элекцыйны сойм у Варшаву (1632 г.) спачатку фармулявалася патрабаванне ўсталяваць унутраны мір у Рэчы Паспалітай (*Religia Grecka Uniaci zeby przy swoich prawach zostawali*), і толькі потым – пацвердзіць пакты з суседнімі дзяржавамі [10].

Патрабаванне забяспечыць рэлігійны мір настойліва паўтаралася ў інструкцыях і ў наступныя гады. Трокскі сойм у 1634 г. дамагаўся ад сойма «поўнага супакаення рэлігіі грэцкай» [8], шляхта Наваградскага ваяводства, заклапочаная канфліктамі паміж уніятамі і праваслаўнымі, ад сойма да сойма даручыла паслам прасіць караля «грунтоўнага ў той рэлігіі супакаення» [5]. Ва ўнісон ім гучалі патрабаванні абывацеляў Полацкага ваяводства [7]. А сойм Вількамірскага павета ў 1639 г. не толькі прасіў, «каб на мір сярод разнаверцаў не наступалі», але і патрабаваў на будучыню «*more malorum* забягаць, каб кожны пры сваёй свабодзе заставаўся, і абвараваць, каб грэкі дызуніты былі захаваны *circa jura et Priui legra sua*» [3].

У параўнанні з мірам супрацьлеглая яму ідэя вайны ў выяўленых інструкцыях амаль не артыкулюецца, што цалкам пацвярджае даўно выказаны даследчыкамі тэзіс пра глыбока пацыфістычныя настроі шляхты ВКЛ і Рэчы Паспалітай у цэлым [12]. Яе рыцарства традыцыйна акцэптавала вайну абарончую, а не захопніцкую. Да пэўнай змены дактрыны вайны ў Рэчы Паспалітай дайшло толькі пры Стэфане Баторы, калі ў 1578 г. у адносінах з Маскоўскай дзяржавай пераважыла ідэя *bellum offensivum* – упершыню пасля 1535 г. Хоць на сойме па-ранейшаму дамінавала абарончая рыторыка, шляхта падтрымлівала наступальныя дзеянні караля. Асабліва рашуча на вайну быў настроены палітычны народ ВКЛ, які спадзяваўся ваеннай сатысфакцыі і вяртання страчаных земляў. Перад паходам на Полацк улёткі з каралеўскай друкарні абвешчалі пра пачатак вайны справядлівай, патрэбнай для абароны Рэчы Паспалітай і ўзнаўлення яе межаў. Паходу 1580 г. на Вялікія Лукі надавалася нават рэлігійная афарбоўка – як кампаніі супраць схізматыкаў [13, с. 264–266]. У гэтым не было нечага незвычайнага, калі ўлічваць, што ў XVI ст. у

хрысціянскай Еўропе назіралася вяртанне сярэднявечных уяўленняў пра *militia christiana* [16, с. 37], згодна з якімі вайна хрысціян з паганскім светам ці схізматыкамі матывавалася службай Богу. Цікава, што ў ВКЛ вайну супраць Маскоўскай дзяржавы тады падтрымлівалі і пратэстанты, і праваслаўныя. Аднак як толькі маскоўская пагроза была адхілена, а землі вярнуты, сярод шляхты ВКЛ зноў запанавалі пацыфісцкія настроі.

Прыкладна такое ж стаўленне да вайны адлюстравана ў аналізаваных соймавых інструкцыях 1630-х гадоў, у якіх ідэя *bellum offensivum* практычна адсутнічае. Невыразна яе выказала толькі шляхта Берасцейскага ваяводства ў чэрвені 1632 г., калі даручыла паслам на канвакацыі нагадаць пра перамогі Стэфана Баторы, які «узяўся вярнуць тое, што калісь Масквіцін быў апанаваў..., Полацк, Вяліж, Езярышча, Усвят, Сушу, Казьяны, Сігна, Сокал і шмат іншых замкаў, забраных Масквой, а таксама Інфлянцкую зямлю з маскоўскіх рук вярнуў», аднак шведскі кароль адбіў сабе Інфлянты, вось таму – «напомніць пра тое будучаму каралю яго мосці, каго нам пан Бог выбраць дазволіць, каб тыя правінцыі з рук непрыяцельскіх сваім *sumptem* вярнуў і даўгі Рэчы Паспалітай выплаціў» [2]. У 1634 г. сойм Трокскага павета даручаў паслам «аб міру швецкім прасіць яго каралеўскую мосць, каб ... трактатамі, а калі іначай быць не магло б, тады вайною...» [8], і гэта тыповы прыклад акцэптавання справядлівай вайны: шляхта легітымізавала вайну як сродак вяртання да ранейшых межаў і ўзнаўлення міру, парушанага суседняй дзяржавай. Падобным чынам трактавалася вайна і ў адносінах з Маскоўскім царствам. Пасля таго, як царскія ваяводы ў 1632 г. распачалі наступальныя ваенныя дзеянні, соймкі ВКЛ дэманстравалі рашучасць і ўхвалялі большыя падаткі на вайну, чым шляхта Кароны [12, с. 135], але як толькі Смаленская кампанія прынесла ўладыславу IV перамогу і небяспека з Усходу была прадухілена, шляхта паспяшалася з просьбамі трымаць мір з Маскоўскім царствам. Прыкладам, Трокскі павет у 1634 г. даручаў паслам «старацца з пільнасцю..., каб тая розніца з імі (з Масквой – Г.С.) супакоена была» [8].

Такім чынам, хоць шляхта ВКЛ прызнавала права на вайну абарончую, або вайну дзеля вяртання ранейшых земляў, яе ідэалам заставаўся мір. Мір разумеўся як найвышэйшае дабро людзей, а кароль прадстаўляўся яго носьбітам, і шляхта прасіла манарха стала бараніць гэтую каштоўнасць. Як ужо справядліва падкрэслівалася Я. Дзенгелеўскім, дыхатамія міру і вайны трактавалася шляхтай не толькі ў залежнасці ад яе прыватных інтарэсаў, але і па шкале маральных катэгорыяў [12, с. 133, 140]. У той час глыбокім пацыфізмам характарызаваліся погляды не толькі шляхты, вымушанай браць удзел ва ўсё больш маштабных ваенных канфліктах. Пасля знішчальных войнаў першай трэці XVII ст. праблема захавання міру хвалявала ўсё шырэйшыя колы грамадства. У прыватнасці, пра неабходнасць берагчы мір, самакаштоўнасць якога даказвалася таксама са спасылкамі на Цыцэрона ды іншых антычных класікаў, пісаў і віленскі

архімандрыйт Аляксей Дубовіч, і аўтары аказіянальных твораў, друкаваных у Гданьску [15, с.180].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Інструкцыя Ашмянскага павета 1634 // Бібліятэка Нацыянальнага музея ў Кракаве. Спр.160. Арк.113.
2. Інструкцыя Берасцейскага ваяводства, 4.06.1632 // Расійская нацыянальная бібліятэка. Адзел рукапісаў (далей – РНБ АР). Фонд 971 (АД). Спр. 127. Арк. 6.
3. Інструкцыя Вількамірскага павета, 27.08.1639 // РНБ АР. Ф. 971 (АД). Спр. 133. Арк. 50.
4. Інструкцыя Віцебскага ваяводства, 3.06.1632 // РНБ АР. Ф. 971. Спр. 132. Арк. 2.
5. Інструкцыя Наваградскага ваяводства 14.12.1634 // РНБ АР. Ф. 971 (АД). Спр. 21/2. Арк. 222.
6. Інструкцыя Пінскага павета 1632 // РНБ АР. Ф. 971 (АД). Спр. 127. Арк. 43.
7. Інструкцыя Полацкага ваяводства, 1638 // РНБ АР. Ф. 971 (АД). Спр. 124. Арк. 40.
8. Інструкцыя Троцкага павета 14.12.1634 // РНБ АР. Ф. 971 (АД). Спр. 133. Арк. 26.
9. Ліст шляхты Мсціслаўскага ваяводства да Крыштапа II Радзівіла, 31.01.1633 // Archiwóm Główny Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. Nr. 1097.
10. Пункты інструкцыі Слонімскай, 1632 // РНБ АР. Ф. 971 (АД). Спр. 127. Арк. 44.
11. Эпістальрыя Сьвятога Язафата: Збор дакументаў / Уклад. М.Баўтовіч. – Полацк, 2006.
12. Dziegielewski, J. Pokój i wojna w opinii szlachty Rzeczypospolitej czasów Władysława IV / J. Dziegielewski // Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jarosławowi Maciszewskiemu w 60 rocznicę Jego urodzin. – Warszawa, 1990. – S.131–140.
13. Grala, H. Vom bellum defensivum zum bellum externum. Die Auffassung des polnisch-litauischen Adels von den Gründen des Livländischen Krieges 1558–1582 / H. Grala // Die Wahrnehmung und Darstellung von Kriegen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Hg. von H.Brunner. – Wiesbaden, 2000. – S. 264–266.
14. Halle, J.R. War and Society in renaissance Europe 1450–1620 / J.R. Halle. – New York, 1985.
15. Kotarski, E. «Fried ist der beste Schatz, der jedem Land' wohlhut» / E. Kotarski // Munera litteraria Richardo von Weizsäcker. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1993.
16. Wang, A. Der «Miles Christianus» im 16. und 17. Jh. Und seine mittelalterliche Tradition. Bern / A. Wang. – Frankfurt am Main, 1975.
17. Wisner, H. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI I połowy XVII w. / H. Wisner. – Warszawa, 1982.

A.У. Каляга

«ДЫЯРЫУШ МАСКОЎСКОЙ ВАЙНЫ 1633 г.» ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

Сярод дакументаў фонду Слізняў, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Гродна, можна знайсці шэраг унікальных крыніц. Да іх ліку адносіцца невялікі рукапісны твор пад назвай «Дыярыуш Маскоўскай вайны 1633 г.», які ўключаны ў склад зборніка соймавых матэрыялаў XVII ст. Напісаны жывым сведкам падзей, «Дыярыуш» расказвае аб рашаючых бітвах паміж маскоўскім і польска-літоўскім войскам у ходзе Смаленскай вайны 1632–1634 гг.

Гэты ваенны канфлікт з’яўляўся спробай Маскоўскай дзяржавы вярнуць землі, страчаныя ў гады Смуты, у першую чаргу, Смаленск.

Момант для вайны быў выбраны ўдала: Рэч Паспалітая перажывала чарговае бескаралеўе пасля смерці ў красавіку 1632 г. Жыгімонта III Вазы.

Вайна, па словах расійскага гісторыка С.М. Салаўёва, «пачалася шчасліва» для маскоўскага боку [2, с. 156]. Большасць памежных крэпасцей была ўзята з ходу. У снежні 1632 г. маскоўская армія падышла да Смаленска і ўзяла горад у аблогу. Але аблога адной з лепшых ва Усходняй Еўропе крэпасцей зацягнулася. У выніку Маскоўскай дзяржава, аслабленая яшчэ з часоў Смуты, не здолела ў поўнай меры забяспечыць армію ваяводы Шэіна, частку якой састаўлялі набраныя ў еўрапейскіх краінах найміты. Да гэтага часу ў Рэчы Паспалітай быў выбраны новы кароль – Уладзіслаў IV, які хутка сабраў армію, паставіўшы перад ёй задачу – дэблакіраваць Смаленск.

Менавіта са з’яўлення караля ў ваенным лагеры пад Смаленскам пачынаецца апісанне падзей у «Дыярыушы». Аўтар адзначае, што 4 верасня (дарэчы, храналогія твора патрабуе ўдакладнення) «кароль Яго Міласць ужо ноччу спыніўся над Глушыцай у літоўскім лагеры». Прыезд Уладзіслава быў абстаўлены дастаткова сціпла: хаця і з ваеннай музыкай, але «без страляніны, якая часта здараецца ў такіх выпадках» [1, арк. 37].

Настрой аўтара сведчыць аб тым, што ад караля чакалі рашучых дзеянняў. І сапраўды, толькі тры дні спатрэбіліся Уладзіславу для падрыхтоўкі ўдара па маскоўскаму войску. Інфармацыя, якая ішла ад шпегав, абнадзейвала. Так, паведамлялася, што Шэін не дачакаўся падыходу часткі сіл, таму што рускім прыходзілася ваяваць яшчэ і супраць крымскіх татар, якія пустошылі іх землі на поўдні. Больш таго, адзін з пераможчыкаў сцвярджаў, нібыта 14 падышоўшых рэйтарскіх харугваў праціўніка «небаяздольныя і рэдка хто з іх умее трымаць пісталет у руцэ, таму дзве або тры нашы харугвы могуць з імі справіцца» [1, арк. 37].

Памылковасць часткі гэтых звестак дорага каштавала польска-літоўскаму войску, якое 7 верасня, наступаючы двума калонамі, паспрабавала авалодаць умацаваннямі праціўніка. Аўтар «Дыярыуша» з горыччу паведамляе, што «непрыцель вялікую шкоду нанёс агнём з гармат і ручных стрэльбаў» [1, арк. 37 адв.]. І ўсё ж такі атака, якая была «аплачана вялікай крывёю», дазволіла аб’яднанаму войску забяспечыць свабодныя зносіны са Смаленскам на ўсю бліжэйшую ноч.

З асобай радасцю піша аўтар аб сустрэчы караля з абаронцамі горада. Па яго словах, кіраўнік абароны пан Станіслаў Ваяводскі са слязьмі на вачах казаў, што «ў гэту хвіліну гатовы памерці, убачыўшы нарэшце свайго караля» [1, арк. 38].

Дастаткова падрабязна разглядаюцца ў «Дыярыушы» прычыны часовага адступлення польска-літоўскага войска з раней занятых пазіцый у ваенны лагер над р. Глушыцай. Аўтар піша, што гэта здарылася, бо «не было чаго есці і піць і сабе, і коням», акрамя таго, адчуваўся недахоп пораху і кнотаў для пяхотных мушкетаў [1, арк. 38 адв.].

Становішча змянілася пасля прыходу пад Смаленск запарожскіх казакаў, якіх налічвалася, па словах аўтара, каля 15 тысяч чалавек [1, арк. 39 адв.]. У выніку рускае войска пацярпела ў канцы верасня два адчувальныя паражэнні. Спачатку рускія адступілі з Пакроўскай гары, а потым былі вымушаны пакінуць добра ўмацаваны астражак Празароўскага.

Але не толькі баявыя дзеянні адлюстраваны ў «Дыярыушы». Тут можна знайсці і апісанне ваенных будняў, пры гэтым аўтар звяртае аднолькавую ўвагу на становішча, якое склалася як ва ўласнай, так і ў непрыяцельскай арміі.

Найбольш востра ў польска-літоўскім войску стаяла пытанне з грашовымі выплатамі вайскоўцам. Яшчэ напярэдадні першага наступлення кароннае войска, якому «другая чвэрць выплат надышла», заявіла аб жаданні атрымаць грошы. Намаганнямі польнага гетмана, які прасіў быць «цярыплівымі да прывозу грошай», і караля напружанне ўдалося зняць. Праўда, Уладзіславу прыйшлося паабяцаць кароннаму рыцарству 10 000 злотых, наёмнай пяхоте – 7000 і асобна – грошы тым, хто быў паранены ў папярэдніх бітвах [1, арк. 37 адв.].

Для рускага войска асабліваю небяспеку стваралі найміты-перабежчыкі. Гэта былі немцы, французы, італьянцы. Сваё нежаданне службы пад часам рускіх ваявод яны тлумачылі несвоечасовай выплатай жалавання, адсутнасцю належнага харчавання, прымусам да нясення варты («патрабавалі службы і днём і ноччу») [1, арк. 39 адв.]. Па словах аўтара, нізкая дысцыпліна была і сярод наймітаў, што служылі ў польска-літоўскім войску.

На жаль, нам не вядомы аўтар створанай у «Дыярыушы» шырокай панарамы падзей заключнага этапу Смаленскай вайны (апісанне даведзена да 1 кастрычніка 1633 г.). Форма твора сведчыць аб тым, што стваральнік «Дыярыуша» жадаў максімальна поўна зафіксаваць убачанае. Толькі зрэдку ён дае волно ўласным пачуццям. Так, у адным з эпизодаў ён адкрыта заяўляе, што «мы ўсе імкнемся да міру, але і наша вярнуць жадаем» [1, арк. 38 адв.]. Прыведзеныя словы сведчаць аб высокай годнасці і патрыятызме асобы, якая іх напісала.

Больш дэталёвае вывучэнне гэтай крыніцы магчыма шляхам супастаўлення яе зместу са зместам двух іншых «Дыярыушаў», якія былі выдадзены ў 1895 і 2006 гадах [4, с. 3].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. – Ф. 1663. – Воп. 1. – Стр. 410.
2. Соловьёв, С.М. Сочинения / С.М. Соловьёв. – Т. 9–10. – М., 1990.
3. Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV, 1633–1634. – Warszawa, 2006.
4. Moskarzewski, J. Dyariusz wojny moskiewskiej 1633 r. / J. Moskarzewski. – Warszawa, 1895.

M. Straszewicz

PO WIELKIM KANCLERZE. OSOBA LWA SAPIEHY I JEGO KONCEPCJE WSCHODNIEJ POLITYKI RZECZYPOSPOLITEJ W ROKOWANIACH POLSKO-MOSKIEWSKICH W LATACH 1634–1647

Biografiści Lwa Sapiehy podobnie jak i historycy Wielkiego Księstwa Litewskiego doby pierwszych królów elekcyjnych nie mają wątpliwości, co do ogromnego znaczenia tej postaci w wielu sferach życia politycznego i religijnego. Jako podkanclerzy a potem kanclerz wielki litewski, wreszcie w ostatnich latach życia hetman wielki litewski, brał on aktywny udział w niemal wszystkich ważniejszych inicjatywach politycznych swego czasu. O ile jego działalność na polu polityki wewnętrznej, a zwłaszcza wyznaniowej, bywa oceniana różnie, to jego wizerunek jako dyplomaty i kierownika polityki zagranicznej jest w historiografii jednoznacznie pozytywny. O jego wkładzie w wypracowywanie polityki zagranicznej na odcinku moskiewskim pisano już niejednokrotnie. Warto zatem przyjrzeć się na ile sama postać Lwa Sapiehy jako dyplomaty pojawiała się w rokowaniach dyplomatycznych po jego śmierci i w jakim stopniu wypracowane przy jego znaczącym udziale koncepcje polityki wobec państwa moskiewskiego były potem realizowane lub rozwijane.

Ramy chronologiczne referatu wyznacza z jednej strony pierwsza po śmierci Lwa Sapiehy polsko-litewsko-moskiewska batalia dyplomatyczna o kształt wiecznego pokoju w Polanowie, z drugiej szczytowy moment zbliżenia stosunków między Rzeczpospolitą a Moskwą w końcu panowania Władysława IV.

Chwila uwagi należy się bazie źródłowej. Zasadniczy materiał stanowią materiały poselskie obu stron, dzięki którym prześledzić można nie tylko rozwijanie koncepcji politycznych litewskiego kanclerza, ale i wspomnienie jego osoby w kontekście ówczesnych problemów dyplomatycznych. Ślady roli jaką odgrywał Lew Sapieha, odnaleźć można także w korespondencji.

Podczas rokowań polanowskich, kończących nieudaną dla Moskwy wojnę smoleńską, wątek sapieżyński pojawiał się szczątkowo w pierwszej fazie rokowań, kiedy strony przedstawiały swoją wykładnię historii konfliktu. Poselstwo Lwa Sapiehy w 1600–1601 roku było jednym z tych wydarzeń, do których najczęściej odwoływała się strona moskiewska, aby uzasadnić swoje pojmowanie wojny sprawiedliwej. Zerwanie podpisanego wówczas rozejmu z pomocą Dymitra Samozwańca i prywatnych oddziałów magnackich wspartych przez Rzeczpospolitą, stanowiło zdaniem moskiewskich przedstawicieli w Polanowie jeden z kluczowych momentów wiodących do wojny smoleńskiej i wskazujących na odpowiedzialność państwa polsko-litewskiego za eskalację działań zbrojnych [1, s. 190–193].

Szerzej o zmarłym wojewodzie wileńskim natomiast przypomniano sobie wkrótce po podpisaniu traktatu. Przede wszystkim to w jego spuściźnie prowadzono usilne poszukiwania oryginału aktu elekcji królewicza Władysława Zygmunta Wazy na tron moskiewski w 1610. 27 czerwca 1634 roku Władysław IV pisał do jego syna Kazimierza Leona Sapiehy, aby na tę okoliczność przeszukał archiwum po ojcu i wypytał jego poddanych. W tymże zasobie miała się też znaleźć instrukcja sekretna z 1630 od stanów koronnych dla posłów do Moskwy do traktowania o pokój [3, 347, k. 92]. Monity te wynikały z rozpowszechnionego w Rzeczypospolitej traktowania przez kanclerzy archiwum państwowego jako własnego. Tym nie mniej są świadectwem, że to właśnie Lew Sapieha, a nie inni ministrowie (podkanclerzy lub podskarbi, którzy także mogli być depozytariuszami materiałów dyplomatycznych) był uważany przez Władysława IV za osobę urzędowo i politycznie zainteresowaną w przechowywaniu powyższych dokumentów. Ani aktu elekcyjnego ani instrukcji najwyraźniej nie znaleziono, skoro jeszcze w grudniu król ponaglał zarówno marszałka nadwornego litewskiego jak i jego brata Jana Stanisława Sapiehę, aby wzmożli poszukiwania [3, 347, k. 79; 16, s. 41–42]. Najprawdopodobniej okazały się one bezskuteczne, bowiem poszukiwane materiały nie figurują w spisie dokumentów sapieżyńskich z końca lat 30-tych [3, 354, k. 393–400].

Sprawa tylko pozornie nie ma związku z rokovaniem dyplomatycznym. Jeszcze w 1646 roku, w okresie najdalej idących rozmów w sprawie zacieśnienia sojuszu antytatarskiego problem nie odnalezionego dyplomu elekcyjnego psuł atmosferę rokowań i rodził nieufność między obiema stronami. Warto w tym kontekście także wspomnieć późniejsze zabiegi Władysława IV o uzyskanie od spadkobierców Lwa Sapiehy dokumentacji dotyczącej okresu smuty na potrzeby przygotowywanej na dworze oficjalnej historiografii [3, 348, k. 3; 2, Dz. II, 1218].

Znacznie silniej postać zmarłego kanclerza litewskiego pojawiła się podczas rokowań w ratyfikacyjnych w Moskwie w 1635 roku. Do misji tej, nie tyle mając na uwadze talenty dyplomatyczne i znajomość Moskwy, co ze względu na majątek ale i pamięć o Lwie, Władysław IV desygnował wspomnianego Kazimierza Leona Sapiehę. Zresztą tenże, wychowany już absolutnie w duchu kultury zachodniej, mając dostęp do ojcowskiego archiwum, miał możliwość szybkiego uzupełnienia wiedzy o wschodnim sąsiedzie [14, s. 247]. Jeszcze zanim posłowie Rzeczypospolitej Aleksander Piaseczyński, Kazimierz Leon Sapieha i Piotr Wiażewicz dotarli do Stolicy, w trakcie wstępnych dyplomatycznych narzekań na niewystarczający korm, litewski przedstawiciel przypomniał poselstwo swego ojca, przedstawiając je jako wzorcowe dochowanie przez Moskwę gościnności [10, s. 98]. W kilka dni później analogicznym przykładem posłużył się wysłany do przywitania poselstwa Grigorij Gorichwostow, narzekając, że posłowie nie chcą wyjść mu naprzeciw z karety. Odezwał się personalnie do marszałka nadwornego litewskiego wypominając mu, że: *«batuszko twój Lew Iwanowicz Sapieha (...) wiedał wsiakije diela i preznije obyczaje i nie tak z nami postupował kak wy»* [10, s.

106]. Podczas tych wstępnych dyplomatycznych «harców» jeszcze kilkakrotnie poselstwo Lwa Sapiehy stawiane było za wzór protokołu np.: w kwestii zsiadania z koni przed cerkwią Błagowieszczeńską na Kremlu, zdejmowania czapki podczas audiencji itp. [10, s. 124–125, 129]. Najwyraźniej zatem poselstwo z 1600–1601 roku jawiło się zwłaszcza w administracji moskiewskiej, jako niezwykle znaczące dla ugruntowania praktyki dyplomatycznej w kontaktach obu państw. Warto nadmienić, że obie strony nieco mitologizowały sytuację sprzed 35 lat, bowiem Lew Sapieha borykał się, a i skutecznie posługiwał się dokładnie tymi samymi wybiegami.

Niewątpliwie jednak przywoływanie pamięci Lwa Sapiehy miało związek z wiezionym przez wielkich posłów projektem politycznym. Przywoływał on koncepcje bliższego związku obu państw, wypracowywane w początkowej formie podczas pierwszych bezkrólewí, a które dojrzałą formę osiągnęły przy wydatnym udziale Lwa Sapiehy. W omawianym okresie koncepcje unijne pojawiły się już podczas rokowań polanowskich. Niemal na pewno w rozporządzeniu Jakuba Zadzika i pozostałych komisarzy była instrukcja dla poselstwa z 1600–1601 r. Wskazuje na to ogromne podobieństwo projektu unii Rzeczypospolitej i Moskwy przedstawionego wiosną 1634 r. podczas rozmów pokojowych do planów zjednoczeniowych z początku wieku [20, s. 182; 22, s. 52]. Komisarze Rzeczypospolitej już na trzeciej sesji, 4 maja 1634 r. [1, k. 197], początkowo ze względów czysto sondażowych wysunęli projekt stanowiący niemal literalne przeniesienie warunków unii Rzeczypospolitej i Moskwy z przełomu wieków. Intencją pomysłodawców na tym etapie było ściślejsze obwarowanie negocjowanego właśnie wiecznego pokoju. Zaakcentowano przy tym potencjalne korzyści dla obu stron na arenie międzynarodowej: *«Budiem straszny i niepokonany wsiakim i poganym obszczim niedrugom naszym»* [8, ks. 43, k. 241]. Z kolei na nieoficjalnej sesji, 20 maja, niespodziewanie, zważywszy na zalecenia instrukcji, z podobnym życzeniem wystąpił drugi z wielkich posłów moskiewskich Aleksiej Lwow [1, k. 212v].

Poważniejsze obrady na temat projektów unii odbyły się jednak wówczas, gdy ustalono już wszystkie sporne kwestie i przed obiema delegacjami stało już tylko zadanie odpowiedniego zredagowania warunków traktatu. Komisarze zarysowali daleko idące plany unii obu państw ze wspólną monetą, wspólną podwójną koroną, prawem swobodnego przepływu i osiedlania się mieszkańców, możliwością zawierania małżeństw i nabywania majątków, a także międzypaństwowej wymiany w dziedzinie edukacji. Innym wątkiem podjętym przez komisarzy na tym zjeździe była kwestia udziału mieszkańców państwa moskiewskiego w ceremonii potwierdzenia traktatu. Dla silniejszej sankcji, obok zwyczajowej ratyfikacji przez władców, krzyż całować mieli także przedstawiciele Dumy Bojarskiej, patriarchatu oraz po dwóch urzędników z pogranicznych miast. Komisarze tłumaczyli to żądanie potrzebą związania przysięgą nie tylko dynastii panującej, lecz także *«wsiej ziemi»*, której przedstawicielstwem był sobór ziemski [8, ks. 43, k. 539]. Mimo definitywnej odmowy moskiewskich posłów komisarze zaoferowali się, że w imieniu

Rzeczypospolitej przysięgę złożą prymas oraz urzędnicy pograniczni [8, ks. 43, k. 552v-553]. Strona moskiewska całkowicie zignorowała to jednostronne zobowiązanie komisarzy, co wskazuje na nieświadomość roli stanów Rzeczypospolitej ze strony dyplomatów moskiewskich. Dodajmy, nieświadomość w ciągu najbliższych kilkunastu lat skutecznie nadrobioną. Ta część programu zresztą najbliższa pierwowzorowi z 1600 roku została niemal w całości odrzucona, aczkolwiek nie od razu i niezbyt konsekwentnie, bowiem te punkty weszły ostatecznie do «protokołu rozbieżności» mającego stanowić podstawę negocjacji ratyfikacyjnych.

Od wszelkich planów sojuszu zaczepnego posłowie moskiewscy się uchylili, żądając sprecyzowania ewentualnego wroga. Wówczas komisarze zaproponowali zapis o nie działaniu na szkodę drugiej strony, a nawet pomaganiu sobie w wypadku ataku. Propozycja pozornie ewoluowała więc w kierunku sojuszu odpornego. Pozornie, bowiem gdyby jednak udało się wspólnymi siłami odebrać nieprzyjaciół jakiejś terytorii, to podlegać miały podziałowi według dawnych praw do tych ziem. Zastrzegano jednak przynależność Inflant do Rzeczypospolitej [8, ks. 43, k. 499v]. Te dalekosiężne plany rozbiły się jednak o ostrożną, acz zdecydowaną odmowę posłów moskiewskich. Inna sprawa, że propozycje komisarzy dotyczące militarne współdziałania obu państw, trąciły czasem absurdem, jak w wypadku żądania wystawienia przez Moskwę floty na Bałtyku lub utrzymywania przez cara Kozaków Zaporoskich [8, ks. 43, k. 241; 22, s. 48] To żądanie wyphytało być może z istniejącej choć nie akceptowanej dotychczas w Rzeczypospolitej praktyki wynagradzania przez cara Kozaków, którzy przeszli zagarnięty przez Tatarów jasyr: «wymawiają się przy tym, że nie w żaden zły sposób od Moskwicina podatek pewny Czarne nazywany, który im z dawna za odjęcie plonu z rąk pogańskich dawane było, proszą aby im tego JKM zabronić nie raczył», [Punkta poselstwa Kozaków Zaporoskich: 7, 140, nlb.]. Równie daleko w kompetencje carskie wkraczała propozycja komisarzy, aby car utrzymywał na granicy tatarskiej stały oddział wojska do obrony. O dziwo, nie spotkała się z odmową, a została odesłana do decyzji cara. Nie zrażając się odmową, po długich dyskusjach komisarze wymogli na swych adwersarzach pozostawienie kwestii sojuszu do decyzji cara. Przyjęte zaś zostało żądanie, by o zawarciu pokoju władcy poinformowali listownie ościennych monarchów [8, ks. 43, k. 511v, 544].

Postawienie daleko idących postulatów unijnych w tych warunkach trudno uznać za wybieg taktyczny. Natomiast całkiem prawdopodobne jest to, że komisarze chcieli wykorzystać zaskoczenie posłów moskiewskich i przepchnąć choć część programu unijnego. Strona moskiewska, wyraźnie nieprzygotowana na powyższe warunki, początkowo skłonna była część z nich uwzględnić. Z czasem jednak (i z pojawieniem się w obozie poselskim w Wiaźmie dopełniających instrukcji carskich) przeważało stanowisko wyczekujące i postanowiono odesłać owe unijne koncepcje do dalszych negocjacji podczas ratyfikacji traktatu.

Niewątpliwie natomiast do własnych celów zamierzał ów projekt unijny wykorzystać Władysław IV, który wyraźnie starał się powiązać ów projekt ze swoimi planami dynastycznymi. Obok oficjalnej instrukcji poselskiej, wypracowywanej zresztą na raty przez kilka osób (m.in. Aleksandra Gosiewskiego, niegdyś bliskiego współpracownika i członka poselstwa Lwa Sapiehy do Moskwy), król przesłał Aleksandrowi Piaseczyńskiemu wyraźny rozkaz, aby dążyć przede wszystkim do osiągnięcia jakiegoś współdziałania cara przeciw Szwecji [13, s. 46; 16, s. 34; 20, s. 49]. Warto wreszcie zauważyć zmasowaną akcję propagandową dworu związaną ze zwycięstwem smoleńskim i pokojem Polanowskim, a akcentującą wbrew stanowi faktycznemu, perspektywę sojuszu obu państw. Po kraju zaczęły zaś krążyć pisemka zawierające ekscerpty, streszczenia czy też po prostu wyliczenia w punktach najważniejszych warunków pokoju, nie zawsze zbieżne z rzeczywistymi ustaleniami komisarzy. Przykładowo, w zamieszczonym w diariuszu Moskorzewskiego streszczeniu pt. «Kondycje pokoju wiecznego z Moskwą zawarte w dniu 13 czerwca roku 1634» zapomnienie przeszłych krzywd prowadzić miało nie tylko do dobrosąsiedzkich stosunków, określanych jako przyjaźń i braterstwo, lecz także do sojuszu wyrażanego w słowach «*nieprzyjaciela jeden drugiego za nieprzyjaciela mieć i poczynać*» [12, s. 132; «Copia pokoju z Moskwą zawartego d.13 junii anno 1634 za dzielnością i męstwem KJM Władysława IV»: 7, 140, nlb.] Jeszcze większe błędy zawiera łaciński przekład tychże punktów, w którym przeczytać można o całkowitej swobodzie handlu, a także «*aeternum contra res SRM hostes nemine excepto foedus et auxilia, et militum scribendor potestas*» [«*Condiciones pacis perpetua...*»: 7, 75, nlb.], co, jak wiadomo, nie mogło mieć miejsca ze względu na sprzeciw Moskwy. Król rozsyłał także uniwersały informujące o zawarciu pokoju. W tym ujęciu jego korzyści wyphywały jednak z odzyskania na wieczność zamków oraz, już na wyrost, z możliwości wyzyskania pomocy moskiewskiej przeciw Szwecji [7, 86, nlb.].

Ani programu unijnego, ani sojuszu militarne nie udało się wówczas zawrzeć. Posłom moskiewskim Aleksiejowi Lwowowi i Stiepanowi Projestiewowi nakazano podjąć jakiegokolwiek rokowania na temat unijnego programu dopiero po ratyfikacji traktatu i oddaniu przez Rzeczpospolitą dyplomu elekcyjnego z 1610 roku. Zaś w tajnej instrukcji posłowie ci otrzymali wyraźny i stanowczy rozkaz przekazania odmowy na owe przedłożenie unijne [8, ks. 49, k. 85v-86, 100-100v]. Już podczas rokowań tak w Moskwie jak i w Warszawie Moskwa konsekwentnie odmawiała zacieśnienia związków z Rzeczpospolitą, wyrażając bądź brak zainteresowania (*ubytoczno, nie za czto*), bądź wynajdując przeszkody obiektywne w postaci różnic religijnych w wypadku przepływu ludności lub różnic gospodarczo-prawnych w wypadku wspólnej monety. Odpowiedzi wypracowane na te ostatnie punkty jednak wskazują na to, że program unijny doczekał się w Moskwie solidnej analizy. Interesujące, że najobszerniej uzasadniono carską odmowę w kwestii ujednoczenia monety. Tłumaczono, że wartość waluty w Moskwie podlega fluktuacji w zależności od jakości złota, uniemożliwiającej ustalenie sztywnego kursu: «*nie w odnoj cenie*

wremieniem złotyje jefimki bywajut dieszewy a innym wremieniem dorogi i w period odnoj ceny ustawit nie mocno». Ponadto operację taką utrudniały różnice w kursach walut po obu stronach granicy. Jako przykład podawano, że w Polsce złotego można nabyć za 1 rubel, 21 alтын, 4 diengi (tj. prawie 55 alтын), a w Moskwie kupowano złotego po 30 alтын, co stanowiło niecałego rubla obrachunkowego (1 rubl to około 33 alтын lub 200 dieng.) [21, s. 12–126]. Oznaczało to, że przebicie powodowane popytem na pieniądź jest dwukrotnie wyższe. Istotniejszym problemem był system skupu i sprzedaży jefimków przez skarb carski. W Rzeczypospolitej, zdaniem moskiewskiej administracji, płacono za jefimki równowartość 30 alтын, zaś w Moskwie skarb skupował jefimki po 16 alтын [8, ks. 49, k. 106]. Nie dodano jednak w instrukcji, że car uzyskiwał dodatkowe dochody, przebijając jefimki na drobną monetę o nominalnej wartości ponad 21 alтын [18, s. 230–231]. Zrównanie wartości monety pozbawiłoby moskiewski skarb istotnej części dochodu. Wreszcie poważną przeszkodą w takiej operacji były różnice kruszcu stosowanego w drobnej monecie w państwie polsko-litewskim (miedziane grosze i szelągi) i w Moskwie (srebrne *diengi*, *kopiejki* i *moskowki*) [8, ks. 49, k. 105–108; 20, s. 181].

Zastanawiający jest opór Moskwy w kwestii swobody handlu na terenie całego państwa. W tajnej instrukcji Lwowowi i Projestiewowi kazano argumentować, że zaczną przyjeżdżać katolicy kupcy i przywozić katolickich uczcicieliej a ci co teraz przyjeżdżają innoziemcy to Kalwini i Luteranie «*a u rimlan s nimi za tu wieru rozn i niesojedininije i ich rimskie wiery kupcom buduczi w mokwoskom gosudarstwie potomuż z Liutory i s Kalwincy budiet ssora i biez brani mież imi za wieru nie budiet a nie dast tog boże cztob takimi dieły i niewiedomymi prijeżżymi kupieckimi ludmi mież WGG kotoraja ssora i niedrużba uczinilasia*» [8, ks. 49, k. 169v]. Ten argument noszący znamiona pretekstu nie przekreślał jednak dalszych rokowań w tej sprawie. Car sugerował możliwość zmiany swego stanowiska w wypadku spolegliwości strony polsko-litewskiej w kwestiach granicznych [8, ks. 50, k. 36v].

Nic zatem dziwnego, że posłowie Rzeczypospolitej nie mogli uzyskać na swoje postulaty zadowolającej odpowiedzi. W efekcie rokowania polanowskie i ratyfikacyjne zakończyły się układem znacznie mniej korzystnym i ograniczającym współpracę obu państw nawet w takich kwestiach jak swoboda handlu i wymiana jeńców. Mimo całkowicie jednoznacznie negatywnego stanowiska Moskwy jeszcze w 1636 roku poselstwo Janusza Oborskiego i Jana Kunowskiego miało w instrukcji jawnej zaznaczone zadanie: «*żeby za okazją przymówić się i wyrozumieć, co za przyczyna, iż car ich na to, co komisarze oboi czasu wiecznych traktatów odłożyli na zsyłkę samych hosudarów naszych nie pozwolił, ponieważ te punkta zciągały się i należą do umowienia wiecznego i doskonałego pokoju*» [9, k. 344v]. Nie zapomniano więc o myśli zbliżenia obu państw, nawet w momencie, gdy znad moskiewskiej granicy przychodziły niepokojące doniesienia. W materiałach tego poselstwa nie ma wzmianek, by sprawa programu unijnego miała jakikolwiek wpływ na przebieg misji.

Wraz z fiaskiem planów unijnych w 1635 roku zapomniano na kilka lat o Lwie Sapieże podczas rozmów polsko-litewsko-moskiewskich. Jego postać znów pojawiła się w rokowaniach w połowie lat 40-tych w zupełnie innym kontekście. Kontekście, który wskazywałby na elementy agresywnej polityki Władysława IV wobec Moskwy. Poselstwo Aleksieja Michajłowicza Lwowa-Jarosławskiego, Grigorija Gawriłowicza Puszkina i Michajła Wołoszeninowa w 1644 roku wystąpiło z interpelacją w sprawie przebywania w Brześciu Litewskim rzekomego samozwańca Jana Faustyna Łuby. Lwow i jego towarzysze oświadczyli, że był on protegowanym samego Lwa Sapiehy i otrzymywał ze skarbu wynagrodzenie [8, ks. 67, k. 678v]. Przybyły w następnym roku do Moskwy poseł Rzeczypospolitej kasztelan braclawski Gabriel Stempkowski przedłożył asekurację szlachty drohickiej, dopełniającą biografię Łuby o niewolę moskiewską w wyniku pokonania oddziału polskiego pod Białą [8, ks. 68, k. 710]. Z wyjaśnień Stempkowskiego wywnioskować można, że Łuba był wspólnym «wynałazkiem» Aleksandra Gosiewskiego i Lwa Sapiehy w celu podkopania pozycji świeżo obranego Michała Fiedorowicza [8, ks. 68, k. 517v-518].

Źródłem informacji był prawosławny mnich z klasztoru Świętego Symeona w Brześciu, Afanasij Filipowicz. Podczas tajnego spotkania z wielkim posłem moskiewskim Aleksiejem Michajłowiczem Lwowem poinformował on o specjalnych znakach na karku samozwańca, które dowodzić miały jego prawowitości. Filipowicz był doskonale zorientowany w sprawie, bowiem w przeszłości (do 1627 r.) przez siedem lat był opiekunem («inspektorem») pretendenta z ramienia Lwa Sapiehy [11, s. 126, 140–141; 17, s. 13]. Nie znalazłem jak dotąd innego potwierdzenia pozostawiania Afanasija Filipowicza w kręgu Sapiehy poza słowami samego mnicha. Nie sposób więc jednoznacznie odpowiedzieć twierdząco na pytanie o wiarygodność jego relacji. Podejrzanie carskich posłów nie było pozbawione podstaw, bowiem z wyrzutem o szykowanie wojny w imieniu jakowegoś «carzyka» pisał jeszcze w 1622 do Lwa Sapiehy Eustachy Wołłowicz, biskup wileński [4, k. 1]. Warto także zauważyć, że spotkanie z moskiewskim dyplomatą i donos na Łubę doprowadziły do uwięzienia Filipowicza pod zarzutem zdrady [19, s. 349; 24, s. 220–221]. Mnich przez jakiś czas traktowany był jako zakładnik za przebywającego w Moskwie Jana Faustyna Łubę. Wydaje się zatem, że dyplomaci moskiewscy potwierdziwszy informację z kilku źródeł (agenci Jan Jermolicz, Miklosz Djurki) nie byli dalecy od prawdy, podejrzewając antymoskiewską intrygę. Jeszcze w 1643 r. Jermolicz przekazał nawet bezpośrednio na wroga zamiary Władysława IV «*a dierżit jewo Władysław Korol w biereżenije na prokorm dana jemu dierewnia i kormowyje diengi i płatje jemu dajet [...] dla niekakije przycziny Protów moskowskomu gosudarstwu*» [8, 1643, d. 4, k. 138]. Wrogi zamiary Władysława IV potwierdzał inny agent moskiewski Miklasz Djurki: «*I na ninie wsiego moskowskiego gosudarstwa zdrowie wisit i cztob osteregat' w kancelarii Korola Jewo Miłosti takowa pisma kak pany senatary pridumajut Korolowi jewo miłostki postat' li swoich posłow Ili ticho wojnu zaczat' kak i*

dawno pridumali w tajnoj dumie» [8, 1643, d. 4, k. 143; 15, s. 157–158]. Do Moskwy zresztą co jakiś czas docierały słuchy o tym, że król wybiera się z wojskiem na Moskwę [8, ks. 62, k. 165v]. Niewątpliwie jednak w momencie podjęcia kwestii samozwańców na forum dyplomatycznym w 1644 roku, ich użycie nie było już na poważnie rozpatrywanym przez Władysława IV scenariuszem politycznym. Król obrał już wówczas kurs na bezwarunkowe zbliżenie z państwem moskiewskim, czego wyrazem były Znamienne natomiast jest, że sprawa samozwańców w latach 40-tych nadal rozpatrywana jest jako „dziecko» Lwa Sapiehy. Przypomnieć warto przy tym, że pierwszym domniemanym świadectwem polskiego okresu w życiu pierwszego Dymitra Samozwańca miało być jego uczestnictwo w orszaku Lwa Sapiehy w 1600 roku [23, s. 1]. Kanclerz wielokrotnie usiłował potem zdystansować się od dymitriad. Jego dementi i wówczas i po latach okazało się mało skuteczne.

Nawiasem mówiąc, nazwisko Sapiehy i jego misja pojawia się podczas poselstwa Stempkowskiego raz jeszcze. Kiedy odmówiono mu stołu carskiego, motywując to żałobą po Michale Fiodorowiczu, kasztelan braclawski zwrócił uwagę na fakt, że Lew Sapieha w 1584 roku mimo analogicznej sytuacji został dopuszczony do carskiego stołu. Bojarzy doprecyzowali informację, że Sapieha otrzymał ucztę do swojej gospody. Interpelacja Stempkowskiego dała jednak tę korzyść, że obiecano mu nagrodę «*swysz Preźnich Jego Korolewskiego Wieliczestwa wielikich postow Aleksandra Piesoczynskiego s towarzyszi»* [8, ks. 68, k. 756v, 759–760].

Na poselstwach z lat 1644–1646 kończy się wzmiankowanie osoby Lwa Sapiehy jako aktora w przeszłych rokowaniach polsko-litewsko-moskiewskich. Lata te są też szczytowym momentem współpracy obu państw, skoncentrowanej już nie na koncepcjach unii, a na sojuszu militarnym skierowanym przeciwko Turcji lub Chanatowi Krymskiemu. Nie ma żadnych danych pozwalających ściślej związać koncepcje współdziałania wysuwane na przemian przez obie strony wstępnie już od 1637 roku a ze zwiększonym nasileniem w latach 1644–1647 bezpośrednio z projektami wypracowywanymi niegdyś w środowisku Lwa Sapiehy. Świadczy o tym już choćby fakt, że powstawały jako „prywatna» inicjatywa Władysława IV i były wykonywane na ogół przez koroniarzy (G. Stempkowski, A. Kisiel, przewaga senatorów koronnych podczas rokowań 1644 i 1646). Rokowania zakończone podpisaniem przez Adama Kisiela we wrześniu 1647 roku sojuszu odpornego przeciw Krymowi noszącego zresztą bardziej potencjalny, niż realny charakter wynikały z zupełnie innych przesłanek. Wiązały się zresztą z reorientacją polityki na kurs mniejszych lub większych ustępstw wobec Moskwy w kwestiach granicznych, tytułarnych. Dodajmy ustępstw bardzo często krytykowanych przez środowisko wyrosłe w szkole Sapiehy. Jednym z elementów tej krytyki były stale napływające z pogranicza, głównie od Aleksandra Gosiewskiego i jego współpracowników, Jana Kunowskiego i Jana Milewskiego alarmujące nowiny o moskiewskich zakusach na Smoleńsk. Znamy takie doniesienia z lat 1635–1638, 1640–1642, 1645 i 1648 roku [2, dz. II, 1187; 2, dz. IV, 181; 5, k. 185–185v; 6, s. 185]. Wywoływały one czasem alarmy,

czasem przechodziły bez większego echa, jednak przyczyniały się do tworzenia poczucia stałego zagrożenia ze strony Moskwy. Byłyby więc one naturalnym podłożem do utrzymywania «w gotowości» ewentualnych samozwańców.

Podsumowując w okresie panowania Władysława IV, a bezpośrednio po śmierci Lwa Sapiehy jego postać i koncepcje kilkakrotnie przewijają się przez dokumentację rokowań dyplomatycznych. Co ciekawe pojawiają się one i w kontekście pokojowym, wręcz zbliżeniowym, jak i w ujęciu wskazującym na historyczne antagonizmy między Rzeczpospolitą a Moskwą. Z czasem jednak pamięć o działalności kanclerza zanikła, a i jego projektów polityki wschodniej już w zmienionych warunkach politycznych nie wysuwano. Koncepcje unii personalnej wysuwane przez carów w 1656–1658, 1668–1669, czy 1686 roku nawiązywały tyleż do pierwszych projektów Iwana Groźnego, co do chwiejnej postawy szlachty i magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie potopu.

1. Archiwum Główne Akt Dawnych. Libri Legationum 32.
2. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów.
3. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.
4. Biblioteka im. Stefanyka we Lwowie. F. 103. Nr 292. [Za udostępnienie odpisu tego źródła dziękuję dr. Arkadiuszowi Czwołkowi z UMK w Toruniu].
5. Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 2280.
6. Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego. Sygn. 49.
7. Riksarchivet, Stockholm. Extranea Polen. Sygn. 140.
8. Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Drevnich Aktow w Moskwie. F. 79 (snoszenija s Polszej). Op. 1.
9. Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Drevnich Aktow w Moskwie. F. 389 (litowskaja metrika). Op. 1, cz. 2. Sygn. 597.
10. Archeograficzeskij Sbornik Dokumentow, odnoszaszczichsia k istorii siewiero-zapadnoj Rusi, izdawajemyj pri uprawlenii Wilenskogo uczebnogo okruga. – T. 4. – Wilno, 1867.
11. Korszunow, A.F. Afanasij Filipowicz. Żizn i Tworczestwo / A.F. Korszunow. – Miensk, 1965.
12. Moskorzowski, J. Diariusz wojny moskiewskiej z r. 1633 // J. Moskorzowski // Biblioteka Ordynacji Krasińskich. – T. 13. – Warszawa, 1895.
13. Władysława IV ...listy i inne pisma urzędowe / wyd. A. Grabowski. – Kraków 1845.
14. Darowski, A., Misja dyplomatyczna w XVII wieku / A. Darowski // Szkice historyczne. Serja I. – S. Petersburg, 1898.
15. Florja, B.N. Miklosz Djurki – pierwszy russkij agent w Warszawie / B.N. Florja // Węgry i ich соседи po Centralnoj Jewropie w Srednije wieku i Nowoje wriemja (Pamjati Władimira Pawłowicza Szuszarina) / red. M.A. Wasiliew, P.W. Łukin. – Moskwa, 2004. - S. 154–161.
16. Godziszewski, W. Polska a Moskwa za Władysława IV / W. Godziszewski. – Kraków, 1925.
17. Kraushar, A. Samozwaniec Jan Faustyn Łuba / A. Kraushar. – Warszawa, 1892.
18. Pogradszkaja, Je. M. Tamożennaja politika russkogo gosudarstwa po odnoszeniju k kupieczestwu stran jugowostocznoj Jewropy, wchodiwszich w sostaw Ottomanskoj imperii (XVII w.) // Je. M. Pogradszkaja // Karpato-Dunajskie zemli w srednije wieku. – Kiszyniów, 1978. – S. 229–247.
19. Rachuba, A. Osiński Samuel h. Radwan / A. Rachuba // PSB. – T. 24. – S. 349–350.
20. Sołowiew, S.M. Istorija Rossii s drevniejszych wremien / S.M. Sołowiew. – T. 5. – Moskwa, 1965.
21. Spasskij, I. G. Russkaja monetnaja sistema / I. G. Spasskij. – Leningrad, 1970.
22. Straszewicz, M. Koncepcje unii Rzeczypospolitej i Moskwy w I poł. XVII w. / M. Straszewicz // Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych / red. K. Ślusarek. – Kraków, 2004. S. 39–64.
23. Tyszkowski, K. Poselstwo Lwa Sapiehy w 1600 roku / K. Tyszkowski // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. – Dział II. – T. IV, z. 1. – Lwów, 1927.
24. Viise, M. Ruthenian Orthodoxy and the Roman State: Afanasij Filipowicz's Diariusz / M. Viise // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. – T. 3. – 2001. – S. 215–259.

ДЫПЛАМАТЫЯ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ АБО ДВУХ НАРОДАЎ: НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ

У межах Рэчы Паспалітай Вялікае княства Літоўскае і Каралеўства Польскае заховалі адносную дзяржаўна-палітычную самастойнасць: мелі ўласныя дзяржаўныя, мытныя межы, урад, войска, заканадаўства, грашовую сістэму. Аўтаномны статус ВКЛ узмацніўся з прыняццем Статута 1588 г. Праўда, хоць уплывовыя колы Польшчы праводзілі курс на паглынанне суверэнітэту ВКЛ. У юрыдычна замацаванай жорсткай залежнасці ад караля польскага і вялікага князя літоўскага знаходзіліся Інфлянты.

З заключэннем Люблінскай уніі 1569 г. у Старым Свеце ўзнік яшчэ адзін цэнтр сілы, што, зразумела, паўплывала на геапалітычную сітуацыю ў Еўропе. Для афіцыйных Масквы, Стакгольма, Бахчысарая палітыка на цэнтральнаеўрапейскім кірунку аўтаматычна пераўтварылася ва ўраўненне з многімі невядомымі. Гэтым уплывовым ігракам на міжнародным полі запатрабаваліся істотна большыя намаганні для прыцягнення дыпламатычных рычагоў на рэчпаспалітаўскім вектары знешняй палітыкі.

У адрозненне ад згаданых партнёраў па міжнародных справах для знешнепалітычнага механізма Рэчы Паспалітай была характэрна дыверсіфікацыя, абумоўленая існаваннем тут больш дэмакратычнага палітычнага рэжыму ў параўнанні з Расіяй, Швецыяй, Асманскай імперыяй, Крымскім ханствам. У заканадаўстве Рэчы Паспалітай былі прапісаны варыянты дзеянняў караля польскага і вялікага князя літоўскага ў сферы выканання знешнепалітычных функцый. Першы варыянт: аднаасобныя дзеянні. Другі варыянт: наяўнасць ланцужка, у якім звенні ніколі не павінны мяняцца месцамі. У якасці першапачатковага і ў той жа час вызначальнага звяна выступала дасягненне становага рашэння парламента – сойма. Наступным звяном былі дзеянні галоўнай службовай асобы ў дзяржаве на аснове соймавага рашэння. Варыянт трэці: наяўнасць у Рэчы Паспалітай сіл, якія па некаторых аспектах яе курса ў міжнародных справах адыгрывалі большую ролю, чым першая кароль польскі і вялікі князь літоўскі. У якасці прыкладаў можна назваць ролю прымаса ў адносінах Рэчы Паспалітай з рымскай курыяй, аднаасобнае прыняцце стратэгічных і тактычных рашэнняў гетманам.

Ключавым звяном у знешнепалітычным механізме Рэчы Паспалітай з'яўляліся канцылярыі, каронная і літоўская. У кампетэнцыю канцлера ўваходзілі наступныя аспекты дыпламатычных спраў: вызначэнне персанальнага складу пасольстваў; вызначэнне краіны знаходжання для пэўнай амбасады; тэхнічная кухня, якая папярэднічае з'яўленню дакументаў, што па форме і зместу класіфікуюцца як дыпламатычныя і абавязкова замацоўваюцца аўтографам канцлера; збор і захаванне дадзеных, якія зыходзілі ад дыпламатычнага корпуса.

Пасольствы, якія накіроўваліся ад імя Рэчы Паспалітай за мяжу, маглі прадстаўляць не толькі дзяржаву, але і манарха. Амбасада, накіраваная ад імя Рэчы Паспалітай і манарха, лічылася больш высокай па рангу. Перавага аддавалася часовым пасольскім місіям – шляхта баялася, што стварэнне сеткі пастаянных прадстаўніцтваў Рэчы Паспалітай за мяжой пацягне за сабой дадатковыя выдаткі. Першыя прадстаўніцтвы Рэчы Паспалітай за мяжой узніклі ў другой чвэрці XVII ст. у Рыме, Неапалі, Мадрыдзе, Лондане, Гаазе, Капенгагене, Вене. У склад амбасад маглі ўваходзіць толькі прадстаўнікі шляхецкага саслоўя. Толькі ў выключных выпадках дапускаліся прадстаўнікі іншых саслоўяў: мяшчане, іншаземцы. У канцы XVII – пачатку XVIII ст. палітычныя рэаліі Рэчы Паспалітай парадзілі з'яву «шляхецкай дыпламатыі», калі прадстаўнікі феадальнай знаці сталі фарміраваць уласныя амбасады па ўзору каралеўскіх [1, с. 134].

У часы Аўгуста II і Аўгуста III ключавыя творцы дыпламатычнай кухні знаходзіліся не ў Варшаве і Вільні, а ў Дрэздэне. Рубежным у дыпламатычнай гісторыі Рэчы Паспалітай лічыцца 1788 г. У гэтым годзе Чатырохгадовы сойм падвёў прававы базіс пад функцыянаванне на пастаяннай аснове структур, якія мелі ўсе прыкметы амбасад. Лагічным працягам гэтага кроку з'явілася ўручэнне вярыцельных граматаў каралям Аўстрыі, Вялікабрытаніі, Даніі, Францыі, расійскай імператрыцы, курфюрсту Саксоніі, султану Асманскай імперыі асобамі, якіх афіцыйна Варшава ўпаўнаважыла выконваць амбасадарскія функцыі. Пытанне аб наданні грамадзяніну Рэчы Паспалітай статусу амбасадара вырашалася дзвюма інстанцыямі: каралём польскім і вялікім князем літоўскім, а таксама соймам.

Пасля заключэння Люблінскай уніі гісторыя дыпламатыі Вялікага княства Літоўскага не скончылася, праўда, аб ёй можна весці гаворку толькі да XVIII ст. Прыблізна стагоддзе фактар дыпламатыі ВКЛ у знешняй палітыцы Рэчы Паспалітай быў даволі значным. Усе аспекты, звязаныя з яе маскоўскім вектарам, прапрацоўваліся ў Вільні. Канцылярыя ВКЛ часта мела дачыненне таксама і да рымскага, нідэрландскага, французскага вектараў знешняй палітыкі Рэчы Паспалітай.

Рэальная роля дыпламатыі ВКЛ відавочна пачала слабець пасля таго, як гісторыя Рэчы Паспалітай адлічыла першае стагоддзе. У XVIII ст. замежныя партнёры лічылі мэтазгодным мець справу выключна з афіцыйнай Варшавай, адмаўляючы ВКЛ у праве заняць месца ў сістэме міжнародных каардынат. Канешне, у ВКЛ былі ўплывовыя сілы, якія імкнуліся гучна заявіць аб наяўнасці такога права, але значных вынікаў гэта ўжо не мела.

Такім чынам, дыпламатыя Рэчы Паспалітай характарызавалася дынамізмам, шматвектарнасцю і улікам некаторых інтарэсаў Вялікага княства Літоўскага.

Спіс літаратуры

1. Тихомиров, А.В. Дипломатия Речи Посполитой / А.В. Тихомиров // Дипломатический словарь-справочник: в 2 т. – Т.1 / Под ред. Л.В. Лойко. – Минск: РИВШ, 1999.

**ПРАБЛЕМА ПАЛОННЫХ У АДНОСІНАХ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА
ЛІТОЎСКАГА І ВЯЛІКАГА КНЯСТВА МАСКОЎСКАГА
(КАНЕЦ XV – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI стст.)**

Бесперапынныя войны і памежныя сутыкненні, якія вяло Вялікае княства Літоўскае ў канцы XV – пачатку XVI ст., як і любыя ўзброеныя канфлікты, сталі прычынай таго, што на землях, падуладных вялікаму князю літоўскаму, прымусова знаходзіліся замежнікі, а жыхары Вялікага княства Літоўскага траплялі ў чужаземны палон. Мэта дадзенага артыкула – аналіз статуса палонных паводле захаваных актавых і дыпламатычных крыніц. На жаль, спецыяльных дакументаў, падобных да нататак *Канстанціна з Астравіцы*, якія б раскрывалі лёс перамешчаных літвінаў або вояў іншых дзяржаў, якія ўтрымліваліся ў палоне ў Вялікім княстве Літоўскім, пакуль невядома. Таму не прадстаўляецца магчымым даследаваць асабістыя пачуцці і самаацэнку гэтай катэгорыі людзей з пункту гледжання гісторыі паўсядзённасці і гісторыі асобы. Аднак некаторыя рысы іх стану можна акрэсліць.

Сутыкненне палоннага з унутраным жыццём краіны, якая па сутнасці з’яўляецца яго ворагам, пачыналася падчас арганізацыі яго аховы і этапіравання да месца зняволення. На паўднёвых межах Вялікага княства Літоўскага, дзе набегі крымскіх татар не спыняліся і ўсё, што звязана з вайной, строга рэгламентавалася, гэты абавязак клаўся на плечы мясцовага насельніцтва. Жыхары горада Кіева скардзіліся, што кіеўскі ваявода Андрэй Няміравіч прымушае іх ахоўваць і этапіраваць палонных татар. Калі татарын уцякаў, адбывалася следства, высвятляліся прычыны і вінаватыя ва ўцёках палоннага: калі раптам па дамове з ахоўнікам, то апошні адказваў «шіею». Абавязак сачыць і суправаджаць палонных татар быў ускладнены на кіеўлян лістом Жыгімонта Старога да кіеўскага ваяводы ад 6 жніўня 1522 г.: «Ажьбы как наши мещане, такъ князские и паньские, и духовные, вси посполу стерегли, естми бы коли Богъ помог твоей м(и)л(о)сти татар паразити, нехай они их черьгами стерегли» [1, с. 97–99].

Наступны этап у лёсе палоннага – размяшчэнне ў месцы пастаяннага зняволення. Часцей за ўсё палонных змяшчалі ва ўмацаваных будынках, дзе побач знаходзілася сталая залага. У мэтах бяспекі ў Вялікім княстве Літоўскім палонных часам развозілі па розных замках. Пра гэта сведчыць адзін з лістоў крымскага хана Менглі-Гірэя да Жыгімонта Старога: «Шыг-Ахмата, ц(а)ря, а брата Халек-солтана и кн(я)зей его, и слугъ, и ногайских послов всих бы твердо поимали, ино каждого по особнымъ городам розведенных» [2, с. 50–51]. Сродкі на ўтрыманне палонных выдаткоўваліся з дзяржаўнага скарбу, але сумы не былі вялікімі. Да часу маскоўска-літоўскіх войнаў адносіцца дакумент 1519 г. адносна харчовага забеспячэння вязняў, якія ўтрымліваліся ў ВКЛ: тыднёвы рацыён

шасці татар-вязняў абыходзіўся ў 12 грошаў. Пры гэтым *не* назіраецца дыферэнцыяцыі ў выдаткаванні фінансаў па рэлігійным або сацыяльным статусе палоннага. Татары, прадстаўнікі высакародных сямей і простыя воі, якія ў дакуменце не пазначаны спецыяльным тытулам, атрымоўвалі аднолькавую суму грошай на харчаванне. Цікавы і той факт, што ўсе пералічаныя ў ім вязні сядзелі ў асобных замках невялікімі групамі [2, с. 87–92].

Што да палонных з ВКЛ, то да іх ў княстве было асаблівае стаўленне. Нават калі чалавек трапляў у палон і некалькі гадоў ад яго не было вестак, то маёмасць і права спадчыны за ім захоўваліся. «Земянін оўруцкі» Івашка Нямірыч у 1518 г. прасіў дазволіць апякаць маёмасць сваяка, які быў некалі захоплены татарамі «и вжо тому колько годовъ», «до истья з рук неприятельских». Дзяржава прадпрымала некаторыя крокі, каб расшукаць і вярнуць сваіх грамадзян. Абмен палоннымі або вяртанне палонных абавязкова агаворвалася ў міжнародных пагадненнях. Менглі-Гірэй у ярлыку «до Александра, короля» 1506 г., звяртаючыся да часоў Казіміра Ягелончыка і Хаджы-Гірэя, пісаў: «А хто впадет полоном в руки, тые через прозбу на обе стороне отдаваны были» [3, с. 87–92]. Аднак не заўжды так адбывалася. Пасля вайны 1512–1522 гг. вялікі князь літоўскі і кароль польскі імкнуўся заключыць перамір’е з Васілём Іванавічам «без отпущенья пленных людей». Тады пачынаўся складаны працэс перамоваў пра вызваленне вязняў, які суправаджаўся ўзаемнымі саступкамі, да прыкладу, ва ўмовах іх утрымання.

Крыніцы дазваляюць вылучыць прыблізна тры розныя станы ўтрымання палонных, уласцівыя як ваеннай сістэме Вялікага княства Літоўскага, так і Вялікага княства Маскоўскага. Першы, самы жорсткі рэжым, адзначаецца як трымаць «в нятстве». Гэта значыць, трымаць у турме ў спецыфічных умовах ці з нейкімі абмежаваннямі. Наступная катэгорыя палонных вызначаецца тым, што ім гаспадар літоўскі або маскоўскі «тягость... снял и с тюрьмы выпустил», або проста «полегчил и тягости тот час... велел сняти». Раскрыць сэнс гэтых палёгкаў пакуль не прадстаўляецца магчымым, а значыць, нельга дакладна вызначыць розніцу ў стане першай і другой катэгорый. Нарэшце, трэцяя катэгорыя палонных – гэта людзі, аддадзеныя на парукі. Яны ўжо не знаходзіліся пад пільным наглядам, маглі хадзіць па сваіх справах, г.зн. мелі абмежаванае права на перамяшчэнне ў межах той тэрыторыі, дзе пражывалі. Вызначэнне ўмоў утрымання літоўскіх і маскоўскіх нявольнікаў, іх далейшы лёс напрамую залежалі ад волі вялікага князя, адпаведна, літоўскага або маскоўскага.

На гаспадарскую волю маглі паўплываць просьбы набліжаных людзей, якія мелі ў яго вачах вагу. У 1505 г. кіеўскі мітрапаліт Іона звярнуўся да мітрапаліта маскоўскага Сімона з просьбай заступіцца перад сваім князем за яго сына Сеньку Крывого. Іона хацеў абмяняць яго на маскоўскага палоннага. Вялікі князь маскоўскі згадзіўся, але з умовай абмену на двух «сынов боярских». Па невядомай прычыне гэта пытанне не

было вырашана, і праз год кіеўскі мітрапаліт зноў пасылае свайго чалавека, ужо напрамую да вялікага князя Васіля Іванавіча, з просьбай абмяняць свайго сына на аднаго «сына боярскаго». У дадатак – «били челом» маскоўскі мітрапаліт і баяры. Цікава, як маскоўскія крыніцы падаюць вырашэнне гэтай сітуацыі: «...и государь того Сенку отдал Симону митрополиту да боярам своим» [4, с. 96, 99]. Можна меркаваць, што са знешнепалітычных разлікаў або з мэтай захаваць міжнародны імідж маскоўскі князь не жадаў ісці на раўназначны абмен палоннымі. У сваю чаргу, кіеўскі мітрапаліт не змог пераканаць вялікага князя літоўскага дазволіць абмен яго сына на двух маскоўскіх вязняў, таму зноў прапанаваў аднаго сына боярскага за свайго сына. Прадстаўнічае заступніцтва, прашэнне двух праваслаўных мітрапалітаў абавязвала прыняць станоўчае рашэнне. Аднак Васілю Іванавічу трэба было захаваць гонар, бо яго папярэдняю ўмову кіруючыя колы Вялікага княства Літоўскага адхілілі. Таму манарх абраў кампрамісную формулу: не на прамую адпусціць вязня Сеньку Крывого, а аддаў яго мітрапаліту Сімону і маскоўскім баярам. Для маскоўскага боку (у адрозненні ад літоўскага) асоба палоннага не была прынцыповым пытаннем.

Аднак у іншым выпадку вялікім князем маскоўскім абмяркоўваўся і ажыццяўляўся абмен канкрэтных асоб. У 1510–1511 гг. вяліся перамовы пра вяртанне ў Вялікае княства Маскоўскае некалькіх жанчын-прадстаўніц вядомых родаў, сярод іх – маці князёў Друцкіх і жонка князя Азэрэцкага. Нягледзячы на абяцанні, Жыгімонт не спяшаўся адпусціць княгін. Вядома, што яны знаходзіліся ў Полацку, і маскоўскаму гаспадару прапаноўвалася паслаць туды «сына боярскаго доброво ... спросити, похотят ли они ити ко государю» [4, с. 116]. Відаць, Жыгімонт не быў упэўнены ў жаданні жанчын выехаць з ВКЛ. Каб паскорыць вырашэнне гэтага пытання, маскоўскі князь затрымаў літвіна пана Мікалая Юр'евіча да вяртання жанчын. Урэшце, яны былі адпушчаны ў 1511 г. з умовай, што калі яны выкажуць нежаданне застацца, маскоўскі князь мусіць вярнуць іх у Вялікае княства Літоўскае. Але не кожная асоба, якая ўтрымлівалася прымусова, дажывала да станоўчага вырашэння свайго лёсу: княгіня Друцкая памерла пад час дыпламатычных перамоваў.

Заступнікамі выступалі і сваякі вялікіх князёў. Алёна Іванаўна, вялікая княгіня літоўская, у тым жа 1506 г. звярталася да брата, «...приказывала, чтоб государь для ее велел пустить пана Григорья с товарищи, которые взяты на Ведроши, или бы хоти и одного Григорья» [4, с. 99]. Асабістая просьба роднага па крыві чалавека не дазваляла вялікаму князю маскоўскаму гандлявацца, бо ў дадзеным выпадку на лёс палонных уплывалі не міжнародныя, а сямейныя адносіны. Таму княгіня Алёна ў якасці кампрамісу загадзя просіць адпусціць з палону калі не ўсіх, то хоць бы пэўнага чалавека.

У крыніцах сустракаюцца і досыць нечаканыя просьбы аб заступніцтве. У 1501 г. троцкі ваявода звярнуўся да маскоўскага пасла: «А

которые люди литовские впали в государеву (маскоўскага князя – А. Л.) руку, и тем де людям нужи великие. И Яков бы помолыл государю, чтоб не нужно сидели и велел бы к церкви пущати; и взял бы их Яков на свои руки» [4, с. 82]. З гэтай нагоды рускі пасол пісаў на радзіму, што мог бы заступіцца перад князем маскоўскім, аднак князь Аляксандр яшчэ да сутыкненняў затрымаў пасла з Пскоўскай зямлі, а таксама гандляроў з Пскова, Ноўгарада, Масквы і трымае іх у «нястстве» разам з маскоўскім паслом. Толькі пры ўмове, што вялікі князь літоўскі адпусціць гэтых людзей, будзе паміж гаспадарамі згода.

У некаторых выпадках, як прыклад добрай волі, гаспадары маглі дазволіць прадстаўнікам супрацьлеглага боку асабіста пераканацца, у якім стане знаходзяцца палонныя. У 1509 г. вялікі князь Васіль Іванавіч палепшыў становішча палонных і дазволіў паслу Станіславу Даўгіравічу сустрэцца з імі [4, с. 108]. Падаплёкай гэтай своеасаблівай палітычнай акцыі было жаданне хутчэй заключыць мірную дамову.

Такім чынам, жыццё палоннага на чужыне складалася з некалькіх этапаў: этапіраванне, зняволенне і доўгі перыяд чакання вырашэння лёсу. Існавала некалькі механізмаў вызвалення і абмену палоннымі: двух- або аднабаковае вызваленне, персанальны абмен, вызваленне ў адказ на выкананне дамоўленасцяў. Існавалі розныя катэгорыі палёгкаў для зняволеных: «тягость снять», «полегчить», «ко церкви пускать». Пры гэтым агульным для ўсіх іншаземных вязняў заставалася асабістая няволя, немагчымасць удзельнічаць у палітычным і сацыяльным жыцці дзяржавы.

Спіс крыніц

1. Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju I-ka, 1997. – Kn. 10 (1440–1523). – 164 p.
2. Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju I-ka, 1995. – Kn. 8 (1499–1514). – 649 p.
3. Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju I-ka, 1997. – Kn. 11 (1518–1523). – 228 p.
4. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVIII вв. – Москва-Варшава: Археографический центр, 1997. – Т. 2. – 330 с.

А.У. Казакоў

КНЯЗЬ А.М. КУРБСКІ І ЯГО НАШЧАДКІ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

Князь Андрэй Міхайлавіч Курбскі з роду князёў Яраслаўскіх, вайсковы дзеяч і публіцыст, з'яўляецца адной з найбольш цікавых фігур у гісторыі XVI ст. не толькі Расіі, але і Вялікага княства Літоўскага. Яго далёкі продак, заснавальнік роду Яраслаўскіх, князь Фёдар Расціславіч, вядомы як «Чорны», задоўга да Курбскага меў дачыненне да этнічных беларускіх зямель, будучы князем смаленскім у 1279–1297 гг. Вызначыўшыся на службе Івана IV Грознага як таленавіты военачальнік,

А.М. Курбскі ў 1564 г. пакінуў свайго гаспадара і ўцёк у Вялікае княства Літоўскае. Менавіта там ім была створана знакамітая «Гісторыя пра вялікага князя маскоўскага» і іншыя творы. Перш за ўсё літаратурная спадчына Курбскага, а таксама гісторыя яго ўзаемаадносін з царом Іванам I, у выніку, пераход на бок ВКЛ атрымалі падрабязнае асвятленне ў гістарыяграфіі. Па-залітаратурная дзейнасць князя і наогул яго жыццё пасля ўцёкаў з Маскоўскай дзяржавы прыцягвалі ўвагу даследчыкаў у меншай ступені. Князь А.М. Курбскі быў не толькі рускім военачальнікам і літаратарам, але таксама рэзідэнтам і землеўладальнікам ВКЛ. Менавіта там ён пабраўся шлюбом і меў, дарэчы, нашчадкаў.

Здабыўшы сабе славу вайсковага правадыра падчас паходаў на Казань у 1549–1550 гг. і 1552 г., Курбскі прымаў актыўны ўдзел і ў Інфлянцкай вайне (1558–1582 гг.). У 1562 г., будучы царскім ваяводам, спустошыў ваколіцы Віцебска, а таксама пацярпеў няўдачу ў бітве пад Невелям. Пазней, трапіўшы ў апалу і ратуючы сваё жыццё, Курбскі скарыстаўся прапановай літоўскага боку і ўцёк у ВКЛ з Юр'ева ў красавіку 1564 г.

Натуральна, у Літве ўцекачу прыйшлося даказваць сваю лаяльнасць праз удзел у баявых дзеяннях ужо супраць маскоўскіх войск. Гэта тым больш было неабходна, бо збеглы князь не адразу набыў статус мясцовага землеўладальніка, а некаторы час знаходзіўся на «корме» ў Жыгімонта Аўгуста [8, с. 686]. Вайсковы досвед А.М. Курбскага паслужыў вялікакняжацкаму ўраду падчас выправы на Полацк восенню 1564 г. і на Вялікія Лукі ў пачатку 1565 г. У 1567 г. ён, ужо як землеўладальнік, прывёў на месца збору паспалітага рушання пад Маладзечнам 80 вершнікаў і 40 пешых жаўнераў «ку службе земской», а таксама роту ў сотню вершнікаў за кошт скарбу [7, с. 468]. Гэта рота Курбскага не была распущана і пазней. У снежні 1567 г. Жыгімонт Аўгуст загадаў падскарбію выдаткаваць 400 коп грошаў на яе ўтрыманне [6, с. 44].

Пераход царскага ваяводы на бок ВКЛ стаў адчувальнай няўдачай для Масквы, перш за ўсё ў ідэалагічным сэнсе. Але трэба памятаць, што падобныя выпадкі ўвогуле не былі чымсьці неверагодным ні да, ні ў часы царавання Івана Грознага. Адпраўляючы ў 1567 г. пасольства да Жыгімонта Аўгуста на чале з Ф.І. Колычавым, цар забараніў паслам мець любыя зносіны не толькі з А.М. Курбскім, але таксама і з іншымі ўцекачамі [9, с. 468]. Патрабаванне Колычава выдаць збеглага князя «с товарищи» было адхілена вялікакняжацкім урадам [9, с. 532]. Цікава, што падчас прыёму царскага пасольства Курбскі займаў сваё месца сярод радных паноў. Няма ніякіх падстаў меркаваць, што ён уваходзіў у склад Рады. Але, ва ўсялякім выпадку, ён быў у стане шмат у чым паспрыць дыпламатыі ВКЛ у якасці кансультанта па справах маскоўскіх.

За заслугі перад дзяржавай вялікі князь літоўскі надаў Курбскаму г. Ковель, Віжвянскую і Мілановіцкую воласці на Вальні (прывілей ад 25 лютага 1567 г.). Пазней гэтыя ўладанні былі пашыраны за кошт Смядынскай воласці і маенткаў ва Упіцкім павеце [11, с. 450–452]. Курбскі таксама атрымаў дзяржаўную пасаду – стаў старостам крэўскім (не пазней за травень 1566 г.) [2, с. 156–157].

Спыненне актыўных баявых дзеянняў у Інфлянцкай вайне дазволіла новаму літоўскаму «магнату» Курбскаму не толькі заняцца літаратурнай дзейнасцю, але і паклапаціцца аб шлюбе. У 1570 г. ён ажаніўся з Марыяй Юр'еўнай Гальшанскай, парадніўшыся такім чынам таксама з Сангушкамі, Збаражскімі, Сапегамі, Палубенскімі, Монтаўтамі і Валовічамі [12, с. 45]. Чаму Курбскі зрабіў менавіта такі выбар? Каб паспрабаваць адказаць на гэта пытанне, нам спатрэбіцца звярнуцца да гісторыі яго ўцёкаў у ВКЛ.

Р.Г. Скрыннікавым быў устаноўлены факт перапіскі Курбскага з віцебскім ваяводам задоўга да вясны 1564 г. [10, с. 304]. Расійскі гісторык аднак, памылкова прыпісвае гэту пасаду М.Ю. Радзівілу Рудому, тады як ў 1555–1564 г. яе займаў прадстаўнік княжацкага роду Збаражскіх Сцяпан Андрэевіч [13, с. 43]. Да шлюбу з Курбскім М. Гальшанская была жонкай М. Казінскага, ад якога мела дачку Варвару. Тая, у сваю чаргу, прыходзілася жонкай Юрыю Андрэевічу Збаражскаму, роднаму брату віцебскага ваяводы [13, с. 44]. На жаль, нам невядома, наколькі працяглымі былі кантакты С. Збаражскага з Курбскім да яго ўцёкаў і які характар яны набылі. Невядома таксама, ці мелі яны месца падчас пачатку знаходжання апошняга ў ВКЛ. Не выключана, аднак, што менавіта падчас гэтых кантактаў паміж двума князямі ўзніклі пэўныя прыцельскія адносіны, якія потым маглі паўплываць на шлюбны выбар Курбскага.

Бяздзетны шлюб, аднак, трываў нядоўга. У 1578 г. у выніку скандальнага працэсу Курбскаму ўдалося дамагчыся разводу, праўда, без яго кананічнага абгрунтавання. Гэта паставіла пад сумненне яго наступны шлюб з Аляксандрай, дачкой Пятра Сямашкі, старосты крэменецкага, калі М. Гальшанская ў 1581 г. узнавіла працэс, заявіўшы аб незаконнасці разводу. Тым не менш, у выніку цяжбы Курбскаму ўдалося адстаяць спадчынныя правы яго жонкі і дзяцей [3, с. 168].

Адносіны Курбскага з мясцовай шляхтай таксама былі няпростымі. Адрозна па атрыманні ўладанняў на Вальні пачынаюцца яго канфлікты з суседзямі. Падставамі для скаргаў з абодвух бакоў стаў незаконны захоп маёмасці, рабаўніцтва і нават забойствы [5, с. 1–2, 3–6, 32–34, 46–47, 54–72]. Падчас Люблінскага сойма шляхта ВКЛ патрабавала, між іншым, пазбавіць Курбскага пасады крэўскага старосты, а таксама і горада Ковеля, бо цярпела ад яго «утисненье» [8, с. 822]. Патрабаванне гэта тады было адхілена

гаспадаром, але ўжо 1 ліпеня 1569 г. акт Люблінскай уніі быў падпісаны новым старостам крэўскім – князем Л. Свірскім.

Памёр князь А.М. Курбскі ў маі 1583 г. [5, с. 245]. Паводле тэстамента, усе яго ўладанні перайшлі да яго жонкі, а таксама малалетняга сына Дзмітрыя [5, с. 228–242]. Аднак свае маёнткі на Вальні Курбскія паступова згубілі, і за імі засталіся толькі землі ва Упіцкім павеце [14, с. 195].

Пасля смерці маці ў 1605 г. Дзмітрый Курбскі ўступіў у валоданне бацькоўскімі маёнткамі, хрысціўшыся ў каталіцтва пад імем Мікалай. Да 1615 г. ён прымаў удзел у баявых дзеяннях падчас вайны са Швецыяй (1600–1629 гг.), дзе адзначыўся мужнасцю [4, с. 359]. Аднак матэрыяльнае становішча Дзмітрыя-Мікалая было кепскім. Выдаючы сястру Марыю за М. Візгірда, ён нават не меў сродкаў, каб унесці пасаг, а валоданне ім спадчыннымі маёнткамі знаходзілася пад пагрозай [4, с. 359]. Паправіўшы фінансавыя справы, Д.М. Курбскі зрабіў кар’еру ў мясцовай адміністрацыі: займаў пасаду войскага ўпіцкага, а пазней падкаморыя ўпіцкага. У адным са сваіх маёнткаў, Крынічыне, заснаваў касцёл [14, с. 196]. Д.М. Курбскі памёр паміж траўнем 1648 і сакавіком 1650 г., пакінуўшы двух сыноў – Андрэя і Яна, а таксама дачку Ганну.

Андрэй Курбскі, як і яго бацька, добра зарэкамендаваў сябе на вайскавай службе. За гэтыя заслугі ён атрымаў маёнтак Чарнапаляны ў Віленскім ваяводстве, сёлы Дабкова і Бабройчы ва Упіцкім павеце, займаў пасады падчашага вількамірскага, судзі гродскага віленскага, падкаморыя і маршалка ўпіцкага [14, с. 196; 4, с. 361–362]. У выніку шлюбу з Ц.М. Гедройц А. Курбскі павялічыў свае ўладанні на некалькі маёнткаў у Віленскім і Полацкім ваяводствах.

Малодшы сын Дзмітрыя-Мікалая, Ян, таксама, як і яго старэйшы брат, займаў дзяржаўныя пасады: упіцкага падкаморага, падстоля і гродскага пісара [4, с. 364]. Паводле тэстамента Д.-М. Курбскага, маёнтак Крынічын быў пакінуты яго сынам у сумеснае валоданне. У 1657 г. паміж братамі Андрэем і Янам разгарэўся канфлікт з-за гэтага маёнтка, а таксама з-за Рогава, паступіўшага ў іх сумеснае валоданне па смерці сястры Ганны. У 1668 г. А.Д. Курбскі склаў тэстамент, паводле якога ўвесь Крынічын пераходзіў да яго жонкі, і ў тым жа годзе ён памёр [1, с. 600–605]. Ян працягваў цяжбу ўжо супраць удавы і ў 1672 г., незадоўга да сваёй смерці, перамог [4, с. 366]. Жонка яго, Хрысціна Заранкаўна, памерла ў наступным, 1673 г. [14, с. 197]. Ні Андрэй, ні Ян Курбскія не пакінулі нашчадкаў.

Такім чынам, род князёў Курбскіх у ВКЛ узяў пачатак ад уцекача з Маскоўскай дзяржавы Андрэя Міхайлавіча, які зрабіўся на сваёй новай радзіме даволі буйным землеўладальнікам. У канцы XVI – першай палове XVII ст., аднак, род здрабнеў па натуральных прычынах і з-за канфіскацыі зямельнай уласнасці, а пазней на ўнуках А.М. Курбскага зусім спыніўся.

1. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т. XII: Акты Главного литовского трибунала. – Вильна, 1883.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. 1: 1361–1598. – СПб., 1863.
3. Ерусалимский, К.Ю. История одного развода: Курбский и Гольшанская / К.Ю. Ерусалимский // Социум. Альманах соціальной історыі. – Вып. 3. – С. 149–176. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.history.org.ua/socium/socium_3/10.pdf. Дата доступа: 27.03.2007.
4. Ерусалимский, К.Ю. Потомки А. М. Курбского / К.Ю. Ерусалимский // Ad fontem / У источника. – М., 2005.
5. Жизнь князя А. М. Курбского в Литве и на Волыни. – Т. 1. – Киев, 1849.
6. Литовская метрика. Книга 9: книга публичных дел 9 (1567–1569). – Вильнюс, 2001.
7. Литовская метрика. Отд. 1. Ч. 3: Книги публ. дел // Русская историческая библиотека. – Т. 33. – Пг., 1915.
8. Любавский, М.К. Литовско-русский сейм / М.К. Любавский. – М., 1900.
9. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. – Т. 2. // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 71. – СПб., 1892.
10. Скрынников, Р.Г. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный / Р.Г. Скрынников. – Т. 1. – Смоленск, 1996.
11. Устрялов, Н.Г. Сказания князя Курбского / Н.Г. Устрялов. – СПб., 1842.
12. Backus, O.P. A.M. Kurbski in the Polish-Lithuanian State (1564–1583) / O.P.Backus // Acta Baltico-Slavica. – Т. 6. – 1969. – С. 29–50.
13. Boniecki, A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / A.Boniecki. – Warszawa, 1887.
14. Wolff, J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J.Wolff. – Warszawa, 1895.

IV. ВАЙСКОВАЯ СПРАВА

В.В. Каляда

АРТЫКУЛЫ ПУШКАРСКІЯ 1557 І 1567 ГГ. ЯК КРЫНІЦЫ ВАЙСКОВАГА ЗАКАНАДАЎСТВА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

У XVI ст. у войску Вялікага княства Літоўскага адбываецца значнае пашырэнне выкарыстання артылерыі, якая тады канчаткова афармляецца ў самастойны род войска [1, с. 102]. Прынцыпы арганізацыі артылерыі ў ВКЛ істотна адрозніваліся ад прынцыпаў арганізацыі такіх класічных родаў войска як кавалерыя і пяхота. Паўстала патрэба прыняцця адпаведных заканадаўчых актаў, якія б рэгламентавалі парадак арганізацыі службы артылерыстаў з улікам спецыфікі гэтага роду войска. З найбольш важкіх заканадаўчых актаў, якія рэгламентавалі службу артылерыстаў у войску ВКЛ у XVI ст., з'яўляліся «Артыкулы пушкарскія» 1557 г. і 1567 г., выдадзеныя Жыгімонтам Аўгустам.

Згодна з артыкуламі 1557 г., пры паступленні на службу пушкары павінны былі прадставіць цэхмістру дакумент аб сваёй папярэдняй службе. Апошні, пераверыўшы досвед пушкара, рэкамендаваў або не рэкамендаваў яго каралю да прыняцця на службу. Артыкулы прадугледжвалі ўзаемны абавязак караля і пушкара загадзя, за паўгода, паведаміць аб сваім нежаданні далей працягваць службу альбо карыстацца паслугамі пушкара. Вучні пушкароў прымаліся на службу толькі з ведама цэхмістра і цэгварта. У абавязкі пушкара ўваходзіла выкананне загадаў камандзіраў, годная і руплівая служба. Пушкары павінны былі па загаду камандзіра з'яўляцца ў вызначаны час і на вызначанае месца; не разыходзіцца пад час збору без дазволу; выконваць даручаную ім работу; паважаць саслужыўцаў; вырашаць усе спрэчкі паміж сабой толькі ў прысутнасці даводцаў; у выпадку абразы сваёй годнасці з боку іншага пушкара данесці аб гэтым кіраўніцтву; з'яўляцца ў вызначаны час на суд цэхмістра і цэгварта; пад час паступлення на службу прад'явіць цэхмістру дакумент аб папярэдняй службе; не прымаць вучняў без ведама кіраўніцтва; грошы, атрыманыя ад вучня, аддаваць у агульную скрынку; быць богабязным і цвярозым; пад час знаходжання ў войску не трымаць у сябе кабетаў, акрамя законнай жонкі; не перахоўваць у сябе злачынцаў; кожную чвэрць году збірацца разам для сумеснага вырашэння ўсіх наспелых пытанняў; у выпадку сваркі не пакідаць службу, а судзіцца толькі пушкарскім судом паводле дадзеных артыкулаў; атрымаўшы са скарбу грошы за службу за паўгода, сысціся разам, падбіць рахунак у касе і пакласці 4 грошы да агульнай скрынкі; начаваць толькі ў горадзе, дзе служыў. Такім чынам, артыкулы пушкарскія даволі дакладна вызначалі прававы статус пушкароў, якія знаходзіліся на службе ў войску ВКЛ.

Цэлы шэраг нормаў пушкарскіх артыкулаў 1557 г. быў прысвечаны пытанням дысцыплінарнай адказнасці пушкароў за розныя правапарушэнні. Артыкулы ўтрымліваюць амаль два дзесяткі складаў правапарушэнняў: непаслушэнства цэхмістру альбо цэгварту, ухіленне ад выканання сваіх абавязкаў, начлег без дазволу цэхмістра альбо цэгварта па-за межамі гораду, бойкі і нанясенне пашкоджанняў, перахоўванне злачынцаў, абраза гонару саслужыўца і інш. Большасць пакаранняў мела грашовы характар. Цяжкія злачынствы (шматразовыя начлегі па-за межамі горада, нез'яўленне пушкара на суд цэхмістра і цэгварта за чацвёртым разам) караліся турэмным зняволеннем. Мера пакарання за некаторыя цяжкія правапарушэнні (напрыклад, нез'яўленне за трэцім разам па закліку цэхмістра альбо цэгварта, забойства альбо нанясенне ран іншаму пушкару) прызначалася пушкарскім судом, які складаўся з цэхмістра і (альбо) цэгварта і ўсіх пушкароў. Некаторыя справы разглядаліся цэхмістрам (цэгвартам) аднаасобна.

Усе штрафы выплачваліся на карысць пушкарскай скрынкі, якая выконвала функцыю касы ўзаемнай дапамогі. Акрамя выплат штрафаў, яна папаўнялася таксама за кошт асабістых унёскаў кожнага з пушкароў. Згодна з арт. 25, пушкары па атрыманні заплаты за паўгода павінны былі пакласці ў агульную скрынку па 4 грошы. Арт. 13 абавязваў пушкара, які атрымаў першую заплату, пакласці паў злотага. У скрынку паступалі грошы і ад продажу маёмасці памерлага пушкара, які не меў спадкаемцаў. Сродкі са скрынкі маглі выдаткоўвацца на ўтрыманне і харчаванне новапрыбылага пушкара, на пазыкі пушкарам, у тым ліку захварэўшым і занямоглым, на фінансаванне пахавання памерлага пушкара, які не меў блізкіх родзічаў альбо прыяцеляў. Апошняя норма была актуальнай, бо на пушкарскай службе ў ВКЛ і ў Польшчы было шмат чужынцаў. Галоўнымі пастаўшчыкамі спецыялістаў у галіне артылерыі былі Італія і Нямеччына [1, с. 102].

У артыкулах відавочныя рысы цэхавай арганізацыі пушкароў. Як і ў цэхах рамеснікаў, на чале пушкароў быў цэхмістр. Асобным цэхгаўзам кіраваў цэгварт. Права судовага разбору і вызначэння пакарання належала да кампетэнцыі цэхмістра, у некаторых выпадках, сумесна са старэйшымі майстрамі. У цэху была агульная каса, якая таксама звычайна выкарыстоўвалася на розныя сацыяльныя патрэбы цэхавых сяброў. Цэхавыя статуты рэгламентавалі парадак службы і навучання рамяству [2, с. 125–126]. Гэтак, як і ў рамесных цэхах, існавалі пасады дапаможных службовых асобаў: цэхпісара і загадчыка пушкарскай касай. Гэтак падабенства ў арганізацыі службы пушкароў і працы рамесных цехаў адлюстроўвае спецыфіку тагачаснай пушкарскай службы, якая шмат у чым была больш блізкай да рамесніцтва, чым да традыцыйных вайсковых прафесій.

Артыкулы амаль не закраналі правоў і абавязкаў пушкароў пад час знаходжання ў дзеючым войску (у полі) і пад час бою, абмяжоўваючыся

адной толькі ўзгадкай у арт. 19 аб забароне ўтрымання пушкарсамі жанчын лёгкіх паводзін у вайсковым лагеры [3, с. 74–78]. Затое досыць падрабязна рэгламентаваліся розныя аспекты службы пад час працы ў цэгхаўзе і, наогул, паводзінаў артылерыстаў у мірны час. Артыкулы 1557 г. распаўсюджвалі сваю моц перш за ўсё на пушкароў, якія працавалі ў віленскім цэгхаўзе.

Артыкулы пушкарскія 1567 г. [3, с. 138–142], наадварот, былі прынятыя з мэтай урэгуляваць асноўныя аспекты службы пушкароў і іх памочнікаў менавіта ў дзеючым войску ВКЛ і Польшчы пад час радашковіцкай ваеннай выправы супраць Маскоўскай дзяржавы ў Інфлянцкай вайне. На той момант у войску ВКЛ і Кароны знаходзілася больш за 100 гармат розных тыпаў: абложных, палявых, а таксама прызначаных для страляння вогнепальнымі зарадамі [1, с. 104]. Відавочна, што эфектыўнае кіраванне такой вялікай артылерыйскай гаспадаркай было магчымым толькі ў выпадку наяўнасці пэўных прававых нормаў, якія павінны былі вызначаць асноўныя правы і абавязкі артылерыстаў, а таксама ўсталяваць адказнасць за розныя правапарушэнні, што б дазволіла трымаць узровень вайскавай дысцыпліны на належным узроўні.

Усе нормы артыкулаў 1567 г. можна падзяліць на дзве вялікія групы. Да першай з іх адносіліся нормы, якія вызначалі правы і абавязкі пушкароў, страляцоў і іх памочнікаў, а таксама іх кіраўнікоў.

Артылерысты павінны былі слухацца загадаў як карала, так і сваіх камандзіраў; заўсёды абараняць каралеўскія інтарэсы; добра і трапна страляць з гармат, каб як мага болей учыніць шкоды ворагу; ашчадна ставіцца да амуніцыі і дарэмна не страляць; у належным стане захоўваць даручаную гармату, не адлучацца ад яе без дазволу камандзіра, каб заўсёды быць падрыхтаваным да бою; не ўступаць у размовы і кантакты з непрыяцелем без дазволу камандзіра; пад час руху, калі чакаўся магчымы напад непрыяцеля, пушкар павінен быць з агнём і запаленым кнатам знаходзіцца пры сваёй гармаце. У выпадку патрэбы адлучыцца артылерыст павінен быць даручыць абслугоўванне сваёй гарматы таварышу на час сваёй адсутнасці. Нельга было страляць з чужых гармат без дазволу пушкара, які адказваў за яе абслугоўванне. Пасля выстаўлення варты па сігналу горна пушкар павінен быць з'явіцца для начлегу ў лагер. Нельга было страляць з ручніцаў у лагеры. У выпадку сваркі альбо бойкі паміж пушкарсамі іх належала разняць і супакоіць, а вырашэнне спрэчкі адкласці да раніцы да яе разгляду камандзірам.

Акрамя гэтых абавязкаў, пушкарскія артыкулы мелі цэлы шэраг нормаў маральна-выхаваўчага характару, якія прадпісвалі дарэмна не ўжываць імя Бога, а заўсёды яго хваліць і ставіцца пачціва; устрымлівацца ад п'янства і абжэрства; не гуляць у коскі і іншыя азартныя гульні; не трымаць жанчын лёгкіх паводзінаў у вайсковым лагеры. Знойдзеную рэч належала вяртаць яе ўласніку альбо свайму камандзіру, не чыніць шкодаў і

рабункаў цывільнаму насельніцтву, а ва ўсіх астатніх выпадках, не прадугледжаных дадзенымі артыкуламі, слухацца свайго камандзіра.

Другая група нормаў была прысвечана пытанням дысцыплінарнай адказнасці пушкароў за правапарушэнні. Звяртае на сябе ўвагу больш строгі характар пакаранняў, чым у ранейшых артыкулах пушкарскіх. Пушкарскія артыкулы 1567 г. пералічваюць больш чым дзесяць складаў правапарушэнняў і меры пакарання за іх:

- самавольнае адлучэнне ад гарматы каралася смяротным пакараннем і стратай гонару; артылерыст, які ўцёк, караўся стратай гонару (арт. 2);

- смяротнае пакаранне прадугледжвалася за размовы і кантакты з непрыяцелем без ведама камандзіра (арт. 2);

- пашкоджанне чужой гарматы па прычыне свавольнага страляння з яе каралася выплатай шкоды (арт. 4);

- свавольнае і непачцівае ўжыванне імя Бога пушкарком каралася цялеснымі пакараннямі (арт. 5);

- пушкар, які не згаджаўся з выракамі камандзіра па спрэчцы паміж пушкарсамі, павінен быць пакараны, аднак канкрэтнай санкцыі арт. 5, ч. 2 не прадугледжвала;

- паводле арт. 6, за правапарушэнні, учыненыя ў п'яным выглядзе, пушкар караўся аднолькава, як і ў цвярозым стане. Увогуле п'янства было забаронена разглядаць як змякчаючыя абставіны;

- начлег па-за межамі вайсковага лагеру без ведама камандзіра першы і другі раз караўся штрафам, за трэцім разам – цялеснымі пакараннямі (арт. 7);

- неаднаразовыя азартныя гульні і ўтрыманне жанчын лёгкіх паводзін павінны былі карацца «сувора і без усялякай міласэрнасці», бо гэтыя дзеянні былі крыніцаю рознага роду сварак, боек і правапарушэнняў (арт. 8);

- за страляніну з ручніцаў пасля выстаўлення варты ў лагеры вінаваты караўся смерцю. Той, хто страляў паблізу лагеру, павінен быць заплаціць грашовы штраф (арт. 9);

- згодна з арт. 10, за ўтойванне факта сваркі і не паведамленне пра яе камандзіру караліся абодва бакі;

- утрыманне артылерыстам знойдзенай рэчы каралася гэтак сама, як і крадзеж (арт. 11);

- вінаватых у гвалтоўных рэквізіцыях і іншых шкодах цывільнаму насельніцтву прадпісвалася падваргаць без міласэрнасці цялесным пакаранням (арт. 13).

Можна заўважыць, што шмат з якіх пакаранняў маюць не грашовы характар, а ў адрозненне ад пушкарскіх артыкулаў 1557 г. прадугледжваюць пакаранне «горлам» альбо цялеснымі карамамі – гэтакія кары ўжо з'яўляюцца характэрнымі для вайсковага заканадаўства ВКЛ. Галоўнай мэтай пакарання ў артыкулах 1567 г. з'яўляецца папярэджанне

будучых злачынстваў, што выражалася ў жорсткім і публічным, часта цырыманняльным спосабе выканання пакаранняў, што характэрна і для агульнавайсковых артыкулаў, якія распаўсюджваліся на кавалерыю і пяхоту [4, с. 37].

У артыкулах 1567 г. была замацавана кампетэнцыя камандзіраў па разгляду спрэчак паміж пушкарамі. Хоць у артыкулах не ўзгадана, але хутчэй за ўсё яны мелі таксама права судзіць артылерыстаў за ўчыненыя вайсковыя злачынствы і парушэнні ваенна-дысцыплінарных нормаў і прызначаць вінаватым апісаныя вышэй пакаранні.

З аналізу тэксту дадзеных артыкулаў вынікае своеасабліва камандная іерархія: камандзір – пушкар – памочнік пушкара. Да ліку памочнікаў маглі адносіцца прадстаўнікі розных прафесій: муляры для ламання муроў і каменя, стэльмахі, слесары, грабары для земляных работ, кавалі, цесляры і інш. [1, с. 56].

Адпаведна артыкулам, камандзірам была любая асоба, прызначаная кіраваць як усёй артылерыяй у войску, гэтак і асобным артылерыйскім аддзелам. Па ўсіх тых пытаннях, якія не былі агавораны дадзенымі артыкуламі, камандзіры-артылерысты павінны былі кіравацца ўласным меркаваннем. Іх загады былі абавязковыя для выканання падначаленымі.

У абавязкі пушкара ўваходзіла непасрэднае абслугоўванне гарматы, а таксама выкананне іншых прац па артылерыйскай гаспадарцы: выраб пораху і зарадаў, рамонт гармат і інш. У гэтым ім дапамагалі памочнікі, якія знаходзіліся пры пушкары і звычайна атрымлівалі заплату ў два і больш разоў меншую ад пушкарскай. На памочнікаў таксама распаўсюджвалася дзеянне артыкулаў пушкарскіх.

У адрозненне ад пушкарскіх артыкулаў 1557 г., артыкулы 1567 г. маюць яўныя «баявыя» рысы. Па сваёй прыродзе яны з'яўляюцца блізкімі да традыцыйных вайсковых артыкулаў – тагачасных крыніц вайсковага заканадаўства большасці еўрапейскіх краінаў, у тым ліку і ВКЛ, у якіх утрымліваліся нормы адносна парадку выканання службы ў дзеючым войску, усталявання дысцыплінарнай адказнасці вайскоўцаў-артылерыстаў, вызначэння правоў і абавязкаў як каманднага складу, гэтак і ніжэйшых чыноў, а таксама парадак адпраўлення вайскавай юстыцыі ў артылерыю.

З'яўленне артыкулаў пушкарскіх 1557 і 1567 гг. адлюстроўвае працэс развіцця ўжытку артылерыі ў ВКЛ і Польшчы, выдзяленне яе ў самастойны род войску, што патрабавала спецыфічнага прававога рэгулявання ў форме выдання адпаведных актаў вайсковага заканадаўства – артыкулаў пушкарскіх. Гэтыя нарматыўныя акты рэгламентавалі цэлы шэраг пытанняў, звязаных са знаходжаннем артылерыстаў у дзеючым войску, устанавленнем іх дакладных абавязкаў і адказнасці, падтрыманнем на належным узроўні вайскавай дысцыпліны сярод асабістага складу і г.д.. Можна гаварыць аб тым, што пушкарскія артыкулы 1557 і 1567 гг. з'яўляліся важкімі пісанымі законамі Вялікага княства Літоўскага ў сферы

арганізацыі і дзейнасці артылерыі ў XVI ст. З'яўленне дадзеных артыкулаў можна звязаць перш за ўсё з энергічнымі захадамі вялікага князя Жыгімонта Аўгуста па рэфармаванню артылерыі ВКЛ (таксама як і Кароны Польскай), што вылілася ў тым ліку і ў выданне адпаведных нарматыўных актаў па пытаннях арганізацыі і дзейнасці артылерыі ў войску ВКЛ і Кароны Польскай.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Kotarski, H. Wojsko polsko-litewskie pod czas wojny Inflanckiej 1576–1582 / H. Kotarski // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1971. – Т. XVII, cz. II.
2. Энциклопедия истории Беларуси: у 6 т. – Т.6. Кн. II. – Минск, 2003.
3. Kutrzeba, S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku / S. Kutrzeba. – Kraków, 1937. – 350 s.
4. Organiściak, W. Z badań nad karami na ciele w prawie wojskowym / W. Organiściak // Z dziejów prawa: Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego. – № 2048. – Katowice, 2002.

В.В. Парфёнка

ДА ПРАБЛЕМЫ ВАЙСКОВАГА БУДАЎНІЦТВА Ў ЧАСЫ ЛЬВА САПЕГІ

У працэсах грамадскага і дзяржаўнага развіцця любой краіны важнае месца займае пытанне вайны. Хцівасць суседзяў да беларускіх зямель – геапалітычна прыцягальных – абумовіла неабходнасць развіцця вайсковага майстэрства і пастаяннага яго ўдасканалення. У дадзеным артыкуле аўтар спрабуе акрэсліць дынаміку вайсковага будаўніцтва ў эпоху Л. Сапегі, а таксама фактары, якія аказвалі ўплыў на развіццё вайсковасці.

Гэты перыяд гісторыі (Новы час) дынамічна паўплываў на змены ў падыходах да «вайсковага рамяства»: ў дзяржаўных даходах, людскіх рэсурсах, тэхналагічных зрухах, што, ў сваю чаргу, пацягнула перамены ў кіраванні вайсковымі дзеяннямі, спрычынілася да з'яўлення бюракратыі, гэтак неабходнай для вядзення вайны.

Змены ў характары войнаў, якія вяло Вялікае Княства, уплывалі на перамены ў вайскавай сістэме. Крыніцы натхнення вайсковыя начальнікі чэрпалі хутчэй за ўсё з працаў аўтараў тэорыі вайны: Міколы Макіявелі («*Мацэмацтва вайны*», «*Гаспадар*», «*Развагі*»), Веgetыя («*Rei militaris instituta*», канец IV – пачатак V ст.), Юлія Фронтына («*De re militari, I cm.*»), Юста Ліпса (XVI ст.).

Думкі Веgetыя не карысталіся папулярнасцю сярод яго сучаснікаў, а толькі ў сярэднявеччы атрымалі ўдзячных вучняў. Ён выступаў за адраджэнне ўжо заняпаўшых тады легіёнаў, якія выцягнулі дамінуючую барбарская кавалерыя. Папулярнасць яго прац у XV–XVI стст. была вялікай, бо еўрапейскі свет перажываў адваротны працэс – рэнэсанс пяхоты. Яго думкі былі крыніцай каштоўных парадаў для палкаводцаў. У

яго працах, у прыватнасці, распавядалася пра тэхналогію вядзення вайны і кіраванне войскам на працягу кампаніі. Вегетый раіў пазбягаць бою ва ўмовах неспрыяльнага размяшчэння сілаў, пераграць ворага на манеўр альбо нават змяніць стратэгію ў адпаведнасці з неабходнасцю, каб перамагчы ворага. Ён падкрэсліваў важнасць суровай вайскавай дысцыпліны і мовіў пра тое, што палкаводзец мусіць добра асэнсоўваць магчымасці і здольнасці аддзелаў яго войска [9, с. 134].

Прыкладна ў той жа час (XVI ст.) ідэі неастаіцызму аказаліся ўшчыльную знітаваны з вайсковым мастацтвам. Неастаіцызм фармаваў ідэалагічны падмурак для функцыяў прафесійнага вайскоўца новага тыпу – афіцэра. Навука патрабавала ад апошняга выканання павіннасцяў без увагі на варункі і магчымыя цяжкасці. Ад такога чалавека чакалася пакорнае прыняцце Божай волі, якая вызначае ў свеце ўсё, а таму і пасылае для вайскоўцаў выпрабаванні. Кальвінісцкая ідэя правідэнцыяналізму, відаць, моцна паўплывала на фармаванне характару тае эпохі – станаўленню вобраза рыцара, як ідэала прафесійнага вайскоўца. Леў Сапега, пэўна, быў знаёмы з гэтымі працамі за час сваіх студый у Нямеччыне.

Характар камандавання і арганізацыі войска. Першапачаткова камандзірскае рамяство неразрыўна залежала ад двух фактараў – геаграфіі (спецыфікай абшараў) і тэхналогіі (асабліва сці разгортвання войскаў у кампаніі, кошту ды саставу войска).

У канцы XVI – пачатку XVII стст. войны, якія праводзіліся ў Еўропе, праходзілі пад знакам адстойвання дынастычных інтарэсаў, што прадугледжвала распаўсюджванне іх далёка па-за межы таго ці іншага гаспадарства. Гэтая акалічнасць таксама мела месца для Беларусі таго часу. Выключэннем можа быць Сцяпан Батура. Ён, стаўшы гаспадаром Вялікага княства, шмат зрабіў для падвышэння абароназдольнасці сваёй краіны: асабіста быў добра абазнаным ў новачаснай тактыцы і стратэгіі вядзення войнаў. Яшчэ жывучы ў Сямігародзі, адкуль ён паходзіць, князь Баторый няспынна змагаўся з насядаўшымі там туркамі і ў прышласць песціў сябе планами вызвалення Сямігароддзя ад ярма турэцкага султана. Але на пачатку свайго панавання ў Рэчы Паспалітай мусіў забяспечыць спакой яе паўночных межаў. Перамога над маскоўцамі пачала стварацца яшчэ да пачатку вайсковых дзеянняў. Пад прыкрыццём працяглых перамоваў Сцяпан Батура веў падрыхтоўку да вайны. Кароль і вялікі князь прытрымліваўся тактыкі хуткага наступальнага руху войска, што пазбаўляла ворагу ведаць, адкуль будзе зроблены напад.

Вялікае значэнне мела таксама стратэгічнае бачанне ім кампаніі, выяўленне ключавых пунктаў, якія змяняюць сітуацыю на карысць таго боку, хто імі валодае. У Полацка-Інфлянцкай вайне такім пунктам быў Полацак, які з’яўляўся ключом як да Лівоніі, так і да ўсяго ВКЛ [4, с. 107].

Перамога ў гэтай вайне 1579–1582 гг., калі Інфлянты ды Полацак былі вернуты да Вялікага княства, стала магчымай у многім дзякуючы вайскавай рэформе, якую ажыццявіў Сцяпан Батура. Пачаткі дзейнасці

Л.Сапегі, як дзяржаўнага мужа прыпала менавіта на гэтую вайну; там ён, камандуючы гусарскай харугвай, атрымаў тытул каралеўскага двараніна [2, с. 86]. Ён пад уладаю Сцяпана Батуры назіраў, як апошні арганізоўваў якасна новы тып войска, ядром якога магло б стаць прафесійнае найманае. Вялікае княства шмат асягнула ў стварэнні ўласнай артылерыі. Гэта ўрэшце значна палепшыла яго баявыя здольнасці і, пэўна, сталася чыннікам у перамозе з Масковіяй.

З XVI ст. назіраецца стварэнне новых бюракратычных вайсковых пасадаў. Найвышэйшы гетман стаў вярхоўным начальнікам усіх войскаў ВКЛ (вайсковы міністр), якія меліся сабрацца на вайну. Урад найвышэйшага гетмана заўсёды пажыццёва даваўся людзям слынным і заслужаным [14, с. 102]. Такую пасаду атрымаў у 1625 г. Леў Сапега. Улада гетмана найвышэйшага сягала паспалітага рушання, найманага войска, павятовых і прыватных харугваў, якія прыйшлі да гетманскага абозу.

Існавала «піраміда» вайскавай ўлады: за найвышэйшым гетманам быў дворны гетман, галоўны начальнік найманых войскаў гаспадарскага двара. За дворным ішлі гетманы асобных карпусоў і, урэшце, – польныя гетманы, камандуючыя войскамі на поле бітвы, падлеглыя найвышэйшаму гетману, але толькі з асабістай згоды [12, с. 34]. Абмежаванасць ва ўладных магчымасцях найвышэйшага гетмана праяўлялася таксама ў вышэйшым значэнні ўхвалы сойму ды лістоў гаспадара Вялікага княства. Фінансы для наймання жаўнераў гетман атрымаць мог толькі ад падскарбія земскага. Паводле В. Ластоўскага, улада найвышэйшага гетмана ў пачатку XVII ст. абাপіралася на «Артыкулы гетманскія» – першы беларускі вайсковы статут [10, с. 79].

Важнае значэнне для камандавання адыгрывалі разнастайныя сімвалы вайскавай улады. Сцягі, харугвы пастаянна ўжываліся ў бітвах, як арыенцір для вызначэння месца аддзела ў хаосе бітвы. Вайсковец, абавязаны ахоўваць харугву, называўся харужым. Харужыя былі трох ступеняў: земскі ВКЛ, дворны і павятовы. Гэтая пасада зацвярджалася гаспадаром ВКЛ. Паводле Статута 1588 г. (раздз. 2, арт. 5), вызначалася, хто можа быць харужым, а таксама яго абавязкі [14, с. 103]. Былі іншыя знакі гетманскай ўлады. Пярнач, або буздыган – сімвал улады палкоўнікаў, ротмістраў і паручнікаў. Булавой называлі агулам вайсковы ўрад найвышэйшага гетмана, а меншай булавой – урад польнага гетмана [10, с. 80].

Асновай узброеных сілаў у беларускай дзяржаве часоў Льва Сапегі было **паспалітае рушанне**, або абарона земская. Гэтак называлася вайсковая служба для тых, хто яе павінен быў несці. Служба выконвалася ў адпаведнасці з даходамі і велічынёй уласнасці [3, с. 186]. Вызваліліся ад паспалітага рушання тыя, хто пражываў на памежных тэрыторыях, у якіх размяшчаліся замкі, а таксама хворыя. Вайскавай павіннасцю былі

абкладзены разам са шляхтай і мяшчане. Часам мяшчане, замест абавязку пасылаць ратнікаў, абкладаліся адмысловым падаткам на патрэбы вайны.

Паспалітае рушанне збіралася з дапамогай выбранага шляхтай паручніка, які кіраваў дружынай сваёй аколцы. Той пасылаў свой пернач да найбліжэйшага суседа з наказам аб месцы і часе сходу, той, у сваю чаргу, пераказваў іншаму суседу і, такім чынам, пернач, абышоўшы ўсіх, як відавочны знак загаду і сімвал улады, вяртаўся да паручніка. Харужым таксама належалі функцыі ў інфармаванні шляхты пра пачатак вайны і месца збору. Уладных функцый ён не меў.

Найманыя войскі ў ВКЛ займаюць сціплае месца. Толькі багацейшыя краіны маглі дазволіць сябе вялікую па колькасці найманую пяхоту. Грошай жа ў Рэчы Паспалітай заўсёды не ставала. Сталага войска тут фактычна не было. Толькі на ўсходніх межах у замках знаходзіліся пастаянныя залогі. Існуе думка, што агульная колькасць іх не перавышала двух тысяч чалавек, і яшчэ «надворнае войска» – некалькі тысяч найманай конніцы [12, с. 19].

Фінансаваліся гэтыя войскі дзеля сталай абароны краю з «кварцянага» – чацвёртай часткі каралеўскіх сталовых даходаў. Толькі ў выніку вайсковай рэарганізацыі, якую правёў Сцяпан Батура, найманаму войску пачала адводзіцца галоўная роля ў вайне. Была адразу павялічаная колькасць платных жаўнераў: вугорская конніца, нямецкія рэйтары і аркебузеры. Заручыўшыся матэрыяльнай падтрымкай магнатаў, у вайне 1579–1582 гг., відавочна, брала ўдзел даволі значная сіла надворных (найманых) войскаў – 10–15 тысячай. [3, с. 186]. Паводле дадзеных, у Полацкай кампаніі 1579 г. у амаль 23-тысячным беларускім войску найманая конніца складала 3220 жаўнераў, а пяхота – 6330. На ўтрыманне такога войска давялося выдаткаваць 155 840 злотых. Паводле этнічнага складу найманае войска было стракатым. Апроч мясцовых наймітаў у дзяржаўным войску ВКЛ служылі замежнікі.

Галоўнай цяжкасцю ў развіцці найманага войска бачыцца брак яго фінансавання; яно магло быць забяспечана толькі на кароткі час. Цяжкія падаткі і вайсковыя спусташэнні на працягу дзесяцігоддзяў прывялі фінансавую сістэму тагачаснай Беларусі да заняпаду. Дысцыплінаванасць наймітаў, іх вывучка абярталася сваволяй, калі б тыя не атрымалі своечасовай аплаты за «заганараваньня заслугі» [13, с. 260]. Бунты наймітаў былі арганізаваныя і набывалі выгляд канфедэрацый. Выхад найманых войскаў з падпарадкавання вышэйшаму камандаванню быў адным з чыннікаў іх невысокай папулярнасці ў жыхароў ВКЛ. Таму, відаць, нягледзячы на рэформы, распачатыя Батурам, земская (шляхецкая) конніца працягвала ўдвай пераўзыходзіць пяхоту.

У канцы XVI ст. у Беларусі па прычыне браку фінансавання пяхоты паўстае яшчэ адна фармацыя вайсковых – **выбранецкая пяхота**. Фармавалася яна па ўзорах вугорскай [3, с. 186; 11, с. 26]. Войска гэтае было малым – у Вялікім княстве, мяркуецца, ніколі не перавышала 1000

чалавек (у Кароне – 3000). Рэкрутацыя на службу праводзілася паводле прапарцыйнага прынцыпу: 1 жаўнер з 20 валок уладанняў. Сяляне-выбранцы вызваліліся ад даніны, павіннасцяў і падаткаў. Выбранец абавязаны быў служыць з уласнай зброяй і мундурам. Меліся штоквартал праходзіць шкаленні ў вайсковым майстэрстве. Увогуле, як паказала практыка, выкарыстанне выбранцаў было малаэфектыўным. Ім даручаліся дапаможныя функцыі: ахова замкаў, будова мастоў, земляныя і фартыфікацыйныя працы.

Значнае месца ў арганізацыі вядзення вайны адыгрывалі **«літоўскія татары»** – шляхта, якая мусіла несці земскую службу. Гэта была элітная адзінка пад зверхніцтвам найвышэйшага гетмана. Рашэнне пра іх мабілізацыю прымаў сам гаспадар або найвышэйшы гетман [11, с. 28]. Усе «літоўскія татары» былі вершнікамі, а колькасца – не больш за паўтысячы. Нягледзячы на малую колькасць, іх лёгкія харугвы актыўна ўжывалі для выведак, пераследу супраціўніка, а таксама ў паштовых камунікацыях.

Што да казацтва, якое актыўна выкарыстоўвалася палякамі на землях, сумежных з турэцкімі і крымскімі ўладаннямі для абароназдольнасці старабеларускай дзяржавы, то яно не мела якога-небудзь важнага значэння. [3, с. 187; 11, с. 29].

Войска Вялікага княства Літоўскага традыцыйна дзялілася на конніцу і пяхоту. Рост колькасці войска прымусіў стварыць больш высокія аддзелы за харугвы–роты, імі сталі палкі. Упершыню яны з’явіліся ў 1580 г. Іх колькасць вагалася ў межах ад 400 да 2000 чалавек. З ростам лічбы цэлага войска расце колькасць палкоў. Найвялікшыя палкі былі зафіксаваны ў 1621 г.: полк каралевіча Уладыслава меў 10200 жаўнераў, камандуючага беларускім войскам – вялікага (ранейшая пасада – найвышэйшага) гетмана Яна Караля Хадкевіча – 4600 жаўнераў, яго наступніка Станіслава Любамірскага – 3300 жаўнераў. Паводле правілаў, палкі камандуючых пераважалі колькасца звыклых палкі часамі ў колькі разоў. Палкі камандуючых маглі быць мяшанымі: конніца – пяхота [3, с. 189].

Кавалерыя падзялялася на цяжкую і лёгкую. Цяжкая кавалерыя – гусарская фармацыя – была найважнейшай часткай конніцы. Характэрнай зброяй былі дзіды. Яны рабіліся з лёгкага дрэва і дасягалі 5-метровай даўжыні. Да іх жалезных вастрыёў мацаваліся сцяжкі. Як падае даследчык вайсковай гісторыі Міхась Чарняўскі, прызначэнне дзідаў было спецыфічнае – яны служылі для знішчэння шчыльных простакутнікаў пяхотнікаў–пікінэраў або закаваных у жалеза турэцкіх вершнікаў [15, с. 27]. Лёгкая кавалерыя была прадстаўлена пераважна гэтак званымі пяцігорцамі, вершнікамі казацкага строю і загонам беларускіх татараў. Асноўнае іх узбраенне – шаблі і лукі.

Агнастрэльная зброя вымагала вялікіх фінансавых сродкаў ды для абслугоўвання была надзвычай складанай. Найбольшыя цяжкасці

выклікала ўменне маніпуляваць кнотам, які, каб пазбегнуць выпадковага выбуху, неабходна было перад кожным наладаваннем зброі вывярнуць з замка. Таму практычна ў час адной сутычкі жаўнер рабіў толькі адзін стрэл. Рушніцы вырабляліся ў беларускіх гарадах Вільні, Пінску, Мядзелі, Браславе [5, с. 76].

Вышэйназваны спосаб вядзення агню быў прыдатны для рушніц і аркебузаў, але не быў магчымы для ўжывання мушкетамі. Мушкетэры для добрага вядзення агню мусілі былі ўмець весці працяглы агонь у шасьцішэраговым шыхту цэлага «дывізіёну». Стралялі залпамі, па чатыры жаўнеры адначасова. Добрая вывучанасць дывізіёна мушкетэраў на полі боя магла даць вялікі плён. Гэта дасягалася вывучанасцю, даведзенай да аўтаматызму.

Што да перспектывы развіцця артылерыі, то яна ў XVI–XVII стст. мела яшчэ шмат недахопаў: гарматы адрозніваліся надзвычайнай груваздкасцю, што патрабавала вялікую цяглавую сілу (валы, коні, людзі). Развагі пра дакладнасць стрэлу, яго дальнасць і шпаркасць прадстаўляюцца немэтазгоднымі. Асабліва, што да дакладнасці стрэлу. Таму ў людзей матывацыя на пабудову сістэмаў умацавання расла разам з удасканаленнем гарматнага майстэрства, як асноўнай асаднай зброі, і ўдасканаленнем сапёрнай справы.

Артылерыя ў той перыяд уяўляла сабой збор гарматаў розных калібраў і дальнасці стрэлу, якія ўжываліся для асады горада і замка з адзінай задачай дамагчыся мэты за кошт простага сумарнага ўздзеяння на варажю абарону – як на мур, гэтак і на душы абаронцаў.

Гарматы выкарыстоўваліся, галоўным чынам, для прабіцця муроў і стварэння праломіў у іх. Аднак пры стасоўна палогой траэкторыі яны не заўсёды былі эфектыўнымі для ўздзеяння на аб'екты за мурамі: арсеналы, паравыя магазіны. Таму з'явіўся новы тып гарматаў – марціра, якая паспяхова вырашала гэтыя задачы. Адлівалася яна з бронзы, важыла амаль паўтоны, таму каштавала нетанна. Пры такой масе мела калібр 127 мм і даўжыню рулі паўметра, з якой стралялі чугуннымі або каменнымі ядрамі. Яшчэ з часоў Сцяпана Батуры гарматы пачалі адліваць у віленскай майстэрні. Частку гарматаў закупалі ў бліжэйшых Мальборку і Гданьску.

Чынікі перамог і праблемаў вайсковай справы. У войнах той пары гісторыкі звяртаюць увагу на ахвярнасць і гарачы патрыятызм вышэйшых станаў, якія самі прапаноўвалі арганізацыю паспалітага рушання для помачы найманаму [5, с. 76]. Мяркуецца, што ў кампаніі 1622–1629 гг. Леў Сапега, як шчыры патрыёт сваёй краіны, нёс вялікія асабістыя выдаткі на швядкую мабілізацыю войска і будову фартыфікацый у Вялікім княстве [16, с. 44].

У цяжкіх войнах той пары серыі перамог над ворагам атрымалі беларускія ваеначальнікі Крыштаф Радзівіл Пярун (найвышэйшы гетман у 1589–1603 гг.) і Ян Караль Хадкевіч (найвышэйшы гетман у 1605–1621 гг.) у вайне са Швецыяй у кампаніі 1600–1605 гг., Хацінскай вайне (1621 г.).

Як у гэтых, так і ў іншых бітвах нашай вайсковай гісторыі XVI–XVII стст. не знікае пачуццё захаплення з тактычнай дасціпнасці беларускіх паводароў, якія перамагалі ў пастаяннай дыспропорцыі сілаў, якая была не ў іх карысць [12, с. 55].

Вось некалькі характэрных узораў тактычнага майстэрства беларускіх гетманаў, вызначаныя даследчыкамі ў сваіх працах: 1) імкненне да палявой баталіі; 2) борзды наступальны рух ды імклівае маневрава; 3) раптоўнасць нападу (уласціва для тактыкі ўсходніх народаў – асабліва крымчакоў); 4) спалучэнне франтальных удараў з флангавымі і тылавымі, а таксама з засадамі (уласціва для заходняга вайсковага мастацтва); 5) імкненне камбінаваць з рознымі відамі ўзбраення і фармацыяў войска; 6) пераслед праціўніка з мэтай яго знішчэння або захопу ў палон [3, с. 112; 12, с. 56; 15, с. 34].

Названыя тактычныя перамогі даводзяць, што толькі майстэрства гетманаў, але не стан войсковай справы ў ВКЛ былі чыннікамі перамогаў. Ужо за вайну 1621–1629 гг. значна вырасла майстэрства шведскай пяхоты, у прыватнасці, мушкетэраў. Гэтую акалічнасць цудоўна разумеў стаўшы вялікім гетманам літоўскім Леў Сапега, які не толькі на дыпламатычным, але і на полі бою бараніў тэрытарыяльную цэльнасць Вялікага княства. Так, пазбягаючы адкрытых баёў, бо не было магчымасці фінансаваць большае войска, ён займаўся ўмацаваннем залогі Дзвінску – фарпоста Полацкай зямлі з паўночнага захаду. Гэта дало яму магчымасць паспяхова абараніць крэпасць 15 кастрычніка 1625 г. ад атак удвая большых сілаў шведскіх войскаў пад камандаваннем Якуба дэ ля Гард'е. Але ўрэшце колькасная і якасная перавага на баку шведаў прывяла да перамогі іх у кампаніі над беларускім рыцарствам у Інфлянтах. Густаў Адольф пад Вальмойзам разбіў войска вялікага гетмана (камандаванне на той час было перададзена сыну Льва Сапегі – Станіславу) 16–17 кастрычніка 1625 г. [3, с. 245].

Цяжкае паражэнне ў бітве пад Вальмойзам паказала перавагу шведскай пяхотнай тактыкі мушкетэраў над беларускай конніцай. Хоць гэта было першае паражэнне, атрыманае беларускім войскам ў адкрытым полі, яшчэ за год да таго польны гетман Крыштаф II Радзівіл дамагаўся на сойме (1624 г.) вайсковых рэформаў, апелюючы на немагчымасць вытрымаць агнявога ўдару шведскай пяхоты. Алярм Радзівіла тады не быў пачуты, і войска працягвала камплектавацца пераважна па старым прыцыпе.

Вузкастанавае камплектаванне войска, слабы рост гаспадарчага поступу прыводзілі да слабой кансалідацыі грамадства, дзе малую папулярнасць у народзе меў сойм – прадстаўнічы орган сацыяльна вузкага пласта насельніцтва краіны. Таму войны, якія праводзіліся, асабліва па-за межамі Беларусі, мелі малое разуменне і падтрымку – былі непапулярныя ў народзе. Таму, комплексна ацэньваючы стан вайсковай справы ў Вялікім княстве Літоўскім, можна сцвердзіць, што тагачаснае войска не магло даць

рады ў паўсталых навачасных праблемах пры абароне дзяржавы і патрабавала рэфармавання палітычнай і эканамічнай сістэмаў краіны.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Podhorecki, L. Stanisław Żółkiewski / L. Podhorecki. – Warszawa, 1988. – 318 s.
2. Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXXV/1. – Warszawa-Kraków, 1994. – S. 84–88.
3. Polskie tradycje wojskowe. – Т. 1. – Warszawa, 1990. – 479 s.
4. Абрамович, Г. Князя Шуйские и российский трон / Г. Абрамович. – Л., 1991. – 192 с.
5. Адраджэнне: Гістарычны альманах. – Вып.1 / склад. і навук. рэд. А. Грыцкевіч. – Мінск, 1995. – 259 с.
6. Арлоў, У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі. Даты. Ілюстрацыі / У. Арлоў, Г. Сагановіч. – 2-е выд. – Вільня, 2000. – 223 с.
7. Бельскі, А. Вялікае мастацтва артылерыі: Казімір Семяновіч / А. Бельскі, М. Ткачоў. – Мінск, 1992. – 52 с.
8. Доўнар-Запольскі, М. Гісторыя Беларусі / М. Доўнар-Запольскі. – Мінск, 1994. – 510 с.
9. Ёргенсен, К. Войны и сражения Нового Времени 1500–1763 гг. / К. Ёргенсен, М. Павкович и др. – М., 2006. – 264 с.
10. Ластоўскі, В. Нарысы з беларускай гісторыі / В. Ластоўскі // – Спадчына. 1996. – № 5. – С. 58–122.
11. Саверчанка, І. Астафей Валовіч / І. Саверчанка. – Мінск, 1992. – 93 с.
12. Сагановіч, Г. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. / Г. Сагановіч. – Мінск, 1994 – 79 с.
13. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / Г. Сагановіч. – Мінск, 2001. – 412 с.
14. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989. – 573 с.
15. Чарняўскі, М. Правадыр крылатых вершнікаў. Ян Кароль Хадкевіч / М. Чарняўскі. – Мінск, 1998. – 61 с.
16. Шкялёнак, М. У трохсотыя ўгодкі сьмерці Льва Сапегі / М. Шкялёнак // Гадавік БНТ. – Кн. 1. – Вільня, 1933. – С. 17–45.

И.Ю. Уваров

ЗЕМСКАЯ СЛУЖБА ПО СТАТУТУ ВКЛ 1588 г.

В XVI в. вооруженные силы ВКЛ формировались из поветовых ополченцев – выходцев из шляхетско-боярской среды, которые были приписаны к своим воинским подразделениям – «почтам». Боевые качества этого войска были не очень высоки: слабоорганизованное, малодисциплинированное. Зато значительной боеспособностью обладало в этот период наемное войско, которое набиралось в странах Западной Европы. Для обеспечения обороноспособности страны услугами наемных отрядов пользовались великий князь Сигизмунд I «Старый», Сигизмунд Август. Но полностью укомплектовать свою армию силами наемников ВКЛ не могло из-за нехватки денежных средств [2, с. 128].

В XVI в. великокняжеское войско перестало отвечать требованиям эпохи, новой тактике и стратегии ведения войны. Армия ВКЛ состояла из наспех собранной, не имевшей единого руководства, к тому же лишённой стратегической инициативы феодальной конницы [5, с. 262–263], тогда как значительного успеха в битве могла достичь пехота. По состоянию на осень 1567 г. в гродненской хоругви насчитывалось 29 пеших и 714 конных воинов [6, с. 711–712]. В других поветах положение было практически аналогичным. Троцкий повет выставил тогда 614 всадников, Новогрудский – 465; в Пинском ополчении было 234 всадника и наименьшее количество пеших воинов [6, с. 673, 838, 1215].

Порядок несения военной службы в ВКЛ в конце XVI в. был оговорен целым рядом положений Статута 1588 г., зафиксированных в разделе «О земской службе». В нем оговаривалось, что вопросы обороны страны и сбора серебрины находятся в компетенции сейма [7, разд. II, ст. 2].

Согласно Статуту, военнообязанными были духовенство, князья, паны, дворяне, земляне, шляхта, а также татары и мещане, которые владели именьями, купленными у шляхты [7, разд. II, ст. 1]. От несения военной службы господарь освобождал людей по болезни и другим причинам. Из пограничных замков служилых людей в войско не призывали [7, разд. II, ст. 3]. Если шляхтич отдавал свое имение в залог под определенную сумму денег, отправлять земскую службу должен был тот, кто давал залог [7, разд. II, ст. 4].

Сбор и отправка шляхты на войну осуществлялась в соответствии со следующими правилами: 1) шляхетское ополчение собиралось после постановления вального сейма; 2) поветовая хоругвь собиралась в определенном месте и организованно двигалась к месту сбора войска; 3) каждая хоругвь под руководством каштеляна или маршалка поступала в распоряжение воеводы, который проверял всех прибывших по списку; 4) после регистрации у воеводы все хоругви данного воеводства двигались к общему месту сбора войска, которое указывал великий князь или гетман; 5) в период движения войска на марше представители военной администрации обязаны были следить, чтобы их подчиненные не причиняли убытков местным жителям; 6) если шляхтич, находясь в войске, нарушал дисциплину, то его судили в присутствии двух других шляхтичей; при совершении более тяжких преступлений суд чинило вышестоящее начальство [7, разд. II, ст. 7].

Если ратники, идущие на войну, причинили обиды духовным или светским лицам: нападали на дома, гумна, ловили рыбу в прудах, избивали кого-либо по пути следования, – за такие преступления виновных наказывали смертью. За воровство назначался денежный штраф [7, разд. II, ст. 18].

При объявлении начала военных действий и сбора войска, в соответствии со Статутом, на войну обязаны были идти все старосты, державцы, врядники земские и поветовые, а также шляхта. Шляхтич, занятый на службе при дворе, был обязан вместо себя отправить в войско своего брата или другого родственника. Шляхтич, который имел владения в нескольких поветах ВКЛ, становился во главе ополчения от своего главного имения, а служилые люди из других его имений поступали в распоряжение местных поветовых хорунжих [7, разд. II, ст. 8].

Участие духовенства в отправлении земской службы оговаривалось в Статуте 1588 г. следующим образом: 1) представители духовного сословия от всех своих владений были обязаны выставлять на войну ратников, а во главе каждого воинского подразделения назначать опытного шляхтича; 2) ратники от имений духовенства поступали в состав ополчения данного повета; 3) освобождались от призыва в войско крестьяне из владений Виленского иезуитского коллегиума, приобретенных им до 1588 г. [7, разд. II, ст. 9].

Предусматривалось освобождение от военной службы по состоянию здоровья: 1) шляхтич, заболев, был обязан доложить об этом хорунжему своего повета через трех шляхтичей, которые осмотрели больного и подтвердили его немощь; 2) «паны-рады, врядники и других чинов люди» отсутствие в войске по причине болезни должны были объяснить самому великому князю или гетману. Шляхтич мог послать в армию вместо себя сына при условии, что тот годен к земской службе и не отделен от хозяйства отца [7, разд. II, ст. 11].

О дисциплине в войске в период войны в Статуте сказано следующее: 1) каждый шляхтич исполнял ратную службу со своим оружием и конем; 2) оставление без согласия гетмана расположения своей части считалось дезертирством; 3) в походе и на месте расположения армии все ратники должны были находиться при своем хорунжем [7, разд. II, ст. 10]. Хорунжие не имели права отпускать военнообязанных без веской на то причины. Военачальник среднего звена, который утаил от гетмана отсутствие ратника, и это было доказано, утрачивал свое хорунжество [7, разд. II, ст. 18].

Ратников, опоздавших на сбор войска (такими считались те, кто без уважительной причины не явился в срок к гетману на регистрацию), отправляли в пограничные гарнизоны, и они должны были служить в войске дополнительный срок, равный времени опоздания [7, разд. II, ст. 13]. Бегство с поля боя каралось лишением шляхетской чести и прав на владение имением [7, разд. II, ст. 14]. Ратник, потерявший на войне коня или оружие, лишался права владеть ими [7, разд. II, ст. 15].

Статут предусматривал вознаграждение армейских делопроизводителей за работу по регистрации прибывших в войско

ратников – по полгроша за каждого оформленного. На должность армейского писаря принимались грамотные люди из шляхетского сословия [7, разд. II, ст. 16].

Таким образом, раздел Статута 1588 г. «О земской службе» являлся своего рода воинским уставом, оговаривавшим порядок призыва на службу и ее несения и способствовавшим укреплению дисциплины в шляхетских формированиях.

Список источников и литературы

1. Доўнар-Запольскі, М.В. Асновы дзяржаўнасці Беларусі / М.В. Доўнар-Запольскі. – Мінск, 1994.
2. Кутшеба, С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / С. Кутшеба. – СПб., 1907.
3. Лаппо, И.И. Литовский Статут в Московском переводе / И.И. Лаппо. – Юрьев, 1916.
4. Лаппо, И.И. Литовский Статут 1588 года / И.И. Лаппо. – Т. 2. – Каунас, 1938.
5. Леонтович, Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве / Ф.И. Леонтович. – Вып. I. – СПб., 1897.
6. Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. XXXIII. – Пг., 1915.
7. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарый. – Мінск, 1989.
8. Bardach, J. Historia państwa i prawa Polskiego / J. Bardach, B. Lesnodorski, M. Pietrzak. – Warszawa: PWN, 1985.

V. ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ ДУМКА

М.П. Касцюк

ІДЭІ СВАБОДЫ І ПРАВА Ё СВЕТАПОГЛЯДЗЕ І ДЗЕЙНАСЦІ ЛЬВА САПЕГІ

Сярод выдатных прадстаўнікоў ранняга Новага часу ў Беларусі адно з першых месцаў належыць Льву Іванавічу Сапегу. Сёлета – 450-годдзе з часу яго нараджэння. Знамянальна, што пасля многіх гадоў стрыманых адносін і нават замоўчвання мы зноў звярнуліся да гэтай неардынарнай асобы, каб больш аб'ектыўна ацаніць яе месца ў нашай гісторыі.

Л. Сапега прайшоў грунтоўны шлях адміністрацыйнай дзейнасці ў Вялікім княстве Літоўскім. Пачаўшы ў даволі маладым, дваццацічатырохгадовым узросце працаваць вялікім пісарам у княстве, ён затым стаў падканцлерам. На працягу значнага адрэзку часу, а менавіта ў 1589–1623 гг., быў канцлерам ВКЛ. Пасля гэтага з'яўляўся віленскім ваяводай і адначасова з 1625 г. – вялікім гетманам.

Для працы на такіх высокіх і адказных пасадах Вялікага княства Літоўскага Леў Сапега быў дастаткова падрыхтаваным чалавекам. Спачатку ён вучыўся ў Нясвіжы, а ў 1570–1573 гг. засвойваў многія навукі ў Германіі, у Лейпцыгскім універсітэце. Аб яго падрыхтоўцы, у першую чаргу гуманітарнай, гаворыць той факт, што ён добра ведаў шэраг замежных моў.

У працэсе вучобы ў яго актыўна фарміраваліся адпаведныя погляды. Як звычайна бывала ў тыя часы, свецкі светапогляд людзей быў цесна звязаны з рэлігійным. Пачынаў ён сваю дзяржаўную дзейнасць як праваслаўны. Затым, у час вучобы ў Германіі, перайшоў у кальвінізм. Аднак можна меркаваць, што кальвінісцкае вучэнне не пакінула ў яго светапоглядзе прыкметнай устойлівасці і дастаткова выразнага праяўлення. Ва ўсялякім разе ў наступных сведчаннях аб яго поглядах на арганізацыю жыцця ў Вялікім княстве Літоўскім асноўны пастулат кальвінісцкай тэалогіі – вучэнне пра наканаванне – у яго выражаны дастаткова ўмерана і праглядаецца ў натуральных праявах чалавека на жыццё, маёмасць і інш.

Пераход Л. Сапегі ў 1586 г. у каталіцтва таксама сведчыў аб няўстойлівасці яго кальвінісцкіх поглядаў. Яны праяўляліся значна менш, чым, напрыклад, у Мікалая Радзівіла Чорнага ці прадстаўнікоў іншых знакамітых родаў Беларусі – Кішкаў, Валовічаў, Хадкевічаў, Саламярэцкіх, Тышкевічаў і гэтак далей.

Аднак Л. Сапега выступаў як актыўны прыхільнік захавання суверэнітэту Вялікага княства Літоўскага ў складзе Рэчы Паспалітай. Аб гэтым, у прыватнасці, сведчыць яго ўдзел разам з канцлерам А.Б. Валовічам і падканцлерам К. Радзівілам ва ўтварэнні Трыбунала Вялікага княства

Літоўскага. Характэрна, што паводле закона «Трыбунал абывацелям Вялікага княства Літоўскага», прынятага ў 1581 г., у гэты орган маглі быць выбраны толькі ўраджэнцы княства, а менавіта шляхціцы, якія мелі ўласныя маёнткі. Да таго ж патрэбна было падцвярджэнне гэтага ў адпаведных прававых дакументах. Дадзеная і іншыя акалічнасці ў фарміраванні і дзейнасці Трыбунала сведчылі аб дастаткова выразным праяўленні поглядаў яго стваральнікаў, у тым ліку, а, магчыма, у першую чаргу Льва Сапегі, на карысць максімальнага захавання аўтаномнага статусу Вялікага княства Літоўскага ў складзе Рэчы Паспалітай.

Нельга не адзначыць, што, перайшоўшы ў каталіцтва, Л. Сапега падзяляў план стварэння федэрацыі, у якую планавалася ўключыць Польшчу, Вялікае княства Літоўскае і Маскоўскую дзяржаву. Меркавалася, што на чале яе будзе адзін кароль і, магчыма, ім павінен быць цар маскоўскі. Не зусім зразумелыя матывы, якія рухалі Л. Сапегам у гэтым напрамку. Магчыма, тут таксама праглядаецца яго імкненне да захавання суверэнітэту ВКЛ пасля Люблінскай уніі.

Неабходна канстатаваць, што маскоўскі напрамак у дзейнасці Льва Сапегі быў даволі ўстойлівым. Даўгачасна нагадаць вядомыя факты аб тым, што ён нярэдка ўдзельнічаў у дыпламатычных місіях па ўрэгуляванню адносін з Маскоўскай дзяржавай. У той жа час ім не была падтрымана місія Ілжэзмітрыя I, таму што быў намер мець з усходнім суседом адпаведную унію. Аднак вядома, што ён падтрымаў Ілжэзмітрыя II і ўдзельнічаў у некаторых яго акцыях у барацьбе за маскоўскі трон.

Характэрна, што прымаючы ўдзел у царкоўным саборы ў Бярэці ў 1596 г., ён падтрымаў царкоўную унію, пасля забойства ў Віцебску праваслаўнымі мяшчанамі уніяцкага полацкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча ўзначаліў судовую камісію па гэтай справе. Менавіта пад яго кіраўніцтвам былі вынесены суровыя пакаранні ўдзельнікам гэтай акцыі.

І ўсё ж такі ў светапоглядзе і дзейнасці Л. Сапегі надзвычай адметнае месца займала ўсё, што было звязана з умацаваннем і ўдасканаленнем прававой асновы Вялікага княства Літоўскага. Пасля заключэння Люблінскай уніі гэта з'яўлялася асабліва надзённым і, больш таго, крайне неабходным. Нагадаем, што менавіта па загаду Л. Сапегі ў канцы XVI – пачатку XVII стст. былі нанаво перапісаны кнігі Метрыкі Вялікага княства Літоўскага. Гэтая праца вялася больш дзесяці гадоў. Як вядома, гэтыя кнігі захаваліся праз стагоддзі, і мы маем магчымасць карыстацца імі цяпер.

Погляды Л. Сапегі і яго прававая дзейнасць найбольш выразна праявіліся, калі ён ўзначаліў соймавую камісію па падрыхтоўцы разам з канцлерам ВКЛ А.Б. Валовічам Статута Вялікага княства Літоўскага, які быў выдадзены ў 1588 г. у друкарні Мамонічаў у Вільні. Характэрна, што Статут у шэрагу выпадкаў ігнараваў акт Люблінскай уніі 1569 г. Л. Сапега не толькі фінансаваў гэтае выданне, але рэдагаваў артыкулы Статута і

напісаў да яго знакамітую прадмову. Яна, як вядома, называецца «Зварот да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага Льва Сапегі».

Нельга не звярнуць увагу на яго разуменне свабоды як надзвычайнай і істотнай з’явы ў жыцці чалавека. У «Звароце» аб гэтым гаворыцца: «Усматрывалі то всех веков люди мудрые, что в каждой речи посполитой порядочному человеку нет ничего дороже свободы. А неволя так должна быть отвратительна, что не только сокровищами, но и смертью ее от себя отгонять обязан». Характэрна і зусім натуральна, што ўжо ў тыя часы аўтар параўноўвае свабоду з няволяй і нават супрацьпастаўляе гэтыя паняцці і станы чалавека.

Свабода выступае ў разуменні Л. Сапегі як найвялікшая каштоўнасць. З ёю не могуць параўнацца ні маёмасць, ні нават жыццё чалавека. Таму катэгарычна яго сцвярджанне: «А поэтому порядочные люди не только имущества, но и жизнью своих против каждого неприятеля выносить не жалеют, чтобы под их жестокою власть не попасть».

Акрамя агульных падыходаў у сваім звароце-прадмове да Статута Леў Сапега сфармуляваў сваё больш канкрэтнае разуменне свабоды. Яно гучыць так: «... Та цель и результат всех прав есть и должны быть на свете, чтобы каждый добрую славу свою, здоровье и имущество в целости имел, а на том всем никакого ущерба не терпел и то есть наша свобода».

Характэрны «тры рэчы», якія выстаўляліся аўтарам «Зварота» на першы план пры разуменні свабоды. Гэта – «слава добропорядочная», жыццё, у тым ліку здароўе, і маёмасць. Усім гэтым трэба карыстацца свабодна. Мы не можам не звярнуць увагу на паслядоўнасць пераліку гэтых трох найбольш важных рэчаў у жыцці чалавека. На першае месца Л. Сапега ставіць славу. Пры гэтым яна павінна быць «добропорядочной». Гэтым характарызуецца яе выключнае значэнне, а таксама роля сумлення чалавека. Затым ідуць жыццё і маёмасць. Як бачым, маёмаснае становішча таксама займала адно з першых месцаў у тагачасным жыцці і дзейнасці. І гэта зразумела, калі прыняць да ўвагі матэрыяльнае забеспячэнне Л.Сапегі і тыя падыходы да прыватнай уласнасці, якія меліся ў той час.

Аднак свабода, як вядома, – гэта не толькі незалежнае становішча ад каго бы то ні было. Гэта яшчэ і ўсвядомленая неабходнасць. А яна вызначаецца пэўнымі прававымі нормамаі. Л. Сапега ў прынцыпе падышоў да разумення гэтага, таму ў яго «Звароце» ідэя свабоды так непасрэдна суседнічае з ідэямі права. Асэнсаванне права, яго месца і ролі ў жыцці грамадства – адзін з важнейшых бакоў светапогляду кіраўніка працы па стварэнні трэцяга Статута ВКЛ.

Ставячы правы грамадзян вышэй іх маёмаснага становішча, Л.Сапега выступаў за фактычнае ўраўненне ўсіх жыхароў Вялікага княства Літоўскага перад законам. Гэта тым больш паказальна, што ён сам адносіўся да самых заможных прадстаўнікоў грамадства. У гэтай сувязі нельга не звярнуць увагу на яго сцвярджанне: «Тогда тот мундштук или удило, на сдерживание каждого наглеца был изобретен, чтобы боясь права

от всякого насилия и произвола сдерживался, а над более слабым и худшим не издевался и угнетать его не мог, ибо для того права установлены, чтобы богатому и сильному не все можно было делать».

Адаючы належнае і высока ўзносячы тагачаснага караля Рэчы Паспалітай Жыгімонта III, прысвячаючы яму нават ствараемы Статут, Леў Сапега тым не менш лічыў, што і манарх павінен падпарадкоўвацца агульным прававым законам. У гэтай сувязі ён пісаў: «Ибо не только сосед и совместный наш житель в отечестве, но и сам государь пан наш никакого верховенства над нами употреблять не может, единственно столько, сколько ему право допускает».

Паказальна для сярэднявечча сцвярджанне, якое заключаецца ў тым, што права павінны ведаць усе прадстаўнікі грамадства. Даволі разгорнута аб гэтым сказана наступным чынам: «Следует каждому порядочному человеку, чтобы о нем знал, а будучи хорошо осведомлен, чтобы как сам себя и свою вспылчивость сдерживал и согласно праву писаному действовал и никого не обижал, так если бы кем-либо был обижен, чтобы знал, где защиту и лекарство в обиде своей должен искать. Ибо как один сенатор римский другого штрафовал, что прав отечества своего не знал, так каждый житель заслуживает порицания, который свободой похваляется, а прав уметь и понимать не хочет, которым правом всю свободу свою защищенную имеет».

Характэрна рэмарка адносна таго, што права ў Вялікім княстве Літоўскім ствараецца на сваёй мове. Ужо ў той час Леў Сапега палічыў неабходным гэта адзначыць: «А если некоторому народу стыдно права своего не знать, особенно нам, которые не чужим каким языком, но своим собственным права записанные имеем и в каждое время что нам необходимо к отражению всякой обиды можем знать». Гэта – надзвычай паказальна. Л. Сапега разумеў, што прававыя катэгорыі значна лепш даходлівыя да жыхароў на іх роднай мове. Дзяржаўны статус старабеларускай мовы ў Вялікім княстве Літоўскім тым больш павышаў гэтую яе функцыю. Таму і з дадзенага пункту гледжання ствараемому Статуту было наканавана доўгае жыццё.

Грамадска-палітычную і сацыяльную значнасць Статута Леў Сапега разумеў ва ўсім аб’ёме, таму «стоимости и расходов своих не жалел». І гэта таксама паказальна для яго пазіцыі. Як і тое, што ён занепакоена турбаваўся: хто ж будзе праводзіць Статут у жыццё, як будучы рэалізоўвацца яго ідэі свабоды і прававыя палажэнні, закладзеныя ў гэтым кодэксе законаў. Таму свой «Зварот да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага» яго аўтар заканчвае даволі знамянальнымі словамі: «Прошу соизволить ваши милости тот труд от меня благодарно принять, а имея свободы свои правом хорошо защищенные, то оберегать, чтобы вы в суды и трибуналы не только людей добрых и эти права наши хорошо знающих избирали, но боящихся господ Бога и добродетельных, которые бы не для корысти своей и во вред ближнего из-за жадности своей и для подарков

права искажалі, но простым порядком іды святую правду и справедливость соблюдали, а ту свободу, которой пользуемся, в целости нам сохранили».

Дзейнасць Льва Сапегі па стварэнню трэцяга Статута Вялікага княства Літоўскага, як і іншыя справы прадстаўніка знакамітага беларускага роду, ужо ў тых часы высока ацэньваліся сучаснікамі. Характэрны ў гэтых адносінах словы Андрэя Рымшы з яго «Панегірыка гербу Льва Сапегі»:

Они в небытие бесследно не уйдут,

Что ими начато – потомки доведут.

І мы, сённяшнія нашчадкі нашых далёкіх продкаў, належным чынам ацэньваем іх справы, у тым ліку дзейнасць Льва Сапегі, уважлівае яго ідэй свабоды і права ў Статуце Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Вядома, што некаторыя палажэнні Статута карэктавалі шэраг артыкулаў Люблінскай уніі ў бок захавання суверэнітэту ВКЛ. А гэта ў тых умовах было надзвычай важна.

Многія іншыя рысы тагачаснага беларускага грамадства былі замацаваны ў выніку прымянення трэцяга Статута ВКЛ – талерантнасць, міжканфесійныя, сацыяльныя адносіны і гэтак далей. Ва ўмовах знаходжання Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай, нарастання палітыкі паланізацыі гэта мела важнае значэнне для захавання беларускага этнасу і ўсяго беларускага народа.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
2. Саверчанка, І.В. Канцлер Вялікага княства: Леў Сапега / І.В. Саверчанка. – Мінск, 1992.
3. Лабынцев, Ю.А. Статут Великого княжества Литовского 1588 г. – памятник белорусской старопечатной литературы (к 400-летию выхода в свет) / Ю.А. Лабынцев // Советское славяноведение. – 1988. – № 5.
4. Третий литовский Статут 1588 г.: материалы республиканской научной конференции. – Вильнюс. 1989.

А.Ф. Самусік

СКЛАДВАННЕ ГУМАНІСТЫЧНАГА СВЕТАПОГЛЯДУ Ў АСЯРОДДЗІ ПРАВЯЧАЙ ЭЛІТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – ПАЧАТКУ XVII стст.

У XV–XVI стст. Еўропа ўяўляла сабою рэгіён, дзе на фоне бурлівых палітычных падзей і хуткай эвалюцыі гаспадаркі адбываліся істотныя змены ў сацыяльна-культурным развіцці. Секулярызацыя паўсядзённага жыцця, узмацненне ў ім свецкага пачатку паступова ахапілі большую частку еўрапейскіх краін. Вызначальную ролю ў гэтым працэсе адыграў новы гуманістычны светапогляд – ідэалагічная аснова эпохі Адраджэння.

Гуманізм у азначаны перыяд ператварыўся ў шырокі грамадскі рух. Паўсюдна ўзніклі гурткі гуманістаў, іх прыватныя навучальныя ўстановы. Прыхільнікаў новага светапогляду пачалі запрашаць ва універсітэты. Якраз яны сталі ўсё часцей займаць адказныя дзяржаўныя пасады. У рэшце рэшт, з’явілася новая «гуманістычная інтэлігенцыя», аб’яднаўшая прадстаўнікоў навукова-асветных і творчых колаў тагачаснага грамадства [3, с. 7].

Гуманістычная культура пры гэтым склалася ў межах феадальнага асяроддзя і таму была вымушана суіснаваць з кансерватыўна-рэлігійнай традыцыяй. Іх сінтэз найлепш праявіўся якраз у паступовай трансфармацыі светапогляду еўрапейскай арыстакратыі, якая лёгка ўспрыняла тых ідэй гуманістаў, што датычыліся атрымання асалоды ад зямнога жыцця (эпікурэйска-гедэністычны рух). Дзякуючы гэтаму новая свецкая культура выйшла за межы нешматлікіх гурткоў гуманістаў і дамоў буржуазіі. Двары манархаў і заможных арыстакратаў сталі новымі культурнымі цэнтрамі. Тут збіраліся вядомыя мастакі, архітэктары і паэты. У выніку гэтага хутка пашырылася мода на мецэнацкую дзейнасць, якая неўзабаве стала фінансавай асновай перабудовы асноў паўсядзённага жыцця.

Спачатку ўсё гэта праявілася ў так званых «малых адраджэннях», якія рушылі ўслед за знакамітым «Каралінгскім Адраджэннем», – вядомымі месцамі сканцэнтравання навуковага і мастакага жыцця былі двары заснавальніка Свяшчэзнай Рымскай імперыі Атона I (X ст.), караля Касціліі Альфонса X (XIII ст.), караля Шатландыі Якава I (XV ст.). У Чэхіі эпоха асветнага праўлення прыйшла на час Карла I (XIV ст.), у Польшчы – Уладзіслава II (Ягайлы). У Вялікім княстве Літоўскім (далей ВКЛ) шырока вядомы асяродак культуры склаўся пры двары Вітаўта. Менавіта тут, напрыклад, у 1408 г. адбылося найбольш ранняе ў Еўропе прадстаўленне клавірда [11, с. 6–7]. З цягам часу прыклад манархаў стаў пераймацца і іншымі феодаламі, абавязковай нормай жыцця для якіх стала навучанне ў еўрапейскіх універсітэтах, збіранне кніг і мастацкіх твораў, знаёмства з вядомымі літаратарамі, навукоўцамі і мастакамі, арганізацыя ва ўласных сядзібах музычна-тэатральных відовішчаў.

Беларускія землі ў гэтым плане не ўяўлялі выключэння, бо былі адкрытыя для знешняга культурнага ўздзеяння. У першую чаргу, гэта датычылася кантактаў з Заходняй Еўропай, чые дасягненні ў развіцці сацыяльна-эканамічных адносін і культуры разглядаліся айчынным грамадствам у якасці выдатнага прыклада для пераймання. Сярод прычын складвання падобнай тэндэнцыі можна вылучыць: падабенства дзяржаўнага ладу і сацыяльных адносін, якія ўсталяваліся; паступовы заняпад візантыйскай культурнай традыцыі; трывалыя гандлёвыя сувязі; зацікаўленасць Еўропы у пашырэнні свайго ўплыву на ВКЛ як верагоднага саюзніка ў барацьбе супраць Асманскай імперыі [4, с. 4–6]. Спецыфіку ж і асноўныя напрамкі міжнародных сувязяў Беларусі заўсёды вызначала яе важнае геапалітычнае палажэнне пасрэдніцы паміж Еўропай і Усходам.

Інтэнсіўнае пранікненне на беларускія землі еўрапейскай культуры пачалося ў XV ст. Шмат у чым гэта звязана з тым, што ўсё больш выхадцаў з ВКЛ сталі атрымліваць адукацыю за мяжой. Пры гэтым поруч з мяшчанамі адпраўлялася на Захад і тутэйшая арыстакратыя. Вядома, што ў Кракаўскім універсітэце вучыўся цэлы шэраг славетных прадстаўнікоў айчынай правячай эліты – князь Андрэй са Свіры (1476 г.), Ян Альшанскі (1488 г.), князь Павел з Гродзеншчыны (1504 г.), Міхаіл Сапега (1542 г.) [1, с. 13–15]. Менавіта з гэтай вышэйшай навучальнай установай звязаны і першыя звесткі аб асветнай мецэнацкай дзейнасці магнатаў з ВКЛ – у спісе фундатараў універсітэта значацца віленскі кашталян і жмудскі староста М. Кезгайла, віленскі ваявода Я. Гаштольд і інш. [6, с. 234].

Што ж датычыцца навучання за мяжой, то ў далейшым яно пачало атрымліваць усё новыя формы. Дзеці магнатаў сталі адпраўляцца ў еўрапейскія універсітэты з цэлай світай – у 1580-х гг. у Інгальштадскім універсітэце вучыўся князь А. Алелькавіч, якога суправаджала 15 шляхціцаў, якія знаходзіліся на поўным яго забеспячэнні [7, с. 26]. Звычайным стала і наведванне некалькіх універсітэтаў з вывучэннем у кожным з іх асобнага курсу навук. Князь Б. Саламярэцкі ў канцы XVI ст. разам з уласным настаўнікам славетным асветнікам М. Сматрыцкім наведваў Лейпцыгскі, Нюрнбергскі і Вігэнбергскі універсітэты, дзе пазнаёміўся з прафесарамі гэтых «чужаземных Акадэміі свабодных навук» [10, с. 27].

Відавочна, што разуменне неабходнасці атрымання належнай адукацыі пранікала ў арыстакратычнае асяроддзе паступова. Зафіксавана гэта і ў заканадаўчых дакументах. Так, калі ў першым Статуце ВКЛ выезд у Еўропу дазваляўся для «навучення вчінков рыцэрских», то ўжо ў трэцім Статуце ВКЛ давалася больш разгорнутае тлумачэнне: «для набытця наук, в писме цвиченья и учинков рыцэрских» [13, с. 112; 15, с. 120]. Змянялася і сутнасць адукацыі. Нямецкі дыпламат С. Герберштэйн ва ўласных нататках пісаў аб славетным М. Глінскім тое, што ён з дзяцінства: «усвоил себе все благородные привычки и рыцарские упражнения, а так же всё, относящееся к делам воинским, ристалищам, колотью, борьбе и прыжкам» [5, с. 171]. У лісце ж да М. К. Радзівіла Сіроткі ў Страсбург яго бацька канцлер ВКЛ М. Радзівіл Чорны наступным чынам акрэсліў пастаўленыя перад сынамі задачы: «З дапамогай Божай добрым аратарам і добрым пісарем лацінскім да хаты рыхтуйся прыехаць» [16, с. 84].

Зразумела, што толькі сферай асветы інтарэсы прадстаўнікоў правячай эліты ВКЛ у Еўропе не абмяжоўваліся. Звычайным для іх стала служба пры дварах тутэйшых манархаў. Ужо згаданы М. Глінскі пасля вучобы ў Германіі, Італіі і Іспаніі служыў у войску саксонскага герцага Альбрэхта, а таксама імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Максіміліяна I, дзе «пройдя все ступени воинской службы, стяжал себе славное имя». Ф. Еўлашоўскі ў сваіх славетных мемуарах адзначаў, што яго сын Яўхім звыш дзесяці год служыў у князёў Ганзага ў Мантуі [14, с. 53]. Далучэнне айчынных магнатаў да еўрапейскай арыстакратыі праявілася і ў

атрыманні імі з рук высакародных асоб тытулаў графаў (А. Гаштольд, 1529 г.) і князёў (М. Радзівіл Чорны, 1547 г.).

Асобныя праявы праеўрапейскай арыентацыі правячай эліты ВКЛ зліліся ў адзіны буйны напрамак пасля прыбыцця ў Беларусь знакамітай каралевы Боны (1518 г.). Справа тут нават не ў тым, што разам з ёй прыбыла шмат асветных італьянскіх дваран (той жа П. Сцыпіён дэль Кампа) і быў прывезены выдатны збор твораў антычных аўтараў і гуманістаў. Якраз яна заклала ў ВКЛ асновы гуманістычнага ідэала арыстакрата, выдатна сфармуляваныя ў той час графам Б. Касцільёне ў «Кнізе аб прыдворным» (Венецыя, 1528). Згодна змешчаным у ёй разважанням, узорны прадстаўнік прывіляванага саслоўя – гэта універсальна развітая духоўна і фізічна асоба, якая спалучае цэлы шэраг прывабных якасцей (шляхетнасць, дабрадзейнасць, вытанчанасць, адукаванасць) і сваім прыкладам становача ўздзейнічае на манарха. Надзвычай важнай была і агульная аўтарам «наватарская» думка аб тым, што грамадскую павагу і бессмяротную славу можна зарабіць не толькі ў бітве, але і на дзяржаўнай службе – праз сваю адданасць Радзіме, эрудыцыю і дабрачыннасць [2, с. 36–37].

Менавіта гэтым усім запатрабаваннем цалкам адпавядалі славетныя прадстаўнікі правячай эліты ў XVI – пачатку XVII ст., дзякуючы якім і сапраўды дадзены перыяд айчынай гісторыі можна лічыць «залатым векам». Першай найбольш адметнай асобай тут стаў, безумоўна, М. Радзівіл Чорны, актыўная грамадская пазіцыя якога была скіравана на ўмацаванне ВКЛ. У прыняцці кальвінізму ён бачыў не шлях да захопу царкоўнай уласнасці, а выдатную магчымасць вызваліць уласную Айчыну ад рэлігійнага ўціску з боку Польшчы і Расіі. Яго ж фундатарская дзейнасць з адкрыццём новых храмаў, школ, друкарняў была разлічана на шырокія масы насельніцтва, што таксама цалкам адпавядала гуманістычнаму ідэалу.

Якраз пашырэнне асветы стала адным з найбольш важных вынікаў складвання на беларускіх землях новай культурнай традыцыі. Мецэнацтва магнатаў і шляхты тут мела вызначальны характар. Пад іх пільнай апекай навучальныя ўстановы пераўтвараліся ў буйныя цэнтры культурнага жыцця ВКЛ. Пад патранажам Я. Кішкі была адкрыта Іўеўская арыянская акадэмія, Я. Радзівіла і яго жонкі Соф'і з роду князёў Алелькавічаў – Слуцкая кальвінісцкая гімназія. Сярод фундатараў Магілёўскай брацкай школы былі Е. Саламярэцкая і Я. Агінскі, Полацкай брацкай школы – браслаўскі земскі суддзя С. Мірскі [17, с. 370–372]. Далейшае пашырэнне асветы прывяло да ўзнікнення першых прыватных бібліятэк. Напрыклад, канцлер ВКЛ Л. Сапега валодаў буйнейшым айчынны кнігазборам XVI ст. У яго склад уваходзіла да 3 тысяч тамоў, сярод якіх дамінавалі творы свецкага характару (Вяргілій, Цыцэрон і інш.) [12, с. 64–65].

Праявай паступовага ўкаранення гуманістычнага светапогляду ў арыстакратычным асяроддзі стала ўзмацненне іх дзяржаўнай і грамадскай самасвядомасці. Выдатным сведчаннем гэтага з'яўляецца змаганне А.

Валовіча і Я. Хадкевіча за абарону правоў сваёй шматпакутнай Радзімы на Люблінскім сейме 1569 г. Пры гэтым прамова апошняга перад каралём, сенатарамі і пасламі 27 чэрвеня адносіцца да лепшых узораў тагачаснага аратарскага майстэрства з глыбінным філасофска-патрыятычным сэнсам і непаўторнымі эмацыянальна-вобразнымі адступленнямі [8, с. 467–471]. Відавочна, што рашучая пазіцыя асобных дэлегатаў не была ў стане дапамагчы ВКЛ захаваць сваю незалежнасць, але менавіта высокі ўзровень адукацыі тутэйшай правячай эліты ў далейшым дазволіў нівеляваць «дасягненні» палякаў пры заключэнні Люблінскай уніі. Нездарма ж менавіта выхаванец Лейпцыгскага ўніверсітэта славуці Л. Сапега, вядомы ўласнай выдатнай падрыхтоўкай у галіне права, красамоўствам і шчырым патрыятызмам здолеў не толькі арганізаваць працу па стварэнню Статута ВКЛ 1588 г., але і дамагчыся яго зацвярджэння Жыгімонтам III Вазай.

Актыўная грамадская пазіцыя асобных прадстаўнікоў беларускай шляхты знайшла свой водгук і ў тагачасных літаратурных творах. А. Волан у сваіх трактатах абараняў правы простых грамадзян і выступаў за абмежаванне дзяржаўнага ўмяшання ў іх паўсядзённае жыццё. Ф. Кміта-Чарнобыльскі ў «Водпісах» рэзка крытыкаваў айчынную правячую эліту за бяздзейнасць і недастатковы патрыятызм. В. Цяпінскі адным з першых у ВКЛ акцэнтаваў увагу на неабходнасці абароны і развіцця народнай мовы і асветы як важнейшых фактараў умацавання самасвядомасці, этнічнай ідэнтычнасці тутэйшага грамадства [9, с. 90].

Нягледзячы на ўсё гэта, у цэлым перайманне асобных рэнесансавых традыцый феадальным асяроддзем аказалася ў пэўнай ступені часовай і нават фармальнай з'явай, што не дазволіла гуманістычнаму светапогляду трываць ўсталявацца ў Беларусі. Элітарная арыстакратычная культура ўсё больш пачала адасабляцца ад народнага асяроддзя. Контррэфармацыя і звязанае з ёй прыбыццё ў ВКЛ езуітаў спрыялі пашырэнню рэлігійнай нецярпімасці. Аграрная ж рэформа XVI ст. праз масавае запрыгоньванне сялянства прывяла да значнага ўзрастання прыбыткаў магнатаў і шляхты, якія цяпер сталі ўжо разглядаць услякія прагрэсіўныя ідэі як рэальную пагрозу свайму дабрабыту.

Зразумела, што ўсё гэта не азначала вяртання да ранейшага ўкладу. Мясцовае прывілеяванае саслоўе трывала ўвайшло ў склад еўрапейскай арыстакратыі. Калі дакладней – у склад яго кансерватыўнага крыла. Нездарма ж, менавіта ў азначаны час у Рэчы Паспалітай пашырылася канцэпцыя сармацкага паходжання шляхты. Яна не толькі істотна замарудзіла працэс кансалідацыі беларускай народнасці і складвання нацыянальнай культуры, але і ў значнай ступені супярэчыла гуманістычнаму светаўспрыманню. Толькі эпоха Асветніцтва здолела прынесці ў Беларусь прагрэсіўныя змены. Але пры гэтым трэба ўсё ж прызнаць, што і яны наўрад ці былі б магчымы, калі б у XVI – пачатку XVII ст. ідэі гуманізму не знішчылі ў рэгіёне ранейшую сацыяльна-канфесійную

замкнёнасць і не зрабілі яго арганічнай часткай еўрапейскай культурнай прасторы.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Александрович, С. Книгі і людзі / С. Александрович. – Мінск, 1976.
2. Баткин, Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления / Л. М. Баткин. – М., 1978.
3. Брагина, Л. М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV–XV вв. / Л. М. Брагина. – М., 1977.
4. Галенчанка, Г. Я. Еўрапейскія сувязі Беларусі ў этна-канфесійным і духоўным кантэксце (XIII – сярэдзіна XVII ст.) / Г. Я. Галенчанка. – Мінск, 1998.
5. Герберштейн, С. Записки о Московитских делах / С. Герберштейн. – СПб., 1908.
6. Голенченко, Г. Я. Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете XV–XVI вв. / Г. Я. Голенченко // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976. – С. 228–240.
7. Грышкевіч, А. Рэгіянальная культура Случчыны ў XVI–XVIII стст. / А. Грышкевіч // Беларусіка=Albaruthenica. – Кн. 3. – Мінск, 1994. – С. 23–31.
8. Дневник Люблинского сейма 1569 года. – СПб., 1869.
9. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. – Минск, 1961.
10. Короткий, В. Творческий путь Мелетия Смотрицкого / В. Короткий. – Минск, 1987.
11. Музыка Беларусі эпох сярэднявечча і Рэнесанса. – Т. 1. – Мінск, 2005.
12. Нікалаеў, М. Аблічча сярэднявечкай бібліятэкі. Кнігазборы Сапегаў / М. Нікалаеў // Мастацтва Беларусі. – 1985. – № 7. – С. 64–65.
13. Первый Литовский статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках. – Т. 2. Ч. 1. – Вильнюс, 1991.
14. Помнікі мемуарнай літаратуры XVII ст. – Мінск, 1983.
15. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
16. Федорук, А. Т. Старинные усадьбы Берестейщины / А. Т. Федорук. – Минск, 2004.
17. Харлампович, К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / К. Харлампович. – Казань, 1898.

М. П. Стасевіч, В. М. Ламека

ЛЕЎ САПЕГА – «НЕВЯДОМЫ» ГУМАНІСТ ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ

За апошнія два дзесяцігоддзі на хвалі пошуку вытокаў беларускай дзяржаўнасці ўзмацнілася цікавасць да гістарычных асоб, дзейнасць якіх была цесна звязана з Беларуссю. Асоб, як дагэтуль малавядомых, так і вядомых, але дзейнасць якіх доўгі перыяд (з-за пэўных прычын) замоўчвалася. Да ліку апошніх, безумоўна, адносіцца і Леў Сапега.

Нягледзячы на прызнанне заслуг Льва Сапегі ў станаўленні беларускай дзяржаўнасці, тым не менш, дагэтуль адносна яго даюцца такія характарыстыкі (нават у сучасных энцыклапедычных выданнях), якія, на наш погляд, не да канца раскрываюць адметнасць гэтай знакамітай асобы. Прызнаюцца яго заслугі, як дзяржаўнага дзеяча, мецэната, юрыста, палітыка і г. д., але чамусьці мала дзе ўказваецца прызнанне яго гуманістычных якасцей. Гэта здзіўляе, бо эпоха, у якую ён жыў, якраз-такі

вылучаецца значнай колькасцю асоб, якіх прынята акрэсліваць словам «гуманіст».

Калі зазірнуць у «Энцыклапедыю гісторыі Беларусі», то да гуманістаў адносяць, напрыклад, С. Буднага, М. Гусоўскага, Ф. Скарыну. Л. Сапега ж вызначаецца як «беларускі дзяржаўны дзеяч ВКЛ» [7, с. 222]. Можа дзяржаўны дзеяч увогле, па вызначэнню, не можа быць гуманістам? Але ж вядомы англійскі гуманіст эпохі Адраджэння Т. Мор таксама быў, як вядома, дзяржаўным дзеячам, і нават, як і Л. Сапега, – канцлерам.

Чаму ж адных лічаць гуманістамі, а іншыя не падпадаюць пад такое вызначэнне? Для таго, каб разабрацца ў гэтым пытанні, патрэбна, мабыць, спыніцца на самім тэрміне «гуманізм». У вядомай «Энцыклапедыі Кірыла і Мяфодзія» даецца наступная фармулёўка: «Гуманізм (от лат. humanus — человеческий, человеческий), признание ценности человека как личности, его права на свободное развитие и проявление своих способностей, утверждение блага человека как критерия оценки общественных отношений. В более узком смысле — светское вольномыслие эпохи Возрождения, противостоявшее схоластике и духовному господству церкви...». «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» дае амаль такое ж акрэсленне і адзначае, што паняцце «гуманізм» у сучасных навуках «глумачыцца неадназначна» [6, с. 173].

Так і ёсць! Сведчаннем гэтага з'яўляецца «абойдзены» Л. Сапега і незразумелы сучасны «выбарчы падыход» у адносінах да тых, каго лічыць гуманістамі, а хто не падыходзіць пад гэтае вызначэнне.

Магчыма бурлівая ваенная дзейнасць Л. Сапегі не дазваляе прымяніць да яго эпітэт «гуманіст»? Але ж вядомы Леанарда да Вінчы, служачы правацелю Мілана Лодовіку Мора, праславіўся, паміж іншага, як ваенны інжынер, канструктар розных машын для забойстваў. Тым не менш, гэты факт не дае магчымасці нават нашым суайчыннікам адмаўляць гуманістычную накіраванасць дзейнасці «вялікага» Леанарда!

Ваенныя дзеянні, зразумела, далёкія ад гуманізму. Тым не менш, факт застаецца фактам: Леанарда да Вінчы – гуманіст, а Л. Сапега – не!

Магчыма, даследчыкаў асобы Л. Сапегі пужае яго супярэчлівая дзейнасць ва ўладзе, дзе, асабліва ў тыя часы, нават «гуманісту» было лёгка «запэцкаць рукі». Прынятая ў гэтай сферы «палітыка падвойных стандартаў» часам прыводзіла да ўчынкаў, да якіх цяжка прымяніць слова «гуманны». Той жа прыклад з уніяцкім епіскапам Іасафатам Кунцэвічам (пазней – святым грэка-каталіцкай царквы), забітым у лістападзе 1623 г. віцязблянамі, незадаволенымі яго палітыкай у адносінах да праваслаўя. Л. Сапега бачыў залішняю «радыкальнасць» І. Кунцэвіча і за год да гэтай трагедыі ў лісце да яго наракаў: «Мне ніколі не прыходзіла думка, што Вы адважыцеся прыводзіць да яе (уніі – *М. Стасевіч, В. Ламека*) такімі гвалтоўнымі сродкамі...» [5, с. 155]. Тым не менш, разуменне сітуацыі не дазволіла Л. Сапегу, як старшыні камісіі, прызначанай каралём Жыгімонтам III для расследавання факта забойства, змягчыць прысуд. Звыш 100 чалавек у Віцебску, Полацку і Оршы былі асуджаны ім на смерць. І хоць пакаралі толькі 20, гэты факт усё роўна не дазваляе гаварыць аб справядлівым судзе,

да якога імкнуўся Л. Сапега, і, нават наадварот, паказвае адыход ад закладзенага ў Статуце 1588 г. прынцыпу справядлівасці [1, с. 15]: «Мы... шлюбуем одинакую справядлівасць чинить усим» [4, с. 136].

Але гэта выглядае так з сучаснага пункту гледжання. На той момант нельга было патрабаваць ад дзяржаўнай асобы «лішняга гуманізму» і імкнення да аб'ектыўнасці. З чалавечалюбствам былі ў гэтыя часы праблемы не толькі ў Льва Сапегі. Ды што там гаварыць, калі нават прызнаны чалавечалюбца І.Хрыстос прапаноўваў ворагаў сваіх збіваць пры ім [Лук. 19, 27] і адкрыта гаварыў: «Не мір прыйшоў я прынесці, але меч» [Мат. 10, 34].

Калі нельга пра Л.Сапегу гаварыць, што ён гуманіст у шырокім сэнсе слова, чаму нельга прызнаць яго гуманістам у больш вузкім? Калі С. Будны, М. Гусоўскі і Ф. Скарына пісалі пра ідэалізаваныя адносіны паміж людзьмі, то Л. Сапега быў рэалістам і свае ідэалы стараўся ўвасабляць у законах. Статут ВКЛ 1588 г. – сведчанне таму. Ён быў напісаны чалавекам, які добра арыентаваўся ў асноўных ідэях Рэнесансу, які ў свецкай дзейнасці імкнуўся адысці ад царкоўных забабонаў [5, с. 135–136]. Гэта быў чалавек, які ўзняўся над сваёй эпохай у імкненні рэалізаваць правы чалавека праз заканадаўства, праз Статут 1588 г., які вядомымі сучаснымі навукоўцамі прызнаецца «выдаючымся правым документом всего европейского континента» [3, с. 185].

Зразумела, не ўсё было дасканала і ў Статуце, меліся і перагіны, як тыя ж смяротныя прысуды, але...

Як вядома, Рэспубліка Беларусь з'яўляецца адной з нешматлікіх еўрапейскіх дзяржаў, дзе існуе смяротнае пакаранне. Аднак гэта не перашкаджае СМІ гаварыць, што ў Беларусі – «гуманнае заканадаўства».

Так чаму ж Леў Сапега не гуманіст?!

Ці зноў дзейнічае правіла «палітыкі падвойных стандартаў»: «Што дазволена Юпітэру, не дазволена быку»? Чаму нельга прама сказаць: «Леў Сапега – беларускі гуманіст эпохі Адраджэння», а не сціпла ўказваць, што ён – «носьбіт гуманістычных ідэй Рэнесансу» [1, с. 16]? Чаму прызнаюцца яго іншыя вартасці, а гуманістычная не заўважаецца? Няўжо спадчына Сапегі-гуманіста меншая, чым, напрыклад, спадчына Гусоўскага-гуманіста?

Пытанні ёсць, а адказ на іх дасць час, бо стэрэатыпы, як вядома, бывае вельмі цяжка пераламіць.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Бяспалы, Ю. Прынцып справядлівасці ў Статутах Вялікага княства Літоўскага / Ю. Бяспалы // Беларускі гістарычны часопіс. – 2003. – № 9.
2. Новый Завет.
3. Права человека: учебное пособие / А.Д. Гусев, Я.С. Яскевич, Ю.Ю. Гафарова и др. – Минск, 2002.
4. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
5. Тарасаў, К. Памяць пра легенды: постаці беларускай мінуўшчыны / К. Тарасаў. – Мінск, 1993.
6. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Т. 3. – Мінск, 1996.
7. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Т. 6. – Мінск, 2001.

ІДЭЯ СВАБОДЫ Ў САЦЫЯЛЬНАЙ ФІЛАСОФІІ ЛЬВА САПЕГІ

Вялікія ідэі, як і людзі, маюць свае біяграфіі, сваіх продкаў, свае генеалагічныя дрэвы, праросшыя каранямі ў сіваю даўніну. Вялікія ідэі – гэта заўсёды вынік усёй папярэдняй культуры і агромністай духоўнай працы яе творцаў.

Адной з такіх вялікіх ідэй з’яўляецца ідэя свабоды ўвогуле і палітычнай свабоды, у прыватнасці. Высокае і салодкае гэтае слова «свабода». Настолькі салодкае, што ў еўрапейскай культуры, пачынаючы са старажытных грэкаў, не было ніводнага значнага мысліцеля, які б не аддаў яму даніну, які б яго не ўславіў.

Разуменне свабоды як родавай прыкметы чалавека і адпаведна яго неад’емнага права ўпершыню даў еўрапейскі лібералізм у вядомай формуле Джона Лока «жыццё, свабода, уласнасць». Менавіта гэтай формулай кіраваўся Томас Джэферсан, рыхтуючы праект Дэкларацыі незалежнасці, якая абвясціла прынцып: «Усе людзі створаны роўнымі, усе яны адораны сваім стваральнікам некаторымі неад’емнымі правамі, да ліку якіх адносяцца права на жыццё, свабоду і імкненне да шчасця» [1, с. 134]. Як бачым, Т. Джэферсан часткова змяніў формулу Д. Лока: замест слова «ўласнасць» з’явілася фраза «імкненне да шчасця». Гэта змена, як вынікае з апошняга пісьма Т. Джэферсана, была зроблена ім свядома, каб падкрэсліць рэвалюцыйна-дэмакратычны характар Дэкларацыі незалежнасці.

Такім чынам, ліберальнае разуменне свабоды ў завершаным выглядзе склалася ў еўрапейскай сацыяльнай філасофіі ў канцы XVIII ст. Значны ўнёсак у фарміраванне такога разумення зрабілі беларускія мысліцелі XVI ст. і перадусім Леў Сапега.

Сёння ўжо паўсюдна прызнана, што Статуты ВКЛ – гэта своеасаблівы феномен у феадальным праве Еўропы і што XVI ст. у гісторыі ВКЛ – век росквіту прававой і сацыяльнай думкі.

Пісьмовая фіксацыя правоў ды прывілеяў феадалаў – заканамерная з’ява, характэрная амаль для ўсіх дзяржаў. Найбольш старажытным пісьмовым феадальным кодэксам з’яўляецца «Салічнае права» (*Lex Salica*), які з’явілася яшчэ ў V–VI стст. У 802–803 гг. быў складзены (запісаны) больш дасканалы судзебнік – «Люстэрка Саксаў», або «Саксонскае права» (*Lex Saxonum*). У XI ст. з’явілася «Руская праўда», у XIV ст. – польскія статуты: Петркаўскі (1346) і Вісліцкі (1347), судзебнік сербскага караля Душана (1349), у XV ст. – вялікага маскоўскага князя Івана III (1497). Аднак ніводзін з гэтых помнікаў нельга прыраўняць нават да першага Статута ВКЛ не толькі па аб’ёму, але і па зместу. Вядомы літоўскі даследчык Статутаў ВКЛ Станіслаў Лазутка бачыць прычыну гэтага ў тым, што ўжо для першага Статут «характэрны дух Рэнэсансу» [2, с. 100].

Аналізуючы эпоху стварэння Статутаў ВКЛ, С. Лазутка вылучае пяць гістарычных прычын, якія абумовілі іх высокі тэарэтычны і дэмакратычны ўзровень. Па-першае, феадалы ВКЛ мелі такія свабоды («вольности»), якіх не было ў іншых краінах Еўропы, акрамя Польшчы. Па-другое, у Петркаўскім і Вісліцкім статутах польскія феадалы зафіксавалі свае свабоды і правы амаль на 200 гадоў раней, калі еўрапейская прававая культура знаходзілася на значна ніжэйшым узроўні, а светанак Рэнэсансу толькі што заняўся.

Па-трэцяе, у XVI ст. склаўся парытэт паміж дзвюма асноўнымі этнаканфесійнымі групамі феадалаў ВКЛ – літоўцамі-католікамі ды праваслаўнымі беларусамі, украінцамі, рускімі. Паводле дадзеных А.П. Грыцкевіча аб складзе паноў-рады ВКЛ у канцы XV ст.–1569 г. [3, с. 23], у першай палове XVI ст. колькасць беларускіх і ўкраінскіх феадалаў у Радзе амаль зраўнялася з колькасцю літоўскіх, а ў сярэдзіне стагоддзя дасягнула двух трэцей. Апошняе вызначала этнічную і рэлігійную талерантнасць у дзяржаве і свецкі дэмакратычны характар Статутаў.

Па-чацвёртае, палітычная і прававая думка дасягнула ў ВКЛ высокага ўзроўню. Ф. Скарына асноўнае прызначэнне права бачыў у тым, што яно садзейнічае «паспалітаму дабру». Усходнеславянскі першадрукар надаваў вялікае значэнне справядлівасці судовай сістэмы. Паводле Ф. Скарыны, судзі абавязаны судзіць людзей не «яко цари или властиители вишнии, силу имеющеи над нами, но яко ровнии и товарищии, раду им даючи и справедливость межи ними чинечи». «Судьи и справце, – патрабаваў Ф. Скарына, – да судят людей судом справедливим, и да не уклонятя ни на жадную страну, а да не зрятъ на лица, и не принимать даров, понеже дарове ослепляют от мудрых людей и заменяють слова справедливых» [4, с. 37]. Характэрна, што гэтая думка з’яўляецца дамінуючай у эпіграфе да Статута ВКЛ 1588 г.

Палітычным ідэалам Ф. Скарыны была асвечаная, гуманная і моцная манархічная ўлада. Уладар абавязаны кіраваць краінай у строгай адпаведнасці з законам, назіраць за справядлівым выкананнем судаводства. Разам з гэтым ён павінен быць рашучым, каб у выпадку неабходнасці абараніць свой народ.

Важна адзначыць, што сярод беларусаў было шмат такіх людзей з еўрапейскай адукацыяй і мысленнем. Многія прадстаўнікі беларускіх магнацкіх родаў вучыліся ў еўрапейскіх універсітэтах, мелі свае бібліятэкі, былі добра адукаванымі ў прававым і палітычным сэнсе людзьмі.

І, урэшце, пятае: высокага ўзроўню ў палітычнай культуры ВКЛ дасягнула старабеларуская мова – мова Статута 1588 г.

Няма сумневу ў тым, што гэтыя гістарычныя фактары паўплывалі на фармаванне канцэпцыі свабоды Льва Сапегі. Ён разумее свабоду як найвялікшую каштоўнасць чалавека і грамадства. Сведчаннем гэтага з’яўляецца «Зварот да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага Льва

Сапегі» – магчыма, самы выдатны панегірык свабодзе ў сацыяльнай філасофіі Еўропы XVI ст.

У «Звароце» Л.Сапега гаворыць аб свабодзе грамадства і дзяржавы ад знешняга непрыяцеля – па сутнасці, аб дзяржаўным суверэнітэце. «Усматрывалі то всех веков люди мудрые, что в каждой речи посполитой порядочному человеку нет ничего дороже свободы. А неволя так должна быть отвратительна, что не только сокровищами, но и смертью её от себя отгонять обязан. А поэтому порядочные люди не только имущества, но и жизнью своих против каждого неприятеля выносить не жалеют, чтобы под их жестокою волю не попасть. А будучи лишенными свободы своей, согласно воли и мыслям их, как невольники не хотели жить» [5, с. 350].

Хутчэй за ўсё акцэнт на свабодзе як суверэннасці грамадства і дзяржавы быў звязаны з той пагрозай, якая навісла над ВКЛ пасля Люблінскай уніі. Вядома, што створанай на сойме 1569 г. адмысловай камісіі даручылі прывесці заканадаўства ВКЛ, Статут 1566 г. у адпаведнасць з актам уніі, правам Кароны і новым статусам Княства як часткі Рэчы Паспалітай. Выдаючы новы Статут, як сцвярджаў Мікола Шкялёнак, «Леў Сапега зламаў пастановы Сойму ў двух найгалоўнейшых кірунках: фармальным і матэрыяльным» [6, с. 263].

Фармальны злом выявіўся ў тым, што Статут 1588 г. быў уведзены ў дзеянне не рашэннем сойму Рэчы Паспалітай, але на падставе зацвярджэння караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Вазы, гэта значыць, такім парадкам, які існаваў у ВКЛ да Люблінскай уніі. «Матэрыяльнае зламаны пастаноў Люблінскага Сойму, – пісаў М.Шкялёнак, – выявілася ў тым, што трэці Статут не толькі не зліў правы Вялікага Княства з польскім, як гэтага дамагаліся палякі ў Любліне, але нават захаваў усе тыя артыкулы, якія выклікалі вялікае абурэнне ў кароннай шляхты» [6, с. 264]. Размова ідзе пра артыкул, што абавязваў гаспадара супольнай дзяржавы захоўваць ВКЛ у яго межах, забараняў раздаваць пасады і нерухомую маёмасць іншаземцам, да ліку якіх Статут адносіў і шляхту Кароны.

Свабода грамадзяніна, на думку Льва Сапегі, магчыма тады, калі ён «славай добропорядочный, так жизнью и имуществом» [5, с. 350].

Такім чынам, нават кароткі аналіз ідэі свабоды ў сацыяльнай філасофіі Льва Сапегі дазваляе гаварыць, што ён на стагоддзі апырэдзіў еўрапейскую думку. І, што яшчэ больш важна, юрыдычна рэалізаваў сваё разуменне свабоды ў Статуце ВКЛ 1588 г.

Далейшае развіццё ідэя свабоды атрымала ў эпісталайнай спадчыне Льва Сапегі. Маецца на ўвазе ягонае ліставанне з Крыштафам Радзівілам, а таксама знакаміты ліст да полацкага уніяцкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча. Вядома, што Леў Сапега быў прыхільнікам Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 г. і шмат зрабіў дзеля далучэння праваслаўных да уніяцкай царквы. Аднак ён рэзка асудзіў прымус, які ўжыў Я.Кунцэвіч пры распаўсюджванні уніі ў сваёй епархіі. Леў Сапега лічыў, што чалавек мае

права на свабодны выбар веравызнання. У гэтым жа лісце ён гаворыў і аб праве чалавека на палітычны выбар. Такім чынам, формула свабоды ў сацыяльнай філасофіі Льва Сапегі канчаткова набывае наступны выгляд: свабода – гэта «годнасць, жыццё, уласнасць, права канфесійнага і палітычнага выбару».

Спіс крыніц і літаратуры

1. История США. – Т. 1. – М., 1983.
2. Лазутка, С. Літоўскія Статуты (1529, 1566, 1588). Іх стваральнікі і эпоха / С.Лазутка // Край – KRAJ. – Мінск, 2001.
3. Грыцкевіч, А.П. Палітычнае становішча Беларусі ў эпоху Скарыны / А.П. Грыцкевіч // Спадчына Скарыны: зборнік матэрыялаў. – Мінск, 1989.
4. Подокшин, С.А. Проблема человека и общества в философско-этическом учении Ф.Скорины / С.А. Подокшин // Франциск Скорина – белорусский гуманист, просветитель, первопечатник. – Минск, 1989.
5. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
6. Шкялёнак, М. Беларусь і суседзі. Гістарычныя нарысы / М. Шкялёнак. – Беласток, 2003.

М.І. Красноў

ІДЭЙНЫЯ КАШТОЎНАСЦІ Ў ГРАМАДСКАЙ СВДОМАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ШЛЯХТЫ XVII ст.

Адной з яркіх старонак жыцця Л. Сапегі быў перыяд, калі ён узначальваў камісію, што рыхтавала трэці Статут ВКЛ. Падканцлер княства асабіста адрэдагаваў артыкулы новага кодэкса законаў краіны і падрыхтаваў яго да друку. Статут замацаваў феадальны грамадскі лад і прывілеі пануючага саслоўя, стварыўшы, па сутнасці, падмурак для ідэалогіі «шляхецкага народа».

Шляхецкая ідэалогія як своеасаблівае сістэма ідэй, вераванняў і ўяўленняў прадстаўлена, на погляд аўтара, дзвюма падсістэмамі ідэалагічных каштоўнасцей:

Тыя, што былі ўласцівы для свядомасці ўсяго еўрапейскага дваранства XVI–XVIII стст. – «шляхецтва» і звязаныя з ім «годнасць» і «рыцарства». У кожнай краіне яны атрымлівалі спецыфічнае нападненне, якое залежала ад канкрэтных гістарычных умоў.

Ідэйныя каштоўнасці, якія мелі мясцовае паходжанне і былі ўласцівы толькі шляхце ВКЛ і Рэчы Паспалітай – «змянства» і звязаныя з ім «роўнасць», «вольнасць» і «традыцыяналізм».

ШЛЯХЕЦТВА. Для ўсведамлення людзей XVII ст. было характэрна разуменне існуючага грамадства як іерархічна ўпарадкаванай пабудовы, у якой кожнае саслоўе мела ўласнае месца і функцыі. Такое ўяўленне было чымсьці натуральным і справядлівым нават у вачах прыгонных. Гэтае разуменне адмысловага грамадскага прызначэння

чалавека ў залежнасці ад паходжання і маральных якасцей стварала найбольш важную ідэйную каштоўнасць – «шляхецтва». Лічылася, што сапраўдны шляхціц ад нараджэння атрымлівае ў спадчыну ад высакародных продкаў іх лепшыя якасці і валодае нават асобай фізічнай дасканаласцю: «Вока яго здольна далёкія небасхілы ахопліваць, вусны незвычайныя прамовы казаць, меў рукі і ногі не для поўзання па зямлі і выканання штодзённых працы, але для кіравання лёсамі свету», – так лічылі сучаснікі [10, с. 6–7].

Уяўленне пра «шляхецтва» як нешта надзвычайнае замацоўвалася выключным становішчам прывілеяванага саслоўя ВКЛ у дзяржаўна-палітычным і эканамічным жыцці. Інакш у той час і не магло быць. Л. Сапега і астатнія сябры статутавай камісіі перш за ўсё абаранялі сваё саслоўнае права. Статут 1588 г. гарантаваў носьбіту «шляхецтва» недагледлівасць маёмасці, вольнасці і прывілеяў, якіх ён не мог быць пазбаўлены. Таксама забараняўся арышт шляхціца да суда.

ГОДНАСЦЬ. Уяўленне пра шляхецкую годнасць было вельмі своеасаблівай з’явай, паколькі яна таксама прысутнічала ў прадстаўнікоў іншых слаёў – купцоў, майстроў, гарадскога патрыцыяту, нарэшце, сялян. Аднак толькі ў шляхты яна прадстаўляла пэўную сістэму этычных абавязкаў, якія паходзілі з факта яе грамадскай становішча. Саслоўны падзел меў дваіное абгрунтаванне – маральнае і функцыянальнае. Для дваранства ўсіх еўрапейскіх краін былі абавязковымі мужнасць (неабходная рыса вайсковай функцыі саслоўя), абмежаванае кола заняткаў, праўдзівасць, велікадушнасць, маральнасць, павага да жанчыны і г.д. Сюды можна дадаць якасці, што лічыліся прыналежнымі выключна шляхце. «Галоўнымі звычаямі тых часоў былі пабожнасць, гаспадаранне на зямлі, гасціннасць», – адзначаў у сваіх успамінах Ю.У. Нямцэвіч [9, с. 22]. Шляхціц С.Я. Слізень пакінуў у дамовай рукапіснай кнізе наступны запіс: «Трох рэчаў павінен прытрымлівацца кожны. Першае, паважаць і славіць заўсёды малітвамі Пана Бога. Другое, паважаць і кахаць караля. Трэцяе, берагчы і шанаваць Рэч Паспалітую» [6, арк. 269].

РЫЦАРСТВА. Функцыянальнае абгрунтаванне саслоўнага падзелу грамадства выяўлялася ў параўнанні дзяржавы з цэлам чалавека. Галава – гэта кароль, рукі – шляхта, а ногі – халопы, якія нясуць ўсё цела [11, с. 195]. Падобныя тлумачэнні былі зручным аргументам як для адхілення шляхты ад «невысокародных заняткаў» (рамяство, гандлёва-фінансавыя аперацыі), так і для недапушчэння простых людзей да кіравання дзяржавай. Ва ўсіх краінах сярэднявечнай Еўропы дваранства выконвала пэўныя сацыяльныя функцыі, што давала маральнае і юрыдычнае права карыстацца на гэтай падставе шэрагам прывілеяў. Самай важнай была вайсковая функцыя. Еўрапейскія дваранскія роды так ці інакш выводзілі сваё паходжанне ад слаўных ваяроў, і гэта паходжанне нібы абумоўлівала годныя дзеянні іх нашчадкаў [3, с. 262]. Для беларускай шляхты таксама былі ўласцівы ўяўленні пра рыцарскі стыль жыцця як важную шляхецкую каштоўнасць.

Але звязана яна была пераважна з вайсковай службай. Лічылася, што шляхціц ёсць народжаны для «броні» [8, с. 165]. Таму абавязак несці вайсковую службу быў адмыслова замацаваны трэцім Статутам ВКЛ.

ЗЯМЯНСТВА. Шляхецкі жыццёвы ідэал – гэта землеўладальнік, які стала жыве ў сваім фальварку і займаецца ўласнай гаспадаркай. У гэтай вясковай гармоніі ўсё было проста і надзейна. Спрадвечны парадак, пабудаваны на натуральнай змене пор года, і звязаны з ім цыкл аграрных прац дазвалялі не клапаціцца пра наступны дзень, жыць у дабрабыце і ні ад каго не залежаць. Менавіта гэтая прастата жыцця цешыла мемуарыстаў. Паляванне, добрая кампанія, вясёлыя забавы складалі іх жыццё. Вось, напрыклад, звычайныя запісы ў дзённіку мінскага ваяводы К. Завішы: «Цэлую ноч аж да сонца гулялі, пілі, танцавалі, шалелі. На заўтра мала спалі, гулялі зноў да пазна... Дзіўна гулялі, жартавалі, без меры пілі, танцавалі да ўпаду і болі ў нагах... З каралём на пакоях упіліся да сытасці» [12, с. 64, 65, 69]. Тое ж самае сустракаем у князя М.К. Радзівіла «Рыбанькі». Толькі паляванне ў ягоным дзённіку займае менш месца, а сямейныя справы і банкеты – больш: «Дзень цэлы прайшоў у гульнях, танцах і розных забавах... Бавіўся дамовымі інтарэсамі... Банкет і бал давалі аж да дня...» [5, ф. 694, воп. 1, спр. 159, арк. 57, 112 адв., 179 адв.]. Віцебскі ваявода Я.А. Храпавіцкі, калі не ў раз’ездах, сядзіць дома, вядзе вялікую перапіску, піша дзённік, займаецца гаспадаркай. Каб прагуляцца – палюе на трусаў. Для гэтых людзей характэрна схільнасць да хатняга жыцця. Праца і адпачынак тут ураўноўвалі адно другое. Шляхціц, які эксплуатаваў прыгонных, не працаваў у поце чала. Пры жаданні ён заўсёды мог пакінуць гаспадарку, каб з’ездзіць у госці ці прыняць іх самому. «Па раньняму сняданню і малітве, – успамінаў Нямцэвіч, – шляхціц-гаспадар выходзіў у поле, каб паназіраць за сельскай працай, абед заўсёды апоўдзень, калі хто-небудзь прыязджае – сардэчна прымаў яго. Пасля абеду гулялі ў «марыша», затым размовы, а сёмай гадзіне – вячэра, а дзевятай гадзіне клаліся спаць» [9, с. 22]. Такое жыццё, забяспечанае грамадскімі і палітычнымі правамі, давала шляхціцу ілюзію неабмежаванай свабоды распараджацца самім сабой і сваім часам. Побач з дастаткам прадуктаў харчавання, вольнасць часу ў асенне-зімовы перыяд заклаў традыцыйно хлебасольнай гасціннасці, працяглых банкетаў.

РОЎНАСЦЬ. Роўнасць стаяла на адным з першых месцаў сярод шляхецкіх ідэйных каштоўнасцей. Псіхалагічная ўстаноўка на быццё ў спакоі, імкненне да асабістай незалежнасці патрабавалі ўстрымання ад актыўнасці ў сферы грамадскага жыцця. Польскі гісторык Я. Тазбір адзначаў: «Пры феадальным парадку сатырыкі, маралісты і прапаведнікі заўсёды клеймавалі плебеяў, якія жадалі пераадолець саслоўныя і грамадскія межы. Характэрна, аднак, што шляхціц, які дамагаўся «магнацкага звання», выклікаў на сябе рэзкую вымову» [7, с. 160]. Магнаты таксама не былі выключэннем. Пра гэта сведчыць, напрыклад, факт

абвінавчання Сапегаў менавіта ў жаданні ўзвысіцца «над роўнай сабе браціяй» [2, с. 129].

Кожны шляхціц быў вольны ўдзельнічаць у соймаку (хоць багатая фальварковая шляхта, якая змагалася з уплывам магнатаў, дамаглася ў канцы XVII ст. пастановы аб выключэнні безземельнай шляхты з ліку ўдзельнікаў соймакаў, але пастанова фактычна не выконвалася), выбіраць на соймаку паслоў, уключаць у інструкцыю на сойм свае патрабаванні. Сапраўдную праяву шляхецкай вольнасці і роўнасці бачылі ў праве выбіраць караля і падпарадкоўвацца толькі тым законам, якія сама шляхта ўсталявала [8, с. 164]. Сродкам забеспячэння правоў і прывілеяў кожнага было адзінадушнае прыняцце рашэнняў. Абавязковыя фармулёўкі «згодна», «аднадушна» ў пастановах шляхецкіх соймакаў павінны былі дэманстраваць шанаванне правоў усякага і кожнага. Уяўленне пра ўсеагульную роўнасць «паноў-браціяў» яскрава выявілася ў адмоўных адносінах шляхты да тытулаў. Так, у 1673 г. сойм забараніў ужыванне замежных тытулаў, а ў 1736 г. забараніў каралю даваць фамільныя тытулы [8, с. 173]. Калі ў 1699 г. выявілася, што ў канстытуцыі сойма 1690 г. прамільгнуў выраз «меншая шляхта», узнялася сапраўдная хваля пратэстаў. Было вырашана «знішчыць гэтыя слова, наколькі вядома, што ў роўнасці ні меншага, ні вялікага няма» [3, с. 213]. Роўнасць у адносінах паміж шляхціцамі падкрэсліваў адмысловы стыль паводзін, які прымаў часам самыя нечаканыя формы. Прыдворны шляхціц, напрыклад, мог быць падвергнуты па загаду магната цалеснаму пакаранню, аднак секлі яго на спецыяльным дыване, без лаянкі, і звярталіся да яго «пан».

ВОЛЬНАСЦЬ. Уяўленне пра «вольнасць» і прывілеі, якія з ёй былі звязаны, магчыма звесці да наступнага: гэта права падпарадкоўвацца толькі тым законам і пастановам, на якія шляхта дала згоду. Ідэал старажытнарымскага рэспубліканскага ладу быў свядома выбраны і замацаваны ў Статуце 1588 г. Гэта не было механічнае перанясенне на айчынную глебу антычных палітычных інстытутаў. Выкарыстоўвалася толькі ідэя «народнага кіравання», якое праз абмежаванне выканаўчай улады забяспечвала шляхціцу асабістую незалежнасць, свабоду і грамадзянскія правы. Ідэя «вольнасці» лічылася ўвасобленай у рэчаіснасць. Сумнавядомыя бойкі паміж шляхціцамі на павятовых соймаках былі наступствам цвёрдай агульнай упэўненасці, што без згоды кожнага з прысутных нічога не можа быць ухвалена.

ТРАДЫЦЫЯНАЛІЗМ. «Без традыцыі (як і без шляхецтва) ніводная ідэя, ніводная задума не мелі шанцу на здзяйсненне. Таму асабліва заслужаных ці патрэбных людзей уводзілі ў шляхецтва, таксама як надзённыя ідэі ў мэтах прыцягнення да іх шляхты атрымлівалі «годную генеалогію» ў выглядзе нацыянальнай традыцыі.» – адзначаў даследчык шляхецкай літаратуры позняга барока і эпохі асветніцтва А.В. Ліпатаў [4, с. 98].

Побытавая замкнёнасць фальварка была спробай зыходу ад сацыяльных канфліктаў таго часу. Каб захаваць стабільнае становішча, шляхта імкнулася пазбегнуць любых змен у палітычнай сістэме дзяржавы. Кансерватызм шляхты таксама быў заснаваны на перакананні ў дасканаласці грамадскага ладу Рэчы Паспалітай. Усялякае новаўвядзенне магло парушыць асновы «залатых вольнасцей». У пастановах павятовых соймакаў пераважала патрабаванне «піхіл пово» – нічога новага. Напрыклад, соймак Гродзенскага павета ў інструкцыі паслам ў 1714 г. запісаў: «Абавязаць іхмосцяў (паслоў – М. К.) вернасцю, гонарам і сумленнем на той радзе не дапускаць ніякіх новаўвядзенняў, шкодных для свабоды айчыны» [1, с. 199]. Інструкцыяй Рэчыцкага павета 1720 г. абавязалі паслоў назіраць, каб «праз якія-небудзь новаўвядзенні існуючыя парадкі Рэспублікі не былі закрануты..., асабліва вольная элекцыя і фундаментальны Статут нашага права» [5, ф. 1736, воп. 1, спр. 5, арк. 332]. У іншым месцы гэтае жаданне канкрэтызавалася ў патрабаванні не дазваляць рэформ у парадку сойма, каб яны «не пераўтварылі наш сойм у англійскі парламент» [5, ф. 1736, воп. 1, спр. 5, арк. 332 адв.].

Трэці Статут ВКЛ садзейнічаў замацаванню саслоўных ідэйных каштоўнасцей ў грамадскай свядомасці беларускай шляхты, што пераўтварала яе ў адзіную сацыяльную групу. У гэтым, безумоўна, ёсць заслуга Л. Сапегі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов (далее – АВК). Т. 1–39. – Вильно, 1865–1915. – Т. 7: Акты Гродненского гродского суда (1501–1784 гг.). – 1874.
2. АВК. – Т. 13: Акты Главного Литовского трибунала (1395–1797 гг.). – 1886.
3. Дмитриев, М.В. Польская шляхта XVI–XVIII вв. / М.В. Дмитриев // Европейское дворянство XVI–XVIII вв.: границы сословия. – М., 1997.
4. Липатов, А.В. Литература в кругу шляхетской демократии. (Позднее барокко, просвещение, предромантизм) / А.В. Липатов. – М, 1993.
5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (г. Мінск).
6. Księga uczyniona do opisania rzeczy politycznych u domowych dla utrzymania w pamięci każdej rzeczy ad anno 1675 diebus junii // Рукапісны адзел Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.
7. Тазбир, Я. Привилегированное сословие феодальной Польши / Я. Тазбир // Вопросы истории. – 1977. – № 12.
8. Bystroń, J.S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek 16–18 / J.S. Bystroń. – 4. wyd. - Warszawa, 1994. – Т. 1.
9. Niemcewicz, J. Pamiętniki czasów moich / J. Niemcewicz. – Tamów, 1880.
10. Smoleński, W. Pisma historyczne / W. Smoleński. – Kraków, 1901. – Т. 1.
11. Wyczański, A. Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia / A. Wyczański. – Wrocław, 1977.
12. Zawisza, K. Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego (1666–1721) / K. Zawisza. – Warszawa, 1862.

**TERRA PATERNA Ў РАЗУМЕННІ БЕЛАРУСКІХ
ЛАЦІНАМОЎНЫХ ПАЭТАЎ XVI ст.**

XVI ст. у гісторыі Вялікага княства Літоўскага было адзначана цэлым шэрагам падзей, а жыццё – напоўнена яркімі асобамі. Аднак як сцвярджае В. Дарашкевіч, «на Захадзе не мелі яшчэ выразнага і праўдзівага ўяўлення пра Русь і Літву. ... У заходніх літаратурах гэтага часу назіраўся востры недахоп у канкрэтных фактах пра жыццё ўсходніх славян і літоўцаў, а еўрапейская грамадскасць адчувала патрэбу ў такой інфармацыі» [1, с. 69]. Пазнаёміць іншаземныя народы з айчынным краем («*terra paterna*») узяліся праз свае творы беларускія лацінамоўныя паэты Ян Вісліцкі, Мікалай Гусоўскі і Ян Радван. Словамі з «Оды да чытача» Яна Вісліцкага можна пазначыць іх агульнае творчае крэда:

*Quae nostra fundet gutture Musula
Donando laudi carmina patriae* [10. *Ode ad lectorem*. 29–30].

І Муза наша будзе цяпер спяваць,
Уславіць гучнай песняй айчыны край⁴.

Менавіта аўтар паэмы «Пруская вайна» (1516 г.) з’яўляецца родапачынальнікам новаляцінскай паэзіі Беларусі эпохі Рэнесансу. Ён нарадзіўся, па меркаванню беларускіх даследчыкаў В. Дарашкевіча, Я. Парэцкага, Ж. Некрашэвіч-Кароткай, на тэрыторыі сучаснай Беларусі, атрымаў адукацыю і жыў у Кракаве. Я. Парэцкі зазначае, што «з паняццем «айчына» Вісліцкі звязвае не толькі дзяржаўную прыналежнасць, падданства ці мясцовасць, але таксама мясціны, дзе чалавек вучыўся» [4, с. 14]. Кракаў для яго «чудоўны, як Атыка, слаўная ў цэлым сусвеце, што ззяла калісьці вучонасцю мудрых Афінаў» [10, с. 121]. Ян Вісліцкі з аднолькавым пачуццём любові гаворыць і пра «Палонію», і пра Літоўскі край. Для паэта яны адна агульная Радзіма. *Terra Lithuania* – радзіма ў непасрэдным сэнсе слова, а *terra Polona* – духоўная радзіма аўтара. «На яго думку, народы Польскай Кароны і Вялікага княства Літоўскага, аб’яднаныя ўладай Ягелонаў, павінны жыць у палітычным саюзе, гістарычную неабходнасць і мэтазгоднасць якога даказала перамога ў Грунвальдскай бітве» [5, с. 70]. Патрыятызм паэта базуецца на яго асаблівым разуменні дынастычных праблем. У. Кароткі заўважае, што «кіруючай дамінантай у канцэпцыі патрыятызму Яна Вісліцкага з’яўляецца федэратыўны патрыятызм паэта, звязаны з землямі, падуладнымі Ягелонам» [3, с. 91]. Фарміраванню ідэйнай канцэпцыі твора спрыяе і яго арыгінальная кампазіцыйная пабудова, якая «на макраструктурным узроўні стала мастацкай ілюстрацыйнай федэратыўнага мыслення паэта» [5, с. 57].

*Terra sub arctoa famata Lycaonis ursa
Immensum complexa orbis spatium imperiumque*

⁴ Тут і далей «Пруская вайна» цытуецца ў перакладзе Ж. Некрашэвіч-Кароткай.

*Nomine multijugas renitenti terminat oras.
Sarmatiam titulo veteri rudis accola dixit,
Quae proprium merito sortita Polonia nomen* [10. I. 110–114].

Слаўная тая зямля пад мядзвездзіцаю Лікаонскай,
Што ахапіла прастору бязмежную і валадарства,
Многія землі ў сабе замыкае з адрозным найменнем.
Тытул даўнейшы – Сарматыя – даў ёй сусед, бо не ведаў:
Лёсам прызначана ёй па заслугах Палоніяй звацца [10, с. 119].

Наступныя радкі – «*Nam sua sic dicti patrio sermone Poloni // rura tenent...*» («Люд, што сябе на мове спрадвечнай палякамі кліча, // Тут свае нівы абходзіць») – сведчаць пра тое, што Ян Вісліцкі быў знаёмы з гістарычнымі крыніцамі, якія тлумачылі этымалогію назвы «*Polonia*». Нават у пазнейшыя часы існавала трывалае ўяўленне пра тое, што назва «*Polonia*» «а *Slavonica voce «pole» derivatur, quod planitiem, seu regionem campestem indigitat*» («паходзіць ад славянскага выразу «поле», што азначае «ніва» або «зямельны надзел») [7, с. 269].

Другая кніга «Прускай вайны» пачынаецца з апісання Вялікага княства Літоўскага:

*Est locus umbrosis celeberrimus undique silvis
Imperio Scythicos late protensus ad agros
Frugiferis revirens pratis et abundus inhaustu
Mellifico, dives populis ac milite forti,
Quem dixere rudi Lithuanam nomine terram
Indigenae veteres...* [Bellum II. 1–6].

Ёсць нязведаны край, слауты сваімі лясамі,
Ён уладанні шырока раскінуў да скіфскіх прастораў;
Плодны, квітнее лугамі, цячэ ў ім струмень меданосны:
Край на народы багаты, таксама й на вояў адважных.
Простым найменнем – зямлёю Літоўскай – краіну назвалі
Продкі мясцовага люду... [13, с. 129].

Да назвы «*terra Lithuania*» Ян Вісліцкі далучае словазлучэнне «*rudi nomine*», якое В. Дарашкевіч перадае як «грубае імя» [1, с. 56]. Але, на думку Ж. Некрашэвіч-Кароткай, «для «*rudis*» у дадзеным выпадку трэба выбраць іншы лексічны адпаведнік у беларускай мове: не «грубы», а «простанародны, просты» [5, с. 58]. Ян Вісліцкі не згадвае ў паэме легенду пра паходжанне арыстакратаў і ўладароў Вялікага княства Літоўскага ад рымскага патрыцыя Палямона, але гэта не азначае, што яна яму не была вядома. Паэт знаёміць чытача з іншымі насельнікамі Літоўскага краю:

*Nomine Tartarico Nomades quos nuncupat aetas,
Incurvis validos frameis validosque sagittis,
Massagetasque truces, quos terminat ora profundi
Baltiaci, spumosis irrequieta procellis,
Ac albos belli celebres virtute Ruthenos* [10. II. 18–22]

...вось тартарыкі, ці, па-другому, намады,
Спрытна валодаюць хуткімі стрэламі, выгнутай шабляй;
Іншы народ – масагеты суровыя, іх аддзяляюць
Хвалі Балтыйскага мора, што водамі пеніцца бурна;

Беларусіны яшчэ, вельмі слаўныя мужнасцю ў войнах [10, с. 129].

Мэце рэпрэзентацыі гісторыі, культуры, побыту і звычаяў свайго краю прысвечана паэма Яна Радвана «Радзівіліяда» (1592):

*...na tibi sugit opus Lituania praestans
Terra potens armis est, et notissima fama
Hic ubi se latis pandit Lituania campis,
Magna parens frugum, studio gens aspera belli* [9.I. 30–34].

... Свой твор я Магутнай Літве прысвячаю.

Непераможны і велічны край, добра ў свеце вядомы, –

Гэта Літва, што шырока раскінула плодныя нівы,

Гэта народ, што надзвычай суровы ў памкненні да войнаў⁵ [6, с.

163].

Ян Радван у сваім творы згадвае легендарнага родапачынальніка беларускай арыстакратыі, рымскага патрыцыя Публія Палямона Лібона:

*... quis nunc aut forte Libonis
Exsilium nescit, magnatosque Palaemonis ausus?* [9.I. 35–36]
...успомнім выгнанне Лібона

Ці палямонаву мудрасць згадаем, ягонья планы [6, с. 163].

Паэта надзвычай цікавіць пытанне:

*Unde venit longa serie Lituaa propago,
Gens gravis imperiis: etenim sub Balthica fines
Littora, et Euxinum mare, famam extendit Olympo* [9.I. 37–39]

Скуль жа ідзе радавод старадаўні літоўскі і скуль жа

Гэты народ шматуладны, бо і на балтыйскіх узмежжах,

І на ўзбярэжжы Эўкінскім ён славіцца аж да Алімпа [6, с. 163].

Ян Радван пры апісанні велічы і прыгажосці лясоў і пушчаў Літвы абапіраецца на «Георгікі» Вергілія, што дэталёва прааналізаваў Сігітас Нарбутас у свёй манаграфіі, якая прысвечана паэме «Радзівіліяда» [8, с. 166–176].

*Hic vitreos amnes sylvarum celsa coronant
Tesqua, decus terries, quae quantum vertice in astra
In Stygios manes tantum radice minantur.
Hic cervis, alciqque domus, saevoque bisonti ...
Virgatisque notis maculoso tegmine lynxi,
Et celery capreae, nec non ingentibus uris.
Quid fluvios, lacuumque canam certantia ponto
Aequora? Quid pisces? Sunt hic etiam sua cete.
Ouid referam albenti canentia iugera lino?
Aut cur enumerem lucis concessa beatis
Dona? Latet magnis ingens opulentia sylvis.
Hic sese liquido distendunt nectare quercus,
Arboribus spumant purissima mella, savisque
Mactant agricolas, injussaque robora sudant,
Plena Palatinae fragrantia pocula mensae* [9.I. 47–63].

Рэкі празрыстыя тут апярэзваюць гонкія дрэвы
Нашых лясоў, дзе яны верхавінамі нават да зораў,

А каранямі да самых стыгійскіх сутонняў сягаюць.

Лось і алень тут жывуць, люты зубр знаходзіць прытулак...

Плямістаскурая рысь з паласатымі знакамі пысы,

Лёгкая ў руху казуля і тур – велізарны, магутны.

Што гаварыць тут пра рэкі, азёры, якія з морам

Могучь спрачацца? А рыбы? Тут нават тунца можна ўбачыць!

Я не хачу й светлы лён параўноўваць са срэбнай прасторай.

Мо палічыць мне дары бласлаўнага сонца? Навошта?

Лепей скажу, што ў лясах нашых велічных – безліч багаццяў.

Дуб напаўняецца туг прамяністым, чысцоткім нектарам,

Пеніцца ў дуплах празрысты мядок, каб вясковаму люду

Сотаў духмяных прынесці, і аж па стваліне бруіцца:

Кубкі на княскім сталі напаўняюцца пахкім напоем.

Як апісаць мне ўсе рэкі, што з розных крыніц выцякаюць? [6, с. 163].

Прыгожы аповяд пра беларускія рэкі працягвае апісанне, кожную з іх аўтар надзяляе своеасаблівым эпітэтам: «магутны Барысфен», «вірлівая Дуна», «Вілія чыстая», «лёгкая Вільна», «прыгажэйшы ў свеце Хрон» і «прывабная Свента».

Не абыходзіць увагай Ян Радван і народы, якія жывуць на Літоўскай зямлі:

*Haec eadem Litavos tellus, acresque Sudinos,
Jazygaque intrepidum mortis, Nomadesque Polovcos
Et veteres Prussos, et fortia pectora Alanos,
Cognatosque illis Gepidas, populosque potentes* [9.I. 80–83].

Гэты востры край – для літоўцаў айчына, для мужных судзінаў

І для бяспасных яцвягаў, для полаўцаў і для намадаў,

Прусаў яшчэ старажытных, адважных душою аланаў

І сваякоў іх гепідаў – народаў магутных і здольных [6, с. 163].

Ян Радван робіць своеасаблівы экскурс у гісторыю, згадвае дзеянні старажытных знакамітых князёў Трайдэна, Эрдзівіла, Мінгайлу, неадольнага і непераможнага Скірмонта, валадароў Рамонта і Міндоўга, паважнага Віцены і шматпераможнага Гедзіміна, яго годных і мужных сыноў Кейстута з Альгердам. На думку С. Кавалёва, «паэт у сапраўднасці стварыў велічны гімн Радзіме, ... паказаўшы прыгажосць і багацце прыроды Літвы, а затым апісаўшы доўгія стагоддзі змагання народа супраць розных агрэсараў, паэт даводзіць да чытачоў нескладаную, але вельмі важную думку: багацце і характэрна Літвы здаўна прываблівалі прагных захопнікаў, таму ... ліцвіны вымушаны былі ў жорсткіх войнах бараніць сваю Айчыну» [2, с. 61].

У паэтычных сачыненнях на лацінскай мове, створаных у Вялікім Княстве Літоўскім, узнёсла праслаўляецца наша зямля, згадваюцца назвы беларускіх гарадоў, рэк, імёны беларускіх герояў-змагароў – усё тое, з чаго ў свядомасці кожнага чалавека фармуецца паняцце «радзіма». А значыць, гэтыя творы – неад’емная частка духоўнай спадчыны беларускага народа.

⁵ Тут і далей «Радзівіліяда» цытуецца ў перакладзе Ж. Некрашэвіч-Кароткай.

1. Дорошкевич, В.И. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы / В.И. Дорошкевич. – Минск: Наука и техника, 1979
2. Кавалёў, С.В. Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. / С.В. Кавалёў. – Мінск: Універсітэцкае, 1993.
3. Кароткі, У. Пісаў пра мінуўшчыну, думаў пра будучыню... / У. Кароткі. // Маладосць. – 1997. – № 12. – С. 89–93.
4. Парэцкі, Я. Ян Вісліцкі / Я. Парэцкі. – Мінск, 1991.
5. Некрашэвіч-Кароткая, Ж.В. Творчасць Яна Вісліцкага і лацінамоўная пісьмовая культура эпохі Рэнесансу на Беларусі / Ж.В. Некрашэвіч-Кароткая // Joannis Visliciensis. Bellum Prutenum = Ян Вісліцкі. Пруская вайна: На лацінскай і беларускай мовах. – Мінск: Прапілеі, 2005. – С. 7–98.
6. Радван, Ян. Радзівіляда... (урывак) / Пер.з лац.мовы Ж. Некрашэвіч-Кароткай / Ян Радван // Кавалёў С. Літаратура Беларусі позняга Рэнесансу: жанры, творы, асобы. – Мінск: ВТАА «Права і эканоміка», 2005. – С. 162–164.
7. Geographica globi terraquei synopsis, [...] in qua omnium mundi Regionum et locorum situs pro Marpartum geographicarum usu exactissime describuntur. – Turnaviae: Typis Academicis Soc. Jesu, Anno 1745.
8. 8. Narbutas, S. Tradicija ir originalumas Jono Radvano «Radviladoje» / S. Narbutas // Seniosios literaturos studijos. – Vilnius: Lietuvi literaturos ir tautosakos institutes, 1998. – P. 166–176.
9. Radvanus, Joannes. Radivilias sive De vita et rebus praeclarissimae gestis, immortalis memoriae, illustrissimi principis Nicolai Radvili... libri quattuor Joannis Radvani... / Joannes Radvanus. – Vilnae: Ex officina Joannis Kartzani, [1592].
10. [Visliciensis J.]. Joannis Visliciensis. Bellum Prutenum = Ян Вісліцкі. Пруская вайна: На лацінскай і беларускай мовах / Уклад., перакл., камент. Ж. В. Некрашэвіч-Кароткай. – Мінск: Прапілеі, 2005.

А.В. Дземідовіч

ЛЮБЛІНСКАЯ УНІЯ 1569 г.

ВА ЁСПРЫМАННІ ШЛЯХТЫ БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVI – ПЕРШАЯ ТРЭЦЬ XVII стст.)

Сярод грамадска-палітычных дзеячаў зямлі беларускай асоба Льва Іванавіча Сапегі адрозніваецца выключнай шматграннасцю (дыпламат, юрыст, вайсковы дзеяч, дзяржаўны рэфарматар, мысліцель-філосаф) і адмысловым плёнам ягоных спраў. Ён – вызначальны сімвал сваёй эпохі, якая сталася складаным часам для Вялікага княства Літоўскага: ваеннае ліхалецце, рэлігійныя супярэчнасці, унутраны разлад, барацьба за дзяржаўную незалежнасць пасля Люблінскай уніі. Мы па праву можам назваць паслялюблінскі перыяд «сапегаўскім» часам. Менавіта палітыка Льва Сапегі як дзяржаўнага лідэра у 80-я г. XVI – 20-я г. XVII ст. з’явілася гарантам захавання Вялікага княства Літоўскага.

Згодна акту Люблінскай уніі 1569 г., Вялікае княства Літоўскае і Каралеўства Польскае аб’ядноўваліся ў адну дзяржаву: «З гэтага часу абедзве дзяржавы ўяўляюць сабою адно непадзельнае цела, а таксама адну

агульную Рэч Паспалітую, у якой абодва гаспадары і абодва народы ўз’ядналіся ў адзіны народ і адзіную дзяржаву» [1, с. 725]. Прадугледжвалася выбіраць аднаго гаспадара на агульным сойме, манарх аб’яўляўся каралём польскім, вялікім князем літоўскім, рускім, прускім, мазавецкім, жмудскім, кіеўскім, вальнскім, падляшскім і інфлянцкім. Асобнае выбранне вялікага князя Літоўскага спынялася. Каранаванне павінна адбывацца толькі ў Кракаве. Для абмеркавання агульнадзяржаўных праблем прадугледжваліся агульныя соймы. Права палякаў у Княстве і жыхароў Княства ў Польшчы ўраўноўваліся. Заканадаўства ВКЛ трэба было прывесці ў адпаведнасць з заканадаўствам Кароны, што меркавалася ўвасобіць у новым выданні перапрацаванага Статута. Аднак Вялікае княства Літоўскае захавала асобны ад Польшчы адміністрацыйны апарат, заканадаўства, судовую сістэму, войска, тытул і пячатку, а таксама мову [1, с. 727].

Нешматлікае ліцвінскае прадстаўніцтва ў агульным сенаце Рэчы Паспалітай, страата багатых украінскіх тэрыторый, наданне палякам права набываць зямлі і займаць службовыя пасады ў Княстве – усё гэта выклікала незадавальненне грамадства ВКЛ.

На момант заключэння Люблінскай уніі Льву Сапегу было усяго 12 гадоў і, вядома, паўплываць на яе ўмовы ён не мог. Але яму лёсам было наканавана скарэктаваць яе вынікі, удасканалішы адносіны паміж Княствам і Каронай, якія ў практычнай рэалізацыі фактычна не адпавядалі Люблінскаму акту.

Дзяржаўна-палітычная дзейнасць Льва Сапегі была скіравана на забеспячэнне дзяржаўнай годнасці і суверэнітэту Княства. Дзякуючы яго намаганням быў уведзены ў дзеянне новы звод законаў – Статут 1588 г., які ігнараваў Люблінскі акт. Асабліва яркая падкрэслена самастойнае дзяржаўнае значэнне Вялікага княства Літоўскага ў першым, чацвёртым і пятым артыкулах трэцяга раздзела Статута: захаванне поўнай асобнасці ад Польшчы, недатыкальнасці і цэласнасці яго тэрыторыі з абавязкам для гаспадара вярнуць у склад тое, што разабрана і «ўпрошана» другімі дзяржавамі; асобную прысягу гаспадара Княству, знішчаную ў 1569 г.; незалежную і асобную ад кароннай рады дзейнасць рады Княства; прызнанне права на атрыманне «спадкавых» зямель выключна за ўраджэнцамі Княства. Важна і тое, што Статут быў напісаны на старабеларускай мове – мове дзяржаўных дакументаў ВКЛ: «Не обчым яким языком, але своим власным права списание маем». Ці не самым моцным доказам непрыняцця ўмоў Люблінскай уніі з’яўляўся артыкул 12 раздзела III, што скасоўваў тое права польскай шляхты, дзеля якога, фактычна, і заключалася унія: «...В том паньстве Великом князстве Литовском и во всех землях, ему прислухающих, достоиностей духовных и светских городов, дворов, грунтов, староств, держав, врьдов земских и

дворных ...жадных чужоземцом и заграничником, ани суседом того паньства давати не маем. Але то все мы и потомки наши, великие князи литовские, давати будем повинни только Литве, Руси, Жомойти, родичом старожитным и уроженцом Великого князства Литовского...». Такім чынам, палякам забаранялася набываць і атрымоўваць у Княстве маёнтакі і дзяржаўныя пасады.

Катэгарычнае імкненне абараніць недатыкальнасць зямель і тытулатуры ўвасаблялася не толькі на паперы, але і на практыцы. У пачатку 1590-х г. Жыгімонт III спрабаваў абысці норму дванацатага артыкула III раздзела Статута. У 1591 г. віленскі біскуп Юрый Радзівіл стаў кракаўскім біскупам. У Польшчы ўзнікла адпаведнае жаданне мець у Вільні біскупам паляка, чаму, аднак, засупрацівілася шляхта Княства. З гэтай нагоды ў лісце да віленскага ваяводы Крыштафа Радзівіла Леў Сапега пісаў: «Цяпер, калі наш ліцвін зрабіўся кракаўскім біскупам, можна ў выглядзе выключэння на адзін раз пагадзіцца з гэтым, але не інакш, як па пастанове сойма, каб у будучым не было сумненняў, што на ўсе пасады ў Польшчы павінны назначацца палякі, а ў Літве – ліцвіны» [4, с. 197]. Выразы «у выглядзе выключэння», «не інакш, як па пастанове сойма» характарызуюць Сапегу як гнуткага палітыка. Ён мог улічваць канкрэтную сітуацыю і кіравацца ёй у прыняцці рашэння. Але палажэнні Статута вымушалі яго быць прынцыповым у выпрацоўцы канчатковага рашэння аб віленскім біскупстве. К. Радзівіл згадзіўся з Сапегам і прапанаваў нейкім чынам абмежаваць практыку займання ліцвінамі пасадаў у Польшчы: «Мне падабаецца ваш праект абвясціць закон, згодна якому ніхто з нашага ліцвінскага народа пад страхам вялікага пакарання не адважыўся бы прымаць санаў і пасадаў у Польшчы ...» [4, с. 197].

У 1596 г. Л. Сапега адмовіўся паставіць дзяржаўную пячатку на акт аб прызначэнні на вакантную пасаду віленскага біскупа ўраджэнца Польшчы луцкага біскупа Бернарда Мацяёўскага. Зацяты канфлікт скончыўся тым, што пасаду заняў ураджэнец Княства Бенедыкт Война. Паказальны настрой Льва Сапегі ў вырашэнні гэтай справы ў наступнай фразе: «Гады паддайцеся ва ўсім палякам, адмоўцеся ад літоўскай пячаткі, маршальскага жэзла і гетманскай булавы, і няхай будуць польскія жэзлы, пячаткі і булава, ды і агульны скарб... Ці загінуць, ці дабіцца таго, каб ліцвін быў Віленскім біскупам» [2, с. 117].

Абарона ўласных інтарэсаў Княства вельмі актыўна адбывалася і на мясцовым узроўні. Напрыклад, соймак Наваградскага павета ў студзені 1598 г. выдаў інструкцыю паслам на вальны сойм, якая дазваляла дамаўляцца з панами кароннымі аб віленскім біскупстве, але з умовай, што будуць выконвацца Канстытуцыі Вялікага княства Літоўскага, каб у Княстве пасады былі нададзены толькі «родзічам тутэйшым» [8, арк. 2].

Традыцыйнай глебай для непаразуменняў паміж абедзвюма часткамі Рэчы Паспалітай з'яўлялася тэрытарыяльнае пытанне. На першым месцы знаходзілася праблема вяртання ўкраінскіх тэрыторый у склад Княства. Шкадаванне аб іх страце і клопат аб вяртанні з'яўляліся лейтматывам амаль усіх соймаў і сомікаў паслялюблінскай эпохі. «Оторванье от нас tych панств... завжды раноу тяжкою в сердцах наших заставаеьт. Просити и упомнетися панове послове наши паном поляком маюьт о привернение их зас под наш реимент князства Литовского, же бы там сумнение свое перед паном богом очыстили, а нам в том милость повинную отдали», – выказваў сваю пазіцыю шляхецкі соймак у Ашмянах у 1590 г. [6, арк. 2].

У сваім жаданні аднаасобна валодаць уласнымі, хоць і былымі, землямі шляхта ВКЛ была дастаткова ўпартай. Тэрытарыяльны канфлікт з Польшчай адбыўся ў 10-х г. XVI ст. з-за Смаленска, адваяванага войскам Рэчы Паспалітай у выніку ваеннай кампаніі 1609–1618 г. Настрой ліцвінскай шляхты выдатна адлюстроўвае пазіцыя соймака Ашмянскага павета: «Смаленск і шмат замкаў Северскай зямлі, дзякуючы Богу і яго каралеўскай міласці, аддадзены. Неабходна прасіць на сойме, каб землі гэтыя былі ва ўласнасць Вялікага княства Літоўскага за асвятчэннем яго каралеўскай міласці далучаны, і кожны, у каго здаўна ў той правінцыі што належала і на што права прад'явіць, каб пры сваім заставалася» [10, арк. 1]. Сойм 1611 г. адхіліў прэтэнзіі ВКЛ на Смаленшчыну. Зноў Л. Сапега рашуча ўстаў на абарону інтарэсаў радзімы. У лісце да Януша Радзівіла, напісаным у канцы 1611 г., ён адзначае: «Браты нашыя палякі канстытуцыю напісалі народу нашаму шкодную ...прывілей напісалі сабе на Смаленск і на іншыя правінцыі і замкі, нібыта гэта ім кароль даруе, што ў Маскве возьмуць. Вымушаны быў учыніць пратэст супраць той канстытуцыі і таго дыпламу» [3, с. 54]. Пазіцыя канцлера была актыўна падтрымана шляхтай беларускіх зямель. Урэшце рэшт, канфлікт быў вырашаны кампрамісным шляхам: пасля заключэння Дзюлінскага пагаднення 1618 г. Польшча атрымала Чарнігаўшчыну і Ноўгарад-Северскія землі, да ВКЛ далучалася Смаленшчына і Старадуб.

З'яўляючыся абаронцам правоў ВКЛ ад польскіх намераў дамінаваць у Рэчы Паспалітай, Л. Сапега быў прыхільнікам скаардынаванасці іх дзеянняў на міжнароднай арэне. Наконт малдаўскага пахода Замойскага ў 1595 г. ён пісаў Радзівілу: «Цяпер каронны гетман стаіць лагерам за межамі каралеўства, не дае доступу няверным, а мы, Літва, не дапамаглі у гэтым нават добрымі пажаданнямі. Ці добра гэта?» [4, с. 198].

У прынцыпе такая палітычная лінія ў адносінах да Польшчы ў паслялюблінскі перыяд характэрна для ўсяго грамадства ВКЛ. У залежнасці ад набыцця магчымых выгадаў ці страты ўласных правоў шляхецкае

саслоўе аналізавала існуючую рэчаіснасць і рабіла адпаведны выбар: прытрымлівацца або ігнараваць акт уніі. Але з цягам часу ў грамадска-палітычнай свядомасці насельніцтва Княства адбываюцца змены: назіраецца «адрыў ад мясцовага патрыятызму і адбываецца фармаванне патрыятызму дзяржаўнага» [3, с. 88]. Рэч Паспалітая вызначаецца «агульнай» [9, арк.1], становіцца «Айчынай-маткай», «нашай Айчынай» [7, арк.1; 11, арк. 2] для усходняй і заходняй частак Рэчы Паспалітай.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским. – СПб., 1869.
2. Лаппо, И.И. Люблинская уния и третий Литовский статут / И.И. Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1917. – № 5.
3. Лойка, П. А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. / П.А. Лойка. - Мінск, 2002.
4. Пташицкий, С. Переписка литовского канцлера Льва Ивановича Сапегі / С. Пташицкий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – Январь.
5. Статут Вялікага княства Літоўскага, 1588 год. – Мінск, 2002.
6. Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве (ГАСА). Архіў Радзівілаў (АР) Адз. II. Спр. 165.
7. ГАСА. АР. Адз. II. Спр. 354.
8. ГАСА. АР. Адз. II. Спр. 373.
9. ГАСА. АР. Адз. II, Спр. 510.
10. ГАСА. АР. Адз. II. Спр. 560.
11. ГАСА. АР. Адз. II. Спр. 1007.

VI. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ АДНОСІНЫ. ШТОДЗЁННАСЦЬ

С.Б. Каўн

САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ І ДЭМАГРАФІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ ЗЯМЕЛЬ БЕЛАРУСІ Ў ЧАСЫ ЛЬВА САПЕГІ

У часы Льва Сапегі на землях Беларусі назіраўся пэўны эканамічны ўздым. Яго прычынай быў узмоцнены попыт на збожжа і сельскагаспадарчую прадукцыю ў краінах Заходняй Еўропы, якія развіваліся па капіталістычнаму шляху. У гэтых дзяржавах хуткімі тэмпамі ішоў працэс урбанізацыі (напрыклад, у Амстэрдаме, цэнтры заходнееўрапейскага «міра-эканомікі», паводле даных французскага гісторыка Ф. Брадэля, у першай палове XVII ст. пражывала больш за 200 тысяч чалавек). Насельніцтва заходнееўрапейскіх гарадоў, колькасць якога няўмольна павялічвалася, патрабавала прадуктаў харчавання, а мануфактуры, што ў гэты час актыўна развіваліся ў Англіі і Галандыі, мелі неабходнасць у сыравіне, якую пастаўляла сельская і лясная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага (96 % усяго экспарту). У Англіі працэс імпарту сельскагаспадарчай прадукцыі стымуляваўся правядзеннем палітыкі агароджвання, якая скарачала вытворчасць збожжа на месцы. Гэтыя агульнаеўрапейскія працэсы прывялі на тэрыторыі Беларусі да павелічэння плошчы ворыўных зямель, скарачэння лясных ўгоддзяў, фарміравання фальваркова-паншчыннай сістэмы і канчатковага запрыгоньвання сялян.

У спалучэнні з агульнаеўрапейскімі працэсамі на эканамічнае развіццё зямель Беларусі ў часы «транзітыўнага стагоддзя» (другая палова XVI – першая палова XVII ст.) значна паўплывалі геаграфічныя ўмовы і кліматычны фактар. Так, фальваркі (паводле інвентароў, якія на Беларусі з’явіліся ў першай палове XVI ст.) атрымалі распаўсюджанне ў Падзвінні і Панямонні, г.зн. у басейне тых рэк, па якіх можна было дасягнуць Балтыйскага мора і далей – краін Заходняй Еўропы. З іншага боку, штучна створаныя фальваркі ў час «валочнай памеры» хутка спынілі сваё існаванне, напрыклад, вакол Пінска і Кобрына ў 50–60-я гг. XVI ст. у сувязі з немагчымасцю дастаўкі збожжа на рынкі заходнееўрапейскіх краін [9; 10; 17, с. 246–248]. Пры традыцыйным вядзенні сельскай гаспадаркі і прымітыўнай агракультуры, калі ўраджайнасць на землях Беларусі была сам-2 – сам-4, кліматычныя змены прыводзілі да неўраджайў, голаду і нават міграцый насельніцтва. Прыкладам падобных сацыяльных працэсаў можа служыць голад 1601–1602 гг., які апісаны ў Баркулабаўскім летапісе. Гэты голад прывёў да масавага перасялення насельніцтва Усходняй Беларусі на «Ніз» (на землі Украіны). Не выключана, аднак, што пасля заканчэння голаду частка насельніцтва вярнулася на радзіму.

Эканамічны ўздым суправаджаўся дэмаграфічным ростам. Калі ў 1548 г. на землях Беларусі пражывала 1,5 млн. жыхароў, у 1569 г. – 1,8 млн. жыхароў, то ў 1648 г., па ацэнцы польскага гісторыка Ю. Можы, – 2,9 млн. чалавек [14, с. 213–214]. Такім чынам, кожны год прырост насельніцтва складаў 14–14,5 тыс. чалавек або 0,5–1 %. Зразумела, гэта сярэднія лічбы, але за стагоддзе 1548–1648 гг. колькасць насельніцтва Беларусі павялічылася амаль у два разы. Калі б тэмпы прыросту насельніцтва захаваліся на такім жа ўзроўні, то да 1795 г. на тэрыторыі Беларусі пражывала 6,5 млн. чалавек, тады як на самой справе гэтая колькасць дасягнула толькі 3,3–3,6 млн.

У польскай гістарыяграфіі ў 1960-я гг. з'явіліся вельмі цікавыя даследаванні дэмаграфічнай статыстыкі Вялікага княства Літоўскага. Г. Лаўмянскі на аснове распрацоўкі попісаў войска Вялікага княства Літоўскага 1528, 1565 і 1567 гг. паспрабаваў вызначыць прыкладную колькасць насельніцтва ВКЛ у XVI ст. [18]. Ю. Можы вызначыў колькасць насельніцтва ВКЛ да пачатку дэмаграфічнага крызісу сярэдзіны XVII ст. [19].

Аднак распрацаваная польскім гісторыкам Г. Лаўмянскім метадалогія падлікаў, якая абапіралася на попісы войска Вялікага княства Літоўскага 1528, 1565 і 1567 гг., дала не вельмі высокую дакладнасць саміх падлікаў. Прынцып выстаўлення пэўнай колькасці коней ад вызначанай колькасці службаў і дымоў дазваляе прыкладна вызначыць менавіта колькасць службаў і дымоў (прычым не заўсёды дакладна і поўна, што звязана з асаблівасцямі стварэння саміх крыніц, як гэта паказаў Г.Я. Галенчанка) [2, с. 4–5]. Разлік, пры якім ва ўсіх дымах лічыцца па 6–7 чалавек, што не зусім адпавядае рэчаіснасці, мае вялікую статыстычную пагрэшнасць.

На рэгіянальным узроўні прасачыць дынаміку росту народанасельніцтва можна ў тым выпадку, калі ёсць шэраг паслядоўных па часе інвентароў, якія ахопліваюць адзін геаграфічны рэгіён (княства, староства) або маёнтак з нязменнымі межамі. Пры гэтым трэба глядзець, каб інвентары складаліся па аднолькавых прынцыпах. Так, можна параўнаць паміж сабой інвентары Смаргоні 1622 г. і 1640-х гг., але з інвентаром Смаргоні 1601 г., які складзены па іншых прынцыпах, іх параўнаць немагчыма [6, с. 16–68].

На гады жыцця Льва Сапегі прыходзіцца правядзенне аграрнай рэформы Жыгімонта II Аўгуста – «валочнай памеры». Даследаваннем гэтай праблемы займаліся многія беларускія гісторыкі. М.В. Доўнар-Запольскі вывучаў гісторыю абшчыны на землях Беларусі і Літвы ў XVI ст. Ён паказаў, якія змены ў арганізацыі побыту сялянства адбыліся ў гэты час па прычынах правядзення аграрнай рэформы і станаўлення фальваркова-паншчынай гаспадаркі [4; 5]. Аналіз значных змен сацыяльнай і эканамічнай структуры Вялікага княства Літоўскага, выкліканых аграрнымі пераўтварэннямі, праводзіў У.І. Пічэта. Ён вызначыў эканамічныя

перадумовы, мэты і уплыў рэформы на розныя слаі насельніцтва [11; 12; 13]. П.А. Лойка вывучаў праблему эвалюцыі феадальнай рэнты прыватнаўласніцкіх сялян у другой палове XVI–XVIII стст. і зрабіў выснову аб перавазе паншчыны і фальваркаў у зоне, дзе былі рачныя і сухапутныя гандлёвыя шляхі і буйныя гандлёвыя цэнтры, якія дазвалялі шляхце праводзіць экспартныя аперацыі [7]. Землеўладанню і землекарыстанню сялян Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. прысвечаны раздзел працы В.Ф. Голубева, у якім аўтар робіць высновы аб выніках «валочнай памеры» ў дзяржаўных уладаннях, аб розніцы паміж структурай прыватных і царкоўных уладанняў на захадзе і ўсходзе Беларусі [3, с. 45–89].

У той час, калі жыў Леў Сапега, адбыліся і значныя змены ў заканадаўстве Вялікага княства Літоўскага, да якіх ён меў непасрэднае дачыненне. У першае дзесяцігоддзе яго жыцця (1557–1566) дзейнічаў Статут 1529 г. Найбольш важнымі для даследавання сацыяльна-эканамічных працэсаў з'яўляюцца IV і V раздзелы Статута 1529 г. – шлюбна-сямейнае і спадчынае права, а таксама і VIII раздзел – зямельнае права. Былі нормы, якія рэгулявалі сацыяльна-эканамічныя працэсы і ў іншых раздзелах (напрыклад, па артыкулу 7 другога раздзела вольны чалавек за здзейсненае злачыства не павінен быць аддавацца ў вечную няволю, г.зн. была зроблена спроба абмежаваць халопства).

У сярэдзіне XVI ст. Статут 1529 г. ужо не адпавядаў юрыдычнай рэчаіснасці (асабліва ў сувязі з ростам уплыву сойма), і ў 1551 г. па загаду Жыгімонта II Аўгуста была створана спецыяльная камісія з 10 чалавек (5 католікаў і 5 праваслаўных) для яго рэдагавання. Ад католікаў у склад камісіі ўвайшлі жамойцкі біскуп Ян Даманоўскі, віленскі канонік Станіслаў Габрыловіч, віленскі войт і вялікакняжацкі сакратар Аўгустын Ратундус, віленскі суддзя Павел Астравіцкі і Марцін Валадковіч. Прозвішчы праваслаўных членаў камісіі невядомыя. Аднак усе члены камісіі, як гэта адзначалася ў прывілеі ад 1 ліпеня 1564 г., былі «особы певные, рады наше маршалкове, вранники земские, хоружие и иные особы роду и народу шляхецкого, доктори прав чужоземских, которые заседши не одно поправили тот статут старый, але теж новым кшталтом некоторые розделы звлаца судовый, за засаженьем новым обычаем суду и порядку судового то становили и написали». Праца над другім статутам працягвалася да 1561 г., калі яго праект быў перададзены сойму.

Адной з мэтаў «паправы Статута» было наданне аднолькавага прававога статусу ўсяму шляхецкаму саслоўю. Гэта выклікала жорсткую апазіцыю з боку магнатаў – буйных землеўласнікаў, якія не хацелі судзіцца ў агульных судах са шляхтай. Таму хоць Статут быў зацвержаны 1 ліпеня 1564 г. і планавалася яго ўвесці ў дзеянне з 11 лістапада 1564 г., аднак ён набыў законную сілу толькі з 1 сакавіка 1566 г.

Статут 1566 г. мае складаны характар. У яго склад былі ўключаны шэраг іншых дакументаў: Віленскі прывілей 1563 г., у якім ўраўноўваліся ў

палітычных правах прывілей і каталіцкая шляхта, Бельскі прывілей 1564 г. аб неўмяшанні выканаўчай улады (ваяводаў і старостаў) у судовыя справы шляхты, Віленскі прывілей 1565 г. Сацыяльна-эканамічныя правы насельніцтва ВКЛ найбольш поўна былі раскрытыя ў V і VI раздзелах, прысвечаных сямейнаму і апякунскаму праву; VII, VIII і IX раздзелах грамадзянскага права. Так, паводле артыкула 1 сёмага раздзела Статута, усе феодалы атрымлівалі права вольна распараджацца сваімі маёмкамі, што паступова трансфармавала феадальную форму ўласнасці ў буржуазную.

Аднак адразу ж пасля прыняцця Статута 1566 г. пачалася яго «поправа». Унесці змены ў яго прапанаваў ужо гродзенскі сойм 1568 г. Аднак найбольш радыкальныя змены былі прапанаваны на Люблінскім сойме, бо акт Люблінскай уніі прадугледжваў уніфікацыю права Вялікага княства Літоўскага і Польскага каралеўства.

Статут 1588 г., да якога спрычыніўся і Леў Сапега, абараніў не толькі палітычную і культурную, але і эканамічную самастойнасць Вялікага княства Літоўскага. Таксама ён прывёў да канчатковага запрыгоньвання сялянства [16, с. 317–320].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Временник императорского Общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн. 23.
2. Галенчанка, Г.Я. «Перапісы войска Вялікага княства Літоўскага» 1528, 1565, 1567 гг. як гістарычная крыніца па гісторыі Беларусі / Г.Я. Галенчанка // Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. – Мінск, 2003. – С. 3–6.
3. Голубеў, В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI–XVIII стст. / В.Ф. Голубеў. – Мінск, 1992.
4. Довнар-Запольский, М.В. Западнорусская сельская община в XVI в. / М.В. Довнар-Запольский. – СПб., 1897.
5. Довнар-Запольский, М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. / М.В. Довнар-Запольский. – Киев, 1905.
6. Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII–XVIII вв.: Владение Сморгонь. – Минск, 1977.
7. Лойка, П.А. Приватнаўласніцкі сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI–XVIII ст. / П.А. Лойка. – Мінск, 1991.
8. Первый Литовский Статут: в 2 т. – Т. 1, ч. 1–2. – Вильнюс, 1983–1985.
9. Писцовая книга Пинского и Клецкого княжества, составленная пинским старостою Станиславом Хвальчевским в 1552–1555 гг. – Вильна, 1884.
10. Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда-Августа в 1561–1566 годах пинским и кобринским старостою Лаврином Войною. – Ч. 1–2. – Вильна, 1874.
11. Пичета, В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В.И. Пичета. – Ч. 1, 2. – М., 1917.
12. Пичета, В.И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии (до конца XVI в.) / В.И. Пичета. – Ч. 1. – Минск, 1927.
13. Пичета, В.И. Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI в начале XVII в. / В.И. Пичета // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М., 1961.
14. Сагановіч, Г.М. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / Г.М. Сагановіч. – Мінск, 2001.
15. Статут Великого княжества Литовского 1529 г. – Мінск, 1960.

16. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
17. Улащик, Н.Н. Кобринская экономия после проведения волочной померы (К истории аграрной реформы в Великом княжестве Литовском XVI в.) / Н.Н. Улащик // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – 1957. – Т. 15. – С. 246–268.
18. Lowmiański, H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia / H. Lowmiański, // Mediaevalia w 50-a rocznica pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960.
19. Morzy, J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII w. / J. Morzy. – Poznań, 1965.

М.К. Ключыński

СВАБОДНЫЯ СЯЛЯНЕ БЕЛАРУСІ – 3 XVI ст.

XVI ст. з’яўлялася часам інтэнсіўнага запрыгоньвання сялянства ў ВКЛ. У гістарыяграфіі складалася трывалае ўяўленне аб завяршэнні дадзенага працэсу, нягледзячы на існаванне розных меркаванняў адносна яго датавання. Адно гісторыкі звязвалі завяршэнне запрыгоньвання сялян з выданнем Статута ВКЛ 1588 г., другія – з аграрнай рэформай, трэція – з заключэннем Люблінскай уніі [14, с. 127]. У першым томе «Гісторыі Беларускай ССР» сцвярджаецца, што «да сярэдзіны XVII ст. сялянства Беларусі ў пераважнай большасці было запрыгонена не толькі фактычна, але і юрыдычна» [1, с. 192]. Паводле даследавання М. Спірыдонова, гэты працэс завяршыўся да сярэдзіны XVI ст. У метадалагічным плане высвятленне дадзенага пытання, па сутнасці, зводзілася да вызначэння часу запрыгоньвання асноўнай масы сялян [14, с. 127–128].

Аднак у канцы XVIII ст., пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, расійскі ўрад сутыкнуўся са значнай колькасцю вольных людзей, якія «па кантрактах, карыстаючыся свабодай пераходу ў іншыя месцы, плацяць толькі чынш за зямлю і падаткі ў казну, але паншчыны ніякай не выконваюць» [13, с. 30–31]. Да іх ліку таксама былі аднесены баяры, зямляне, рускія стараверы і разнастайныя замежныя перасяленцы [7, с. 148]. Асабіста свабоднымі былі і прадстаўнікі ваенна-служылага насельніцтва – панцырныя баяры Віцебшчыны і выбранцы былога Слуцкага княства. Паводле вынікаў V рэвізіі (1795 г., у Віленскай і Слонімскай губернях лічылася 117084 мужчынскага і 111215 жаночага полу вольных сялян, якія мелі права перамяшчэння [12, с. 83], што складала 18,3% ад агульнай колькасці сялянскага насельніцтва. Нават пэўная недакладнасць дадзеных рэвізіі не дае падставаў сумнявацца ў наяўнасці на тэрыторыі былога ВКЛ вялікай колькасці юрыдычна незапрыгоненага сялянства [8, с. 390].

Царскі ўказ ад 23 лютага 1799 г., які замацаваў назву «вольныя людзі», сцвярджаў, што яны былі выходцамі з «Цесарыі, Прусыі і інных земель», аднак, улічваючы агромістую колькасць вольных людзей у Жамойці, дзе яны месцамі складалі большасць насельніцтва, і тое, што па

мове, звычай і ўсяму ўкладу жыцця яны нічым не адрозніваліся ад астатняга карэннага насельніцтва, неабходна прызнаць, што іншаземцы маглі складаць сярод іх нязначную частку. Як зазначаў М. Улашчык, «пытанне гэта настолькі бясспрэчнае, што... трэба высвятляць не тое, ці з'яўляюцца яны нашчадкамі прышэльцаў або мясцовага насельніцтва, а тое, з якіх слаёў мясцовага насельніцтва ... сфарміраваўся гэты разрад» [16, с. 68–69.].

Як можна растлумачыць наяўнасць значнай колькасці асабіста свабодных сялян праз два стагоддзі пасля завяршэння працэсу запрыгонвання сялянства? Дадзены казус узнік у гістарыяграфіі як з-за пэўнага разрыву паміж працамі па гісторыі сялянства ў Расійскай імперыі і працамі гісторыкаў-медыевістаў, так і з-за ўмоўнасці паняцця «канчатковае запрыгонванне». Самі аўтары часта выкарыстоўвалі больш гнуткае вызначэнне «запрыгонванне большасці сялян». Цікавасць да лёсу «меншасці» была слабейшай, і ўпамінанні ў крыніцах аб вольных людзях разглядаліся як «адгалоскі мінулага» [2, с. 106]. Між тым, як сведчаць адпаведныя даследаванні, працэс запрыгонвання працягваўся [18, с. 104–109], больш таго, у невялікіх памерах мела месца і адваротная з'ява.

Вытокі паходжання асабіста свабоднага сялянства, відаць, трэба шукаць у XVI ст. Аснову дадзенай катэгорыі складала частка людзей пахожых, якія захавалі сваю свабоду, нягледзячы на намаганні землеўладальнікаў пазбавіць іх права пераходу. М. Улашчык тлумачыў значную канцэнтрацыю вольных людзей у Жамойці гісторыка-геаграфічнымі фактарам. Паводле даследчыка, Жамойць, якая ўваходзіла клінам паміж Тэўтонскім і Лівонскім ордэнамі, вытрымлівала найбольш частыя і моцныя ваенныя ўдары, таму большасць яе насельніцтва павінна была складацца са свабодных грамадзян, гатовых узяцца за зброю. Чым далей на ўсход, тым меншай становілася пагроза нападу і тым большай колькасць запрыгоненых сялян, галоўным абавязкам якіх была не вайсковая служба, а павіннасць на карысць феодала. Нягледзячы на разгром Ордэна, правы, атрыманыя ў XV ст. (у тым ліку асобныя правы Жамойці), захаваліся да пачатку XIX ст. [16, с. 76].

Ва ўмовах інтэнсіўнага запрыгонвання колькасць пахожых людзей істотна скарацілася ўжо да сярэдзіны XVI ст., аднак, цалкам не знікла. Частка пахожых людзей змагла захаваць сваю волю шляхам перыядычных пераходаў ад адных феодалаў да іншых. Гэта быў легальны спосаб захавання права на выхад. Дзеці пахожых людзей лічыліся вольнымі. У склад свабоднага сялянства ўвайшла тая нявольная чэлядзь, якая была адпушчана на волю або атрымала свабоду іншымі шляхамі (выкуп, знішчэнне дакументаў, уцёкі). Некаторая частка вольных людзей па сваім паходжанні складалася з былых непахожых людзей, якія вызваліліся рознымі шляхамі. Вядомы выпадкі вызвалення феодаламі непахожых слуг за іх верную службу. Часам вольнымі становіліся тыя отчычы, якія, трапіўшы ў палон, уцякалі і вярталіся на радзіму. У асобных выпадках

прыгонныя сяляне дамагаліся вызвалення шляхам выкупу [14, с. 132–134]. Свабоднай становілася і чэлядзь нявольная ў тым выпадку, калі ўладальнік выганяў яе ў час голаду [15, раздз. XII, арт. 20]. Паказальна, што шляхта ВКЛ на сойміках 1764–1775 гг. спрабавала растлумачыць узнікненне катэгорыі вольных і іх значны рост наступствамі Паўночнай вайны. У гэты час быццам бы ніхто не мог кантраляваць сваіх прыгонных, з-за чаго пачаліся пераходы людзей. Аднак дадзеную з'яву можна разглядаць толькі як механізм папаўнення, але не прычыну ўзнікнення разраду вольных людзей, бо вольнае насельніцтва існавала яшчэ да войнаў сярэдзіны XVII ст. [18, с. 103] Д. Пахілевіч выказаў меркаванне, што свабоднае сялянства магло папаўняцца і за кошт гараджан, якія з-за галечы перасяляліся на вёску. Паводле даследчыка, гэтая з'ява стала прыкметнай з сярэдзіны XVII ст., калі гарады пачалі перажываць востры крызіс [10, с. 84].

Значную ролю ў захаванні свабоднага сялянства адыгралі палажэнні Статута ВКЛ 1588 г., які завяршыў працэс заканадаўчага афармлення прыгоннага права, але замацаваў прававое поле, у межах якога маглі існаваць нешматлікія групы юрыдычна вольных сялян. Гэтая з'ява падаецца тым больш унікальнай, што ў Расійскай дзяржаве, дзе юрыдычнае афармленне запрыгонвання сялянства завяршылася толькі ў 1649 г. з выданнем Саборнага улажэння [6, с. 16], свабоднае сялянства знікла (Сібір, Архангельшчына складаюць выключэнне). Таму наяўнасць значнай колькасці вольных людзей на тэрыторыях, далучаных у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, выклікала ў расійскай адміністрацыі шчырае здзіўленне і імкненне да зліцця дадзеных катэгорый насельніцтва з астатняй масай прыгоннага сялянства.

Статут ВКЛ 1588 г. захаваў магчымасць пераходаў вольнага сялянства. Былі рэгламентаваны правілы выхаду сялян, якія перасядзелі тэрмін даўнасці. Людзі пахожыя, каб пакінуць землеўладальніка, у якога яны пражылі больш 10 гадоў, павінны былі выплаціць 10 коп грошаў і кампенсаваць атрыманую дапамогу. Дадзеная норма распаўсюджвалася і на дзяцей вольных людзей. Калі вольныя людзі, пражыўшы ў феодала 10 гадоў, уцякалі, не выплаціўшы належную кампенсацыю, то тэрмін вышуку для іх складаў 10 гадоў [15, раздз. XII, арт. 13]. Вольны чалавек не мог быць аддадзены ў няволю ні за якое злачынства. Аднак дазвалялася часовая служба да вяртання запазычанасці [15, раздз. XII, арт. 11]. Статут, які прадугледжваў магчымасць перадачы самога сябе ці членаў сям'і ў няволю ў час голаду, абавязваў пасля выплаты ці адпрацоўкі дапамогі вызваляць такога чалавека [15, раздз. XII, арт. 19]. Пакідалася магчымасць атрымання волі збеглым прыгонным, якая грунтавалася на тэрміне даўнасці. Для сялян, якія ўцяклі на адлегласць да 5–6 міль ён складаў 10 гадоў, а пры ўцёках на адлегласць ў 10 і больш міль – 20 гадоў. Аднак гэтыя нормы не распаўсюджваліся на чэлядзь дворную і палонную [15, раздз. XII, арт. 12, 16].

Вольныя людзі ўступалі ў пэўныя дагаворныя адносіны з

землеўладальнікамі. Свабодныя людзі былі абавязаны несці павіннасці з той зямлі, якая знаходзілася ў іх трыманні. Павіннасці маглі быць разнастайнымі і залежалі ад пагаднення, заключанага паміж бакамі. Свабодныя сяляне маглі выконваць цяглуую службу, аднак, гэта не азначала іх прыналежнасць да юрыдычна залежнага сялянства. Так, у XVI ст. цяглая служба вольных людзей была шырока распаўсюджана ў Полацкай і Віцебскай землях [9, с. 316, 318, 320–321].

У другой палове XVIII ст. з'яўляюцца кантракты паміж вольнымі людзьмі і абшарнікамі. Яны былі прыватнай справай пана і не ахоўваліся дзяржавай. Статут 1588 г. не надаваў сялянам права юрыдычнага боку. Таму кантракт стаў новай з'явай, выкліканай, магчыма, умацаваннем таварна-грашовых адносін. Толькі канстытуцыя 3 мая 1791 г. уключыла патрабаванне гарантыі дамовы паміж абшарнікам і сялянамі: «свабоды, падараванні і дамовы пана з селянінам..., ці былі яны з грамадамі або з кожным жыхаром вёскі, становяцца агульным і ўзаемным абавязкам» [17, с. 295–298].

Працэс прыгоньвання вольных людзей працягваўся ў XVII–XVIII стст. Меў месца і так званы «добраахвотны» пераход пахожых людзей у разрад прыгонных. Яго прычынамі выступалі нястача, нявыплачаная запазычанасць хлеба, грашамі, інвентаром, нанесеныя землеўладальніку страты. Такія выпадкі звычайна назіраліся ў неўраджайныя гады і ў час стыхійных бедстваў [18, с. 104–109].

Пэўную цяжкасць выклікае характарыстыка такіх груп насельніцтва як баяры і зямьне. Дадзеная сітуацыя абумоўлена шматзначнасцю гэтых паняццяў. У другой палове XVI – першай палове XVII ст. тэрмін «баярын» выкарыстоўваўся як для абазначэння залежнай шляхты прыватных уладанняў (разам з тэрмінам «зямьнін»), так і асоб сялянскага стану ў дзяржаўных і прыватных уладаннях, асноўнай павіннасцю якіх была ваенная ці кур'ерская служба. У XVII ст. шляхта і сяляне-путнікі атрымалі кожны сваё найменне, а ў XVIII ст. словы «зямьне» і «баяры» разглядаліся ўжо як сінонімы. Баяры не былі замкнёнай групай. Жаніцьба на дачцы баярына давала права пераходу на гэтае становішча [5, с. 8–9].

Асобна трэба закрануць ту частку свабоднага сялянства ВКЛ, якую складалі ваенна-служылыя людзі. На Віцебшчыне пражывалі панцырныя баяры – памежная варта ВКЛ. Яны набіраліся з незапрыгоненага насельніцтва і атрымлівалі за нясенне вайсковай службы зямельныя ўладанні са спадчыннымі правамі [11, с. 82–84]. Пасля зменаў у выніку ваенных дзеянняў усходняй мяжы Рэчы Паспалітай баяры звярталіся з просьбамі аб пацвярджэнні іх статусу, якія неаднаразова задавальняліся (1580, 1593, 1636 гг.). Нават цар Аляксей Міхайлавіч у 1667 г. пацвердзіў іх правы [19, с. 419–420].

Недахоп пяхоты ў ВКЛ выклікаў з'яўленне ў канцы XVI ст. катэгорыі выбранцаў. За сваю службу яны вызваляліся ад павіннасцей, а

«выбранецкае права» пашыралася на іх нашчадкаў. У 1649 г. выбранецкая пяхота была ліквідавана. Аднак гэтая група захавалася ва ўладаннях Радзівілаў – у Слуцкім княстве. Выбранцы набіраліся са складу вольных людзей, дробнай шляхты і зямьн. Прыналежнасць ваенна-служылых людзей да той ці іншай катэгорыі прывілеяванага насельніцтва была спадчынай, і пераводу ў ніжэйшыя катэгорыі сельскага насельніцтва не было. У судовых адносінах яны карысталіся правам экстерытарыяльнасці. Да канца XVIII ст. зямьне маглі пакінуць свой надзел, перадаўшы яго зямьянам таго ж засценка [3, с. 246, 250], [4, с. 249–252].

Такім чынам, можна зрабіць выснову аб няпоўным запрыгоньванні сялян у ВКЛ. Рэшткі людзей пахожых і ваенна-служылых людзі склалі аснову свабоднага сялянства, якое папаўнялася за кошт замежных перасяленцаў, збеглых і адпушчаных на волю прыгонных.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 1: Першабытнаабшчыны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / рэдкал.: К.І. Шабуна [і інш.]. – 1972.
2. Гісторыя сялянства Беларусі: У 3 т. Т. 1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г. / Анішчанка Я.К. [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 1997.
3. Грицкевич, А.П. Хозяйственное и правовое положение военно-служилого населения в Слуцком княжестве в XVI–XVIII вв. / А.П. Грицкевич // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. / АН СССР, АН БССР; редкол.: В. К. Яцунский [и др.]. – Мінск: Наука и техника, 1964.
4. Грыцкевіч, А.П. Беларускія выбранцы / А.П. Грыцкевіч // Польша. – 1970. – № 11.
5. Доўнар, А.Б. Сацыяльна-эканамічнае становішча сялян-слуг дзяржаўных і прыватных уладанняў на беларускіх землях у другой палове XVI – сярэдзіне XVIII ст.: Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / А.Б. Доўнар; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2004.
6. История крестьянства СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции: в 5 т. Т. 2: Крестьянство в периоды раннего и позднего феодализма / АН СССР; редкол.: В.И. Буганов, И.Д. Ковальченко (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1990.
7. Козловский, П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П.Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1982.
8. Неупокоев, В. И. «Вольные» люди Литвы в первой половине XIX в. / В.И. Неупокоев // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. / АН СССР, АН УССР; отв. ред.: В.К. Яцунский [и др.]. – Киев, 1962.
9. Пичета, В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. / В.И. Пичета / АН СССР. – М., 1961.
10. Похилевич, Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. / Д.Л. Похилевич / Львов. ун-т. – Львов, 1957.
11. Сементовский, А.М. Историческая записка о панцирных боярах / А.М. Сементовский // Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 год / Вилен. губ. стат. ком.; под ред. А.М. Сементовского. – Спб., 1868.
12. Сосна, У.А. Фарміраванне саслоўна-групавога складу сялянства Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / У.А. Сосна. – Мінск: БДУ, 2000.
13. Сосно, В.А. Формирование «вольных» людей Западных губерний и слияние их с основной массой крестьянства (конец XVIII – первая половина XIX вв.) / В.А. Сосно // Вопросы истории Европейского Севера (Проблемы общественно-политической истории XIX – XX вв.): межвуз. сб. науч. ст. / Петрозавод. гос. ун-т им. О. В. Куусинена. – Петрозаводск, 1991.
14. Спиридонов, М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.) / М.Ф. Спиридонов – Минск: Наука и техника, 1993.

15. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989.
16. Улашчак, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улашчак. – М.: Наука, 1965.
17. Ючас, М.А. Аренда земли вольными людьми в Литве во второй половине XVIII в. / М.А.Ючас // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. / АН СССР, АН БССР; редкол. В.К. Яцунский [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1964.
18. Ючас, М.А. О добровольном переходе вольных людей в крепостные в Литве XVI–XVIII вв. / М.А. Ючас // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1968 г. / АН СССР; редкол.: Ю.В. Бромлей (отв. ред.) [и др.]. – Ленинград: Наука, 1972.
19. Rychlikowa, I. Bojarzy pancerni na pograniczu moskiewskim w XVI–XIX wieku / I. Rychlikowa // Przegląd Wschodni. – 1994. – Т. III, z. 3.

С.У. Амелка

ДА ПЫТАННЯ АБ ПАХОДЖАННІ ПАЛІТЫЧНАЙ ЭЛІТЫ ЛІДСКАГА ПАВЕТА Ё XVII ст.

Тэрыторыя Лідскага павета Трокскага ваяводства ў XVII ст. ахоплівала шэраг населеных пунктаў, які знаходзіліся, як у дзяржаўнай, так і ў прыватнай уласнасці. Сярод іх вылучаліся Ражанка, Ваверка, Блотна, Беліца, Дакудава, Жалудок, Жыжма, Ішчолна і іншыя [1]. На працягу XVI ст. колькасць коннікаў, выстаўленых з прыватнаўласніцкіх маёнткаў згодна попісаў войска ВКЛ 1529 г. і 1567 г., складала ад 80 да 980 чалавек. Пасля правядзення адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы 1565–1566 г. да павета былі далучаны Астрынскае, Васілішкае, Радуньскае і Эйшышкае намесніцтвы, шэраг буйных прыватных уладанняў. Згодна падымных рэестраў Вялікага княства Літоўскага 1690 г., заможнымі землеўласнікамі з'яўляліся Аляксандравічы (Лычкоў Нявіша, Нявіша, Дубічы, 50 дымоў), Быхаўцы (маэнткі Горнішкі, Салабяцішкі, Глыбокае, 63 дымы), Ворбек-Летавы (Івашкевічы, Лебыда, 915 дымоў), Глядавіцкія (45 дымоў), Грыневічы (маэнтак Казакоўшчызна, 20 дымоў), Дамаслаўскія (маэнткі Стокі, Сялец, Дакудаў, Крывое сяло, 243 дымы), Кастравіцкія (маэнтак Паперня, 60 дымоў), Масевічы (маэнткі Бердаўка, Гародна, Блотна, 131 дым), Нарбуты (маэнткі Заблоцце, Ремзоўды, 80 дымоў), Нарушэвічы (Хадкевічы) (маэнтак Мажэйкова, першапачаткова 251 дым), Невяроўскія (маэнтак Хадановічы, 36 дымоў), Радзівілы (маэнткі Беліца, Смолач, Бабры, Пішчоўцы, Ліпічна, 695 дымоў), Ромеры (маэнткі Шчэркаў, Балундзі, Баяры, 49 дымоў), Роры (маэнтак Нячечка, 37 дымоў), Рымвіды (маэнткі Дзембрава Пуша, Хамаўшчызна, Ельна Рамейкі, 99 дымоў), Сяклоцкія (маэнтак Бурчэвічы, Красулі, 26 дымоў), Тызенгаўзы (маэнтак Бычкаўшчызна, 41 дым, які набылі Купішскі і Лемзельскі стараста Вільгельм і Ганна з Цехомскіх ад лідскага маршалка Аляксандра Халецкага [2]), Францкевічы (маэнткі Ольшэў, Наркушкі, Канцк, Агароднікі лідскага, Раманішкі, Касцянева, Жалудок, Ішчолна, Нявіша, 524 дымы), Хелхоўскія

(маэнтак Радзівонішкі, 65 дымоў), Храпавіцкія (маэнтак Гародна, 20 дымоў) [3, с. 200–235]. Разам з тым, згодна прынятым крытэрыям прымяненне ў дачыненні да шляхты маёмасных ці родавых крытэрыяў выяўлення палітычнага лідэрства не заўсёды магчымае. Так, з 22 родаў большасць асоб займалі пасады ў мясцовай адміністрацыі, у тым ліку і павятовай. Актыўны ўдзел шырокага кола шляхты ў дзейнасці павятовых соймаў, выпрацоўка інструкцый паслам на сойм, абмеркаванне розных пытанняў патрабавала і вылучэння асоб, якія маглі б адлюстроўваць інтарэсы шырокага кола грамадства. Асабліваасцю з'яўляецца і тое, што тут неабходна разглядаць шэраг акалічнасцей, якія ўплывалі на гэты працэс: сацыяльна-этнічнае паходжанне, асаблівы статус [4, с. 80]

Непасрэдны ўплыў адбываўся і праз пэўную сістэму сацыялізацыі, веды, уменне, навыкі і г.д., якія набываюцца індывідам шляхам выхавання. Але галоўную ролю тут адыгрываў працэс палітычнай сацыялізацыі. Паняцце эліта мае шмат значэнняў. Найбольш зручным здаецца вызначэнне групы асоб, якія прымаюць удзел у фарміраванні і прыняцці дзяржаўных рашэнняў. Эліта характарызуецца актыўным удзелам у грамадскім жыцці. Шэраг даследчыкаў ставіць пад сумненне прыняцце ў поўнай меры прадстаўнікоў эліты. Гэта залежыць і ад гарантый таго, што яны заўсёды прытрымліваліся (былі згодныя са зместам) падпісваемых актавых матэрыялаў, так і прызначэння для выканання дыпламатычных (ці дзяржаўных) місій [6, с. 35–36]. І маёмасны фактар не заўсёды адыгрывае тут вядучую ролю. Нездарма у вышэйзгаданым спісе не ўсе заможныя землеўласнікі прадстаўлены ў павятовай ці дзяржаўнай службовай іерархіі, займаючы пасады чэсніка, падстоля, скарбніка, харужага, падчашага, старосты, стольніка. Больш значныя пасады займалі толькі восем асоб: Юрый Караль Хадкевіч (літоўскі абозны), Аляксандр Ян Масевіч (мсціслаўскі ваявода), Мацей Ромер (палкоўнік войска літоўскага, генерал-майор, генерал артылерыі), Эліяш Міхал Рынвід (лідскі маршалак), Стэфан Еўстафій Аляксандравіч (гродзенскі воіт, падкаморы, маршалак, навагрудскі кашталян), Стэфан Тызенгауз (навагрудскі ваявода), Крыштаф Вікторын Збігнеў Ворбек-Летаў (старадубаўскі маршалак), Казімір Францкевіч Радзівінскі (лідскі падкаморы, лідскі староста, падскарбій надворны літоўскі). Хоць наданне ў валоданне старостаў паказвала іх узаемаадносінны з каралеўскім дваром. Ворбек-Летавы трымалі Барцянскае і васілішкае, Дусяцкія – Радуньскае, Эліяш Міхал Рынвід (лідскі маршалак) – Новадворскае староствы, Радзівінскія – Лідскую эканомію і г.д. Асобныя маэнткі трымалі лідскі войскі, падкаморы, а затым брэсцкі кашталян Стэфан Казімір Курч і мсціслаўскі ваявода Аляксандр Ян Масевіч [3, с. 233–235].

Род Аляксандравічаў, дастаткова вядомы сваёй актыўнай палітычнай дзейнасцю ў Гродзенскім павеце з XV–XVI ст., набыў асобныя населеныя маэнткі на Лідчыне. І калі Андрэй Аляксандравіч ў 1505 г. з'яўляўся лідскім намеснікам, Рыгор Аляксандравіч, віленскі кашталян, –

гетманам ВКЛ. У XVII ст. прадстаўнікі роду паступова займалі вядучыя пазіцыі ў Лідскім павеце. Міхал Аляксандравіч падпісаў суфрагію пры абранні караля Яна III у 1674 г. [5, с. 150]. Казімір быў абраны лідскім падчашым, а яго сын Лукаш, лідскі харужы, бярэ шлюб з Канстанцыяй Аляксандравіч, дачкой Стэфана Еўстафія, навагрудскага кашталяна. Сын апошняга Ян-Казімір з'яўляецца астрынскім старостай. Увогуле, менавіта яны складаюць найбольш уплывовую частку эліты. Стэфан Еўстафій неаднаразова абіраўся паслом на сеймы, быў шырока прызнаным прамоўцам, адстойваў інтарэсы Сапегаў [7, с. 71]. У супрацьстаянні Сапегаў з каралём Міхал-Ян Аляксандравіч, лідскі земскі пісар, ротмістр, узначальваў ў 1698 г. харугву Лідскага павета пры заключэнні трактатаў з войскам ВКЛ пад Свідземем, паміж Пузевічамі і Лаўна. Побач з ім былі Самуэль з Кастравіц Кастравіцкі, наўгародска-северскі стольнік, харужы і Францішак Курч, брэсцкі ваявода, паручык. Яго бацькам быў Стэфан, лідскі войскі, брэсцянскі ваявода, а маці – Іаанна, дачка, Мікалая Сапегі. Стэфан быў маршалкам Літоўскага трыбунала ў 1677 г. [8, с. 453]. Магчыма, другі яго сын Ян, харужы ці блізкі крэўны, у 1655 г. прысягаў на вернасць рускаму цару [9]. Яшчэ адна асоба, якая выступае ў спісе побач з ім, – гэта Ян Сцыпіён, лідскі гродскі пісар. Род Сцыпіёнаў (ці Сцыпіёнаў дэль Кампо) трапіў у ВКЛ з Італіі, а з'яўленне іх на Лідчыне звязваецца з Крыштафам Сцыпіёнам, які праз шлюб на Сімфарозе, дачцы Адама Сіруцы, лідскага судзі, атрымаў усю спадчыну Сіруцей. Выхадцамі з Фларэнцыі былі і Лімонты, якія з'явіліся тут разам з жонкай караля Жыгімонта Старога Бонай Сфорцай. Магчыма, з дапамогай месціслаўскага кашталяна Фёдара Лімонта прадстаўнікі роду авалодалі спадчынай Давойнаў. З другой паловы вядомы лідскі земскі судзі, затым віцебскі кашталян, васілішкаўскі староста Марцін Лімонт. Ён актыўна ўдзельнічаў у палітычным жыцці, быў паслом на соймы 1652, 1658, 1662, 1668, 1669 гг. Захаваліся яго асобныя прамовы ў абарону шляхецкіх правоў ад магнацкіх парушэнняў. Вядомы Мікалаі Лімонт, лідскі войскі ў 1632 г., Ежы Петр Лімонт, лідскі чашнік у 1648 г., Ян Лімонт, лідскі канюшы ў 1694 г. Але гэта быў закат роду, які згас у пачатку XVIII ст. [10, с. 26–30].

Францкевічы-Радзімінскія былі пароднены з Сапегамі і Патоцкімі. Міхаіл браў шлюб з роднай сястрой Льва Сапегі, канцлера ВКЛ, Ганнай і верна служыў свайму швагру, а яго сын Крыштаф загінуў у барацьбе супраць дысідэнтаў [11, с. 48]. Стэфан Францкевіч-Радзімінскі, слонімска староста, быў уладальнікам Ішчолнаў. На Варшаўскім вальным з'ездзе ў 1674 г. ён быў уключаны ў склад камісіі рэвізіі казны ВКЛ [6, с. 116].

Найбольшай палітычнай актыўнасцю выдзяляліся Эліаш Рынвід, падстароста Лідскага павету, падкаморый, і Тэафіл Дунін Раецкі, лідскі маршалак. Апошні ў 1661 г. на вальным сойме быў абраны ў трыбунал казны ВКЛ, падпісаў канстытуцыю варшаўскага сойму 1667 г. (фігураваў як лідскі маршалак, але пасол Вількамірскага павета) [12, с. 371, 498], варшаўскую генеральную канфэдэрацыю ў 1668 г.; элекцыю караля 1669 г.,

уваходзіў у юрамент абранага каралём Міхала Карыбута, падпісаў канфірмацыю Віленскага сойма 1670 г. На гэтым сойме ён быў сярод прадстаўнікоў ВКЛ для напісання легацыі сойма да маскоўскага цара. Канстытуцыяй ВКЛ 1670 (і 1676) г. Тэафіл Раецкі ўключаны ў склад камісіі для разгляду спраў паміж грамадзянамі Пільтынскага павета і кн. Курляндскім, 1673 г. — у склад Ваеннай рады і трыбунал скарбу ВКЛ. Ён жа пералічваецца сярод падпісаўшых суфрагію караля Яна III [6, с. 19, 20, 27, 64, 82, 149]. Прозвіша Рынвіда, падстаросты, гродскага судзі, падкаморыя, віцэ-кашталяна, неаднаразова называецца сярод паслоў ад Лідскага павета. Ён быў абраны дэпутатам у Генеральны суд, у юрамент Яна III і г.д., уключаны для размеркавання гіберны войска ВКЛ у 1678 г. З'яўляўся дэпутатам на соймы 1685 г., 1690 г. і абіраўся ў Трыбунал ВКЛ. Пэўнае месца займаў і род Кунцэвічаў, якія абіраліся дэпутатамі ў сойм, займалі пасады лідскага падсудка, падстаросты, падкаморыя, харужага Эйшышскай парафіі і г.д. У 1655 г. лідскі падкаморы Якуб Тэадор Кунцэвіч з'яўляўся палкоўнікам Лідскага павету [9, с. 60]. Вылучаўся і род Нарбутаў. Адам Нарбут, лідскі войскі, падпісаў суфрагію Яна III, а к канцу XVII стагоддзя Нарбуты прадстаўляюць ужо інтарэсы часткі шляхты Лідскага павету на сойме 1697 г. (лідскі падкаморы Уладзіслаў Нарбут, Ян Нарбут, Адам Нарбут). Харугва палкоўніка, лідскага падкаморыя Міхала Нарбута (земскага судзі) ставілася на паспалітае рушанне ў жніўні 1698 г. паміж Лаўна і Пузевічамі.

Яшчэ адным з паказчыкаў заможнасці, «уплывовасці» роду становіцца фундатарская дзейнасць, якая ў сістэме культурных уяўленняў становіцца не проста захапленнем, але і асаблівым прэстыжам – свецкім, грамадскім, дзяржаўным. Гэтыя сумы ахвяруюцца на штотыднёвае адпраўленне службаў, ці пэўную колькасць набажэнстваў, утрыманне альтарый ці алтарыстаў, дабрачыннасць, пабудову і рамонт манастыроў, касцёлаў, цэркваў, капліц і г.д. Сярод фундацыйных запісаў, што захаваліся, вядомы ахвяраванні Сапегаў, Сцыпіёнаў, Радзівілаў, Аляксандравічаў, Белазораў, Палупент і іншых [13]. У канстытуцыях каранацыйнага сойма былі пацверджаны асобныя фундацыі. Сярод іх ахвяраванне Дзебраўскаму касцёлу, зробленае лідскім падстаростай Эліяшам Міхалам Рынвідам і яго жонкай у спадчынным маёнтку Дзембрава Лідскага павета. Асабіста каралём да гэтай фундацыі была далучана вёска Аплейкі. Там жа пацверджаны і фундацыі Радзівілаў, Катовіча, Шпілеўскага, Дамашэўскага, лідскага войскага Адама Нарбута [6, с. 213]. У 1684 г. віленскі біскуп Аляксандр Міхал Катовіч даў блаславенне і прызнаў ахвяраванне на карысць Васілішскага касцёла, зробленае пры выправе супраць турак Фларыянам Аляксандравічам. Ён абяцаў пабудаваць капліцу на зямлі, званай Вяржбоўцы, і далучыць яе да парафіяльнага касцёла, а таксама надзяліць валокай зямлі, званай Енералаўшчынай [14].

Такім чынам, мы можам вылучыць пэўную групу асоб, якая прымала актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці не толькі Лідскага

павета, але і на дзяржаўным узроўні. Адбываецца змена і ў іх асабовым складзе ў другой палове стагоддзя. Калі для XVI – пачатку XVII ст. характэрны ўплыў і ўдзел прадстаўнікоў заможных родаў, то к канцу XVII ст. тут шырока прысутнічаюць і дробныя землеўласнікі. Менавіта ім ваенная і палітычная фартуна дазволіла заняць высокае месца ў грамадскай іерархіі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Насевіч, В. Лідскі павет / В. Насевіч. // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 2. – Мінск: БелЭн, 2006. – С. 198–199.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1034. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 2–26.
3. Литовская метрика. Реестры подымного Великого Княжества Литовского: Виленское воеводство 1690 г. / подг. А. Рахуба. – Варшава, 1989.
4. Ирхин, Ю.В. Политология: Учебное пособие. / Ю.В.Ирхин. – М.: Изд-во РУДН, 1996.
5. Korczak, L. Kształtowanie elity władzy w Wielkim Księstwie Litewskim (zagadnienie kryteriów kwalifikacyjnych) / L. Korczak // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – MCCLXII. – 2003. – Prace Historyczne. – Z. 130.
6. Volumina Legum. – Т. V.
7. Polski słownik biograficzny. – Т. 1. – Kraków, 1938.
8. Niesiecki, K. Herbarz Polski / K. Niesiecki. – Т. V. – Lipsk, 1840.
9. Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского 1655 г. / Под ред. Б. Флори. – Москва–Варшава, 1999. – С. 61.
10. Данских, С.У. Наш Шчучын / С.У. Данских / Пад навук. рэд. У.Д. Разенфельда. – Гродна, 2001.
11. Niesiecki, K. Herbarz Polski / K. Niesiecki. – Т. 3. – 2002.
12. Volumina Legum. – Т. IV.
13. Нацыянальны гістарычны архіў у г. Гродна. Ф. 1. Воп. 2. Спр. 103. Арк. 83–96.
14. Бібліятэка Акадэміі навук у Вільні. Ф. 273. Спр. 1357.

І.В. Соркіна

РОЛЯ СТАТУТА ВКЛ 1588 г. У РАЗВІЦЦІ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ

XVI – першая палова XVII ст. – час найбольшага культурнага росквіту Беларусі, час вялікіх людзей, дзяржаўных і культурных дзеячаў сусветнага маштабу. На Вялікае княства Літоўскае распаўсюдзіўся інтэлектуальны ўздых эпохі Адраджэння і Рэфармацыі. Сямён Падокшын, звярнуўшыся да ключавага паняцця філасофіі гісторыі Карла Яспера – «восевы час» – асноватворнага перыяду ў гісторыі чалавецтва, назваў XVI – пачатак XVII ст. «восевым часам», «восевай эпохай» для Беларусі [1, с. 93]. Менавіта ў гэты перыяд сфарміраваліся каштоўнасці і ідэалы, якія складаюць аснову сучаснай духоўнасці і нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. У гэты час жылі асноватворцы айчынай гуманістычнай культуры, нацыянальнага духу, беларускай ідэі: Францыск Скарына, Мікола Гусоўскі, Васіль Цяпінскі, Сымон Будны, Астафій Валовіч, Леў Сапега, Андрэй Волан, Лаўрэнцій Зізаній, Мялеццый Смятрыцкі

і многія іншыя. Эпоха XVI – першай паловы XVII ст. з’яўлялася таксама часам эканамічнага ўздыму Беларусі, часам гаспадарчых ініцыятыў і прадпрымальніцтва. На гэты перыяд прыпадае і працэс актыўнага паўстання і развіцця мястэчак на беларускіх землях.

Узнікненне мястэчка як з’явы супадае з інтэнсіфікацыяй феадальнага спосабу вытворчасці, цэнтралізацыяй і дзяржаўнай кансалідацыяй Вялікага княства Літоўскага. Спрыяльная эканамічная і палітычная сітуацыя, якая склалася на нашых землях, садзейнічала колькаснаму і якасному росту гарадскіх паселішчаў, прычым колькаснае іх прырошчванне адбывалася менавіта за кошт мястэчак. У сярэдзіне XVI ст., паводле картаграфічных дадзеных (М.Ф.Спірыдонаў, 1988 г.), на тэрыторыі Беларусі налічвалася каля 210 мястэчак [2, с. 15].

Зіновій Капыскі на карце Тамаша Макоўскага (1613 г.) налічыў на беларускіх землях 272 мястэчка, а на карце ВКЛ 1665 г. – 315 мястэчак [3, с. 206, табл. 1]. Да сярэдзіны XVII ст., па падліках гэтага ж даследчыка, на беларускіх землях было 37 гарадоў і 425 мястэчак [4, с. 10]. Большасць гарадоў склалася да XVI ст. Значыць, XVI – першая палова XVII ст. былі часам імклівага развіцця ў Беларусі мястэчак. Гэты час можна назваць часам беларускага местачковага «бума». Якую ж ролю адыграў у гэтым Статут ВКЛ 1588 г.?

Узнікненне мястэчак было цесна звязана з заснаваннем таргоў, што, у сваю чаргу, было выклікана патрэбамі ўнутранага рынку. З’яўленне на землях Беларусі грашовай рэнты і паступовы яе рост у даходах скарбу і федалаў вымушаў сялян прадаваць частку сваёй прадукцыі. Побач з вялікакняжацкімі і прыватнаўласніцкімі маёнткамі ў XV ст. узнікаюць таргі, якія і рабілі магчымым продаж сельскагаспадарчых прадуктаў, а таксама набыццё неабходных тавараў, якія натуральная сялянская гаспадарка вырабіць не магла. Таргі прыцягвалі, такім чынам, не толькі сялянскія масы, якія сцякаліся сюды спарадычна, але і рамеснікаў і гандляроў, што сяліліся тут стала. У выніку побач з таргамі ўзніклі паселішчы, якія маглі спачатку развіцца ў гандлёва-рамесніцкія асяродкі і зрабіцца мястэчкамі фактычна і толькі пасля набыцця юрыдычнага статусу «места» праз атрыманне прывілея. Заснаванне таргоў было настолькі моцна звязана з узнікненнем мястэчак, што ў далейшым пры выдачы прывілея на заснаванне мястэчка абумоўлівалася права на адначасовае адкрыццё торгу і карчмы. І наадварот, права на адкрыццё торгу з’яўлялася раўнацэнным правам на заснаванне мястэчка [5, с. 35].

Пэўны час падаткі ад местачковага гандлю ішлі выключна на карысць скарбу. Вялікакняжацкая адміністрацыя напачатку строга рэгламентавала заснаванне новых мястэчак прыватнымі асобамі, а таксама ўвядзенне новых пошлін на існуючых ужо таргах. Гэта знайшло адлюстраванне ў Статутах ВКЛ 1529 г. і 1566 г., паводле якіх забаранялася ўстанаўліваць новыя пошліны на таргі пад пагрозай секвестрацыі, а ў асобных выпадках і канфіскацыі маёнткаў. Нават на гаспадарскіх землях

мястэчкі маглі засноўвацца толькі з дазволу ўладаў. Артыкул 14 «Уставы на валокі» 1557 г. забараняў адкрыццё новых прыватнаўласніцкіх таргоў бліжэй, чым за тры мілі ад ужо існуючых вялікакняжацкіх [6].

Шляхта, зацікаўленая ў стварэнні мястэчак, дамагалася адмены абмежаванняў і хадайнічала перад вялікім князем аб дазволе засноўваць іх без прывілеяў. Напрыклад, падобная просьба шляхты ВКЛ была прадстаўлена на Гродзенскім сойме 1568 г. Жыгімонт II Аўгуст адмовіў у яе задавальненні [7, с. 51].

Нягледзячы на шматлікія абмежаванні і цяжкасці, звязаныя з заснаваннем новых мястэчак, колькасць іх працягвала расці. Па падліках Юрыя Бохана, да 1588 г. на тэрыторыі вярхоўяў Віліі і нёманскай Бярэзіны існавала 22 мястэчка, што складала каля 60 % ад агульнай лічбы мястэчак у дадзеным рэгіёне [5, с. 37]. Не выключана, што частка мястэчак была закладзена без адпаведнага прывілея.

Няспыненны рост колькасці мястэчак, а таксама настойлівыя просьбы шляхты аб наданні ёй права вольнага заснавання новых таргоў і мястэчак прывялі, у рэшце рэшт, да скасавання існуючых абмежаванняў. Статут ВКЛ 1588 г. у 29 артыкуле I раздзела абвяшчаў: «хто б з абывацеляў таго панства нашага якога-кольвек стану і народу шляхецкага для прымнажэння сабе пажытку хацеў на грунце сваім мястэчка новае садзіці, то яму вольна будзе ўчыніці, і тарговае ў ім паводле даўняга звычайу... устанавіць» [8, с. 98–99]. Гэта рашэнне было сведчаннем развіцця феадальнай гаспадаркі на землях Беларусі. Насычаны сельскагаспадарчай прадукцыяй рынак меў патрэбу ва ўсё новых гандлёвых цэнтрах. Пасля 1588 г. працэс узнікнення мястэчак спрасціўся і паскорыўся. Хоць выданне каралеўскага прывілея, хутчэй за ўсё фармальнае, на закладанне мястэчак сустракаецца нават у XVIII ст. [5, с. 38]. У канцы XVI – пачатку XVII ст. пачынаецца бурны рост мястэчак, большасць іх узнікла менавіта ў гэты час.

Такім чынам, дзякуючы скасаванню абмежаванняў на заснаванне мястэчак прыватнымі асобамі, Статут ВКЛ 1588 г. садзейнічаў працэсу імклівага развіцця прыватнаўласніцкіх мястэчак. Так, па падліках Афроіма Карпачова, у другой палове XVIII ст. сярод 276 мястэчак, у адносінах да якіх вядома іх прыналежнасць да пэўнага віду ўладання, прыватнаўласніцкі было 212 (ці 77 %) [9, с. 91]. Па звестках Захара Шыбека, у пачатку 60-х гг. XIX ст. 82,5 % мястэчак Беларусі былі прыватнаўласніцкімі [10, с. 38].

Каб заахоўваць жыхароў перасяляцца ў новыя мястэчкі, іх уладальнікі вызвалілі наваселаў на пэўны тэрмін ад усіх падаткаў. Так, у Баркалабаве, заснаваным В. Корсакам у 1567 г. ва ўрочышчы Бурсы, «прыхожыя людзі» вызваліліся на 12 гадоў ад натуральных і грашовых павіннасцей. Мясцечка Лагішын, створанае каля 1569 г. сярод пушчы, атрымала «вольнасць» на 8 гадоў, а Воля Радзівілаўская (цяпер в. Нача), заснаваная князем Радзівілам у 1568 г. у пушчы на гасцінцы з Барысава ў Оршу, – на 20 гадоў [6].

У жаданні забяспечыць сваім мястэчкам дадатковыя прывілеі і тым самым актывізаваць іх гаспадарчае жыццё, паправіць эканамічную сітуацыю, паспрыяць засяленню жыхарамі іншых гарадоў, павялічыць іх жыццяздольнасць ва ўмовах жорсткай канкурэнцыі паміж шматлікімі «местамі», уладальнікі дамагаюцца для некаторых мястэчак самакіравання па магдэбургскаму праву, што юрыдычна замацоўвае іх паўнапраўны гарадскі статус. Афіцыйна атрымалі атрымалі магчымасць набываць магдэбургскае права паводле рашэння бельскага сойма 1564 г. [10, с. 78]. Аднак некаторыя мястэчкі карысталіся ім яшчэ да гэтай пастановы (Высокае – з 1494 г., Браслаў – з 1501 г. і інш.). Па падліках А. Карпачова, у другой палове XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі было 438 гарадскіх паселішчаў: 39 гарадоў і 399 мястэчак. 38 мястэчак (ці амаль 10 %) мелі самакіраванне паводле магдэбургскага права [9, с. 91]. Усё гэта знайшло сваё адлюстраванне ў характары матэрыяльнай культуры мястэчак, якая ўсё больш набліжаецца да гарадской. У адпаведным накірунку адбываецца і планіровачнае развіццё мястэчак, многія з якіх набываюць дастаткова развітую плошчавую-вулічную структуру. Эканамічная дзейнасць мястэчак становілася ўсё больш разнастайнай, ускладнялася і іншыя бакі функцыянавання гэтых паселішчаў.

Значную ролю адыгрывалі мястэчкі ў развіцці культуры Беларусі. У XVI – першай палове XVII ст. яны, побач з гарадамі, з'яўляліся цэнтрамі Адраджэння і Рэфармацыі. Многія мястэчкі Беларусі, дзякуючы перш за ўсё сваім адукаваным уладальнікам, носьбітам гуманістычных і рэфармацыйных ідэй, змаглі ператварыцца ў буйныя культурныя цэнтры, вядомыя нават за межамі Беларусі. На гэты час прыпадае росквіт інстытута патраната (ці мецэнацкай дзейнасці). Такім магнатам, як Сапегі, Радзівілы, Пацы, Хадкевічы і інш., належала большасць гарадоў і мястэчак Беларусі. У сваіх мястэчках многія з іх будуць асобныя рэзідэнцыі, якія становяцца культурнымі цэнтрамі, дзе працуюць дзеячы навукі, мастацтва, літаратуры. Многія мястэчкі былі цэнтрамі адукацыі, кнігадрукавання, бібліятэчнай, музейнай справы. Так, кнігадрукаванне развівалася ў Заблудаве (друкарня тут была заснавана ў канцы 1560-х г. на сродкі Рыгора Хадкевіча), Лоску (друкарня існавала з 1574 г. да 1592 г. на сродкі Яна Кішкі), Любчы (1612–1656 гг., Крыштаф Радзівіл), Еўе (Багдан Агінскі), Бялынічах (Казімір Сапега), Буйнічах (Багдан Статкевіч), магчыма, ва Уздзе і Заслаўі [11; 12; 13]. Многія магнаты для пашырэння і росквіту кніжна-пісьмовай культуры запрашалі ў свае маёнткі вядомых друкароў, такіх як Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца (Заблудаўская друкарня); Сымона Буднага, Даніэля Ланчыцкага, Яна Карцана (Лоская друкарня); Пятра Бластуса Кміту, Яна Ланге (Любчанская друкарня); Спірыдона Собаля (Куцейнская друкарня, друкарня ў Буйнічах). Яны ўнеслі свой уклад у развіццё кніжна-пісьмовай справы не толькі як друкары, але і як перакладчыкі, мовазнаўцы, паэты, тэолагі. Як бачым, і на культурным ландшафце Беларусі мястэчкі праявілі сябе ярка і шматгранна.

Такім чынам, Статут ВКЛ 1588 г. аказаў станоўчы ўплыў на працэсы урбанізацыі беларускага грамадства, якія рэалізаваліся ў «малых» формах, у выглядзе невялікіх «мест» – мястэчак. Адною з прычын гэтага з’яўляўся феадальны характар гаспадаркі, патрэбы якой абумовілі новы этап урбаністычнага развіцця ў гэты час. Ва ўмовах пашырэння таварна-грашовых адносін кожны феодальны імкнуўся да заснавання ўласнага «места» як прыдатку феадальнага маёнтка, механізму атрымання ад яго найбольшага прыбытку. У выніку гэтага стваралася такая канцэнтрацыя гарадскіх паселішчаў і канкурэнцыя паміж імі, якая да максімуму звужала сферу іх гаспадарчага ўплыву. Другой прычынай досыць шчыльнай сеткі дробных гарадскіх паселішчаў на беларускіх землях было моцнае гаспадарчае ўздзеянне буйных гарадоў, якія склаліся яшчэ да XV ст. і вакол якіх канцэнтрацыя мястэчак была найбольшай. Гаспадарчая дзейнасць буйных гарадскіх цэнтраў патрабавала найбольшай уключанасці сельскага насельніцтва ў рыначны абарот, што забяспечвалася максімальнай шчыльнасцю пасрэднакаў-мястэчак. Іх масавае ўзнікненне, такім чынам, сведчыла аб далейшым развіцці вытворчых сіл і таварна-грашовых адносін у феадальным грамадстве. Складанне сеткі мястэчак абумоўлівалася тыповымі для урбанізацыйных працэсаў прычынамі – патрэбай у трывалых пунктах гандлёвага абмену паміж сельскагаспадарчымі і рамесніцкімі вытворцамі. Ажыццяўленне гэтага абмену і ўцягванне сельскагаспадарчага насельніцтва вёскі ў рыначныя адносіны з’яўлялася галоўнай функцыяй мястэчка, якая лічыцца класічнай. Таму XVI – першая палова XVII ст. – час паўстання і росквіту «класічных» (ці «ўласна») мястэчак. Акрамя гэтай эканамічнай функцыі мястэчкі выконвалі не менш значную функцыю культурных асяродкаў. Пазней, асабліва ў XIX – пачатку XX ст., адбываўся працэс паступовага «размывання» сярэднявечных мястэчак. Яны гублялі сваю сярэднявечную аднаголівасць. Адно з іх апускаліся да становішча звычайных сельскіх паселішчаў. Іншыя захоўвалі сваю класічную функцыю эканамічнага абслугоўвання на лакальных рынках пераважна тых панскіх і сялянскіх гаспадарак, якія з цяжкасцю пераходзілі на прадпрыемальніцкі лад. Частка мястэчак здолела ўзняцца на ўзровень гарадоў. Працэс «размывання» мястэчак вызначаўся зменамі ў сацыяльна-эканамічнай сітуацыі ў краі і палітыкай царызму ў дачыненні да мястэчак.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Падокшын, С.А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С.А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – 316 с.
2. Лакотка, А.І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры / А.І. Лакотка. – Мінск: Ураджай, 1999. – 366 с.
3. Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск: Наука и техника, 1966. – 192 с.
4. Копыцкий, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Мн: Наука и техника, 1975.

5. Бохан, Ю.М. Мястэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Беразіны ў XV–XVIII ст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах) / Ю.М. Бохан: Дыс... канд. гіст. навук: 07.00.06/АН Бел. Ін-т гісторыі. – Мн, 1994. – 266 с.
6. Гуркоў, У.С. Мястэчка / У.С. Гуркоў // Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. – Мн: БелСЭ, 1989. – С. 332.
7. Aleksandrowicz, S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy 17 w. / S. Aleksandrowicz // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1970. – Т. 7. – С. 47–108.
8. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мн: БелСЭ, 1989. – 573 с.
9. Карпачев, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии во второй половине 17–18 в. / А.М. Карпачев: Дис...доктора ист. наук: 571. /АН БССР Ин-т истории. – Минск, 1969. – 661 с.
10. Шыбека, З.В. Гарады Беларусі (60-я гг. XIX – пачатак XX стст.) / З.В. Шыбека. – Мінск: ЭўроФорум, 1997. – 319 с.
11. Бярозкіна, Н.Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.) / Н.Ю. Бярозкіна. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 199 с.
12. Смалянчук, А.Ф. Кнігадрукаванне на Гродзеншчыне ў XVI–XVIII ст. / А.Ф. Смалянчук // Мінусла Гродзеншчыны. – Вып. 1. – Гродна, 1995. – С. 27–45.
13. Семянчук, А. Мястэчка Любча як асяродак культуры ў XVI–XVII ст. / А. Семянчук // Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа : зб. навук. прац / адк. рэд. М.Я. Пашкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 44–52.

Н.Н. Алексейчикова

ИНСТИТУТ ОПЕКУНСТВА В ГОРОДАХ БЕЛАРУСИ В XVI–XVII вв. (НА ПРИМЕРЕ МОГИЛЕВА)

В XVI–XVII вв. многие города Беларуси были наделены магдебургским правом, что оказывало значительно влияние на жизнь жителей городов, т.к. в таких городах наряду с общегосударственным законодательством действовало и «городское» право. Это обстоятельство определило не только специфику законодательства белорусских городов, но и оказало значительное влияние на матримониальное поведение горожан. Среди целого ряда вопросов, попавших в поле зрения составителей памятников городского права, огромное внимание уделялось проблеме несовершеннолетних детей-сирот. Это было связано с тем, что в рассматриваемое время очень часто несовершеннолетние дети становились сиротами. Только с июня по декабрь 1578 г. в суде Могилевского магистрата рассматривалось пять дел, касавшихся несовершеннолетних детей, оставшихся без родителей [1, с. 21, 77, 83–84, 94, 168]. Как общегосударственное, так и городское законодательство предусматривало назначение для них опекунов: «*Уставаем, абы по смерти родичов детям, лет не дорослым, шкоды и роспрошенья маетности их яко лежащих, так и рухомих не было, с тое причыны таковыя дети, лет не дорослыя, мають быти под справою и опатрностью опекунов*» [5, с. 224–225]; «*Если умрет человек и оставит детей, которые не достигли своих (взрослых) лет, то... равный по рождению, должен стать их опекуном до их взрослых лет*» [4].

К категории детей-сирот причислялись не только дети, потерявшие обоих родителей, но и дети, у которых умирал один из родителей. В случае смерти отца, ребенок не только становился сиротой, но и нуждался в опеке со стороны родственников-мужчин. В 1570 г. умер Карп Пашкевич, а опекуном его несовершеннолетнего сына, Яцко, был назначен дядя последнего: «*преречоный Клишъко, будучи екуномъ помененого Іацка, братанишча*» [3, с. 5]. В данном деле Яцко именуется «сиротой-убогой» несмотря на то, что его родная мать была жива, хотя она и вышла повторно замуж: «*Федко Огапонович, отчим Іацка Карповича дитяти... до часу пришлого своего опатровати и опекуномъ его бытии мел,... когды тот Іацко до летъ зуполных придет*» [3, с. 107–108]. Это было обусловлено 37 статьей «Вайхбильда магдебургии», где отмечалось, что опекунами назначались только представители мужского пола по отцовской линии: «*Если умрет человек и оставит детей, которые не достигли своих (взрослых) лет, то, их ближайший (родственник) по мечу (с отцовской стороны), равный по рождению, должен стать их опекуном до их взрослых лет. Если же он (опекун) не может быть представителем по делам об их имуществе, то его помощником должен стать его ближайший (родственник) по мечу (с отцовской стороны) до их (детей) (взрослых) лет*» [4]. Данная статья противоречит общегосударственному законодательству, т.к. ее составители отрицали право матери или других ближайших родственников быть опекунами ребенка, в то время как статья 3 VI раздела Статута 1588 г., хотя и отмечает преимущественное право опеки родственниками по мужской линии, отдает право опеки женщинам-родственницам при отсутствии родственников-мужчин [5, с. 226]. В еще одном памятнике городского права – «Саксонском зеркале» также имеется статья, позволяющая говорить, что в случае смерти одного из родителей, второй мог стать опекуном своих несовершеннолетних детей: «*Если дети после смерти матери остаются под опекой отца... То же самое должна сделать жена отца детей, если их отец умирает*» [6, с. 22]. Изучение актовых книг Могилевского магистрата свидетельствует о том, что в реальной жизни горожане отдавали предпочтение статье Статута и следовали нормам «Саксонского зеркала». Опекунами назначались как родственники-мужчины («*учтивая Ульяна Процьковна, жалова(ла)... на учтивою Ходора Яроминича, яко опекуна небожчика мужа своего першого Клишъка... Ходор Яроминич... поведил, иж дей я небожчика Клишъка брата своего*» [1, с. 231], так и женщины, прежде всего, матери («*Ждан Мишковиц... таковы тестамент учинил... которое дитя взял был себе за сына Яцъка, тое мает при жене его бытъ, яко пры матце своей мешкати, кдыж ее властное дитя, которы кды доростет лет, мает его матка дать на науку якогж кольвек ремесъла. А иж жона его бременна была на тотъ ч(а)сь, тогды тот потомокъ, которого панъ Б(о)гъ дат рачил, якож кольвек пл(о)цы мужской, albo невелицей, мает матка о нимъ старанье метъ, яко о дитяти своем*» [1, с. 83–84].

В XVI–XVII вв. немало внимания уделялось и вопросам взаимоотношений между опекаемыми и их опекунами. Прежде всего законодательство регулировало их имущественные взаимоотношения, поскольку опекуны «управляли» всем имуществом своих подопечных до их совершеннолетия: «*Семен Микитич, мещанин и рыболовъ места Могилевского... которым детемъ своимъ вышь преречонымъ (Опанас, Ивашко, Ходося и Улита – Н.А.) установилъ и назначыл опекуном зятя своег(о) Пашка Сопроновича, маючы то о немъ уфане доброе, же вси долги помененые справит мает и волю его остаточную выполнит, а особливе о детях ег(о) процу и старанье мети мает, абы были выховани в боязни Божой и в твиченю добром*» [1, с. 566–567]. Как видим, опекун также обязан был возместить долги усопшего родителя подопечных, чего не могли сделать наследники в силу своего возраста. Кроме того, еще одной обязанностью опекунов являлась забота о воспитании подопечных, а также их содержание. Недобросовестное исполнение обязанностей опекуна в этом отношении приводило к вмешательству со стороны городских властей, дабы призвать последнего к исполнению своих прямых обязанностей. Так, 29 апреля 1579 г. «*Ульяна Процьковна, жалова(ла) через отца своего Процька на учтивою Ходора Яроминича, яко опекуна небожчика мужа своег(о) першого Клишъка, о томъ, иж онъ Ходор, опекунъ детей небожчиковских, скоро по смерти мужа дей моего Клишъка на должниках ведлуг тестаменту небожчиковского гр(о)ши выплативши, у себе держит, а яко будучи опекуномъ детемъ небожчиковскимъ по небожчику позосталым Никитору а Селивону, на выховане ничог(о) не дает... А уряд сказал, абы у субботу пришу лавники тамъ до дому шотши и пораховане о вси речи, яко у дому и всю маетность небожчиковскую пораховане межю ними учинили*» [1, с. 231]. С целью защиты имущества несовершеннолетних детей, опекуны должны были ежегодно отчитываться перед подопечными об опекаемом ими имуществе: «*И из года в год опе(опекун) должен давать им отчет об имуществе, которое они имеют для повседневных (нужд) до тех пор, пока он может отстаивать права на их имущество*» [4]. В отличие от других родственников или опекунов, назначаемых органами власти, родители не отчитывались подобным образом перед своими детьми. Однако когда дети достигали совершеннолетия, они должны были также, как и все остальные опекуны, передать им все имущество сполна: «*Если дети после смерти матери остаются под опекой отца и затем от него отделяются, то он должен им сохранить и вернуть все имущество их матери, разве только он утерял это имущество вследствие несчастной случайности и без его вины. То же самое должна сделать жена отца детей, если их отец умирает*» [6, с. 22].

Большое значение в этом отношении играли составленные реестры, которые содержали в себе перечень всего имущества несовершеннолетних детей. Данные реестры передавались опекунам от душеприказчика, если смерть наступала человека в дороге: «*Артем*

Кириллович покладал духовницу небожчика Якова Тейнина, который, за допущением Божьим, будучи в дорозе... умер, и тамъ волю свою остаточную духовницею распорядил, которая духовница от того Артема покладана была перед нами». К завещанию также прилагался реестр имущества: «*Нижли тот Артемь Кондратовичъ покладал реестръ скоро по смерти небожчыка Якова, на што се дал, чого всего учынило коп три безъ полтера гроша и то яко мы з уряду за слушине приняли... А учтивая Пекла позосталая жона небожчыка Якова, будучи пытана од уряду, если ей по достатку водлуг духовницы мужа ее и узнанья урядово(о) што на не(е) приходило сполно дошло, што Пекла Яковлевна перед урядомъ то вызнала, иж все справедливее поделено» [1, с. 487]. Впоследствии на основании таких реестров происходила передача наследства по достижении подопечными совершеннолетия от их опекунов: «*На враду войтовства Могилевского Окула Осипович приніала того дня присезу претивко Федору Осиповичу... опекуну тестаменту маетности и детей небожчыцы Параски Опанасовое, позосталой пред тымъ вдовы іако осми копъ на тестаменте от небожчыцы помененыхъ детей ей на тотъ часъ по ней позосталыхъ невинень и кды рокъ присезе прынатъ аз Окула Осиповичъ с поводовою стороною ставшы ку присезе был готов, нижли сторона поводовая бачечы на его убозство а ижъ лютость маючы надъ нимъ шесть копъ грошей ему опустила, а вгоду на двухъ копахъ прынела, которые Окула Осипович з сказанія вradoвого заплатити и отдати подвезал, што себе они дали и до книгъ записати з обудву сторонъ» [3, с. 15–16]. В данном случае опекаемые сами приняли решение не взыскивать с опекуна недостающее имущество.**

Таким образом, в рассматриваемое время в Беларуси институт опекунства был хорошо развит. К числу опекаемых относились несовершеннолетние дети, оставшиеся как без обоих родителей, без одного из них, чаще без отца. Законодательство защищало права опекаемых, регламентировало их взаимоотношений с опекунами. Специфику института опекунства в городах, наделенных магдебургским правом, определило действие здесь как общегосударственного, так и городского права одновременно.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов: в 39 т. – Вильна: Тип. Губ. правл., 1865–1915. – Т. 39: Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580). – 1915. – 664 с.
2. Дзёрбіна, Г. Права і сям'я ў Балерусі эпохі Рэнесансу / Г. Дзёрбіна. – Мінск: Тэхналогія, 1997. – 175 с.
3. Историко-юридические материалы. – Витебск: Тип. Губ. правл., 1871–1906. – Вып. 30: Акты, извлеч. исключительно из книг бывших присутственных мест Могилев. губ. за 1592–1796 гг. – 1903. – 360, 164 с.
4. Право, посланное (сообщенное) шеффенами Магдебурга городу Гёрлицу в 1304 году // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / пер. Л. П. Галанзы, Л. И. Дембо. – М. Гос. изд. юр. лит., 1961. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XIV/Magdeburg_recht/text.htm. – Дата доступа: 08.01.2007.

5. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.
6. Эйке из Репкова Саксонское зеркало. В 3-х ч. Ч. 1: Земское право. Кн. 1. /пер. Л. И. Дембо. – М.: Наука, 1985. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XIII/Sachsenspiegel/frametext1.htm>. – Дата доступа: 08.01.2007.
7. Юргинис, Ю.М. Судьба магдебургского права в литовских городах / Ю.М. Юргинис // История СССР. – 1975. – № 4. – С. 145–155.
8. Юхо, I. Крыніцы беларуска-літоўскага права / I. Юхо. – Мінск: Беларусь, 1991. – 238 с.

І.А. Пушкін

ГАСПАДАРЧЫ І КУЛЬТУРНЫ РОСКВІТ МАГІЛЁВА Ў ЧАСЫ ЛЬВА САПЕГІ

У другой палове XVI ст. Магілёў развіваецца з нечуваным да таго дынамізмам і ў пачатку XVII ст. становіцца адным з буйнейшых гарадскіх цэнтраў Вялікага княства Літоўскага. Росквіту гарадскога жыцця і велічы гэтага важнейшага на той час усходнебеларускага горада паспрыяў Леў Сапега – староста магілёўскі ў пачатку XVII ст.

Здаецца не выпадковым, што «час велічы Магілёва» прыпадае, як адзначае той перыяд I. Саверчанка, «на залатую пару гісторыі Беларусі – эпоху гуманізму і адраджэнскага асветніцтва, зорны час старажытнай беларускай культуры, ... дзейнасці дыпламата і палітыка, найадукаванейшага юрыста, таленавітага пісьменніка – публіцыста Льва Сапегі» [9, с. 5].

Некалькі знакавых падзеяў з гісторыі Магілёва і жыцця Л. Сапегі супадаюць. Росквіт горада пачынаецца з атрыманнем ад караля С. Баторыя ў 1577 г. права на самакіраванне. У гэты ж час Л. Сапега пачынае службу на карысць Бацькаўшчыны пры двары гэтага ж валадара.

У савецкай гістарыяграфіі дзейнасць магілёўскага старосты ў беларускім Падняпроўі асвятлялася аднабакова і толькі ў кантэксце пакаранняў гараджан за непадпарадкаванне ўладам у пачатку XVII ст. і уніяцкаму епіскапу Кунцэвічу ў пачатку 1620-х гг. Замоўчваліся сапраўдныя матывы дзеянняў Л. Сапегі як дзяржаўнай асобы.

Магілёў знаходзіўся на ўсходняй мяжы Вялікага княства Літоўскага. Праз яго праходзілі буйныя гандлёвыя шляхі. «Геаграфія» спрыяла эканамічнаму і культурнаму развіццю горада, але адначасова прыносіла шмат непрыемнасцяў ад усходніх суседзяў. Шмат гора і страт зведалі магілёўцы ў XVI–XVII стст. ад збройнага змагання паміж ВКЛ (пазней Рэччу Паспалітай) з Маскоўскай дзяржавай. Першы ўдар з усходу заўсёды прыходзіўся на Усходнюю Беларусь, адпаведна, на Магілёў.

Сур'ёзным выпрабаваннем абярнулася для горада Лівонская вайна, у якой прымаў удзел і Леў Сапега. У чэрвені 1581 г. у неўмацаваныя магілёўскія пасады ўварвалася вялікае маскоўскае войска. Пасады гарэлі, але магілёўцы адстаялі свой горад [3, с. 38; 1, с. 21–22].

Не здабыў у Магілёве славы і поспеху і добра вядомы цяпер Ермак Цімафеевіч, які штурмаваў горад, і адсюль накіраваўся на ўсход на пакарэнне Сібіры [8, с. 63].

У 1595 г. Магілёў захапілі і два тыдні ўтрымлівалі казакі на чале з Севярынам Налівайкам. Дзякуючы клопату і арганізацыйным здольнасцям Л.Сапегі і К. Радзівіла супраць Налівайкі выступіла 18-тысячнае войска і ў бітве на Буйніцкім полі пад Магілёвам разграміла яго. Адступаючы, казакі спалілі частку горада, у тым ліку праваслаўныя цэрквы, разграмілі і разрабавалі дамы месцічаў і крамы багатых купцоў [4, с. 18].

Рост гарадскіх пасадаў разам са знешняй пагрозай абумовілі стварэнне развітай абарончай сістэмы Магілёва. Работы па яе стварэнню былі распачаты пры старосце магілёўскім Л. Сапеге: узвялі тры паласы ўмацаванняў, якія праіснавалі да пачатку XIX ст. [6, с. 23].

У другой палове XVI ст. адбывалася інтэнсіўнае асваенне тэрыторый, прылеглых да магілёўскага замка, узнікненне новых пасадаў, колькасны і якасны рост гарадской забудовы, у тым ліку мураванай. У 1604 г. тэрыторыя Магілёва складалася з 15 соцен. Письмовыя крыніцы і матэрыялы археалагічных даследаванняў дазваляюць з упэўненасцю сцвярджаць, што ў канцы XVI – пачатку XVII ст. горад дасягнуў меж, акрэсленых трэцяй лініяй умацаванняў. Гістарычныя планы Магілёва сведчаць, што ён не выйшаў за гэтыя межы да канца XVIII ст. Яго плошча тады складала каля 58 га [6, с. 23–25].

У гэты перыяд пачаўся хуткі эканамічны рост Магілёва, павялічылася колькасць насельніцтва, якое папаўнялася, галоўным чынам, за кошт «прихожих людей селян» і выхадцаў з Крычава, Мсціслава, Смаленска і іншых месцаў.

Да канца XVI ст. у выніку далейшага развіцця рамеснай вытворчасці і гандлю Магілёў стаў адным з буйнейшых гарадоў у Вялікім княстве Літоўскім. У 1577 г. у горадзе налічвалася 1261 дамоў і каля 6,5 тысяч жыхароў, у 1604 г. – 2211 дамоў і 15 тысяч жыхароў, у 1661 г. – 2940 дамоў.

У 1577 г. у Магілёве было 157 крам, у пачатку XVII ст. – каля 400. З канца XVI ст. большасць рамеснікаў аб'ядноўвалася ў рамесныя цэхі, якіх у Магілёве спачатку было 12, у 1604 г. – 18.

Першыя рамесныя карпарацыі (першапачаткова называліся староствамі, брацтвамі, пазней цэхамі) вядомы ў Магілёве з другой паловы XVI ст. У 1577 г. на гарадской радзе былі зацверджаны статуты цэхаў кушняроў, калачнікаў, хлебнікаў, у 1579 г. – краўцоў, у 1580 г. – цесляроў, у 1583 г. – маслабойнікаў, у 1588 г. – саладоўнікаў, мяснікоў, шаўцоў, кавалёў і іншых. У канцы XVI – пачатку XVII ст. у Магілёве значна павялічылася

колькасць рамесных спецыяльнасцей – да 40. Вырабы магілёўскіх саф'янікаў, гарбароў, кушняроў–футравікоў (юфта, саф'ян, замша, футра, вырабы з футры) карысталіся вялікім попытам на заходнеўрапейскім рынку.

Развіццё рамёстваў актывізавала гандаль. У першай палове XVII ст. купцы складалі да 26–30% гарадскога насельніцтва. Яны падтрымлівалі гандлёвыя сувязі больш як з 60 гарадамі: Віцебскам, Мінскам, Полацкам, Оршай, Мсціславам, Гроднам, Брэстам, Слуцкам, Барысавам, Крычавам, Гомелем, Бабруйскам, Заслаўем, Слонімам і іншымі. Асабліва ажыўлены гандаль вёўся з найбліжэйшымі (у радыусе 10 міль) населенымі пунктамі, дзе магілёўскія купцы былі вызвалены ад пошлін.

Гандаль Магілёва вёўся з Масквой і Смаленскам, з гарадамі Левабярэжнай Украіны (Нежынам, Кіевам, Ромнамі). Сярод польскіх гарадоў галоўнымі гандлёвымі партнёрамі Магілёва былі Гданьск і Вроцлаў, якія знаходзіліся пад уладай Прусіі. Развіваліся сувязі з Рыгай, Дынабургам, Круляўцом і іншымі прыбалтыйскімі гарадамі. Іншаземны гандаль Магілёва сканцэнтраваны ў руках багатых купцоў [1, с. 19–21].

Культурны росквіт горада непасрэдна звязаны з атрыманнем 28 студзеня 1577 г. магдэбургскага права. Быў створаны выбарны орган самакіравання – магістрат, які ведаў адміністрацыйнымі, гаспадарчымі, фінансавымі, паліцэйскімі і судовымі справамі горада, быў распарадчым, выканаўчым і судовым органам. Да 1636 г. магілёўскі магістрат выбіраўся на 2 гады. Выбары праходзілі на агульным сходзе гараджан.

У магістрат, як правіла, выбіраліся найбольш уплывовыя гараджане (прадстаўнікі гарадскога купецтва, цэхмістры, заможныя майстры). Некаторыя з іх займалі гэтыя пасады на працягу некалькіх гадоў. Замацаванне вышэйшых пасадаў за вузкім колам асоб прыводзіла да злоўжыванняў з боку вярхоў магістрата. У 1580 г. пры магістраце быў створаны кантрольна-дарадчы орган з 12 «паспалітых», якія выбіраліся з ліку гараджан ратушняй юрысдыкцыі і сачылі за правільнасцю выкарыстання бюджэту горада.

У 1588 г. пад уплывам гарадской абшчыны паўнамоцтвы «паспалітых» былі пашыраны, яны атрымалі права дарадчага голасу на выбарах службовых асоб абодвух складаў магістрата, на іх ускладзілі абавязкі «справоваты и заведоваты» усімі гарадскімі даходамі, весці строгі ўлік фінансавых спраў у сваіх спецыяльных ведамасцях і інш. Былі ўведзены пасады 4 «шафаров» – два ад рады і два ад «паспалітых». Без удзелу апошніх магістрат не меў права прымаць рашэнні па фінансавых пытаннях. У 1589 г. гараджане дамагліся права выбіраць лентвойта (намеснік войта, спачатку прызначаўся войтам і ў яго адсутнасць меў законную ўладу ў горадзе) і заключылі пагадненне аб адмове войта ад свайго суда [8, с. 25–28].

Паводле магдэбургскага права, гораду надаваўся герб – своеасаблівая візітная картка. Герб з’яўляецца сімвалам незалежнасці і падкрэслівае супольнасць людзей, якія карыстаюцца ім.

У 1577 г. Магілёў атрымаў свой першы герб: сярэбраная (белая) вежа на блакітным полі, упрыгожаным раслінным арнамантам. У 1661 г. герб горада змяніўся. Цяпер на блакітным полі былі тры срэбныя гарадскія вежы, у адчыненай сярэдняй браме – рыцар з узнятым мячом, а над ім герб – «Пагоня». З 2005 г. гэты герб зацверджаны ў якасці афіцыйнага герба Магілёва. Горад атрымаў і дазвол на пабудову ратушы.

Унутрыпалітычнае жыццё Магілёва ў канцы XVI – першай палове XVII ст. напоўнена вострай барацьбой гараджан супраць магістрата, уладаў, за што горад праславіўся як «краіна бунтаў». Выступленні гараджан былі абумоўлены сфарміраваным пачуццём уласнай годнасці, адчуваннем волі і адказнасці за ўласны лёс і лёс горада, дзяржавы. Магілёўцы імкнуліся адстойваць інтарэсы вольных і роўных людзей. Яны не палохаліся выступаць супраць злчыннага, на іх думку, мясцовага кіраўніцтва, браць уладу ў свае рукі і несці адказнасць за свае справы і дзеянні. Увайшлі ў гісторыю Беларусі гарадскія паўстанні ў Магілёве ў 1606–1610 г., 1636 г. і 1638 г.

Да 80–х г. XVI ст. насельніцтва Магілёва было суцэльна праваслаўным. У апошняй чвэрці стагоддзя з’яўляюцца мяшчане рыма-каталіцкага веравызнання. У XVI ст. у горадзе ўзнікае і яўрэйская абшчына. Нягледзячы на пэўныя супярэчнасці, у горадзе не было буйных міжканфесійных канфліктаў.

1596 год адзначыўся заключэннем у Брэсце царкоўнай уніі. Была аб’яднана праваслаўная царква ў Рэчы Паспалітай з каталіцкай. Не ўсе грамадзяне з ахвотай выканалі пастановы Брэсцкага царкоўнага сабора. Праваслаўным, у першую чаргу гараджанам, вельмі не падабалася, што ў каталіцкай царкве духоўная (царкоўная) улада вышэй за свецкую. Магілёўскія праваслаўныя братчыкі прызвычаліся, у пэўнай меры, нават дыктаваць сваю волю святарам, успрымаючы царкоўную маёмасць як сваю і заключаючы дамовы са святарамі. Такое было немагчымым ва ўмовах падпарадкавання каталіцкім біскупам. Гэта прыводзіла да шматлікіх канфліктаў паміж праваслаўнымі гараджанамі і святарамі, якія прынялі уніяцтва. З аднаго боку, – жаданне захаваць традыцыю, з другога, – прымуся.

У знак пратэсту жыхары Магілёва ў 1599 г. не пусцілі ў горад архіепіскапа Г. Загорскага, які прыняў унію. Такім жа чынам у кастрычніку 1618 г., пагражаючы зброяй, яны абышліся з архіепіскапам І. Кунцэвічам, які хацеў падпарадкаваць праваслаўныя цэрквы уніі. Кунцэвіч паскардзіўся каралю на магілёўцаў і дамогся ад яго універсала, паводле якога 20 удзельнікаў выступлення (Ісаеў, Шульха, Пуцята, Шэўнік і іншыя) прыгаварылі да смяротнай кары, а на жыхароў горада быў накладзены штраф [4, с. 18–19].

Своеасаблівай формай сацыяльна-эканамічнага і рэлігійна-палітычнага руху былі праваслаўныя брацтвы, куды ўваходзілі пераважна рамеснікі, гандляры, а таксама духавенства і шляхта. Брацтва кушняроў Магілёва, створанае ў 1589 г., было адным з першых на Беларусі. Вядомы брацтвы пры цэрквах Святога Спаса (1597), Ушэсця (1602), Прабражэнскай (1605), Богаяўленскай (1633), Крыжаўздвіжанскай (1634). Статут брацтваў прадугледжваў збор унёскаў, сумеснае святканне, адпраўленне набажэнстваў чатыры разы на тыдзень, раздачу міласціны, аказанне дапамогі збяднелым «братчыкам», стварэнне школ. У Магілёве першая брацкая школа ўзнікла ў 1590–1592 гг. У ёй навучаліся дзеці магілёўскіх братчыкаў, а таксама сіроты. Вывучаліся царкоўнаславянская, «руская» (беларуская), польская, грэчаская і лацінская мовы, арыфметыка і іншыя прадметы. Выкладчыкамі былі адукаваныя для таго часу людзі – Цімафей Грыбач, Павел Канстанцін, Апанас Стралецкі, Фёдар Тарасевіч і іншыя [8, с. 23].

У апошні год жыцця Л. Сапегі (1633 г.) гараджане дамагліся каралеўскага прывілею на пабудову школы пры Богаяўленскім манастыры. Школа таксама займалася вялікай выдавецкай дзейнасцю і ў 1757 г. была пераўтворана ў духоўную семінарыю.

Кнігі, выдадзеныя Магілёўскай брацкай друкарняй, з’яўляюцца найцікавейшай старонкай гісторыі беларускага кнігавыдання, а прозвішчы першых магілёўскіх кнігадрукароў занялі пачэснае месца сярод славянскіх асветнікаў XVII–XVIII стст.

У XVI–XVII стст. Магілёў з’яўляўся адным з буйнейшых цэнтраў мастацкай культуры. У выніку плённай працы таленавітых магілёўскіх майстроў у гэты перыяд пачалі складвацца Магілёўская школа дойлідства, Магілёўская школа іканапісу, Магілёўская школа кніжнай гравюры. Сталі добра вядомы такія паняцці як магілёўская разьба, кафля, шкло, кераміка і г.д.

Сярод верхнепрядняпроўскіх гарадоў Магілёў з’яўляўся характэрным узорам горадабудаўнічага мастацтва. Аднак архітэктурныя збудаванні з уласцівымі толькі ім рысамі, творы мясцовых гравёраў па медзі, мастакоў іканапісу і разьбы па дрэве сведчылі аб фарміраванні ў Магілёве высокаразвітой мастацкай культуры са своеасаблівымі мясцовымі традыцыямі, прыёмамі і формамі.

Магілёўская школа дойлідства пачала фарміравацца ў XVII ст. у грамадзянскім і культавым мураваным дойлідстве. Яна спалучала мясцовыя архітэктурна-будаўнічыя традыцыі і элементы стылю барока. Найбольш значныя яе пабудовы: ратуша, Успенская, Пакроўская, Петрапаўлаўская, Богаяўленская, Спаская і іншыя цэрквы. Да сёняшніх дзён захаваўся толькі адзін узор Магілёўскай школы дойлідства – Мікалаеўская царква (1669–1772 гг.) [2, с. 12–14].

Першыя каталіцкія касцёлы былі заснаваны ў Магілёве ў пачатку XVII ст. згодна прывілея караля Жыгімонта III. Касцёл Св. Казіміра, ці

Фарны, як яго часцей называюць, быў пабудаваны ў самым пачатку XVII ст. Ён быў перабудаваны ў 1810 г. у стылі класіцызму. Зачынены ў 20-я гады XX ст., паціху разбураўся. У тым, што засталася сёння, месціцца гаспадарчае памяшканне ўпраўлення сувязі. Гэта самы стары мураваны будынак у Магілёве, які захаваўся да нашага часу.

У савецкай гістарыяграфіі панавала думка, што большасць культавых пабудов Магілёва разбурана ў гады вайны 1941–1945 гг. Гэта не так. Пашкодзаны? Так. Але знішчаны яны ў 50–60-я гг. XX ст. Пры ўмове існавання прыходаў іх было магчыма аднавіць, але ўлады змагаліся з «рэлігійным дурманам» – не дазвалялі рэгістраваць прыходы, праследаваліся актывісты, вялася моцная антырэлігійная прапаганда. Храмы без вернікаў паціху разбураліся, а праз колькі год дзяржава засведчыла немагчымасць і немэтазгоднасць іх рэстаўрацыі і адбудовы. Не пашкадавалі нават унікальныя помнікі Магілёўскай школы дойлідства.

Калі казаць пра разбурэнне Магілёва ў 1941–1945 гг., асабліва падчас абароны і вызвалення горада, трэба дадаць наступны факт. У ноч на 28 мая 1943 г. савецкая авіяцыя жорстка бамбіла цэнтральную частку горада. Мэтаю было знішчыць як мага больш жаўнераў гітлераўскай дывізіі, што знаходзілася на адпачынку ў Магілёве. Разам з гітлераўцамі знішчаліся і гарадскія забудовы, у тым ліку і культавыя будынкі. Званіцы і купалы ў цэнтры горада былі арыенцірамі для бомбакідання. Такім чынам былі пашкодзаны амаль усе праваслаўныя храмы, частка якіх у 1941–1944 гг. з дазволу акупацыйных уладаў дзейнічала (перад вайной у Магілёве ўлады закрылі ўсе без выключэння цэрквы, касцёлы, сінагогі, афіцыйна ліквідавалі рэлігійныя абшчыны). Пашкоджана была прыгажосць горада! Канчаткова рэшткі помнікаў культавай архітэктуры былі зруйнаваны ў 1950–я г. [2, с.12].

Творы іканапісу і жывапісных роспісы мелі вялікае значэнне ў культурным жыцці горада. Імі былі ўпрыгожаны ўсе храмы Магілёва. Магілёўскія абразы XVII–XVIII стст. вызначаюцца асабліваасцю пісьма, іканаграфічным тыпам, арнамантам, які нагадвае сетку або дыван раслінных матываў. Прафесіяналізм выканання абразоў сведчыць аб росквіце Магілёўскай школы іканапісу як значнай гісторыка-мастацкай з’явы ў старажытнабеларускім жывапісе. Інтэр’еры цэркваў упрыгожвалі розныя шмат’ярусныя іканастасы (зберагалася разьба іканастаса Мікалаеўскай царквы), насценныя размалёўкі, брацкія і цэхавыя абразы. У сярэдзіне XVI – пачатку XVIII ст. фрэскавыя размалёўкі былі ў Богаяўленскай і Мікалаеўскай цэрквах. Твораў магілёўскага іканапісу таго перыяду захавалася мала.

Неад’емнай часткай гарадскога жыцця былі святы. Святкаванні агульнагарадскіх падзеяў (выбары гарадской рады 20 снежня), рэлігійных святаў, сустрэчы знакамітых і важных персон, як падкрэслівае даследчык І. Марзалок, праводзіліся вельмі пышна. Перад кожным з іх абавязкова падмяталіся вуліцы, падтрымлівалася чысціня ў дамах і гарадскіх

установах. Як агульнагарадскія, святкаваліся і праваслаўныя, і рыма-каталіцкія святы, на працягу іх забаранялася працаваць.

Пад час святаў салютавалі гарматы, а па вуліцах паважна ішлі працэсіі ўсіх гарадскіх цэхаў з уласнымі харугвамі. Наперадзе лунала гарадская харугва. Яна была «чырвоная, з крыжом нябескім [г. зн. блакітным]». Кожны з магілёўскіх цэхаў таксама меў свой адметны герб.

Вельмі пышна сустракалі знакамітых, важных персонаў. Сярод іх і Льва Сапегу. Пад час такіх сустрэчаў гараджане мусілі апранацца належным чынам. Статут купецкага брацтва абавязваў, «каб у выпадку агляду альбо сустрэчы пры ўездзе ў горад яго вялікасці караля альбо высакароднага сенатара... мы, усе купцы... павінны будзем выступаць конна, па-гусарску, са сцягам і барабанам, усе без выключэння» [3, с. 30–31; 6, с. 114–117].

Такім чынам, у першай палове XVII ст. Магілёў перажыў невядомы да таго надзвычайны культурны росквіт, гаспадарчае ажыўленне і грамадска-палітычную актыўнасць жыхароў. К канцу гэтага стагоддзя выявіліся першыя прыкметы заняпаду. Перыяд росквіту і ажыўлення завяршыўся ў пачатку XVIII ст. са знішчэннем горада ў Паўночнай вайне.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Агеев, А.Г. Перекрёстки Могилёвской истории / А.Г. Агеев, Я.И. Климуть, И.А. Пушкин. – Минск: ООО «Туринфо», 2004. – 216 с.
2. Агеев, А.Р. Магілёў на скрыжаванні / А.Р. Агеев, І.А. Пушкін. – Магілёў: Магілёўская абласная друкарня, 2000. – 96 с.
3. Агеев, А.Р. і інш. Магілёўская даўніна ў пытаннях і адказах / А.Р. Агеев, І.А. Марзалок, І.А. Пушкін. – Магілёў: Магілёўская абласная друкарня, 1999. – 204 с.
4. Гаўрылава, С.М. Леў Сапега – знакаміты дзеяч Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай / С.М. Гаўрылава // Магілёўшчына. – VIII выпуск. – Магілёў, 1998. – С. 16–20.
5. Курков, И. Могилёвщина. Легенды, события, люди / И. Курков, И. Пушкин. – Минск: «Медиафакт», 2004. – 304 с.
6. Марзалок, І.А. Магілёў у XII–XVIII стст. Людзі і рэчы / І.А. Марзалок. – Магілёў-Мінск: «Веды», 1998. – 260 с.
7. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Магілёва. – Мінск: БелЭн, 1998. – 496 с.
8. Пушкін, І.А. Гістарычная і культурная спадчына г. Магілёва: курс лекцый / І.А.Пушкін. – Магілёў: УА «МДУХ», 2006. – 150 с.
9. Саверчанка, І.В. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега / І.В. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 63 с.

С.М. Чыгрын

ЛЕЎ САПЕГА І СЛОНІМ

У маім хатнім архіве захоўваецца копія акта Слонімскага раённага краязнаўчага музея ад 30 верасня 1944 г., у якім пералічаны разрабаваныя падчас Другой сусветнай вайны слоніmsкія каштоўнасці. Сярод скарбаў, якія зніклі з музея, пад нумарам адзін запісана шахматная дошка Льва

Сапегі з чорнага дрэва і слановай косці (XVI ст.). Сёння ў музеі пра гэтага выдатнага дзяржаўнага і грамадскага дзеяча Вялікага княства Літоўскага, які на працягу 47 гадоў быў старостам слоніміскім і пакінуў значны след на Слонімскай зямлі, нагадвае адзіны дакумент – польскамоўнае выданне 1648 г. Статута ВКЛ 1588 г.

У лютым 1584 г. Леў Сапега ў рангу пасла ВКЛ быў накіраваны ў Маскву да цара Івана IV для вырашэння шэрагу памежных пытанняў і абмену ваеннапалоннымі. Пасольства затрымалі ў Мажайску, бо якраз памёр Іван Грозны. Паслы дабраліся-такі да новага рускага цара Фёдара Іванавіча і былі ім прынятыя. Перамовы адбыліся на належным узроўні. Яго вынікам было падпісанае перамір'е. Льву Сапегу ўдалося тады вызваліць з палону каля 1000 літвінаў.

За гэту ўдалую дыпламатычную місію 2 лютага 1585 г. ён атрымаў пасаду падканцлера Вялікага княства Літоўскага, а 20 ліпеня 1586 г. атрымаў пажыццёва Слонімскае староства. У склад староства ўваходзілі двары і маенткі Слонімскага павета – Авішчы (Вітараж), Альба (Косаў), Востраў, Бароўка, Бацікі, Белавіца, Бліжня, Була, Бусячы, Вязавец (Вензавец), Дзярэўна, Езерніца (Азярніца), Здзетэль, Стары Здзітаў, Ількавічы, Ладэніца, Ласосна, Мерачоўшчына, Палонск, Пярвалкі, Радванае, Ружаны, Сідараўшчына, Шапякі, Явар. Акрамя таго, да 1611 г. Л. Сапега атрымаў у пажыццёвае валоданне Слонімскае лясніцтва, адзін двор пасля смерці ў 1599 г. яго ўладальніка Эразма Баркоўскага, а таксама вялікакняжацкі прывілей, паводле якога жонка Сапегі атрымала права на трыманне Рэтаўскага і Блудзенскага старостваў.

Галоўнай рэзідэнцыяй канцлера стаў з таго часу горад Слонім. Фінансавыя магчымасці Льва Сапегі пачалі хутка расці, таму ён мог не толькі сам набываць мноства двароў, але і даваць у пазыку наяўныя грошы. Мінскі ваявода Ян Пац 27 чэрвеня 1600 г. выдаў яму пазыковы акт на 625 коп грошай. Зыходзячы з ускосных сведчанняў, Леў Сапега меў шмат даўжнікоў. Аднак асноўныя фінансавыя выдаткі ішлі на набыццё ўсё новых і новых землеўладанняў [1, с. 65]. Сапега хутка стаў сапраўдным магнатам. Будучы даволі шчодрым чалавекам, ён пачаў дарыць некаторыя свае ўладанні сваякам і сябрам. Кузіне Раіне Сапежанцы і яе мужу Грыгалю Трызне Сапега падараваў фальварак Булы ў Слоніміскім старостве. Вёску Бароўка ахвяраваў слонімскаму маршалку Аўраму Мялешку.

Леў Сапега палюбіў Слонім. Пры ім горад стаў значным культурным, прамысловым і палітычным асяродкам. Побач з замкам на беразе Шчыры канцлер узвёў сабе мураваны палац. Са студзеня 1597 г. да 1685 г. у ім праходзілі генеральныя сеймы Вялікага княства Літоўскага. Сюды прыязджалі пасланцы з Віленскага, Наваградскага, Менскага, Смаленскага, Чарнігаўскага і іншых ваяводстваў.

У слоніміскім замку знаходзіліся багатая бібліятэка, архіў, творы мастацтва. Леў Сапега добраўпарадкаваў у Слоніме вуліцы, масты, дарогі, пабудоваў шмат аустэрыяў. У 1595 г. слоніміскі староста аднавіў спалены

крымскімі татарамі ў 1506 г. касцёл св. Андрэя. Пазней касцёл быў перабудаваны, а сучасны выгляд ён набыў у 1775 г. Сярод вялікай колькасці сапегаўскіх фундацый (на сродкі канцлера на тэрыторыі ВКЛ было ўзведзена каля 25 храмаў) слоніміскі касцёл св. Андрэя, які да сённяшняга дня выдзяляецца адметным архітэктурным стылем. У часы Сапегі гэты касцёл ператварыўся ў адзін з цэнтраў рэлігійнага жыцця не толькі горада, але і ўсяго Княства. На тэалагічныя дыспуты сюды прыязджалі нават Сымон Будны і Пётр Скарга.

Нашчадкі Льва Іванавіча ўзвялі ў Слоніме касцёл бернардынцаў, малітоўню для канонікаў рэгулярных. Пры храмах на сродкі Сапегаў адкрываліся навучальныя ўстановы. У Слоніме часоў Льва Сапегі, як піша Валянцін Дубатоўка ў сваёй кнізе «Архіпелаг Сапегаў», існавала «адна з самых вялікіх у ВКЛ друкарняў, дзе, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, набіраўся вядомы на ўсю Еўропу Статут Вялікага княства Літоўскага» [2, с. 117].

Леў Сапега таксама адкрыў у Слоніме новы кірмаш, мануфактуры, будоваў адміністрацыйныя ды гаспадарчыя будынкі. Дарэчы, у сапегаўскіх тэстаментах Слонім і аднайменнае староства падаюцца як радавая маёмасць.

Слонім і яго жыхары і сёння ганацца сваім гербам, распрацаваным і ўхваленым па хадайніцтве Льва Сапегі ў 1561 г.: на блакітным полі залаты леў з гербам «Ліс» у лапах, таксама знакамітым Жыровіцкім Евангеллем з уласнаручным фондушавым запісам канцлера.

Пра вялікага канцлера сёння ў Слоніме нагадвае плошча Сапегі перад касцёлам св. Андрэя. А мясцовы скульптар Іван Міско, лаўрэат Дзяржаўных прэміі СССР і Беларусі, працуе над помнікам Льву Сапегу, які ён плануе ўстанавіць у Слоніме ў 2007 г. Гэта будзе першы помнік славу таму сыну нашай Бацькаўшчыны на Беларусі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Лазутка, С. Леў Сапега (1557–1633) / С. Лазутка. – Магілёў, 2004.
2. Дубатоўка, В. Архіпелаг Сапегаў / В. Дубатоўка. – Мінск, 2002.
3. Саверчанка, І. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега / І. Саверчанка. – Мінск, 1992.
4. Dyczkowski, A. Slonim. Historia i zabytki / A. Dyczkowski. – Warszawa, 1992.
5. Goldberg, G. Zarys dziejów miasta Slonima / G. Goldberg. – Slonim, 1934.
6. Lorentz, S. Wycieczki Slonimskie / S. Lorentz. – Slonim, 1933.
7. Sapieha, E. Dom Sapieżynski / E. Sapieha. – Warszawa, 1995.
8. Sosinski, T. Slonim / T. Sosinski. – Sulejowek, 1996.

ТАЛАЧЫНСКІ «АДРАС» ЛЬВА САПЕГІ

На левым беразе Друці знаходзіцца невялікі беларускі горад Талачын, які ў XVI ст. быў мястэчкам і належаў знакамітаму канцлеру Льву Сапегу. Ён у 1604 г. заснаваў тут касцёл, школу і бальніцу для беднякоў. На месцы гэтага касцёла сёння ўзвышаецца манументальны будынак, узведзены ў 1769 г. у стылі так званага «віленскага барока» Сангушкамі. Няспынная і вострая рэлігійная барацьба абумовіла ператварэнне касцёла ў 1796 г. ва уніяцкую царкву, а ў 1804 г. – у праваслаўную Пакроўскую царкву. Сёння гэты архітэктурны помнік стаіць у адным шэрагу з такімі шэдэўрамі, як згаданы ў «Слове аб палку Ігаравым» Сафійскі сабор у Полацку, як касцёл у Глыбокім і іншыя творы мясцовай школы дойлідства віленскага барока.

З Друцка-Талачынскай зямлэй цесна звязаны лёс і дзейнасць канцлера Вялікага княства Літоўскага Льва Іванавіча Сапегі. Яму, прыроджанаму дыпламату і палітыку, дзяржаўнаму дзеячу, палкаводцу, таленавітаму публіцысту і літаратару, высокаадукаванаму мысліцелю і юрысту, належыць выдатнае месца ў барацьбе Вялікага княства, эканамічным, палітычным і культурным ядром якога з’яўляліся беларускія землі, за самастойнасць.

Грунтоўная гісторыя сярэдневяковых беларускіх княжацкіх родаў Радзівілаў, Хадкевічаў, Агінскіх, Валовічаў, Сапегаў, з якімі звязаны важнейшыя падзеі мінулага нашай Айчыны, на жаль, яшчэ не напісана. Леў Сапега – нашчадак Івана Іванавіча Сапегі, драгічынскага старосты, і знакамітага роду Друцкіх-Сакалінскіх, з якога паходзіла маці Льва – княгіня Багдана. Яна была не толькі адзінай спадчынніцай згаслай галіны Друцкіх-Канопляў, але адначасова – і пляменніцай Васіля Талачынскага, які частку зямельнай уласнасці (вёска Канапельчыцы ў 3 км. ад Талачына) атрымаў ад князёў Красных.

Багдана Друцкая-Сакалінская мела герб «Друцк» свайго бацькі Івана Васільевіча. У полі шчыта – аголены меч рукаяткай угару, а па баках ляза – чатыры паўмесяцы.

Родавы герб Льва Сапегі змешчаны на тытульным лісце Статута ВКЛ 1588 г., ім адрэдагаваным. Герб мае форму шчыта, падзеленага на чатыры часткі, з шыльдай у цэнтры. Адпаведна правілам геральдыкі, на шыльдзе павінен знаходзіцца бацькоўскі герб, у полі – гербы маці, бабкі па маці, а таксама бабкі і прабабкі па бацьку. У гэтым сэнсе герб Льва Сапегі не адпавядае класічным патрабаванням геральдыкі. Відаць, гэта тлумачыцца тым, што ён быў трэцім сынам у сям’і. Яго гербам з нязначнымі зменамі карысталіся яшчэ 120 родаў.

У панегірыку на герб Льва Сапегі яго сучаснік Андрэй Рымша пісаў:

Взгляни на герб Сапегы величавый:
В нем чести суть и знаки славы,

Которая пришла не сразу и не вдруг,
И главный перечень заслуг.
Три графских линии, а справа рыцарь конный
Готов властителю помочь в любой нужде,
Не думая о собственной судьбе.

Род князёў Друцкіх у XV–XVI стст. быў не толькі адным з найбольш палітычна ўплывовых, але і валодаў вялікімі зямельнымі абшарамі. Феадальныя сядзібы («двары») князёў Друцкіх становяцца шырока вядомымі ў XVI ст., калі іх род ужо моцна разгалінаваўся, а частка маёнткаў перайшла да іншых магнацкіх родаў. У далейшым Друцкае княства працягвала драбіцца, але адбываліся і супрацьлеглыя працэсы. Паводле Статута ВКЛ 1566 г., уласнікі набылі поўнае права прадаваць і завяшчаць свае вотчыны па ўласнаму гледжанню. Гэта паскорыла стварэнне вялікіх латыфундый шляхам скупкі маёнткаў збыднёных братоў па класе. Асабліва значная латыфундыя на землях, што прылягалі да Друцка, утварылася ў пачатку XVII ст. дзякуючы дзейнасці канцлера Льва Сапегі.

Як ужо згадвалася, маці Л. Сапегі была адзінай спадчынніцай згаслай галіны Друцкіх-Канопляў. Дзякуючы гэтаму роду Сапегам перайшлі іх вотчыны, якімі пэўны час валодаў Гарнастаі. Рознымі шляхамі Іван Іванавіч Сапега і яго сын Леў набылі шэраг іншых навакольных маёнткаў. У былым Друцкім княстве Леў Сапега валодаў большасцю Худайскай воласці (яна была далучана да яго маёнтка Чарэя ў сучасным Чашніцкім раёне), Талачыном з мястэчкамі Славені, Яблынка, Коханавы, Круглае, са значнай часткай мястэчка Друцк, а ў задняпроўскіх валасцях — Гарамі, Горкамі, Шышавым, Юркавам і часткай воласці Басея з Сяльцом і Якаўлевічамі. Да таго ж яму належалі прылеглыя да Друцкага княства з поўдня Цяцерын і Бялынічы, а на ўмовах закладу – Любашанская воласць (часова), Капыль з Баранню. Сын Льва Сапегі Іван Станіслаў праз шлюб з Ганнай Хадкевіч набыў маёнтка Стары Быхаў, які некалі таксама з’яўляўся часткай Друцкага княства.

У сярэдзіне XVII ст. латыфундыя Льва Сапегі раздрабнілася паміж яго нашчадкамі, але на яе месцы паўсталі іншыя. Да Чарэйскага графства Сапегаў па-ранейшаму належала былая Худаўская воласць (на поўначы сучаснага Крупскага раёна). Гэтыя латыфундыі праіснавалі да падзелаў Рэчы Паспалітай у 1772 і 1793 г., калі землі колішняга Друцкага княства адышлі да Расійскай імперыі.

У сваёй дзяржаўнай дзейнасці Сапега шмат увагі надаваў унутранаму жыццю ВКЛ; клапаціўся аб яго дабрабыце, згодзе паміж рознымі грамадскімі слаямі і рэлігійнымі канфесійнымі краіны: каталіцкай, праваслаўнай, пратэстанцкай, уніяцкай, мусульманскай і іудзейскай. Рэлігійную палітыку канцлера цяжка ацаніць адназначна. Ён быў прыхільнікам Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г., з якой звязваў, па-першае, спыненне пастаянных міжканфесійных канфліктаў, што аслаблялі княства, і, па-другое, рабіў на яе стаўку ў захаванні беларускага этнасу ад апалачвання.

Да 1700 г. у Сенненскім павеце шэраг праваслаўных цэркваў сталі уніяцкімі, у тым ліку Няклюдзкая і Талачынская. Аднак Сапега ніколі не быў прыхільнікам сілы і жорсткасці, адстойваў прынцыпы цярпнасці ў пытаннях веры, аб чым сведчыць яго перапіска з полацкім уніяцкім архіепіскапам Іасафатам Кунцэвічам. Апошні не прыслухаўся да мудрых парад канцлера, у выніку чаго паплаціўся жыццём за сваю рэлігійную ваяўнічасць. У той жа час Леў Сапега пастаянна выступаў супраць любых парушэнняў законнасці. 11 снежня 1623 г. ён узначаліў следчую камісію па выяўленні абставін забойства полацкага архіепіскапа. У камісію ўвайшлі таксама віцебскі ваявода, аршанскі староста, князь Друцкі-Сакалінскі і інш. Камісія вынесла прыгавор 74 чалавекі пакараць смерцю, вечавы звон з віцебскай ратушы і званы ўсіх цэркваў горада, якія клікалі народ на паўстанне, зняць і з іх адліць адзін вялікі звон з надпісам аб пакаранні вінаватых у забойстве, а будынак ратушы разбурыць. 55 чалавек з ліку прыгавораных паспелі схаватца, 19 былі пакараны смерцю.

Жыццёвае крэда і сэнс усёй дзейнасці Льва Сапегі — барацьба за захаванне незалежнасці Вялікага княства Літоўскага ў складзе Рэчы Паспалітай, пастаянны клопат аб умацаванні яго эканамічнай, палітычнай і абароннай магутнасці. Разглядаючы гістарычныя працэсы мінулага і ацэньваючы месца і ролю ў іх Льва Сапегі, чалавека выключна адоранага і шматграннага, бачна, што без такой каларытнай і адначасова вельмі неадназначнай і супярэчлівай асобы беларуская сярэднявечная дзяржава ў канцы XVI – першай палове XVII ст. наўрад ці змагла б захаваць сваю незалежнасць, не кажучы ўжо аб узвышэнні і той магутнасці, якой яна на самай справе дасягнула, дзякуючы дзейнасці канцлера. Пацвярджэннем таму служаць падзеі 1625–1629 гг., калі на тэрыторыю ВКЛ уварваліся шведскія войскі караля Густава Адольфа. Менавіта ён, вялікі канцлер, у гэты складанейшы для Беларусі перыяд, калі да варожага нашэсця дадаліся неўраджай і голад, змог згуртаваць вакол сябе ўсе сілы княства і ахвяраваўшы сваім асабістым багаццем, зрабіў усё магчымае для абароны радзімы ў цяжкі час. Леў Сапега аддаў тады большую частку свайго капіталу на ўтрыманне войска, выплаціўшы воінству 77 тысяч злотых і 40 тысяч флорэнаў са сваіх запасаў, бо дзяржаўная казна была пустая. Вось тут і спатрэбіўся даход ад латыфундый, якімі валодаў канцлер.

Здзейсненае Львом Сапегам, вялікім дзяржаўным дзеячам, палітыкам, палкаводцам, «бацькам і збаўцам Айчыны» заслугоўвае ўдзячнай памяці нашчадкаў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Живописная Россия. – Т. 3, ч. 1. – СПб., 1882.
2. Насевіч, В.Л. Пачатак роду князёў Друцкіх / В.Л. Насевіч // Друцк старажытны. – Мінск, 2000.
3. Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Талачынскага раёна. – Мінск, 1988.
4. Саверченко, И. Блестящий канцлер / И. Саверченко // Советская Белоруссия. – 1990. 9 октября.
5. Шнейдер, А.А. Толочин / А.А. Шнейдер. – Минск, 1984.

А.Я. Баранаў

БЕРАСЦЕ ў XVI ст.

У XVI ст. Берасце з’яўлялася адным з найбольш буйных гарадоў Вялікага Княства Літоўскага. Яно сумяшчала ў сябе функцыі рачнога порта і цэнтра шляхоў зносін з розных частак ВКЛ, а затым і Рэчы Паспалітай, якія пралягалі праз Берасце.

Крыніцы дазваляюць зрабіць прыкладны падлік колькасці гараджан у сярэдзіне XVI ст. Падлік гэты вельмі ўмоўны, бо ён абапіраецца на колькасць двароў у горадзе. Паводле даных 1566 г., насельніцтва Берасця складала прыкладна 6–7 тысяч чалавек.

На працягу XVI ст. тут неаднойчы збіраліся соймы ВКЛ. Вядома, што на сойме 1505 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Аляксандр прымаў шаха Ахмета. Галоўнай мэтай соймаў 1511 і 1515 г., адкрытых Жыгімонтам I, быў пошук сродкаў для арганізацыі абароны ад нападаў крымскіх татарараў.

Берасце першым сярод гарадоў Беларусі атрымаў магдэбургскае права. Уладу ў горадзе ажыццяўляў магістрат. Узначальваў яго воіт, прызначаны вялікім князем з феадалаў або заможных мяшчан. Воіт ажыццяўляў галоўную распарадчую ўладу, а таксама вяршыў войтаўскі суд. Органам гарадскога самакіравання была рада. Лава ажыццяўляла судовыя функцыі. Значную тэрыторыю горада займалі юрыздыкі – кварталы або ўчасткі з дамамі, якія з’яўляліся ўласнасцю феадалаў і гарадской уладзе не падлягалі [1, с. 48].

Гарадскія ўмацаванні Берасця ў XVI ст. размяшчаліся па перыметры тэрыторыі, абмежаванай двума рукавамі ракі Мухавец. Агульная даўжыня ўмацаванняў раўнялася 2,5 кіламетры. Аснову іх складалі земляны вал з парканам і абарончы роў, запоўнены вадой. Паводле пісьмовых звестак XVI–XVII ст., структура абароны Берасця вызначалася як стабільная. Лічыцца, што ў лініі гарадскіх умацаванняў было як мінімум 4 брамы. Ва ўсходняй частцы горада знаходзілася «брама от улицы Заугринки», якая выводзіла на Віленскі гасцінец, дарогу на Кобрын і далей у паўднёвыя і ўсходнія раёны Беларусі. У розных дакументах яна называецца то «брама Завгрынецкая», то «брама Виленская». Другая брама – Пясочная – запірала «улицу Песок» і адчыняла шлях да «гостинца Краковского» ў Забужжа. Трэцяя – Рынкавая – адчыняла дарогу з гарадскога рынку ў Берасцейскі замак, а чацвёртая – Замухавецкая – выводзіла ў Замухавечка (за раку Мухавец) і далей на Ковель, у Валынь. Магчыма, што ў лініі ўмацаванняў была і пятая брама – выхад на гарадскія сенажаці. Перад кожнай брамай знаходзіўся мост. Самы вялікі мост быў перад Віленскай брамай – яго даўжыня складала прыкладна 9–10 метраў. Абарончы вал праходзіў па краі астраўной тэрыторыі горада, але параметры яго дакладна невядомыя.

л

Абарону Берасця ажыццяўлялі самі гараджане – рамеснікі, аб'яднання ў цэхавыя ваенныя фарміраванні (мечнікі, слесары, кавалі, рэзчыкі, сталяры, шынкары, краўцы, пекары і інш.). Кожны цэх са сваёй зброяй удзельнічаў у ваенных аглядах – «пописах». Акрамя таго яны прымалі ўдзел у рамонце гарадскіх умацаванняў, асобныя ўчасткі якіх былі замацаваны за кожным цэхам.

Адзін з соймаў адзначаў стратэгічную важнасць Берасцейскага замка як «брамы Вялікага княства Літоўскага ў Карону», на якой трымалася «сіла ўсяе Рэчы Паспалітай».

У 1525 г. у Берасці адбыўся вялікі пажар. Ён знішчыў цэнтральную частку горада і замак. Пасля тых падзей гараджане прасілі Жыгімонта I перадаць ім права «у месце Берестейском мыто брати с купцов». За гэтыя прыбыткі яны абавязваліся «ку обороне паркану гаковницы и порохи и иные потребности бронные справовати и к тому мосты мостити на Муховцы, на Угринце, на Струзе... и по улицам своим, где перед тым мащивали». Кароль даў-такі дазвол на 10 гадоў. Пры гэтым ён нагадаў, каб неадкладна, у першую чаргу пачалі будаваць «паркан как наши мещане, так и князские, и панские, и духовные тыи вси маюць делницы свои заробити потому, как и перед тым мащивали».

Часовае вызваленне ад усіх падаткаў станоўча адбілася на аднаўленні гарадскіх умацаванняў. Паводле апісання Берасцейскага староства за 1566 год, тут быў нанова адбудаваны замак, «место в паркане», «место за парканом» і новы раён Замухавечча [2]. Рамонт умацаванняў праходзіў паэтапна, для выканання «валавай работы» дробныя рамесныя цэхі аб'ядноўваліся.

У XVI ст. за Берасцем быў замацаваны гарадскі герб з выявай срэбнага лука са стралой, накіраванай джалам угору, у блакітным полі. Гэты герб пастаянна фіксуецца на гарадскіх пячатках з XVI ст. Яго выява размешчана і ў кнізе Барташа Папроцкага, надрукаванай у 1578 г. Адзінае адрозненне малюнка гарадскога герба, прыведзенага Б. Папроцкім, ад вядомых варыянтаў берасцейскіх пячатак – гэта накірунак джала стралы – не ўгору, а ўправа. У гэтай выяве герба адлюстроўваецца роля горада ў абароне краіны – падобныя гербы звычайна надаваліся гарадам, якія знаходзіліся на межах дзяржавы. На вайтаўскай пячатцы Берасця ў XVI ст. таксама выкарыстоўвалася выява вежы альбо замка ля сутоку дзвюх рэк у чырвоным полі [3, с. 44]. Гэта выява рэальна існаваўшага помніка абарончага дойлідства – вежы, пабудаванай некалькімі стагоддзямі раней.

Такім чынам Берасце адносіўся да ліку гарадоў, якія мелі адначасова дзве пячаткі: пячатку рады (лук з стралой) і вайтаўска-лаўнічую (вежа ў сутоцы дзвюх рэк). Трэба мець на ўвазе, што адміністрацыя вайта назначалася або зацвярджалася вярхоўнай уладай і ў яе кампетэнцыі знаходзілася вузкая кола пытанняў і таму яна ў значна меншай ступені адлюстроўвала інтарэсы горада, чым калегія рады. Гэта значыць, што толькі

герб на пячатках бурмістраўскай калегіі можна лічыць паўнапраўным гарадскім гербам.

Вельмі шматбаковым і насычаным падзеямі было царкоўна-рэлігійнае жыццё Берасця. Здаўна горад з'яўляўся буйным аплотам праваслаўя, цэнтрам епархіі. Пасля Крэўскай уніі сюды пранікае каталіцызм. На сярэдзіну XVI ст. у Берасці суіснавалі тры асноўныя плыні хрысціянства: праваслаўе, каталіцызм і пратэстантызм (найперш у выглядзе кальвінізму). Пасля заключэння Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 г. з'явіўся яшчэ адзін культывы інстытут – грэка-каталіцкая царква.

З нехрысціянскіх канфесій найбольш пашыраным з'яўляўся іудаізм. Горад быў адным з першых у ВКЛ, куды з Караўства Польскага прыйшлі яўрэі і, напэўна, гэтым можна растлумачыць той факт, што берасцейскія яўрэі прыпісвалі сабе нейкія правы старшынства і першынства над яўрэямі іншых гарадоў ВКЛ [4, с. 27–28].

На 1566 г. ў Берасці былі Спаса-Праабражэнская царква, Сімяонаўскі манастыр і манастыр Нараджэння Багародзіцы з дзвюма цэрквамі. На сярэдзіну XVI ст. у горадзе ўсяго існавала 9 цэркваў.

Асобай каралеўскай граматай ад 26 студзеня 1591 г. было зацверджана праваслаўнае брацтва ў Берасці і школа пры ім, у якой выкладаў знакаміты прапаведнік і педагог Лаўрэнцій Зізаній. З каралеўскай граматы бачна, што ў склад праваслаўнага брацтва пры царкве святога Мікалая ўваходзілі бурмістры, радцы, лаўнікі і «некаторыя мяшчане ... закону грэчаскага», а таксама «цэхмістры ... розных рамёстваў народу рускага» [5, с. 161]. На жаль, нам невядомы ўстаў гэтага брацтва.

18 кастрычніка 1596 г. у Берасці на царкоўным саборы было абвешчана пагадненне пра аб'яднанне праваслаўнай царквы з каталіцкай на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Фактычна 16–20 кастрычніка ў Берасце праходзілі два асобныя саборы: прыхільнікаў уніі і яе праціўнікаў.

У сярэдзіне XVI ст. у ВКЛ з'яўляецца кальвінізм. Яго асноўную сацыяльную базу складалі магнаты, а таксама шляхта і частка гараджан. Пачатак кальвінізму ў ВКЛ паклаў віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны, які з'яўляўся таксама і старостай берасцейскім. У 1553 г. ён заснаваў у Берасці першы кальвінісцкі збор і пры ім – друкарню, у якой у 1563 г. была выдадзена знакамітая брэсцкая Біблія на польскай мове – шэдэўр тагачаснага паліграфічнага майстэрства.

На працягу XVI ст. адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел ВКЛ неаднаразова мяняўся. Гэты працэс закрануў і Берасце. Некаторыя гісторыкі лічаць, што Берасцейскі павет увайшоў у склад утворанага ў 1520 г. Падляскага ваяводства [6, с. 18; 7, с. 373]. Існуе і другая версія, што Берасцейскі павет у першай палове XVI ст. быў падпарадкаваны Троцкаму ваяводству і ўваходзіў у яго склад разам з Камянецкім і Кобрынскім паветамі [8, с. 58–64]. 3 18 лістапада 1565 г. да 11 сакавіка 1566 г. у Вільні адбыўся вальны сойм, які ўтварыў цэлы шэраг новых ваяводстваў. Берасце стаў сталіцай аднаго з іх.

1. Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. – Т. 1. – Мінск, 2005.
2. Ткачев, М. Замкі Беларусі / М. Ткачев. – Мінск, 1987.
3. Акты, издаваемые Виленской Археологической комиссией. – Т. 4: Акты Брестского городского суда. – Вильно, 1870.
4. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. – Т. 29: Акты о евреях. – Вильно, 1902.
5. Копыцкий, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в / З.Ю. Копыцкий. – Минск, 1975.
6. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Т. 2. – Мінск, 1994.
7. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Т. 5. – Мінск, 1999.
8. Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Т. 3. – Мінск, 2004.

А.А. Скен'ян

ШТОДЗЁННАЕ ЖЫЦЦЁ ШЛЯХТЫ ВКЛ У XVI ст. ПА ЛІСТАХ Л. САПЕГІ І ЯГО СУЧАСНІКАЎ

Вывучэнне штодзённай гісторыі ў наш час прыцягвае ўсё больш увагі айчынных гісторыкаў, што бяруць на ўзбраенне метады і вопыт французскіх даследчыкаў плыні «Новай гісторыі», нямецкай школы вывучэння штодзённасці. За апошнія некалькі дзесяцігоддзяў выйшаў шэраг прац польскіх даследчыкаў, прысвечаных штодзённаму жыццю гараджан, шляхціцаў і нават сялян. Асобнымі ж накірункамі жыцця чалавека эпохі Рэнэсансу і барока займалася вялікае кола навукоўцаў. Сярод апошніх асобую цікавасць выклікаюць даследаванні З. Куховіча, прысвечаныя шляхецкаму побыту і ментальнасці эпохі барока [9, с. 10].

Арыентацыя на знешнія бакі жыцця, якія прываблівалі ўвагу сваёй адметнасцю, яркасцю, не дазваляла стварыць усебаковы вобраз жыцця чалавека з яго штодзённымі патрэбамі, думкамі, імкненнямі. Тым цікавей падаецца нам звярнуць увагу на эпістальныя крыніцы, якія раскрываюць характар чалавека, яго асабістыя густы, прыхільнасці, пачуцці, якія фарміруюць не толькі светапогляд асобы, але і лад яго жыцця, дазваляюць зразумець матывы ўчынкаў. Калі гісторык жадае наблізіцца да разумення, што такое асоба ў мінулую эпоху, яму неабходна змяніць традыцыйны пункт гледжання на крыніцы і пашырыць іх кола, прыцягнуўшы новую метадалогію.

Адной з найбольш карысных крыніц для аналізу гэтых аспектаў з'яўляецца асабістае ліставанне. Мы паспрабуем аднавіць лад жыцця, паўсядзённыя заняткі Льва Сапегі, а таксама людзей, цесна звязаных з ім, – Крыштафа «Пяруна» Радзівіла і яго сям'і, прадстаўнікоў родаў Хадкевічаў і Алелькавічаў [2; 3; 4; 5]. Большасць гэтых лістоў захоўваецца ў Варшаве, у Галоўным архіве старажытных актаў. Карэспандэнцыя Л. Сапегі была

часткова надрукавана А. Прахаскай ў выданні «Archiwum domu Sapiehow» [7].

Аднавіць парадак дня шляхціцаў, якія мелі зямельную маёмасць і пэўную пасаду ва ўрадзе, дастаткова цяжка, і тут мы можам разглядаць толькі іх уласныя апісанні і заўвагі. Наладзіць стабільны побыт у адной рэзідэнцыі было вельмі цяжка для замужнай шляхты, бо большую частку года яна праводзіла ў пераездах, якія вынікалі са службовых абавязкаў у якасці прыдворных, судовых і ваенных ураднікаў. На адным месцы яны заставалася не больш за месяц-другі. Найбольшую колькасць часу вышэйшыя ўраднікі праводзілі ў сталіцах: Вільні і Кракаве, разам са дваром ці панамі–радаі. Затрыманне на адным месцы, як правіла, азначала нейкую хваробу ці праблемы, што вымагалі доўгатэрміновай прысутнасці шляхціца.

Шляхціц, які нават і не меў пэўнага ўраду, на працягу года таксама быў вымушаны ўвесь час пераязджаць. Так, князі Алелькавічы, якія не вызначаліся добрым здароўем, ажыццяўлялі штогод не менш 8–10 падарожжаў [2; 3; 5]. Гэта было выклікана гаспадарчымі патрэбамі і неабходнасцю прадстаўлення ўласных інтарэсаў у розных рэгіёнах краіны і пры каралеўскім двары. Наяўнасць вялікай маёмасці вымагала адказнасці не толькі за сабе і сваю сям'ю. Уласнік нёс адказнасць і за жыццё сваіх падданных.

Значнай праблемай быў штодзённы недахоп грошай. Гэта турбавала не толькі моладзь, што не магла самастойна распараджацца маёнткамі, але і асоб, якія займалі вышэйшыя пасады. Рэпрэзентацыя роду, сябе, шматлікае сядзібнае будаўніцтва, апека над роднымі і рэлігійнымі фундацыі вымагалі такіх сум, якія не ў стане былі даць нават вялізныя ўладанні Сапегі ці Радзівілаў. У сваю чаргу, гэта прыводзіла да неабходнасці браць пазыкі пад заклад маёнткаў або каштоўнасцяў.

Такім чынам, паўсядзённае жыццё магната ў коле Л. Сапегі складалася з паездак, ліставання і кіравання маёмасцю. Чалавек ці знаходзіўся ў дарозе, ці збіраўся ў яе. Пад час прысутнасці пры асобе караля неабходна было наведваць афіцыйныя імпрэзы, ажыццяўляць падрыхтоўку як папер, так і вялікай колькасці разнастайных просьбаў родзічаў і знаёмых. Той жа Л. Сапега часам быў вымушаны ўставаць зрання, калі было яшчэ цёмна, ехаць да вялікага князя, заставацца пры двары ўвесь дзень і толькі ўвечары ён мог патрапіць на вячэру да сабе ці ў гасцях.

Сярод падзей, якія суправаджаюць прыватнае жыццё кожнага чалавека, у лістах асобна адзначалася нараджэнне дзіцяці, заручыны ці высялле і, нарэшце, хвароба і смерць. Усе астатнія прыкметы жыцця, што суправаджаюць нас, закраналіся не вельмі часта і падрабязна. Толькі асобныя згадкі дазваляюць нам адчуць подых часу. Лісты Льва Сапегі, як мала якія з шляхецкіх лістоў, акрамя інфармацыі пра паўсядзённыя справы на дзяржаўнай службе, выкананне разнастайных сяброўскіх даручэнняў і просьбаў, характарызуюцца эмацыянальнасцю. Менавіта ўспамін пра сям'ю падкрэслівае эмацыянальнасць, добразычлівасць Льва Сапегі. Прыкладам

з'яўляюцца некалькі лістоў да Радзівілаў за розныя гады, лісты да другой жонкі. Большасць лістоў да Крыштафа Радзівіла Пяруна мае невялічкія пастскрытумы, ці ўласнаручныя дапіскі, што характарызуюць адносіны паміж сябрамі [6; 7].

Стварэнне сям'і амаль заўсёды выклікала вялізнае ліставанне. Самі маладыя звычайна бачыліся зрэдку, што было звязана з вялікай занятасцю жаніхоў. Звычайна яны знаходзіліся ў адукацыйных падарожжах, прымалі ўдзел у шматлікіх ваенных дзеяннях або спяшаліся па пільных гаспадарчых і дзяржаўных справах. Адзінай магчымасцю ўпэўніць жаніха ці нявесту ў сваіх пачуццях становяцца лісты. Аднак эмоцыі ў іх асабліва не пабачыш, асабліва калі пасрэднікам выступаў бацька ці апякун.

Падзякі да апекуноў былі рэдкія, але ж не ў Л. Сапегі: «За жаніцьбу і раней дзякаваў і зараз не варта дзякаваць, але дакуль душа ў целе, служыць гатовы» [6, с. 186], – піша ён Крыштафу Радзівілу і спадзяецца, што захавваюцца не проста прыязныя адносіны [7, с. 209].

Зрэдку заручаныя бачыліся пад час сяброўскіх візітаў ці на балях, зноў жа пад наглядом старэйшых. Залёты суправаджаліся разнастайнымі падарункамі. Так, у якасці падарункаў нявесце дасылаліся марцыпаны і арганізаваліся цукровыя цырымоніі [2, с. 70]. Адкладанне вянчання выклікала адмоўныя эмоцыі: Януш Радзівіл мог дазволіць выказаць сваё абурэнне толькі сябрам, але не сваім бацькам ці апекунам нявесты [1, № 13]. У сваю чаргу, Леў Сапега звяртаўся непасрэдна да бацькі Гальшкі Радзівіл [7, с. 217].

Зусім па іншаму будаваліся адносіны паміж удовымі людзьмі, якія самі былі сабе гаспадарамі. Тут пачуцці выказваліся значна часцей і досыць прама. «Жадала бы пана ў сужонцах мець», – пісала Кацярына Тэнчынская ў 1582 г., пазней – лепшая сяброўка першай жонкі Л. Сапегі, Крыштафу Радзівілу [6, с. 3].

Не апошняе месца для разумення асобы, матываў яе ўчынкаў, сэнсу, што напаўняе яе штогадзіннае існаванне, становяцца праблемы рэлігійнасці, бачання сабе і свайго месца ў зямным жыцці і праблема здароўя і смерці. Жыццё шляхты і магнатэрыі з пэўнага моманту пераўтвараецца ў пошукі лекара, які здолеў бы пераадолець шматлікія хваробы. Колькасць адукаваных лекараў была вельмі малая, ды і жылі яны пераважна ў вялікіх гарадах. Часта не лекар ехаў да хворага, а наадварот. Такім цэнтрам быў Кракаў, куды накіроўваліся для атрымання медыцынскіх кансультацый і лячэння [2, с. 22–24]. Гэта вымушала магнатаў не проста выказаць спачуванні пры цяжкіх захворваннях, але і даваць разнастайныя парады па лячэнню з дапамогай розных рэчываў.

Так, Леў Сапега раіў ад нездароўя ўжыць нейкі «злэны камень», які вельмі дапамог яму і ў выніку выкарыстання якім ён ужо доўгі час адчувае сабе вельмі добра [7, с. 248]. Лепшымі лекамі сам канцлер лічыў самога чалавека. Калі ты не ў стане перамагчы ўласную «меланхолію» і не будзеш змагацца з хваробай, то і сам Бог, а не толькі лекі, не дапаможа [7, с. 398]. Лісты даюць падрабязную справаздачу пра тое, хто, калі захварэў і

што раілі лекары [7, с. 191], і дазваляюць атрымаць уяўленне і пра стан гігіены ў тых часы, і пра найбольш пашыраныя хваробы. Магнаты актыўна абменьваліся дактарамі, як гэта было ў маладых князёў Алелькавічаў [4], Паўла Сапегі і Мікалая Крыштафа Радзівіла [7, с. 249, 401, 487, 494].

У ліставанні праблема смерці ўзнікае не так часта, бо звычайна карэспандэнт яшчэ толькі рыхтаваўся да яе ў будучым. У той жа час яе непазбежнасць і становіцца стымулам для фундаментарскай дзейнасці. Смерць ішла побач з усімі карэспандэнтамі. Найперш яны былі воінамі, і смерць успрымалася як суровая паўсядзённасць, а значыць шляхціцы ставіліся да зыходу з жыцця як да такой жа звычайнай з'явы, што і нараджэнне дзіцяці або да шлюбу. Гэта была адна з важнейшых падзей у жыцці чалавека, і пазбегнуць яе немагчыма. Пры характарыстыцы памерлага мужчыны–шляхціца, найперш адзначалі яго паходжанне і тую карысць, якую ён прынёс дзяржаве [7, с. 400], для жанчын жа выбіраліся іншыя крытэрыі.

Шляхціцы адчувалі вялікае шкадаванне пры страце родных – пераважна, жонак і дзяцей. Звязана гэта было з высокай смяротнасцю жанчын і немаўлят пад час родаў. Небяспека пры нараджэнні дзіцяці добра разумелася ўсімі членамі сям'і і цягнула за сабою ўладкаванне ўсіх маёмасных справаў і чаканне добрага зыходу [6]. Скон жонкі або дзіцяці ўяўляўся магнату больш цяжкай стратай, нават чым уласная смерць [6, с. 46]. Магчыма, гэта было звязана са змяненнем характару сям'і ў тую эпоху, узмацненнем яе эмацыянальнай ролі ў жыцці [8, с. 267].

Аддушынай у насычаным грамадскім жыцці былі сям'я і баўленне вольнага часу на ловах і рыбалцы. Пацехі для занятых людзей былі досыць рэдкія, але ўжо дзеля іх адкладаліся нават і пільныя справы, ды і апісанні саміх пацехаў былі насычаны цікавымі падрабязнасцямі. Здабычу адвозілі дадому, каб ёю пахваліцца [7, с. 506]. Шляхціцы актыўна абменьваліся птушкамі, сабакамі і нават коньмі.

Такім чынам, лісты ўтрымліваюць самую разнастайную інфармацыю аб розных баках прыватнага жыцця шляхты і могуць сведчыць не толькі пра аб'ектыўныя гістарычныя падзеі, нават, у большай ступені, – пра лад жыцця і склад мыслення чалавека.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD). Archiw Radziwiłłów (AR). Dz. IV. Teka 14. Kop.170.
2. Listy Hieronima Chodkiewicza. 1588–1616 // AGAD. AR. Dz.V. Nr. 2043.
3. Listy ks. Aleksandra Stuckiego. 1582–1589 // AGAD. AR. Dz.V. Nr. 14631.
4. Listy ks. Jana Simiona Stuckiego. 1581–1591 // AGAD. AR. Dz.V. Nr. 14633.
5. Listy Katarzyny Stuckiej z Tenczynskich. 1581–1582 // AGAD. AR. Dz.V. Nr. 14635.
6. Archiwum domu Radziwiłłów. – Т. 8. – Kraków, 1885.
7. Archiwum domu Sapiehów, wydane staraniem rodziny. – Т. I: Listy z lat 1575–1606. – Lwów, 1892.
8. Гуревич, А.Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии / А.Я. Гуревич // История – нескончаемый спор. – М., 2005
9. Kuchowicz, Z. Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku / Z. Kuchowicz. – Łódź, 1975.
10. Kuchowicz, Z. Człowiek polskiego baroku / Z. Kuchowicz. – Łódź, 1992.

Г

Г

В.А. Сушко

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (XVII ст.)

Слобідська Україна (інша назва – Слобожанщина, Слобідчина) постала як історико-етнографічний регіон у XVII ст. на теренах Дикого поля – незаселеної прикордонної території між Річчю Посполитою, Московською державою та Кримським ханством [2, с. 6; 4, с. 214].

Питання меж регіону різними науковцями розв'язувалося по-різному: в залежності від основного спрямування досліджень. Історики (акад. Д.І. Багалій, Д.І. Дорошенко, А.Г. Слюсарський та ін.) схильні ототожнювати межі історико-етнографічного регіону та п'яти слобідсько-українських козацьких полків, що й дали назву та жителів цьому краю. Етнографи (О. Пошивайло, Л.М. Чижикова) подеколи розширюють ці кордони, спираючись на дані матеріальної культури (гончарство, предмети одягу та декоративно-утилітарного призначення), а іноді – звужують, як проф. А. Пономарів [16, с. 42]. Не поодинокими є спроби не просто розширити кордони Слобожанщини на захід за рахунок Полтавщини, а й просто описувати ці два регіони як одне ціле. На наш погляд, це невірно: хоч деякі нові поселення засновувалися у XVII ст. вихідцями з Правобережної України і на історичній Полтавщині, однак до Слобідської України ці населені пункти не мали жодного відношення, хоча за локальними особливостями етнокультури їх мешканці і можуть бути близькими до слобожан.

Таким чином, на нашу думку, до Слобожанщини слід відносити лише землі, які належали слобідсько-українським козацьким полкам XVII–

XVIII ст. та землі між тодішніми Ізюмським та Остогозьким полками (сучасні Харківська та південь Луганської областей України). Тобто за сучасним адміністративним поділом історико-етнографічний регіон Слобожанщини включає в себе майже всю Харківську область (без 4-х південно-західних та південних районів – колишня Слов'яносербія), південно-східні райони Сумської, найпівнічніші райони Донецької (до м. Святогорська) та північні райони Луганської областей України (північніше р. Сіверський Донець), а також – південь Курщини, Белгородщини та Воронежчини Російської Федерації.

Найдавніші поселення краю – Цареборисів (1599 г.), Чугуїв (1638 г.), Валки (1646 г.) – невдовзі по заснуванні покидалися мешканцями, які поверталися до Московщини (засновники Цареборисова) або до Наддніпрянщини (засновники Чугуєва та Валок) через непевність становища та постійні татарські набіги.

Масове заселення північного сходу сучасної України та півдня Росії було спричинене поразками у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького: «Нешаслива Берестецька січа розвіяла надії ... перемогти ворога і здобути волю... , і у 1651 р. ми бачимо перше велике переселення народу» [2, с. 25].

1652 р. було засноване на ріках Тихій Сосні та Острогощі місто Острогозьк – полкове містечко Острогозького полку на чолі з полковником Іваном Зіньківським (за іншими відомостями – Дзиковським) [2, с. 28, 238].

У тому ж 1652 р. козаки під проводом осадчого Герасима Кондратьєва заснували місто, а 1653 р. побудували фортецю Суми – центр Сумського козацького полку [2, с. 29–30].

1654 р. на Харківському городищі, де вже жили 37 родин «черкасів», була побудована Харківська фортеця, що стала полковим містечком Харківського полку [2, с. 30].

Відомості щодо заснування полкового містечка Охтирського полку різні: поважний дослідник акад. Д.І. Багалій наводить 1654 р., однак сам Дмитро Іванович твердить, що м. Охтирка було відоме і раніше як прикордонне місто Польщі [2, с. 33]. Інші історичні джерела називають роком заснування міста 1641 рік [2, с. 238].

1634 р. козачий отаман Яків Черніговець збудував на півдні Харківщини місто Балаклію, яка стала центром Балаклійського полку, що існував до заснування фортеці Ізюм та постання Ізюмського полку. Лише для розбудови останнього запрошувалися козаки Харківського полку. Уся решта слобідсько-українських полків засновувалися українцями [9, с. 80], про яких навіть такий прискіпливий архівіст як Д.І. Багалій здебільшого зміг дізнатися лише, що вони «черкаси» – тобто українці.

За даними етнотеографії, українці становили від понад 90 % населення краю на поч. XVIII ст. до 80–50 % у XX ст. (Сумщина – понад 80 %, Харківщина – до 70 %, Донеччина та Луганщина – понад 50 %, даних щодо північної частини регіону немає) [17, с. 148–149]. У зв'язку із

різномасовим переселенням до Слобідської України нащадки переселенців до початку XXI ст. зберігають особливості побутової культури, які дають змогу виділити у традиційній культурі Слобожанщини декілька локальних зон.

Так, дослідивши лише поховальну обрядовість українців Слобожанщини як найконсервативніший вид етнокультури, ми дійшли висновку, що за наявності регіонального інваріанта обрядовості з чіткою структурою, який загалом тяжіє до центрально-українського, накопичений масив відомостей дає змогу за ареалами побутування окремих видів атрибутики (зокрема, тканих виробів, ритуальних страв) виокремити в українському етносі регіону 3 основні локальні групи:

Населення південно-західних районів Сумщини, більшої частини Богодухівського, Золочівського, півночі Харківського (колишня Липецька округа), Вовчанського районів Харківської області та південних українських сіл Шебекінського району РФ ми відносимо до північної групи, а регіоном його походження, користуючись даними поховальної обрядовості, визначаємо Волинь та Східну Галичину.

Чугуївський, Шевченківський, Дворічанський, Ізюмський, Борівський, Куп'янський райони Харківської області, а також північ Луганської області складають окремий спільний різновид традиційної культури, який ми позначаємо як південно-східний. Регіоном походження цих переселенців, на нашу думку, є Поділля.

«Перехідну» групу становлять західні райони Харківщини (південь Богодухівського, Краснокутський, Коломацький, Валківський та Нововодолазький, а також частково Зміївський), оскільки деякі особливості традиційної культури наближають її до північного, а за певними ознаками ця частина Слобожанщини тяжіє до сусідньої Полтавщини. На нашу думку, регіоном походження українського населення цієї частини Слобожанщини є Середнє Подніпров'я.

Незаперечним фактом є карпатська, зокрема, бойківська колонізація земель сучасного Лебединського району Сумської області (дані підтверджуються відомостями з народної та церковної архітектури цих місцевостей як сер. XX ст., так і 1990-х рр.).

Дослідження проводилися за допомогою діахронного та синхронного аналізу, базованого на польових матеріалах класиків української етнографії (акад. М.Ф.Сумцов, чл.-кор. ВУАН П.В.Іванов та ін.), а також власних, зібраних впродовж 1989–1998 та 2001–2006 рр. у 99 населених пунктах регіону, серед яких майже половина досліджувалися вперше. З метою порівняльного аналізу стану збереженості обраної галузі народної культури польові дослідження проводилися і в населених пунктах, де подібний матеріал був зібраний у XIX – на початку XX ст.

На жаль, локальні особливості народної культури не завжди зауважувалися дослідниками минулого, переселенці XVII ст. нерідко змінювали декілька місць проживання і були схильні приховувати точне

місце походження. Однак оскільки побутова культура довгий час була досить сталою, а деякі її особливості зберігаються і донині, вивчення локальних особливостей традиційної народної культури та виявлення регіонів походження сучасних українців-слобожан є перспективним напрямком подальших регіональних українознавчих студій.

Стан вивчення етнокультури російського населення краю навряд чи можна визнати задовільним, хоча у ній регіональні особливості походження одразу впадають в око. Адже російське населення краю є дуже неоднорідним за часом переселення, за місцем походження, за тодішнім соціальним станом, за соціальною самосвідомістю, конфесійно тощо.

Слід відзначити, що іноді до російської діаспори відносять і нащадків білоруських переселенців. Причиною того можуть бути як помилки адміністрації при визначенні етнічної приналежності нових підлеглих, так і ставлення довоколишнього українського населення («якщо не по-нашому балакаєш – значить, росіянин»), а також і бажання виселених дещо підвищити свій статус на новій батьківщині. До білоруських поселень, на нашу думку, слід віднести сел. Жихар Харківського району Харківської області, можливо, с. Борщову того ж району.

У XVII ст. населення краю складалося виключно з представників східно-слов'янських народів (як твердить П.Лаврів, на 100 тисяч українців – 20 росіян [9, с. 80]). Навіть в «Описах Харківського намісництва кінця XVIII ст.», яке постало 1765 р. після скасування слобідсько-української автономії, наводяться дані лише про циган [12, с. 133–170]. Цигани Слобожанщини, як осілі, так і групи, що найчастіше кочували Слобожанщиною, у 1930-ті роки були добре вивчені та описані проф. Баранніковим, саме з урахуванням їхніх локальних груп. Однак II Світова війна нанесла непоправних втрат ромському етносу.

Діаспори інших етносів з'являються на Слобожанщині у XVIII ст. (єврейська, німецька та німецькомовна), у XIX ст. (татарська, польська, караїмська та ін.), у XX ст. (корейська, болгарська, вірменська та ін.). Їхні долі та роль у розвитку нашого регіону різні.

Своєрідність історико-етнографічного регіону Слобожанщини зумовлюють: 1) пізня остання колонізація краю; 2) багатонаціональний склад населення зі збереженням в межах одного етносу локальних рис регіону походження; 3) ранній та інтенсивний промисловий розвиток регіону; 4) сучасна територіальна розірваність регіону між двома державами.

Нагальним науковим завданням є відновлення на належному рівні систематичних етнологічних досліджень Слобідської України, адже узагальнюючі праці з етнографії Слобідської України датуються 1918 р. [14], і лише в останній чверті XX століття поновлено накопичення польового етнографічного матеріалу [11; 15]. Проте це – лише початок роботи над повномасштабним історико-етнографічним дослідженням краю.

1. Артюшенко, М.М. Історія Боромлі. З найдавніших часів до наших днів / М.М. Артюшенко. – Тростянець, 1999. – 672 с.
2. Багалій, Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка / Д.І. Багалій. – Харків: Основа, 1991. – 256 с.
3. Багалій, Д.І. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.І. Багалій. – Москва: Изд. Императорского общества истории и древностей Российских при Московском Университете, 1887. – 614 с.
4. Дорошенко, Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Т. II: від половини XVII століття / Д.І. Дорошенко. – Київ: Глобус, 1992. – 349 с.
5. Дьяченко, Н.Т. Этнографические исследования Слободской Украины в XVIII – первой половине XIX ст. (Историко-этнографическое исследование) / Дьяченко Н.Т. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Киев, Институт искусствознания, фольклора и этнографии им. М.Ф.Рыльского, 1971. – 28 с.
6. Етнографія України / За ред. С. А. Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область. – Київ: Головна редакція Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1002 с.
8. Куліш, П. Записки о Южной Руси в двух томах / П. Куліш. – Київ.: Дніпро, 1994. – 719 с.
9. Лаврів, П.І. Історія Південно-Східної України / П.І. Лаврів. – Київ: «Українська Видавнича Спілка», 1996. – 208 с.
10. Луганщина: Етнокультурні вимір. – Луганськ: Альма матер, 2001. – 360 с.
11. Муравський шлях–97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. – Харків: ХДІК, 1998. – 360 с.
12. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ: Наук. думка, 1991. – 220 с.
13. Слюсарський, А.Г. Слобідська Україна: історичний нарис / А.Г. Слюсарський. – Харків, 1954. – 164 с.
14. Сумцов, М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М.Ф. Сумцов.– Харків: Акта, 2002. – 282 с.
15. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / Упор. М. Семенова. – Харків: Регіон-інформ, 2001. – 160 с.
16. Украинцы. – Москва: Наука, 2000. – 535 с.
17. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1.– Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528 с.
18. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2.– Опішне: Українське народознавство, 1999. – 544 с.
19. Чижикова, Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л.Н. Чижикова. – Москва: Наука, 1988. – 256 с.

VII. КАНФЕСІІ

М. Баўтовіч

АСОБА КАНЦЛЕРА ЛЬВА САПЕГІ (ПАВОДЛЕ ЛІСТА АД 12.03.1623 г. ДА ПОЛАЦКАГА АРХІБІСКУПА ІАСАФАТА КУНЦЭВІЧА)

Ліст, напісаны 12 сакавіка 1622 г. канцлерам Вялікага княства Літоўскага Львом Сапегам да полацкага архібіскупа Іасафата Кунцэвіча, добра вядомы не толькі даследчыкам, але і шырокаму колу аматараў гісторыі. На працягу 200 гадоў [5, с. 473–497] ён выкарыстоўваецца гісторыкамі для аналізу сацыяльных працэсаў у ВКЛ у першай чвэрці XVII ст. Часам інтэрпрэтацыі яго былі далёкімі ад сапраўднага зместу ліста і болей выяўлялі пазіцыю даследчыка, чым аўтара [2, с. 72–81; 3, с. 69–77; 4, с. 433–436]. На жаль, ніхто з тых, што звярталіся да згаданага ліста, не пажадаў выкарыстаць яго як павелічальнае шкло, каб больш уважліва прыглядзецца да асобы самога канцлера. Ліст значны паводле аб'ёму, мае шэсць аркушаў рукапіснага тэксту [1, с. 215] і ўтрымлівае вялікую колькасць цытат і спасылак. Аналіз цытат, пошук крыніц запазычанняў дазволілі болей даведацца пра Льва Сапегу, яго зацікаўленні і ўнутраны свет.

Спробу ідэнтыфікаваць выкарыстання канцлерам цытаты зрабіў у 1952 г. А. Вялікі ў час падрыхтоўкі да друку дакументаў па беатыфікацыі і кананізацыі Іасафата Кунцэвіча [7, с. 246–255]. Найперш звяртаючы ўвагу на канфесійны бок ліста, базыльянскі даследчык вызначыў 36 урыўкаў біблейнага паходжання, аднак гэта былі не ўсе ўрыўкі з Бібліі, якіх маецца каля 50-ці, а тым больш не ўсе запазычанні. Колькасць вызначаных А. Вялікім фрагментаў не перавысіла 30% агульнай колькасці запазычанняў.

Уважлівы аналіз ліста дазволіў акрамя спасылак на Святое Письмо, ідэнтыфікаваць і спасылкі іншага паходжання. Усе разам іх можна ўмоўна аб'яднаць у некалькі груп.

Як было ўжо адзначана, найбольшую колькасць складаюць спасылкі на Біблію, што не можа здзівіць, калі зважаць на асобу адрасата і нагоду з якой пісаўся ліст. Сапега меркаваў пераканаць Кунцэвіча, скарыстоўваючы найперш Біблію, якая для полацкага архібіскупа была найвышэйшым аўтарытэтам. Найбольш спасылаецца канцлер на Новы Заповіт. Са спасылак на яго палова прыпадае на лісты апостала Паўла з цытатамі: *omnia licent, sed non omnia expediunt* (Усё дазволена, але не ўсё карысна – 1-ы ліст да карынцянаў 6: 12), *accedentem ad Deum opus est credere* (справаю прыйшоўшых да Бога ёсць вера – Да габрэяў 11: 6) ды іншымі. Другім па колькасці спасылак з'яўляецца Евангелле ад Мацея з яго:

faciam vos piscatores hominum (зраблю з вас рыбаюўцаў людзей, Мацей 4: 19) ды *multi sunt vocati, pauci electi* (шмат пакліканых, мала абраных, Мацей 20: 16). Падобна на тое, што ў параўнанні з Новым заповітам Сапега слабея ведаў Стары. Прычынай гэтаму можа быць кальвінісцкае мінулае аўтара. Несумненна, веданне Бібліі полацкім архібіскупам з яго лістоў да канцлера выглядае больш гарманічным. Сапега не шмат карыстаецца Старым Заповітам (4 разы) і столькі ж – Псалтырам. Гэтыя запазычанні не тычацца праўдаў Веры, а болей падобныя да жыццёвай мудрасці. Не ўсе цытаты, не зважаючы на спасылкі самога аўтара ліста, адпавядаюць біблейным тэкстам, але адпавядаюць навуцы Каталіцкай Царквы, што дае падставу меркаваць пра магчымае выкарыстанне Львом Сапегам для напісання ліста не толькі кананічнага тэксту, але і прац каталіцкіх мысляроў або нейкага Брэвіяру ці Катэхізісу. Гэтак найбольш прыдатнымі для далейшых пошукаў выглядаюць наступныя ўрыўкі:

Ponam sedem meam in aquilone, et similis ero Altissimo (Закладу пасад мой на поўначы і буду падобным да Найвышэйшага – гл.: Ісая 14: 13–14);

cum loquebar illis, impugnabant me gratis (калі размаўляў з імі, наўставалі на мяне без прычыны – гл.: Псальм 108: 2, 3);

orabat pro persecutoribus: Domino ignosce illis, quia nesciunt, quid faciunt (маліўся за пераследнікаў: «Госпадзе, выбачай ім, бо не ведаюць, што робяць») – гл. Лука 23: 34);

Spiritus Domini, qui est donum Dei altissimi, ubi vult, spirat (Дух Гасподні, які ёсць дарам Найвышэйшага Бога, тхне дзе захоча – гл.: Ян 3: 8);

fides donum Dei (Вера – дар Божы – гл.: Да эфэсаў 2: 8)

Цікавым з пункту гледжання высвятлення працэсу напісання ліста ёсць наяўнасць у розных месцах цытаты з Евангелля ад Яна 6:44. Адзін урывак супадае з кананічным: *Nemo venit ad me, nisi Pater meus traxerit eum* (Ніхто не прыйдзе да мяне, калі Айцец мой яго не прыцягне), другі трохі адрозны: *nemo accedit ad me, nisi Pater meus traxerit eum* (ніхто не наблізіцца да мяне, калі Айцец мой яго не прыцягне). Маюцца дзве версіі з'яўлення ў лісце падобных цытат у розных месцах. Або аўтар пісаў ліст з перапынкам і, трохі забыўшы на тое, што пісаў раней, змясціў такі самы фрагмент, але выкарыстаў з іншай крыніцы, або розныя часткі ліста рыхтавалі розныя асобы, што таксама нельга выключыць.

Таксама цытуе вялікі канцлер айцоў царквы, але тут яго веды значна больш сціплыя, а калі казаць пра айцоў Усходняй Царквы, дык і зусім нязначныя. Актualізаваў неабходнасць звярнуцца да айцоў царквы Іасафат Кунцэвіч, які 21 студзеня 1622 г., у папярэднім лісце да канцлера, пісаў, што «павінен бы быў наследаваць тых вялікіх святых біскупаў Хрызастома, Амброза, Станіслава ды іншых, якія зусім не зважалі на цэзараў, каралёў і магнатаў, рабілі тое, што паводле Бога і сумлення належала іх уладзе». Пра Хрызастома Сапега абмяжоўваецца невялікай

згадкай пра яго царпенні з жыцця Святога. Значна шырэйшымі выглядаюць веды аўтара ліста, што да твораў айцоў Заходняй Царквы. Канцлер цытуе Амброза Медыялянскага, якім належыць быць, *qui nihil rapuerit, nullum violentus oppresserit, nullius sanguinem fuderit, qui legibus nihil debeat* (такім, які нічога не ўзяў, нікога не прыціскаў сілай, нічыёй крыві не праліў, хто дзейнічае паводле права), і прапануе полацкаму архібіскупу параду Святога Аўгустына: «*sustineant flagella, probra, irrisiones, nullum vitent periculum, nullum abhorreant supplicium*» (Хай знашу лупцаванні, знявагі, кпіны, хай не ўхілюся ні ад якога асуджэння, хай не спужаюся ніякіх царпенняў). Апрача таго, з аналізу біблійных фрагментаў можна зрабіць выснову, што Сапега чытаў не толькі «Казані аб Святых» Аўгустына Гіпонцкага (Augustinus. Sermones de Sanctis), але і яго творы «Аб горадзе Божым» (De civitate Dei), «Аб кнізе Быцця супраць Маніхейяў» (De Genesi contra Manichaeos) і іншыя, а таксама творы Тамаша Аквінскага «Сумма тэалогіі» (Summa Theologiae) і, верагодна, Рабана Маўра «Аб сусвеце» (De universo).

Другую па колькасці цытавання групы складаюць урыўкі з твораў антычных аўтараў, найперш лацінскіх, але ёсць спасылкі і на грэцкіх. Захапленне антычнай філасофіяй і літаратурай, як відаць, працінае ўсё жыццё Льва Сапегі, пачынаючы ад часоў навучання ў Лейпцыгскім універсітэце, дзе вывучаў філасофію, асновы права і дзяржаўнага ладу. Найболей цытуе ён Люцыя Анэя Сенеку, погляды якога, напэўна, былі да спадобы канцлеру. Гэта ўрываек з «Актавіі», што да жыццёвых паводзін: «*hoc facere, laus est, quod expedit, non quod licet*» (варты пахвалы той, хто робіць карыснае, а не толькі дазволенае) і погляды Сенекі на дзяржаўны лад, выказаныя ў «Траянках»: «*violentia imperia nemo retinuit diu*» (суровай ўлады доўга ніхто не вытрымае), і характарыстыка будучыні як «*incerti boni potest*» (няпэўнага добра) з маральных лістоў да Люцылія. Другім па цытаванні стаў драматург Публі Тэрэнты Афэр з яго п'есамі «Дзяўчына з Андросу» і «Эўнух», адкуль пазычаныя парады памяркоўнасці: «*ne quid nimis*» (нічога праз меру) і «*nam omnia prius experiri consilio, quam armis, sapientem decet*» (мудраму да твару да таго як ужыць сілу, усё напярэдне абдумаць). Знайшлося месца тут і Марку Тулію Цыцэру з яго сентэнцыяй «*frustra sunt arma foris, nisi sit concordia domi*» (дарэмна змагаецца войска ў полі, калі няма згоды ў Айчыне) з твору «Аб абавязках» (De Officiis), і Публію Авідыю Насону з яго творам «Майстэрства кахання» (Ars amatoria). Не засталіся абыйдзенымі Гай Свэтоні Транквіл з Актавіянавай парадай «*festina lente*» (спяшайся паволь), Публілі Сыр з сентэнцыяй «*feras, non culpes, quod mutari nequit*» (Чаго нельга змяніць, трэба царпець, не ганіць). Вуснамі Квінта Гарацыя Фляка канцлер Вялікага княства распавёў полацкаму архібіскупу пра розныя небяспекі, што вынікаюць з яго начальніцтва: «*Saepius ventis agitur ingens pinus et celsae graviore casu decidunt turres, feriuntque summos fulmina montes*» (Часцей вятры вялізную сасну хістаюць, і цяжкія ўзнёслыя вежы абрынаюцца з грукатам, і маланкі б'юць у вяршыні гор) і даў параду ад Марка Порцыя Катона змяніць тактыку, бо «*temporibus*

mores sapiens sine crimine mutat» (разумны з цягам часу змяняе звычкі, не беручы віны). Не былі адкінутыя Публі Варгілі Марон з яго «Пастуховымі песнямі» і Кляўды Клеўдыян з «Панегірыкам на чацвёрты кансулат Ганорыя Аўгуста». Гісторыя не захавала для нас звестак, ці здолеў ацаніць Іасафат Кунцэвіч, які не меў універсітэцкай адукацыі і не быў абазнаны ў лацінскай філасофіі і культуры, але болей у традыцыях усходняга манаства, значнасьць высілкаў Сапегі.

З грэцкіх аўтараў знайшлося месца для Дэмасфена, які, напэўна, правільна адзначаў, калі казаў «*Vir fugiens iterum pugnabit*» (Ваяр, які збег, зноў можа змагацца), аднак гэта ня тычылася справаў Веры, ад якой полацкі архібіскуп не мог адступіцца. З Эўрыпідавай трагедыі «Тэлеф» канцлер Сапега прывёў Кунцэвічу параду «*Spartam, quam nacti estis, ornare*» (аздабляць Спарту, якую здабылі), маючы на ўвазе займацца сваімі справамі, не звяртаючы ўвагі на тых, якія не прызналі Берасцейскую унію і адышлі ад царквы. Вячае ліст значны фрагмент з «Апафтэмаў» гісторыка Плутарха пра паводзіны ўладара Селеўкідскай дзяржавы Антыёха III у час падпарадкавання ім у 203 г. да н. Х. Ерусаліму: «*Калі Антыёх узяў у аблогу Ерусалім, юдэі напросілі ў яго сем дзён замірэння дзеля ладжання свайго найвялікшага свята. Ён не толькі пагадзіўся на гэта, але загадаў з надзвычайнай урачыстасцю адвесці да гарадской брамы быкоў з залачоннымі рагамі і таксама вялікую колькасць тым'яну і духмяных карэнняў. Пасля перадачы ахвяры тамтэйшым алтарнікам вярнуўся. Юдэі ж, здзіўленыя ласкавацю ўладара, адразу пасля заканчэння свята аддаліся пад яго апеку.*»

Сапега, які меў юрыдычную адукацыю і ў час свайго падканцлерства стаяў на чале групы па распрацоўцы Статута ВКЛ 1588 г., у сваім лісце свядома або не выкарыстоўвае таксама юрыдычныя фармулёўкі. Гэтак трапіў ў тэкст ліста адзін з падставовых прынцыпаў рымскага права «*qui tacet consentire videtur*» (хто маўчыць, той відавочна згаджаецца) і тэрмін «*parti adversae*» (супраціўны бок).

Дзеля давядзення слушнасьці сваіх прапановаў канцлер апроч запазычанняў з духоўнай і свецкай літаратуры не пагрэбаваў і народнай творчасцю. Таму ў яго лісце знайшлося месца для некалькіх лацінскіх і польскіх прыслоўяў. Гэтак з'явіліся лацінскія *ulula cum lupis, si socius esse cupis* (вый з ваўкамі, калі хочаш быць ім за сябра), *amor et odium nesciunt discernere verum* (каханне і нянавіць не ўмеюць адрозніваць праўды) ды польскія *dano kurowi grzędę, a on ieszcze wyzszej chce* (дадзена пёўно сядала, а ён яшчэ вышай хоча), *iedno minąc, drugie zwinąc* (адно абыйсці, другое пасунуць).

Аналіз ліста ад 12 сакавіка 1622 г. дазволіў выявіць эрудыцыю вялікага канцлера, кола яго зацікаўленняў і дае падставы меркаваць, што твор з вялікай колькасцю запазычанняў з разнастайных крыніц не мог быць напісаны похапкам, але быў справай працяглага часу.

1. Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. у фондзе „Канцэлярыя мітрапаліта грэка-уніяцкіх царкваў у Расіі». – Мінск-Палацк, 1999.
2. Бантыш-Каменский, Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии / Н. Бантыш-Каменский. – М., 1805.
3. Сборник документов, уясняющих отношения латино-польской пропаганды к русской вере и народности. – Вып. 2. – Вильна, 1866.
4. Соловьёв, С.М. История России с древнейших времён / С.М. Соловьёв. – Т. X, кн. 5. – М., 1961.
5. Туманский, Ф. Графа Леона Сапеги, Канцлера великого Княжества Литовского, ответное письмо к Преосвященному Иосафату Кунцевичу, Архиепископу Полоцкому / Ф. Туманский // Российский магазин. – Ч. II. – С. Пб., 1793.
6. Эпісталяцыя Святога Язафата / уклад. М.Баўтовіч. – Палацк, 2006.
7. Welykij, A.G. S. Josaphat – Hieromartyr. Documenta romana Beatificationis et Canonisationis / A.G. Welykij // Analecta OSBM. – Series II. Sectio III. – Vol. I :1623–1628. – Romae, 1952.

Дадатак:

Пералік запазычанняў з пазначаннем крыніц паходжання⁶
Стары Заповіт:

16) *ero in ore ipsorum Spiritus mendax – будзе ў вуснах тых самых духам зманлівым*, 2 Параліпамэнан 18: 21

60) *an amore vel odio dignus sit – варты любові альбо нянавісці*, Эклезіяст 9: 1

47) *Qui amat periculum, peribit in eo – Хто ўпадабаў небяспеку, згіне ў ёй*, Мудрасць Ісуса Сырахава 3: 25

17) *levis est qui facile credit – легкадумны той, хто лёгка верыць*, паходзіць з Мудрасць Ісуса Сырахава 19:4

63) *Ponam sedem meam in aquilone, et similis ero Altissimo – Закладу пасад мой на поўначы і буду падобным да Найвышэйшага*, паходзіць ад «*solium meum, sedeo in monte conventus in lateribus aquilonis; ...similis ero Altissimo*» (Ісаія 14: 13-14), але запазычанне магчымае ад «*ponam sedem meam ad Aquilone, et ero similis Altissimo*. « – Augustinus. In psalms 47 enarratio 3: 3 (На псалм 47 тлумачэнні) або з літаральнага выразу ў творы Rabanus Maurus. De Universo, Liber 9: 368b (Рабан Маўр. Аб Суьвеці).

Псалмы:

81) *Ego autem cum mihi molesti essent, induebar cilicio et humiliabam animam meam ieiunio – Я ж калі царпеў уціск, апранаў валасяніцу і ўціхаміраваў душу маю праз пост*, Псалм 34: 13

100) *inimici eius terram lingent – ворагі зямлю будуць лізаць*, Псалм 71: 9

72) *haec mutatio dexterarum Excelsi – гэта ёсць змена правіцы Ўсявышняга*, Псалм 76: 11

97) *cum loquebar illis, impugnabant me gratis – калі размаўляў з імі, паўставалі на мяне без прычыны*, Псалм 108: 2, 3

Новы Заповіт:

Евангелле ад Мацея

109) *faciam vos piscatores hominum – зраблю з вас рыбалоўцаў людзей*, Мацей 4: 19

103-1) *bona opera ipsorum glorificent Patrem, qui in Coelis est – іх добрыя ўчынкі славлі Айца, які ў нябёсах*, Мацей 5: 16

108) *si dixeris fratri tui racha, fatue – калі скажаш брату свайму «рака», падлягаеш пакаранню*, Мацей 5: 22

54) *Tu quoque fac simile, et recordare, ne sit Discipulus supra Magistrum – Ты зўсёды рабі гэтак сама і памятай, каб вучань не быў большым за Майстра*, Мацей 10: 24; Лука 6: 40

3) *Venite ad me omnes – Прыйдзіце да мяне ўсе*, Мацей 11: 28

⁶ Нумары ўрыўкаў пазначаны паводле выдання: Эпісталяцыя Святога Язафата / уклад. М. Баўтовіч. – Палацк, 2006

75-76) *discite a me ...quia mitis sum ac humilis corde – вучыцеся ў мяне, ...бо ёсць ціхмяным з накорлівым сэрцам*, Мацей 11: 29

71) *sinite crescere usque ad messem – дазвольце расці ім аж да жніва*, Мацей 13: 30
128) *si erraverit frater tuus, corripe eum inter te ipsum: finis autem – калі зграшыць брат твой, згадай яму сам-насам, але ўрэшыце*, Мацей 18: 15; Лука 17: 3

73) *te et vos in vineam meam – ідзіце і вы да вінаградніку майго*, Мацей 20: 4, 7

61) *multi sunt vocati, pauci electi – шмат пакліканых, мала абраных*, Мацей 20: 16

57) *reddite quae sunt Caesaris, Caesari; et quae sunt Dei, Deo – аддайце, што ёсць цэзаравым, цэзару, а што ёсць Божым, Богу*, Мацей 22: 21

53) *redemptionis nostrae – адкуплення нашага*, Мацей 26: 69-75; Дзеянні апосталаў 9: 23-25; Ян 8: 59

Евангелле ад Лукі

37) *compelle intrare – прымусь прыйсці*, Лука 14: 23

79) *orabat pro persecutoribus: Domino ignosce illis, quia nesciunt, quid faciunt – маліўся за пераследнікаў: «Госпадзе, выбачай ім, бо не ведаюць, што робяць*, Лука 23: 34

Евангелле ад Яна

62) *Spiritus Domini, qui est donum Dei altissimi, ubi vult, spirat – Дух Гасподні, які ёсць дарам Найвышэйшага Бога, тхне дзе захоча*, кампіляцыйны выраз з «*Spiritus ubi vult spirat*» – Дух тхне, дзе захоча (Ян 3: 8) і «*Qui paraclitus diceris, donum dei altissimi*» – Rabanus Maurus. Hymnus ad spiritum sanctum: 6 (Рабан Маўр. Гімн да Святога Духа), які вынікае з «*Pater vester de caelo dabit spiritum bonum*» – *Айцец ваі нябесны дасць Добрага Духа* (Лука 11: 13)

64) *nemo accedit ad me, nisi Pater meus traxerit eum – ніхто не наблізіцца да мяне, калі Айцец мой яго не прыцягне*, Ян 6: 44

98) *Nemo venit ad me, nisi Pater meus traxerit eum – Ніхто ня прыйдзе да мяне, калі Айцец мой яго не прыцягне*, Ян 6: 44

34) *unus pastor et unum ovile – адзін пастыр і адзін стагак*, Ян 10: 16

74) *pacem relinquo vobis: diligite vos ad invicem – спакой пакідаю вам: любіце адзін аднаго*, Ян 14: 27; 15: 12

Дзеянні апосталаў

83) *ibant gaudentes a conspectu Consilii, quia digni facti sunt contumeliam pro nomine Christi pati – яны зыйшлі ад вачэй Рады і ўзрадаваліся, што сталі годнымі цягнуць дзеля імя Хрыстовага*, Дзеянні апосталаў 5: 41

78) *dum esset ductus tanquam agnus ad Victimam – быў вядзены як ягнё на ахвяру*, Дзеянні апосталаў 8: 32; Ісаія 53: 7

1-ы Пятра

103-2) *ut sequantur vestigia illorum – каб ішлі па іх слядах*, 1-ы Пятра 2: 21

Лісты апостала Паўла

Да рымлянаў

82) *vos autem non sic, mihi vindicta, et ego retribuam – вы ж не так [грабіце], мая ёсць помста і я адплачу*, Да рымлянаў 12: 19; Да габрэяў 10: 30

56) *nam qui potestati resistit, Dei ordinationi resistit: omnis enim potestas a Deo est – хто супраціўляецца ўладзе, супраціўляецца прыказанню Божаму, бо ўсялякая ўлада ад Бога*, Да рымлянаў 13: 1-2

107) *charitas obicere fratribus contumeliam blasphemiae – любоў закідае братоў зняважліваю лаянкай*, Гл. Да рымлянаў 14: 10

1-ы да карыньцянаў

115) *omnia licent, sed non omnia expediunt – усё дазволена, але не ўсё карысна*, 1-ы да карыньцянаў 6: 12 і 10: 23

70) *oportet fieri haereses – належыць быць герасям*, 1-ы да карыньцянаў 11: 19 і параўнай Мацей 18: 7

77) *etiamsi linguis hominum et angelorum loquatur, etiamsi noverit misteria, et sciat omnem scientiam, etiamsi habuerit fidem, ita ut montes transferat, etiamsi in cibis pauperum distribuat omnes facultates suas, insuper etiam si corpus suum tradiderit ad varia tormentorum genera; nihilominus factus est sicut aes sonans, aut cymbalum timiens – калі б прамаўляў мовамі людзей і*

анёлаў, калі б спазнаў таямніцы і валодаў усялякімі ведамі, калі б такую меў веру, што мог перасоўваць горы, калі б усю маёмасць дадаў жабракам, больш таго, калі б цела сваё на розныя катаванні, тым не мені стаўся б медзю гулкаю і ківалам гучным, 1-ы да карычняў 13: 1-3

41) *patiens, benigna, non aemulatur, non agit perperam, non inflatur, non est ambitiosa, non quaerit, quae sua sunt, non irritat, non cogitat malum, omnia sustinet etc.* – цярплівая, добразычлівая, не зайздросціць, не радуецца няпраўдзе, не напышлівая, не прагне славы, не шукае свайго, не раздражняецца, не намышляе ліха, усё церціць і г.д., 1-ы да карычняў 13: 4-7

2-і да карычняў

110) *in captivitatem ipsam redigebatur propter obsequium Christi et amorem fratrum* – у палон узяў сябе дзеля паслухмянасці Хрысту і любові братняй, 2-і да карычняў 10: 5

112) *licet gloriatu fuero de potestate, quam dedit mihi Dominus, hac tamen utor non in destructionem, sed in aedificationem, ne videar vobis gravis, et non existimetur tanquam terrere vos – хаця і ганаруся ўладаю, дадзенай мне Госпадам, аднак не карыстаюся ёю, каб нішчыць, але каб будаваць, каб не быць для вас цяжарам і не прызнавалі мяне ад страху,* 2-і да карычняў 10: 8-9

Да галятяў

105) *nam si invicem mordetis et comeditis, videte, ne invicem consumamini – а калі ў вас адзін аднаго грызе і паядае, глядзіце, каб адзін аднаго ня з'елі,* Да галятяў 5: 15

Да эфесцаў

59) *fides donum Dei – Вера – дар Божы, вынікае з «gratia enim estis salvati per fidem et hoc non ex vobis Dei enim donum est» – Ласкай вы збаўленыя праз Веру і гэта не ад вас, Божы дар* (Да эфесцаў 2: 8 і 3: 7) але ў такой форме з'явілася ў творы Augustinus. De Fide et Symbolo, lib.1 9:19 (Аўгустын. Вера і Сымбаль) і ўвайшло ў катэхізіс.

104) *Obsecro itaque vos ego victus in Domino, ut digne ambuletis vocatione, qua vocati estis, cum omni humilitate et mansuetudine, subportantes invicem in charitate, solliciti servare unitatem spiritus in vinculo pacis – Таму заклінаю вас я, вязень у Госпадзе, каб рабілі адпаведна паклікання, у якое былі пакліканыя, з усёй пакорлівасцю і ціхмянасцю, трываючы ва ўзаемнай любові. Намагайцеся захоўваць адзінства духа, дзякуючы павязі, якой ёсць мір,* Да эфесцаў 4: 1-3

Да каласянаў

106) *et donantes vobismet ipsis, si quis adversus aliquem habet quaerelam, sicut et Dominus donavit vobis, super omnia charitatem habete, quod est vinculum perfectionis – выбачайце адзін аднаму, калі хто меў нейкую крыўду на другога, як Госпад вам выбачаў. Над усё ж маіце любоў, якая ёсць павяззю дасканаласці,* Да каласянаў 3: 13-14

2-і да тэсалёнікійцаў

80-2) *Consilium autem in tribulationibus et persecutionibus – Роздум жа ва ўціску і пераследах, паходзіць з «pro patientia vestra et fide in omnibus persecutionibus vestris et tribulationibus quas sustinetis» – за цярпенні ваших і веру ва ўсіх пераследах ваших і ўціску, які спазнаеце* (2-і да тэсалёнікійцаў 1: 4)

1-ы да Цімафея

129) *praecepti est charitas de corde puro, et conscientia bona, et fide non ficta proveniens, contra eos, qui sunt conversi in vaniloquium, volentes esse scripturae Doctores, non intelligentes autem neque de quibus loquantur, neque de quibus affirmant – мэтаю навучання ёсць любоў, што ідзе ад чыстага сэрца, добрага сумлення і некрывадушнае веры. Скіраванае яно супраць тых, якія ўхіліліся ў пустаплоўе. Хацелі лічыцца за настаўнікаў закона, не разумеючы ані таго, пра што гавораць, ані таго што сцвярджаюць,* 1-ы да Цімафея 1: 5-7

Да габрэяў

66) *accedentem ad Deum opus est credere – справаю прыйшоўшых да Бога, ёсць вера,* Да габрэяў 11: 6

68-69) *non Acceditur ad Deum, ... nulla datur fides – не прыходзіш да Бога, ... не атрымліваеш веры, паходзіць з Да габрэяў 11: 6, аднак у такім выглядзе можа быць пазычана з Augustinus, De civitate Dei. Liber XXII: XXIX, 3 (Аўгустын. Аб горадзе Божым).*

Айцы Царквы і тэалагі

14) *conclusio contra Manichaeos – вырок супраць Маніхейў,* алюзія на працы Святога Аўгустына, у прыватнасці Augustinus. De Genesi contra Manichaeos (Аўгустын. Аб кнізе Быцця супраць Маніхейў.)

94) *ad imitationem Capitis sui – наследаваць свайго Начальніка,* паходзіць з Да эфесцаў 5: 1 і 1-ы да карычняў 4: 16 і 11: 1 але хутчэй пазычана з Augustinus. Sermones de Sanctis. Sermo 44 (Аўгустын. Казані аб Святых. Казань 44)

95) *sustineant flagella, probra, irrisiones, nullum vitent periculum, nullum abhorreat supplicium – хай знаму лупцаванні, знявагі, кліны, хай не ўхілюся ні ад якога асуджэння, хай не спужаюся ніякіх цярпенняў,* Augustinus. Sermones de Sanctis. Sermo 44 (Аўгустын. Казані аб Святых. Казань 44)

117) *sub peccato mortali prohibentur – забароненыя над грэхам смяротным,* магчыма пазычана з працы Sancti Thomae de Aquino. Summa Theologiae. Pars 3, Quaestio 80, Articulus 4 (Тамаш Аквінскі. Сума тэалагіі)

36) *a libero arbitrio dependet – залежыць ад вольнага выбару,* магчыма пазычана з працы Sancti Thomae de Aquino. De rationibus Fidei. Caput 5 (Тамаш Аквінскі. Аб разумнасці Веры)

40) *super praeceptis charitatis – на прыняцях любові,* паходзіць з Евангелля ад Мацея (Мацей 22:37-40). Але тут пэўна алюзія на Sancti Thomae de Aquino. Super Epistolam B. Pauli ad Romanos lectura. Caput 9, Lectio 5 (Тамаш Аквінскі. На ліст Паўла да рымлянаў чытанне), дзе маецца спасылка на Мацея, і ліст Тамаша Аквінскага «De duobus praeceptis charitatis» (Аб двух прыняцях любові).

96) *qui nihil rapuerit, nullum violentus oppresserit, nullius sanguinem fuderit, qui legibus nihil debeat – які нічога не ўзяў, нікога не прыціскаў сілай, нічыёй крыві не праліў, хто дзейнічае наводне права,* Ambrosius Mediolanensis (Амброз Мэдыяланскі)

Лацінскія аўтары:

114) *hoc facere, laus est, quod expedit, non quod licet – варты пахвалы той, хто робіць карыснае, а не толькі дазволенае,* Lucius Annaeus Seneca. Octavia: 454 (Сенэка. Актавія)

44) *violenta imperia nemo retinuit diu – суровай ўлады доўга ніхто ня вытрымае,* Lucius Annaeus Seneca. Troades: 258 (Сенэка. Траянкі)

43) *Qui vult regnare languida, regnet manu – Хто хоча кіраваць спакойна, хай кіруе намайстэрску,* Lucius Annaeus Seneca. Phoenissae: 659 (Сенэка. Фінікійкі)

21) *incerti boni nomen – няўзуным дабром завецца,* Lucius Annaeus Seneca. Epistulae Morales Ad Lucilium. Liber I: 10, 64 (Сенэка. Маральныя лісты да Люцылія)

32) *ne quid nimis – нічога праз меру,* Publius Terentius Afer. Andria 1: 61 (Тэрэнты. Дзяўчына з Андросу 1: 61) аднак можа быць пазычана і ў Sancti Thomae de Aquino. Liber contra impugnantes Dei cultum et religionem. pars 2 cap.5 arg.10

125) *Bona verba quaeso – Шукаю добрых словаў-* Publius Terentius Afer. Andria 1: 204

15) *Verba sunt pamphila – Думкі надзяліліся, верагодна, вольны пераказ з Publius Terentius Afer. Andria*

80-1) *nam omnia prius experiri consilio, quam armis, sapientem decet. – мудраму да твару да таго як ужыць сілу, усё напярэдне абдумаць.* Publius Terentius Afer. Eunuchus 4, 7: 789 (Тэрэнты. Эўнух)

18) *hoc opus, hic labor est – колькі намаганняў, колькі працы,* Publius Ovidius Naso. Ars amatoria. Liber 1: 454

42) *non minor est virtus, quam quaerere parta tueri, Illis casus inest, hic erit artis opus – не меншага таленту, чым здабыццё, вымагае ахова здабытага. Тое ёсць справай выпадку, гэтае патрабуе майстэрства,* Publius Ovidius Naso. Ars amatoria. Liber 2: 13-14 (Авіды. Майстэрства каханя)

4) *frustra sunt arma foris, nisi sit concordia domi – дарэмна змагаецца воіска ў полі, калі няма згоды ў Айчыне, троху зменены выраз з Marcus Tullius Cicero. De Officiis. Liber 1:76 (Цыцэрон. Аб абавязках)*

8) *festina lente – спяшайся навалі,* Gaius Suetonius Tranquillus. Divus Augustus 25,4 (Свэтоні. Боскі Аўгуст)

49) *Saepius ventis agitur ingens pinus et celsae graviore casu decidunt turres, feriuntque summos fulmina montes – Часцей вятры вялізную сасну хістаюць, і цяжкія ўзнёслыя вежы*

абрьнаоцца з грукатам, і маланкі б'юць у вяршыні гор, Quintus Horatius Flaccus. Carminum: 2,10 (Гарацы. Оды)

58) *salvo iure Dei, ut Regis ad arbitrium totus componatur orbis* – захоўваючы закон Божа, што паводле волі Уладара збудаваны ўвесь свет, трохі зьменены выраз з Claudius Claudianus. Panegyricus de Quarto Consulatu Honorii Augusti: 299-300 (Кляўдыян. Панегірык на чацвёрты кансулят Ганорыя Аўгуста)

113) *Temporibus mores sapiens sine crimine mutat* – з цягам часу разумны змяняе звычкі, не беручы віны, Marcus Porcius Cato. Disticha 1: 7 (Катон. Дзвершы)

118-20) *trahit sua quisque, iako voluntas tak u Religio* – кожнага цягне сваё, як жаданне, гэтак і рэлігія, трохі зменены выраз з Publius Vergilius Maro. Eclogues: 2, 65 (Вэргілі. Выбранае)

124) *feras, non culpes, quod mutari nequit* – Чаго нельга змяніць, трэба цярапец, не ганіць, Publius Syrus. Sententiae: 176 (Публілі Сір. Выказванні)

Грэцкія аўтары:

11) *una hirundo nos facit ver* – адна ластаўка вясны не робіць. Лацінскі пераклад выразу з твору Aristoteles. Ethicorum nicomacheorum, lib.1, 6 (Арыстотэль. Нікамахава зьтыка): «Аднак адна ластаўка вясны не робіць і адзін [цёплы] дзень таксама». Але можна чакаць тут запазьчанне з Sancti Thomae de Aquino. Summa Theologiae I-IIae q. 51 a. 3 s. c. (Тамаш Аквінскі. Сума тэалогіі), або яго ж Sententia libri Ethicorum lib. 1 l. 10 n. 12 (Выказванні з кнігі Этыкі), дзе багата спасылка на Арыстотэля.

55) *Vir fugiens iterum pugnabit* – Ваяр, які збег, зноўку можа змагацца. Лацінскі пераклад выразу, які прыпісваецца Дэмасфэну.

86) *Spartam, quam nacti estis, ornare* – аздабляць Спарту, якую здабылі. Адна з варыяцый лацінскага перакладу выразу з Euripides. Telephus: 722 (Эўрыпід. Тэлеф)

123) *Cum urbem obsideret Antiochus Hierosolymam, Iudaeis ad maximum illud festum celebrandum septem dies petentibus, non solum eos concessit, verum etiam tauros auratis cornibus adornatos, magnamque thymiamatum et aromatum vim usque ad portas urbis cum pompa sollemni deduci iussit, traditaque illorum Sacerdotibus hostia, ipse in contra redit, Iudaei vero Regis benignitatem admirati, protinus festo peracto, in fidem illius se dederunt.* - Калі Антыёх узяў у аблогу Ерусалім, юдэі напросілі ў яго сем дзён замірэння дзеля ладжання свайго найвялікіага свята. Ён не толькі пагадзіўся на гэта, але загадаў з надзвычайнай урачыстасцю адвесці да гарадской брамы быкоў з залачонамі рагамі і таксама вялікую колькасць тым'яну і духмяных карэнняў. Пасля перадачы ахвяры тамтэйшым алтарнікам вярнуўся. Юдэі ж, здзіўленыя ласкавасцю ўладара, адразу пасля заканчэння свята адаліся пад яго апеку. Plutarchus. Regum et imperatorum apophthegmata: Apophthegmata laconica. (Плутарх. Выказванні каралёў і імператараў: кароткія выказванні)

Рымскае права:

2) *qui tacet consentire videtur* – хто маўчыць, той відавочна згаджаецца, Адна з асноваў рымскага права.

126) *parti adversae* – супраціўным бокам, юрыдычны тэрмін

Лацінскія прыслоўі:

13) *ulula cum lupis, si socius esse cupis* – вый з ваўкамі, калі хочаш ім быць за сябра, лацінскае прыслоўе

45) *nemo laeditur nisi a se ipso* – ніхто не нашкодзіць табе больш за цябе самога, Антычная сэнтэнцыя, якую скарыстоўваў і Ян Залатавусны.

101) *propria laus* – ўласная пахвала. Скарот лацінскай прымаўкі «Propria laus sordet» (Уласная пахвала ня мае павагі)

102) *amor et odium nesciunt discernere verum* – каханне і нянавісьць не ўмеюць адрозніваць праўды.

Польскія прыслоўі:

szkoda przed niewodem ryby łowić
dano kurowi grzędę, a on jeszcze wyższej chce
jedno minąć, drugie zwinąć – скарот прымаўкі «Jedno minąć, drugie zwinąć, trzeciemu dać spokój»

Спіс крыніц

Vetus testamentum. Liber II Paralipomenon.
Vetus testamentum. Liber Ecclesiastes.
Vetus testamentum. Liber Ecclesiasticus.
Vetus testamentum. Liber Isaiae.
Vetus testamentum. Liber Psalmorum.
Novum testamentum. Evangelium secundum Matthaеum.
Novum testamentum. Evangelium secundum Lucam.
Novum testamentum. Evangelium secundum Ioannem.
Novum testamentum. Actus Apostolorum.
Novum testamentum. Epistula ad Romanos.
Novum testamentum. Epistula I ad Corinthios.
Novum testamentum. Epistula II ad Corinthios.
Novum testamentum. Epistula ad Galatas.
Novum testamentum. Epistula ad Ephesios.
Novum testamentum. Epistula ad Colossenses.
Novum testamentum. Epistula II ad Thessalonicenses.
Novum testamentum. Epistula I ad Timotheum.
Novum testamentum. Epistula ad Hebraeos.
Novum testamentum. Epistula I Petri.
Augustinus Hipponensis. De civitate Dei.
Augustinus Hipponensis. De Consensu Evangelistarum.
Augustinus Hipponensis. De Fide et Symbolo.
Augustinus Hipponensis. De Genesi contra Manichaeos.
Augustinus Hipponensis. In psalmum 47 enarratio.
Augustinus Hipponensis. Sermones de Sanctis.
Erasmus Roterodamus. Enchiridion militis christiani.
Rabanus Maurus. De Universo (De rerum naturis).
Rabanus Maurus. Hymnus ad spiritum sanctum.
Thomae de Aquino. De duobus praeceptis charitatis.
Thomae de Aquino. De rationibus Fidei.
Thomae de Aquino. Liber contra impugnantes Dei cultum et religionem.
Thomae de Aquino. Sententia libri Ethicorum.
Thomae de Aquino. Summa Theologiae.
Thomae de Aquino. Super Epistolam B. Pauli ad Romanos lectura.
Thomae de Aquino. Super Evangelium S. Ioannis lectura
Claudius Claudianus. Panegyricus de Quarto Consulatu Honorii Augusti.
Gaius Suetonius Tranquillus. Divus Augustus.
Lucius Annaeus Seneca. Epistulae Morales Ad Lucilium.
Lucius Annaeus Seneca. Octavia.
Lucius Annaeus Seneca. Phoenissae.
Lucius Annaeus Seneca. Troades.
Marcus Porcius Cato. Disticha.
Marcus Tullius Cicero. De Officiis.
Publius Syrus. Sententiae
Publius Ovidius Naso. Ars amatoria.
Publius Terentius Afer. Andria.
Publius Terentius Afer. Eunuchus.
Publius Vergilius Maro. Eclogues.
Quintus Horatius Flaccus. Carminum.
Aristoteles. Ethicorum nicomacheorum.
Euripides. Telephus.
Iohannes Chrysostomus. Quod nemo laeditur nisi a se ipso.
Plutarchus. Regum et imperatorum apophthegmata: Apophthegmata laconica.

ЛЕЎ САПЕГА – ПРАВАСЛАЎНЫ, КАТАЛК, ПРАТЭСТАНТ?

Леў Сапега нарадзіўся ў праваслаўнай сям’і. «Народжаны бясспрэчна бацькамі ўсходняга абраду, відавочным доказам чаго з’яўляецца тое, што цэлы бацькоў спачываюць у Чарэйскім манастыры,... – сведчыць яго біёграф XIX ст. – Тое, што дзеці Івана, старосты драгічынскага, і княжны Багданы Друцкай Сакалінскай вызнавалі ўсходні абрад, гаворыць той факт, што пляменнік канцлера Льва Сапегі, Аляксандр Багдан, у фундушавым запісе 1622 г. на пабудаваны ім кляштар дамініканцаў у Астроўне ўзгадвае, што цэла яго бацькі Рыгора Сапегі, брата канцлера Льва, спачывае ў царкве» [6, с. 148].

Станіслаў Лазутка, у сваю чаргу, выказвае думку, што «Леў нарадзіўся ўжо ў сям’і рэфарматараў,... бо Мікалай Радзівіл Чорны, адзін з найбольш адукаваных людзей ВКЛ таго часу, кіраўнік Рэфармацыйнага руху, відавочна меў вялікі ўплыў на бацькоў Льва, якія ў канцы шостага дзесяцігоддзя свайго жыцця з праваслаўя перайшлі ў пратэстантызм» [9, с. 28].

Мы зыходзім з таго, што Л. Сапега быў хрышчоны па праваслаўным абрадзе. Ва ўзросце 13 гадоў ён паступіў у Лейпцыгскі універсітэт, дзе прыняў пратэстантызм. Ужо ў сваім завяшчанні ён тлумачыў гэты крок юнацкай недасведчанасцю, а пра вучобу пісаў, што адбывалася яна ў «нямецкіх ерэтычных школах» [6, с. 400].

У 1586 г. Л. Сапега перайшоў у каталіцтва. Даследчык Казімір Кагнавіцкі апісвае гэта наступным чынам: «Перакананы Пятром Скаргам у праўдзе каталіцкай рэлігіі, праз некаторы час у якасці міністра пайшоў з каралём Жыгімонтам III да кафедральнага касцёла ў Кракаве. Там, выслушаўшы казанне, пасля імшы Пятра Скаргі, на вачах у караля і ўсёй шляхты, здзейсніў пераход у каталіцкую веру» [3, с. 33].

Даследчыкі тлумачаць гэты крок падканцлера імкненнем павысіць свой аўтарытэт у вачах каталіцкай шляхты і караля. Менавіта пасля гэтага Л. Сапега пачаў хутка ўздымацца па службовай лесвіцы і займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады ў ВКЛ: канцлера, віленскага ваяводы, вялікага гетмана. Нагадаем, што ў Сапегі не заўсёды найлепшым чынам складаліся ўзаемаадносіны з каралём, а ў гістарыяграфіі ён лічыцца прадстаўніком літоўскага сепаратызму, які, нягледзячы на аб’яднанне ВКЛ з Каронай у 1569 г., спрыяў захаванню і стварэнню тых элементаў у дзяржаўным жыцці Рэчы Паспалітай, якія забяспечвалі пэўную самастойнасць ВКЛ, чым выклікаў незадавальненне польскай шляхты і караля, зацікаўленых у пашырэнні сваіх уплываў у Княстве. Змена веравызнання дапамагала атрымаць прызнанне з іх боку. Л. Сапега быў у гэтым не адзіным. Паводле Л. Івановай, «змена палітычна-рэлігійнай сітуацыі выявілася ў масавым пераходзе значы ВКЛ у каталіцтва» [8, с. 46].

У біяграфіі Л. Сапегі дататкова парадоксаў. У 1586 г. ён, кальвініст, ажаніўся на шчырай каталічцы Дароце, у 1599 г., стаўшы паслядоўным католікам, узяў шлюб з дачкой нязломнага кальвініста [9, с. 64]. Нягледзячы на такую непаслядоўнасць, Л. Сапега не быў абыякавы да рэлігійных каштоўнасцяў, але, як сцвярджае К.Кагнавіцкі, заўсёды прасіў Бога аб святле, ласцы, дапамозе з неба; звычайна кожную справу распачынаў са звароту да Бога па дапамогу [3, с. 130].

Рэлігійная арыентацыя шляхты вызначалася ў тыя часы і сумай яе ахвяраванняў на карысць той ці іншай установы культуры. Мецэнацкая дзейнасць Сапегі на карысць хрысціянскіх культавых інстытутаў вымяралася не толькі ў сумах ўкладаў, але рэлігійным спектрам ахвяраванняў. Генрых Люлевіч апісвае ахвяраванні канцлера: «Быў найвялікшым фундатарам Каталіцкага касцёла ў Літве, пабудаваў 24 касцёлы» [5, с. 102]. Нездарма Сапега заслужыў імя «другога пасля Ягайлы фундатара лацінскага касцёла ў Літве» [4, с. 135]. Па ініцыятыве Льва Іванавіча Жыгімонт III выдаў прывілей аб пабудове ў Оршы езуіцкага калегіума і касцёла [8, с. 44]. Віленская езуіцкая акадэмія атрымлівала багатыя ахвяраванні ад Льва і яго сына Казіміра Лявона [8, с. 45]. Пры парафіяльных касцёлах Л. Сапега закладваў школы і шпіталі [5, с. 102].

Сапега актыўна падтрымліваў царкоўную унію, у тым ліку матэрыяльна. Гэта пацвярджаюць фундацыйныя запісы на базільянскі манастыр у Чарэі, манастыр Святой Тройцы ў Вільні, манастыр у Жыровіцах. За ўласны кошт ён выдаваў у віленскай друкарні Мамонічаў літургічныя кнігі для уніятаў [8, с. 46].

Альфонс Гвэпін канстатуе, што Л. Сапега падтрымліваў і праваслаўную царкву: «...Вялікі канцлер належаў да той невялікай часткі шляхты, якая клапацілася аб рускіх халопях і ў сваіх уладаннях будавала і аднаўляла цэрквы» [2, с. 263]. Гэта пацвярджае «Жалаваная пацвярджальная грамата літоўскага канцлера Льва Сапегі Чарэйскаму Троіцкаму манастыру на валоданне вотчыннымі людзьмі, землямі і даходамі, з тым, каб храм той заўсёды заставаўся праваслаўным» [7, с. 189–190]. Пазней манастыр быў перададзены уніятам згодна. У сваім тэстаменце Сапега пісаў: «Хачу, каб рускія фундаваныя цэрквы ў маёнтках маіх вечна і непарушна заставаліся і трымаліся пад уладай іх мосцяў епіскапаў грэцкіх. А калі хто з маіх нашчадкаў альбо іншых адмыслоўцаў адважыцца вышэйзгаданагай фундушы дадзеныя кляштарам, касцёлам, цэрквам грэцкай веры, будучых ва уніі, адмяняць, наступаць і мае намеры парушаць, той кожны няхай будзе пракляты» [6, с. 406].

Л. Сапега быў каралеўскім паслом на Берасцейскім царкоўным саборы 1596 г. і ў той час актыўна падтрымліваў уніяцтва. Змена пазіцыі ў дачыненні уніі прасочваецца па перапісцы канцлера з Іасафатам Кунцэвічам. Сапега асуджаў прымус, ужыты полацкім архіепіскапам у дачыненні да праваслаўных вернікаў і сцвярджаў, што не прымае уніяцтва ў

такой форме, нягледзячы на тое, што калісьці яго ідэю актыўна падтрымліваў.

У дзяржаўнай дзейнасці Сапега не ажыццяўляў падтрымку пэўнай канфесіі, але кіраваўся свецкімі інтарэсамі. Даволі яркая гэтую рысу дзяржаўнага дзеяча характарызуе яго ўласнае выказванне: «Я католік, але не жадаю таго Айчыне, каб у нас тут было як у Францыі, і лічу, што шмат ёсць такіх католікаў, якія гэтага не толькі не жадаюць, але, калі б да такога прыйсці магло, працівіцца будучь, бо гэта была б апошняя згуба для нашай Айчыны» [1, с. 206].

Такім чынам, на працягу жыцця Леў Сапега быў праваслаўным, пратэстантам, католікам, падтрымліваў усе хрысціянскія кафесіі ў ВКЛ. У палітыцы ж ставіў свецкія інтарэсы вышэй за рэлігійныя.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Archiwum domu Radziwiłłow. T. 8: Listy ks. M.K. Radziwiłła Sirotki–Jana Zamojskiego–Lwa Sapiehy. – Kraków, 1885. – 295 s.
2. Guepin, P.A. Żywot Jozafata Kuncewicza męczenika, arcybiskupa Połockiego według dzieła P.Alfonsa Guepin, benedektyna z Jolesmes... / P.A. Guepin. – Lwów, 1907. – 439 s.
3. Kognowicki, K. Żywot Lwa Sapiehi / K. Kognowicki. – Sanok: Druk. Karola Polaka, 1855. – 285 s.
4. Kosman, M. Reformacja I kontreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w swietle propagandy wyznaniowej / M. Kosman. – Wrocław: Ossolineum, 1973. – 275 s.
5. Lulewicz, H. Lew Sapieha / H. Lulewicz // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXXV. – Warszawa–Kraków: Akademia Nauk Polski, 1994. – S. 84–104.
6. Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. – T. 1. – Petersburg: Druk. Suszczynskiego, 1890. – 456 s.
7. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Т. 4: 1588–1633. – СПб., 1851. – 529 с.
8. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII ст.) / Ю. Бохан, В. Голубеў, У. Емельяничук і інш: рэдкал. М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Экаперспектыва, 2004.
9. Лазутка, С. Леў Сапега (жыццё, дзяржаўная дзейнасць, палітычныя і філасофскія погляды) / С. Лазутка // Край=Крај. – Магілёў: ГА МТ «БРАМА», 2004. – 104 с.

А.А. Суша

АБ НЕСТВАРЭННІ ГРЭКА-КАТАЛІЦКАЙ ЦАРКВЫ Ў 1596 Г.

Часта даводзіцца чытаць у публікацыях сучасных даследчыкаў сцвярджанне, што ў 1596 г. «была створана» грэка-католіцкая (уніяцкая) царква [2, с. 142; 7, с. 331; 8, с. 583; 11, с. 114; 10, с. 474]. Т.В. Габрусь піша, напрыклад: «Фатальная раз'яднанасць беларусаў па канфесійным прынцыпе толькі ў XVII–XVIII стст. ... была на нейкі перыяд пераадолена стварэннем аб'яднанай грэка-католіцкай царквы...» [1, с. 68–69]. Паводле С. Лазуткі, галоўнай марай, якую ажыццяўляў Леў Сапега, «было

примирение различных христианских конфессий, объединение православия с католичеством и создание униатской церкви» [6, с. 8]. У друку і вусным слове кажуць пра «новаўтвораную уніяцкую царкву» [11, с. 115], «новае веравызнанне» [3, с. 7, 18], «новую царкву» [10, с. 474], «новую веру» [3, с. 18] і нават «новы абрад» [3, с. 18].

На наш погляд, такія выказванні з'яўляюцца не вельмі карэктнымі. Новую царкву на Берасцейскім саборы ствараць ніхто не збіраўся. Галоўнай мэтай сабора было аднаўленне былога адзінства хрысціянства, вырашэнне праблем, якія не дазвалялі спыніць міжканфесійныя канфлікты.

Больш таго, як нам уяўляецца, канчатковага падзелу хрысціянства на заходняе і ўсходняе ў Беларусі так і не адбылося. Першыя звесткі аб пранікненні хрысціянства на беларускія землі сведчаць пра двухвектарнасць гэтага працэсу. Даследчыкі адзначаюць, што да XIII ст. падзел хрысціянства захапіў славянскі свет у нязначнай ступені [12, с. 5–39]. І толькі з XIII–XIV ст. пачынаюць праяўляцца пэўныя адрозненні, узрастае міжканфесійнае супрацьстаянне. Што ж датычыцца Беларусі, то тут назіраецца не павелічэнне падзелу хрысціянства, а ўзмацненне намаганняў захаваць адзінства хрысціянскай царквы. У якасці найлепшага сродку для гэтага быў абраны шлях уніі (саюзу) канфесій.

Каля 1396 г. у Вільні адбылася сустрэча мітрапаліта Кіпрыяна Цамблака з каралём Уладзіславам Ягайлам (верагодна, таксама і князем Вітаўтам), вынікам якой стаў ліст да канстанцінопальскага патрыярха Антонія IV з прапановай склікаць «на Русі» агульнацаркоўны сабор і абмеркаваць неабходнасць уніі цэркваў. У 1418 г. новы мітрапаліт Рыгор Цамблак адправіўся на чале вялікай дэлегацыі на Канстанцкі ўсяленскі сабор каталіцкай царквы, дзе планавалася падпісаць усехрысціянскую унію. На саборы былі агучаны дзве прамовы Цамблака, у якіх выказвалася спадзяванне на аднаўленне былога адзінства хрысціянства.

Наступны мітрапаліт Герасім у 1434 г. вёў з князем Свідрыгайлам перамовы пра аб'яднанне праваслаўнай царквы з каталіцкай, для чаго Герасім меў намер ехаць у Рым. Пры чынным удзеле кіеўскага мітрапаліта Ісідора ў 1439 г. у Фларэнцыі на сусветным хрысціянскім саборы быў падпісаны «Акт яднання цэркваў». Многія аўтары адзначаюць, што і наступны мітрапаліт Рыгор Балгарын прапагандаваў у ВКЛ прынцыпы паяднання цэркваў, прынятыя на Фларэнтыйскім саборы.

У 1476 г. да Папы рымскага Сікста IV была накіравана «Эпістоля», або грамата, пад якой падпісаліся 16 аўтарытэтных царкоўных і свецкіх дзеячаў таго часу: кіеўскі мітрапаліт Місаіл, архімандрыты найбольш значных манастыроў ВКЛ, а таксама шэраг вельмі прадстаўнічых свецкіх асоб. У «Эпістоліі» на Папу рымскага ўскладаюцца надзеі пра клопат аб дабрабыце божых цэркваў і іх адзінстве. Складальнікі даказваюць, што яны належаць да той жа царквы, што і сам папа, паказваюць адзінства веры, святых таінстваў, кажуць, што яны жывуць у адпаведнасці з сямю ўсяленскімі саборамі, а таксама ўхваляюць восьмы –

Фларэнтыйскі 1439 г. Больш таго, яны падкрэсліваюць, што прызнаюць Папу найвышэйшым пастырам. У «Эпістоліі» выказваюцца спадзяванні на вырашэнне спрэчак унутры аднаго «Цела Хрыстовага», г. зн. унутры адной царквы. Таму не зусім карэктна нават казаць пра унію як саюз розных цэркваў, бо царква, на думку айчынных царкоўных дзеячаў, была адна.

Кароткі перыяд кіравання мітраполіяй Іосіфам Балгарыновічам быў увесь прасякнуты ідэяй уніі. Мітрапаліт вёў перамовы з канстанцінопальскім патрыярхам Ніфонтам пра магчымасці заключэння царкоўнай уніі, пасля чаго ў 1500 г. разам з віленскім каталіцкім епіскапам Альбертам Войцехам і вялікім князем Аляксандрам напісаў ліст да папы рымскага Аляксандра VI з просьбай аб царкоўнай уніі.

Ступень важнасці і актуальнасці ідэі царкоўнай уніі ў Беларусі ў XV ст. бачная з таго факту, што амаль усе беларуска-ўкраінскія праваслаўныя мітрапаліты гэтага перыяду ставіліся да ідэі уніі вельмі станоўча. Больш таго, амаль усе яны актыўна дзейнічалі для яе рэалізацыі. Выключэннем з'яўляюцца толькі мітрапаліты Сімяон, Іона і Макарый, пра кароткачасовую дзейнасць якіх (у тым ліку ў справе уніі) нам амаль нічога не вядома. Ні ў адным з пасланняў да ўсходніх патрыярхаў ці рымскіх папаў беларускія праваслаўныя іерархі не кажуць пра непераадольныя перашкоды на шляху паяднання цэркваў, не вінавацяць ва ўсіх грахах заходні бок і не адмаўляюць (а часам і прымаюць) яго праваты па некаторых пытаннях абраднасці і дагматыкі.

Аналіз лістоў беларуска-ўкраінскіх мітрапалітаў да канстанцінопальскіх патрыярхаў і да рымскіх папаў дазваляе нам зрабіць выснову, што іх намаганні былі накіраваны зусім не на стварэнне нечага новага – новага адзінства ці саюзу цэркваў або, тым больш, новай царквы. Гэтыя лісты хутчэй толькі пацвярджалі наяўны стан хрысціянскай царквы ў Беларусі ў непарыўным адзінстве і з хрысціянскім Усходам, і з хрысціянскім Захадам.

У першай палове – сярэдзіне XVI ст. назіраецца змяншэнне цікавасці праваслаўнай царквы да ідэі уніі. Аднай з асноўных прычын такіх змен можна назваць хуткае распаўсюджанне ў гэты перыяд пратэстантызму: сотні беларускіх шляхецкіх родаў перайшлі ў кальвінізм. У другой палове XVI ст. адбываецца вяртанне да ідэі паяднання хрысціянства.

Каб зберагчы ўласную незалежнасць ва ўмовах стварэння ў 1589 г. Маскоўскай патрыярхіі, беларускія праваслаўныя епіскапы, сабраўшыся ў 1590 г. у Бельзе, вырашылі пайсці на саюз з Рымам і выпрацавалі план дзеянняў па аб'яднанні ўсходняй і заходняй цэркваў. У тым жа годзе план быў абнародаваны, а ў 1596 г. рэалізаваны ў выглядзе Берасцейскай царкоўнай уніі. Гэта была чарговая спроба замацавання хрысціянскага адзінства, якая нарэшце перайшла ад слоў да канкрэтнай справы.

Ініцыятары уніі апеявалі да айчыннай гісторыі, якая сведчыла пра імкненне іх папярэднікаў захаваць адзінства хрысціянскай царквы і пра існаванне ідэі царкоўнай уніі як сродку паяднання ўсходняй і заходняй

традыцый. Тым самым яны паказвалі, што нічога новага не ўводзяць, а толькі працягваюць бацькоўскую справу.

Па сутнасці, ва ўсходняй царкве ВКЛ была праведзена рэформа, вынікі якой можна параўнаць з вынікамі рэформы патрыярха Нікана ў Расіі. Кіраваць царквой працягваў той самы мітрапаліт, тыя ж епіскапы, у тых жа епархіях, у тых самых цэрквах вялі службы пераважна тыя ж святары, служылі ўсё тую ж усходнюю літургію, а на службе хадзілі тыя самыя вернікі. Якая ж гэта новая царква? Самі прадстаўнікі рэфармаванай царквы амаль ніколі не казалі пра яе стварэнне ў 1596 г. Яны прасочвалі яе існаванне ад самых ранніх часоў хрысціянства.

Фактычна ўсе беларускія праекты царкоўнай уніі падкрэслівалі неабходнасць захавання ўсходніх абрадаў, догматаў і г. д. Таму і не дзіўна, што «новаўтвораная уніяцкая царква захавала свае структуры; усе праваслаўныя епархіі, якія ахоплівалі беларускія і літоўскія землі, сталі уніяцкімі..., а кіраўнікі уніяцкай царквы захавалі тытул мітрапалітаў кіеўскіх» [11, с. 115]. Царква не была новаўтворанай. Гэта была ўсё тая ж усходняя царква.

Частка праваслаўнага святарства і свецкіх асоб не падтрымала рэформу перападпарадкавання, у выніку чаго ўзнік царкоўны раскол. Яны пайшлі на разрыў адносінаў з мітрапалітам і яго аднадумцамі, якіх празвалі «уніятамі» або «унітамі». Такім чынам, з усходняй царквы ВКЛ, у якой адбылася царкоўная рэформа, вылучылася частка тых, хто не прыняў унію, выступіў супраць яе. Іх «уніяты» ў адказ назвалі «дызунітамі», г. зн. тымі, хто выступае супраць уніі, або «адшчапенцамі» ці «схізматыкамі», г. зн. тымі, хто выступае за схізму, падзел цэркваў (параўнаць з «раскольнікамі» ў Расіі). І «уніяты», і «схізматыкі» працягвалі называць сябе праваслаўнымі або прадстаўнікамі ўсходняй царквы. Асацыяцыі з рускім расколам відавочныя. Не дзіўна, што некаторыя аўтары (пераважна праціўнікі уніі) называюць падзеі 1596 г. менавіта расколам [4, с. 19].

Цікава, што кіраўніцтва дзяржавы і арганізатары уніі лічылі тых, хто унію не прыняў, ні ў якім разе не прадаўжальнікамі даўняй праваслаўнай традыцыі, а стваральнікамі чагосьці новага, а частку царквы, што не прыняла рэформу, – нейкім новаўвядзеннем [4, с. 25]. У гэтым кантэксце цалкам прыймальным выглядае выказванне А. Грыцкевіча: «У выніку прыняцця Берасцейскай уніі праваслаўная царква Рэчы Паспалітай стала грэка-каталіцкай (уніяцкай) царквой. Яна захавала ўласную арганізацыйную структуру і іерархію, многія праваслаўныя абрады, богаслужэнне на царкоўнаславянскай мове, беларускую і ўкраінскую мовы ў рэлігійнай літаратуры і казаннях» [5, с. 316]. З таго, што праваслаўная царква ў 1596 г. ператварылася ў грэка-каталіцкую, можна зрабіць лагічную выснову, што асобы, якія не прынялі рэформу, вылучыліся са складу царквы і стварылі новую, якая з часам правяла сваю (вельмі падобную) рэформу перападпарадкавання, перайшоўшы з падначалення Канстанцінопаля ў падначаленне Маскве.

Такім чынам, ёсць усе падставы для таго, каб казаць, што ў 1596 г. была створана новая праваслаўная («схізматычная») царква. Аднак на нашу думку, такую выснову рабіць таксама не варта. Больш верным было б казаць, што ў 1596 г. адбыўся падзел усходняй хрысціянскай царквы Рэчы Паспалітай на дзве часткі, кожная з якіх пайшла сваім шляхам і якія ўрэшце злучыліся ў XIX ст. Таму нам падаецца карэктнай думка Мірановіча: «Праваслаўны сабор 1596 г. стаў прычынай падзелу Усходняй царквы на праваслаўную і уніяцкую» [9, с. 12].

У сувязі з гэтым у 1839 г. адбылося менавіта ўз'яднанне (без двукосся) дзвюх частак усходняй хрысціянскай царквы ў Беларусі. Хай гвалтоўнае, але ж уз'яднанне. З аднаго боку, Руская праваслаўная царква не лічыла грэка-каталіцкую царкву праваслаўнай, бо яна адышла ад чыстай усходняй традыцыі, была «сапсавана» кантактамі з Захадам. З іншага боку, праваслаўныя ніколі не адрывалі ад сябе грэка-каталікоў, лічылі іх хай не самай «якаснай», але ўсё ж часткай сваёй царквы.

У назвах работ даследчыкаў XIX ст. мы амаль не знаходзім згадак пра уніяцкую (грэка-каталіцкую) царкву, але толькі пра унію як пэўны перыяд у гісторыі ўсходняй царквы Паўночна-Заходняга краю: «Литовская церковная уния», «Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии», «Что такое уния, как она началась и как окончилась», «Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории Унии», «История воссоединения западнорусских униатов старых времен», «Из истории воссоединения униатов в Белоруссии», «Материалы для истории воссоединения униатов в Белоруссии 1780-1795 годов», «Историческое известие о возникшей в Польше Унии», «Что дала православным западно-руссам уния?» і інш. Такім чынам, пазіцыя расійскіх даследчыкаў XIX ст. па некаторых пытаннях (1596 г. называюць расколам, 1839 г. – уз'яднаннем, кажучь не пра царкву, а пра унію) падаецца нам больш блізкай, чым пазіцыя сучасных абаронцаў уніі.

Можна назваць мэтазгодным ужыванне тэрміна «грэка-каталіцкая царква ў Беларусі» для пазначэння ўсходняй (праваслаўнай) хрысціянскай царквы ў Рэчы Паспалітай, а потым у Расійскай імперыі, якая заключыла саюз (унію) з заходняй (каталіцкай) хрысціянскай царквою. Г. зн. тэрмін «грэка-каталіцкая царква» азначае пэўны перыяд існавання праваслаўнай царквы, а не асобную, новаствораную царкву. Ужыванне гэтага тэрміна выклікана цяжкасцю выкарыстання грувасткіх апісальных азначэнняў.

Спіс літаратуры

1. Габрусь, Т.В. Абрисы станаўлення стылю барока ў манументальным дойлідстве Беларусі / Т.В. Габрусь // Барока ў беларускай культуры і мастацтве. – 2-е выд. – Мінск, 2001. – С. 65–80.
2. Габрусь, Т.В. Мураваная сакральная архітэктура XVI–XVIII стст. / Т.В. Габрусь // Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце: у 4 т. – Мінск, 2006. – Т. 2: XV – сяр. XVIII ст. – С. 136–391.
3. Гапановіч, В.Ф. Учарашні і сённяшні дзень уніяцкай царквы / В.Ф. Гапановіч, Л.А.Царанкоў. – Мінск: Беларусь, 1985. – 96 с.

4. Григоренко, О. Уния в истории Украины-Руси: короткий исторический нарис / О. Григоренко. – Житомир: Житомир-РІКО-ПРЕС-РЕКЛАМА, 1995. – 96 с.
5. Грышкевіч, А. Берасцейская унія 1596 / А. Грышкевіч // Вялікае княства Літоўскае: энцыкл.: у 2 т. – Т. 1. – Мінск, 2005. – С. 316–317.
6. Лазутка, С.А. Брэсцкая унія 1596 г. ва ўрадавай праграме канцлера ВКЛІ Льва Сапегі / С.А. Лазутка // Брэсцкая унія 1596 г.: гісторыя і культура (тэматычны зб. навук. прац). – Брэст, 1996. – С. 8–9.
7. Марозава, С. Уніяцкая царква / С. Марозава, А. Філатава // Рэлігія і царква на Беларусі: энцыкл. давед. – Мінск, 2001. – С. 331–334.
8. Марозава, С. Уніяцкая царква / С. Марозава, А. Філатава // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 2001. – Т. 6, кн. 1. – С. 583–586.
9. Мірановіч, А. Праваслаўе і унія пры панаванні Яна Казіміра (1648–1668 гг.) / А. Мірановіч // Брэсцкая унія 1596 г.: гісторыя і культура (тэматычны зб. навук. прац). – Брэст, 1996. – С. 12–15.
10. Молакаў, В.А. Уніяцтва / В.А.Молакаў // Беларуская савецкая энцыклапедыя: у 12 т. – Т. 10. – Мінск, 1974. – С. 474–475.
11. Царква / Г. Галенчанка [і інш.] // Вялікае княства Літоўскае: энцыкл.: у 2 т. – Т. 1. – Мінск: 2005. – С. 111–119.
12. Флоря, Б.Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.) / Б.Н.Флоря. – СПб.: Алетейя, 2004. – 224 с.

А.Р. Дзянісава

ЗМЭНЫ Ў ПРАВВАМ СТАНОВШЧЫ ПРАВАСЛАЎНЫХ МАНАСТЫРОЎ ТУРАВА-ПІНСКАЙ ЕПАРХІІ Ў КАНЦЫ XVI – XVII стст.

З прыняццем у 1596 г. уніі праваслаўная царква ў Рэчы Паспалітай апынулася па-за законам. Супраць праваслаўнай іерархіі здзяйсняліся супрацьпраўныя, часам гвалтоўныя, дзеянні. Праваслаўных святароў, а таксама прадстаўнікоў царкоўных брацтваў, якія ўзніклі з мэтай абароны праваслаўя, пад пагрозай адлучэння ад царквы прымушалі да прызнання уніі. Маёмасць праваслаўнай царквы перадавалася уніатам, зачыняліся школы, цэрквы і манастыры. Сярод апошніх уніяцкімі сталі гродзенскі Барыса-Глебскі, наваградскія Лаўрышаўскі і Барыса-Глебскі, брэсцкія Нараджэння Хрыстова і Сімяонаўскі, жывовіцкі Успенскі, кобрынскі Спаскі, пінскі Лешчанскі, тараканскі Богаяўленскі, быценскі і інш. манастыры.

Насаджэнне уніі прывяло да раз'яднання грамадства і выклікала рух супраціву, асабліва ў гарадах. Антыуніяцкім рухам быў ахоплены г. Пінск – цэнтр праваслаўнай епархіі, кіраўнік якой Іона Гогаль, епіскап пінскі і тураўскі, падтрымаў унію [13, с. 137–139]. Яшчэ да падзей у кастрычніку 1596 г. пінскае духавенства (пратапоп, царкоўны прычт на чале з архімандрытам Лешчанскага манастыра Елісеем Плецянецкім) зрабіла ў пінскім замкавым судзе запіс, у якім асуджала унію [6, с. 389, 390].

Згаданы Елісей Плецянецкі, кіева-пячэрскі архімандрыт у 1599–1624 г., пэўны час з’яўляўся і кіраўніком Лешчанскага манастыра. Архімандрыт Елісей набыў вядомасць, дзякуючы сваёй нястомнай барацьбе супраць насаджэння уніі. У прыватнасці, ён выступаў супраць перадачы уніятам Лешчанскай абіцелі. Нават калі яна і адышла да уніятаў, у 1607 г. здолеў вярнуць манастыр праваслаўным і дапамог адрадзіць там манаскае жыццё. Але у 1615 г. кароль Жыгімонт III загадаў перадаць Лешчанскую абіцель В. Сапяжанцы, мінскай ваяводзіне, ігуменні віленскіх базыльянак [5, с. 17]. Амаль усе праваслаўныя інакі пакінулі тады абіцель.

Антыуніяцкім рухам быў ахоплены горад Слуцк. Яго жыхары зусім не прызналі акта уніі, а калі ў горад прыехаў уніяцкі мітрапаліт Міхаіл Рагоза (1596–1599), закідалі яго камянямі. Прыкладна 30 прыходаў Слуцка і яго ваколліц неўзабаве кінулі унію [11, с. 243–244].

На Слуцчыне праваслаўе займала трывалыя пазіцыі, дзякуючы падтрымцы князёўны Соф’і Юр’еўны. Па яе патрабаванню яе муж Януш Радзівіл выклапатаў у караля граматы, якая забараняла праваслаўных «принуждать к унии» [3, с. 60].

Паводле граматы віленскага кашталяна, брэсцкага старосты Гераніма Хадкевіча ад 28 снежня 1599 г., Слуцкая архімандрыя пераходзіла пад кіраўніцтва кіеўскага уніяцкага мітрапаліта Іпація Пацея [1, с. 202–203]. Але, верагодна, гэта падпарадкаванне было толькі намінальным. Троіцкая абіцель, якая знаходзілася пад апекай князёўны Соф’і, ніколі так і не стала уніяцкай.

Аплотам праваслаўя станавіліся новазаснаваныя манастыры. Першыя дзесяцігоддзі XVII ст. праходзяць пад знакам руху за адраджэнне традыцыйных асноў манаскага жыцця. Намаганнямі брацтваў і праваслаўнай шляхты ў той час фундавалася значная колькасць новых праваслаўных манастыроў. Умовы фондушаў былі наступныя: агульнажыхарскі статут на аснове правіл св. Васіля Вялікага; прызнанне юрысдыкцыі канстанцінопальскага патрыярха [4, с. 304].

У 1618 г. быў заснаваны навадворскі Успенскі манастыр, у 1622 г. – дзятлавіцкі Праабражэнскі, у 1629 г. – купяціцкі Увядзенскі, у 1600 г. – брацкі Спаса-Праабражэнскі ў Слуцку, у 1618 г. – цэпранскі Крыжаўзвіжанскі Праабражэнскі манастыр.

Новазаснаваныя манастыры нярэдка вызваліліся ад падпарадкавання мясцовай царкоўнай іерархіі і гэта іх права замацоўвалася фундацыйнымі дакументамі і статусам стаўрапігіі [4, с. 304]. Такі статус набывалі не толькі новазаснаваныя, але і старажытныя манастыры.

Такім чынам, у першыя дзесяцігоддзі XVII ст. праваслаўныя манастыры, якія абапіраліся на падтрымку сваіх патронаў, сталі асяродкам захавання праваслаўя. Асабліва важнай іх роля была ў безіерархічны перыяд існавання, калі насельніцтва, пазбаўленае праваслаўнай іерархіі, магло знайсці падтрымку сярод манаства. Заснаванне новых манастыроў з’яўлялася своеасаблівай формай пратэсту супраць уніі.

Антыуніяцкая барацьба разгарнулася на соймавых пасаджэннях. Соймы 1607, 1609, 1618 г. зацвярджалі канстытуцыі, пункты якіх павінны былі «супакоіць» грэчаскую рэлігію. Аднак соймавыя пастановы не прывялі грамадства да спакою і згоды. Рэальнае становішча праваслаўнай царквы і яе вернікаў не змянілася.

У 1622 г. канцлер ВКЛ Леў Сапега ў лісце біскупу Іасафату Кунцэвічу паведамляў наступнае: «...Поўныя земскія суды, поўныя гарадскія суды, поўныя трыбуналы, поўныя ратушы, поўныя канцелярыі позваў, скаргаў, нараканняў, у якіх сказана, што зацвярджаецца не унія, а зацвярджаюцца сваркі, парываецца і знішчаецца любоў, якая звязвае чалавечую супольнасць. ... Яўрэям, татарам не забаронена ў дзяржавах яго Вялікасці караля спраўляць сваю рэлігію, у той час як хрысціянам забаронена гэта рабіць, адсюль і нараджаюцца словы, што лепш аддацца пад уладу паганцаў турак, чым цяпець такі гвалт над сваім сумленнем...» [9, с. 78–80].

Нягледзячы на няўдачы соймавай барацьбы, праваслаўная іерархія ўсё ж была ўзноўлена ў 1620 г. Епіскапат на чале з мітрапалітам Іовам Барэцкім паспрабаваў упарадкаваць жыццё праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай. У прыватнасці, была зроблена спроба вызначыць адміністрацыйна-тэрытарыяльную падначаленасць праваслаўных манастыроў. Выдзяляліся манастыры Вялікага княства Літоўскага (сярод іх беларускія), ваяводстваў Рускага (Галіцкага), Бельскага і Падольскага, ваяводстваў Кіеўскага, Валынскага, Брацлаўскага [4, с. 305]. Манастырскае жыццё стала ў цэнтры ўвагі епіскапату: прымаліся спецыяльныя саборныя рашэнні, рабіліся спробы больш моцнага падпарадкавання манастыроў епіскапскай юрысдыкцыі. М. Сматрыцкі ў 1624–1626 гг. дамогся скасавання манастырскіх стаўрапігіі. Аднак цалкам пазбавіць манастыры аўтаноміі, якая базавалася на традыцыях патраната, было немагчыма.

Значныя змены ў становішчы праваслаўнай царквы адбыліся ў 1632–1633 гг. На сойме 1632 г. была створана камісія для вырашэння спрэчных пытанняў паміж праваслаўнымі і уніятамі. Камісія выпрацавала «Артыкулы супакоення абывацеляў Кароны і Вялікага княства Літоўскага рускага народа грэчаскай рэлігіі» [2, с. 216–219]. Праваслаўнай царкве вярталіся правы і рэлігійная свабода, прызнавалася яе іерархія на чале з кіеўскім мітрапалітам.

Адбываецца пэўная стабілізацыя манастырскага жыцця. Фундаваліся новыя абіцелі, аднаўляліся старыя. Асабліваю актыўнасць у гэтым кірунку разгарнулі брацтвы. Адметнай у гэтым сэнсе была дзейнасць пінскага праваслаўнага брацтва, якое ўзнікла ў канцы XVI ст. і карысталася правам стаўрапігіі, атрыманым ад канстанцінопальскага патрыярха [10]. У 1633 г. члены брацтва дамагліся ад караля Уладзіслава IV дазволу на будаўніцтва манастыра і заснаванне пры ім семінарыі, школы і шпітала [12, с. 381–383]. Брацтвам быў адбудаваны пінскі Богаяўленскі манастыр.

Стабілізацыя рэлігійнага жыцця была адноснай. Падзел маёмасці паміж праваслаўнымі і уніятамі працягваўся. 14 сакавіка 1635 г. Уладзіслаў

IV выдаў грамату, якая прызначала уніятам епіскапствы, манастыры, цэрквы. На вечныя часы да іх адыходзілі Пінская епархія, а таксама гродзенскі, наваградскі, мінскі манастыры і інш. У Наваградку «неуніятам» наогул забаранялася мець свае цэрквы [13, с. 207–208].

Сойм 1647 г. робіць саступку праваслаўным і пацвярджае іх правы згодна з «Артыкуламі супакаення» 1632 г. Падобная саступка была зроблена з мэтай улагодзіць казацтва, якое ў другой палове XVII ст. становіцца найбольш актыўным абаронцам праваслаўя. Але прынятыя соймавыя пастановы ігнараваліся. Нявырашанасць рэлігійных праблем, сацыяльна-эканамічны прыгнёт, які цярпелі непрывілеяваныя колы насельніцтва, прывялі да выбуху ў грамадстве. У 1648 г. пачынаецца паўстанне пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага. Пospехі казакоў вымусілі ўрад і новага караля Яна Казіміра пайсці на саступкі. 12 студзеня 1650 г. кароль выдаў дыплом, у якім праваслаўныя атрымалі шэраг правоў адносна свабоды веравызнання, царкоўнай іерархіі, храмаў і манастыроў [13, с. 242–244].

Згодна з дыпламам 1650 г., епархіі Луцкая, Холмская, Віцебска-Мсціслаўская разам з цэрквамі перадаваліся кіеўскаму мітрапаліту Сільвестру Косаву (1647–1657 гг.). Пад яго апеку трапляў і Лешчанскі манастыр з маёнткамі, «а из монастыря Купятицкого, во владении неунитов находящагося, всякия права противныя статьям короля Владислава уничтожаем» [13, с. 243]. Мітрапаліт Сільвестр прызначаў настояцелем у Лешчанскі манастыр Іосіфа Нелюбовіча-Тукальскага.

І. Нелюбовіч-Тукальскі здолеў адрадыць ў Лешчанскай абшчэлі ранейшае манаскае жыццё і ператварыць яе ў бастыён антыуніяцкай апазіцыі [14, с. 12]. Саступкі караля Яна Казіміра праваслаўным былі часовымі і тлумачыліся цяжкім становішчам у дзяржаве. Ужо ў 1651 г. кароль загадаў пінскаму старасце князю Радзівілу перадаць Лешчанскую абшчэль у пажыццёвае валоданне настояцелю беззвецкага манастыра уніяту Гаўрыілу Календзе [8, с. 139–140; 5, с. 9]. Да 1667 г. І. Нелюбовіч-Тукальскі вёў судовы працэс з Г. Календай (у 1665–1674 г. – кіеўскі мітрапаліт). Рашэннем сойма 1668 г. Лешчанскі манастыр быў перададзены уніятам [2, с. 284].

Такім чынам, у другой палове XVII ст. становішча манастыроў, як і праваслаўнай царквы ў цэлым, не палепшылася. Актыўная барацьба казакоў толькі на пэўны час стабілізавала сітуацыю. У гэты час пастановы соймаў, каралеўскія універсалы на карысць праваслаўных выдаваліся ў надзвычайных умовах, пад напорам казацтва і мелі мэтай супакое грамадства. Але як толькі ўдавалася дасягнуць хоць нейкага грамадскага спакою, улада падавалася назад, ганенні і ўціскі праваслаўных распачыналіся з новай сілай.

Не змяніла сітуацыі, а хутчэй за ўсё, пагоршыла становішча праваслаўнай царквы і манастыроў умяшанне Маскоўскага царства. Палітыка Масквы прывяла да таго, што ўрад Рэчы Паспалітай узяў курс на абмежаванне і нейтралізацыю праваслаўнай царквы, падтрымку і

пашырэнне уніі, умацненне каталіцтва. Соймы 1668 і 1674 г. абвясцілі, паводле слоў В. Бяднова, «основой государственного благосостояния католицизм и унию» [2, с. 265, 274–275]. Наступ на праваслаўе ажыццяўляўся праз скарачэнне колькасці епархій, манастыроў і цэркваў.

Змена канфесійнай сітуацыі ў Рэчы Паспалітай адмоўным чынам паўплывала на становішча праваслаўных манастыроў. Значна абмежаваная падтрымка з боку свецкага грамадства вяла да пагаршэння прававога і матэрыяльнага стану абшчэляў. Дэзарганізацыя цэнтральнага кіравання (з 1676 па 1685 г. кафедра мітрапаліта была вакантнай) вяла да аслаблення адміністрацыйнага нагляду за духоўнымі ўстановамі, што праявілася ў свавольствах наяцяцеляў у кіраванні манастырамі. Усё гэта садзейнічала змяншэнню колькасці манахаў і заняпаду праваслаўнага манастырскага жыцця на Беларусі ды і ў Рэчы Паспалітай.

Пагаршэнню статусу праваслаўных манастыроў, ды і царквы ў цэлым, спрыяў шэраг фактараў. Па-першае, у другой палове XVII ст. колькасць абаронцаў праваслаўя зменшылася. Шляхта беларуска-ўкраінскіх зямель была ў значнай ступені апалячана і акаталічана. Праваслаўе становілася рэлігіяй непрывілеяваных колаў і было пазбаўлена «того сословия, которое по своему юридическому... положению в государстве и по степени своего умственного развития имело возможность оказывать ему защиту легальным путём» [2, с. 284].

Адыход ад праваслаўя шляхты меў сваім вынікам аслабленне дзейнасці брацтваў. Апошнія без падтрымкі кіруючага саслоўя не маглі дзейнічаць так свабодна і энергічна, як у першай палове XVII ст.

Важным элементам барацьбы праваслаўных за свае правы з'яўляўся казацкі рух. Але ў азначаны перыяд гэты рух быў аслаблены, паколькі найбольш актыўная частка казацтва перайшла ў падданства Маскоўскай дзяржавы.

Па-другое, пагаршэнню статусу праваслаўя спрыяла дзяржаўная палітыка, асноўнымі прыярытэтамі якой былі умацаванне каталіцтва і зацвярджэнне уніяцтва. Падобная канфесійная палітыка мела мэтай супрацьстаяць памкненням Масквы ўмешвацца ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай, скарыстоўваючы рэлігійны фактар. Наступствам гэтай палітыкі сталі абмежаванне правоў праваслаўных, скарачэнне колькасці епархій, цэркваў і манастыроў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею: В 5 т. – СПб, 1846–1853. – Т. 4. – 1851.
2. Беднов, В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) / В.А. Беднов. – Минск, 2002.
3. Денисова, Е.Г. Слуцкий Свято-Троицкий монастырь / Е.Г. Денисова // Минские епархиальные ведомости. – Вып. 4. – 2002.
4. Історія релігії в Україні: у 10 т. / редкол.: А. Колодний (голова) [та ін.]. – Київ, 1996–1998. – Т. 2: Українське православ'я / П. Яроцький. – 1997.

5. Миловидов, А.И. Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря / А.И. Миловидов. – М., 1900.
6. Миловидов, А. О положении православия и русской народности в Пинском удельном княжестве и г. Пинске до 1793 г. / А. Миловидов. – М., 1894.
7. Мосейчук, В. История Пинского Свято-Успенского Лещинского монастыря / В. Мосейчук. – Сергиев Посад, 2002.
8. Николай, архимандрит. Историко-статистическое описание Минской епархии / Николай. – СПб, 1864.
9. Памятники философской мысли Белоруссии XVII – первой половины XVIII в. – Минск, 1991.
10. Пирог, С. Центр православия на Полесье / С. Пирог // Заря. – 1992. – 11 красавіка.
11. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. – Мінск, 2001.
12. Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметом. – Минск, 1848.
13. Уния в документах: Сб. / сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева. – Минск, 1997.
14. Mironowicz, A. Metropolita Jozef Nielubowicz–Tukalski / A. Mironowicz. – Białystok, 1998.

О.Б. Неменский

ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ МЕЛЕТИЯ СМОТРИЦКОГО

Заключение в 1596 г. в Бресте церковной унии между Киевской митрополией и Римом, как и сама подготовка к ее заключению, стало сильнейшим толчком для развития интеллектуальной жизни на белорусских и украинских землях. Идеинный раскол западнорусского общества, спровоцировавший расцвет полемической деятельности ведущих интеллектуальных центров, вызвал потребность всестороннего переосмысления и переоценки прошлого и настоящего Руси и всего христианского мира, равно как и места в нём народа Руси. В настоящем докладе делается попытка проследить характер и изменения этнического самосознания одного из самых ярких мыслителей Западной Руси первой трети XVII в. Мелетия Смотрицкого.

До Брестской унии можно говорить о существовании цельного этноконфессионального самосознания тех жителей Речи Посполитой, кто называл себя «русью», «русскими». Для традиционного представления русское отождествлялось с «русской верой», с состоянием в Русской церкви. Заключение унии вызвало подлинный кризис старых систем идентичности. Впервые появились одновременно две конфессионально-церковные группы общества, отстаивающие свою русскость и претендующие на свою приоритетность. Развернувшаяся тогда «борьба за русскость» была важна не только в общекультурном, но и конкретно в правовом смысле – это борьба за права, утверждённые королевскими привилегиями русскому народу [1] и Киевской митрополии, борьба за

легальный статус. Также за ней стояли и вопросы хозяйственно-экономические (в первую очередь, проблема церковной собственности). Возможно, впервые само право называть себя «русским» стало столь дискуссионным и актуальным.

Одним из самых ярких церковных и общественных деятелей той эпохи был Мелетий Смотрицкий, который оставил после себя целый ряд полемических сочинений, богословских и филологических текстов. Представляется, что кризис идентичности в его работах выражен особенно ярко.

М. Смотрицкий родился в 1578 г. в Подолии. Он получил одно из наилучших для своего времени и православное, и католическое, и протестантское образование. Учился в Острожской школе, потом в Виленской иезуитской академии, а после слушал лекции в Лейпцигском, Нюрнбергском и Виттенбергском университетах. С начала XVII в. стал известен как православный богослов и полемист. Самый активный период его полемической деятельности – 1620-е гг. При этом в первую половину данного десятилетия он был ярким православным полемистом, потом, после поездки в Константинополь и на Святую землю, перешёл в унию и написал за 1627–1629 гг. ещё несколько полемических сочинений уже с униатских позиций. Скончался в 1633 г. До нас дошло примерно равное количество его сочинений православного и униатского периодов. Все они представляют большой интерес ещё и тем, как в них выражалась ломка самосознания автора в условиях полномасштабного кризиса идентичности.

Для жителей Речи Посполитой XVI в., называвших себя русскими, было естественно одновременно быть православными: широко распространённое тогда понятие «русская вера» объединяла этническую и конфессиональную самоидентификацию в единый узел. То же можно сказать и о принадлежности к Восточной церкви, конкретно – к Константинопольскому патриархату. Тезису о том, что Руси в соответствии с традицией и с правами Божественными, церковными и светскими, надлежит быть в Восточной церкви и в послушании Константинополю посвящено, наверное, большинство страниц православных полемических сочинений того времени. Но только Брестская уния могла сделать такой вопрос дискуссионным. В убеждённости, что вне Восточной церкви – нет русскости, кроется главная ментальная причина нежелания православных признать униатов такими же русскими, как и они, только другой конфессии. Это же было причиной и настойчивого стремления некоторых униатов утвердить себя как членов именно Восточной церкви и даже как послушных Константинополю, при том только условии, что патриарх – не схизматик. Смотрицкий в «Защите Верификации» так говорит об оппоненте-униате: «какой же Редаргутор (так называет он оппонента – О.Н.) есть русин, если он Восточной церкви права и обычаи топчет и знать о них не хочет...?» [6, с. 347]. Отсюда и постоянно проявляющаяся черта в

особенности православных сочинений – представление об униатах как стоящих вне Руси, более того – как врагов Руси.

Униаты уже в первые два десятка лет после заключения унии смогли создать новую концепцию церковной истории Киевской митрополии, в основе которой лежало утверждение, что Восточная церковь лишь иногда впадала в схизму, но единство её с Римом постоянно обновлялось. Важнейшим качеством Руси признавалась её упорная приверженность Риму. Брестская уния была, таким образом, лишь очередным возвратом к традиционному для Руси послушанию. Всё это позволяло обозначать православных, по выражению униатского полемиста Льва Кривы, «какой-то новой сектой», начавшей войну и с русью и с самим Богом [2, с. 172, 296]. Много сил было положено православными на доказательство того, что униатство – явление на Руси новое. Но большая проблема заключалась ещё и в том, что сам предмет критики – русское униатство – не вписывался в понятную им номинационную систему координат и составить цельное мнение о том, кто такие униаты, они не могли.

М. Смотрицкому также было трудно определить место униатов в его картине мира. Вот как он описывает это затруднение: «Мы – русь восточного послушания и вероисповедания – люди *terre* религии греческой католической; паны поляки и литва – западного послушания и вероисповедания – люди *terre* религии римской католической. Они (униаты – *О.Н.*) между нами с римлянами что-то *pop meum*, неискреннее что-то, но *factum*, что-то вымышленное, ни то, ни сё» [4, с. 325], и даже более: униаты «не хотят своего гермафродитского позора видеть ... ни греческой религии люди, ни римской» [4, с. 325]. И естественно отсюда вывод: «такой, какой вы являетесь, униатской руси и права наши не знают» [7, с. 612]. Далее в этом сочинении содержатся пространные рассуждения о том, что униаты сами не могут определиться со своим положением.

В том же «*Elenchuse*» находим: «о вас и вам подобных, которые в русском народе между ним и ляшским тем являются, чем неприятель Бога и людей между Богом и человеком, вы, которые ничего другого между ними не делаете, только одного против другого раздражаете. Раздражаете народ русский против поляков, когда нас ... к ляшской вере (как мы русь обычно говорим) склоняете. Народ же польский раздражаете против русского...» [7, с. 642].

Униаты представляются как хулители Руси и даже как её поработители: «наши апостаты хотят иметь народ наш русский в вере за раба» [4, с. 311]. Поэтому же деятели православного движения считают себя вправе обращаться от имени всей руси: «со всем народом русским просим» [4, с. 344], «вот народ наш русский короля его милость просит, а вы (униаты – *О.Н.*) себе как пожелаете» [6, с. 406]. Впрочем, при этом Смотрицкий иногда называет униатов русинами, но с прибавкой эпитетов, говорящих о

как бы фиктивности их русскости: «плохой то русин, Восточной церкви исповедник заблудший» [6, с. 359], «хитрый этот ложный русин» [6, с. 362–363], «этот рисующий себя русином» [6, с. 364] и т.д.

Однако униаты осознаются не как сторонний народ, а как часть, отпавшая от русского народа, и в этом смысле они как бы от руси. Нельзя не заметить большое число случаев проявления взгляда на русь как на двусоставную (православную и униатскую). Это проявляется в таких эпитетах как «вы новая русь» [6, с. 379], «между нами, древней греческой религии русью, и между вами, русью отступною, то есть апостатами нашими» [7, с. 597]; в указаниях на общность происхождения: «В чём же провинилась святая Восточная церковь, твоя собственная мать, которая тебя из воды и Духа родила...» [6, с. 408], «если вам не хватает для жалости крови, которая в нас и в вас одна...» [6, с. 409], и в констатациях типа: «когда вся русь под патриаршим послушанием была...» [6, с. 438]. Есть и очень чёткие заявления русскости униатов: «Не было бы в милой отчизне нашей этих смут, не было бы в одном и том же народе русском⁷ таких раздоров» [6, с. 441], «вы своими поступками скорее до упадку благочестивый наш и ваш русский народ приведёте, чем до расцвета» [6, с. 442], «Нужно, говорим, и на то посмотреть, чтобы разделённого надвое дома нашего до упадка не довести» [6, с. 442].

Интересен и такой момент в «*Elenchus*»: в нём чётко признаётся, что и сейчас, и раньше существовало две руси – русь восточного обряда и русь западного обряда: «Потому что святой памяти король Сигизмунд Август, привилей народу русскому во время инкорпорации давая, людей народа русского на два закона поделил: одна закона римского, другая закона греческого. Русь обоих тех законов всех прав, свобод и вольностей и созывов Короны Польской участниками делает», «разделение то между русью и русью ... проходит между русью закона римского и русью закона греческого». При этом автору опять довольно сложно определить место униатов, но, склоняясь к признанию их закона римским, он советует им самим определиться: «Если вы русь униатская, русь закона римского, должны стоять на правах и вольностях, руси закона римского данных, а нам, руси закона греческого, и правам нашим должны дать полный мир, потому что к ним вы не имеете отношения». «Станет какой-нибудь русин греческого закона русином римского закона, тем самым переходит с прав, руси закона греческого данных, на права, данных руси закона римского. И наоборот...» [7, с. 611–612]. Здесь опять же конфессиональная и этническая характеристики чётко увязаны, но уже иначе – допускается существование

⁷ Слово «русский» употребляется здесь как форма прилагательного к слову «русь» (в том числе и в этнонимическом смысле) без ассоциаций с его значениями в русском литературном языке советского и постсоветского времени.

двух русских народов – римского и греческого. Что интересно, эта мысль нигде в других работах М. Смотрицкого больше не повторяется.

Встречается у М. Смотрицкого такое интересное и крайне редкое для православной полемики понятие, как «русская кровь». Понятие о крови как основе идентичности он по-настоящему вводит во втором варианте «Верификации невинности», хотя пару раз оно встречается и в более ранних сочинениях. Главный упрек униатам как предателям руси он дополняет утверждениями о том, что они «от той же пречестной русской крови рождены». Более того, в книге содержится даже чёткая формулировка того, чем определяется принадлежность к тому или иному народу: «Ведь не вера русина русином, поляка поляком, литвина литвином делает, но происхождение и кровь русская, польская и литовская» [5, с. 60]. Впрочем, я не уверен в том, что эту «кровь» надо воспринимать в близком культуре XIX–XX вв. биологизаторском значении. Возможно, здесь мы сталкиваемся с развитием той же метафоры о руси как народе-сыне Восточной церкви, которая была идейной основой для наиболее раннего полемического сочинения М. Смотрицкого «Тренос» [3] и к которой он постоянно возвращался и в дальнейшем. Телесность Церкви наделяет мистической телесностью и сыновний народ, вызывая аллегории крови.

М. Смотрицкому-униату уже свойственно однозначное утверждение двусоставности русского народа, состоящего и из православных, и из униатов. «Раздвоенный народ наш русский» характеризуется тем, что две части его враждуют, и сочинения посвящаются «обоим сторонам народа русского» [9] или конкретно «сей той стороне народа русского» [10]. Примечательно, что для обоснования такого русскости М. Смотрицкий начинает применять очень разные критерии, прежде у него не встречавшиеся. Например, обвиняя виднейших лидеров православного общества (в том числе и себя прежнего) в ереси, он от лица читателя задаётся вопросом, можно ли считать их действительно русскими. Положительный ответ строится на двух основаниях: во-первых, на месте публикации их книг (в русских землях), во-вторых, на том, кто считает их русскими (сам же народ русский) [8, с. 87]. Таким образом, мы видим, как Смотрицкий ищет и находит всё новые обоснования для определения русскости, вводя очень оригинальные для своего времени критерии.

Мы можем наблюдать эволюцию М. Смотрицкого от непризнания иноконфессиональной русскости к принятию ситуации «разделённого в себе русского народа» и поиска (или же актуализации) иных оснований русской идентичности. Хотя в целом, конечно, мы не можем выделить никаких определённых схем, систем идентификации, так как имеем дело с эпохой кризиса идентичности и ломки ее форм в сознании конкретного человека.

Список источников и литературы

1. Kreuza, L. Obrona jedności cerkiewney / L. Kreuza. – Wilno, 1617. Ссылка по изд.: Русская историческая библиотека. – Т. IV. – СПб, 1878. – С. 172, 296.
2. (Смотрицкий, М.) Threnos, to iest Lament jedney ś. Powszechney Apostolskiej wschodniej Cerkwie... – Wilno, 1610.
3. (Смотрицкий, М.) Verificatia niewinności. – Wilno, 1621. Ссылка по изд.: Архив Юго-Западной России. – Ч.1, т.7. – Киев, 1887.
4. (Смотрицкий, М.) Verificatia niewinności. – Wilno, 1621 (второе издание).
5. (Смотрицкий, М.) Obrona Verificaciey. – Wilno, 1621. Ссылка по изд.: Архив Юго-Западной России. – Ч.1, т.7. – Киев, 1887.
6. (Смотрицкий, М.) Elenchus. – Wilno, 1622. Ссылка по изд.: Архив Юго-Западной России. – Ч.1, т. 8, вып.1. – Киев, 1914.
7. Smotrzycki, M. Apologia peregrinathey do Kraiow Wschodnych / M. Smotrzycki. – Lwów, 1628.
8. Smotrzycki, M. Exęthesis abo Expostulatia... / M. Smotrzycki. – Dermań, 1629.
9. Smotrzycki, M. Paraensis abo napomnienie... / M. Smotrzycki. – Kraków, 1628.

М.І. Красноў

УПЛЫЎ РЭЛІГІЯНАГА ЖЫЦЦЯ НА ФАРМАВААННЕ ГРАМАДСКАЙ СВДОМАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ШЛЯХТЫ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVIII стст.).

Шчырае спадзяванне на Божую волю – натуральная рыса шляхецкай грамадскай свядомасці. Бог быў для шляхціца звышнатуральнай сілай, якая вызначала лёс усёй краіны і асобнага чалавека, якая абараняла і карала, якая папярэджвала людзей пра сваю волю праз таямнічыя знакі. Адсюль вынікала паўсюднасць веры ў Божую прысутнасць ў думках і словах шляхціцаў, што знаходзіла адбітак на старонках іх дзённікаў і мемуараў.

На гэтую спрыяльную глебу каталіцкае духавенства беспамылкова ўздзейнічала ўрачыстасцю імшы, каштоўнымі рэліквіямі, пышнымі працэсіямі. Эстэтычныя густы барока рабілі тэатральныя відовішчы адной з самых папулярных забаў. Гэта таксама выкарыстоўвалася дзеля ўздзеяння на свядомасць вернікаў. Польскі гісторык З. Куховіч параўнаў тагачасны касцёл з пантамімай, дзе свае ролі выконвала не толькі духавенства, але і вернікі [9, с. 237]. Слова, рух, колер, драматызм – усё рабіла моцнае ўражанне, уздзейнічала на пачуцці, яшчэ больш распяляла іх. Апрача таго, шляхта вельмі паважала багацце дэкору і вычварнасць. У яе вачах гэтыя рысы сведчылі пра высокае грамадскае становішча іх уладальніка. Бог выступаў як наймагутнейшы і найбагацейшы гаспадар. Адносіны да такога “ апекуна ” будаваліся на чаканні таго, што малітвы, ахвяраванні, няспанні павінны

забяспечыць добразычлівасць нябеснага гаспадара. Адсюль імкненне нават дробнай шляхты з яе скуднымі сродкамі паставіць хоць бы невялікую капліцу ці проста алтар [3, с. 183].

Папулярным відам тэатральных паказаў на рэлігійныя тэмы былі п'есы ў форме дыялогу. Ю. Нямцэвіч успамінаў: “У адным паказваўся святы Францішак Ксаверый, які ў Індыі абараняў горад ад няверных. Індусы стралялі да іх з лукаў, падалі замкі і вежы, але калі сярод дэкарацый паказваўся св. Ксаверый, паваленыя мурны зноў вяртаюцца ўверх. У іншай п'есе выступаў св. Антоній Падуанскі, які над берагам мора гаварыў казанне для рыб. Карпы, шчупакі, акуні, ракі слухалі святога, высунуўшы з вады галовы з раз'яўленымі зяпамі.” На каляды, успамінаў далей мемуарыст, “прыходзілі паўперы, студэнты з Брэста, з зоркай, яселькамі і дыялогамі. Зместам тых пастаноў было Нараджэнне Хрыста, тры караля і Ірад, які забіваў дзяцей у Віфлееме. Відовішча гэтае забавляла нас і захапляла больш, чым сучасныя оперы Расіні” [11, с. 22].

Тэатрызацыя рэлігійнага дзеяння ўздзейнічала на рытуалізацыю шляхецкіх паводзін ў жыцці. Сіла пачуццяў, па тагачасных уяўленнях, павінна была праяўляцца як мага больш выразна, наўмысна тэатральна, праз “жэст”. Дробны шляхціц, калі падаў у ногі магнату, рабіў той жа самы “жэст” павагі, з якім ён звяртаўся да заступніцтва нябеснага “патрона”.

У XVII – першай палове XVIII стст. галоўную ролю ў рэлігійным выхаванні правячых класаў каталіцкіх краін ігралі езуіты. За прыхільнасці да аджыўшага арыстоцелянства тэалагічная дактрына каталіцызму ў гэты час перажывала крызіс, таму схаластычны выбар езуітаў меў адмоўны бок для навучэнцаў іх вучэбных устаноў [5, с. 488]. Выхоўваліся пабожнасць і спрошчаныя, падобныя да паганскіх, адносіны да Божай сілы. Тыповы шляхціц быў упэўнены ў існаванні Бога і не патрабаваў доказаў гэтага факта. Гэтым тлумачыцца адсутнасць і ў ВКЛ, і ў Польшчы якіхсьці сур'ёзных рэлігійна-філасофскіх канцэпцый, якія былі б неабходны дзеля пацвярджэння ўсеагульнай упэўненасці. Прымітыўнасць уяўленняў пра Божую волю прыводзіла да распаўсюджвання забабонаў. Вынік падзей прадбачылі з дапамогай пэўных “добрых” і “нядобрых” знакаў [15, с. 8].

Верагодна, тым, што шляхта не надавала вялікай увагі тэалагічным спрэчкам паміж рознымі веравызнаннямі, магчыма растлумачыць параўнальна талерантныя адносіны да іншаверцаў.

Пастановы шляхецкіх павятовых соймаў, якія былі скіраваны супраць асоб некатоўкага веравызнання, не носяць агрэсіўнага характару. Гродзенская шляхта ў інструкцыі на варшаўскі сойм 1720 г. нагадала сваім дэпутатам пра неабходнасць захоўваць забарону на

пабудову дысідэнтамі новых збораў і аднаўленне старых [1, с. 273]. Таксама Гродзенскі павятовы соймак актыўна выступаў за захаванне забаронаў, што тычыліся яўрэяў. У 1712 і 1730 гг. у пастановы ўносіліся забароны хрысціянскай чэлядзі служыць у асоб іўдзейскага веравызнання. Гродзенскаму старасце і іншым службовым асобам даручалася прасачыць, “каб іх (чэлядзь – М.К.) не хавалі” [4, ф. 1711, спр. 6, арк. 77 адв.; спр. 7, арк. 49 адв.]. Відавочна, гэтыя пастановы не выконваліся, таму павятовая шляхта ў 1743 г. зноў вярнулася да гэтага пытання. Службовым асобам і “кожнаму шляхціцу” даручалася не толькі ня дапушчаць падобных з'яў, але “сурова караць” хрысціян за парушэнне забароны [4, ф. 1711, спр. 35, арк. 86]. Соймак Брэсцкага ваяводства ў 1720 г. першым пунктам сваёй пастановы запатрабаваў прыняць меры супраць тых яўрэяў, якія “прысвойваюць шляхецкія маёнткі” [4, ф. 1705, спр. 41, арк. 395].

Пра адносна памяркоўныя адносіны да іншаверцаў на побытавым узроўні сведчаць тэстаменты некаторых шляхціцаў. Напрыклад, шляхціц-католік Юзаф Корсак акрамя ўкладаў у касцёлы зрабіў узнос уніятам: “і схізматыкам Дзісны 15 злотых”. Браслаўскі староста Ян Гільзен перадаў значную суму бедным, “да якой бы веры яны не належалі” [2, с. 80]. Адсутнасць канфліктаў на рэлігійнай глебе адзначалі таксама іншаземцы, напрыклад, Ульрых Вердум у сваіх успамінах [7, с. 294]. Не выпадковым з'яўляецца той факт, што ў другой палове XVII – першай палове XVIII стст. за прыналежнасць да рэфармацыі не быў асуджаны ніводзін шляхціц. Не было выпадкаў спалення шляхцянак за чараўніцтва. Вядомы беларускі атэіст К. Лышчынскі з'яўляецца адзіным выключэннем. У свой час ён вучыўся ў езуіцкіх установах Брэста, Кракава, Каліша і Львова, потым уступіў у ордэн езуітаў, быў выкладчыкам і памочнікам рэктара Брэсцкага езуіцкага калегіума. Царкоўнікі маглі ўпарта дамагацца ягонага пакарання не толькі за бязбожжа, але і за “зброду” тым, хто яго выхаваў.

Аднак, царпімыя адносіны ў побыце не выключалі пэўнай варожасці і дыскрымінацыі ў палітычнай сферы. Католік Ян Станіслаў Сапега ужо ў 29 год зрабіўся вялікім маршалкам літоўскім, католік Казімір Леон Сапега ў 28 год – маршалкам надворным, а ў хуткім часе і канцлерам, католік Альбрэхт Радзівіл у 24 гады – падканцлер, праз 4 гады – канцлер. Іхнія сваякі, кальвіністы, значна “спазняліся”: Януш Радзівіл зрабіўся віленскім кашталінам на пятым дзесятку, Крыштаф Радзівіл, вядомы воін, атрымаў польную булаву толькі ў 32 гады, а пасады вялікага гетмана яму прыйшлося чакаць яшчэ 20 год. “Калі ў такой сітуацыі знаходзіліся магутныя магнаты, з якімі кароль павінен быў лічыцца, – заўважыў польскі даследчык М. Косман, які займаўся

праблемай рэфармацыі і контррэфармацыі ў ВКЛ, – то перад іншымі пратэстантамі вымалёўваліся больш змрочныя перспектывы” [8, с. 230–231]. Сапраўды, дыскрымінацыя ў адносінах да палітычных правоў некаатолікаў на працягу другой паловы XVII ст. паступова ўзмацнялася, а ў 1717 г. з’явіліся прамыя забароны на займанне імі пасадак. Ініцыятыва дыскрымінацыі зыходзіла “зверху” – ад каралеўскага двара і вышэйшага духавенства. Шляхта ўспрымала гэта як натуральную з’яву. Мінскі ваявода К. Завіша ва ўспамінах апісаў пасяджэнне Галоўнага літоўскага трыбунала ў 1717 г., якое стала “першым прыкладам, калі паноў-дзясідэнтаў не пусцілі на трыбунальскія суды, і сем з іх ад’ехалі дахаты”, і не выказаў ні адабрэння выгнання іншаверцаў, ні спачування ім, быццам так і трэба [12, с. 347].

Рэлігійныя вераванні з’яўляюцца крыніцай уяўленняў, якія выклікаюць перш за ўсё эмоцыі і пачуцці. Таму рэлігійную свядомасць адрозніваюць высокая пачуццёвая ўспрымальнасць, моцная эмацыйная насычанасць, сімвалічнасць, вобразнасць. Рэлігійныя паводзіны шляхты таксама можна ахарактарызаваць як надзвычай эмацыйнальныя. Гэта залежала ад ступені напалу пачуццяў у дадзены момант. Віцебскі ваявода Я.А. Храпавіцкі, калі меркаваць па падрабязным запісам у яго дзённіку за 1667–1668 гг., наведваў касцёл усяго некалькі разоў у месяц. Але гэта быў глыбока веруючы чалавек. Сузіранне мошчаў І. Кунцэвіча ў Віленскай уніяцкай царкве прывяло яго ў вялікае захапленне: “Бачыў ўсе цела яго некранутае, нос цэлы і вушы не запалыя. Толькі твар пачарнеў, барады няма, бо ўзята як рэліквія, узята па костках і левая рука, і ногі. Рука, якую цалаваў, цэлая, толькі сухая, а пальцы нібыта зрасліся... хвала Богу, сам бачыў пакутніка” [6, с. 363–364].

Звычайнымі былі малітвы з запалам і шмат разоў на дзень. Мемуарыст Ф. Шырма, напрыклад, слухаў па тры імшы ў дзень [14, с. 13]. М. Матушэвіч прызнаваўся, што “не раз уначы ўставаў, стаўшы на калені, біў сябе дысцыплінай, раніцай і ў вечары заўсёды доўга і пабожна гаварыў патэры, ... кожны дзень чытаў жыцці святых і Тамаша Кэмпінскага” [10, т. 2, с. 24]. Іншай формай шанавання Бога была запіс у брацтва, якія існавалі пры ўсіх касцёлах. На ўдзельнікаў ускладаліся пэўныя абавязкі. К. Завіша, які запісаўся ў 1696 г. у брацтва мінскіх бенедыктынаў, павінен быў 4 гадзіны ў год маліцца “ў гонар найсвяцейшага сакрамэнта” [12, с. 46].

Выказ рэлігійных пачуццяў мог набываць надзвычайная формы, якія ўражвалі нават сучаснікаў. Альбрэхт Радзівіл кожны дзень выслухоўваў некалькі разоў імшу, падваргаў сабе лупцаванню, вытрымліваючы па 2000 удараў, пасля чаго “заўсёды быў весел” [13, с. 71–72]. Калі ксёндз Аблачынскі з казаннем наведваў бацькоў Ю. Нямцэвіча, “ушанаванню яго не было межаў”, а калі ад’ехаў, нейкая пані

Халецкая “ўкленчыла і голымі каленямі сунулася на двор да памяшкання, дзе Аблачынскі начаваў, цэлую гадзіну цалавала сцежку, па якой хадзіў капелан” [11, с. 6].

Рэлігійны ўздых мог ахапіць мноства людзей. Калі ў 1727 г. у адзін з пінскіх касцёлаў прынеслі абразы толькі што кананізаваных святых, іх, па сведчанню Ф.Шырмы, суправаджаў цэлы павет [14, с. 10]. Казанні ксёндза Аблачынскага “з’язджалася слухаць цэлае Брэсцкае ваяводства; мае бацькі былі сярод першых і не аднойчы бралі з сабою”, – успамінаў Ю. Нямцэвіч [11, с. 6].

Аднак нельга перабольшваць ролю рэлігійных вераванняў ў жыцці шляхты. Іх моц не паляпшала маральных якасцяў асобных шляхціцаў. Скваснасць, жорсткасць, подласць спалучаліся са шчырым рэлігійным пачуццём. У гэтым крылася не крывадушнасць, а дуалізм грамадскай псіхалогіі, які фарміраваўся пад уплывам рэлігійнага жыцця. Усё высокае і найбольш чыстае ў душы чалавека ўвасаблялася ў рэлігіі, а ўсё грахоўнае пакідалася за свецкім жыццём.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов. Т. 1–39. – Вильно, 1865–1915. – Т. 7: Акты Гродненского гродского суда (1501–1784 гг.). – 1874.
2. Бардах, Ю. Дачыненні паміж католікамі і праслаўнымі ў ВКЛ (канец XIV–XVII ст.) / Ю. Бардах // Беларускі гістарычны агляд. – 1994. – Т. 1. – Сш. 1.
3. Мараш, Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии / Я.Н. Мараш. – Минск, 1971.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (г. Мінск).
5. Шоно, П. Цивилизация классической Европы / П. Шоно. – Екатеринбург, 2005.
6. Chrapowicki, J.A. Dyariusz / J.A. Chrapowicki. – Cz.2: Lata 1665–1669 / Oprac. i wstępem opatr. A. Rachuba, T. Wasilewski. – Warszawa, 1988.
7. Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie / Wybral i oprac. J. Gintel. – Т. 1: Wiek X–XVII. – Kraków, 1971.
8. Kosman, M. Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Ksiestwie Litewskim w swietle propagandy wyznaniowej / M. Kosman. – Wrocław, 1973.
9. Kuchowicz, Z. Czlowiek polskiego baroko / Z. Kuchowicz. – Łódź, 1992.
10. Matuszewicz, M. Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana Brzeskiego-Litewskiego. 1714–1765 / M. Matuszewicz. – Т. 1–4. – Warszawa, 1876.
11. Niemcewicz, J. Pamiętniki czasów moich / J. Niemcewicz. – Tarnow, 1880.
12. Zawisza, K. Pamiętniki Krzystofa Zawiszy, wojewody Mińskiego. (1666–1721) / K. Zawisza. – Warszawa, 1862.
13. Sajkowski, A. Od Sierotki do Rybenki / A. Sajkowski. – Poznań, 1965.
14. Smoleński, W. Wiera w życiu społeczeństwa polskiego w epoce jezuickiej. Studium historyczne / W. Smoleński. – Warszawa, 1883.
15. Smoleński, W. Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne / W. Smoleński. – Kraków-Petersburg, 1891.

VIII. КУЛЬТУРА

Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая

РОД САПЕГАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ЛАЦІНАМОЎНАЙ ПАЭЗІІ ПОЗНЯГА РЭНЕСАНСУ

Імёны многіх прадстаўнікоў старажытнага беларускага роду Сапегаў звязаны тым ці іншым чынам з гісторыяй айчынай лацінамоўнай паэзіі. Канцлер Вялікага княства Літоўскага Леў Іванавіч Сапега, трэба думаць, яшчэ пад час навучання ў настаўнікаў-пратэстантаў стаў гарачым прыхільнікам лацінскай слоўнай культуры. Паказальна, што на адным з самых вядомых яго партрэтаў з Нацыянальнага Музея гісторыі і культуры Беларусі (КП 2498) у верхнім правым куце побач з радавым гербам зроблены надпіс на лацінскай мове: «Leo Sapieha Cancell[arius] M[agni] D[ucatus] Lit[hvaniae], Mohil[ovensis], Beres[ensis] Capitaneus, aetatis suae 60, anno D[omi]ni 1616» («*Леў Сапега, канцлер Вялікага Княства Літоўскага, стараста Магілёўскі, Брэсцкі, веку свайго 60 [гадоў], у год Госпадаў 1616*» [2, с. 16]. Паводле звестак польскага бібліяграфа Караля Эстрайхера, сам канцлер быў аўтарам прысвячэння ў кнізе «*Ротра Casimiriāna*» («*Урачыстая працясія ў гонар Казіміра*», Брунсберг, б. г.) [5, с. 237], а таксама твора пад назваю «*Oratio nomine Sigismundi III Regis Poloniae habita Vilnae*» («*Казанне ў гонар Жыгімонта III, караля Польшчы, прамоўленае ў Вільні*») [6, с. 113]. Акрамя таго, згодна выданню «*Index librorum latinorum Lituaniae*» («*Спіс лацінскіх кніг Літвы*») за XV–XVI, а таксама за XVII ст., падрыхтаванаму літоўскімі вучонымі С. Нарбутасам і Д. Нарбуцэнай, не менш за 14 літаратурных помнікаў XVI–XVII ст., надрукаваных на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, тым ці іншым чынам звязаны з імем канцлера Сапегі [9; 10].

Звернем увагу на некаторыя з гэтых выданняў. У 1594 г. у Вільні быў надрукаваны зборнік элегічных вершаў «*Parthenicae sodalitates in Academia Vilnensi Societatis Jesu, Threni in exequiis nobilissimi clarissimique adolescentis Lazari Philonis Kmitae Czarnobylski...*» («*Ад цнатлівай садружнасці ў Віленскай езуіцкай Акадэміі трэны на смерць высакароднейшага і найяснейшага юнака Лазара, (сына) Філона Кміты Чарнабыльскага...*»). У прадмоўны комплекс гэтага выдання ўваходзіць прысвячэнне вялікаму канцлеру Льву Сапегу, напісанае Лукашам Краснадомскім [9, 214]. З нагоды шлюбу Льва Сапегі з Эльжбетай Радзівіл каралеўскі сакратар і натарыус у Лівоніі *Давід Гільхен* (David Hilchen) выдаў у 1599 г. у Рызе зборнік, які складаўся з вершаў розных аўтараў, пад назваю «*Epistola gratulatoria ad illustrissimum dominum, dm. Leonem Sapieha...*» («*Вішавальныя пасланні найяснейшаму пану, п. Льву Сапегу...*») [9, 112]. Тую ж падзею ўславіў у сваім вершаваным творы «*Epirithalamium in nuptias*

illustrissimi et magnifici domini, d. Leonis Sapiehae...» («*Эпіталама на шлюб найяснейшага і вяльможнага пана, п. Льва Сапегі...*») пэтр Андрэй Леэхій (Andreas Loeaechius), шатландзец па паходжанні. Яго выданне пабачыла свет у тым жа 1599 г. у Вільні [9, 164]. Аўтарам трэцяга панегірычнага твора на ўшанаванне таго ж шлюбу быў Самуэль Сімон Сангушка, які ў 1599 г. у Вільні без пазначэння месца выдання надрукаваў твор пад назваю «*In nuptias Leonis Sapiehae M. D. L. supremi cancellarii et Elisabethae Radiviliae...*» («*На шлюб Льва Сапегі, найвышэйшага канцлера В. К. Л., і Эльжбеты Радзівіл...*») [9, 281].

У 1602 г. два пляменнікі Льва Сапегі, Аляксандр і Хрыстафор, сыны Рыгора Сапегі, якія вучыліся тады ў езуіцкім калегіуме ў Брунсбергу (Бранева), выдалі ў гонар свайго дзядзькі твор пад назваю «*ΧΑΙΡΟΣΥΝΗ illustri et magnifico domino d. Leoni Sapiehae M. D. Lithuaniae cancellario...*» («*Радасная пацеха для слаўнага і вяльможнага пана п. Льва Сапегі, канцлера В. К. Літоўскага...*») [10, 986]. Ужо пасля смерці вялікага канцлера рэктар езуіцкай акадэміі ў Бранева Ян Рывоцкі падрыхтаваў да друку выданне «*Idea magni herois sive Illustrissimus dominus d. Leo Sapieha palatinus Vilnensis... panegyricae descriptus*» («*Правобраз вялікага героя або Найяснейшы пан п. Леў Сапега, ваявода Віленскі... урачыста апісаны*»), якое было надрукавана ў 1645 г. у Антверпене [10, 971]. Шматлікія панегірычныя творы, прысвечаныя Льву Сапегу, выходзілі з-пад пяра выкладчыкаў і навучэнцаў Віленскай езуіцкай Акадэміі, у тым ліку два з іх – у неспакойным 1623 г. [10, 32, 139].

Цікавыя вынікі дае супастаўленне імяннага паказальніка згаданых «*Index*»аў са схемаю радаводу Сапегаў, складзенай Вячаславам Насевічам [4]. З гэтага супастаўлення вынікае, што Леў Сапега, фактычна, адзіны са «старэйшага» пакалення Сапегаў згадваецца ў помніках лацінамоўнай паэзіі. З таго ж самага пакалення, апроч яго – толькі Ян Пётр Сапега, на смерць якога згаданы вышэй Андрэй Леэхій напісаў элегічны твор «*Schediasma memoriae summi viri Ioannis Petri Sapiehae...*» («*Кароткі ўспамін пра выдатнага мужа Яна Пятра Сапегу...*»), надрукаваны ў 1612 г. у Вільні [10, 633]. Найбольшая ж колькасць помнікаў лацінамоўнай паэзіі звязана з імёнамі наступнага пакалення Сапегаў – з тымі, якія нарадзіліся ў канцы XVI або ў пачатку XVII ст. «Рэкардсменам» сярод іх у гэтым сэнсе з'яўляецца малодшы сын канцлера Сапегі, падканцлер Казімір Леў (1609–1656). Пад яго імем у каталогу Літоўскай нацыянальнай бібліятэкі М. Мажвідаса пазначаны твор «*Oratio Casimiri Leonis Sapiehae... qua valde necessarium esse ut per universi regni nobilitatem perfidus hostis adoriatur, solide demonstrat*» («*Прамова Казіміра Льва Сапегі, ... у якой ён грунтоўна даводзіць, наколькі непазбежна тое, што падступны вораг выступіць супраць шляхты ўсяго каралеўства*» [10, 987]. Акрамя таго, імя падканцлера сустракаецца ў тыгулах яшчэ 19 лацінамоўных выданняў XVII ст. Наогул, у лацінскіх творах першай паловы XVII стагоддзя сустракаюцца імёны ўсіх трох сыноў Льва Сапегі, трох сыноў Рыгора Сапегі, двух сыноў

наваградскага ваяводы Мікалая Сапегі – Казіміра і Тамаша, мсціслаўскага ваяводы Фрэдэрыка, троцкага кашталяна Андрэя Станіслава. У наступным пакаленні найбольш папулярным «дэдыкатам» лацінскіх твораў становіцца канцлер Казімір Ян Сапега (1637–1720): яго імя прысутнічае ў тытулах васьмі лацінамоўных выданняў. У пазнейшых творах можна сустрэць імёны яго сыноў, Ежы Станіслава і Міхала Францішка. Акрамя таго, трапляюцца імёны падскарбія Бенядзікта Паўла, Францішка Стэфана, а таксама сыноў апошняга – Яна Казіміра і Ежы Феліцыяна. З гэтага вынікае, што прыхільнасць Сапегаў да лацінскай кніжнай культуры перадавалася ад бацькі да сына, становілася сямейнай культурнай традыцыяй.

Калі гаварыць пра літаратурную прыроду вышэй згаданых твораў, іх мастацкія вартасці, то найперш трэба ўлічваць, што гэта былі або шкалярскія, «экзерцыійныя» вершы саміх Сапегаў, напісаныя ў маладыя гады, пад час навучання ў калегіях, або прынагодныя вершы «на прыезд», «на шлюб», «на смерць» і да т.п. Вершы Сапегаў-шкаляроў наслідавалі класічным паэтычным узорам старажытнарымскай паэзіі. Так, Аляксандр Сапега, пляменнік вялікага канцлера, змясціў свой верш у зборніку панегірыкаў, складзеным трыма братамі Радзівіламі (Вільня, 1604) [10, 902]. Пад імем Міхала Сапегі ў Вільні ў 1634 г. выйшаў твор «*Gratulatio... Vladislao IV e Moschovia cum triumphali Victoria redeunti*» («*Вінішаванне Уладзіславу IV, які вяртаецца з трыумфальнай перамогаю з Масквы*»). У 1682 г. Міхал Францішак Сапега ўславіў панегірычным творам віленскага біскупа Мікалая Стэфана Паца [10, 991–992]. Караль Эстрайхер у 27 томе сваёй «Бібліяграфіі» прыгадвае таксама Паўла Яна і Станіслава Міхала Сапегаў як аўтараў лацінамоўных твораў [6, с. 117, 118].

Лацінскія вершы, напісаныя Сапегамі або прысвечаныя ім, заслугоўваюць увагі як тыповыя ўзоры тагачаснай вершаванай культуры. У зборніку панегірычнай паэзіі «*Gratulatio Illustrissimo ac reverendissimo Domino D. Benedicto Woynaе episcopo Vilmensi...*» («*Вінішаванне Найяснейшаму і найшаноўнейшаму Пану П. Бенедзікту Войну, Віленскаму біскупу...*»), надрукаванаму ў 1600 г. віленскімі езуітамі, змясцілі свае вершы Ян, Аляксандр і Крыштаф Сапегі. Вершы братаў Аляксандра і Крыштафа напісаны пашыранным у многіх жанрах элегічным двувершам. А вось Ян (хутчэй за ўсё, гэта старшы сын Льва Сапегі, Ян Станіслаў, які нарадзіўся ў 1589 г.) сачыніў верш «*Divis et Benedicto Woynaе Praesuli tuncusculum*» («*Даруначак басам і галоўнаму [святару] Бенедзікту Войну*») гэндэкасілабам (фалекейскім адзінаццаціскладовікам) – адным з любімых вершаваных памераў бліскачага Гая Валерыя Катэла. Вось першыя радкі гэтага верша:

Diva, Delicium Sodalitatis,
Divi, quod cupimus tibi dederunt,
Dignos pro meritis tuis honores etc. [7, с. 19].

О пацеха супольнасці, Боскія сілы далі табе тое, чаго мы вельмі жадаем: (усё) Боскае, годнае ўшанаванне за твае заслугі і г. д.

Заўважу, што аўтару гэтых радкоў было толькі 11 гадоў. Наогул, трэба адзначыць, што паэтычныя опусы, якія выходзілі з-пад пяра маладых беларускіх магнатаў пад час іх акадэмічных штудый, сведчаць пра высокі ўзровень філалагічнай падрыхтоўкі, які забяспечваўся ў сценах нашай віленскай *alma mater* ды й іншых навучальных устаноў ордэну езуітаў.

Пры ўсёй шматлікасці і разнастайнасці прынагодных вершаў «сапежанскага кола» найвышэйшую ідэйна-мастацкую каштоўнасць маюць помнікі гераічнага эпасу. У трэцяй частцы гераічнага эпасу «Радзівіліяда» (Вільня, 1592), створанага віленскім паэтам Янам Радванам, у эпізодзе праслаўлення палкаводцаў Вялікага княства Літоўскага перад Ульскай бітвай 1564 г. побач з Янам Хадкевічам, Георгіем Осцікам, Богушам Карэцкім, Багданам Саламярэцкім, Філонам Кмітам, Георгіем Тышкевічам, братамі Бакамі і многімі іншымі згадваецца Мікалай Сапега:

Te quoque Casnicii campi videre Sapieha
Nicoleos, alas equitum rexisse feroces,
Pulvreamque solo nubem, Martemque cientem [12, III. 58–60⁸].

Чацініцкія палі убачылі таксама і цябе, Мікалай Сапега, як ты кіруеш імклівай коніцай, ад якой – хмары блу на зямлі, і ты ўздымаеш

Пра подзвіг аршанскага старосты Андрэя Сапегі, які 21 кастрычніка 1578 г. разграміў пад Кессю атрады маскавітаў, якія аблажылі Вендэн, распавядаецца ў чацвёртай кнізе «Радзівіліяды».

Turrigerae bello Vendenis moenia Moschus
Pulsabat, late prosternens, jamque refractos
Innumero assidue scandeat milite muros.
Hic mentem Sapiehae Mars fortem immisit, et acre,
Accenditque virum majoris imagine pugnae,
Iret ut ad Moschos, castrisque adverteret agmen
Ocius, et trepidae rerum succurreret arci [12, III. 924–930].

Маскавіт бурыву мурові ўпрыгожанага вежамі Вендэна, вынішчаючы ўсё навокал, і несупынна рабіў са шматлікім войскам набегі на зруйнаваныя ўжо мурові. Тут Марс накіраваў магутны розум Сапегі, і ён запаліў рашучага мужа уяўленнем пра большую бітву, каб пайсці да маскавітаў і хутчэй накіраваць войска да (варожага) стану і прыйсці на дапамогу крэпасці, устрывожанай (гэтымі) падзеямі.

Паэт падкрэслівае важнае стратэгічнае значэнне апісанай падзеі, бо ў выніку перамогі, здабытай пад кіраўніцтвам Андрэя Сапегі, «*extemplo cessit fiducia Moscho*» (*адразу ж надзея адалася ад маскавіта*) [12, III. 950].

У 1606 г. староста мінскі і браслаўскі, вялікі маршалак, кашталян віленскі Хрыстафор Завіша выдаў у Вільні паэму «*Carolomachia*» («*Караламахія* (г. зн. Бітва Карлаў. – *аўт.*)»), прысвяціўшы яе перамозе войска вялікага гетмана Яна Караля Хадкевіча пад Кірхгольмам у 1605 г. У

⁸ Згодна традыцыі класічнай філалогіі пры цытаванні помнікаў класічнай паэзіі ўказваецца не старонка кнігі, а нумар паэтычнага радка. Рымская лічба пазначае раздзел паэмы, арабская – нумар радка.

гэтым творы сярод іншых герояў-удзельнікаў бітвы сустракаюцца і Сапегі. Так, звяртаючыся ў малітве да Святога арханёла Міхаіла, гетман Хадкевіч прыгадвае імёны тых, хто фундуе касцёлы, і адзначае найперш:

Vilnae unum, impensas numerante Leone Sapiea
Insigni pietate viro, pomoeria clarat,
Virginis et Clarae sacras exercet alumnas [13, I. 176–178].

Адна (са святыняў) аздабляе вуліцы Вільні, дзякуючы мужу выключнага высакародства Льву Сапегу, які падлічвае выдаткі; яна гадуе ў святасці выхаванак Панны і Клары.

«Выхаванкі Панны і Клары» – гэта кларыскі, паслядоўніцы святой Клары, манашкі жаночага францысканскага ордэна. Вядома, што Леў Сапега аказваў падтрымку манахам-бернардынцам (якія таксама з’яўляліся адгалінаваннем ордэна Св. Францыска) [8, с. 182]. У 1594 г. канцлер фундаваў у Вільні «фарны касцёл у гонар Міхала Арханёла, апекуна ўсяго Краю. Касцёл быў змураваны ў 1625 г.» [1, с. 52]. Менавіта пры гэтым касцёле пазней узнік і кляштар бернардынак.

У III кнізе «Караламахіі» у сцэне агляду войскаў гетман Хадкевіч звяртаецца да Яна Сапегі:

... Ducis et tu concipe curam,
Nulla militiae non parte timende Joannes
Clara Sapieharum rosa, quem generosa tot annos
Fortem in Livonicis virtus exercuit oris,
Quae tibi forte venit, simul hanc defendite partem [13, III. 259–263].

І ты прымі на сабе клопаты правядыра над войскам, якое не павінна нічога баяцца, о Ян, слаўная кветка (роду) Сапегаў, цябе загартоўвае радавое высакародства; што б табе ні выпала, абараняйце разам гэты бок.

З гістарычных крыніц вядома, што Ян Пётр Сапега «у Кірхгольмаскай бітве 1605 г. камандаваў правым крылом [3, с. 547].

Як бачым, паэтычныя радкі твораў на старажытнай лаціне захавалі імёны многіх слаўных прадстаўнікоў роду Сапегаў. Ды ўсё ж такі ніхто іншы не пакінуў па сабе такога значнага следу ў памяці нашчадкаў, як вялікі канцлер Леў Сапега. У 1628 г., хутчэй за ўсё ў Вільні, пабачыла свет паэма, напісаная дактылічным гексаметрам, пад назваю «Iosaphatidos sive De nese Iosaphat Kunciewicz... libri tres» («*Язафаціда, або Пра забойства Язафата Кунцэвіча... у трох кнігах*»). Аўтарам яе (як пазначана на тытульным аркушы выдання) быў паэт-базыльянін Язафат Ісаковіч. У 1748 г. гэты твор быў перавыдадзены ў друкарні базыльянаў у Пачаеве. Гэтае выданне прыведзена Юзафу Сапегу, графу ў Быхаве, Заслаўі і на Дуброўне. Аўтар прысвячэння ў шматлікіх узнёслых словах успамінае канцлера Льва Сапегу, выкарыстоўваючы пры гэтым гульнію слоў і абыгрываючы этымалогію яго імя. Прыводжу ўрывак з гэтага прысвячэння ў маім падрадкаўным перакладзе. «Трэба ў першую чаргу, – падкрэслівае пісьменнік, – схіліўшы галаву і з глыбокай пашанай у голасе адзначаць Льва Сапегу, ваяводу віленскага, вялікага правядыра войскаў Вялікага

Княства Літоўскага, гэтага волата-Атланта, які ўтаймаваў шведскага льва разам з усходнім заваёўнікам, а таксама абаронцу Лівоніі. Гэты высакародны Леў чуваў дзеля Радзімы, і колькі разоў ні пачынаў ён рычаць, столькі ж разоў, напалоханы самім гэтым рыкам, ворагі Айчыны кідаліся на ўцёкі... Ён здабываў на арэне Марса сваім пераможным, вартым укаранавання чалом трыумфальнага лаўры, якія выпусцілі атожыпкі, праросшы з пралітай крыві ворагаў. І тым, што шматразова знішчаў ворагаў Айчыны, ён стварыў найлепшы панегірык для пераёмнікаў сваёй славы» [11, с. 5].

Гаворачы пра тое, што Сапега «узбагаціў адметнымі дарункамі вядомую вялікую святыню, ... Жыровіцкую базыліку», аўтар прысвячэння падкрэслівае, што ўсе свае дабрачынныя справы канцлер зрабіў «**liberaliter**» – «як належыць свабоднаму грамадзяніну» [11, с. 6]. Гэта, бадай, і ёсць тое ключавое слова, якое можа дапамагчы зразумець матывацыю многіх учынкаў не толькі канцлера Льва Сапегі, але і многіх нашых вялікіх магнатаў. Адчуваючы сябе свабоднымі грамадзянамі вялікай еўрапейскай дзяржавы, яны – Сапегі, Радзівілы, Хадкевічы – годна крочылі праз стагоддзі. Менавіта пры іх падтрымцы фарміравалася, расла і буйна расквітнела ў часы Рэнесансу і Барока класічная вершаваная культура на Беларусі. Менавіта ў Вялікім Княстве Літоўскім, сярод магнатаў, шляхты і ў акадэмічных асяродках існавала ў XVI–XVII стст. тая інтэлектуальная атмасфера, якая давала прастору для рэалізацыі творчага патэнцыялу не толькі грамадзянам сваёй дзяржавы. Яна дазволіла расквітнець менавіта на нашай зямлі таленту палякаў Мацея Стрыйкоўскага-Асастэвіча і Мацея Казіміра Сарбеўскага, іспанца Пэдра Руіза дэ Мароз (Пятра Раізія), немца Іагана Мылія і многіх іншых, чыя Муза знайшла гасцінны прыём пры дварах беларускіх магнатаў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Габрусь, Т. Мураваньня скарбы Сапегаў / Т. Габрусь // Наша вера. – 2000. – № 2. – С. 52–60.
2. Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага XVI–XVIII стагоддзяў: Каталог выст. (май 2002 – май 2003). / Укл. І. Зварыка; Нац. музей гісторыі і культуры Беларусі. – Мінск: Юніпак, 2003.
3. Грыцкевіч, А. Сапегі / А. Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 2. – Мінск: БелЭн, 2006. – С. 545–550.
4. Персональны сайт беларускага історыка Вячаслава Носевіча [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://vn.belinter.net/vkl/tables.html>. – Дата доступу: 25. 03. 2007.
5. Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher. – Т. 13. – Kraków, 1894.
6. Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher. – Т. 27. – Kraków, 1916.
7. Gratulatio Illustrissimo ac reverendissimo Domino D. Benedicto Woynae episcopo Vilnensi a sodalitate B. V. Mariae annunciatae S. J. Academica Vilnensi. – Vilnae: [Typis Ioannis Karcani], 1600.
8. Jurgelėnaitė, R. Paaiškinimai // Bojeris L. Karolomachija: Poema / Iš lot. K. vertė B. Kazlauskas. – V.: Vaga, 1991. – P. 179–189.
9. Index librorum Latinorum Lituaniae saeculi quinti decimi et sexti decimi / Concinnaverunt Daiva Narbutiene et Sigita Narbutas. – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

10. Index librorum Latinorum Lituaniae saeculi septimi decimi / Concinnaverunt Daiva Narbutiene et Sigita Narbutas. – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
11. [Isakowicz J.] Iosaphatidos sive de nece B. Iosaphat Kuncewicz Archiepiscopi Polocensis Ritus Graeci, pro Unione et Sancta Sede Apostolica Romana, Vitebsci a Schismaticis caesi, libri tres .... – [Poczaïow]: Typis S. R. M. Conventus Poczaïoviensis O. S. Basilii M., 1748.
12. [Radvanus Joannis] Radivilias sive De vita et rebus praeclarissime gestis, immortalis memoriae, illustrissimi principis Nicolai Radivilii... libri quatuor Joannis Radvani Lit[uani]... Vilnae metropoli Lituanoꝝ: Ex officina Joannis Kartzani, [1592].
13. [Zawisza Christophorus] Carolomachia, qua felix victoria, ope Divina, auspiciis Serenissimi et Potentissimi Sigismundi III. ... per illustriſsimu[m] d. Joan[nem] Carolu[m] Chodkiewiczium... de Carolo Duce Sudermanniae S.R.M. perduelli V. Kalend[as] Octob[res] A. D. 1605 in Livonia sub Kyrkholmum reportata, narratur. – Vilnae: Typis Academicis S. J. Thomas Levicki, [1606].

А.М. Кушнярэвіч

АРХІТЭКТУРНАЯ СПАДЧЫНА ЛЬВА САПЕГІ

Мецэнацтва як гісторыка-культурная з’ява адыграла вялікую станоўчую ролю ў развіцці архітэктуры Вялікага княства Літоўскага. Асобнае яе адгалінаванне складае прыватна-ўласніцкае дойлідства, якое цудоўна засведчыла сацыяльны статус, палітычныя арыенцыры, канфесійную прыналежнасць, фінансавыя магчымасці яго заказчыкаў. Пра значнасць ролі апошніх сведчыць той факт, што ў большасці гістарычных дакументаў, звязаных з будаўніцтвам храмаў, звычайна пазначаны імёны і прозвішчы фундатараў, у той час як выканаўцы архітэктурна-будаўнічых прац застаюцца ў асноўным невядомымі [1, с. 10].

У канцы XVI – першай палове XVII ст. галоўнымі заказчыкамі помнікаў сакральнага каталіцкага будаўніцтва былі прадстаўнікі магнацкіх родаў Радзівілаў, Сапегаў, Пацаў, Кішкаў, Сангушкаў, Корсакаў, Весялоўскіх і інш. У гэты час маштабамі і колькасцю фундацый вылучаюцца князі Сапегі, якія ажыццяўлялі патранат над рознымі каталіцкімі ордэнамі [1, с. 92].

Магнацкі род Сапегаў лічыўся адным з багацейшых у Вялікім княстве Літоўскім. Сапегі займалі вышэйшыя дзяржаўныя і вайсковыя пасады ў гэтай дзяржаве. У другой палове XVI–XVII стст. яны валодалі Старым Быхавам, Дуброўнай, Ляхавічамі, Друяй, Бялынічамі, Лепелем, Копыссю і шэрагам іншых гарадоў. Акрамя таго ім належалі велізарныя зямельныя надзелы ў Беларусі, Літве і на Украіне [5, с. 545]. Таму іх фінансава-маёмаснае становішча дазваляла актыўна займацца мецэнацкай дзейнасцю ў галіне архітэктурна-будаўнічай дзейнасці.

Сярод прадстаўнікоў гэтага роду архітэктурна-будаўнічай ініцыятывай вылучаўся Леў Сапега. Вядома, што ў 1594–1596 гг. па загаду канцлера яго палац у Вільні быў перабудаваны пад кляштар бернардынак. Затым ён дакупіў для іх некалькі дамоў і пляцаў, а таксама заснаваў касцёл св. Міхаіла Архангела, які быў завершаны ў рэнесансавым стылі з

элементамі готыкі, па адных звестках ў 1625 г. [13, с. 492], а па іншых – у 1627 г. [14, с. 263]. Галоўнаю шмоваю фундацыі з’яўлялася патрабаванне маліцца за караля, сенат, дзяржаву і сям’ю фундатара. У 1596 г. бернардынкі з працэсіяй перайшлі з Зарэчча ў новы кляштар. Канцлер падараваў для галоўнага алтара касцёла старажытны абраз Маці Божай («Мадонна Сапегаў»). У хуткім часе касцёл стаў пахавальняй для Льва Сапегі, яго жонак Дароты Фірлей і Альжбеты Радзівіл, сыноў Крыштафа і Яна Станіслава, а таксама іншых прадстаўнікоў роду Сапегаў. У 1655 г. касцёл быў спалены і разрабаваны: прапала ўсё каштоўнае начынне, а нябожчыкі былі выкінуты з металічных дамавін. Пасля адыходу маскоўскіх войск гетман П.Я. Сапега аднавіў касцёл. Ігумення Сакалінская перахавала фундатара ў асобнай драўлянай труне, астатніх – у агульнай. У 1670 г. біскупская камісія прызнала падараваны Л. Сапегам касцёлу абраз Маці Божай цудатворным. Цяпер ён знаходзіцца ў кафедральным касцёле. У канцы XVII ст. да касцёла была прыбудавана званіца ў стылі ранняга барока. У 1864 г. кляштар быў зачынены, касцёл – у 1825 г., а ў 1905 г. вернуты Сапегам як фамільная пахавальня. У 1906–1912 гг. рэстаўрыраваны. Цяпер у ім размяшчаецца музей архітэктуры [13, с. 426].

Касцёл уяўляе сабой аднанефную, прамавугольную у плане пабудову, перакрытую цыліндрычным скляпеннем з распалубкамі. Паверхня скляпення аздоблена ляпным арнамантам нахшталь гатычных нервор. Галоўны фасад фланкіраваны шасціграннымі вежамі і ўвэнчаны фігурным франтонам у стылі ранняга барока.

У інтэр’еры касцёла захавалася надмагілле фундатара Льва Сапегі і яго дзвюх жонак. Яно ўяўляе сабою манументальную прысценную архітэктурна-скульптурную кампазіцыю са шматколернага мармуру. Надмагілле неаднароднае і стваралася ў некалькі этапаў: спачатку былі зроблены дзве надмагільныя пліты жонак пасля іх смерці (1591–1611), затым – трэцяя, пасля смерці Сапегі. Гэтыя тры пліты былі ўключаны ў агульную кампазіцыю помніка, створанага італьянскім скульптарам Себасцянам Сала.

У цэнтры кампазіцыі надмагілля, што мае значныя памеры (вышыня каля 10 м), знаходзіцца велічная арка, у якой гарызантальна размешчана фігура канцлера ў рыцарскіх даспехах. Яны ўвасабляюць вобраз рыцара-воіна, патрыёта і абаронцы сваёй дзяржавы. Над яго фігурай прасочваюцца астатнія элементы рыцарскага ўзбраення, а яшчэ вышэй выкананы геральдычны картуш з гербам Сапегаў. Значнае месца ў вобразным ладзе помніка адводзіцца фігурам нябожчыц – жонак, скульптурныя выявы якіх гарызантальна пакладзены каля яго падножжа. Над імі зроблены геральдычныя картушы магнацкіх родаў, з якіх яны паходзілі. Завяршаюць надмагілле барочныя скульптурныя выявы ўваскрэслага Хрыста і імёны святых, змешчаных на арцы франтона [1, с. 93; 7, с. 20; 8, с. 64].

Леў Сапега разам з Жыгімонтам III Ваза фундаваў у Вільні і касцёл Казіміра, які належаў езуітам. Гэта выдатны помнік ранняга барока быў узведзены да 1609 г., але неўзабаве пацярпеў ад пажару 1610 г. і завершаны ў 1616 г. Касцёл гарэў у 1655 г., 1706 і 1749 гг. Пасля апошняга пажару фасады, купал і алтары ў інтэр'еры рэканструяваны архітэктарам Т. Жаброўскім у дэкаратыўных формах ракако. Гэта трохнефавы крыжова-купальны храм. Галоўны неф перакрыты паўцыркульным скляпеннем на падпружных арках з распалубкамі. Бакавыя нефы, моцна павужаныя, падзелены на капліцы на ўзор касцёла Іль-Джэзу ў Рыме [14, с. 422]. Не выключана, што гэты віленскі храм паўплываў на вызначэнне аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі касцёла кляштара францысканцаў у Гальшанах, які быў узведзены ў 1618 г. на сродкі Паўла Сапегі.

У хуткім часе пасля віленскага Міхайлаўскага касцёла, у 1596 г., Леў Сапега фундаваў касцёл Святой Тройцы ў сваёй радавой рэзідэнцыі – мястэчку Ружаны. Будаўніцтва помніка была завершана ў 1617 г. Пазней яго неаднаразова (1768, 1779–1780, 1787, 1850, 1891) рэканструявалі і рамантавалі [6, с. 516–517; 16, с. 28; 17, с. 22]. Гэта мураваная аднанефная святыня з паўкруглай апсідай і чатырох'яруснай вежай пры ўваходзе. Па баках нефа знаходзяцца капліцы. Сцены асноўнага аб'ёму, які перакрыты цыліндрычным скляпеннем з распалубкамі, умацоўваюць контрафорсы. Скляпенне, які і ў віленскім Міхайлаўскім касцёле, без падпружных арак, таму яно таксама, відаць, было аздоблена ляпным узорыстым арнаментом, які імітаваў гатычныя нервюры. Архітэктурна ружанскага Троіцкага касцёла паўплывала на мастацкае аблічча больш позніх святынь Слоніма і яго рэгіёну [1, с. 94].

Не выключана, што ў 1635 г. Леў Сапега фундаваў таксама касцёл Божага Цела канонікаў лютэранскіх у Слоніме. У другой палове XIX ст. храм быў перароблены пад праваслаўную царкву, а пазней зруйнаваны [1, с. 95]. У гэтым горадзе Леў Сапега на месцы драўлянага касцёла фундацыі вялікага князя Казіміра IV паставіў у 1595 г. новы будынак, перабудаваны ў 1660 г. Мураваны храм узведзены ў 1775 г. [3, с. 585].

Блізкую да Міхайлаўскага касцёла ў Вільні і Троіцкага касцёла ў Ружанах архітэктоніку мае касцёл Унебаўзняцця Дзевы Марыі ў мястэчку Дзятлава. Помнік фундаваны ў 1624 г. Львом Сапегам, а змураваны каля 1646 г. па паўторнай фундацыі яго сына Казіміра Сапегі. Пасля пажару 1743 г. храм быў адноўлены да 1751 г. архітэктарам манахам-бернардынцам Аляксандрам Асікевічам на ахвяраванні Мікалая Фаустына Радзівіла ў стылі позняга барока [1, с. 95].

У 1624 г. Леў Сапега заснаваў таксама кляштар кармелітаў у мястэчку Бялынічы. Першыя драўляныя будынкi згарэлі ў 1742 г., пасля чаго пачалося ўзвядзенне мураванага касцёла. Яму належыць і фундацыя кляштара францысканцаў у Сянно, якіх ён тут асадзіў у 1613 г. Відаць, спачатку кляштар быў драўляны. Мураваны касцёл св. Фартуната па стылявых прыкметах пабудаваны ў другой палове XVIII ст. [1, с. 247].

Леў Сапега імкнуўся таксама зрабіць свае замкі больш магутнымі, адначасова павялічыць камфортнасць і прэстыжнасць іх жыллой часткі. Так, пры ім было завершана будаўніцтва замка і бастыённай фартыфікацыі Старога Быхава. У выніку ў першай палове XVII ст. замак і горад уяўлялі сабой адзіны комплекс абарончых збудаванняў [10, с. 180].

У канцы XVI ст. важныя змены адбыліся ў Горскім замку, уладальнікам якога ў гэты час стаў Леў Сапега. Пры ім ранейшы замак быў пакінуты, а на суседняй больш высокай гары заклалі новы замак з бастыённымі ўмацаваннямі галандскага тыпу [13, с. 546].

Акрамя таго ў канцы XVI ст. Леў Сапега правёў вялікія архітэктурна-будаўнічыя працы па аднаўленні пасля набегу крымскіх татар Лоева і яго замка [11, с. 114].

Яму належыць таксама ўзвядзенне аднаго з буйнейшых палацавых комплексаў Беларусі ў Ружанах, які з'яўляўся рэзідэнцыяй Сапегі ў XVII–XVIII стст. Яго рэшткі захаваліся на высокім узгорку ў паўнёва-ўсходняй частцы сучаснага гарадскога пасёлка. У пачатку XVII ст. Л. Сапега пабудоваў тут двухпавярховы крыжападобны ў плане мураваны палац з трыма вежамі. У цэнтральнай частцы, якая выступала глыбокім рызалітам, знаходзіліся вестыбюль і вялікая зала на другім паверсе, у бакавых частках былі жылыя пакоі, кабінеты, архіў, бібліятэка. У 1698 г., у час барацьбы Агінскіх з Сапегамі, і ў Паўночную вайну 1700–1721 гг. ён быў разбураны і адноўлены ў першай палове XVIII ст. У 1784–1786 гг. перабудаваны па праекту архітэктара Я.С. Бекера. З 1795 г. у палацавым комплексе размяшчаліся суконныя і ткацкія фабрыкі. У 1914 г. комплекс быў пашкоджаны, часткова рэстаўраваны ў 1930 г. Значныя разбурэнні помніку былі нанесены ў час апошняй вайны. У выніку да нашага часу часткова захаваліся галоўныя і ўсходнія карпусы, аркады, уязная брама і флігелі, фрагменты аздобы інтэр'ераў і канструкцый перакрыццяў [9, с. 216–220; 2, с. 515–516].

Такім чынам, у багатай архітэктурнай спадчыне Л. Сапегі найперш выразна прасочваюцца яго сацыяльна-культурныя арыенцыры, скіраваныя на падтрымку каталіцкай царквы шляхам будаўніцтва касцельна-кляштарных комплексаў. Значную ўвагу таксама ўдзяляў арганізацыі абароны сваіх уладанняў з улікам дасягненняў еўрапейскай фартыфікацыі, што сведчыць пра добрае веданне ім перадавых ваенных ідэй свайго часу.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Габрусь, Т.В. Мураваныя харалы. Сакральная архітэктурна беларускага барока / Т.В. Габрусь. – Мінск, 2001.
2. Габрусь, Т. Ружанскі палацавы комплекс / Т. Габрусь // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 515–516.
3. Габрусь, Т. Слоніміскі Андрэўскі касцёл / Т. Габрусь, В. Церашчатава // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 585–586.
4. Гісторыя беларускага мастацтва. – Мінск, 1987. – Т. 1.

5. Грыцкевіч, А. Сапегі / А. Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. – Мінск, 2006. – Т. 2. С. 545–550.
6. Калнін, В. Ружанскі Троіцкі касцёл / В. Калнін // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. – 2006. – Т. 2. – С. 516–517.
7. Матушкайце, М. Скульптурныя надгробныя Літвы XVI–XVII вв. // Автореф. дис. ... канд. искусстведения / М. Матушкайце. – Вильнюс, 1970.
8. Матушкайце, М. Литовская надгробная скульптура эпохи Ренессанса и раннего барокко / М. Матушкайце // Искусство Прибалтики. – Таллин, 1981. – С. 64.
9. Страчаная спадчына / Уклад. Т.В. Габрусь. – Мінск, 1998.
10. Ткачев, М.А. Замкі Беларусіі / М.А. Ткачев. – Мінск, 1987.
11. Ткачоў, М.А. Замкі і людзі / М.А. Ткачоў. – Мінск, 1991.
12. Ткачоў, М.А. Горскі замак / М.А. Ткачоў. // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. – Мінск, 2005. – Т. 1. – С. 546–547.
13. Ярашэвіч, А. Віленскі касцёл Міхаіла / А. Ярашэвіч // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. – Мінск, 2005. – Т.1. – С. 426.
14. Ярашэвіч, А. Віленскі касцёл Казіміра / А. Ярашэвіч // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. – Мінск, 2005. – Т.1. – С. 422.
15. Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio / Red. Minkevičius. – Vilnius, 1987.
16. Lorentz, St. Wyceczki Stonimskie / St. Lorentz. – Słomim, 1933.
17. Zwolski, B. Wileńszczyzna, nowogródzczyzna i białostoczczyzna za Żygmunta III / B. Zwolski. – Wilno, 1938.

А.А. Ігнацюк

САРМАЦКІ ПАРТРЭТ СУЧАСНІКАЎ ЛЬВА САПЕГІ

Французскі пасол Жак Маржэрат у сваім дзённіку пісаў: «У 1600 г. з’явілася вялікае пасольства з Польшчы, менавіта Леў Сапега, цяперашні канцлер Літвы, з якім быў заключаны мір на дваццаць гадоў; яго павінны затрымаць супраць волі, і ён жыў у Маскве са жніўня да канца вялікага паста 1601 г., паколькі Барыс тады быў хворы» [5, с. 262]. На падставе звестак гэтага дзённіка можна толькі ўявіць, як адбываўся сам цырыманіал прыёму паслоў, а дакладней – як жывапісна былі апрануты госці-паслы. З радкоў-фрэсак дзённіка можна скласці адзін суцэльны партрэтны касцюм вяльможы, двараніна, паста. («... Вяльможы з думы ў адзенні з вельмі дарагой парчы, абшытай перлінамі, у шапках з чорнай лісы..., у кунтушах з белага аксаміту...» [5, с. 262]. І колькі ж у гэткай модзе раскошы! І стыль – ўсходне-персідскі!

Парча на рускім цары, нібы з майскага лугу, на шпалерах, дыванах у пакоях польска-беларускай шляхты – усіх гэтых служкаў караля – маршалакаў, гетманаў, ваяводаў, канцлераў. І тут мы ўяўна можам перанесіцца ў стагоддзе Льва Сапегі, каб адшукалася сімвалічная думка: сапраўдны свет залачоны і ўзорысты – сармацкі! І ў ім, на першы погляд, можа жыць толькі *закахана-прыгожы чалавек* – «выбраннік ічасця». Быццам назаўсёды спыніўся ён у залах Вавельскага замка эпохі *барока* пры Жыгімонце (вядома, кароль быў мецэнатам, як і яго папярэднікі з дынастыі

Ягелонаў). Асабліва *Зала Паслоў*, якую пасля пажару 1595 г. архітэктар Джавані Трэвана перасатварыў на свой густ. «Трэвана зрабіў барочныя вокны, парталы з карычневага мармуру, упрыгожыў падлогу мармуровай мазаікай, а столь – распіснымі плафонамі і ляпнінай. Прыгожая тут мэбля работы фларэнційскіх і гданьскіх майстроў: упрыгожаны разнымі арнаментамі барочныя крэслы, шафы. А ў каралеўскім кабінёце – стол, пакрыты дываном, амаль як на вавельскіх партрэтах так званай польскай школы XVII ст.» [6, с. 168]. Натхняемся творамі каралеўскага архітэктара – і адразу прыгадваецца партрэт *Грызельды Сапегі* (партрэт створаны каля 1630 г.) – дачкі ваяводы падляскага Яна Вадынскага, прыёмнай дачкі вялікага маршалка літоўскага Крыштафа Весаляўскага, жонкі з 1632 г. маршалка вялікага літоўскага Яна Станіслава Сапегі. Невядомы аўтар партрэта, думаецца, выкарыстаў тую ж вавельскую мастацкую традыцыю XVII ст.; мастак нібыта перанёс багаты інтэр’ер з пакояў Жыгімонта III Вазы ў пакой Грызельды Сапегі, якая паказана на фоне багатага інтэр’ера, дзе дамінуе карычневы колер.

Аднак «сармацкі свет» – гэта не толькі ўсходне-персідскія ўзоры на шматлікіх плафонах у залах шляхецкіх палацаў. І гэта добра разумелі паэты эпохі барока: Геранім Морштын, Мацей Сарбеўскі, Ян Гавінскі, Вацлаў Патоцкі і інш., вершы якіх узніклі пад уздзеяннем розных падзей. Напрыклад, у польскай паэзіі XVII ст. мелі месца так званыя вершы «на выпадак» (сільвіі): верш Гераніма Морштына напісаны *на выпадак* вяселля брэсцкага ваяводы Мікалая Зяновіча і Ганны Хадкевіч – дачкі Гераніма Хадкевіча, віленскага кашталіяна. А вось «сармацкі месіянізм» Веспазіяна Каханоўскага найбольш адпавядае патрыятычным ідэям караля Яна III Сабескага. Польскія паэты ў свой суровы век (поўны кантрастаў: час дзікага фанатызму, рабаванняў і разам з тым – век росквіту барочнай культуры) змаглі апаэтызаваць падзвігі *сыноў Кароны*. Невыпадкова нават *пчолы герба паны Урбана VIII* ў вершы кракаўскага паэта Яна Гавінскага нагадваюць войска: «Вы покидаеце ваши владення, чтобы вершить на поля нападения, после трудов, непорочное войско, вы возвращаетесь в замок из воска с грузом трофеев богатых, в блещущих латах!» [4, с. 117].

Адзначым, кракаўскае барока мае свае асаблівыя рысы, яно злучана з сармацкай культурай, якая, напрыклад, у архітэктурі прыўнесла пласкасныя дэкарацыі. А ў сармацкім партрэце – пласкасная трактоўка формы зліваецца з неўтаймаваным жаданнем аўтара праўдзіва перадаць індывідуальнасць вобраза. Так, у партрэце каралевы Ганны Ягелонкі, работы Марціна Кобера, індывідуальна-псіхалагічныя рысы твару падрабязныя, і разам з гэтым – вобраз замкнёны ў сабе, пласкасны сілуэт, у шырокіх лініях адзення нібы схаваны холад самай «чапурыстай і набожнай» каралевы.

Часцей партрэтны персанаж – гэта ідэалізаваны муж-воін, найперш, шляхціц-католік, надзелены высокімі духоўна-маральнымі якасцямі. Гэта пра яго сказаў Геранім Морштын: «Муж, хто выносіт

изменчивость Фортуны, кто в пору зрелую равно, как в век свой юный, был в счастье и в беде непоколебим и твёрд. Вот это истый муж. Да будет этим горд!» [4, с. 27]. Персанаж у сармацкім партрэце, хоць і сын свайго суровага веку, аднак героіка яго жыцця быццам схаваная ў сімвалічным сне: прыгожыя твары дзяржаўных дзеячаў Рэчы Паспалітай і Вялікага княства Літоўскага (напрыклад, твар польскага караля Жыгімонта III Вазы, работы Йозефа Гейнтца (1609 г.) або твар Стэфана Баторыя, работы Марціна Кобера (1583 г.) – яны нібыта маскі, за якімі схаваны ціхі лірызм, знітаваны з яркай драматургіяй; і гэтакі сінтэз нібыта вымаўлены голасам польскага паэта, які жыў у 1609–1655 гг., Крыштафа Апалінскага: «Спроси же себя, похож или не похож ты на тех, о ком писать я с горечью решился... Не глух я и не слеп, и сам отлично вижу свои провинности, и сам я тоже грешен с иными наравне. Своё отображение найду в своём труде...» [4, с. 56]. Гэтыя радкі можна параўнаць з радкамі рускага паэта Г. Дзяржавіна: «*Сядь, милый гость! Здесь на пуховом диване мяском отдохни: и в зеркалах вокруг, усни. Вздремни возле стола немножко. Златой кузнечик, сера мошка – сюда не могут залететь*» [1, с. 161]. І ў першым, і ў другім прыкладзе аднолькавы эмацыйны настрой – праяўленне цішыні, як *сну*. Персанаж аддалены ад глядача нябачнай заслонаю, але ж ён нібыта сам творыць сваю рэальнасць, свой парадак, незалежна ад позірку глядача.

Здаецца, што *сармат* – персанаж звышрэальны? Аднак што мы ведаем пра сарматаў? Качавалі па паўночным Прычарнамор’і на пачатку нашай эры, успрымалі грамадства як свабоднае братэрства роўных паміж сабой рыцараў. З XV ст. *сарматы* разглядаліся як продкі польскай шляхты, сярод якой панавала ідэалогія *сарматызму*. *Сармат*, як піша А. Мальдзіс, «чалавек – набожны, забабонны, суровы, традыцыйны» [2, с. 25]. Менавіта такім ён паказаны ў «сармацкім партрэце» – гэтым унікальным даведніку пра традыцыйныя элементы ў модзе польска-беларускай шляхты XVII ст. Бо ж цікава ведаць: як апрадалася шляхта? Якія фасоны пераважалі? «У мужчын доўгія і шырокія кунтушы і жупаны, высокія боты...» [2, с. 43]. Засяродзімся на прачытанні партрэтаў:

Вось *вочы* вялікага канцлера *Льва Сапегі* (партрэт невядомага аўтара) – неспакойна-грозныя, у іх прачытваецца нейкае «містычнае пракляцце лёсу», як недамоўленая вылучанасць роду Сапегі, што, па легендзе, паходзіць ад Гедыміна. Умоўна перанясеся ў 1629 г.: у Ружанскі палац сына Льва Сапегі – Яна Станіслава, старасты слонімскага, напярэдадні яго шлюбу з Грызельдай Весялоўскай. У інтэр’еры шмат сармацкай раскошы, і разам з тым – нейкая містычная заслона для глядача. Існавала ж легенда пра пракляцце слонімскай ведзьмы – Раіны Манькоўскай. І. Масленіцына піша: «Мистической силой недоброго слова мужчины этой семьи были обречены на безвременную кончину, а женщины – на бесплодие» [3, с. 104].

Прыгадаем партрэт *Гераніма Хадкевіча* (работы невядомага мастака XVII ст.) – сына Яна Кароля Хадкевіча, ваяводы віленскага, і Соф’і

Мялецкай, якая памерла у 1618 г. Заўважым, дачка Яна Кароля – Ганна была замужам за сынам канцлера Янам Станіславам. На нас глядзяць разумныя, вялікія, суровыя вочы шляхціца, будучага воіна. Прычоска ўказвае на стараннае галенне галавы і модны чуб. Дамінуюць рэнесансавыя колеры: чырвоны і зялёны. Аднак пэўная трагічная інтанацыя вітае ў прасторы. Цёмна-зялёны фон быццам прадракае трагічнае будучае: Геранім рана памёр. Зялёныя парцьеры падманліва блішчаць. У такім жа цёмна-зялёным аксаміце была ў дзень вясельны Алаіза Астрожская – другая жонка Яна Кароля Хадкевіча. Яна быццам гэтым адзеннем прадракла сваё будучае вар’яцтва.

Вобраз *Катажыны Любамірскай* раскрываецца не знутры, а праз сімвалічнае адзенне; твар знешне нерухома, нібы асветлены рухамі срэбнай узорыстай наміткі. Чырвоныя і белыя гваздзікі ў вянку – як запрашэнне для сённяшняга глядача ў дом Любамірскіх, каб можна было глыбей адчуць вясельны рытуал (Катажына ў вясельным убранні), які злучаны з польскім прыдворным этыкетам.

Пануе думка, што партрэт *Станіслава Тэньчынскага* напісаў італьянец Тамаза Далабела ў 1634 г. Выразны сармацкі канон: шляхціц малады, прыгожы, самаўлюбёны, у блакітна-шаўковым адзенні, якое сваёю ўзорыстасцю быццам злучана з «распісным дваром» – сядзібным домам кракаўскага кашталяна Ясько Тэньчынскага, з якога і пачынаецца гэты загадкавы род.

Заўважым, што польскі жывапіс мяжы XVI–XVII стст. быў «памкнёны стварыць жывапісны помнік чалавеку». У модзе быў стыль «гучы». Санта Гучы з Фларэнцыі ствараў свае паснуўшыя фігуры пры двары Ганны Ягелонкі. У такой скульптуры – «заснуўшым рыцарам на гатычнай пліце» – паказаны Павел Сапега, сын мінскага ваяводы Багдана Сапегі (скульптар неведомы). Мармуровыя фігуры падканцлера Паўла Сапегі (1565–1635 гг.) і трох яго жонак калісці знаходзіліся ў капліцы касцёла ў Гальшанах, збудаванага Львом Сапегам у 1618 г. Хоць рэлігійная і свецкая сімволіка звязана да мінімуму, у скульптурах пазнаюцца рэальныя твары сапраўдных жонак Паўла Сапегі: Рэгіны Дубоўскай, Эльжбеты Веселінай і Катажыны Гаслоўскай. Падкрэслім, імя Паўла Сапегі апавітае легендам. Адна з іх гаворыць, што тры жонкі гаспадара Гальшанскага замка былі атручаны, сталі ахвярамі цяжкай душэўнай хваробы князя П. Сапегі.

Хоць партрэтныя вобразы (у прыведзеных вышэй прыкладах) не зусім з’арыентаваны да размовы з глядачом, хочацца адшукаць у сармацкім партрэце ман’ерыстычную, альбо сюррэалістычную стыльовую афарбоўку – і тады партрэт шляхціца з’ярацца ў дэталях, як, напрыклад, сімвалічны «нос» у вершы Збігнева Морштына [4, с. 96]:

«...На земле носов всем подобных нету,
Не сыщешь ни за что, хоть век броди по свету.
Бывает нос вполне изящный и красивый,
Другой бы я сравнил с большой и зрелой сливой».

1. Державин, Г. Сочинения / Г. Державин. – М., 1982.
2. Мальдзіс, А. Беларусь у лостэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. / А. Мальдзіс. – Мінск, 1982.
3. Масленицина, И. Век сентиментальных писем / И. Масленицина. – Минск, 2004.
4. Польская поэзія XVII века. – Л., 1977.
5. Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев. – Л., 1986.
6. Савицкая, В. Краков / В. Савицкая. – М., 1975.

Б.М. Іванчук

АБАРАНЯЮЧЫ МОВУ, ЛЕЎ САПЕГА АБАРАНЯЎ АЙЧЫНУ

XVI ст. даследчыкі называюць «залатым векам» у гісторыі Беларусі. У гэты перыяд беларускі этнас дасягнуў вызначальных поспехаў у сваім развіцці. Ён кантраляваў значную тэрыторыю ад сутыку Балтыйскага і Чарнаморскага басейнаў з сотнямі архітэктурна адметных гарадоў і мястэчак, якія мелі разнастайныя матэрыяльныя і культурныя сувязі паміж сабой і з замежжам. Гэта быў час Адраджэння, калі разгортвалася дзейнасць вялікага ўсходнеславянскага першадрукара Францыска Скарыны, паэта-патрыёта Міколы Гусоўскага, асветнікаў Сымона Буднага і Васіля Цяпінскага. Паспяхова сцвярджала сябе беларуская культура, статус дзяржаўнай мела беларуская мова. На ёй, зразумелай усім грамадзянам ВКЛ, былі напісаны тры Статуты ВКЛ: 1529 г., 1566 г. і 1588 г. Гэта разам з іншым плённа ўплывала на кансалідацыю насельніцтва, на маральна-палітычнае яднанне ўсіх жыхароў дзяржавы. Завяршаўся працэс складання беларускай народнасці з яе этнічнай самасвядомасцю і адметным менталітэтам. Усё гэта з’яўлялася асновай для далейшага паступовага развіцця і ператварэння народнасці ў нацыю, каб паспяхова бараніць свае інтарэсы, прыстойна трымаць «свой пасадак» між народамі Еўропы.

Але XVI ст. было для нашай зямлі не толькі «залатым», але і вельмі драматычным – адбыліся падзеі, якія азмрочылі жыццё нашага краю на наступныя стагоддзі. Правячыя колы Маскоўскай дзяржавы правялі супраць ВКЛ шэраг знішчальных войнаў, у тым ліку 24-гадовую Лівонскую вайну. Польскія феодалы «ціхай сапай» спачатку адбіралі ў ВКЛ адну тэрыторыю за другой, а пасля Люблінскай уніі 1569 г. фарсавалі паланізацыю і акаталічванне насельніцтва Беларусі.

Толькі дзякуючы супраціўленню, пратэсту, свядомай і актыўнай дзейнасці патрыятычна настроеных лідэраў Беларусі ўдалося зберагчы некаторыя асновы суверэнітэту дзяржавы ва ўмовах федэрацыі і забяспечыць існаванне ВКЛ да 1795 г. Адным з такіх абаронцаў Айчыны з’яўляўся беларускі дзяржаўны дзеяч канца XVI – першай трэці XVII ст. Леў Сапега. Будучы па-еўрапейску адукаваным чалавекам, ведаючы шмат

якія мовы, выконваючы на працягу чатырох дзесяцігоддзяў абавязкі падканцлера і канцлера ВКЛ, беларускі магнат вельмі дакладна разумеў, на чым стаяць свабода і незалежнасць Бацькаўшчыны, што вызначае перспектывы яе паспяховага развіцця.

Дзейнасць Л. Сапегі была вельмі рознабаковай і шматстайнай. Адным з напрамкаў яго працы ў абарону суверэнітэту роднай зямлі было зберажэнне дзяржаўнага статуса беларускай мовы. Асабліва ярка гэта праявілася пры падрыхтоўцы і зацвярджэнні Статута ВКЛ 1588 г. Л. Сапега адрэдагаваў Статут дзяржавы на старабеларускай мове, а потым надрукаваў яго ў віленскай друкарні Мамонічаў.

Статут – не толькі выдатны помнік прававой культуры і юрыдычнай думкі феадальнага грамадства, але і яркавы помнік беларускага сярэднявечага слова. У ім было заканадаўча зафіксавана, што дзяржаўнай мовай на ўсёй тэрыторыі ВКЛ з’яўляецца беларуская, якая ў Рэчы Паспалітай называлася рускай: «А пісар земскі мае па-руску, літарамі і словамі рускімі ўсе лісты, выпісы і позы пісаць, а не якой іншай моваю і словамі» [1, с. 374].

У «Звароце да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага» падканцлер-патрыёт пісаў: «Сорамна народу не ведаць сваіх законаў, асабліва нам, бо не на чужой якой мове, а на сваёй уласнай маем пісанае права» [1, с. 350].

Гісторык Вітаўт Чаропка адзначае, што па жаданню Л. Сапегі быў выраблены арыгінальны курсіўны шрыфт, які нагадваў пісьмо вялікакняжацкай канцелярыі, і прыводзіць сцвярджэнне вучонага Юрыя Лабынцава: «Вельмі істотна і тое, што амаль усё справядства ў канцелярыі і самі статуты пісаліся старабеларускім скорпісам, у аснове якога ляжыць кірылічнае пісьмо. Гэтая асаблівасць нашых пісьменніцкіх культур заўсёды была перашкодай на шляху іншакультурнай экспансіі» [2, с. 374].

У ліпені 1588 г. у пісьме да Крыштафа Радзівіла Л. Сапега падкрэсліваў развітасць і багацце старабеларускай мовы, якой у польскай цяжка знайсці адпаведнікі, тоесныя паняцці: «Статут новы ўжо загадаў друкаваць па-руску. Хацеў бы яго выдаць і па-польску, аднак калі б давялося перакладаць слова ў слова, паводле рускіх словаў і сентэнцыяў, дык атрымаецца не вельмі добра; інакш зрабіць не магу, не прытрымліваюцца словаў і сентэнцыяў, а толькі сэнсу» [2, с. 374].

Неацэнны ўклад унёс Сапега ва ўпарадкаванне і зберажэнне Метрыкі Вялікага княства Літоўскага – найбольшага па памерах, значнасці і храналагічным ахопе збору помнікаў старабеларускай пісьменнасці. Метрыка пераканаўча сведчыць аб дзяржаўных і грамадска-публічных функцыях беларускай мовы ў ВКЛ. Пад кіраўніцтвам Л. Сапегі каля 20 пісараў гаспадарскай канцелярыі ў 1594–1607 гг. займаліся перапісаннем старых кніг Метрыкі. Яны складаюць аснову сучасных архіўных фондаў Метрыкі [3, с. 122–123].

Узмоцненай у другой палове XVI ст. паланізацыяй былі занепакоены шырокія колы грамадства ВКЛ і, у першую чаргу, інтэлектуальная эліта. У надрукаваным у 1562 г. у Нясвіжы «Катэхізісе» Сымон Будны выступіў у абарону беларускай мовы. У прадмове да кнігі ён звяртаўся да князёў Радзівілаў, каб «не только в чужаземных языцех кохали, але бы ся тежь... и того здавна славного языка словенского розмиловати и оным ся бавити рачили». Гэта быў заклік «народу язык миловати» да ўсіх беларускіх «вашых міласцей». Буднага непакоіла заганныя тэндэнцыя беларускай арыстакратыі «кахаць» чужаземныя мовы і пагарджаць сваёй. У гэтым ён бачыў духоўнае вырождства, здраду свайму народу і сваім продкам [2, с. 165].

З далёкага XVI ст. гучыць заклік рыцара і асветніка Васіля Цяпінскага прысвяціць сябе Бацькаўшчыне. Духоўнае здзічэнне люду паспалітага, культурная асіміляцыя вяльможнага панства былі куды небяспечней за варожэе нашэсце. І трэба было ратаваць край ад цемры невучтва, ад здрады роднай культуры і мове. І фронт барацьбы пралёт праз сэрцы і душы людзей. Тут шабляй не перасячэш. Разам з С. Будным В. Цяпінскі заняўся асветай народа. Ён пераклаў Евангелле на беларускую мову і каля 1570 г. выдаў яго ў сваёй друкарні [2, с. 171].

Дзейнасць такіх дзяржаўных мужоў, як Леў Сапега, падтрымка, якую яны мелі ад розных саслоўяў, прадвызначалі ўзвышэнне, культурны росквіт беларускіх зямель, дасягнуты ў гэты час, забяспечвалі суверэнітэт, незалежнасць Айчыны. Адным з напрамкаў гэтай працы была абарона этнічнай адметнасці свайго народа, асабліва культуры і мовы.

Гісторыя – настаўніца жыцця. Яна вывучаецца, каб чалавек лепей разумеў свой час. Сёння перад намі прыклад не толькі свайго, але і ўсіх народаў Еўропы, якія літаральна выпакутавалі ідэю нацыянальнага суверэнітэту. Нягледзячы на ўніфікацыю, эканамічную інтэграцыю, еўрапейцы пільна стаяць на стражы сваіх родных моў, культур, дабіваюцца адпаведнасці, тоеснасці матэрыяльнага і духоўнага.

Наша мова дадзена нам Богам. Ёй спрадвеку карысталіся нашы продкі. Вучоныя-моваведы – і далёка не толькі беларускія – сцвярджаюць, што яна вельмі прыгожая, мілагучная, дасканалая і багатая. У папярэднія стагоддзі на беларускай мове створана шмат вялікіх і прыгожых помнікаў духоўнай культуры. Вельмі трапна аб мове сказаў Змітрок Бядуля: «Толькі тады цябе будучы паважаць, як чалавека, калі сам сябе будзеш паважаць – калі не адкінеш свайго нацыянальнага ўласнага багацця. А першы скарб нацыянальны – гэта родная мова».

Спіс крыніц і літаратуры

1. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
2. Чаропка, В. Уладары Вялікага княства / В. Чаропка. – Мінск, 1996.
3. Эцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Т. 5. – Мінск, 1999.

А.І. Саўчук

НЕКАЛЬКІ КНІГ З БІБЛІЯТЭК САПЕГАЎ

У адзеле рэдкіх кніг і старадрукаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея захоўваецца некалькі кніг з розных бібліятэк, якія на працягу стагоддзяў збіралі прадстаўнікі славутага роду Сапегаў. Час рассыпаў гэтыя зборы па свеце. Кнігі з калекцый магнацкага роду апынуліся ў Варшаве, Вільнюсе, Санкт-Пецярбургу. Некалькі экзemplяраў выяўлена ў Гродне.

Трактат доктара права і гістарыёграфа Яна III Сабескага Яна Шульца – *Schultz Johannis. Tractatus historico-politicus de Polonia nunquam tributaria. Gedani, 1694. 4°* [1, інв. № 05509] – належаў Яну Фрыдэрыку Сапегу (1680–1751), рэфэрэндарыю ВКЛ, кашталюну мінскаму і трокскаму, канцлеру вялікаму літоўскаму. Адукаваны магнат, аўтар твораў па літаратуры і гісторыі Ян Фрыдэрык сабраў выдатную бібліятэку ў Кодані (сёння павет Бяла-Падляска, Польшча) [2, с. 12–16].

Свае асобнікі Ян Фрыдэрык адзначаў экслібрысамі, выкананымі гравёрам Янам Фрыдэрыкам Мыліусам [3, с. 617]. У 1730 г. для бібліятэкі было заказана два варыянты экслібрыса, якія розніліся памерамі — для кніг вялікага і малога фармату — і некалькімі элементамі ў кампазіцыі [4, с. 66; 5, с. 106–108]. Адзін з такіх экслібрысаў ёсць і на гродзенскім асобніку. Вялікага памеру, 148x111 мм, высокага мастацкага ўзроўню. На ім змешчаны герб Яна Фрыдэрыка ў барочным картушы, які стаіць на табліцы з надпісам, у кампазіцыю ўключаны фаліянты — кнігі па юрыспрудэнцыі, дзяржаўныя пячаткі і дакументы, што адлюстроўвала чытацкія захапленні і сацыяльны статус гаспадара бібліятэкі, і тэкст «Ex Libris Bibliothecae Codnensis Illustrissimi et Excellentissimi D[omi]ni Ioannis Friderici Comitis Sapieha Cancellarii Supremi Magni Ducat[us] Litvaniae Capitanei Brestensis 1736». Экслібрысы працы Яна Фрыдэрыка Мыліуса адносяцца да ліку каштоўнейшых сярод створаных у Рэчы Паспалітай ў XVIII ст. [3, с. 617].

Трактат *Tractatus historico-politicus de Polonia nunquam tributaria* атрымаў даволі шырокую вядомасць у Еўропе. Наша выданне з'яўляецца канвалютам, тут прыплецены, дакладней, уплецены ўнутр першага выдання, яшчэ адзін твор гэтага самага аўтара — панегірык Яну III Сабескаму, пераможцу пад Венай – *Schultz Johannis. Serenissimo ... Joanni III Poloniarum Regi ... inter publicos Maji Mensis, ac memoria pacis Olivensis excitatos plausus ... Gedani, 1694. 4°*.

Кнігазбор Яна Фрыдэрыка Сапегі ў 1733 г. налічваў 1130 тамоў, сярод іх былі палонікі і шмат выданняў славутай друкарні Эльзевіраў [3, с. 788]. Рээстр 1744 г. налічваў ужо 3500 пазіцый [2, с. 15]. Да коданскага кнігазбору была далучана бібліятэка жонкі Сапегі Канстанцыі з Радзівілаў

(1697–1756), далей кнігі перайшлі ў спадчыну пляменніку Яна Фрыдэрыка Яну (памёр: 1757). Коданская бібліятэка папаўнялася яго нашчадкамі да пачатку XIX ст. Але лёс гродзенскага асобніка іншы. Кніга была прададзена. Новы ўладальнік у 1774 г. наклеіў на форзацы кнігі, ніжэй экслібрыса, маленькую паперку з запісам: «*Kupiona za 8 Ztto 1774 24 marca*». Магчыма, яе набыўцам быў І.П. Крушынскі, штамп якога «J.P. Kruszyński» стаіць на тытульным лісце. Пазней кніга трапіла ў кнігазбор Вандаліна Пуслоўскага і Марты Красінскай.

На пачатак XIX ст. коданская бібліятэка налічвала ўжо каля 4 тысяч тамоў [3, с. 788]. У 1802 г. [3, с. 788] (па іншых звестках, у 1804–1805 [6, с. 570] або ў 1810 г. [4, с. 65; 7]) наступны ўладальнік кнігазбору, Аляксандр Антоні Сапегі (1773–1812) ахвяраваў яго Таварыству сяброў навук у Варшаве, сябрам якога ён з’яўляўся. Гэты дар стаў асновай бібліятэкі Таварыства. У нашым музеі захаваны асобнік з данатарскім подпісам. Гэта другое выданне працы наваградскага старасты Юзафа Аляксандра Ябланоўскага – J.A. Jablonowski. *L’empire des Sarmates, aujourd’hui Royaume de Pologne. Nuremberg, 1748. 4°* [1, інв. № 14145]. На тытульным лісце напісана: «*Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis societati Regis Varsaviensi. A[nn]o 1810*». Кніг з такім подпісам вядома больш за 50. Даследчыкі лічаць, што гэта не ўласнаручны подпіс Аляксандра Сапегі, а запіс бібліятэкара [4, с. 67]. У 1832 г. Таварыства сяброў навук было ліквідавана, а яго бібліятэка вывезена ў Санкт-Пецярбург. Далейшы лёс нашага асобніка зараз цяжка прасачыць. Невядома, каму пазней належала гэтае выданне. На форзацы бачныя сляды наклеяўкі, магчыма, тут быў наклеены экслібрыс уладальніка кнігі. Іншых уладальніцкіх адзнак няма. Заўважым, што нехта ўважліва чытаў гэты твор і пазначаў алоўкам на палях цікавыя месцы ў тэксце.

Наступныя два тамы належалі Юзафу Станіславу Сапегу (1708–1754), біскупу каад’ютару віленскаму, рэферэндарыю літоўскаму, віленскаму суфрагану [2, с. 24–27]. Як і яго бацька Аляксандр Павел Сапегі, Юзаф Станіслаў быў высокаадукаваным чалавекам, любіў навукі, з 1738 г. пачаў збіраць уласны кнігазбор [2, с. 26]. У справе збору кніг наладжваў кантакты з рознымі бібліяфіламі, у тым ліку з Янам Фрыдэрыкам Сапегам. Паводле тэстаменту Юзафа Станіслава, кнігазбор быў перададзены бібліятэцы віленскай капітулы [2, с. 26].

Свае кнігі Юзаф Станіслаў адзначаў экслібрысам, кампазіцыйно якога складалі круглы картуш з тэкстам «*Ex Bibliotheca Iosephi comitis Sapieha Praepositi Prelati Vilnensis. Archid:[iaconi] Samogi:[tiensis] Canon:[ici] Vars:[aviensis]*». Пад ім – картуш з радавым гербам уладальніка бібліятэкі, яго абрамляюць архітэктанічныя элементы, уверсе – бюсты філосафаў і глобус, унізе — стосы фаліянтаў, пяро і цыркуль. Экслібрысы падобнай кампазіцыі былі створаны віленскім мастаком Францішкам Вацлавам

Бальцэвічам для шэрагу бібліяфілаў, таму такі тып атрымаў назву бальцэвічаўскі [8, с. 32–33]. Пераймальнікі Бальцэвіча паўтаралі кампазіцыйно экслібрысаў віленскага мастака, часта на значна ніжэйшым узроўні. Сярод даследчыкаў няма агульнага погляду на аўтарства экслібрыса Юзафа Станіслава Сапегі, хто — Бальцэвіч або нехта з яго паслядоўнікаў — выканаў гэты кніжны знак [9, с. 302; 10; 5, с. 109].

У кніжнай калекцыі гродзенскага музея прадстаўлена праца французскага гісторыка і тэолага П’ера Дзюпіі *Dupuy Pierre. Histoire des plus illustres favoris, anciens et modernes. Lyon, 1677. 12°* [1, інв. № 17029 т. 1, інв. № 10626, т. 2]. У нас захавалася толькі два тамы з трохтомнага выдання. Але першапачаткова камплект быў поўны, паколькі на першым томе ёсць запіс аб кошце кожнага тома і ўсіх трох разам «*19. l. Tom: 1. 17 ½ Tom: 2. 17 ½. Tom: 3. 54 l. A: Compl: in 3 livres.*» і «*№: 102. 103. 104. Hancot:*». На другім томе запіс паўтараецца «*17 ½ l. Complet. № 103. Hancot:*». Пад экслібрысам Сапегі пазначана рукапісная бібліятэчная сігнатура «*A. 148a*» і «*A. 148b*». Яшчэ адна сігнатура запісана на тытульных лістах «*C 249.*» і «*C. 250.*». На самім экслібрысе быў подпіс, прычым зроблены двойчы розным чарнілам, але пазней старанна сцёрты; узявіць запіс немагчыма. Пазней гэтыя тамы трапілі ў кнігазбор Вандаліна Пуслоўскага і Марты Красінскай.

Яшчэ адна кніга пазначана подпісам «*P. Sapieha*». Гэта другі том твора Хрысціяна Фрыдрых Пфэфеля, які пэўны час выконваў дыпламатычныя абавязкі пры саксонскім і французскім дварах, – *C.F. Pfeffel. Nouvel abrégé chronologique de l’histoire et du droit public d’Allemagne. Paris, 1777. 8°* [1, інв. № 14351]. Каму менавіта з Сапегі, Паўлу ці Пятру належаў гэты том, адказаць зараз складана. Пазней кніга, як і папярэднія асобнікі, трапіла ў бібліятэку Вандаліна Пуслоўскага і Марты Красінскай.

Асобнікі з бібліятэк Сапегі, што захоўваюцца ў нашым музеі, трапілі ў склад кнігазбору Вандаліна Пуслоўскага, дзе былі адзначаны пячаткай «*Z księgozbioru Wandalina Pusłowskiego i Marty Krasieńskiej*». Але ці былі яны атрыманы ў дар, ці куплены на распродажу, невядома. Косаўскі палац, дзе збіраў сваю бібліятэку Вандалін Пуслоўскі (каля 1818–1884), знаходзіўся недалёка ад зямельных уладанняў і маёнткаў Сапегі, ды і само Косава пэўны час належала гэтаму магнацкаму роду. Сам Вандалін Пуслоўскі быў добра вядомы як нумізмат і збіральнік кніг, а яго бібліятэка была адкрыта для навукоўцаў [11, с. 45–50; 12, с. 180]. Дачка Вандаліна Пуслоўскага Марта Красінская (1859–1943) атрымала ў спадчыну частку бацькоўскага кнігазбору і павялічыла яго, а ў 1927 г. бібліятэку, якая месцілася ў маёнтку Свіслач, перадала ў дар Гродзенскаму музею [13]. З таго часу некалькі кніг з бібліятэк Сапегі захоўваюцца ў Гродне.

1. Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей / адзел рэдкіх кніг і старадрукаў.
2. Sapieha Jan Fryderyk // Polski słownik biograficzny. – Т. XXXV. – Warszawa–Kraków, 1994.
3. Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa–Łódź, 1972.
4. Нікалаеў, М. Аблічча сярэднявечнай бібліятэкі. Кнігазборы Сапераў / М. Нікалаеў // Мастацтва Беларусі. – 1985. – № 7.
5. Kisarauskas, V. Lietuvos knygos ženklai. 1518–1918 / V. Kisarauskas. – Vilnius, 1984.
6. Sapieha Aleksander Antoni // PSB. – Т. XXXIV. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1993.
7. Калі меркаваць па запісу на нашым асобніку, гэта адбылося ў 1810 г. Але перадача кніг і іх запіс у інвентар Таварыства, калі сакратар адначасова мог рабіць данатарскі запіс на кнігах, маглі займаць доўгі час.
8. Grońska, M. Ekstlibrisy. Wiadomości zebrane dla kolekcjonerów / M. Grońska. – Warszawa, 1992.
9. Ryszkiewicz, A. Polski exlibris czasów Oświecenia / A. Ryszkiewicz // Biuletyn historii sztuki. – 1976. – № 4.
10. Przykowski, T. Franciszek Balcewicz i geneza graficzna ekstlibrisu z XVIII w. Biblioteki w Sejnach / T. Przykowski // Materiały do dziejów ziemi Sejneńskiej: Praca zbiorowa. – Białystok, 1963. – S. 267–287.
11. Шоцік, В.І. Да гісторыі кнігазбору Пуслоўскіх / В.І. Шоцік // Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі. – Вып. 3. – Мінск, 1998.
12. Pusłowski Wandalin // SPKP. Suplement. – Warszawa–Łódź, 1986.
13. Biblijoteka Ludwika-Filipa w Grodnie // Nowe życie. – 1927. – № 129. – S. 2–3.

А.М. Цецбурака

ДАТАВАННЯ ПРАВЕНЕНЦЫІ НА КНІГАХ З БІБЛІЯТЭК НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ БЕЛАРУСІ КАНЦА XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVII стст. (ПА МАТЭРЫЯЛАХ НДА КНІГАЗНАЎСТВА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ БІБЛІЯТЭКІ БЕЛАРУСІ)

У фондах навукова-даследчага адзела кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі захоўваецца значная колькасць выданняў, якія выкарыстоўваліся ў канцы XVI – першай палове XVII ст. у навучальных установах. На многіх з такіх кніг захаваліся аднакілі аб прыналежнасці да адпаведных бібліятэк. Як вядома, адукацыя ў той перыяд мела выключна канфесійны характар, адпаведна, і школы з кнігазборамі на Беларусі належалі да той ці іншай культавай установы. Спецыфіка камплектавання фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі абумовіла наяўнасць вялікай колькасці выданняў, якія раней выкарыстоўвалі ў вучэбным працэсе. Так, яшчэ ў 1920–1930-я гг. бібліятэка атрымала кнігазборы Мінскай і Віцебскай духоўных семінарыяў, былой бібліятэкі Полацкага езуіцкага калегіума, Слуцкай, Мінскай, Магілёўскай гімназіяў [1, с. 5]. Калі казаць пра адпаведныя кнігі канца XVI – першай паловы XVII ст.,

то іх пераважная большасць мае пазнакі езуіцкіх калегіумаў Полацка, Нясвіжа, Вільні і нават Смаленска.

Ужо доўгі час вядзецца апрацоўка старадрукаў, асобна вывучаюцца інскрыпцыі на іх старонках. Ствараецца адмысловая картатэка правененцый, якая сістэматызуе ўладальніцкія запісы. Правененцыя (ад лац. *provenio*, паходзіць) – гэта надпіс на кнізе, які сведчыць пра прыналежнасць выдання асобе або ўстанове. Далёка не ўвесь фонд старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі прайшоў праз дасканалае апісанне, таму казаць пра дакладную колькасць кніг з правененцыямі беларускіх навучальных устаноў пакуль рана.

Прынята вылучаць розныя віды кніжных пазнак, прапанаваных і перанесеных на беларускую глебу Ю. Лаўрыкам: правененцыйныя інскрыпцыі (уласніцкія надпісы, дарчыя надпісы, купчыя надпісы), тэкстава-маргінальныя (аўтарска-выдавецкія нататкі, чытацкія запісы), актывыя і радаводна-летапісныя (актавыя, радаводна-летапісныя), малітоўна-пабожныя, літаратурныя, фальклорныя і мудрасныя, забаўляльнага характару, «пробы пярэ» [2, с. 120–162]. Звычайна не вылучаюць асобна датаваныя пазнакі, але пры разглядзе гісторыка-педагагічных аспектаў яны могуць адыграць важную ролю. Пазначэнне даты можа сведчыць пра хуткасць з’яўлення і распаўсюджвання той ці іншай літаратуры па бібліятэках навучальных устаноў Беларусі. Безумоўна, трэба ўлічваць, што і пэўная колькасць недатаваных правененцый нясе ў сабе акрэслены храналагічны змест. Напрыклад, на кельнскім прыжыццёвым выданні англійскага тэолага Тома Стаплетона (1535–1598 гг.) «*Promptuarium catholicum ad instructionem concionatorum contra hereticos nostri temporis*» мы знаходзім правененцыю Смаленскага езуіцкага калегіума. Нягледзячы на тое, што запіс не мае года, мы можам яго датаваць 1620–1654 гг. – часам працы гэтай навучальнай установы [3, с. 601]. Аднак звычайна без удакладняючай інфармацыі даволі складана датаваць правененцыі іншых навучальных устаноў, якія існавалі часам на працягу некалькіх стагоддзяў.

Дастаткова рэдкімі з’яўляюцца менавіта датаваныя правененцыі даследуемага перыяду. На некаторых выданнях, якія маюць пазнакі беларускіх навучальных устаноў, ёсць ранейшыя запісы, якія сведчаць пра ўжыванне кніг за межамі Вялікага княства Літоўскага. Добрым прыкладам можа служыць выданне твору прафесара тэалогіі Грэтсэра «*De Cruce Christi*» (1608). Шлях кнігі адлюстраваны ў правененцыях. З Інгальштадту, дзе яна была выдадзена, кніга трапіла ў Познань (аб гэтым жажа запіс на тытульным лісце на лацінскай мове: «*Inscriptus Catalogo librorum Collegii Posnanensis societatis JESU 1610*»). Наступная недатаваная інскрыпцыя сведчыць пра выкарыстанне кнігі ў Полацкім езуіцкім калегіуме, а пазней

яна стала ўласнасцю Магілёўскай духоўнай семінарыі, адкуль і трапіла ў Нацыянальную бібліятэку Беларусі.

Сустракаюцца датаваныя правененцыі і беларускіх навучальных устаноў. Варта прыгадаць выданне з Нясвіжскай бібліятэкі Радзівілаў, якое мае дзве інскрыпцыі з датамі (*Caroli Scribani. Coenobiarchia sive de prudenti ac Religiosa gubnatione. Antverpiae, MDCXXIV*). Першы запіс быў зроблены ў Нясвіжскім езуіцкім калегіуме, заснаваным яшчэ ў канцы XVI ст.: «*Inscriptus catologo Collegii Nesuisieñ Soc. JESU 1627*»; другі – ў 1787 г. бібліятэкай Нясвіжскага канвенту [4, с. 63]. Адпаведна гэта кніга амаль адразу пасля выдання трапіла ў калегіум, у канцы XVIII ст. перайшла ў бібліятэку канвенту, а адтуль – у кнігазбор Радзівілаў.

Такім чынам, датаваныя правененцыі з'яўляюцца важнай крыніцай для вывучэння складу школьных бібліятэк Беларусі. Менавіта датаванне дазваляе з упэўненасцю казаць пра шлях выдання ў прасторы і часе, дапамагае дакладна прасачыць сувязі і пераемнасць, якія існавалі паміж рознымі навучальнымі ўстановамі ў той перыяд.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Кірзева, Г.У. Рарытэты Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі / Г.У. Кірзева [і інш.] – Мінск: НББ, 2005. – 63 с.
2. Лаўрык, Ю. Беларускія кніжныя інскрыпцыі XVI–XVIII стст. / Ю. Лаўрык // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Складальнікі: Л.Г. Кірухіна, Т.І. Рошчына. – Мінск: НББ, 2004 – С. 114–162.
3. Смаленскі езуіцкі калегіум // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. – Т.2. – Мінск: БелЭн, 2006. – С. 601.
4. Харлампович, К.В. Западнорусскія праваславныя школы XVI і пачала XVII века, отношение их к инославным / К.В. Харлампович. – Казань: Типо-литогрaфия Императорского Университета, 1898. – 524 с.

IX. ГІСТАРЫЧНАЯ РЭТРАСПЕКТЫВА

С.В. Липень

ВРЕМЯ ЛЬВА САПЕГИ В ИСТОРИИ КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ – ОТ ЖАНА БОДЕНА ДО ГУГО ГРОЦИЯ

В истории каждой отрасли научного знания есть периоды, имеющие ключевое значение для последующего развития. Время Льва Сапегі, несколько десятилетий последней трети XVI в. – первой трети XVII в., – исторический период формирования новых методологических и идейных традиций в развитии учений о государстве и праве. С точки зрения, сложившейся в советской науке и ныне для данного периода в принципе признаваемой, в истории классической политико-правовой мысли – это время перехода от феодальных доктрин к буржуазному юридическому мировоззрению.

Французский политический деятель и ученый Жан Боден (1530–1596 гг.) считается последним крупным политико-правовым мыслителем XVI в., учение которого, изложенное в работе «Шесть книг о государстве» (1576 г.), рассматривается как венец политико-правовой мысли эпохи Средних веков и Возрождения [3, с. 332–342].

Возникновение буржуазного мировоззрения связано с голландским мыслителем Гуго Гроцием (1583–1645 гг.), одним из основателей политико-правовой науки Нового времени. В фундаментальном труде «О праве войны и мира» (1625 г.) Г. Гроций обращается к рассмотрению многих теоретических политико-правовых проблем (понимание права и государства, сущность естественного права, соотношение личности и общества и др.), комплексное гуманистическое разрешение которых во взаимосвязи друг с другом и составило первую буржуазную доктрину. «О праве войны и мира» – своего рода энциклопедия юридического научного знания на начало XVII в. Г. Гроций считается первым из плеяды классических буржуазных политических мыслителей XVII в. (Т. Гоббс, Б. Спиноза, Дж. Локк). Буржуазный характер их учений проявляется в новых методологических, политических и содержательных ориентациях. Буржуазные политико-правовые доктрины с методологической точки зрения основаны на рационалистической философии, они отражают политические интересы третьего сословия (буржуазии). В части развития содержания политико-правовой теории новизна проявилась в первую очередь в более последовательной по сравнению с мыслью средневековой постановке идеи естественного права и в развитии концепции общественного договора.

Естественно-правовые доктрины известны и феодальной политико-правовой идеологии, но в буржуазной постановке ценности свободы, равенства, гуманизма, прав человека значительно более остро противопоставляются феодальному законодательству и правоприменительной практике. Развитие договорной концепции происхождения государства позволило выйти на новый уровень теоретического обоснования государственности, придать этому обоснованию демократический характер (Б. Спиноза, Дж. Локк), связав легитимность политической власти с согласием народа.

Более пристальное рассмотрение процесса формирования буржуазного мировоззрения показывает, однако, что этот процесс не во всем укладывается в относительно простую схему. Прежде всего следует отметить, что трактат Г. Гроция по ряду особенностей его содержания с большой долей условности может именоваться работой, совершившей переворот в представлениях о государстве и праве.

«О праве войны и мира» именно своим общим духом и гуманистической направленностью произвело огромное нравственное впечатление. Сочинение в скором времени было переведено на все европейские языки, издание расхваливалось за изданием, иногда по несколько в год [9, с. 261] (за первые 30 лет появилось около 40 переизданий). Впечатляла и широта охвата Г. Гроцием политико-правовых проблем своего времени. Однако достаточно серьезными видятся и упреки в несамостоятельности основных выводов Г. Гроция [1, с. 319–320]. В трактате содержится множество ссылок на работы античных и раннехристианских авторов, на религиозные тексты. Иногда кажется, что Г. Гроций даже опасается высказать какую-либо свою мысль, не сославшись предварительно на ученый или религиозный авторитет. В трактате «О праве войны и мира» огромное количество цитат, по выражению Г.Ф. Шершеневича, «густо покрывающих собственные мысли» Г. Гроция. Такая манера изложения свойственна в большей степени политико-правовой мысли средневековья; по взглядам того времени этот схоластический прием обеспечивал уважение к труду автора [9, с. 262]. Можно ли считать новаторским трудом произведение, в котором почти каждая собственная мысль выводится на основании нескольких сказанных ранее, причем в другое историческое время?

Заслуга Г. Гроция состоит в том, что им были указаны начала дальнейшего развития политико-правовой теории, но он еще не построил цельное учение на договорной и естественно-правовой доктринах, это сделали его последователи [7, с. 165]. В оценках дореволюционных исследователей истории политико-правовой мысли учение Г. Гроция о естественном праве отличается «неопределенностью и сбивчивостью». «Менее всего заслуживает он названия отца естественного права, ... оно не было чуждо предшествующим временам, а в учении Гроция оно не получило никакого нового обоснования» [9, с. 266]. Что касается оснований

государственности, то здесь отмечается даже ошибка Г. Гроция, состоящая в том, что он совершенно неоправданно перенес на политических союз начала частного права [7, с. 155–156, 165; 9, с. 268]. Эти оценки взглядов Г. Гроция в современной литературе по истории политических и правовых учений почти неизвестны, а, между тем, лишь с их учетом возможно адекватное восприятие взглядов первого классика буржуазной политико-правовой мысли.

К сказанному можно добавить, что традиция относительно жесткого разделения политико-правовых учений XVI в. и XVII в. – отнюдь не единственная; в политических мыслителях эпохи Возрождения (Н. Макиавелли как один из пионеров светской традиции, Э. Роттердамский, Т. Мор, монархомахи, Ж. Боден и др.) видели не просто предшественников философии государства и права Нового времени, но и ее ранних представителей [9, с. 194–258]. Поэтому представляется возможным говорить о том, что процессы зарождения буржуазного юридического мировоззрения в числе иных проблем науки истории политических и правовых учений нуждаются в дополнительных исследованиях.

Представляет интерес, в том числе и в связи с изложенным выше, проблема оценки политико-правовых взглядов Л. Сапеги⁹. Определенные традиции в их изучении уже сложились [4, с. 79–81; 5, с. 260–280; 8, с. 106–116]. В литературе советского периода Л. Сапега называется «одним из наиболее видных идеологов феодалов, особенно ярко выразивших стремление примирить феодальный строй с элементами капиталистических отношений» [8, с. 79]. Оценки взглядов и деятельности Л. Сапеги в литературе 90-х – 2000-х гг. несколько отличаются от даваемых в советское

---

⁹ Любопытны параллели в биографиях трех государственных деятелей и мыслителей, указанных в заглавии, – Л. Сапеги, Ж. Бодена и Г. Гроция. Л. Сапега – государственный муж, дипломат, обладавший прогрессивным гуманистическим юридическим мировоззрением. И за плечами Ж. Бодена десятилетия политической, дипломатической и юридической деятельности. Г. Гроций – юрист, политический деятель и дипломат – около 10 лет был шведским посланником при французском дворе. Сложная религиозно-политическая ситуация последней трети XVI в. – первой трети XVII в. оказала заметное влияние не только на вехи биографии Л. Сапеги. Известна веротерпимость Ж. Бодена, который вследствие этого был намерен жертвой Варфоломеевской ночи, и только случайность спасла его от гибели. В дальнейшем он последовательно отстаивал свои убеждения, за что и разошелся с Генрихом III, ближайшим советником которого был некоторое время. Но в последние годы Ж. Боден неожиданно примкнул к непримиримым католикам-лигистам. После смерти мыслителя было обнаружено и распространено в рукописи его сочинение (его основная сюжетная линия – беседа приверженцев семи религий), характеризующее Ж. Бодена как настоящего атеиста [9, с. 247–248]. Г. Гроций, приняв участие в религиозно-политических спорах, в 1618 г. был осужден на пожизненное заключение. Только спустя примерно два года ему удалось бежать с помощью своей жены; по преданию, он был вынесен в ящике с книгами. Труд «О праве войны и мира» уже в 1627 г. был внесен в папский список запрещенных книг и находился в нем до 1900 г. Как отмечают, дипломатическая деятельность Г. Гроция не была успешна, отчасти вследствие враждебного отношения к нему кардиналов Ришелье и Мазарини [2, с. 8].

время. В них обычно не присутствует характеристика Л. Сапеги с классовой точки зрения, он предстает сторонником (или даже представителем) идей правовой государственности, верховенства закона (или даже диктатуры права), законности, свободы личности, естественных прав человека (в том числе и права частной собственности) и их защиты, сторонником широкого правового просвещения народа [5, с. 276–278; 8, с. 111–112].

Следует, однако, отметить, что все перечисленные ценности являются по самому своему существу ценностями буржуазными. В европейской политико-правовой науке Нового времени они получили свое обоснование в рамках именно буржуазного мировоззрения, почти все из них – значительно позже времени Л. Сапеги. Так, идея правовой государственности (*die Rechtsstaat*) возникла в первой трети XIX в. в немецком государствоведении и в течение всего XIX в. преимущественно там и развивалась. Более-менее широкая европейская популярность теории правового государства относится к началу XX в. Правомерно ли вести речь о том, что Л. Сапега – сторонник идеи правового государства (причем до возникновения самой этой теории)?¹⁰ Если это и возможно, то необходимы обязательные оговорки; предпочтительнее, на наш взгляд, оценивать взгляды Л. Сапеги (как и любого мыслителя) в контексте существующей, а не перспективной исторической ситуации.

Здесь, по нашему мнению, следует различать конкретно-исторический и перспективно-исторический аспекты оценки политико-правовых взглядов; при этом второй аспект нельзя отделять от первого. С этой точки зрения взгляды Л. Сапеги вполне правомерно рассматривать в рамках одного из течений позднефеодальной политико-правовой идеологии. Такие оценки, как отмечалось, характерны для литературы советского периода [6, с. 134]. При этом самостоятельной проблемой для истории политических и правовых учений (о чем говорилось выше) остается более детальное исследование соотношения позднефеодальных и буржуазных юридических доктрин.

Список источников и литературы

1. Грабарь, В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917) / В.Э. Грабарь. – М., 1958. – 498 с.
2. Гроций, Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций; пер. с лат. А.Л. Сакетти; под общ. ред. С.Б. Крылова. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
3. История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1986. – 349 с.
4. Очерки истории философской и социологической мысли Беларуси (до 1917 г.) / Редколл.: К.П. Буслов (гл. ред.) и др. – Минск: Наука и техника, 1973. – 557 с.

¹⁰ В выступлениях на конференции рассматривались сходные проблемы – можно ли считать Л. Сапегу панславистом, представителем романтизма в литературе до возникновения данных направлений.

5. Падокшын, С.А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С.А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – 316 с.
6. Сокол, С.Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII в. / С.Ф. Сокол; науч. ред. И.А. Юхо. – Минск: Наука и техника, 1984. – 188 с.
7. Чичерин, Б.Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б.Н. Чичерин. – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 336 с.
8. Шалькевіч, В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі: Навучальны дапаможнік / В.Ф. Шалькевіч. – 2-е выд. – Мінск, 1999. – 200 с.
9. Шершеневич, Г.Ф. История философии права / Г.Ф. Шершеневич. – СПб.: Издательство «Лань», 2001. – 528 с.

С.Я. Куль-Сальверстава

СТАТУТ ВКЛ 1588 г. У СВЯДОМАСЦІ НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX ст.

Пасля ўваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі пачаўся доўгі і балючы працэс прыстасавання мясцовага насельніцтва да жыцця ў новай дзяржаве. Найбольш цяжкім, як можна меркаваць, было прывыччайванне да новай сістэмы права, да фіскальнай і адміністрацыйнай сфер жыцця. Правы гэтага працэсу добра прадстаўлены ў мемуарах, эпістальях, яго сляды заўважаюцца ў разнастайных юрыдычных казусах, якія зафіксавалі дакументы першай паловы XIX ст. Уваходжанне ў новае прававое поле для жыхароў беларускіх зямель, перш за ўсё шляхты, ускладнялася, апрача іншага, непадабенствам саміх сістэм заканадаўства Расійскай імперыі і Вялікага княства Літоўскага. На працягу трох стагоддзяў літвіны мелі кадыфікаваны звод законаў – Статут ВКЛ 1588 г., а таксама друкаваныя дапаўненні да яго ў выглядзе соймавых канстытуцый. У Расійскай імперыі такога зводу не было, а дзейнічаў прынцып прэцэдэнтнага права, у якім воля манарха была законам. «На момант узыходжання на трон Мікалая I, – адзначае расійскі даследчык У. Тамсінаў, – аб’ём заканадаўства ў Расіі вырас настолькі, што нармальнае правядзенне спраў у судах сталася практычна немагчымым» [17, с. 240]. Другое аддзяленне імператарскай канцэлярыі, якое займалася кадыфікацыяй і выданнем законаў ў другой чвэрці XIX ст., выявіла амаль 31 тыс. актаў за час з 1649 па 3 снежня 1825 г., якія лічыліся дзеючымі [4, с. 148]. Адсутнасць упарадкаванай сістэмы дзяржаўных законаў, трывалых і ясна напісаных, была для жыхароў беларускіх зямель незразумелай, выклікала непавагу да самой дзяржавы, чымі падданымі ім давялося стаць. Нездарма, каб пераадолець недавер і непавагу «к соплеменнікам сваім россиянам и к самому правительству», менавіта поспехі ў кадыфікацыі расійскага заканадаўства павінен быў, па задуме яго выдаўца Пржецлаўскага, паказваць «*Tygodnik Petersburgski*» – афіцыйная газета на польскай мове, якая фінансавалася III аддзяленнем гэтай канцэлярыі [2, л. 3–3 аб.; 5].

Прававая сітуацыя на «новадалучаных» землях ускладнялася яшчэ і тым, што тут у грамадскай сферы былі захаваныя нормы права часоў Рэчы Паспалітай, у тым ліку Статута 1588 г. Ініцыятары і прычыны захавання т.зв. «літоўскага права» вядомыя з ліста канцлера А. Безбародкі да М. Рапніна, напісанага 25 лістапада 1794 г. «Я согласен с мыслями вашего сиятельства, – пісаў ён, – что в новых областях не только права, но даже и обряды добрые должны оставлять неприкосновенными. Люди к старому очень привязаны. Всякая подать меньше для них тягостна, чем потеря того, что они за привилегии свои почитали. Власть самодержавная будет в полной силе и святости с Литовским статутом столько же и с Уложением (1649 г. – С. К.-С), ни нравам, ни временам не сообразным... Для сего то я настоял и при разделе 1793 года, чтобы жителям тамошним оставлены были их права и привилегии; да я думаю, то же сохранится и при новом разделе» [14, с. 60].

Спалучэнне старажытных літвінскіх законаў з расійскім правам непазбежна ўносіла блытаніну ў паўсядзённае жыццё жыхароў беларускіх зямель. Зразумець, як належыць дзейнічаць, каб не парушыць якую-небудзь норму адной з прававых сістэм, якія былі прызначаны для рэгулявання сацыяльнага жыцця мясцовых насельнікаў, было надзвычай цяжка, тым больш, што гэтыя нормы часам супярэчылі адна другой.

Красамоўным прыкладам гэтаму служыць адна са шматлікіх спраў, якія ўзбуджаліся царскай адміністрацыяй па фактах шляхецкага «свавольства» пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Шляхціч Галынскі ажыццявіў «наезд» на землі былога Крычаўскага староства, якое ўжо было падаравана Пацёмкіну, і чакаў суда па «літоўскім законам», паколькі яны былі пакінуты нязменнымі. Але разбор справы перадаў пад юрысдыкцыю магілёўскага генерал-губернатара. Галынскага асудзілі – «на страх другім» – да смяротнага пакарання. У паданні, якое ён напісаў у Сенат, выказвалася абурэнне не столькі жорсткасцю пакарання, колькі тым, што прысуд быў вынесены яшчэ да суда, які павінен быў адбывацца паводле акрэсленых артыкулаў Статута 1588 г. [10, л. 204]. Разгублены Галынскі завяршыў сваё паданне красамоўнымі словамі: «Судзіце мяне па польскім ці па рускім, ці па іншым законе, але я не вінаваты» [10, л. 205]. Урэшце пасля доўгага чакання і, пэўна, хабараў, смяротны прысуд быў заменены на высылку, буйны штраф і пазбаўленне шляхецкіх правоў [10, л. 305 аб].

Непаразуменні адбываліся і з іншымі замацаванымі Статутом правамі шляхты. Так, паводле артыкула 6 трэцяга раздзела Статута 1588 г. шляхта мела права на павятовых соймаках весці размову «о всех потребях и долеглостях оного повету и воеводства» [16, с. 115]. Але спробы ажыццяўлення гэтага права, нібыта пакінутага шляхце, завяршаліся ў лепшым выпадку строгай вымовай мясцоваму начальству і маршалкам, а ў горшым – абвінавачваннем у палітычным злачынстве. Адзін з падобных прыкладаў прывёў у сваёй працы Я. Анішчанка [1]. Тое ж самае адбылося і ў снежні 1817 г. на губернскім сойміку (сходзе) віленскай шляхты. Упіцкі

маршалак Завіша, апелюючы да былых пастановаў і законаў, а таксама сцвярджаючы неабходнасць усталяваць сапраўдныя правы чалавека, заклікаў шляхту прыняць рашэнне аб вызваленні прыгонных [3, л. 2]. Яго прапанова была падтрымана большасцю галасоў. Такое свавольства выклікала абурэнне віленскага віцэ-губернатара, які абвясціў сход закрытым. Віленскія падзеі занепакоілі цэнтральныя ўлады, пытанне аб праве шляхты абмяркоўваць магчымае вызваленне сялян было разгледжана на пасяджэнні Камітэта міністраў [3, л. 16]. У выніку праз тры тыдні пасля соймака ў Вільню прыйшоў адказ Аляксандра І на гэтую ініцыятыву: «Дворянство, собравшееся для выборов, должно было сим единственно предметом и заниматься, ибо не имело права без дозволения Начальства трактовать о предметах толикой важности» [3, л. 16 аб.].

Дзеянне двох сістэм права не толькі ўскладняла паўсядзённае жыццё «новадалучаных зямель», але часам паралізавала ўладныя структуры, асабліва ў першыя гады новага кіравання. Расійскія чыноўнікі, як ніжэйшага, так і вышэйшага рангу, не былі дасведчанымі ў прававой спадчыне далучаных зямель і дастаткова часта дзейнічалі насуперак ёй. Падобны казус адбыўся, да прыкладу, пры спробе ўвесці ў дзеянне існуючыя ў імперыі цэнзурныя правілы. Паводле Статута аб цэнзуры 1804 г. галоўныя цэнзарскія абавязкі ажыццяўляў на беларускіх землях Віленскі цэнзурны камітэт, які знаходзіўся ў ведамстве Віленскага ўніверсітэта. І калі ў 1817 г. у Расійскай імперыі была забаронена публікацыя судовых матэрыялаў, нават у якасці белетрыстыкі і навучальнай літаратуры, Віленскаму цэнзурнаму камітэту прадпісалі праводзіць цэнзуру ўсіх адвакацкіх прамоваў і не дапускаць нічога ў друк без пагаднення з прынятымі правіламі [15, с. 158]. Аднак згодна артыкулу 21 чацвёртага раздзела Статута ВКЛ, у час судовага працэсу адвакаты павінны былі перадаваць другому боку копіі сваіх прамоваў і іншыя судовыя матэрыялы [16, с. 155], таму на беларускіх землях гэты загад праігнаравалі. Калі ж у 1818 г. Міністэрства асветы і Міністэрства паліцыі запатрабавалі ад Віленскага цэнзурнага камітэта тлумачэнняў, чаму на падпарадкаванай яму тэрыторыі судовыя матэрыялы свабодна друкуюцца, куратар універсітэту А. Чартарыйскі, спаслаўшыся на Статут ВКЛ, пераканаў міністраў у законнасці такога становішча. «Прамовы адвакатаў разглядаюцца як афіцыйныя лісты, – пісаў ён, – за якія адвакаты нясуць адказнасць перад тым жа судом, перад якім іх чытаюць» [5, с. 25–26]. Пакуль што адвакацкія прамовы засталіся па-за кампетэнцыяй цэнзуры.

Пасля выхаду Статута аб цэнзуры 1828 г. гродзенская паліцыя зноў забараніла друкаванне нецэнзураваных адвакацкіх прамоваў. Гэта ўжо была іншая эпоха: Віленскі ўніверсітэт быў разгромлены, а на пасадзе куратара знаходзіўся М. Навасільцаў. Забарона выклікала вялікія ўзрушэнні, паколькі судоводства ў губерні фактычна спынілася. Урэшце было знойдзена выйсце – спецыяльным цыркулярам цэнзураванне адвакацкіх прамоваў даручылі

суддзям, парушаючы тым самым нормы права, прадпісаня Статутам [6, л. 1–2].

Падобныя складаныя сітуацыі амаль заўсёды вырашаліся выданнем новых указаў, загадаў і цыркуляраў. «Няма прамысловасці і гандлю, няма трывалага права. Але на ўсялякую фармальнасць як град ляцяць з берагоў Нявы ўказы – яны ва ўсіх юрысдыкцыях забіваюць, выіскаюць справядлівасць. Кнігі Voluminum legum, Статут ВКЛ, паводле якіх дагэтуль спрэчку паміж судзьячыміся вырашалі, закрытыя, са стала справядлівасці скінутыя, іх пакрывае пыл і згрызае моль», – пісаў сучаснік у пачатку XIX ст. [18, с. 36].

Жаданне мець упарадкаваную сістэму законаў, шкадаванне аб страчаным праве, нормы якога былі зразумелыя і асвечаныя традыцыяй, прасочваецца ў меркаваннях сяброў тайных таварыстваў, якія ўзніклі на беларускіх землях, і ў публіцыстыцы. Так, статут беластоцкіх «Згодных братоў» быў складзены вучнем гімназіі Феліксам Ляховічам паводле працы прафесара Віленскага ўніверсітэта Хаданія «Wykład nauki obyczajowej». Трэці пункт правілаў, якіх павінны былі прытрымлівацца сябры таварыства, заклікаў падпарадкоўвацца ўсялякай *законнай* (вылучана намі – С. К.-С.) уладзе, а ў таварыстве – толькі старшыні [11, л. 7, 12]. Сам факт следства ў справе ўніверсітэцкіх таварыстваў, а тым больш, метады, якімі яно праводзілася, бачыўся сучаснікам і аднадумцам філарэтаў і філаматаў парушэннем законнасці, бо яны не апавядалі не толькі духу, але і літары пакінутага ў заходніх губернях даўняга літвінскага права. «Дзіцячыя ўчынкi заслугоўваюць пакарання адпаведнага ўзросту, а караюцца жорстка, і калі такое бяспраўе чыніцца, чаго ж мы павінны чакаць? Думка аб шляхах, якія могуць вызначыцца перад Літвой і ўсім родам палякаў, прыводзяць мяне ў роспач», – пісаў у красавіку 1824 г. у лісце да А. Чартарыйскага рэктар ўніверсітэта Мяноўскі [19, л. 728].

Адносіны да старажытнага літвінскага права, на некалькі дзесяцігоддзяў пакінутага царскім урадам на беларускіх землях, як можна лічыць па выказваннях іх жыхароў, не былі адназначнымі. Яшчэ ў другой палове XVIII ст. Статут 1588 г. захоўваў актуальнасць і, паводле Г. Калантая, на той час «яго можна лічыць самай дасканалай кнігай законаў ва ўсёй Еўропе» [16, с. 38]. Але прававыя нормы, прыстасаваныя да сацыяльных адносін эпохі феадалізму, не маглі адпавядаць грамадству часоў мадэрнізацыі. Многія палажэнні Статута ўжо састарэлі, патрабавалі перапрацоўкі, дапаўнення. «Великий государь, – пісаў у 1809 г. невядомы шляхціц з Літвы Аляксандру I, – ты утврдил Закон Литовский, а не рассмотрел, в чем сей закон хорош, а в чем худ: закон сей требует великих издержек и на увертках только одно ябедничество. Полезен одним ябедникам, богатым и которые держат чужую землю... многие дела идут по 50–60 лет» [9, л. 7 аб.]. На думку гэтага віленскага шляхціца, аўтарытэт Статута падрывала несумленнасць адвакатаў і суддзяў, якія вяршылі судовыя справы. Карэспандэнт рэкамендаваў цару выдаць закон, паводле

якога належала «адвоката, предавшего клиента, в течение трех дней расстрелять» [9, л. 9].

Як вядома, у 1820-я г. ажыццяўляўся праект прыстасавання Статута і іншых заканадаўчых актаў, пакінутых з часоў Рэчы Паспалітай, да расійскай сістэмы заканадаўства. Але гэта работа была перапынена ў сувязі з кардынальнай зменай дзяржаўнай палітыкі ў дачыненні да заходніх рэгіёнаў. Між іншым, у асяроддзі эміграцыі з зямель былой Рэчы Паспалітай права царызму на скасаванне Статута 1588 г. часам разглядалася як цалкам адпаведнае міжнародным нормам. Ва ўсялякім выпадку, такое меркаванне выказана ў разлеглым лісце невядомага польскага эмігранта да Мікалая I, праўда, узамен ён прапанаваў пакінуць уласнае заканадаўства ў Царстве Польскім [12, л. 3].

Пры ўсёй састарэласці і неадпаведнасці новым рэаліям жыцця, Статут 1588 г. заставаўся ў свядомасці адукаванай часткі насельніцтва беларускіх зямель сімвалам даўняй вольнасці. У тагачасным разуменні права складала адну з нацыянальных каштоўнасцей. Яно магло развівацца і змяняцца, але без яго народ не мог быць народам. Падобнае перакананне знаходзім, да прыкладу, у паперах М.К. Агінскага, прысвечаных разважаннем над паняццем «нацыя» [8, л. 1, 1 аб.]. Аб Статуце 1588 г., як сімвале літвінскай дзяржаўнасці, пэўна, найбольш красамоўна сказаў у лісце да М.К. Агінскага Эразм Цішыньскі, прапануючы праект аднаўлення ВКЛ пад эгідай Расійскай імперыі напярэдадні вайны з Напалеонам: «Я знаю достоверно, што литовцы... до иступления любят независимость страны своей, любят свои законы и обычаи, любят всматриваться в примеры своих предков, любят подражать им в гражданских и военных подвигах... У Литовцев все еще отечеством – Литва; законом – Статут; верховною законодательною властью – Сейм» [9, л. 21–22]. Значэнне Статута ВКЛ для нацыянальнай свядомасці і годнасці падуладнага народа разумелі і царскія чыноўнікі. Нездарма Ф.Я. Мірковіч, прызначаны генерал-губернатарам у Вільню ў 1840 г., лічыў адной з найважнейшых сваіх задач не дапусціць хваляванняў, якія могуць адбыцца з-за скасавання «последнего обветшалога знамени польской отчизны – Литовского Статута» [13, с. 428].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Анішчанка, Я.К. Дваранскія выбары ў Полацкім намесніцтве 1789 г. / Я.К.Анішчанка // Весті АН Беларусі. Сер. грамадск. навук. –1992. – № 3–4. – С. 49–56.
2. Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (далей – ДАРФ). Ф. 109. Воп. 4. 1830 г. Спр. 444.
3. ДАРФ. Ф. 1165. Воп. 1. Спр. 93.
4. Ерошкин, Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М., 1983.
5. Исторические сведения о цензуре в России. – СПб., 1862
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродна. Ф. 1. Воп. 3. Спр. 199.
7. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 12.
8. Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў (далей – РДАСА). Ф. 12. Спр. 256.
9. РДАСА. Ф. 12. Спр. 257.
10. РДАСА. Ф. 248. Спр. 5669.

11. Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (далей – РДВГА). Ф. 410. Воп. 1. Спр. 61.
12. РДВГА. Ф. 410. Воп. 1. Спр. 230.
13. Русская старина. – 1890. – № 3.
14. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 16. – СПб, 1875.
15. Скабичевский, А.М. Очерки истории русской цензуры (1770–1863) / А.М. Скабичевский. – СПб, 1892.
16. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведник. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ, 1989.
17. Томсинов, В.А. Светило русской бюрократии (М.М.Сперанский) / В.А. Томсинов. – М, 1997
18. Pamiętnik Franciszka Mickiewicza. Wyd. Józef Kallenbach. – Lwów–Warszawa–Kraków, 1923.
19. Библиятэка Вільноўскага ўніверсітэта, аддзел рукапісаў. Ф. 2. Спр. 107.

С. Занеўскі

ЛЁС СТАТУТА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1588 г. (1772–1840 гг.)

Указ Кацярыны II ад 28 мая 1772 г., выдадзены пасля далучэння ўсходніх раёнаў Беларусі да Расійскай імперыі, абвяшчаў: «Суд и расправа внутренние тех провинций, в личных делах, имеют воспроизводиться по их законам и обыкновениям, и их языком, во всех тех случаях, кои не затрагиваются до власти нашей» [9, т. XIX, с 509]. Таму Статут ВКЛ 1588 г. працягваў часткова дзейнічаць у якасці судовага заканадаўства. Гэта было зроблена толькі дзеля таго, каб апраўдаць надзеі мясцовай шляхты на новы ўрад, які яшчэ ў 1763 г. паабяцаў захаваць яе «кардынальныя правы» і адначасова выступіў іх гарантам [17, с. 12–13]. Як верна адзначаў даследчык С. Бершадскі, расійскі ўрад захаваў у 1772 г. папярэднія законы, нават «не входя в рассмотрение их», каб не настроіць супраць сябе мясцовае насельніцтва [3, с. 5]. Сапраўдныя ж намаганні Кацярыны II былі накіраваны на інтэграцыю далучаных зямель у сацыяльна-прававую сістэму імперыі.

Са зменамі ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні далучаных зямель з ваяводска-павятовага на губернска-правінцыйнае аўтаматычна зніклі земскія, гродскія і падкаморскія суды [2, с. 63–64]. Паводле «Устанаўлення аб кіраўніцтве губернямі Расійскай імперыі» 1775 г. уводзілася новая сістэма судовых органаў: павятовыя суды са шляхецкай апекай, у губернях – верхнія земскія суды для шляхты, ніжэйшыя і верхнія расправы – для вольных сялян, гарадавыя і губернскія магістраты [9, т. XIX, с. 239–246; 6, с. 92–100].

Для падрабязнага вывучэння Сенатам па загаду генерал-пракурора А. Вяземскага Статут ВКЛ 1588 г. быў перакладзены на рускую мову. 28 лютага 1785 г. перакладчык паведамляў аб выкананні задання, аднак пісаў, што намесніцкае кіраўніцтва «сомневается в том, как сия книга составляет закон, по которому в белорусских губерниях гражданские дела имеют своё

производство». Намесніку было відавочным, што да гэтага часу нормы Статута ўжо сталі фікцыяй. Перакладзены ў гэты раз на польскую мову, Статут быў выдадзены ў Вільні праз год, але з далучэннем канстытуцыйных правоў за 1764–1785 гг., якія ішлі ў разрэз з яго нормамі. Я. Анішчанка адзначае: «Статут ВКЛ у рэдакцыі 1588 г. практычна страціў сваю правамоцнасць на тэрыторыі ўсходне-беларускіх зямель да сярэдзіны 80-х гг. XVIII ст. [2, с. 65– 69].

У Рэчы Паспалітай у гэты час галоўнай падзеяй быў Вялікі сойм 1788–1792 гг. Галоўнай яго задачай была ліквідацыя залежнасці краіны ад замежных дзяржаў. У ВКЛ таксама былі ўпэўнены, што толькі «ўнутраная нязгода і абьякавасць прывялі да адрыву ад Рэчы Паспалітай найлепшых і найкаштоўнейшых правінцый» [1, с. 253]. Канстытуцыя 3 мая 1791 г. не ўлічвала тых норм заканадаўства, якія прадугледжваў Статут ВКЛ, і ішла ў разрэз з найбольш важнымі яго артыкуламі. Ужо першая пастанова сойму, якая не дапускала на соймікі беззямельную шляхту, скасавала спрадвечную фармальную роўнасць шляхты. Чарговым ударам па нормах Статута стала ўнясенне 21 мая 1790 г. праекта выратавальнай канстытуцыі, які прапаноўваў скасаваць выбарнасць караля. Такім чынам, многія правы шляхты, устаноўленыя III Статутам ВКЛ, былі знесены [13, раздз. 3, арт. 5, 6; 19, с. 64–65]. Вынясенне праекта на галасаванне адразу ж раскалола грамадства на прыхільнікаў старых правоў і тых, хто дзеля выратавання Рэчы Паспалітай згодзен быў на іх абмежаванне. «Памятаючы аб шкодзе канфедэрацыі, бясконцых урадавых зменах, у Мазыры, Слоніме, Пінску і Мінску выступалі за рэформу ўрада, але без шкоды правам шляхты і кардынальным правам. У Слоніме патрабавалі знішчыць у кардынальных правах «усе сляды знешняй апекі», ... у Пінску і Мазыры хацелі паранейшаму праводзіць соймікі па старых звычаях... У Гродне, Мінску, Мазыры хваляваліся за непарушнасць уніі 1569 г. і неабходнасць альтэрнатывы сойму ў Гродне. Калі ў Мазыры скарб Кароны і ВКЛ пакідалі злучаным, то ў Пінску і Гродне яго бачылі ў святле «роўнасці прэрыгатыў кожнай правінцыі» [1, с. 265–266]. Сітуацыя абвастралася настолькі, што Канстытуцыю вырашылі прымаць 3 мая ў прысутнасці ўсяго 1/3 часткі агульнага складу сойму (182 дэпутаты, 110 з якіх былі прыхільнікамі Канстытуцыі) [16, с. 134]. Рэч Паспалітая аб'яўлялася суверэннай унітарнай дзяржавай, падзел на Карону і ВКЛ ліквідаваўся. Адначасова кароль захоўваў тытул вялікага князя літоўскага [18, арт. 7]. Прынцып *liberum veto* адмяняўся (дастаткова 3/4 галасоў), а інструкцыі мясцовых соймаў страцілі сваю абавязковую моц [18, арт. 6]. У ВКЛ засталася сваё права, скарб, роўнае прадстаўніцтва на соймах [16, с. 156]. Вольная элекцыя караля замянялася спадчыннасцю трона [13, раздз. 3, арт. 3; 18, арт. 7]. Статут 1588 г. тым самым у галоўных сваіх палажэннях спыніў існаванне.

Рэакцыя Кацярыны II на змену палітычнага ладу ў суседняй дзяржаве была зразумелай. У сваім лісце да князя Пацёмкіна яна адзначала: «Не трэба сумнявацца, што змена формы ўрада ў Польшчы не можа быць

для суседзяў карыснай. Таму абавязак патрабуе нам задзейнічаць сродкі для папярэджання зла» [16, с. 168–169]. Як адзначае даследчык Оскар Іегера, «у новай Канстытуцыі 3 мая быў, галоўным чынам, адзіны пункт вельмі не выгадны для Расіі: каралеўская ўлада прызнавалася не выбарнай, а наследнай, а кароль Станіслаў Аўгуст быў бяздзетны, таму па смерці яго польскі трон павінен быў перайсці да аднаго з нямецкіх прынцаў і застацца ў яго родзе» [4, с. 96]. Рэч Паспалітая таму выходзіла з-пад уплыву царскай Расіі. Сітуацыю выправіць павінен быў чарговы падзел. Гродзенскі сойм 1793 г. скасаваў дзеянне Канстытуцыі 3 мая.

13 красавіка 1793 г. Кацярына II загадала: «Образовать те губернии по правилам учреждений наших и прочим законам, по коим Всероссийская империя и белорусские губернии, от Польши же присоединённые, управляются... До того же времени для надлежащего по всем частям распоряжения, суд и расправу в тех землях оставить на правах польских, отправляя оные именем и властью нашею» [11, с. 11–12]. Такім чынам, захаваўся нейкі дуалізм – старыя законы, у тым ліку Статут ВКЛ, дзейнічалі адначасова з агульнарасійскім заканадаўствам. Усё гэта прывяло да вялікай блытаніны. Беларускі губернатар М.В. Рапнін 3 верасня 1795 г. дакладваў: «Боже, вынеси меня отсель... По утверждению покоя лучше как можно скорее ввести сюда наш образ правления, понеже настоящий половинный, и наш здешний, никак слажен быть не может... Все здесь мученики, а пользы нет. Истинно разобрать сего не умеем» [12, с. 286]. Яшчэ раней усё той жа Рапнін у лісце з Гродна да канцлера Безбародкі выказаў меркаванне, што Статут ВКЛ трэба дазволіць толькі «на некоторое время».

Пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай і юрыдычнага знікнення ВКЛ руская імператрыца загадала: «Е.и.в. дарует обитателям литовским свободу производить суд и расправу свою именем и властью е.и.в., на древних их правах и судиями, из их же собраний избранными, по их обрядах, и оставляя изволит до того в округах земские и городские суды, а в городах ратуши и магистраты, под повелением Литовского трибунала» [12, с. 358]. Але на самой справе гэта была толькі знешняя шырма. Земскія суды не мелі тых рэальных паўнамоцтваў, а ратушы і магистраты без сапраўднага самакіравання заставаліся напамінам аб былым.

Са смерцю Кацярыны II у лістападзе 1796 г. адносіны да мясцовага заканадаўства мяняюцца. Новы імператар выбраў шлях, супрацьлеглы палітыцы сваёй папярэдніцы. Павел I неаднойчы гаварыў: «Заўсёды быў супраць падзелаў Польшчы, быў гэты крок як непрыстойны, так і непалітычны, але ён ужо адбыўся... Трэба таму паддацца абставінам і жыць спакойна» [15, с. 114]. Да таго ж царскі ўрад вымушаны быў пайсці на некаторыя саступкі мясцовай шляхце. Па загаду Паўла I ад 12 снежня 1796 г. у беларускіх губернях было адноўлена дзеянне Статута 1588 г., а таксама некаторыя са старых назваў (паветы замест уездаў), пасады (павятовы маршалак, падкаморый, павятовы харунжы і інш.) і судовыя ўстановы, з некаторымі зменамі [9, т. XXIV, с. 22].

З цягам часу судовая сістэма Беларусі набліжалася да агульнарасійскай. Тут былі ўтвораны галоўныя суды, якія дзейнічалі на правах губернскіх. Разам з тым судовая сістэма Беларусі захавала і шэраг адметнасцей. Вышэйшым судом у заходніх губернях быў Галоўны суд, падзелены на два дэпартаменты: крымінальных і цывільных спраў; існаваў маршалкоўскі камісарскі суд. У беларускіх паветах дзейнічалі суды, структура якіх таксама адрознівалася ад структуры падобных судовых органаў у іншых губернях Расіі. Асноўным саслоўным дваранскім судом першай інстанцыі быў земскі павятовы суд. Разам з тым царскі ўрад, які дазволіў дзеянне Статута ВКЛ, імкнуўся абмежаваць і нават скасаваць некаторыя з яго палажэнняў. Калі ў канцы XVIII ст. члены павятовага земскага суда, згодна Статуту ВКЛ 1588 г., прызначаліся з абіраемых на павятовых соймаках кандыдатаў пажыццёва, то ўказ ад 19 мая 1802 г. [9, т. XXVII, № 20273] уводзіў трохгадовы тэрмін. Больш таго, было скарачана кола асоб, якія мелі права ўдзельнічаць у выбарах.

Не пайшоў на адмену Статута і Аляксандр І. Насуперак жаданням правячых колаў Расіі і пад уплывам свайго сябра А. Чартарыйскага ён меў нават намер аднавіць былую Рэч Паспалітую, а разам з тым і ВКЛ. Даследчык А.Н. Пыпін адзначае: «Характар Аляксандра сапраўды вызначаўся ў большай ступені дваістасцю, але значная частка гэтай дваістасці павінна быць прыпісана і таму цяжкаму становішчу, у якое ставіла яго само жыццё» [10 с. 3]. Аднак пры разглядзе некаторых крымінальных праў павятовым земскім судам прадпісвалася карыстацца нароўні са Статутам і агульнарасійскімі законамі [9, т. XXI, № 15447].

Да 1811 г. усе дзяржаўныя ўстановы і службовыя асобы карысталіся тэкстам Статута ВКЛ, надрукаваным у Вільні ў 1786 г. на польскай мове. У 1811 г. у Пецярбургу Статут быў надрукаваны на рускай і польскай мовах, а ў 1819 г. у Вільні – на польскай мове. Захаваўся Статут 1588 г. звязвалася ў першай палове XIX ст. мясцовымі патрыётамі з надзеяй хуткага аднаўлення былой дзяржавы ВКЛ. Так было ў 1811 г. («Запіска Агінскага, пададзеная Аляксандру I 15 мая 1811 г.»), 1812 г., 1830–1831 гг.

Англійскі даследчык Э. Ліпсан адзначае: «З узыходам Мікалая I, росквітам абсалютызму пачынаецца новая эпоха. Катастрофа, з якой пачалося яго праўленне (паўстанне снежня 1825 г.), наклала адбітак на ўсё яго кіраўніцтва. Аўтакратыя трыумфавала над дэмакратычнымі прынцыпамі» [20, с. 87]. У час паўстання 1830–1831 гг. царскі ўрад разглядаў Статут ВКЛ як галоўную перашкоду на шляху да канчатковага аб'яднання краю з Расіяй. Таму Мікалай I «дзеля выкаранення гэтага зла» загадаў замяніць шэраг яго нормаў агульнарасійскімі законамі. Імператарскі загад ад 1 студзеня 1831 г. спыніў дзеянне Статута ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. Рэарганізавалася і судовая сістэма: справы падкаморскіх судоў перадаваліся ў павятовыя суды, ліквідаваліся ў органах мясцовай улады пасады харунжага, падкаморыя і каморніка, вознага. Судаводства на польскай мове спынялася [7, с. 4].

Але на гэтым царскі ўрад не спыніўся. Праз 10 гадоў, 25 чэрвеня 1840 г., выходзіць загад імператара: «Отныне впредь в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Минской, Виленской, Гродненской и в области Белостокской всякое действие Статута Литовского... прекратать, заменив их общими Российскими узаконениями» [8, арк. 1–1 адв.].

Такім чынам, Статут ВКЛ 1588 г. праіснаваў яшчэ паўстагоддзя пасля юрыдычнага знішчэння ВКЛ. Царскі ўрад увесць час распрацоўваў планы яго абмежавання агульнаарускімі законамі, якія паступова ўводзіліся на беларускіх землях побач з нормамаі Статутам. Усё залежала ад характару царскай палітыкі ў заходніх губернях. Разам са скасаваннем Статута і ВКЛ спыніла сваё існаванне не толькі юрыдычна, але і фактычна.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Анішчанка, Я.К. Інкарпарацыя: Літоўская правінцыя ў падзеллах Рэчы Паспалітай / Я.К. Анішчанка. – Мінск: Хурсік, 2003. – 256 с.
2. Анішчанка, Я.К. Прававы статус беларускіх земляў у палітыцы адміністрацыі Кацярыны II / Я.К. Анішчанка // Весці АН Беларусі. Сер. гум. навук. – 1994. – № 2. – С. 61–70.
3. Бершадский, С.А. Литовский статут и польские конституции / С.А. Бершадский. – СПб., 1893
4. Всеобщая история: в 4-х т. – Т. 4: Новейшая история / под ред. П. Полевого. – СПб: Издательство А.Ф. Маркса, 1894. – 695 с.
5. Лаппо, И.И. Великое княжество за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586) / И.И. Лаппо. – Т. 1. – СПб: тип. П. Сиоратова, 1901. – 780 с.
6. Любавский, М.К. История царствования Екатерины II / М.К. Любавский. – 2-ое изд. – СПб.: Лань, 2001. – 256 с.
7. Марозава, С.В. Адмена статута ВКЛ (1831г., 1840г.) і рэакцыя на яе беларускай шляхты / С.В. Марозава // Веснік ГрДУ. – 2005. – № 4. – С. 3–8.
8. НГАБ у Гродна. Ф. 1. Воп. 11. Спр. 853.
9. Полное собрание законов Российской Империи: Собр. 1-е с 1649 г. – по 1825 г.: в 45 т. – СПб., 1830. – Т. XIX. – 936 с.; т. XXI. – 1070 с.; т. XXIV. – 1020 с.; т. XXVII. – 987 с.
10. Пыпин, А.Н. Общественные движения при Александре I / А.Н. Пыпин. – СПб.: тип. Сушинскага, 1871. – 487 с.
11. Сборник документов, касающийся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1792–1796). – Вильна, 1903.
12. Сборник Императорского русского исторического общества. - Т. XVI. – СПб., 1875.
13. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. – Мінск: Беларусь, 2002. – 207 с.
14. Шелкопляс, В.А. Судебные органы в Беларуси: к. XVIII – п.п. XIX вв. / В.А. Шелкопляс. – Минск, 1997.
15. Швед В.В. Паміж Польшчай і Расіяй (1772–1863) / Швед В.В. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 416 с.
16. Bayer, K. Uchwalenie i obrona Konstytucji 3 Maja / K. Bayer. – Warszawa, 1991. – 273 s.
17. Kadziela, L. Narodziny Konstytucji 3 Maja / L. Kadziela. – Warszawa, 1991. – 127 s.
18. Konstytucja 3 Maja: Faksymile. – Wrocław, 1991.
19. Konstytucji Polski. Cz. 1. – Warszawa, PWN, 1990. – 455 s.
20. Lipson, E. Europe in XIX century: An outline history / E. Lipson. – London, 1928. – 299 p.

А.Р. Радзюк

ЛЁС САПЕГАЎСКАЙ МАЁМАСЦІ НА БЕЛАРУСІ ПАСЛЯ ПАЎСТАННЯ 1831 г.

Да пачатку 30-х гадоў XIX ст. нашчадкам Льва Сапегі ўдалося захаваць калі не былою веліч і палітычны ўплыў, то свае эканамічныя пазіцыі ў краі. Яны з'ўляліся буйнейшымі пасля Л. Вітгенштэйна абшарнікамі Беларусі. Аднак пасля 1831 г. былая магутнасць гэтага роду была ў значнай ступені падарвана. У Магілёўскай губерні ў Сапегі канфіскавалі маёнтак Быхаў з 1457 душамаі, у Гродзенскай губерні – маёнткі Новая Мыш у Навагрудскім павеце (519 душ), Дзярэчын (3849 душ) і Ружаны (945 душ) у Слоніміскім павеце і маёнтак Зэльва (1117 душ) у Ваўкавыскім павеце. Прычынай канфіскацыі быў удзел Сапегі ў нацыянальна-вызваленчым паўстанні.

У паўстанні ўдзел прынялі некалькі прадстаўнікоў роду Сапегі. Іх дзейнасць была заўважана і «адзначана» царскімі ўладамі: Яўстафі, Ксаверы і Леў Сапегі былі ўключаны ў спіс ўраджэнцаў заходняга краю (51 чалавек), якія ўдзельнічалі ў паўстанні ў найбольшай ступені [4, воп. 5, спр. 2770, арк. 1]. З узгаданых трох асоб найбольшую цікавасць выклікае Яўстафі Казтан Сапега – сын Францішка, уладальнік шматлікіх латыфундыяў і сямейных сапегіўскіх збораў. У сярэдзіне чэрвеня 1831 г. ён прыбыў у Варшаву, па адных звестках, з Англіі, па іншых, – з Вільні і ў чыне паручніка разам з Ксаверыем паступіў на службу ў штаб польскай арміі. За сваю актыўную дзейнасць быў узнагароджаны залатым крыжам «Віртуці Мілітары». Пасля паражэння паўстання, 19 верасня 1831 г. выехаў за мяжу. У некаторых польскіх даследчыкаў і нават у беларускіх энцыклапедычных выданнях можна знайсці звесткі аб тым, што Яўстафі «адхіліў прапанову Мікалая I прыняць канфіскаваныя маёнткі ўзамен за вернападданніцкую прысягу» [8, с. 227; 11, с. 229]. Насамрэч, усё было інакш. Гэта сам Сапега з Дрэздэна ў лістападзе 1831 г. кінуў «ко стопам, Вашога Імператарскаго Величества, чистосердечное раскаяние, ожидая милосердия» [2, воп. 1, спр. 161, арк. 18]. І хоць многім былым інсургентам была аказана манаршая ласка (Ксаверы Сапега, які ў аднолькавай ступені ўдзельнічаў у паўстанні з Яўстафіям, быў амніставаны ў 1834 г.), Яўстафі атрымаў адмову. Чым жа можна растлумачыць падобную выбіральнасць у дзеяннях улад? Прычына тут адна – багацці Я. Сапегі.

Адзіны сын Францішка Сапегі – Яўстафі атрымаў пасля смерці бацькі ў 1829 г. у спадчыну велізарныя латыфундыі ў Літве і Беларусі. Але не толькі зямельныя валоданні прыцягнулі да сабе ўвагу пецябургскіх саноўнікаў. Не меншую іх цікавасць выклікалі каштоўнасці, што захоўваліся ў дзярэчынскай сядзібе. На працягу апошніх дзесяцігоддзяў Дзярэчынскі палац быў ператвораны яго апошнімі ўладальнікамі ў сапраўдную скарбніцу-музей, у якой захоўваліся як каштоўнасці роду

Сапегаў, так і калекцыі твораў, што былі сабраны ў розныя часы ў розных еўрапейскіх краінах.

У адпаведнасці з «правіламі для губернскіх камісій і казённых палат аб секвестры і канфіскацыі маёнткаў мяцежнікаў» ад 17 ліпеня 1831 г., мясцовыя ўлады павінны былі забяспечыць міністра фінансаў вопісамі каштоўных рэчаў, рэдкасцяў, карцін і іншых вырабаў мастацтва, а таксама і бібліятэк, якія знаходзіліся ў секвестраваных маёнтках [6, т. V. № 4711]. Выконваючы гэты пункт правіл, гродзенская губернская следчая камісія восенню-зімой 1831–1832 г. разаслала па найбольш буйных секвестраваных сядзібах мясцовых чыноўнікаў; дзе-нідзе гэтыя функцыі былі ўскладзены на мясцовых добранадзейных абшарнікаў. Аднак ці яны кепска шукалі, ці адміністрацыя маёнткаў загадзя падрыхтавалася да іх сустрэчы, бо ні ў водным з маёнткаў нічога больш-менш каштоўнага не было знойдзена [3, воп. 4, спр. 116, арк. 8–13, 19–221. Выключэннем быў Дзярэчын, дзе панам Чудоўскім быў складзены падрабязны вопіс карцін, статуі і «іншых старажытных рэчаў». Аднак гэты спіс выклікаў шэраг сумненняў у вышэйстаячых органаў.

Не давяраючы вынікам такіх пошукаў, цэнтральныя ўлады вырашылі правесці паўторную рэвізію ў Дзярэчыне. Дзеля гэтага быў задзейнічаны спецыяльны чыноўнік не з мясцовых, а камандзіраваны са сталіцы па даручэнню міністэрства фінансаў – надворны саветнік Архіпаў. Распачаўшы сваю місію ў Гродзенскай губерні ў сакавіку 1832 г., ён у хуткім часе прыбыў у Дзярэчын. Азнаёміўшыся з вопісамі ўжо секвестраваных рэчаў, Архіпаў прыйшоў да высновы, што ў іх унесена толькі нязначная частка таго, што адпавядала багаццю былога ўладальніка. Адданыя князю Я. Сапегу людзі, імкнучыся выратаваць маёнтка ад разрабавання, на папярэднім дзненні сцвярджалі, што большая частка каштоўнасцей была раней вывезена князем у Вільню [7, воп. 15, спр. 378, арк. 10]. Аднак Архіпаў не даў веры гэтым паказанням. Дзеля пошуку «згубленых» каштоўнасцей, як вынікае з прадстаўленага чыноўнікам рапарту, ім былі выкарыстаны «самыя жорсткія меры», якія прывялі да пажаданай мэты. Што гэта былі за меры, паведамляе ў сваіх успамінах Л. Патоцкі. Згодна са сведчаннямі мемуарыста, у Дзярэчыне ў красавіку 1832 г. разыгралася сапраўдная трагедыя: «...гвалтоўна прымушаны паказаць, дзе схаваны панскія каштоўнасці, не могучы вытрымаць балючых удараў, (слуга – А. Р.) назаўтра з роспачы, што здрадзіў пану, пакончыў з сабой» [5, с. 113].

Як высветлілася, большая частка каштоўных рэчаў была перахавана адданымі князю людзьмі ў вёсцы Луконіцы, недалёка ад мястэчка, у Міхайлаўскім касцёле. Некалькі пакункаў сапегаўскіх рэчаў, а таксама карціны былі выяўлены ў дамініканскім Дзярэчынскім кляштары, што, зрэшты, і вырашыла яго будучы лёс. Іншая частка каштоўнасцей была схавана арандатарам Зэльвенскага маёнтку Мержыеўскім, а яшчэ адна частка – ў Юндзіловічах, маёнтку Замойскіх. У апошнім быў схаваны

сапраўдны скарб — залаты і срэбны посуд, агульная вага якога складала 1 фунт і 18 залатнікоў золата і 11 пудоў і 32 фунты срэбра (блюды – каля 30 кг, 9 самавараў – 13 кг, лыжкі сталовыя – 6 кг і г.д. Для параўнання: у Быхаўскай рэзідэнцыі Сапегаў было выяўлена толькі два фунты сталовага срэбра [7, воп. 15, спр. 378, арк. 40; 3, воп. 4, спр. 121, арк. 7–8; 7, воп. 15, спр. 185, арк. 61]. Найбольшую цікавасць сярод гэтых рэчаў выклікаў старажытны залаты кубак з выяваю расійскага герба. Па заключэнню спецыялістаў, гэты кубак калісьці належаў расійскай царскай фаміліі, але быў вывезены Сапегамі з Масквы ў 1612 г.

У вырашэнні лёсу дзярэчынскіх скарбаў непасрэдна ўдзел прыняў сам імператар. Па яго распараджэнню найбольш каштоўныя з іх (упрыгожванні, карціны, мазаікі і іншыя творы мастацтва, рэдкая зброя, трафеі мінулых войнаў, радавыя рэліквіі, падарункі і ўзнагароды розных манархаў, вырабы з срэбра, старажытныя манеты і інш.) былі адпраўлены ў сталіцу. У Санкт-Пецярбург амаль што цалкам была вывезена дзярэчынская бібліятэка, якая збіралася не адно пакаленне і на той час налічвала амаль што 2,5 тыс. адзінак кніг і старажытных карты. Менш каштоўныя рэчы (вырабы з бронзы, фарфору, шкла, люстры, а таксама і частка мэблі) па распараджэнню Мікалая I былі перавезены ў Беласток для абсталявання там імператарскага палаца. Калі ў канцы 1832 г. большасць сапегаўскіх рэчаў была дастаўлена ў сталіцу, то тут іх далейшае размеркаванне адбывалася пад пільным наглядам з боку імператара. Па яго асабістым загадзе карціны і мазаікі былі перададзены ў Эрмітаж і Акадэмію мастацтваў. Частка сапегаўскіх фамільных партрэтаў, што захоўвалася ў дзярэчынскім дамініканскім кляштары, была прададзена на месцы за 45 кап. Антыкварная зброя (высокамастацкія пісталеты, меч 1647 г. і інш.) паступіла ў Анічкін палац. Менш каштоўныя экзэмпляры былі перададзены ў Лісінскае вучэбнае лясініцтва. Тая зброя з Дзярэчына, што засталася на захаванні ў слоніміскім земскім судзе, была употай кімсьці падмененая. Сапегаўскі кнігазбор папоўніў фонды Пецярбургскай публічнай бібліятэкі, а розныя ўзнагароды (між іншым, ордэн «Белага Арла», «Мальтыйскі крыж») былі накіраваны ў капітул расійскіх ордэнаў. Частку рэчаў, якая раней належала Сапегам (знакаміты залаты кубак, бранзалеты, узгаданая вышэй зброя), расійскі імператар пакінуў сабе [9, с. 68–69; 7, воп. 15, спр. 378, арк. 93, 109, 170, 244, 275]. Трэба тут заўважыць, што падобным чынам улады абышліся з маёмасцю Я. Сапегі тады, калі канчатковай пастановай аб яе канфіскацыі прынятае не было (яна знаходзілася толькі пад секвестрам), а гэта азначае, што ў адпаведнасці з тагачаснымі юрыдычнымі нормаў яна з’яўлялася поўнай уласнасцю Яўстафія.

Незайздросны лёс чакаў дзярэчынскі срэбны посуд і манеты. Справа ў тым, што падобныя рэчы, якія былі выяўлены ў розных і шляхецкіх сядзібах пасля паўстання 1831 г., цікавілі расійскія ўлады, у першую чаргу, у якасці металічнага лому. Згодна з прапановай (а фактычна, прадпісаннем) міністра фінансаў казённым палатам заходніх губерняў ад 25

мая 1832 г., залатыя, срэбныя і іншыя каштоўныя рэчы, а таксама старыя манеты неабходна было адсылаць на Санкт-Пецярбургскі манетны двор. Па дадзеным на 1834 г., тут было сабрана каля 20 пудоў срэбных вырабаў. У асноўным гэта быў сталовы посуд, манеты і ўпрыгожванні. На пачатку 1835 г. усе гэтыя рэчы са згоды імператара пайшлі на пераплаўку для вырабу начыння для Сабора ўсіх навучальных устаноў [7, воп. 15, спр. 184, арк. 211]. Большая частка гэтага срэбра паходзіла зноў-такі з Дзярэчына.

Але на гэтым рабаванне сапегаўскай маёмасці не скончылася. Згодна з правіламі канфіскацыі маёнткаў ад 17 ліпеня 1831 г., непатрэбныя прадукты, вырабы і іншыя рэчы загадана было выкарыстоўваць для продажу на карысць казны. У адпаведнасці з гэтым пунктам правіл, ва ўсіх маёнтках Я. Сапегі былі арганізаваны аўкцыёны, на якіх прадаваліся харчовыя запасы, быдла, гаспадарчы інвентар, вопратка, асабістыя рэчы ўладара і г.д. У даход казны былі звернуты грашовыя капіталы, якія Яўстафі ў якасці пазыкадаўцы пакінуў у выглядзе даўгавых распісак у розных асоб у межах краю. Багацце Сапегаў, здавалася, было невычарпальным. На пачатку 40-х гадоў XIX ст. за кошт дзярэчынскай мэблі адбывалася абсталяванне інстытута шляхетных дзяўчат у Беластоку [1, воп. 2, спр. 205, арк. 41–96].

У выніку канфіскацыі маёмасці Яўстафія Сапегі да казны канчаткова перайшлі вялізныя зямельныя ўладанні, у ліку якіх былі нават два павятовыя гарады. Увогуле па Віленскай, Гродзенскай і Магілёўскай губернях было канфіскавана 7 маёнткаў Я. Сапегі з агульнай колькасцю 10 787 прыгонных і 5 990 вольных сялян [1, воп. 2, спр. 14, арк. 260]. Гадавы прыбытак толькі ад іх перавышаў 100 тысяч рублёў срэбрам. З усяго гэтага багацця ўлады палічылі магчымым вярнуць іх былому гаспадару толькі адну шкатулку, у якой знаходзіліся лісты, дакументы, нататкі, партрэт жонкі, пальчаткі і некаторыя іншыя дробязі [7, воп. 15, спр. 378, арк. 83].

Пасля прыняцця сапегаўскіх маёнткаў у казну ў іх было ўведзена адміністрацыйнае кіраванне (у якасці адміністратараў звычайна прызначаліся найбольш добранадзейныя ў палітычных адносінах асобы). Пры гэтым шырокае распаўсюджанне ў гэтых маёнтках атрымала практыка перадачы ў часовае карыстанне на кантрактнай аснове асобных даходных артыкулаў. Так, у Новай Мышы ў арэнду здаваўся медзеплавільны завод і пілавальны млын. У Дзярэчыне – фруктовыя сады ў былых ангельскіх гарадах, у Зэльве – кавярня з тэатрам і нават сам знакаміты Зэльвенскі кірмаш (за 4206 руб.) [3, воп. 4, спр. 530, арк. 2; спр. 231, арк. 7–13].

Пераход у казённае падпарадкаванне негатыўна адбіўся на гаспадарчым развіцці азначаных маёнткаў і становішчы іх жыхароў. Доказам гэтага, у першую чаргу з'яўляецца зніжэнне даходаў, што паступалі ў казну з сапегаўскіх зямельных уладанняў. Таксама падчас правядзення лострацыі чыноўнікі былі вымушаны канстатаваць пагаршэнне становішча большасці іх жыхароў (як сялян, так і яўрэяў).

Новыя часовыя ўладальнікі ў большасці выпадкаў мала дбалі аб захаванні і аднаўленні ўнутранай структуры і вонкавага аблічча канфіскаваных маёнткаў. Вось што ўяўляў сабой Дзярэчынскі палац: «Пустэча з абдэртым дахам, з павыбіванымі вокнамі, па якой свішча вецер, з муроў якой адпадае цагліна за цаглінаю, ... падобны на магільны курган» [5, с. 157].

Найбольш складана працэс пераводу ў казну адбываўся ў Быхаўскім маёнтку Я. Сапегі. Тут гэты пераход па часе супаў з хваляваннямі сялян на глебе пошуку магчымасці вызвалення ад прыгону. Распачаліся гэтыя «пошукі» яшчэ да паўстання, у 1829 г., з падачы петыцыі цару аб незаконнымі запрыгоньванні жыхароў маёнтка Сапегамі. Пасля накладання на гэты маёнтак у 1831 г. секвестру спадзяванні сялян на станоўчае вырашэнне пытання аб хутчэйшым вызваленні перараслі ва ўпэўненасць. Разам з тым сялянскі рух атрымаў далейшае развіццё. У 1831–1832 гг. быхаўскія сяляне адправілі ў Пецярбург дзве дэлегацыі з прашэннямі аб хутчэйшым вырашэнні іх справы. Аднак замест вызвалення, хадакоў чакала турэмнае заняволенне і высылка [7, воп. 15, спр. 385, арк. 15]. Больш таго, у гэты час уладамі прыпыняецца разгляд распачатай раней судовай справы аб «адшуканні жыхарамі быхаўскага маёнтка вольнасці».

Падобная пазіцыя вышэйшых улад тлумачыцца тым, што міністр фінансаў, у чыё распараджэнне непасрэдна паступалі ўсе секвестраваныя і канфіскаваныя маёнткі, выступаў супраць усялякай практыкі вызвалення сялян канфіскаваных маёнткаў. Так і не дачакаўшыся станоўчага рашэння са сталіцы, быхаўскія сяляне перайшлі да больш рашучых мераў. З вясны 1833 г. сялянскі рух набыў новыя формы: адмова ад выканання павіннасцяў, плацяжу чыншу і, нарэшце, аказанне супраціўлення ўладам. [10, с. 137–138; 7, воп. 15, спр. 385, арк. 43, 128]. Для падаўлення выступлення царскія ўлады ўвялі ў маёнтак віцебскі егерскі полк. 20 найбольш актыўных сялян былі асуджаны ваенна-палявым судом да смяротнай кары. Пазней гэтая мера была заменена на цялеснае пакаранне і аддачу ў салдаты. Пасля задушэння выступленняў быхаўскіх сялян яшчэ на некалькі гадоў у маёнтку пакінулі вайскоўцаў, якія ўтрымліваліся, галоўным чынам, за кошт тых самых сялян.

Такім чынам, канфіскацыі 30-х гадоў XIX ст. нанеслі моцны ўдар па эканамічным пазіцыям ружанскай лініі Сапегаў. Пераход сапегаўскай маёмасці да казны суправаджаўся дзяржаўным рабункам іх маёмасці, якая ўяўляла сабой плён дзейнасці многіх пакаленняў прадстаўнікоў гэтага роду. У выніку канфіскацыі пацярпелі тысячы жыхароў гэтых маёнткаў, замарудзіліся тэмпы іх гаспадарчага развіцця, стала разбурацца іх інфраструктура. Канфіскацыя сапегаўскай маёмасці нанесла непапраўны ўрон культурнай спадчыне беларукіх зямель.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 31: Гродзенскае губернскае ўпраўленне земляробства і дзяржаўных маёмасцяў.

2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 4: Гродзенская губернская камісія для вызначэння ступені «віны» удзельнікаў паўстання 1830–1831.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1: Канцэлярыя Гродзенскага грамадзянскага губернатара.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1416 Віцебскае губернскае праўленне.
5. Патоцкі, Л. Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану / Л.Патоцкі. – Мінск.: Польшча, 1997.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: в 55 т. – СПб., 1830–1884.
7. Российский государственный исторический архив. Фонд. 384 Второй департамент Министерства государственных имуществ.
8. Сапегі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск: БелЭн, 2001; – Т.6, кн. 1.
9. Скобла, М. Дзярэчынскі дыярыош / М. Скобла. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 1999.
10. Чепко, В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX века / В.В. Чепко. — Минск: Наука и техника, 1972.
11. Iwaszkewicz, J. Rabunek mienia Polskiego na Litwie po roku 1831 / J. Iwaszkewicz // Ateneum wileńskie. – 1923. – № 2.

Г. Карвоўская, А. Анжыеўскі, Г. Семянчук, С. Піваварчык, А. Дабрыян

РЭЗІДЭНЦЫЯ САПЕГАЎ У ДУБНЕ НА ПАДЛЯШШЫ: ВЫНІКІ ГІСТОРЫКА-АРХЕАЛАГІЧНАГА Вывучэння

Вёска Дубна знаходзіцца ў 5 км на ўсход ад мястэчка Боцькі па дарозе з Бельска на Семятычы. У сучаснай тапаграфіі не захавалася нічога, што магло бы сведчыць аб гісторыі гэтай мясцовасці. Тым больш здаецца неверагодным той факт, што з Дубна звязаны пачаткі Падляшскага ваяводства. Менавіта тут знаходзілася рэзідэнцыя сям’і Сапегі, уладальнікам якой у 1512–1517 гг. быў Іван Сапега – першы падляшскі ваявода.

Падляшскае ваяводства было створана паводле граматы Жыгімонта I ад 29 жніўня 1513 г. У склад ваяводства ўвайшлі драгічынская, брэсцкая, мельніцкая, бельская, камянецкая і кобрынская землі, а першым ваяводай адпаведна дэкрэту караля стаў Іван Сямёнавіч Сапега (1450–1517). У сярэдзіне 60-х XVI ст. Камянецкі, Кобрынскі і Брэсцкі паветы ўвайшлі ў новастворанае Брэсцкае ваяводства. У 1569 г. Падляшскае ваяводства ў складзе Драгічынскага, Мельніцкага і Бельскага паведаў было інкарпараванае ў Карону і знаходзілася там да падзелаў Рэчы Паспалітай.

Нагледзячы на тое, што сядзіба Сапегі даволі часта згадваецца ў пісьмовых крыніцах XVII ст., месца яе лакалізацыі гісторыкам было невядома. Пошукі месцазнаходжання рэзідэнцыі Сапегі пачаліся ў сувязі з адзначэннем на Беласточчыне 50-годдзя ўтварэння Падляшскага ваяводства. Пад час палявых даследаванняў увагу даследчыкаў прыцягнулі тры востравы зарасніку сярод палёў у ваколіцах сучаснай вёскі Дубна. Яны знаходзіцца на адлегласці каля 2 км на паўночны ўсход ад вёскі і каля 300 м на поўдзень ад дарогі Боцькі–Красная Вёсць. У зарасніку знаходзіліся

парослыя травой і кустарнікам скапленні вялікіх камянёў са слядамі вапнавага раствору. На навакольных палях была сабрана значная колькасць фрагментаў гаршкоў, будаўнічай керамікі і кафлі. У 2005 г. былі праведзены разведаныя археалагічныя раскопкі. У выніку гэтых даследаванняў стала зразумела, што знойдзены рэшткі мураваных сядзібных аб’ектаў. У жніўні 2006 г. на гэтым месцы былі арганізаваны стацыянарныя археалагічна-архітэктурныя даследаванні. Яны праводзіліся па ініцыятыве Падляшскага музея ў Беластоку, а ў склад экспедыцыі ўвайшлі, акрамя супрацоўнікаў музея (магістр Галіна Карвоўская, магістр Катажына Русін), таксама археолагі з Інстытута археалогіі Лодзскага ўніверсітэта (доктар Альдона Анжыеўская, магістр Аляксандр Анжыеўскі), Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея (супрацоўнікі аддзела археалогіі Наталля Кізукевіч, Наталля Пачобут) і Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (дацэнты кафедры археалогіі і этналогіі Сяргей Піваварчык, Генадзь Семянчук, старшы выкладчык Аляксандр Дабрыян, асістэнт Юлія Юркавец і студэнты факультэта гісторыі і сацыялогіі, якія праходзяць спецыялізацыю па кафедры археалогіі і этналогіі). Работы фінансаваліся са сродкаў Еўрапейскага фонду рэгіянальнага развіцця (EFRR) ў рамках Праграмы суседства Польшча-Беларусь-Украіна Interreg IIIA/TACIS CBS, а таксама з бюджэтных сродкаў Рэспублікі Польшча.

Першы пісьмовы ўспамін пра ўладальнікаў Дубна на Падляшшы адносіцца да 1506 г., калі яго атрымаў Ленарт Косіньскі. У 1512 г. ён памяняўся з маршалкам гаспадарскім і віцебскім ваяводам Іванам Сямёнавічам Сапегам на іншыя ўладанні ў драгічынскай зямлі і далучыў іх да боцькаўскіх уладанняў. Дубна заставалася ва ўласнасці нашчадкаў Івана Сапегі кодзёнскай лініі да 1638 г. У гэты год Дубна ў спадчыну атрымала ўдава Томаша Сапегі Зузанна. У яе не было дзяцей, таму пасля яе смерці Дубна перайшло ва ўладанне да Ганны, дачкі Казіміра Сапегі (брата Томаша), якая прынесла іх у якасці пасага мужу Шчэснаму Зыгмунту Парысу. З 1693 г. уладальнікамі дубненскага двара былі Юзэф Адам Парыс з жонкай Іаннай з роду Марштынаў. Наступнай уладальніцай была іх дачка Феліцыя з мужам Войцехам Веселам. Сын Войцеха, ксёндз Юзэф Барталамей Весел, у 1743 г. саступіў двор Юзэфе Францішцы Сапеге. Такім чынам, Дубна зноў было далучана да боцькаўскіх уладанняў Сапегі. Праз 20 гадоў дубненскія землі трапілі ва ўладанне Яўхіма Караля Патоцкага пасля яго шлюбу з Тэрэзай, дачкой Юзэфа Францішкі Сапегі і Крысціны з роду Браніцкіх. Патоцкія валодалі Дубнам да сярэдзіны XIX ст., а потым прадалі яго Дзеянсію Саковічу. Яго сын Ян Саковіч, які стаў уладальнікам пасля смерці бацькі, за ўдзел у паўстанні 1863 г. быў пазбаўлены маёнтка. У 1873 г. Дубна купіў палкоўнік Адам Смульскі. Праз 6 гадоў ён прадаў двор Эдмунду Спіцбарту, які у сваю чаргу саступіў маёнтак у 1882 г. Генрыку Рагоўскаму. На мяжы XIX і XX ст. Рагоўскі прадаў амаль увесь маёнтак сялянскай суполцы з вёскі Дубна. У міжваенны перыяд і пасля Другой

сусветнай вайны нашчадкі сялянскай суполкі канчаткова падзялілі землі былога маёнтка паміж сабой [1, с. 23–35].

Драўляны дубненскі двор, які атрымаў Іван Сапега, з цягам часу быў перабудаваны. Вядомыя з пазнейшых крыніц камяніцы, мураваныя па італьянскай рэнесансавай модзе, былі пабудаваны, верагодна, у другім дзесяцігоддзі XVII ст. (каля 1614 г.) Мікалаем Сапегам, уладальнікам Дубна ў 1610–1638 гг. Самым галоўным рэпрэзентацыйным будынкам дваровага комплексу была мураваная, квадратная ў плане двухпавярховая «вялікая камяніца», вядомая з успамінаў 1638–1693 гг. Акрамя гасцінных і жылых памяшканняў (у «*ізде сталовай*» вісела некалькі дзесяткаў партрэтаў Сапегаў), у камяніцы быў «скарбец», у якім знаходзіўся радавы архіў. Верагодна, пазней камяніца была перабудаваная, паколькі ў крыніцы 1740 г. яна згадваецца як палац, які патрабуе рамонт. У межах дваровай забудовы знаходзілася таксама «камяніца меншая», якая на першым паверсе, акрамя падвалаў, мела два гаспадарчыя памяшканні, а на другім – некалькі жылых. Крыніцы другой паловы XVII ст. згадваюць іншыя будынкі, які ўваходзілі ў склад двара і былі пабудаваны з дрэва: капліца ў імя Звеставання Найсвяцейшай Панны Марыі (знішчана каля 1660 г.), адміністрацыйны дом, «вялікі» дом, два лямусы, кухня, бровар, саладоўня, вазоўня, турма, лазня. На падворку і каля камяніцы знаходзіліся італьянскі парк, пасада, сады, агароды, ставы і сажалкі, сонечны гадзіннік. Да дваровага комплексу прымыкаў фальварак [1, с. 36–44].

Частыя змены ўладальнікаў і войны другой паловы XVII ст. прывялі да частковага разбурэння дваровага комплексу. Найбольш значныя рамонтны і перабудовы адбываліся, верагодна, у XVIII ст. Пасля таго, як маёнтак быў выкуплены сялянскай суполкай у канцы XIX ст., і асабліва пасля 1915 г. адбывалася паступовае разбурэнне аб'ектаў. У міжваенны перыяд ад двара засталіся руіны.

Узровень сённяшніх ведаў не дазваляе атаясамліваць узвядзенне мураваных будынкаў ў Дубне з дзейнасцю першага падляшскага ваяводы Івана Сапегі, хоць двор ужо існаваў. Верагодна, не быў пабудаваны Сапегамі і замак, які першапачаткова меркавалася ўзвесці ў Боцьках. Па ўсёй бачнасці, такі аб'ект у гэтым рэгіёне не існаваў увогуле. З вялікай асцярожнасцю трэба падыходзіць і да інфармацыі аб існаванні ў Дубне ў XVI ст. капліцы.

Свой росквіт Дубна перажывала ў 20–30-я гг. XVII ст. Дамінавалі ў будове рэнесансавыя рысы, але можна заўважыць і ўплывы барока. У гэты час Дубна належала да вельмі значных дваровых комплексаў сярэдняга Падляшша. Многае сведчыць аб тым, што Сапегам падабалася быць у Дубне, якое фактычна стала цэнтрам іх падляшскіх уладанняў. Бліжэйшым дваровым комплексам, падобным на дубненскі, быў развіўлаўскі двор у Орлі.

На землях вёскі Дубна, дзе знаходзяцца археалагічныя рэлікты рэзідэнцыі Сапегаў, у 2005–2006 гг. было закладзена 18 археалагічных

раскопаў агульнай плошчай каля 238,25 м² і прыкладным аб'ёмам каля 350 м³, а таксама зроблена 84 заўважы, якія характарызавалі магучнасць і якасць культурнага пласта на помніку. Раскопы былі размешчаны на трох аб'ектах, якія атрымалі абазначэнне: аб'ект № 1 («стары двор»), № 2 («новы двор») і № 3 («гаспадарчая забудова»). Функцыянальнае абазначэнне прынятае ў адпаведнасці з інвентарным апісаннем, зробленым 24 чэрвеня 1655 г. Праведзеныя раскопкі ў асноўным пацвердзілі інвентарныя запісы. Устаноўлена, што тэрыторыю аб'екта № 1 займаў будынак, у плане падобны да літары L, памеры якога на дадзеным этапе даследаванняў устанавіць цяжка. Яго падмуркі заглыблены ў грунт да 2,5 м, складаюцца з цэглы «пальчаткі» і камянёў, замацаваных вапнавым раствором. У паўднёвым памяшканні захавалася ніжняя частка цагляных сценаў і падлогі. У сцяне з заходняга боку зафіксаваны рэшткі ўваходнага праёму. Ва ўсходнім памяшканні быў раскапаны падвал глыбінёй 2 м з падлогай, выкладзенай валунным каменем.

На тэрыторыі аб'екта № 2 раскапаны часткі падмуркаў усходняй і паўднёвай сценаў, а таксама паўднёва-ўсходні вугал будынка. Падмуркі складзены з камянёў з невялікай колькасцю цаглянага друзу, замацаваных вапнавым раствором. Будынак меў невялікі падвал, на дне якога адкрыты канал з цэглы са слядамі нагару.

У межах аб'екта № 3 раскапаны шэраг невялікіх каменных падмуркаў ад драўляных гаспадарчых будынкаў.

У выніку даследаванняў было выяўлена больш за 2900 прадметаў. Найбольшую групу знаходак складаюць фрагменты ганчарнай керамікі – 1579. Другая катэгорыя – 647 фрагментаў каробчатай кафлі, сярод якой значная колькасць кафлі з гербам Сапегаў «Ліс» і літарамі M, K, I, S, L. Наступная група – 392 кавалкі шкла, у тым ліку 256 фрагментаў аконнага шкла. Да рэшткі адносяцца 129 фрагментаў касцей жывёл, 72 кавалкі будаўнічай керамікі, 40 моцна каразійных металічных прадметаў і 45 знаходак, аднесеныя да катэгорыі «іншыя» – гліняныя грузікі для рыбалоўных сетак і манеты (напрыклад, літоўскі шэляг Яна Казіміра).

Вышэйназваныя прадметы з'яўляюцца знаходкамі, характэрнымі для феадальных сядзіб-двароў і маюць храналагічныя межы бытавання XVI–XVIII стст.

Вынікі даследаванняў дазваляюць папярэдне акрэсліць функцыі асобных элементаў сядзібнага комплексу. Аб'ект № 1, хутчэй за ўсё, – самы стары сядзібны будынак, які можна датаваць канцом XVI ст. Аб'ект № 2 – таксама сядзібны будынак, датаваны XVIII ст. На тэрыторыі аб'екта № 3 знаходзілася некалькі (ці адзін, але са шматлікімі памяшканнямі) гаспадарчых пабудоў [2, с. 215–220].

Такім чынам, дзякуючы даследаванням стала магчымым лакалізаваць месца познесярэднявечнага сядзібнага комплексу, правесці верыфікацыю пісьмовых і археалагічных крыніц, даследаваць матэрыяльную культуру магнацкай сядзібы. Праца комплекснай

экспедыцыі будзе працягнута далей. Маецца надзея, што вынікі даследаванняў дадуць магчымасць аднавіць усю забудову рэзідэнцыі Сапегаў у выглядзе макета ці кампютарнай рэканструкцыі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Romaniuk, Z. Dubno – zapomniana rezydencja Sapiechów / Z. Romaniuk // Rezydencja Sapiechów w Dubnie. – Białystok, 2007. – S. 23–46.
2. Karwowska, H. Nieznana rezydencja Sapiechów w Dubnie na Podlasiu? / H. Karwowska, A. Andrzejewski // Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od okresu wczesnego średniowiecza po czasy nowożytny. – Białystok: Muzeum Podlaski, 2006.

Г.М. Праневіч

ЛЕЎ САПЕГА І ЭПОХА НАЦЫЯНАЛЬНАГА РАМАНТЫЗМУ Ў ЛІТАРАТУРЫ І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ XIX – ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XX стст.

У гісторыі еўрапейскай літаратуры эпохі класічнага рамантызму цяжка знайсці другую такую літаратуру, як беларуская, у якой бы нацыянальны адраджэнскі ідэал, пошук змястоўнай мастацкай канцэпцыі радзімы і адэкватнай мадэлі грамадскага развіцця аказаліся б у такой ступені звязанымі з ідэямі сацыяльнай і нацыянальнай справядлівасці, палкімі памкненнямі да свабоды і праўды, апеяцтвамі і заклікамі да чалавечых і Боскіх законаў, зыходзячы з якіх паэты асэнсоўвалі лёс і будучыню Беларусі.

Так, як гэта рабіў, напрыклад, Купала, ствараючы ў вершы «Суды» вобраз бяспраўнай, пакутнай Айчыны:

На суды павялі яе звязанай,
Сэрца вырваўшы з белых грудзей,
І судзіці давай – як там сказана
Ў гэтым хітрым законе людзей.

Абіралі суддзёй ночку цёмную,
Ночку-мачыху сумнай зямлі,
Сведкай крыўда была векапомная,
Сон і заламы стражай былі [5, с. 107].

Гэтая гістарычная заканамернасць становіцца больш зразумелай, калі ўлічыць, што амаль усе стваральнікі новай беларускай літаратуры, калі не сваёй адукацыяй, прафесіяй ці сямейнай традыцыяй, дык гісторыяй судовых праследаванняў, арыштаў і турэмных зняволенняў, мелі самае непасрэднае дачыненне да інстытутаў правазнаўства, суда і адвакатуры.

А. Міцкевіч, Я. Чачот, А. Петрашкевіч, Ф. Малеўскі, М. Рукевіч В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч, А. Гурыновіч, К. Каганец,

Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, А. Гарун – вось далёка не поўны пералік пісьменніцкіх імёнаў, што падпадаюць пад пазначаны намі тэзіс. Адных з іх можна назваць вязнямі сумлення, другіх – адвакатамі народнай праўды, а ўсіх разам – прыхільнікамі і адэптамі скразной у беларускай літаратуры ідэі абароны і нацыянальнага ўзвышэння свайго народа і радзімы.

Такі грамадскі выбар і жыццёвы лёс літаратурнай эліты Беларусі XIX – першай трэці XX ст. ў значнай ступені былі прадвызначаны не толькі паднявольным і бяспраўным становішчам жыхароў «забранага краю», але і глыбокімі традыцыямі прававой культуры літваінаў-беларусаў, своеасаблівым культам закона і права, якія пачалі складвацца на беларускіх землях яшчэ ў эпоху ранняга Сярэднявечча і дасягнулі сваёй кульмінацыі ў XVI ст., калі ў ВКЛ, па сутнасці, былі закладзены асновы прававой дзяржавы, што было засведчана стварэннем незалежных ад дзяржаўнай адміністрацыі зямскіх павятовых судаў для шляхты, галоўнага Трыбунала – вышэйшага судова-апеляцыйнага органа ВКЛ, а таксама з'яўленнем трэцяй рэдакцыі Статута ВКЛ (1588 г.), прасякнутага ідэямі верхавенства закона і ўсталявання прававога парадку ў дзяржаве [17, с. 134, 217].

Чытаючы ў Каледж дэ Франс у Парыжы лекцыі па гісторыі славянскіх літаратур, А. Міцкевіч згадваў Статут у ліку найбольш выдатных культурных здабыткаў беларусаў: «... Літоўскі Статут напісаны іхняй мовай, самай гарманічнай і з усіх славянскіх моваў найменш змененай... У перыяд незалежнасці Літвы вялікія князі карысталіся ёю для сваёй дыпламатычнай перапіскі» [12, с. 122]. Як сведчаць сучаснікі, асабліва захапляла і натхняла А. Міцкевіча яскравая постаць аднаго са стваральнікаў, рэдактара і выдаўца славутага Статута ВКЛ канцлера Льва Сапегі, выдатнага палітыка і дзяржаўнага дзеяча, сапраўднага інтэлектуала сваёй эпохі, які пакінуў глыбокі след у гісторыі і культуры ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Блізкі таварыш і сябра паэта Мікалай Маліноўскі ўспамінаў аб тым, як «24 снежня 1827 г. Міцкевіч святкаваў свой дзень нараджэння і быў папрошаны аб імправізацыі на конт вядомай постаці Вялікага княства Літоўскага князя Лявона Сапегі. Імправізацыя вылілася тады ў пахвальны гімн у гонар даўняй Літвы. Ліст з уражаннямі аб гэтай імправізацыі дайшоў да літваінаў, што жылі ў Варшаве і выклікаў сярод іх надзвычай жывы водгук» [9, с. 42–43].

Памяць пра Л.Сапегу і знакамiты сапеганскі род, іх уклад у палітычную гісторыю і культуру Рэчы Паспалітай і ўсёй Еўропы праз стагоддзі захоўвалася, шанавалася і перадавалася вусна і праз пісьмовыя крыніцы і ўспаміны, радкі знакамiтых прадмоў да Статута 1588 г. і культурна-побытавыя рэліквіі, што дайшлі з даўнейшых эпох.

Нават праз тры стагоддзі пасля смерці імя Л. Сапегі, яго ўчынкi і дзеі карысталіся агульнаеўрапейскай вядомасцю, былі ў памяці і на вуснах у палітыкаў, вучоных, пісьменнікаў. Не толькі выходцы з земляў былой Рэчы Паспалітай, але паэты-рамантыкі iншых еўрапейскіх краiн

(напрыклад, славуты нямецкі паэт і філосаф Ф. Шылер) шукалі і знаходзілі ў асобе і духоўнай спадчыне Л. Сапегі ўвасабленне рамантычных ідэалаў свайёй эпохі, узор дзяржаўнага дзеяча і палітыка новага тыпу [16, с. 60–71].

Асаблівае месца ў пашанотным спісе заслуг канцлера перад айчынай заняла важнейшая праца Льва Сапегі – завершаны пад яго кіраўніцтвам, адрэдагаваны і выдадзены ўласным коштам трэці звод законаў ВКЛ – Статут 1588 г., да якога ён ўласнаручна напісаў у Берасці дзве выдатныя публіцыстычныя прадмовы.

Гонарам за свой асвечаны і вольны народ поўніцца славуты «Зварот...» Льва Сапегі да ўсіх саслоўяў ВКЛ, у якім ён з годнасцю заяўляе: «И то есть наша вольность, которою се мы меж иными народами христианскими хвалим же пана, и жбы водле воли своее, а не водле прав наших пановал, над собою не маем, а яко славы учтвое, так живота и маетности волно уживаем. ...А если которому народу встыд своих прав не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списаны маем и каждого часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем» [10, с. 48].

Прыклад жыцця Вялікага Канцлера, яго адданае служэнне радзіме і дзяржаве, яркая палітычная і літаратурна-публіцыстычная дзейнасць, звязаная з абаронай незалежнасці і суверэнітэту дзяржавы, наўпрост спрычыніліся да фарміравання ў свядомасці пакалення рамантыкаў патрыятычнага культу даўнейшай Літвы, а само імя Льва Сапегі стала ўспрымацца неадлучна ад Статута 1588 г. – як супольны сімвал духоўнай самастойнасці і асобнасці гістарычнага лёсу літвінаў, іх адданасці ідэям свабоды і вяршэнства закону, якімі прасякнуты змест знакамітага помніка.

Здабытыя на палях бітваў і ў соймавых змаганнях вольнасці і прывілеі, пасады і «достоинства», зафіксаваныя ў артыкулах Статута, былі не толькі адлюстраваннем дзяржаўна-палітычнага ўкладу ВКЛ, але і складалі важнейшую частку прыватнай сямейнай гісторыі прадстаўнікоў знакамітых шляхецкіх радоў, сведчылі аб іх ролі і месцы ў палітычным жыцці колішняй Літвы, з'яўляліся прадметам гонару і пашаноты з боку нашчадкаў, землякоў і суайчыннікаў.

Кацярына II і яе «императорствующие» наступнікі на забраных землях вымушаны былі лічыцца з высокай правасвядомасцю і надзвычайнай прыхільнасцю і адданасцю магнацкай арыстакратыі і шляхты свайму айчыннаму заканадаўству і праву, захаваўшы на пэўны час на акупаваных тэрыторыях ранейшую сістэму судаў і Статут ВКЛ 1588 г. у якасці крыніцы мясцовага права.

Ва ўмовах падзелаў Рэчы Паспалітай гэты выдатны помнік сярэднявечнага беларускага права, узбагачаны ў часы Льва Сапегі здабыткамі перадавой гуманістычнай юрыдычна-прававой думкі, заставаўся жывым сімвалам свабоды і дэмакратыі, ўвасабленнем незалежных дзяржаўніцкіх, культурна-побытавых і духоўна-маральных

традыцый народа, тым духоўным апірышчам, з якім патрыятычная шляхецкая моладзь звязвала свае надзеі на адраджэнне Айчыны.

У гэтым плане няцяжка зразумець духоўную экзальтацыю Я. Чачота, які вучыўся на юрыдычным факультэце і трапіўшы на лекцыі прагрэсіўна настроеных прафесараў Віленскага ўніверсітэта І. Лялявеля, Л. Бароўскага, Э. Гродэка, і, асабліва, І. Даніловіча, які выкладаў ва ўніверсітэце айчыннае права, літаральна «захварэў на Статут». У лісце да Ануфрыя Петрашкевіча адзін з духоўных лідэраў філаматаў пісаў: «Паведамляю табе, што я па шыю ўжо закапаўся ў Статуце. Чым больш надаю яму значэння, чым болей разумею, што ён будзе крыніцай маёй долі, што мне ўжо няма як адступіцца ад гэтай мутнай крыніцы, тым робіцца ён прывабнейшым... З ім драмлю, з ім сплю, яго аднаго толькі і трымаюся, яму прысвячаю ўвесь вольны час. Лютні, ліры і ўсё такое закінуты пад лаву. Перапыняць мае заняткі над Статутам маюць прывілей толькі дзяўчаты і нямецкая граматыка, а потым – выпіскі. Так я заглыблены ў Статут, што калі з Жэготам пачынаем спяваць, то ён з кнігі нямецкай, а я са Статута што-небудзь спяваю!» [14, с. 288].

Можна сцвярджаць, што ў першай трэці XIX ст. у Віленскім ўніверсітэце, сярод часткі выкладчыкаў і ў асяроддзі патрыятычна настроенай студэнцкай моладзі склаўся сапраўдны грамадзянскі культ Літоўскага Статута 1588 г. Прычым рамантызм як тып светаадчування, як дамінантны спосаб мыслення і дзейнасці быў не толькі прывілеем маладой літаратурнай філамацкай эліты, людзей мастацтва. Рамантыкамі па духу была і цэлая кагорта вучоных, што групавалася вакол Віленскага ўніверсітэта, сярод якіх вылучаліся апантанасцю ў вывучэнні дзяржаўна-прававой гісторыі ВКЛ і Беларусі, адданасцю ідэям народнасці І. Лялявель, І. Даніловіч, З. Даленга-Хадакоўскі, М. Баброўскі і інш.

М.Ф. Уладзімірскі-Буданаў, напрыклад, пісаў пра І. Даніловіча, што ён быў патрыётам Вялікага княства Літоўскага і «жадаў бы аднавіць да жыцця мову Статута 1588 г. ... То быў рамантык чыстай вады; тагачасны агульнаеўрапейскі гістарычны рамантызм ён перавёў у жыццё асабістае» [11, с. 166].

На той час ў Віленскім ўніверсітэце складалася цэлая навуковая школа гісторыі ВКЛ на чале з прафесарамі Іаахімам Лялявелем і Ігнатам Даніловічам. Калі І. Лялявель зрабіў значны ўклад у вывучэнне грамадзянскай і сацыяльна-палітычнай гісторыі ВКЛ, даследуючы паходжанне літвінаў, падрыхтаваўшы і выдаўшы ў 1839 г. фундаментальную «Гісторыю Літвы і Русі аж да Люблінскай уніі з Польшчай 1569 года», дык І. Даніловіч сур'эзна і глыбока даследаваў летапісныя і заканадаўча-прававыя помнікі Беларусі і Літвы. Ён «ўпершыню апісаў усе рукапісныя і друкаваныя экзэмпляры Статута ВКЛ, падрыхтаваў да выдання першае навуковае выданне Статута 1529 года» [13, с. 205]. З ім падтрымліваў добрыя стасункі і неаднойчы сустракаўся А.

Міцкевіч. Сярод вучняў прафесара былі такія актыўныя ўдзельнікі філамацкага руху, як Ф. Малеўскі, Я. Чачот, А. Петрашкевіч.

Паказальна, што самаахвярная літаратурна-творчая і навуковая праца гэтых выдатных людзей на карысць сваёй радзімы не перапынялася і ў выгнанні. К. Цвірка ў біяграфічным нарысе пра Ф. Малеўскага згадвае, што «разам з былым сваім настаўнікам, прафесарам Віленскага ўніверсітэта, знаўцам гісторыі Вялікага княства Літоўскага Ігнатам Даніловічам, гэтакім жа выгнаннікам з роднай беларускай зямлі, і яшчэ адным земляком-гісторыкам Аляксандрам Каравіцкім... Францішак Малеўскі з вялікай цікавасцю і разуменнем важнасці сваёй работы ўзяўся за адшукванне і складанне юрыдычных помнікаў роднага краю. ... Сабраныя Малеўскім, Даніловічам і Каравіцкім матэрыялы ўвайшлі ў «Полное собрание законов Российской империи» у 45 тамах, выдадзенае ў 1830 г., а таксама ў «Свод законов Российской империи» ў 15 тамах (1832–1839). У гэтых выданнях – нямала знойдзеных Францішкам Малеўскім юрыдычных помнікаў вялікай беларускай дзяржавы» [12, с. 252].

Пазней Ф. Малеўскі стаў дырэктарам Літоўскай Метрыкі, былога архіва ВКЛ, які размяшчаўся ў адным з адзелаў Імператарскай канцэлярыі, і, як мяркуе К. Цвірка на падставе адной з публікацый у «Tygodniku Petersburskim» (Ф. Малеўскі быў яго рэдактарам – Г.П.), не перапыняў сваіх заняткаў над «Літоўскім Статутам», цікавіўся яго мовай, паказваючы на яе непасрэдную сувязь з жывой беларускай гутаркай [12, с. 254–255]. Зрэшты, гэта пацвярджае і ліст самога Ф. Малеўскага да А. Міцкевіча ад 12 кастрычніка 1843 г., у якім ён паведамляў свайму сябру: «У мяне два заняткі, якія адпавядаюць маім схільнасцям і якія не звязаны з тым, што нас мучыць. Шматгадовая праца над статутам і метрыкамі, якую я веў сумесна з нядаўна памерлым у Грэфенбергу Даніловічам, зачыхла. У «Tygodniku» я працягваю прымаць удзел, бо не хачу, каб марна прапала ўсё тое, што я аддаў яму...» [12, с. 266].

Прыведзеныя факты сведчаць, што Статут 1588 г., як і яго шматлікія пазнейшыя перавыданні, у тым ліку, у перакладах на лацінскую, польскую, рускую, нямецкую, французскую мовы, жывілі і падпіталі нацыянальна-патрыятычную свядомасць цэлых пакаленняў рэвалюцыянераў і барацьбітоў за адраджэнне радзімы на Беларусі, у Літве, на Украіне, становячыся крыніцай рамантычных памкненняў да свабоды і незалежнасці ў барацьбе з расейскім царызмам.

Выразны адбітак гэтага ўплыву можна ўбачыць у паэме А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш», героі якой нават ва ўмовах акупацыі і надзвычайнага становішча, уведзенага царскім урадам на «забраных» землях, прадаўжаюць мысліць і жыць згодна з духам і нормаў ўсталяваных Статутам законаў:

«Маёр, – сказаў Суддзя, – ў суд пойдзеш з гэтай справай,
Што выйграеш? Тут не было бітвы крывавай,
А што прапалі гусі, куры, парасяты,
Дык згодна Статута, мне вернуць твая страты,

І з Графам без суда мы зробім прымірэнне –
Суседскае, не больш тут, непаразуменне».

«А з Жоўтай Кнігай вы знаёмы, пан Сапліца? –
Спытаў Маёр. «З якою кнігай?» – Ды з крыніцай
Законаў лепшых за ўсе вашыя статуты,
Бо ў ёй, што слова: кнут, пятля, Сібір ды пути –
Правоў ваенных кніга, што запанавала
Замест статутаў вашых, вашых трыбуналаў.
За гэтую распусту, на аснове ўказу,
Найменей у Сібір вы пойдзеце ўсе зразу» [7, с. 484].

Варта адзначыць, што пазначаная тут А. Міцкевічам тэма судова-бюракратычнага прыгону і гвалту над насельніцтвам акупаваных беларускіх земляў у далейшым знайшла свой сатырычны працяг і развіццё ў камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта» (1866 г.).

Хлапаман і прыхільнік ліберальнай тэорыі згоды паміж панам і мужыком, асновы якой былі закладзены ідэямі і працамі гуманістаў XVI ст. Андрэем Фрычам Маджэўскім, Львом Сапегам, учынкамі ліберальных беларускіх магнатаў эпохі Асветніцтва кшталту І. Храптовіча, які вызваліў сялян ад прыгону, В. Дунін-Марцінкевіч балюча перажываў драму паражэння паўстання К. Каліноўскага і крах сваіх рамантычных ілюзій. Менавіта таму ён адным з першых у беларускай літаратуры паставіў пытанне аб духоўным крызісе і дэградацыі шляхты як стану, заскарузлага ў саслоўных прывілеях і былых годнасцях, раз'яднанага са сваім народам і дэмаралізаванага знутры, не здольнага больш выконваць ролю палітычнага і нацыянальнага лідэра.

Ідэйны канфлікт «Пінскай шляхты», заснаваны на пыхлівай абразе шляхціча мянушкай «мужыка», сатырычны характар створаных В. Дуніным-Марцінкевічам сцэнічных персанажаў, якія страцілі годнасць шляхецкага духу і чыну, выразна засведчылі аўтарскае расчараванне шляхтай, якая не прайшла рамантычнага пісьменніцкага тэсту на патрыятызм і народалюбства, адданасць ідэалам свабоды і дэмакратыі, чалавечую прыстойнасць і шляхетнасць.

Свае адносіны і стаўленне да персанажаў аўтар выяўляе пры дапамозе прыёмаў рамантычнай іроніі, каларытных сцэнічных дэталей, завуаляванай (эзопавай) сцэнічнай мовы і інш. Хоць галоўным інструментам камедыёграфа, як можна пераканацца, з'яўляецца апасродкаванае ўнутранае суаднесенне ўчынкаў і паводзін персанажаў з ідэямі і прававымі артыкуламі Літоўскага Статута 1588 г. як важнейшага гісторыка-палітычнага і прававога дакумента ВКЛ, у якім яскрава і з найбольшай паўнатай былі адлюстраваны грамадска-палітычныя і духоўныя ідэалы шляхецкага саслоўя.

Якую ролю адыгрываў гэты прыём у выяўленні ідэйнага зместу камедыі ўскосна можна меркаваць на падставе адшуканага Я. Янушкевічам у вопісах бібліятэкі Асалінэум ў Вроцлаве «Кароткага катэхізіса для

ліцвінаў» з эпохі паўстання 1831 г., у якім Літоўскаму Статуту адводзілася галоўнае месца ў фарміраванні патрыятычнай самасвядомасці і выхаванні грамадзянскіх пачуццяў у насельнікаў зніклай у канцы XVIII ст. з палітычнай карты Еўропы дзяржавы:

« П[ытанне]: Ці ты Літвін?

А[дкаж]: Ёсць ім з Божай ласкі.

Хто ж такі Літвін?

Той, хто вызнае вольнасць і Права Статута.

...

Што ж такое вольнасць?

Гэта значыць: быць Чалавекам, а не Зверам, свабодна жыць на роднай зямлі, гаварыць і пісаць Айчынным мовай, усталёўваць Закон агульнай радай, не падлягаць царам і Ягоным Указам, перасяляцца з месца на месца паводле патрэбы, карыстаць са Шляхецкіх і Меставых Прывілеяў, весці вольны гандаль, чэрпаць асвету з усіх навук, ніколі не ведаць Губернатару, Пракурору, Сенатару, Асэсара, нарэшце Навасільцава, Пелікана, Мяноўскага ды іншых на іх падобных Лотраў і Шпегаў...» [18, с. 345].

Варта пагадзіцца з Я. Янушкевічам, што В. Дунін-Марцінкевіч не толькі ведаў гэты твор, але і свядома абапіраўся на яго тэкст, прапануючы, напрыклад, чытачам ў заўвагах да перакладзенага ім «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча сваё тлумачэнне, чым ёсць для чалавека айчына: «Атчызна – зямля, на каторай мы радзілісь, каторую ўпраўляем сваёй працай, на каторай пахаронены косці бацькоў, дзядоў ды праатцоў нашых, паветрыя, каторым мы атдыхаем, то завецца атчызна» [18, с. 345–346; 3, с. 471].

Можна толькі падзівіцца, як жа многа і ў паўстанцкім «...Катэхізісе для ліцвінаў», і ў Марцінкевічавых дачыненнях да яго, што выліліся ў патрыятычны апафеоз айчыны, ад духу і літары Літоўскіх Статутаў, якія ўсталёўвалі спрадвечнае права грамадзян ВКЛ, і найперш яго каронных ураджэнцаў, свабодна жыць ў сваёй дзяржаве, выбіраць месца жыхарства, рэлігію, карыстацца роднай моваю, вольна распараджацца сваёю зямлёю, маёмасцю, а таксама уласным жыццём і здабытымі вольнасцямі.

І як жа усё гэта, схаванае, прыбранае драматургам з паверхні ў падтэкст «Пінскай шляхты», безгалоса крычыць, кантрастуе з убачаным на сцэне, дзе персанажы п'есы (за выключэннем хіба што Марыські і Грышкі) сварацца і б'юцца, судзяцца і ілжэсведчаць, напіваюцца і буяняць, даюць і бяруць хабар, маладушнічаюць і прыніжаюцца перад царскім судом і інш. Словам, дзейнічаюць і паводзяць сябе якраз насуперак тым сімвалам веры, годнасці і патрыятызму, зааветам свабоды, і барацьбы з ворагамі айчыны, занатаваным і ў «Статуце Літоўскім 1588 г.», і ў паўстанцкім «Кароткім катэхізісе для літвінаў». І што надзвычай паказальна – у адрасаванай сялянину «Мужыцкай праўдзе» К. Каліноўскага, героя якой дыктатар паўстання *прыгатаўляў*, каб пераняць ад шляхты стаўшую для яе непасільнай гістарычную змагарскую місію.

Мяркуем, што якраз з гэтага кантрасту, неадпаведнасці паміж жыццём і марай, ідэалам і рэчаіснасцю і паходзіць асноўная сцэнічная ідэя камедыі – судзіць шляхту выхадцам з яе ўласнага асяроддзя, які перайшоў на службу да царскага самадзяржаўя, паводле законаў Літоўскага Статута 1588 г. як нешляхцічаў ці папросту цёмных, забітых мужыкоў, не здольных больш не ўразумець, не здзейсніць свайго высокага прызначэння і абавязку – шанавача годнасць, бараніць айчыну і вольнасць, як гэта было ў часы гераічнай і слаўнай гісторыі ВКЛ.

Такі падыход, апасродкаваны вынікамі паўстання 1863–1864 гг. пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага, якія засведчылі заняпад шляхты і рост класавай і нацыянальна-патрыятычнай самасвядомасці сялянства, адначасна дазволіў камедыёграфу з вялікай мастацкай пераканальнасцю раскрыць і паказаць цынізм і двудушнасць самых суддзяў – былых мясцовых ліцвінскіх шляхцічаў, а цяпер перакінчыкаў і служак царскага рэжыму, якія, дагаджаючы пераможцам, цынічна топчуцца і здзекуюцца над суайчыннікамі і законамі сваёй былой радзімы, пераймаюць і засвойваюць звычкі і мову расейскага чынавенства.

Камедыя «Пінская шляхта», як ніводзін з ранейшых твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, засведчыла грамадзянскую адказнасць пісьменніка за маральны і духоўны стан шляхецкага саслоўя і ўсяго беларускага грамадства, ягоны пераход на пазіцыі радыкальнай сацыяльнай сатыры і вострай крытыкі акупацыйных улад. Нездарма змест п'есы, яе найбольш яркавыя драматургічныя рашэнні, звязаныя з прысуджэннем Кручковым шляхты да біцця лазою на голай зямлі, сатырычныя сцэны бясконцых пабораў і вымаганьня хабару і інш., скіраваныя супроць царскага суда, што беспакarana чыніць гвалт і здек над шляхтай, месцамі вельмі выразна карэліруюць з вострымі палітычнымі інвектывамі «Яські, гаспадара з-пад Вільні» – галоўнага героя «Мужыцкай праўды» К. Каліноўскага: « А ў нас, дзецюкі, чы гэтак? ... Чы е праўда і справядлівасць у судзе? Чы можа чалавек быць пэўны, што яго ніхто не скрыўдзіць? ... Суды маскоўскія – гэта воўчая яма, гдзе не разбіраюць, чы за табою праўда, чы не, а скубуць адно як могуць. ... А з гэтага то і відаць, што здзерства, якое ў нас вычаўпляюць, то не для таго робіцца, што ў нашым краю няма людзей, здатных на чыноўнікаў, гатовых і жыццё сваё аддаць для народу, а для таго, што цар гэтакіх людзей у Сыбір высылае, а за нашыя грошы назначае чыноўнікамі гэтых, што адно самі людзей глумяць, другім глуміці пазваляюць і Бога не баяцца. Гэтакі чыноўнік не давядзе ўжэ да розуму – ён, калі і няма прыказу цара, то сам выдумае спосаб, як абадраці бедны народ. І гдзе ж тут шукаці праўды? » [4, с. 32–33].

У гэтых нечаканых сугуччах і выразных перазавах «Пінскай шляхты» В. Дуніна-Марцінкевіча і «Мужыцкай праўды» К. Каліноўскага недастаткова бачыць толькі творчую рэцэпцыю, збліжэнне ідэйнай платформы аўтараў, ці просты вынік адлюстравання ў творах тыповай карціны расейскага правасуддзя ў «забраным ў краі».

Можна і варта гаварыць і аб тым, што абодва аўтары, як патомныя шляхціцы і людзі з грунтоўнай юрыдычнай падрыхтоўкай (праца В. Дуніна-Марцінкевіча ў якасці каморніка павятовага межавага суда, а затым служачага палаты крымінальнага суда таксама вымагала добрага ведання права, у прыватнасці, правіл межавай інструкцыі і Статута Літоўскага [18, с. 16] – Г. П.) былі з маладых гадоў выхаваны на павазе да айчыннага права, традыцыях тых самых Літоўскіх Статутаў, вольналюбівых дэмакратычных і патрыятычных ідэй якіх яны цяпер імкнуліся зрабіць здабыткам ўсяго народа і найперш самага шматлікага і абяздоленага ў ім саслоўя – сялянства.

Думаецца, што і экскурсы К. Каліноўскага ў гісторыю, ягоная апеляцыя да той ідылічнай даўніны, калі мужыкам, якія «захацелі ісці на вайну, ... знімалі мужыцтва, да і паншчыну, давалі зямлю, а ўсю вёску рабілі шляхтаю» [4, с. 34], развагі аб свабодзе і справядлівасці і нараканні на тое, што цяпер не мае мужык ніякага адпору крыўдзе, і інш., імпліцытна ўтрымлівалі ў сабе ў якасці грамадскага ідэала пэўныя палітычна-правыя ідэі, нормы і палажэнні Статута 1588 г., змест якога ён, канечне ж, выдатна ведаў як кваліфікаваны знаўца гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай і, безумоўна, як кандыдат права і абсалвент юрыдычнага факультэта Пецябургскага ўніверсітэта.

Іншая справа, што ў дачыненні да сярэднявечнай гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай, як і да канкрэтнага зместу пэўных артыкулаў і прававых палажэнняў Статутаў, «Мужыцкая праўда» як *агітацыйнае выданне* поруч з глыбокімі і праўдзівым назіраннямі свядома дапускала і выкарыстоўвала прыёмы рамантычнай ідэалізацыі і эпічнага абагульнення, блізкія народнаму светаадчуванню. Канечне ж, надзяленне ўсіх сялян, што ішлі на вайну, бараніць сваю бацькаўшчыну, зямлёю і шляхецкай годнасцю, як пра гэта гаворыцца ў газеце К.Каліноўскага, было рамантычным перабольшваннем. З’ява гэтая не была ні паўсюднай, ні масавай, але здаралася як *выключэнне*, пра што сведчаць радкі артыкулаў 21-га, раздзела III, Статута Літоўскага 1566 г. [2, с. 87] і 26-га – ў Статуце 1588 г., дзе пра гэта гаворыцца разам з засцярогай ад незаконнага пранікнення ў шляхецкае саслоўе людзей простага стану, якія маглі атрымаць шляхецкае званне толькі з «особливое ласки и надаренья от зверхности нашео господарское, и то за явными значными и рицкерскими послугами, мужством, оказанным против неприятелем нашим» [10, с. 123].

Пры гэтым цікава адзначыць, што калі ў Статуце 1566 г. артыкул 21, які рэгуляваў пытанне аб наданні шляхецтва, называўся «О простых людехъ, кгдажь повышена чести и становъ за годностями заслугами могут мети», дык ў Статуце 1588 г. той самы артыкул (які фігуруе там як артыкул 26-ы) заключаў у сваёй назве ўжо цалкам іншую, адмоўную мадальнасць – «О непривлащенъе вольностей шляхетских людем простого стану».

Зразумела, што палітычны і ідэалагічны накірунак газеты, звернутага да сялянства, прасякнутага рэвалюцыйнымі народніцкімі ідэямі, у

сілу названых намі прычын, не дазваляў аўтару адкрытай апеляцыі і прамых спасылкаў на Літоўскі Статут, паколькі гэта быў кодэкс *шляхецкіх* правоў і вольнасцяў, ідэалагічна і ў прававых адносінах дыстанцыяваны ад мужыка, які ставіў апошняга ў залежны, паднявольны стан. Хоць трэба адзначыць, што з самога тэксту «Мужыцкай праўды» добра відаць, што ідэал мужыцкай вольнасці прымержаўся К. Каліноўскім да сялян менавіта паводле шляхецкага ўзору: «...каб мы былі вольныя, як шляхта, мелі сваю зямлю, як шляхта, хвалілі Бога па праўдзе і заслужылі на Неба на там-там свеце» [4, с. 36–37].

Прычым месцамі ў «Мужыцкай праўдзе» адчуваюцца выразныя адгалоскі палітычных і прававых ідэй, выказаных Львом Сапегам у прадмове да Статута 1588 г., у якой вольнасць, напрыклад, трактавалася як права шляхты дыктаваць сваю волю манарху, абмяжоўваць яго ўладу і ўстанаўліваць межы ягоных паўнамоцтваў пры дапамозе дэмакратычна прынятых і зацверджаных шляхецкім соймам законаў [10, с. 47].

Так, блізкія па гучанні і пафасе ідэі знаходзім на старонках 3-га нумару «Мужыцкай праўды», дзе герой К. Каліноўскага, Яська, гаспадар з-пад Вільні заяўляе, што «<...> мы ўжэ пазналі, што нам не маніхвостаў, а вольнасці патрэбна – і то вольнасці не такой, якую нам цар схоча даць, но якую мы самі, мужыкі, паміж сабою зробімо. А для таго, дзецюкі, каб ніхто вас не мог ашукаць, цяпер ужо талкуйце паміж сабою, якой вам вольнасці патрэба і якім адно спосабам мужык яе дастаць можа» [4, с. 31].

Абапіраючыся на палажэнні і артыкулы Статута Літоўскага як крыніцы спрадвечнага права ліцвінаў-беларусаў, абуджаючы і актуалізуючы вобраз гэтага выдатнага помніка ў свядомасці сучаснікаў, народныя Будзіцелі імкнуліся нагадаць беларускай шляхце і ўсяму мужыцкаму народу аб каштоўнасцях свабоды і праве кожнага чалавека на годнае жыццё, справядлівы суд, абудзіць у народзе грамадзянскія пачуцці і волю да змагання, выклікаць сорам за свой цяперашні нікчэмны чалавечы і грамадзянскі стан.

У гэтым заключалася не толькі рэвалюцыйная ідэя «Мужыцкай праўды» К. Каліноўскага, але і рамантычная звышзадача «Пінскай шляхты» В. уніна-Марцінкевіча – твора, выкананага на праўдзівым жыццёвым матэрыяле, з моцнай дакументальна-біяграфічнай падасновай [6, с. 83, 85], як ніколі раней, завостранага і сканцэнтраванага цяпер на адмоўных баках жыцця.

І стварыў яго той самы В. Дунін-Марцінкевіч – адзін з самых гарманічных беларускіх пісьменнікаў-рамантыкаў XIX ст., улюбёным жанрам якога была ідылія, які прыдумваў амаль да ўсіх сваіх твораў ідылічныя канцоўкі, а цяпер вось не ў стане быў прымірыць мару і рэчаіснасць, жыццё сэрца і духоўную ніцасць рэальнага жыцця.

Ва ўмовах заняпаду беларускай культуры, страты ўласнай дзяржавы і жорсткага нацыянальнага ўціску постаць выдатнага дзяржаўцы і яго духоўная спадчына ўспрымаліся рамантыкамі XIX ст. як сімвал годнай і

незалежнай Айчыны, як своеасаблівы маніфест і тэстамент волі, скіраваны да нашчадкаў.

У канцы стагоддзя эстафету ад сваіх папярэднікаў прымаў ужо наш першы нацыянальны паэт Францішак Багушэвіч, які ў сваіх прафесійных і гісторыка-літаратурных зацікаўленнях адваката і літаратара ніяк не мог абмінуць Літоўскага Статута 1588 г. За настальгічнымі згадкамі паэта аб «старых паперах», «пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі панамі» ўгадваецца не толькі эпоха позняга беларускага Адраджэння, але і велічная постаць самага яркага яе прадстаўніка, канцлера Л. Сапегі, у асабе якога, як лічаць даследчыкі, «Вялікае княства Літоўскае страціла апошняга абаронцу сваіх правоў, а беларускі народ – абаронцу свае культуры, мовы і нацыянальнасці» [15, с. 78].

Можна сцвярджаць, што поруч з ідэямі Вялікай Французскай рэвалюцыі, духоўнай спадчынай шляхецкіх паўстанняў Т. Касцюшкі і К. Каліноўскага і інш., менавіта патрыятычная традыцыя Л. Сапегі і сфармуляваныя ім ў знакамітых прамовах да Статута 1588 г. фундаментальныя прынцыпы свабоды і дэмакратыі, непасрэдна вызначылі асноўны ідэйны змест паэтычных зборнікаў «Дудка беларуская» і «Смык беларускі», ягоні духоўны шлях як паэта-рамантыка і Будзіцеля беларускай нацыі.

Невыпадкова, што палкі маніфест волі ў вуснах галоўнага героя паэмы Ф. Багушэвіча «Кепска будзе!» Аліндаркі ўспрымаецца, па сутнасці, як працяг, арыгінальная мастацкая рэмінісцэнцыя выказаных Л. Сапегам вольналюбівых ідэй.

Відзеў пташку я ў клетца,
Як галоўкай потым б'ецца,
Аж скрыдэлкам затрапача –
І сканае... жыць не хоча.
Раз лісіцу, адкапаўшы,
Прывязалі мы да кола:
Стала ж грызці што папаўшы,
Сабе бруха распарола.
Растрыбушылась на часці,
Каб не жыць так, хоць прапасці. [1, с. 53]

Прычым, у адрозненне ад Я. Чачота, які часта выкарыстоўвае гістарычны факт з мэтай простага ілюстрацыі думкі, альбо як штрых да партрэта героя, Ф. Багушэвіч імкнецца у паэме да *рамантычнай актуалізацыі* гістарычнага факта, перасатварэння сапеганскай традыцыі ў пабуджальны *духоўны* імпульс, у заклік да актыўнай чалавечай і грамадзянскай рэфлексіі і дзеяння, надаючы гістарычнай традыцыі яркае наглядна-вобразнае ўвасабленне і актуальны нацыянальна-адраджэнскі сэнс:

Нашто – гадзіну, мядзянку,
Пусці ў шклянае начынне, --
Сама сябе без прастанку
Будзе жаліць, покі згіне!..

Як ужо ж скаціна тая
Або гадзіна праклята
І та цану волі знае,
Што ж для нашага-то брата,
Меўшы розум не скаціны,
Як знаць волю мы павінны?.. [1, с. 53]

Безумоўна, што сама ідэя свабоды, як і формы яе мастацкага ўвасаблення ў літаратуры беларускага рамантызму фарміраваліся пад уплывам мноства самых разнастайных сацыяльных і гісторыка-культурных фактараў і крыніц, жывіліся ўсёй плынню нацыянальна-вызваленчага руху XIX – пачатку XX ст. Аднак жа ёсць усе падставы, каб сярод мноства гэтых фактараў вылучыць на першы план у якасці апорнага нацыятворчага фактараў ўласныя гістарычныя традыцыі, звязаныя з уплывам Літоўскага Статутаў, асабліва апошняга, рэдакцыі 1588 г., аздобленага бліскучымі публіцыстычнымі прамовамі Льва Сапегі, у якіх фактычна ўпершыню ў беларускай філасофскай традыцыі праблема свабоды была асэнсавана як важнейшая змястоўная катэгорыя чалавечага быцця і нацыянальнай экзістэнцыі.

Тым больш, што ва ўмовах новага нацыянальнага ўздыму пачатку XX ст., калі рамантычная плынь у беларускай літаратуры дасягнула свайго апагею, ні Статуты як унікальныя помнікі права і старабеларускага пісьменства, ні сапеганская традыцыя не страцілі сваёй культурнай каштоўнасці і адраджэнскага сэнсу. У свядомасці беларускага народа дух і літара гэтых выдатных твораў па-ранейшаму заставаліся як бы эталонам нацыянальнай духоўнай традыцыі, паводле якога ідэнтыфікавалі сябе ў гісторыі і вызначалі свой шлях Маладая Беларусь і яе песняры.

Так, напрыклад, удзельнічаючы ў дыскусіі 1912 г., што разгарнулася на старонках «Нашай Нівы» у сувязі з выбарам шрыфту – кірыліцы альбо лацінкі, – якім павінна была выдавацца газета, Янка Купала выказаў сваю пазіцыю наступным чынам: «Я падаю свой голас за тых літары, якімі суджана было друкавацца першай беларускай свецкай кніжцы – Статуту Літоўскаму» [8, с. 2].

Магутны духоўны ўплыў, які аказаў выдатны помнік на фарміраванне светапогляду і гістарычнай самасвядомасці паэта, выразна адчуваецца ва ўсёй ягонай творчасці пачатку XX ст. – ад ранніх вершаў «Песня вольнага чалавека», «Воля» і інш., да згадак у вершы «Над Нёманам» пра слаўнае гістарычнае мінулае народа, які «роднаму слову ўмеў кніжны даць ход» [5, с. 13].

Пры дамінаванні ў грамадскай свядомасці пачатку XX ст. народніцкай і сацыялістычнай ідэалогіі закладзеныя ў Літоўскім Статуте 1588 г. ідэі шляхецкай вольнасці і дэмакратыі, безумоўна, успрымаліся паэтам у «знятым выглядзе», г. зн. безадносна да канкрэтна-гістарычнага і сацыяльнага зместу Статута, аднак з той жа, што і ў Л. Сапегі, гуманістычнай тэндэнцыяй да сцвярджэння культу чалавечай свабоды як вышэйшай каштоўнасці жыцця, роўнай цане самога жыцця.

І люблю ж я, люблю
Гэту волно сваю!
Зямлёй лягу ў зямлю –
Вазьму волно сваю.
Зямлёй лягу ў зямлю,
Але перш прапяю,
Як я волно люблю.

Гэту волно сваю! [5, т. 1, с. 198–199]

Больш за тое, прыхільнасць, адданасць ідэям свабоды асэнсоўваецца паэтам не толькі ў якасці вызначальнага нацыянальнага ідэала, але і важнейшага чынніка гістарычнай самаідэнтыфікацыі, своеасаблівага рамантычнага індыхатара прыналежнасці да беларускай нацыі, выяўленага, напрыклад, у вершы «Ад рана да рана...» ў форме катэгарычнага імператыву:

Хто не любіць волі, –
Не нашага роду. [5, т. 1, с. 205]

Такім чынам, як і для яго славурых папярэднікаў А. Міцкевіча, Я. Чачота, В. Дуніна-Марцінкевіча, К. Каліноўскага, Ф. Багушэвіча, Літоўскія Статуты заставаліся для Я. Купалы важнейшымі вехамі-арыенцірамі на шляху да адраджэння і будаўніцтва вольнай і незалежнай Айчыны – Маладой Беларусі. Невыпадкова, што у пісьме да Б.І.Эпімаха-Шыпілы Я. Купала успамінаў пра страту Літоўскага Статута, які быў у ягоным кніжным зборы, як пра найвялікшую каштоўнасць, неацэнны скарб, вылучаючы гэты помнік і ставячы яго на першае месца сярод усёй страчанай ім літаратурна-кніжнай спадчыны: «Бачыце, паночку, рэч у тым: мяне тут у Мінску страшэнна абакралі. ...Вельмі шкода рукапісаў і кніжак. Некаторых кніжак цяпер за нікія грошы не дастану, як, напр., Статут Літоўскі» [5, т. 9. (Кн.1), с. 248].

І тут з паэтам цяжка не пагадзіцца. Кніга, якая настаўляла, вучыла, натхняла, якая на працягу чатырох стагоддзяў злучала, выходзіла і гуртавала вакол сябе цэлыя пакаленні літвінаў-беларусаў у адзінае цэлае, у народ, нацыю, была нечым большым, чым звычайны збор законаў, прававы кодэкс ці нават канстытуцыя – была іх духоўнай радзімай.

Мастацкае засваенне і рамантычная інтэрпрэтацыя палітычнай ідэалогіі і прававога зместу выдатнага помніка беларускага заканадаўства і права Статута ВКЛ 1588 г., асэнсаванне духоўнай спадчыны аднаго з яго тварцоў канцлера Льва Сапегі адыгралі выключную ролю ў пазнанні пісьменнікамі-рамантыкамі духоўных і сацыяльна-палітычных каранёў сваёй гістарычнай радзімы, набыцці беларусамі асэнсаваных і змястоўных арыенціраў паўнацэннага і годнага нацыянальна-дзяржаўнага жыцця, непасрэдна спрычыніліся да фарміравання ў нацыянальным рамантызме змястоўнага адраджэнскага ідэала, заснаванага на каштоўнасцях свабоды і дэмакратыі, вольнай айчыны і правоў асобы, ідэях палітычнага суверэнітэту і духоўнай самастойнасці нацыі.

1. Багушэвіч, Ф. Творы: Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч / Уклад. Я. Янушкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 309 с.
2. Доўнар, Т. І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо ; Рэдкал.: Т. І. Доўнар [і інш.] ; пад рэд. Т. І. Доўнар. – Мінск : Тэсей, 2003. – 352 с.
3. Дунін-Марцінкевіч, В. Творы / В. Дунін-Марцінкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1984. – 527 с.
4. Каліноўскі, К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы / К. Каліноўскі ; Уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 1999. – 464 с.
5. Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала. – Мінск : Маст. літ., 1995—2003. – Т. 3 : Вершы, пераклады 1911—1914. – 342 с. (у далейшым усе спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксе, з указаннем тома і старонкі).
6. Ліпскі, У. Праўдзівы апавяд пра твой і мой радавод / У. Ліпскі. – Мінск : Беларусь, 1998. – 318 с.
7. Міцкевіч, А. Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве. Шляхецкая гісторыя з 1811 і 1812 гг. У дванаццаці кнігах вершам / А. Міцкевіч. – Мінск : БФК, 1998. – 880 с.
8. Наша ніва. – 1912. – № 5. – С. 2.
9. Pirockinas, A. Żródła romantyzmu Adama Mickiewicza // Адам Міцкевіч і нацыянальная культура: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 7-11 верасня 1998 г.) / Рэд. Н. Давыдзенка, А. Мальдзіс (гал. рэд.). – Мінск : Беларускі кнігазбор, 1998. – 448 с.
10. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 573 с.
11. Уладзімірскі-Буданаў М.Ф. / Библиографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира. – Киев, 1884.
12. Філаматы і філарэты. Зборнік / Уклад., пераклад польскамоўных твораў, прадмова, біяграф. даведкі пра аўтараў і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 1998. – 400 с.
13. Чамярыцкі, В. Даніловіч Ігнат Мікалаевіч / В. Чамярыцкі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск, 1999. – Т. 3. – С. 205–206.
14. Чачот, Я. Выбраныя творы / Я. Чачот; Уклад., пер. з польскай, прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : МФ Беларускі кнігазбор, 1996. – 374 с.
15. Шкялёнак, М. Леў Сапега / М. Шкялёнак // Спадчына. – 1991. – № 1. – С. 58–78.
16. Шылер, Ф. Драма «Дзімітрый» / Пер. з нем. Л. Баршчэўскі // Спадчына. – 1995. – № 3. – С. 60–71.
17. Юхо, Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дапаможнік : у 2 ч. / Я. А. Юхо. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – Ч. 1. – 352 с.
18. Янушкевіч, Я. За архіўным парогам: Бел. літ. XIX—XX стст. у святле арх. пошукаў / Я. Янушкевіч. – Мінск : Маст. літ., 2002. – 381 с.

С.П. Марозаў

ЛЕЎ САПЕГА Ў РЭСURСАХ ІНТЭРНЭТА

З кожным днём у наша жыццё ўсё больш уваходзіць новы, электронны спосаб захоўвання інфармацыі – інтэрнэт. Па стану на 31 жніўня 2006 г. у інтэрнэце змешчана каля 99 мільёнаў сайтаў [1]. Карыстальнікаў інтэрнэта ва ўзросце ад 15 гадоў – 694 мільёны чалавек [2]. Калі ўлічыць яшчэ тых, хто карыстаецца інтэрнэтам у інтэрнэт-кафе, з мабільных тэлефонаў, а таксама насельніцтва, малодшае за 15 гадоў, то атрымаецца каля 1 мільярда чалавек [3]. Па дадзеных на 18 лютага 2007 г. сусветнае энергаспажыванне вылічальных сістэм, звязаных з інтэрнэтам,

склала 123 мільярды кілават-гадзін [4]. Для параўнання: уся Беларусь спажывае такую колькасць электраэнергіі за 4 гады [5], а ўся Расія за 1,5 месяцы [6].

Толькі за 2006 г. у інтэрнэце было размешчана столькі лічбавай інфармацыі, што, калі яе ўсю надрукаваць у кніжным фармаце, атрымалася б двухрадная паліца кніг даўжынёй ад Зямлі да Сонца [7].

Ёсць такое паняцце «ідэалогія інтэрнэта»; яна ўключае ў сябе высокі ўзровень неўпарадкаванасці інфармацыі, здольнасць да самаразвіцця і дэцэнтралізацыя [8]. Іншымі словамі, інтэрнэт – гэта вялікая інфармацыйная сметніца.

У рунэце і байнэце на пачатак 2007 г. зарэгістравана больш за 180 тысяч сайтаў, з іх 19 тысяч пазіцыянуюць сябе як навуковыя і даследчыя [9]. На запыт «Леў Сапега» розныя пошукавыя сістэмы выдалі больш за 2050 сайтаў, што складае 1,14% ад іх агульнай колькасці. Але недзе 20% іх тычацца іншых Львоў і іншых Сапегаў, а не нашага героя.

Ледзь не першыя ж спасылкі ў пошукавай сістэме адпраўляюць нас на сайт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Тут у плане навукова-арганізацыйных мерапрыемстваў на 2007 г. значыцца міжнародная навуковая канферэнцыя «Леў Сапега (1557–1633) і яго час» [10]. Сайт гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта запрашае да ўдзелу ў ёй гісторыкаў, прававедаў, філолагаў, культуролагаў, філосафаў, усіх даследчыкаў эпохі і постаці Льва Сапегі [11].

У біяграфіі Льва Іванавіча Сапегі, размешчанай на адным з сайтаў яго называюць ледзь не самым выдатным беларускім дзяржаўным дзеячам усіх часоў [12].

У сервісе слоўнікаў Яндэкса, сярод іншага, знаходзім наступную інфармацыю: «Сапега Лев (1557–1633) – беларускі мыслитель, государственный, общественный и военный деятель, канцлер Великого княжества Литовского, Русского и Жамойтского (ВКЛ), дипломат. Уже в детстве, кроме родного белорусского, он овладел польским, немецким, греческим и латинским языками.

Сапега полагал толерантность основой единства общества и залогом справедливой социальной организации» [13].

На адным з сайтаў горада Слоніма, у раздзеле «Гісторыя», шэраг славетных постацей краю адкрывае Леў Сапега. Ён ахарактарызаваны тут як «звезда первой величины на небосводе политической истории Беларуси», чалавек, які шмат зрабіў для Слонімшчыны, з 1586 г. валодаў Слонімам [14].

Кароткую біяграфічную даведку пра знакамітага канцлера ВКЛ можна знайсці на іншых слонімскіх сайтах, якіх у інтэрнэце па меншай меры чатыры [15].

Паводле інтэрв'ю, якое даў БелаПАН А. Трусаў, «горячий патриот Отчизны Лев Сапега добился почти полной независимости ВКЛ в составе Речи Посполитой, написал предисловие к III Статуту ВКЛ и издал по-белорусски этот лучший свод законов Европы своего времени. ...Сапега — это пример государственного деятеля, посвятившего свою жизнь укреплению суверенитета страны» [16].

Жыццёвым крэда Л. Сапегі, паводле інфармацыі інтэрнэта, было: «Не толькі я, але і жыццё мае належыць Айчыне». Галоўную мэту сваёй дзейнасці ён сам акрэсліваў наступным чынам: «Спакой Айчыны да скону дзён сцерагчы» [17].

На сайце Таварыства беларускай мовы пішуць, што Сапега, безумоўна, з'яўляўся прадстаўніком і выразнікам інтарэсаў свайго асяроддзя. Ён належаў да той яго часткі, што імкнулася выкарыстаць у сваіх мэтах новыя дасягненні грамадскай думкі. Яго дзейнасць аб'ектыўна спрыяла развіццю і ўмацаванню на Беларусі ў другой палове XVI ст. прагрэсіўнай свецкай сацыяльна-палітычнай думкі [18].

У інтэрнэце ёсць электронны варыянт кнігі У. Арлова «Адкуль наш род?», дзе Л. Сапеге адведзена некалькі старонак [19].

Шмат сайтаў прысвечана Льву Сапегу і яго роду як мецэнатам. На сайце «Путешествие от Ружан до Пружан» змешчаны фотарэпартаж з вялікай колькасцю здымкаў, копій старых гравюр і малюнкаў замкаў, палацаў, тэатраў, храмаў, заснаваных або прафінансаваных Сапегамі [20].

Акрамя агульнавядомай, хрэстаматыйнай інфармацыі на прасторах інтэрнэту ёсць шмат такой, якая ў энцыклапедыях адсутнічае або падаецца адным радком. Так, біяграфічны слоўнік роду Сапегаў піша: «Лев Сапега ... принимал выдающееся участие в войнах и переговорах Польши с Московским государством. Его считают создателем плана, сущность которого состояла в подчинении Московского государства Польше через посредство самозванцев» [21].

Ёсць інфармацыя пра тое, што Л. Сапега асабіста раследаваў месца схову бібліятэкі рускага цара Івана IV, аднак яго пошукі плёну не далі. Прыводзяцца звесткі, што ў Пецярбургу знаходзіцца бібліятэка Сапегаў, якую пачаў збіраць яшчэ Леў. Гэтая «Кніжніца» лічылася другой па багаццю пасля радзівілаўскай [22].

Вядома, што Леў Сапега адным з апошніх бачыў у 1586 г. у Гродне Стэфана Баторыя. У сёціве ёсць тэкст пакінутага Львом апісання апошніх дзён жыцця караля [23].

У артыкуле У. Давыдоўскага «Саюз Беларусі і Расіі. Сем прыступак Льва Сапегі» чытаем: «Як сведчыць гісторыя, ідэя аб'яднання дзвюх дзяржаў узнікла не раптам і дакладна не ў 90-я гады мінулага стагоддзя. Прычым, ініцыятарамі такога саюза зазвычай выступалі беларусы. Не істотна, што імі рухала – эканамічныя інтарэсы, палітычныя,

абарончыя, – але гэта была іх гульня. Адным з першых яе распачаў канцлер Вялікага Княства Леў Сапега [24].

Усё гэта больш-менш афіцыйна-навуковая інфармацыя або з намёкам на такую. Давайце цяпер звернемся да такога жанру інтэрнэт-інфармацыі як форумы, блогі і так званыя ЖЖ (жывыя журналы).

На запыт «Леў Сапега» пошукавая сістэма выдала 85 спасылак з прамой інфармацыяй пра яго. Першае ж пытанне, якое паставілі на адным з блогаў: «Лев Сапега, если бы у него был ЖЖ, наверняка бы задавал в нем вопрос «куда мне пойти?» ... Варианты: на Москву, на Тверь, другие варианты». Сярод каментароў ёсць і такія: калі б Л. Сапега меў на блогу сваю старонку, то «наверняка ... он сам был бы Культурной Личностью, несмотря на то, что не был программистом и не играл на бас-гитаре» [25].

На наступным форуме ўзнікла іншае пытанне: «Как-то задался я вопросом, на каком языке говорил Лев Сапега, автор проекта «Лжедмитрий», вдохновитель Статуа Великого княжества Литовского (1588) и, кроме прочего, пан Чернобыльский»? На гэта пытанне яму адказалі: «Да, на белорусском он говорил, на белорусском. Который во времена ВКЛ русским назывался...» [26]. Пасля гэтага завязалася працяглая дыскусія. Нейкі ўкраінец з Кіева спрабаваў даказаць, што беларуская мова – гэта ўсяго толькі дыялект украінскай. Ананімны расіянін даказаў, што і мова ўкраінская, у сваю чаргу, – дыялект рускай. Зразумела, усе прыводзяць шматлікія спасылкі на іншыя «разумныя» сайты.

На адным з блогаў у канцы 2006 г. было распачата галасаванне на тэму: «Каго з гэтых людзей, на вашу думку, можна лічыць найбольш выдатным беларускім дзяржаўным дзеячам?» На момант прагляду блога 28,6 % удзельнікаў галасавання такім дзеячам палічылі Вітаўта; 19,8 % – Кастуся Каліноўскага; 13,2 % – Льва Сапегу і г. д. [27].

На пытанне, як ушанавана памяць Л. Сапегі, Google менш чым за секунду выдаў 60 спасылак. Сярод іх – сайт газеты «Белорусские новости», якая піша, што «вероятно, в Минске и Несвиже появятся улицы имени Льва Сапегі, канцлера ВКЛ» [28]. А з іншых сайтаў навін можна даведацца, што «в Слониме поставят памятник Льву Сапеге» [29], што ў Варшаве беларускаму гісторыку, даследчыку сялянскай абшчыны перыяду ВКЛ Валянціну Голубеву ўручылі «премию имени Льва Сапегі, учрежденную в прошлом, 2006 году рядом польских высших учебных заведений за деятельность во благо демократии и создания гражданского общества в Беларуси» [30]. Акрамя таго, у Беларусі існуе Фонд імя Льва Сапегі, які займаецца культурна-асветніцкай дзейнасцю [31].

Хапае ў інтэрнэце і розных перлаў. На сайце беларускай фірмы «Канцлер», якая распрацоўвае праграмае забеспячэнне для бухгалтэрыі, ёсць старонка з абгрунтаваннем такой назвы. Прыводзіцца эпіграф: «Канцлер» ... как много в этом слове для пользователя слилось: и

методичность, и строгость, и подчинение, и контроль...». Далей – партрэт Льва Сапегі і яго кароткая біяграфія [32].

На адным з сайтаў можна прачытаць займальную гісторыю, як у нейкай рэдакцыі «замгендиректора у себя над столом водрузил гигантский портрет Льва Сапегі» [33].

На сайце музычнай групы «Стары Ольса» ёсць спіс іх альбомаў і песень. У альбоме Verbum – дзве песні, прысвечаны Льву Сапеге [34].

Ва Украіне, у нейкім невялікім горадзе, існуе інтэрнэт-сець з назвай «Сапега», якая прадстаўляе паслугі платнага хосцінгу [35].

На адным з адрасоў – ролевая онлайн інтэрнэт гульня «Орден паладина», і сярод профіляў яе ўдзельнікаў ёсць профіль «Лев Сапега» [36]. Між іншым, на абсалютнай большасці вялікіх блогаў і форумаў ёсць наведвальнікі з нік-нэймамі, звязанымі з імем Льва Сапегі.

На сайце Міжнароднага літаратурнага клуба размешчаны матэрыял «Лев Сапега – герой пяти народов» [37]. Аднак гэта аказаўся не «наш» Сапега. Між іншым, у генеалагічнай базе расійскага дваранства, у раздзеле «Иностранные князья в Российской империи», указваецца, што з 1768 па 1901 г. на тэрыторыі Расіі жылі Сапегі, усе – «князья «Священной Римской империи» [38].

Адказваючы на пытанне, якім жа бачыцца на прасторах інтэрнэта Леў Сапега, нельга абмінуць інтэрв'ю К. Тарасава на тэму «Ці была ў беларусаў у гісторыі эліта?»: «III Статут Льва Сапегі і сеймовой камісіі, который все сегодня толкуют как победу, на мой взгляд, не предусматривал самого главного – Собственного правителя ВКЛ (государства). Он у нас по совместительству великий князь, поскольку главный его интерес – королевский трон в Польше. Больше у нашей элиты не было задачи государственного строительства, она занималась тем, что, подобно барсукам, индивидуально накапливала богатства» [39].

На сайце Virtual guide of Belarus пра Льва Сапегу ёсць наступныя радкі: «Леў Сапега быў вялікім сынам беларускага народа. Ён быў чалавекам унікальных якасцяў – вучоны, філосаф, пісьменнік, палітык, дзяржаўны чалавек, палкаводзец і вайсковец. Беларусь ніколі больш не мела такога вялікага лідэра нават пазней» [40].

На сайце Беларускага on-line часопіса юрыстаў і палітолагаў напісалі, што «Сапега – гэта Скарына нашага права. Эпоха Льва Сапегі, нягледзячы на культурны ўздым, ужо мела ўсе зачаткі палітычнага і культурнага заняпаду. Найвялікшай жа заслугой Сапегі з'яўляецца тое, што ён адзін бачыў прычыны будучага заняпаду і рабіў усё, каб яго прадухіліць» [41].

Урэшце, на адукацыйным сайце для школьнікаў напісана, што «дзякуючы чыннасці Льва Сапегі нашае гаспадарства не толькі здолела захаваць сваю незалежнасць у складаны гістарычны момант, але і перажыло

новы перыяд эканамічнага ды культурнага росквіту, які поўным правам можна назваць «эпохаю Льва Сапегі» [42].

Такім чынам, Леў Сапега не забыты ў інтэрнэце. З аднаго боку, 1% сайтаў, прысвечаных яму, – гэта так мала, але, з другога, якому яшчэ дзеячы гісторыі Беларусі прысвечана так шмат інфармацыі ў лічбавым выглядзе?

Спіс інтэрнэт-рэсурсаў

1. <http://www.advesti.ru/news/internet/1492006internet>
2. <http://www.ukrindustrial.com/news/index.php?newsid=34393>
3. <http://www.friends.nnov.ru/2006/05/21/1010.html>
4. <http://research.sputtv.com/article.php?aid=1939>
5. <http://www.afn.by/news/view.asp?id=17860>
6. <http://www.vsluh.ru/news/oilgas/81703.html>
7. www.nestor.minsk.by/kg
8. <http://slovari.yandex.ru>
9. <http://www.fontanka.ru/2006/03/01/159377/>
10. <http://www.grsu.by/cgi-bin/newlook.cgi?lg=by&path=documents/1739/konfersu>
11. http://www.hist.bs.u.by/bel/index_bel.htm
12. <http://starbel.narod.ru/rymsha2.htm>
13. http://slovari.yandex.ru/art.xml?art=hystory_of_philosophy/
14. <http://myslonim.narod.ru/zemlyaki.htm>
15. <http://slonimsity.by.ru/index.htm>; <http://www.slonim.org/modules/sections/index.php?op=printpage&artid=5>
16. http://naviny.by/rubrics/society/2007/02/16/ic_news_116_266981/
17. <http://www.ludbel.com/lsapega.htm>
18. <http://tbm.org.by/asoby/cont.phtml?x=ls>
19. <http://antonsm.livejournal.com/4309.html>; http://www.radzima.org/pub/pomnik.php?nazva_id=brpruzh04;
20. <http://tbm.org.by/ns/no48/arlou.html>
21. http://mirslovarei.com/content_beo/Sapegi-11373.html
22. <http://www.sb.by/article.php?articleID=50304>
23. <http://www.ludbel.com/batorij.html>
24. <http://3force.info/public.htm>
25. <http://blogs.yandex.ru>
26. http://community.livejournal.com/east_slavonians/100133.html
27. <http://czalex.livejournal.com/362730.html>
28. http://naviny.by/rubrics/society/2007/03/28/ic_news_116_268731/
29. <http://www.charter97.org/rus/news/2007/03/23/slonim>
30. <http://www.oreanda.ru/ru/news/2007/01/23/culture/article188414/>
31. http://www.volozhin.com/news/society/fond-imeni-lva-sapegi-mozhet-lishitsya-yuridicheskogo-adresa.html?archive=1128682121&start_from
32. <http://www.kancler.by/about/name/a023a70ac3139f2f.html>
33. <http://kasju.livejournal.com/10246.html>
34. <http://www.staryolsa.com/bel/albomy.shtm>
35. http://www.xp1.ru/index.php?begin=11-02-2007&end=11-02-2007&type=whois&type_gr=b1&ip=193.84.17.4
36. <http://phoenixes.ru/aress/inf.php?nick=Lev%20Sapega>
37. <http://www.interlit2001.com/sirotenko-13-2.htm>
38. http://www.genealogia.ru/projects/nr/kn_in.htm
39. <http://3szlach.livejournal.com/20235.html>
40. <http://www.belarus-online.com/>
41. <http://www.praunik.org/artykuly/7>
42. <http://slovo.ws/urok/historyofbelarus/150/058.html>

Х. ГІСТАРЫЯГРАФІЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ

В.У. Галубовіч

РОД САПЕГАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Беларуская гістарыяграфія за няпоўныя сто гадоў існавання, з часу з’яўлення першай абагульняючай працы Вацлава Ластоўскага, нямала спрычынілася да станаўлення пантэону нацыянальных герояў і антыгерояў, творцаў і «герастратаў». У розныя часы набор іх змяняўся, а іх роля, месца і адзнака маглі карэктавацца ў залежнасці ад павеваў часу. Найбольш маштабнае далучэнне да ліку «сваіх» адбылося на працягу 90-х гадоў ХХ ст., і нельга не заўважыць станоўчасць гэтага працэсу. Нарэшце мінуўшыя Беларусь і ва ўсёй яе сукупнасці была аб’яўлена беларускай і скончылася шчодрае раздаванне літоўцам і палякам нашай спадчыны, якое набыло асабліва буйныя памеры ў савецкія часы.

Адметна, што беларуская савецкая гістарыяграфія, рэлікты якой перажываюць і сёння не самыя горшыя гадзіны, у агульным і цэлым абапіралася на тыя ж «знакавыя» персаналіі, што і сучасная гістарычная навука. Асабліва гэта датычыцца дзеячаў культуры. Усе астатнія асобы ў мінулым, за выключэннем змагароў супраць прыгнёту, за міфічнае аб’яднанне з чамусьці толькі «адзіным» братнім народам, ацэнваліся скрозь прызму нацыянальна-класавых супярэчнасцяў. Варожымі беларускаму народу лічыліся і мясцовыя землеўладальнікі, уся палітычная эліта. Але па мясцовай традыцыі ворага не вывучалі, ён не мусіў мець акрэсленыя індывідуальныя рысы, быў той жа шэрай масай, толькі колькасна абмежаванай і дэградуючай. У гісторыі проста не хапала месца для адмоўных персанажаў, сярод якіх першае месца надавалася прадстаўнікам магнацкіх родаў. Між апошніх найбольш не пашанцавала Радзівілам, абраным у якасці найбольш яскравага антыўзору. Іншыя магнацкія сем’і згадваліся аказіяльна. Сярод апошніх знаходзіліся і Сапегі, дасягненні якіх для айчынай культуры насамрэч часам перавышалі Радзівілаўскія. Паспрабуем спыніцца на найбольш значных сінтэзах айчынай гісторыі з пункта гледжання адлюстравання ў сапегаўскай тэматыцы.

Неабходна заўважыць, што Сапегі настала ўвайшлі ў абагульняючыя працы па гісторыі Беларусі яшчэ ў XIX ст. Так, В. Турчыновіч прыгадвае Льва Сапегу па справе забойства І. Кунцэвіча і Паўла Сапегу як актыўнага ўдзельніка вайны 1654–1667 гг. [1, с. 217–219, 222–224]. У вядомай «Беларусі і Літве», выдадзенай П. Бацшошавым, Л. Сапега прадстаўлены як вытрыманы чалавек, які не глядзячы на прыналежнасць да каталіцтва, заклікаў займаць стрыманую пазіцыю ў адносінах да праваслаўных [2, с. 219].

У першых абагульняючых працах па гісторыі Беларусі прадстаўнікі роду Сапегаў згадваюцца мала. У «Кароткай гісторыі Беларусі» В. Ластоўскага яны выступаюць толькі ў пераліках разам з іншымі заможнымі землеўладальнікамі [3, с. 126, 141]. Пры гэтым В. Ластоўскі без ваганняў запісвае Сапегаў у шэраг «знатных беларускіх родаў» [3, с. 141]. Цікава, што ўвогуле не знайшлося месца Сапегам ў «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» У. Ігнатоўскага [4] і «Гісторыі беларускага народа» У. Пічэты [5]. 3-за храналагічнай абмежаванасці падзеямі сярэдзіны XVI ст. не згадваюцца Сапегі і ў «Гісторыі Беларусі» У. Пічэты, надрукаванай у 1924 г. [6]. У падрыхтаванай М. Доўнар-Запольскім да сярэдзіны 20-х гадоў мінулага стагоддзя сінтэзе айчынай гісторыі Сапегі згадваюцца некалькі разоў, але прынцыповы характар мела прызнанне заслугаў Льва Сапегі ў зацвярджэнні Статута 1588 г. і лаканічная адзнака вядучай ролі роду ў падзеях Грамадзянскай вайны канца XVII – пачатку XVIII ст. [7, с. 144, 165].

Першая паваенная спроба падрыхтоўкі абагульняючага даследавання па гісторыі Беларусі была рэалізавана ў 1954 г. Сапегі тут выступаюць у ролі лідэраў кальвінісцкага руху ў ВКЛ, персанальна Леў Сапега згадваецца ў сувязі з уніяцкім пытаннем і забойствам І. Кунцэвіча, а Павел Сапега – ў сюжэце пра вайну 1654–1667 гг. [8, с. 110, 135, 137, 158].

У найбольш аўтарытэтным савецкім выданні – пяцітомнай «Гісторыі Беларускай ССР» – сапегаўская тэма прагучала ў параўнанні з ранейшымі працамі больш заўважна. Самі Сапегі адназначна былі акрэслены аўтарамі як «магнаты беларускага паходжання» [9, с. 193]. Праўда, пазней гэта не перашкодзіла гэтых беларусаў паставіць «на чале самастойнай Літоўскай дзяржавы» [10, с. 393].

Значнасць Сапегаў у гісторыі найперш вызначалася буйнымі маштабамі іх зямельных уладанняў, а не рэальным унёскам у гістарычнае мінулае ў выглядзе інтэлектуальных і духоўных каштоўнасцяў. У гэтай гісторыі, такім чынам, яны найперш уласнікі, дзейнасць якіх мела прагрэсіўны характар і падвышала ўзровень эканамічнага становішча: у іх маёнтках (Высокім, Дзярэчыне, Ружанах) поруч з паншчынай выкарыстоўвалася і наёмная праца [9, с. 367]. Сапегі ўваходзілі і ў лік уладальнікаў найбольш дасканалых – мануфактурных – прадпрыемстваў [9, с. 452].

Упершыню ў сінтэзе 1972 г. знайшло найбольш падрабязнае адлюстраванне ўзвышэнне Сапегаў у канцы XVII ст.: падкрэсліваецца іх сепаратысцкая настроенасць і супрацьпастаўленне большасці шляхты дамінацыі свайго роду [9, с. 393], пераход яго прадстаўнікоў на бок шведаў у час Паўночнай вайны [9, с. 394–395]. Аўтары з задавальненнем адзначалі, што ў 1704 г., калі маскоўскае войска ўвайшло ў межы Беларусі, Сапегі спынілі супраціў [9, с. 395]. Асобна трэба заўважыць, што ў агульную канцэпцыю працы не ўпісвалася інфармацыя пра арганізацыю Сапегамі сялянскіх атрадаў для барацьбы са шляхтай [9, с. 408–409].

Нарэшце, Сапегі ўвайшлі ў лік магнатаў, якія фундавалі культурныя праекты. Так, прадстаўнікі роду заслужылі пашану за арганізацыю тэатраў у Ружанах, Дзярэчыне і Зэльве [9, с. 442].

У аднатомнай «Гісторыі Беларусі» 1977 г. толькі некалькі сказаў прысвечана Сапегам з асаблівай увагі на падзеі канца XVII ст. [10, с. 80].

Не забывалі пра Сапегаў і беларускія несавецкія гісторыкі. «Слаўны юрысты крывіцкі Леў Сапега» неаднаразова фігуруе ў працах Янкі Станкевіча [11, с. 115, 119]. Род у цэлым ён адносіць да «магнатаў-мэцэнасаў крывіцкіх» [11, с. 118]. Знайшлося месца для Сапегаў і ў выдадзенай пад нямецкай акупацыяй кніжцы Я. Найдзюка «Беларусь учора і сямьня» [12]. Хоць Сапегам і закідаецца пераход у каталіцтва [12, с. 107], гэта не перашкодзіла пазней характарызаваць дзейнасць Льва Сапегі з патрыятычных пазіцый [12, с. 89–90]. Дзейнасць сапегаўскага клана ў канцы XVII ст. аўтар разглядаў як спробу «гетмана Паўла Сапегі ўзняць Беларускае гаспадарства» і «вызваліць свой беларускі народ» [12, с. 114]. Такая радыкальная адзнака падзеяў грамадзянскай вайны на мяжы XVII і XVIII стст. больш нідзе не сустракаецца.

З другой паловы 90-х гадоў XX ст. колькасць сінтэзаў айчынай гісторыі вырасла неверагодна. Але ўсе яны не аднолькавыя канцэптуальна. Ды і прадстаўнікі роду Сапегаў ацэньваюцца па-рознаму.

Ужо ў першай абагульняючай працы, напісанай з нацыянальных пазіцый, акадэмічных «Нарысах гісторыі Беларусі» быў запатрабаваны патрыятычны патэнцыял прадмовы Л. Сапегі да Статута 1588 г. [13, с. 138–139]. Зварот да ідэй, абвешчаных Л. Сапегам, стаў знакавым менавіта для іншых абагульняючых прац па айчынай гісторыі [14, с. 209].

Часам аўтары сінтэзаў абыходзяцца кароткімі згадкамі пра асобных прадстаўнікоў роду Сапегаў ці амаль даслоўна паўтараюць савецкія выданні [15, с. 62, 71, 73; 80].

Адзнакі ролі Сапегаў у грамадзянскай вайне ў працах далёка не супадаюць. Так, Г. Сагановіч прадстаўляе падзеі 1697–1700 гг. як барацьбу шляхты супраць дыктатуры Сапегаў [14, с. 305–306]. Падобна робіць і М. Ермаловіч [16, с. 401]. У сваю чаргу С. Марозава і І. Саракавік галоўны іх змест бачаць у жаданні гетмана Паўла Сапегі дабіцца незалежнасці ВКЛ і разрыву уніі з Польшчай [17, с. 531–532; 18, с. 151].

У «Гісторыі Беларусі» пад рэдакцыяй Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля 1998 г. выдання толькі адзін Сапега – Леў – трапіў ў поле зроку спецыялістаў. Канцлер ВКЛ у кнізе прадстае асобай супярэчлівай: з аднаго боку, не ставіць пячатку пад прывілеем, на падставе якога паляку Б. Мацяёўскаму перадавалася віленская кафедра, а з іншага, менавіта яму прыпісваецца антыпатрыятычная дзейнасць супраць праваслаўных. Больш таго, менавіта Л. Сапега аказаўся галоўным інспіратарам уціску на праваслаўных, прыдворным інтрыганам, пад уплывам якога Жыгімонт Ваза выдаваў загады [19, с. 193].

У найноўшых «шэдэўрах» айчыннай гістарыяграфіі сустракаецца таксама адкрыта адмоўная характарыстыка прадстаўнікоў роду. Так, у падручніку Я. Трашчанка акцэнт расставлены так, што таго ж Льва Сапегу іначай як здрадніка («рэнэгата православія») успрымаць нельга [20, с. 94]. Не можа не насцярожваць і наступная выснова: «Напрымер, *Литовский Статут 1588 г. был издан в Литве на украинском (полесском) варианте «русского» языка*» [20, с. 83]. З гэтага можна зрабіць выснову, што Л. Сапега як рэдактар Статута някеспка валодаў гэтай мовай. Дзякуючы перакладам на сучасную беларускую мову, айчынныя навукоўцы ўжо не маюць складанасці з чытаннем Статута 1588 г. па-палеску.

Нарэшце ў трэцім томе шасцітомнай «Гісторыі Беларусі» Сапегам нададзена сапраўды вялікая ўвага: іх дзейнасць асвятляецца ў кантэксце палітычнай, эканамічнай і культурнай гісторыі. Варта адзначыць, што ў даследаванні згадваюцца аж 16 прадстаўнікоў роду [21, с. 333]. Сінтэзу дазваляе больш дакладна ўявіць удзел Сапегаў у розных сферах грамадскага жыцця: адносінах Рэчы Паспалітай з Масквой у 1604–1618 гг., грамадзянскай вайне 1696–1700 гг., развіцці культуры. Асабліва істотна апошняе, паколькі Сапегі сапраўды маглі ганарыцца спрыяннем асвеце, падтрымкай архітэктурных і тэатральных праектаў і нават другой бібліятэкай у ВКЛ па колькасці кніг (пасля Радзівілаў) [21, с. 281].

Апошняя кропка над «і» ў дачыненні Сапегаў трэба лічыць спецыяльны артыкул, прысвечаны роду, у «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» [22, с. 223]. Аўтар артыкула А. Грыцкевіч вызначыў другую па значнасці пазіцыю гэтага беларускага роду ў гісторыі ВКЛ [22, с. 223].

Падагульняючы, трэба адзначыць, што беларуская гістарыяграфія за апошнія сто гадоў, без сумнення, істотна змяніла сваё стаўленне да Сапегаў. Гісторыя гэтага роду непарыўна звязана з беларускай мінуўшчынай і, як паказалі аўтары апошняй шматтомнай «Гісторыі Беларусі», з удзелам Сапегаў звязаны важнейшыя этапы гісторыі. Дзякуючы гэтаму, постаці некаторых прадстаўнікоў дома Сапегаў сталі асацыявацца ў грамадскай свядомасці з ідэаламі незалежнасці і свабоды.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Турчинович, О. Обзор истории Белоруссии с древнейших времён / О. Турчинович. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1857.
2. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. – Минск: Изд. центр БГУ, 2004.
3. Власт. Кароткая гісторыя Беларусі / Власт // Наша ніва. – 1910. – № 8. – С. 140–143.
4. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі. – Минск: Беларусь, 1991.
5. Пичета, В.И. История белорусского народа / В.И. Пичета. – Минск: Изд. центр БГУ, 2003.
6. Пічэта, У.І. Гісторыя Беларусі / У.І. Пічэта. – Минск: Выд. цэнтр БДУ, 2005.
7. Доўнар-Запольскі, М.В. Гісторыя Беларусі / М.В. Доўнар-Запольскі. – Минск: БелЭн, 1994.
8. История Белорусской ССР: в 2 т. – Т. 1. – Минск: Изд-во АН БССР, 1954.
9. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. – Т. 1. – Минск: Навука і тэхніка, 1972.
10. История Белорусской ССР. – Минск: Наука и техника, 1977.

11. Станкевіч, Я. Гістарычныя творы / Я. Станкевіч. – Минск: Энцыклапедыкс, 2003.
12. Найдзюк Я. Беларусь учора і сёння: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / Я. Найдзюк, І. Касяк. – Минск: Навука і тэхніка, 1993.
13. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. – Ч. 1. – Минск: Беларусь, 1994.
14. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі / Г. Сагановіч. – Минск: Энцыклапедыкс, 2001.
15. Ковкель, И.И. История Беларуси с древнейших времён до нашего времени / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик. – Минск: Аверсэв, 1998.
16. Ермаловіч, М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. Ермаловіч. – Минск: Беллітфонд, 2003.
17. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый. – Минск: РІВШ БДУ, 2000.
18. Саракавік, І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі / І.А. Саракавік. – Минск: Современная школа, 2006.
19. Гісторыя Беларусі. – Минск: Экаперспектыва, 1996. – 496 с.; Перадрук: Гісторыя Беларусі: дапаможнік для паступаючых у ВНУ. – Минск: Экаперспектыва, 1998.
20. Трешенюк, Я.И. История Беларуси / Я.И. Трешенюк. – Ч. 1: Досоветский период: Учебное пособие. – Могилёв: МГУ им. А.А. Кулешова, 2003.
21. Гісторыя Беларусі: у 6 т. – Т. 3. – Минск: Экаперспектыва, 2004.
22. Грыцкевіч, А. Сапегі / А. Грыцкевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Т. 6. – Минск: БелЭн, 2001. – С. 223–228.

А.І. Дзярновіч

СПАБОРНІЦТВА З-ЗА ВАКАНСІІ

У 2004 г. у рамках манаграфічнага нумару квартальніка Магілёўскага таварыства «Брама» «КРАЙ / KRAJ» ажыццёўлена выданне кніжкі Станіслава Лазуткі «Леў Сапега (жыццё, дзяржаўная дзейнасць, палітычныя і філасофскія погляды)». Прыезд мае і падназву: «Polonica – Albaruthenica – Lithuanica». Гэтай падназвай як бы акрэсліваюцца гісторыка-культурныя абшары Краю, вернасьць якому імкнуча выявіць ініцыятары выдання. Таму з’яўленне ў рамках названай серыі перакладу кніжкі літоўскага гісторыка з’яўляецца невыпадковым.

Прываблівае шырокае тэматычны кантэст «КРАЮ» – ад гісторыі і лінгвістыкі да сацыялогіі. Але па падназве перыёдыка мушу зрабіць заўвагу. Сапраўды, у Беларусі пашырылася лацінскае напісанне слова, вытворнага ад назвы нашай краіны – Albaruthenica. Так пішуць усе, хто мае патрэбу ў нейкіх класічных алюзіях. Але паводле правілаў лацінскага словазлучэння правільна будзе Alboruthenica. Літара **a** ў слове «белая» захоўваецца толькі ў назоўніку, калі трэба напісаць, напрыклад, *Rusia Alba*. Зрэшты, тут мая заўвага не столькі да «краёўцаў», а ўвогуле да беларускіх аўтараў.

Арыгінальная версія кнігі ўжо была прадметам разгляду ў Беларусі (гл. рэцэнзію ўладзіміра Свяжынскага ў часопісе «Спадчына», 2002, № 5–6). Таму, што тычыцца асобы самога канцлера, варта адзначыць толькі адну асаблівасць. У апошні час у тым жа Інстытуце гісторыі прыходзіцца чуць

шмат крытычных выпадкаў супраць Льва Сапегі. Маўляў, гэта раздзьмутая фігура, рэальныя дзеянні якой зусім несувмерныя са створаным вакол яго міфам. Справа ў тым, што Л. Сапега стаў падканцлерам у 1585 г. у няпоўных 28 гадоў. І паводле свайго досведу і кароткага часу службы на пасадзе ён не мог быць стваральнікам такога дасканалата заканадаўства, як Статут ВКЛ 1588 г. А падобная роля прыпісваецца яму ў беларускай папулярнай літаратуры. Больш таго, чуюцца далей дакоры, што Л. Сапега цынічна скарыстаў сітуацыю, манапалізаваўшы права на друк Статута і зарабіўшы на гэтым немалыя грошы, бо ўсе інстанцыі мусілі набываць у яго збор законаў уласнай дзяржавы. Каторы раз мы назіраем, як ківаць цыклічна прапісвае сваю траекторыю, а гістарычная думка пераходзіць ад усхвалення да самазнішчэння. Штучная гераізацыя нараджае адпрэчванне і цвярозаму погляду ўвогуле застаецца няшмат месца.

С. Лазутка не ўхіляецца ад разгляду розных поглядаў на дзейнасць Сапегі. Аўтар прыходзіць да думкі, што, хутчэй за ўсё, асноўны тэкст Трэцяга Статута ВКЛ быў падрыхтаваны ў канцылярні вялікага князя літоўскага пад кіраўніцтвам папярэднікаў Л. Сапегі – Мікалая Радзівіла Рудога і Астафія Валовіча. «Заслуга ж Льва Сапегі толькі ў завяршэнні рэдагавання і прыняцці Статуту. На апошнім этапе кадыфікацыі, стаўшы старшынёй камісіі Сейму па падрыхтоўцы Статута, ён аддаў усе свае сілы і талент дзяржаўнага дзеяча, грунтоўную дасведчанасць у правазнаўстве таму, каб быў завершаны гэты ўнікальны... звод законаў, якога ня мела на той час ні адна феадальная дзяржава Еўропы».

Што датычыць друку Статута, то не варта забывацца, што ў прававой традыцыі ВКЛ, пры адсутнасці жорсткага цэнтралізму, большасць дзяржаўных справаў (за выняткам хіба вайсковых, ды і тое з пэўным выключэннем) вырашалася праз персанальныя даручэнні і дэлеганне паўнамоцтваў, а платай за службу мусіў быць ці то маентак, ці то прыбытак ад акцыі. Так і Леў Сапега атрымаў ад Жыгімонта Вазы прывілей на друк Статута, які трэба было надрукаваць, і «з гэтай задачай ён выдатна справіўся». Паступленні ад продажу кнігі былі платаю канцлеру за працу, бо сістэмы службовых акладаў у нашым разуменні тады не існавала.

Пасталеўшы, Леў Сапега стаў сапраўдным патрыярхам палітыкі і дзяржаўнай службы ВКЛ. Кароткі апавед пра гэтую асобу хачу закончыць цытатай з «Успамінаў» Альбрэхта Станіслава Радзівіла пра эпізод з прыездам караля ў Вільню: «Вартым здзіўлення было бачыць васьмідзесяцігадовага дзядка, які на кані гарцаваў з гетманскай булавой перад каралём; ужо спрахнелая старасць трымалася з апошніх высілкаў, бо ў той самы дзень, маладосцю ахоплены, ён ледзьве не разьвітаўся з гэтым сьветам». Праз два тыдні, 7 ліпеня 1633 г. Л. Сапега прымаў дэлегацыю з Італіі. «Пасля абеду, калі грала музыка, вясёлы дзядок пляскаў у далоні і кружыў у гурце; неўзабаве, пакінуўшы з гасьцямі сына, пісара ВКЛ [Казімера Лявона], сам выйшаў... і ўжо жывым не вярнуўся, бо адным духам закончыў жыццё. Далі знаць сыну, той прыбегае, але ўжо знайшоў

мёртвым,... дом напоўніўся смуткам, страх разagnaў гасцей; вакансіі, якія засталіся пасля яго, прымусілі многіх з-за іх спаборнічаць».

Дзякуй перакладчыку з літоўскай мовы Віктару Люкевічу і рэдактару Яўгену Іванову за падрыхтоўку і выданне гэтай кніжкі. Хачу толькі крыху спыніцца на некаторых адметнасцях самога перакладу, а менавіта – на тэрміналагічных асаблівасцях. Прызнаюся, раней я свядома ўхіляўся ад спрэчак па дэфініцыях, бо тэрміналогія – гэта справа канвенцыянальная, г. зн. умоўная, прынятая адпаведнымі традыцыямі. І, зразумеўшы тую ці іншую традыцыю, я не імкнуўся яе пераламіць. Ужо маё права выкарыстоўваць свае тэрміны. Але пры перакладах праблема тэрміналогіі сапраўды абвастраецца, бо перад перакладчыкам стаіць задача перадачы рэалій іншай мовы ў сваёй.

І вось у беларускай версіі кнігі пра Сапегу мы бачым багата калек з літоўскай мовы, часам недакладных. Kazimieras Jogailaitis перадаецца як Казімір Ягайла, хоць і па сэнсу і па граматычнай форме гэта сын Ягайлы – Казімір Ягайлавіч, магчымая таксама лацінізаваная форма Казімір Ягелон. Гаштаўт (афіцыйная беларуская норма – Гаштольд) названы ў беларускім тэксце зусім па-літоўску – Гоштаўт. Непрымальным з’яўляецца выкарыстанне польскай калькі «Жэчпаспаліта», бо ёсць старабеларускае значэнне «Рэч Паспалітая», якое дакладна перадае сэнс лацінскага «res publica» як «грамадская справа». Тым больш, што тэрмін «Рэч Паспалітая» замацаваўся ў сучаснай мове і быў запазычаны таксама рускай мовай. У літоўскай мове гэты тэрмін часта сталі перадаваць як «Respublika». Вось і перакладчык актыўна ўжывае «Рэспубліка» замест «Рэч Паспалітая», што не адпавядае беларускім тэрміналагічным традыцыям ды зацямяе сэнс апаведу.

Спіс літаратуры

1. Лазутка, С. Леў Сапега (жыццё, дзяржаўная дзейнасць, палітычныя і філасофскія погляды): Манаграфія / Пер. з літ. В.У. Люкевіча; Пад рэд. Я.Я. Іванова. – Магілёў: ГА МТ «Брама», 2004. – 104 с. («Край = Kraj». – 2004. – № 1–2 (13–14).

Н.А. Іваічанка

ЛЕЎ САПЕГА Ў СУЧАСНАЙ ВУЧЭБНАЙ ЛІТАРАТУРЫ ПА ГІСТОРЫІ ДЗЯРЖАВЫ І ПРАВА БЕЛАРУСІ

За апошнія 15 гадоў выйшла чатыры пакаленні навучальных дапаможнікаў па гісторыі дзяржавы і права Беларусі, якіх знайшлі адлюстраванне Леў Сапега і яго час.

У «Кароткім нарысе гісторыі дзяржавы і права Беларусі» доктар юрыдычных навук Я.А. Юхо адзначаў, што Статут 1588 г. заканадаўча аформіў захаванне Вялікага княства Літоўскага як дзяржавы насуперак

Люблінскай уніі. Статут быў падрыхтаваны на высокім тэарэтычным узроўні кваліфікаванымі правазнаўцамі, працай якіх кіраваў А.Валовіч і Л.Сапега. Гэты заканадаўчы помнік прасякнуты ідэяй ўмацавання прававога парадку, пры якім усе дзяржаўныя органы і службовыя асобы абавязаны дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з законам. Ідэя прававога парадку была выкладзена Л. Сапегам у яго прысвячэннях Жыгімонту III і ўсім саслоўям ВКЛ: «Для того права суть поставлены, абы можному и потужному не все было вольно чынити. Яко Цыцэро поведил, иж естесмо невольниками прав для того, абысьмы вольности уживати могли» [5, с.174].

«Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» (ч. 1) Я.А. Юхо, раздзел 5 «Галоўныя рысы беларускага феадальнага права», утрымлівае пункт «Палітычныя і прававыя ідэі на Беларусі ў XV–XVI стст.», у якім аналізуецца тэарэтычная спадчына Л. Сапегі, даецца ацэнка яго поглядаў і дзейнасці. Аўтар звяртае ўвагу на тое, што ў Статуце 1588 г. і прыкладзеных да яго прысвячэнні і звароце да ўсіх грамадзян, напісаных Л. Сапегам, былі сфармуляваны тэарэтычныя асновы новага, гуманістычнага светапогляду, запісаны нормы права, закліканьня абараняць інтарэсы ўсіх людзей [6, с. 274–275]. Прыводзіцца выказанне Льва Сапегі: «Калі гаспадар дзейнічае не згодна з правам, а па свайму вымудроўванню, то такіх кіраўнікоў дзяржавы належыць «не гаспадарамі, але тыранамі» называць [6, с. 276], а таксама найцікавейшае, на наш погляд, выказанне Л. Сапегі, сфармуляванае ў лісце да кіраўніка яго маёнткамі: «У вас мужык мужыком, а для мяне вяльможны, нават яснавяльможны, таму што калі я мужыкоў не буду мець, то і яснавяльможным не буду» [6, с. 277]. І гэта гаворыць прадстаўнік шляхецкага саслоўя!

Я.А. Юхо сцвярджае, што Сапега быў прыхільнікам юрыдычнай адукацыі шырокіх слаёў насельніцтва, бо, на думку падканцлера, заслугоўвае ганьбавання кожны грамадзянін, які сваёй свабодай хваліцца, а свайго права не ведае і вывучаць яго не жадае; асабліва ж сорамна нам не ведаць свайго заканадаўства, бо не чужым якім «языком, але сваім власным права списаныя маем» [6, с. 288]. Каб зрабіць Статут больш даступным для многіх людзей, Сапега выдаў яго за свой кошт на беларускай мове.

Выснова гэтага вучэбнага выдання: жыццё і дзейнасць Л.Сапегі – яскравае сведчанне высокай ступені яго любові да сваіх дзяржавы і народа, праява глыбокай мудрасці ў дзяржаўнай дзейнасці і несумненнага ўкладу ў развіццё грамадска-палітычнай і прававой думкі Беларусі.

Доктар гістарычных навук А.Ф. Вішнеўскі ў сваёй «Гісторыі дзяржавы і права Беларусі» значную ўвагу надае гістарыяграфічнаму асэнсаванню «справы Льва Іванавіча Сапегі». Аўтар знаёміць чытачоў з дзвюма навуковымі гіпотэзамі паходжання тэксту Статута 1588 г. Прыхільнікі першай сцвярджаюць, што Статут быў падрыхтаваны спецыяльна ўтворанай соймавай камісіяй, у склад якой уваходзілі самыя лепшыя юрысты свайго часу. Узначалі камісію Леў Іванавіч Сапега, які

асабіста адрэдагаваў артыкулы Статута, стварыўшы, па сутнасці, новую канцэпцыю незалежнага беларуска-літоўскага гаспадарства. Гэтай версіі прытрымліваецца, у прыватнасці, беларускі гісторык права Я.А. Юхо [1, с.71–72].

Вядомы расійскі даследчык канца XIX – пачатку XX ст. І.І. Лапо – прыхільнік іншай гіпотэзы. Ён лічыць, што соймавая камісія перадала справу «поправенья» Статута павятовым соймакам ВКЛ, а канчатковае рэдагаванне тэксту праходзіла ў сценах дзяржаўнай канцэлярыі ВКЛ [1, с. 72].

Меркаванне, што Статут 1588 г. – «справа Льва Сапегі», упершыню было выказана ў гістарычнай літаратуры ў канцы XVIII ст. ксяндзом-гісторыкам Казімірам Кагнавіцкім. Першы даследчык права ВКЛ Т. Чацкі лічыў Сапегу толькі перакладчыкам Статута. Правазнавец І. Даніловіч лічыў падканцлера ВКЛ «даглядальнікам» над яго стварэннем, а гісторык права Я. Ярашэвіч адводзіў Сапегу «першае месца сярод заканадаўцаў ВКЛ», які адыграў галоўную ролю ў прыняцці Статута. Спрэчкі па гэтаму пытанню працягваліся і ў літаратуры XX ст. У 1928 г. С.Л. Пташыцкі называў Сапегу «творцам» Статута. М. Шкялёнак у 1933 г. пісаў: «Толькі тады, як справа гэта была даручана Л.Сапегу, праз два гады, а менавіта ў 1588 г., Статут быў гатовы». Сучасныя даследчыкі Я. Юхо, І. Саверчанка і інш. прытрымліваюцца такога ж погляду.

Паводле І.І. Лапо, сам Сапега лічыў сваёй заслугой толькі надрукаванне Статута 1588 г., а вядучая роля ў яго рэдагаванні, якое праводзілася ў дзяржаўнай канцэлярыі, належала канцлеру Вялікага княства Мікалаю Юр'евічу Радзівілу і яго пераемніку на гэтай пасадзе Астафію Валовічу. Але пытанне аб тым, як піша А.Ф. Вішнеўскі, каму аддаць гонар за стварэнне Статута, ніколі не павінна змяншаць значнасці гэтага помніка права [1, с. 72–73], які «з'яўляецца Канстытуцыяй Вялікага княства Літоўскага пасля Люблінскай уніі» [1, с. 76].

Статут 1588 г. адлюстроўваў не толькі існаваўшыя на той час дзяржаўна-прававыя ідэі, але і тыя, што апярэджвалі час, выяўляючы, такім чынам, багатую прававую культуру беларускага і літоўскага народаў. «Нельга не пагадзіцца з думкай А. Лойкі аб тым, – піша А.Ф. Вішнеўскі, – што калі Францыск Скарына з'яўляецца прадстаўніком ранняга беларускага Адраджэння, то Леў Сапега – позняга» [1, с. 94].

І.Н. Кузняцова і В.А. Шалкапляс пра Л. Сапегу і яго дзейнасць згадваюць бегла [2, с 49].

Доктар юрыдычных навук С.Ф. Сокал у сваім «Кароткім аглядзе гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі» звярнуў увагу на вызначэнне Львом Сапегам ролі права ў грамадстве і дзяржаве. Па-першае, права аберагае «абывацеляў» дзяржавы ад злоўжыванняў з боку манарха, г.зн. папярэджвае выраджэнне манархіі ў тыранію. Па-другое, закон, накіраваны супраць свавольства і самаўпраўства, забяспечвае дзяржаве ўнутраны парадок, спакой і сацыяльны мір. У гэтым плане, на думку Л.

Сапегі, закон патрэбны як для кіраўнікоў, так і для падданных. Заканадаўца ў сваёй дзейнасці, паводле Л. Сапегі, павінен кіравацца разумнымі мэтамі, інтарэсамі людзей, прыроднымі якасцямі чалавека [3, с. 45]. Гэтыя выказванні ў многім актуальныя для сучасных краін, якія на постсавецкай прасторы будуць прававыя дзяржавы.

В.Ф. Шалькевіч у вучэбна-метадычным выданні «Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі» [4] падкрэсліў, што ўжо сучаснікі добра разумелі значэнне дзейнасці Л.Сапегі, называючы яго «літоўскім Салонам». Зразумела, што прыкметнік «літоўскі» мае не этнаграфічны, а дзяржаўна-тэрытарыяльны сэнс і азначае прыналежнасць да ВКЛ.

Высока цанілі дзейнасць і духоўную спадчыну Льва Сапегі і наступныя пакаленні. Адзін са стваральнікаў Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Гуга Калантай ў прамове на тым сойме сказаў: «Гаворачы аб «Літоўскім Статуце» я маю на ўвазе тую кнігу, пра якую нельга ўспамінаць без вялікага захаплення. Гэты твор у сваёй сукупнасці... прынёс бессмяротную славу Льву Сапегу... «Літоўскі статут» складзены настолькі разумна, што яго можна лічыць самай дасканалай кнігай законаў ва ўсёй Еўропе».

Асабліва высока цанілі дзейнасць Л. Сапегі, паводле В.Ф. Шалькевіч, лідэры беларускага нацыянальнага Адраджэння. Тэарэтыкі і лідэры нацыянальна-вызваленчага руху звярталіся да зместу Статута і духоўнай спадчыны вялікага канцлера, хоць часам не ўжывалі ні назвы Статута, ні прозвішча яго галоўнага стваральніка. Перш за ўсё яны звярталі ўвагу на беларускую мову Статута. Ф. Багушэвіч у прадмове да «Дудкі беларускай» пісаў: «Чытаў я ці мала старых папераў па дзвесце, па трыста гадоў таму пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі панамі, а нашай мовай чысцюсенькай, як бы вот цяпер пісалася». Сярод «старых папераў», якія чытаў юрыст Ф. Багушэвіч, безумоўна, быў Статут ВКЛ 1588 г. Выхад у свет твора Ф. Багушэвіча і Статута 1588 г. аддзяляе каля 300 гадоў. Зварот Ф. Багушэвіча да спадчыны «вялікіх паноў» выкарыстаны дзеля таго, каб паказаць, што «мова нашая ёсць такая ж людская і панская як і французская, альбо нямецкая, альбо і іншая якая».

На Беларусі, піша В.Ф. Шалькевіч, заўсёды будуць памятаць пра выдатнага дзяржаўнага дзеяча, заканадаўцу і палітычнага мысліцеля Льва Сапегу, дзвігам якога быў прынцып, сфармуляваны яшчэ рымскімі юрыстамі «Дабро грамадства – найвышэйшы закон».

Спіс крыніц і літаратуры

1. Вішнеўскі, А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / А.Ф. Вішнеўскі: Вучэб. дап. – Мінск: Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2003. – 319 с.
2. Кузнецов, И.Н. История государства и права Беларуси. Пособие для студ. высш. учеб. завед. / И.Н. Кузнецов, В.А. Шелкопляс. – Минск: Тесей, 2004. – 320 с.
3. Сокал, С.Ф. Кароткі агляд гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі: Лекцыйны матэрыял. / С.Ф. Сокал. – Магілёў: Абл. друкарня, 1999. – 142 с.
4. Шалькевіч, В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі / В.Ф.Шалькевіч. – Мінск, 2002. – 248 с.

5. Юхо, Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі / Я.А Юхо: Вучэб. дапам.. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 270 с.

6. Юхо, Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вучэб.дапам. / Я.А Юхо. У 2 ч. – Ч.1. – Мінск: РІВШ БДУ, 2000. – 352 с.

В.А. Белазаровіч

ПАЧАТАК ГІСТАРЫЯГРАФІІ ВКЛ

У 20–90-я гг. XVI ст. гістарычнае развіццё ВКЛ і Рэчы Паспалітай вызначалася ўплывам ідэй эпохі Адраджэння. Гэта спрыяла пашырэнню ўплыву заходнееўрапейскай культурнай традыцыі на беларускіх землях – т. зв. «вестэрнізацыі» беларускай культуры» [4, с. 243]. На думку Д.У. Карава, новая тэндэнцыя ў духоўным жыцці беларускага грамадства суправаджалася этнакультурнай дэзінтэграцыяй, кардынальнай зменай рэлігійнай і моўнай сітуацыі, з'яўленнем рэлігійнай публіцыстыкі [4, с. 244].

У сярэдзіне XVI ст. узрастае грамадскай цікавасць да гісторыі як асобнай галіны ведаў, з'яўляюцца першыя аўтарскія працы па гісторыі ВКЛ. Магчыма, першую вядомую гісторыю княства напісаў і выдаў доктар права, каралеўскі сакратар, вайт Вільні *Аўгусцін Ратундус* (Ратондус) (1520–1582 гг.) у 50-я гг. XVI ст. Але твор не захаваўся. Вядома, што экзэмпляр кнігі захоўваўся ў Нясвіжскай бібліятэцы Радзівілаў і ўрыўкі з яе апублікаваны ў хроніцы нямецкага гісторыка XVII ст. І.Ф. Рывіўса [7].

Гісторыю ВКЛ у арбіту заходнееўрапейскай гістарыяграфічнай традыцыі ўключыў *Мацей Стрыйкоўскі* (1547–1590 (1593) гг.) у «Хроніцы польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсяе Русі».

Мацей Стрыйкоўскі паходзіў з м. Стрыйкаў (сучаснае Лодзінскае ваяводства Рэспублікі Польшча) з сям'і судовага вознага. Скончыў парафіяльную школу ў Бжэзінах, атрымаўшы грунтоўную адукацыю. Беларуская даследчыца А.А. Семянчук называе яго «геніяльным самавукам» [10], а расійскі даследчык А.І. Рогаў піша пра вучобу М. Стрыйкоўскага ў Кракаўскай акадэміі: у 1564 г. той атрымаў ступень бакалаўра [9]. Ёсць гіпотэза, што М. Стрыйкоўскі падчас Лівонскай вайны быў «рыскуном» (шпіёнам).

У 1574 г. М. Стрыйкоўскі выдаў у Кракаве вершаваную кнігу «*Ганец цноты*». Аўтар услаўляў шляхту, якую лічыў крыніцай дабрачыннасці. Ён пісаў пра сармацкае паходжанне шляхецкага саслоўя, што прадвызначала яго больш шырокія правы, чым у караля Рэчы Паспалітай. Пад уплывам Адраджэння Стрыйкоўскі звяртаецца з заклікам вывучаць навуку, найперш гісторыю. Ужо ў гэтай працы аўтар зрабіў кароткі агляд гісторыі Літвы [9].

У сярэдзіне 70-х гг., знаходзячыся пры двары князёў Алелькавічаў у Слуцку і Капылі, М. Стрыйкоўскі пачаў пісаць «Хроніку польскую,

літоўскую, жамоіцкую і ўсяе Русі». Яна была выдадзена ў Каралеўцы ў 1582 г. на польскай мове. Хроніка прысвечана каралю Стэфану Баторыю, віленскаму біскупу Радзівілу, сынам Юрыя Алелькавіча.

Гэта першая друкаваная гісторыя ВКЛ. Твор складаецца з пяці частак: рыфмаванай аўтабіяграфіі Стрыйкоўскага, прадмовы са зваротам да шляхты, самой Хронікі (25 кніг, падзеленых на главы), спіса памылак друку, рэстра ўласных імёнаў.

Стрыйкоўскі паўстае ў хроніцы не ў якасці сярэднявечнага кампільтара, а як даследчык. Гэта відавочна ў шырокім выкарыстанні аўтарам гістарычных крыніцаў (працы Герадота, Ціта Лівія, Клаўдзія Пталамея, Страбона, Яна Длугаша, Мехавіты, Марціна Кромэра, Пятра Дусбурга, «Аповесць мінулых гадоў», беларуска-літоўскія летапісы і інш.). Вельмі падрабязна раскрыта гісторыя ВКЛ ад Палямона да Стэфана Баторыя.

С.А. Падокшын і А.А. Семянчук лічаць хроніку ўзорам шляхецкай гісторыі, а М.І. Ермаловіч назваў Стрыйкоўскага «свядомым фальсіфікатарам» на карысць М. Гедройца [8, с. 287]. Твор адметны «літоўскім» патрыятызмам, прыхільнасцю да дынастыі Ягелонаў. Але аўтар прадэманстраваў некрытычны падыход да гістарычных крыніцаў, апублікаваўшы часам фантастычныя звесткі.

Метадалагічныя прыწყпы Стрыйкоўскага сфармаваліся пад уплывам эпохі Адраджэння. Рухаючай сілай гісторыі ён лічыў не столькі Бога, колькі чалавека. Таму гісторыя – гэта адзіная плынь з мінулага, сучаснага і будучыні. Чалавек павінен зацвердзіць сябе не ў пасіўна-сузіральным, а ў дзейнасна-практычным жыцці. Прычым галоўная ўзнагарода яго чакае не ў замагільным свеце, а ў памяці нашчадкаў.

У працэсе гістарычнага пазнання Стрыйкоўскі вылучаў два ўзроўні: фундаментальны (пазнавальны) і маральна-дыдактычны (навучальны). Гэты падыход адрознівае Стрыйкоўскага ад сярэднявечнай гістарыяграфіі, у якой асноўны змест і сэнс гісторыі зводзіліся да маральнага вопыту, а вопыт палітычны, сацыяльны амаль што не разглядаўся [8, с. 288].

У XVII – першай палове XVIII стст. гістарычная думка знаходзілася пад кантролем езуітаў, якія манапалізавалі сістэму адукацыі ў ВКЛ. Гістарычныя веды вучні езуіцкіх школаў атрымлівалі ў чацвёртым класе пры вывучэнні пэтыкі і ў пятым класе пры вывучэнні рыторыкі.

Пры арганізацыі Літоўскай правінцыі ордэна езуітаў у лістападзе 1609 г. прайшла нарада, прысвечаная гуманітарнай адукацыі. Яе рашэнні сведчылі аб тэндэнцыі да мадыфікацыі «Ratio studiorum», жаданні ўлічыць спецыфіку правінцыі. Удзельнікі сустрэчы прапанавалі стварыць кафедры гісторыі ў тых калегіумах Літоўскай правінцыі, дзе выкладалася філасофія. Гэта тлумачылася пазіцыяй мясцовай шляхты, якая жадала, каб моладзь навучылася прафесійна і грунтоўна выступаць на пасяджэннях соймаў і вальных соймаў. Але генерал ордэна К. Аквавівіа катэгарычна адхіліў

прапанову, растлумачыўшы сваю пазіцыю тым, што гісторыі прысвечана дастаткова ўвагі ў класах пэтыкі і рыторыкі [12, с. 53–54].

У езуіцкіх школах Літоўскай правінцыі навучэнцы карысталіся падручнікамі Яна Квяткевіча, выдадзенымі ў 1627 г. і 1698 г. Па іх вывучалі лацінскую мову і гісторыю антычнага свету ў класе рыторыкі. Таксама атрымала пашырэнне кніга *Флоруса* (1646 г.), у якой асвятлялася гісторыя Старажытнага Рыма ад легендарных часоў да Аўгуста.

Першы сістэматызаваны курс гісторыі ВКЛ – «Гісторыя Літвы» – быў складзены *Альбертам (Войцехам) Віюком-Каяловічам* (1609–1677 гг.). Яго «Гісторыя Літвы» была выдадзена ў дзвюх частках (ч. 1 – Гданьск, 1650 г.; ч. 2 – Антвэрпэн, 1669 г.) на лацінскай мове і прысвечана магнату Казіміру Сапеге.

Першая частка ўяўляе па сваёй сутнасці пераказ «Хронікі» М. Стрыйкоўскага. Аўтар адзначыў, што яго кніга з’яўляецца літаратурнай апрацоўкай «Хронікі», а не арыгінальным творам. Праўда, А. Каяловіч адкінуў шмат фантастычных звестак «Хронікі» М. Стрыйкоўскага і разглядаў гісторыю ВКЛ да Крэўскай уніі больш сістэмна. Другая частка носіць самастойны характар і даводзіць падзеі да Люблінскай уніі.

Гісторык А. Каяловіч, у адрозненне ад храніста М. Стрыйкоўскага, прывёў іншы варыянт легенды пра паходжанне літоўскай знаці, апусціў шэраг фрагментаў пра суседзяў ВКЛ, правёў уласны аналіз і сістэматызацыю гістарычных звестак. Як і М. Стрыйкоўскі, аўтар апісаў падзеі палітычнай і ваеннай гісторыі. Тэндэнцыйнасць Каяловіча праявілася ў апісанні дзейнасці язычніцкіх князёў Літвы. Міндоўга ён прадставіў тыранам, які прыняў хрышчэнне пад ціскам знешніх падзеяў. Аднабакова ацэненыя Тройдзень, Віцень і іншыя князі. Толькі Кейстут параўноўваецца з антычным Адысеем.

Аўтар раскрыў барацьбу з крыжацкай агрэсіяй на мяжы XII–XIII стст. Пры гэтым указвалася на экспансіянісцкія намеры нямецкага рыцарства. ВКЛ, на думку А. Каяловіча, абараняла свой суверэнітэт. Калі М. Стрыйкоўскі пры апісанні Грунвальдскай бітвы паказаў вырашальную ролю княства, то А. Каяловіч не забыўся напісаць аб паляках, якія мелі меншыя страты: ім, а не літоўцам, дапамог Бог [12, с. 86–90].

Праца А. Віюка-Каяловіча выкарыстоўвалася не толькі ў езуіцкіх школах, але і ў піярскіх навучальных установах.

У 1648 г. А. Каяловіч пачаў працу над кнігай аб гісторыі шляхты ВКЛ. Але яе друкаванне было спынена па патрабаванні адной шляхецкай сям’і, якая палічыла сябе абражанай. Дарэчы, Каяловіч сапсаваў адносіны з Радзівіламі, бо ў 1653 г. выдаў «Радзівілаўскі летапіс», у якім раскрыў таямніцы іх роду. Сапсаваў ён адносіны і з Сапегамі, бо іх паходжанне выводзіў ад баярына Сунігайлы, а не ад Гедыміна [11].

Выкладчыкі-езуіты здолелі да сярэдзіны XVIII ст. вырашыць сваю галоўную задачу – стварыць пакаленне моладзі, адданае папе рымскаму.

Пад уплывам эпохі Асветніцтва ў 1741 г. гісторыя была ўведзена ў школы Літоўскай правінцыі ордэна езуітаў у якасці самастойнага прадмета. Гэта ажыццявіў правінцыял *Караль Бартальд* (1680–1745 гг.). Будучы прафесарам Віленскай акадэміі, К. Бартальд у 1719 г. напісаў падручнік па гісторыі, які шэсць разоў перавыдаваўся пад назвай «Вобразы князёў і каралёў Польшчы». Аўтар звёў гісторыю Рэчы Паспалітай да гісторыі польскіх каралёў і вялікіх літоўскіх князёў ад легендарных часоў да Аўгуста II Моцнага. Тэкст насычаны палітычнымі і маральнымі высновамі, а таксама павучаннямі [1, с. 43–42].

Папулярнасць у першай палове XVIII ст. набыла праца прафесара Віленскай акадэміі *Адама Нарамеўскага* (1686–1736 гг.) «Воблік сарматаў». У адпаведнасці з сярэднявечнай традыцыяй, Нарамеўскі апісаў жыццё і дзейнасць каралёў, князёў, прымасаў і епіскапаў. Аўтар звярнуў увагу на працэс утварэння Польскага каралеўства і ВКЛ, паказаў гісторыю шляхты, рэфармацыйны рух, развіццё школьнай справы езуітамі. Праўда, ён некрытычна пераняў інфармацыю з гістарычных крыніцаў, таму ў кнізе шмат фантастычных звестак. Нарамеўскі выступіў з асуджэннем дзейнасці Казіміра Лышчынскага [2].

Пачынальнікам перыядычнага друку ў ВКЛ лічыцца багаслоўтэолаг *Ян Пашакоўскі* (1684–1757 гг.). У Вільні на працягу 1735–1749 гг. ён надрукаваў 20 «Палітычных каляндарыкаў». У іх крытыкавалася геліяцэнтральная сістэма М. Каперніка, пералічваліся астранамічныя з’явы, называліся найважнейшыя падзеі з гісторыі ВКЛ і Польшчы. Аўтар вельмі клапаціўся аб дакладнасці звестак, якія прыводзіў у сваіх выданнях. Апошнія гады жыцця ён быў паралізаваны, памёр у Нясвіжы [5].

З арыгінальных працаў гісторыкаў-езуітаў вылучаюцца «Гісторыя Літоўскай правінцыі ордэна езуітаў» *С. Растоўскага* і «Гісторыя Віленскай Акадэміі» *Яна Прэўсгайфа*.

Другая палова XVIII ст. характарызуецца секулярызацыяй гістарычнай думкі. Гэта адбылося пад уплывам рэформы ордэна піяраў, якую правёў Станіслаў Канарскі ў 50–60-я гг. XVIII ст. Таксама свой уплыў аказалі ідэі французскіх асветнікаў, творы якіх перакладаліся пры садзеянні Адукацыйнай камісіі.

У Галоўнай Літоўскай школе кафедру ўсеагульнай гісторыі ўзначальваў прафесар *Томаш Гусаржэўскі* (1731–1797 гг.). Ён не пакінуў пасля сябе значных гістарычных твораў. Але яго заслуга – у прапагандзе асветніцкага разумення гісторыі. У працы «Уводзіны ва ўсеагульную гісторыю, у асаблівасці царкоўную» ён выказаў ідэю прагрэсіўнага развіцця чалавецтва па ўзыходзячай лініі. На яго думку, гісторыя павінна вывучаць увесь шлях, пройдзены чалавецтвам. Аўтар закрануў праблему верыфікацыі гістарычных крыніцаў, іх навуковага аналізу. Ён таксама спрабаваў аддзяліць царкоўную гісторыю ад свецкай [2, с. 103–109].

У другой палове XVIII ст. значную папулярнасць набылі працы Францішка Папроцкага і Кароля Вывіча, якія фактычна сталі асноўнымі аўтарамі падручнікаў па гісторыі ВКЛ.

Ф. Папроцкі (1723–1805 гг.) прадоўжыў справу, распачатую Я. Пашакоўскім, – выдаваў у Вільні «Палітычныя каляндарыкі». У календары за 1764 г. ён размясціў храналогію польскіх каралёў і князёў ВКЛ, апісаў першае бескаралеўе, якое наступіла пасля смерці Жыгімонта II Аўгуста. Цікавасць выклікаюць дзве невялікія працы Папроцкага «Хатнія весці аб ВКЛ» (1763 г.) і «Дамашнія весці аб Польскім каралеўстве» (1771 г.). Яны ўяўляюць кароткія энцыклапедычныя даведнікі аб геаграфічным становішчы, прыродных умовах, гісторыі, дзяржаўным ладзе, судах, арміі і іншых атрыбутах гэтых дзяржаваў. Кнігі ўяўляюць сабой даведнікі, якія прызначаліся для навучэнцаў школаў. Аўтар паказаў таксама палітычныя і рэлігійныя падзеі на тэрыторыі княства да Люблінскай уніі 1569 г. без іх аналізу.

Папроцкі зыходзіў з рацыяналістычнага разумення гістарычнага працэсу і сваёй дзейнасцю падрыхтаваў глебу для ўспрымання ў апошняй трэці XVIII ст. ідэі заканамернага развіцця гісторыі з другога боку, ён трактаваў гістарычны працэс як простую паслядоўнасць падзеяў. Падобны эмпірычны падыход быў характэрны для ўсіх гісторыкаў асветніцкага часу [3].

Найбольшай папулярнасцю ў школах ВКЛ карысталіся падручнікі *К. Вывіча* (1717–1793 гг.): «Паходжанне сучасных дзяржаў і народаў» (1769 г.) і «Кароткае сістэматычнае выкладанне ўсеагульнай гісторыі» (у 2-х т., 1766–1771 гг.).

Светапогляд К. Вывіча мае супярэчлівы характар. У яго творах спалучаюцца дзве тэндэнцыі: тэалагічная, бо з’яўляўся езуітам, і асветніцкая, бо разумее роллю рацыяналістычнай філасофіі. Будучы гісторыкам, Вывіч знаходзіўся пад уплывам ідэі Асветніцтва. Ён адмоўна ставіўся да разумення гісторыі як працэсу адлюстравання палітычных падзей і войнаў. Даследчык лічыў, што гісторыя – гэта сукупнасць зменаў у палітычным жыцці, звычаях, рэлігіі, навуцы, мастацтве, эканоміцы.

Важнае месца К. Вывіч адводзіў ролі эканомікі ў грамадскім жыцці, у прыватнасці, эканамічнаму развіццю Рэчы Паспалітай. Галоўнай крыніцай багацця краіны ён лічыў гандаль, які мог пашырацца толькі на падставе развіцця прамысловасці і земляробства. К. Вывіч падтрымліваў палітыку пратэక్షынізму [6, с. 199–200].

У другой палове XVIII ст. гістарычная навука ВКЛ набывае трывалы крыніцазнаўчы фундамент, які быў закладзены ўрадзэнцам в. Гембулы Лідскага павета *Мацеем Догелем* (1715–1760 гг.).

У якасці пасла Рэчы Паспалітай М. Догель працаваў у архівах і бібліятэках Германіі, Францыі, Галандыі, карыстаўся сакрэтнымі дакументамі з каралеўскіх архіваў Кракава і Нясвіжа. Гэта дазволіла яму пачаць выданне зборніка дакументаў і матэрыялаў «Дыпламатычны кодэкс

Каралеўства Польскага і ВКЛ». З васьмі запланаваных тамоў выйшлі тры. Нявыдадзеныя матэрыялы ў рукапісах паступілі ў Каралеўскую бібліятэку ў Варшаве, потым – у Віленскі ўніверсітэт, а адтуль – у Пецябургскую публічную бібліятэку. Яго зборнікі матэрыялаў па гісторыі міжнародных адносін Польшчы, Літвы і Беларусі за XIII–XVIII стст., як гістарычныя крыніцы, не страцілі свайго значэння да нашых дзён [1, с. 121–125].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Бірало, А.А. Философская и общественная мысль в Белоруссии и Литве в конце XVII – середине XVIII в. / А.А. Бірало. – Мінск: БГУ, 1971. – 179 с.
2. Бірало, А.А. Философские проблемы в науке эпохи Просвещения в Белоруссии и Литве / А.А. Бірало. – Мінск: БГУ, 1979. – 160 с.
3. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси. Роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т.Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 427 с.
4. Караў, Д.У. Беларуская і польская гістарыяграфія ў XVI–XX стст. / Д.У. Караў // Беларусіка=Albaruthenika. Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – С. 242–251.
5. Мальдзіс, А. Першыя календары Беларусі / А. Мальдзіс // ЛіМ. – 1970. – 7 жніўня.
6. Мысліцелі і асветнікі Беларусі: энцыкл. даведнік. – Мінск: БелЭн, 1995. – 671 с.
7. Пазднякоў, В. Рагундус / В. Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. У 2 т. – Мінск: БелЭн, 2006. – Т. 2. – С. 510.
8. Подокшин, С.А. Философия истории М.Стрыйковского / С.А. Подокшин // Беларусіка=Albaruthenika. Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – С. 287–290.
9. Рогов, А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. (Стрыйковский и его хроника) / А.И. Рогов. – М.: Наука, 1966. – 310 с.
10. Семянчук, А.А. Беларуская-літоўская летапісы і польскія хронікі: вучэб. дапам. / А.А. Семянчук. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 161 с.
11. Семянчук, А.А. Каяловіч / А.А. Семянчук // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. У 2 т. – Мінск: БелЭн, 2006. – Т. 2. – С. 79.
12. Puchowski, K. Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773 / K. Puchowski. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999.

Т.Т. Кручковский

ПОЛЬСКО-РОССИЙСКОЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ КОНЦА XVI – НАЧАЛА XVII ВВ. В ИНТЕРПРЕТАЦИИ РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Одной из наиболее актуальных и важных задач современной философии истории является проблема пути исторического сопоставления России, вестернизации России, как возвращения ее путем реформ к ее естественной европейской первооснове, превращения в «нормальную страну» и борьба с «азиатскими», восточными началами, или обоснование России как отдельного самодостаточного мира (в духе культурно-

исторического типа Данилевского или теории евразийства). Важную роль в этом отношении играла проблема русско-польского цивилизационного противостояния, осмысления места и роли Польши в истории России. Связано это было как с традиционным многовековым соперничеством, так и с тем, что именно через Польшу Россия воспринимала первоначально западные цивилизационные ценности. Проблема цивилизационного выбора пути развития России, других славянских народов уже с конца XVIII – начала XX в. стала в русской историографии одной из ключевых, часто определяющих через практику прошлого отношение к настоящему. Проблема цивилизационного выбора польского народа – ориентация на западноевропейский путь развития – вызывала в русской историографии весьма противоречивые оценки. Проблема соотношения Востока и Запада, России и Европы сыграла большую роль в русской исторической и общественно-политической мысли первой половины и особенно 30–50-х гг. XIX в. И первоначальное противопоставление России Западу у Н.М. Карамзина [1] и позднее – у славянофилов 30–40-х г. XIX в. далеко не всегда носило консервативный характер, а отражало продуктивную идею исторических отличий развития России от Западной Европы. Эта проблема была самым тесным образом связана с польским вопросом в России, нарушая стройные представления славянофилов о славянском мире, роли в нем России и ее отношения с западноевропейской цивилизацией. Причем под термином «славянофильство» подразумеваются все сторонники в той или иной степени понимаемой «славянской идеи», а не конкретная группа общественно-политических деятелей России 40–50-х г. XIX в. [2, с. 5].

В российском споре западников и славянофилов о месте России в мире по-разному определялись место и роль Польши в истории Европы и России. В славянофильской концепции истории России место Польши однозначно определялось как части славянского мира, к которому поляки должны вернуться. Основными препятствиями здесь являлись, согласно русской историографии славянофильской направленности, католичество польского народа, так как православие представлялось как истинно славянская вера; а также польская шляхта [3]. Следует отметить, что данная проблема существовала и в Польше, она также имела своих славянофилов и западников [2, с. 11]. Отношение русской либеральной историографии к западному цивилизационному выбору Польши отличалось значительной разбежкой мнений положительных и отрицательных оценок этого выбора.

Сторонники западного пути развития России на всем протяжении исследуемого периода (Н.М. Карамзин, Т.Н. Грановский, С.М. Соловьев, В.О. Ключевский, Н.И. Кареев, П.Н. Милоков и др.) не были едины в оценке компонентов западного влияния, в том числе и польского, часто допускали в своих концептуальных построениях элементы славянофильских теорий: идеализация роли православной церкви, народного характера русского самодержавия, особой исторической миссии России и т.д.

Общие положения, характеризующие соотношение путей развития России и Западной Европы, а также определенную роль и место в этих отношениях Польши, польско-русское соперничество, имеются в наиболее известных обобщающих трудах по истории России и Западной Европы таких известных русских историков, как Н.М. Карамзин, Т.Н. Грановский, С.М. Соловьев, В.О. Ключевский, П.Н. Милоков, Н.И. Кареев, М.О. Коялович, М.Н. Покровский и др. В значительной мере их теоретические взгляды определялись как достижениями западной философии – идеями Просвещения и гегельянства, позитивизма, так и идеями русских мыслителей: П.Я. Чаадаева, теоретиков идей славянства – И.С. Аксакова, П.В. Киреевского, П.Я. Данилевского, религиозно-философских мыслителей – В.С. Соловьева, Н.А. Бердяева и др. Ведущим методологическим течением в русской историографии второй половины XIX в. был позитивизм [4, с. 2]. С начала XX в. определенное влияние на историко-философские концепции стал приобретать марксизм, в первую очередь, в творчестве М.Н. Покровского.

Русско-польское соперничество, по мнению русской историографии рассматриваемого периода, проявилось как в борьбе за русские земли между Польшей и Москвой, так и в попытках полонизировать православные земли Речи Посполитой. Хронологические рамки наибольшего напряжения этой борьбы определялись ею на XVI–XVII в.

Согласно Любавскому, проблема противостояния Польши и России, как двух различных славянских центров, западной и восточной культуры, проявилась к XVI в.: разделяли их – вера, культура, государственный строй. Польша отличалась воинственным католицизмом, нетерпимостью к схизме. Москва – такой же нетерпимостью к латинству. В сравнении Мякотина Московской Руси – бедной, с угрюмой жизнью, где всякая отдельная личность подавлялась [5, с. 117], с Речью Посполитой, с её политическими свободами шляхты [5, с. 67], страной более привлекательной выглядела последняя.

Это привело к тому, что в противоборстве с Польшей Москва с её огромными армиями не могла противостоять меньшим по численности польским войскам [5, с. 117]. Перелом, по Мякотину, наступил только после усвоения через Малороссию польских образцов. Отсюда польские влияния при царском дворе [5, с. 123, 129]. Таким же, по Мякотину, было положение и области веры: религиозная терпимость в Польше до периода контрреформации и религиозная нетерпимость в Москве даже к православию из ВКЛ, невежество русской православной церкви, её боязнь публичной дискуссии, проклятие геометрии [5, с. 131].

Мякотин также поддерживал мнение о двух центрах объединения русских земель [5, с. 64]. Он утверждал, что Речь Посполитая получила в наследие задачи Литвы, то есть борьбу с Москвой [5, с. 67]. Это привело к войнам с Москвой, которая не отказалась от задачи возвращения русских

земель. Завершением их наиболее напряжённого периода, по его мнению, был первый «вечный мир» 1634 г. [5, с. 99].

В противостоянии централизованного Московского государства с Польской республикой, на деле аристократической, олигархической, которая не имела ни развитых форм управления, ни постоянного войска и финансов, утверждал Любавский, Польша должна была потерпеть поражение [6, с. 20]. Данное положение было общим для российской историографии рассматриваемого периода.

Оценки Ю.Ф. Самарина цивилизационного противостояния Польши и России являются классическими для славянофильских подходов. Самарин утверждал, что Польша – это острый клин, вогнутый латинством в самую сердцевину славянского мира с целью расколоть его в щепы [7, с. 333]. По мнению Самарина, вражда России и Польши заключается в том, что обе стороны имеют совершенно различные идеалы – религиозного и политического характера [7, с. 343]. Хотя во второй половине XIX в. вопрос об исключительности России и славянского мира в духе славянофильской концепции и ушел с первого плана общественной жизни, он оставался в концепциях ряда историков и философов. Это видно даже в творчестве одного из виднейших русских философов первой половины XX в. – Н.А. Бердяева, также пытавшегося решить проблему цивилизационного выбора и развития России. По мнению Н. Бердяева, центральная историческая роль России – в решении всемирно-исторической проблемы Востока и Запада; Россия, занимающая место посредника между Востоком и Западом, является Востоко-Западом [8, с. 5, 22].

В то же время с типично славянофильских позиций польско-русское соперничество, место Польши в истории России рассматривал П.Я. Чаадаев [9, с. 108–110]. Данная позиция Чаадаева наглядно показывает, что приверженность католицизму и полонофильство в русской историко-философской традиции не всегда шли вместе [10, с. 33]. Соперничество между Польшей и Москвой, по мнению Кареева, было обусловлено желанием обладать всей Русью [11, с. 30].

Во взглядах С.М. Соловьева на проблему выбора славянами исторического пути развития весьма интересно сочетаются славянофильские и западнические оценки. Так, С.М. Соловьев отмечал, что Россия, отказавшись от западного влияния, обрекла себя на застой экономического и общественного развития [12, с. 3]. Вместе с тем он утверждал, что славянские народы, в том числе и поляки, преждевременно, не окрепнув, вошли в столкновение с западным миром, утратили свою самостоятельность, а некоторые и народность [12, с. 3]. Россия же, по Соловьеву, выбрала для поворота на Запад идеальный момент – уже в XVII в., будучи окрепшим, уже могущественным государством [13, с. 3].

Во всемирной истории, писал Кареев, отдельные народы играли неодинаковую роль. У каждого народа есть особая миссия в истории: у одних народов более значительная, у других – совсем малая [11, с. 61]. В

западной цивилизации, по Карееву, главную роль играли немцы, англичане, французы, эпизодическую – поляки, испанцы, шведы. Польша, утверждал Н.И. Кареев, по географическому положению принадлежала к Востоку, но в силу культурных, политических связей примкнула к Западу [14, с. 127].

М.К. Любавский утверждал, что поляки сохранили свои славянские черты: «к счастью, польская народность оказалась достаточно сильной, чтобы ассимилировать, претворить в себе инородные элементы, и в Польше славяне не утонули в немецком море, а наоборот – немцы в польском» [15, с. 16].

Весьма нетрадиционно для русской историографии А.Л. Погодин видел историческую миссию Польши как государства, разделяющего Западную и Восточную Европу, ставшего посредником в передаче западных цивилизационных ценностей. Согласно его мнению, Польша могла бы превратиться в немецкое королевство, а это грозило бы большой бедой для возникающего Московского княжества [16, с. 25]. Спасшись от немецкого гнета, она дала возможность окрепнуть сильному Московскому царству; также Польша вынесла на своих плечах напор татар на Западную Европу, охранила эту последнюю от многих несчастий. И далее, утверждал Погодин, занимая срединное положение между двумя слагающими силами, западно-европейской и русской монархиями, Польша терпела удары с двух сторон, но, разведив их на время, она оказала громадную услугу и Западной, и Восточной Европе [16, с. 25].

Одной из важнейших проблем, связанных с цивилизационным выбором Польши и России, их отличной судьбы в будущем, было, по мнению русской историографии рассматриваемого периода, католичество. В представлении славянофилов именно данный вопрос различий в христианстве – католичество и православие – разделяли Россию и Западную Европу. При этом в традиционной концепции славянофилов и их последователей, как известно, католичество считалось выродившейся формой христианства и этим в значительной степени обосновывалась мессианская роль России.

Совершенно иные оценки цивилизационного выбора Польши видим у сторонников славянофильских идей, связывавших этот выбор исключительно с католичеством и цивилизационной борьбой Запада и Востока. Выбор Польши в пользу Запада, по утверждению Самарина, изначально определил печальное будущее Польши как государства и гибель поляков как народа вообще. Данное положение Самарин связывал с идеей несовместимости латинства со славянством. В результате, писал он, «Польша оказалась на перепутье, ...ее отравил яд латинства...» [7, с. 340]. По утверждению Филевича, западный выбор поляков как славянского народа привел к перерождению славянского организма под немецким влиянием. В результате Польша не стала Германией, но свое собственное, кроме языка, понемногу растеряла, или оно же приняло в своем развитии такие уродливые формы, что под ними уже не узнать первоначальной основы [17, с. 29]. Именно немецкое влияние привело к зависимости

Польши от немецкого императора, перерождению церкви, немецкой колонизации, а право, считал Филевич, привело в Польше к отсутствию феодализма, слабости городов, шляхетской анархии [17, с. 21, 28].

Приобщение к европейской средневековой культуре было мыслимо, считал Кареев, лишь в форме принятия христианства, которое отличалось нетерпимостью к инаковерию. Тогда, отмечал Кареев, вероисповеднические различия выдвигались на первый план: нашим предкам западная культура казалась порождением проклятого «латинства», а поэтому принципиально ими отвергалась [18, с. 324]. Вероисповедная рознь, образовавшаяся между Востоком и Западом, в эпоху основания и крещения Руси сильно мешала последней войти в более тесные культурные связи со своими западными соседями [18, с. 330]. Эта внутренняя нетерпимость на Руси, считал В.А. Мякотин, шла еще от Византии и нашла свое отражение в XV–XVI вв. в виде истинного русского православия, как единственной правильной христианской религии [5, с. 3]. Этот особый характер Московского государства выразился, отмечал А.Н. Пыпин, в национальной и религиозной исключительности и нетерпимости ко всему иноземному и иноверному, под конец – даже к греческому [19, с. 255]. Отсюда и отношение к полякам, к католикам как «поганым», к «латинству» как врагу (В.А. Мякотин, В.А. Бильбасов и др.).

Значительная часть русской историографии консервативной ориентации, за исключением, пожалуй, школы западноруссизма, вообще отказывала западному краю, оказавшемуся в составе ВКЛ, а потом и Речи Посполитой, в своей своеобразной, отдельной от России истории. Так, М.Н. Погодин утверждал, что западнорусские земли – это «русская земля, заселенная русскими людьми, не имеющими никакой иной истории кроме русской» [20, с. 279].

Типичным положением для русской историографии стала характеристика противоборства Польши и Москвы на религиозном поле. По Д.И. Иловайскому, иезуиты посредством введения церковной унии надеялись впоследствии без труда обратить православное население в католичество [21, с. 370].

Подводя итоги анализа подходов русской историографии XIX – начала XX в., как либеральной, так и консервативной направленности, к проблеме польско-московского соперничества за православные земли ВКЛ, можно утверждать, что, по ее общему мнению, Польша, присоединив к себе православные земли, попросту подписала себе смертный приговор. Связано это было с убеждением, что Москва не могла смириться с этим обстоятельством, и неминуемо было столкновение Польши и Москвы. В этой борьбе сил могла однозначно победить только Москва, так как опиралась на православное население. Единственным исключением среди российских ученых являлся Ф.М. Уманец, который признавал за Польшей в XVI–XVII в., по причине ее более высокого цивилизованного развития, право объединения не только русских, но и всех славянских земель.

Согласно Уманцу, Речь Посполитая имела такой шанс в XVI в [22, с. XIV, 170–172 и др.].

М.О. Коялович считал, что церковная уния имела давние прочные исторические задатки: в борьбе двух цивилизаций [23, с. 241]. Он рассматривал церковную унию как результат этой борьбы, когда в конце XVI в. Польша, разложив высшее сословие русского общества (церковную иерархию и дворянство), наконец, добилась своего [23, с. 241].

Весьма противоречиво оценивались в российской историографии и результаты выбора Польши западного пути развития, ее влияние на русские земли ВКЛ и на Москву. Характер этих оценок зависел в первую очередь от общего отношения к славянофильской и западнической идеям. При этом часто подчеркивались внешние достижения Польши – образование обширного государства, ставшего даже соперником Москвы. Данное положение частично признавалось даже в российской историографии славянофильской направленности. Общая же оценка историков данного направления была, конечно, сугубо негативной.

Т.М. Грановский отмечал, что в результате своего развития к концу средних веков Польша стояла на высшей степени своего могущества, составляя вместе с Литвой воинственное государство, оплот Западной Европы против турок [24, с. 156]. По Н.И. Карееву, польско-литовское государство, как результат западного влияния, сделалось в конце средних веков наиболее обширной, могущественной и образованной славянской державой [18, с. 361]. А.Л. Погодин подобным образом оценивал результаты западного влияния на Польшу и к западному цивилизационному выбору поляков подходил весьма положительно. Оценивая результаты этого влияния на Польшу, он считал, что благодаря ему Польша ко второй половине XV в. стала одним из образцовых и сильных государств католической Европы [16, с. 22].

Вместе с тем Погодин считал неминуемым столкновение Польши и России – эти две силы должны были столкнуться рано или поздно: первая стремилась расширить свои владения на восток, а вторая искала приобретений на западе и юге. Русская сила была собрана в руках у одного человека, который имел в своем распоряжении и средства, и войско; но зато другая сила, польская, стояла на высоте тогдашней европейской образованности, была в родстве или старых связях с самыми могущественными европейскими государствами. Только после того, как русский великан усвоил себе ту образованность, которой и сильна была Польша, он ее и одолел [16, с. 66]. Это положение было общим для российской историографии [3].

Польша в этот период, отмечал Кареев, была распространителем западной культуры на восток – земли ВКЛ. Данное положение высказывалось еще раньше в русской либеральной историографии (Т.Н. Грановский, Б.Н. Чичерин).

В.О. Ключевский был одним из немногих русских историков, которые признавали позитивное цивилизационное влияние Польши на

Московскую Русь. Историк подчеркивал особую важность для русской истории договора об избрании на московский престол королевича Владислава. Как и Карамзин, он отмечал, что под влиянием польских политических идей первый раз в истории России поднят был вопрос личных прав русских бояр, свободы совести и религиозной толерантности [25, с. 39–40]. Следующим позитивным проявлением влияния польских политических идей в России было, по его мнению, время после смерти Петра I. Именно тогда русское дворянство пробовало превратить неограниченную монархию в конституционную дворянскую монархию, подобную польской [25, с. 40]. Факт польского посредничества в западном влиянии на Россию в XVI–XVII в. признавал и В.А. Мясотин [5, с. 12]. В представлении Ключевского польское влияние было довольно значительным и весьма существенным в вопросе общественного устройства. Он считал, что это влияние превышало образцы, непосредственно взятые с Запада во время реформ Петра Великого [25, с. 15].

Список источников и литературы

1. Карамзин, Н.М. Записка «О древней и новой России» / Н.М. Карамзин // Пыпин, А.Н. Общественное движение в России при Александре I / А.Н. Пыпин. – СПб., 1908.
2. Walicki, A. Aleksander Hereen. Kwestia polska i geneza pewnych stereotypów / A. Walicki. – Warszawa, 1991.
3. Кручковский, Т.Т. Польская проблематика в русской историографии второй половины XIX в. / Т.Т. Кручковский // Наш радавот. – Гродно, 1994. – Кн. 6. – Ч. 2. – С. 218–417.
4. Нечухрин, А.Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А.Н. Нечухрин. – Гродно, 2003.
5. Мясотин, В.А. Из истории русского общества. Этюды и очерки / В.А. Мясотин. – СПб., 1902.
6. Любавский, М.К. История западных славян (прибалтийцев, чехов и поляков) / М.К. Любавский. – М., 1918.
7. Самарин, Ю.Ф. Сочинения / Ю.Ф. Самарин. – М., 1877. – Т. 1.
8. Бердяев, Н. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности / Н. Бердяев. – М., 1990.
9. Чаадаев, П.Я. Несколько слов о польском вопросе / П.Я. Чаадаев // Вопросы философии. – М., 1988. – № 6. – С. 108–110.
10. Walicki, A. Rosja, katolicyzm i sprawa polska / A. Walicki. – Warszawa, 2002.
11. Кареев, Н.И. Главные обобщения всемирной истории / Н.И. Кареев. – СПб., 1903.
12. Соловьев, С.М. История падения Польши / С.М. Соловьев. – М., 1863.
13. Соловьев, С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М., 1864. – Т. IV.
14. Кареев, Н.И. История Западной Европы в новое время / Н.И. Кареев. – СПб., 1893. – Т. 2.
15. Любавский, М.К. Исторические судьбы славянства / М.К. Любавский. – М., 1915.
16. Погодин, А.Л. Очерк истории Польши / А.Л. Погодин. – М., 1909.
17. Филевич, И.П. Россия и польский вопрос / И.П. Филевич. – М., 1894.
18. Кареев, Н.И. Общий ход всемирной истории / Н.И. Кареев. – СПб., 1903.
19. Пыпин, А.Н. Иноверцы в Московской России / А.Н. Пыпин // Из истории иноземных исследований в России в XVI и XVII вв. – М., 1886.
20. Погодин, М.Н. Польский вопрос / А.Л. Погодин. – М., 1867.
21. Иловайский, Д.И. Руководство по всеобщей истории / Д.И. Иловайский. – М., 1899. – 486 с.
22. Уманец, Ф.М. Вырождение Польши / Ф.М. Уманец. – СПб., 1872.
23. Коялович, М.О. Лекции по истории Западной России / М.О. Коялович. – М., 1864.
24. Грановский, Т.М. Сочинения / Т.М. Грановский. – М., 1892. – Т. 1.
25. Ключевский, В.О. Неопубликованное произведение / В.О. Ключевский. – М., 1983.

**ВОПРОС О ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ В ВКЛ XVI в.
В ИССЛЕДОВАНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
XIX – НАЧАЛА XX вв.**

Вопрос о литературном языке в ВКЛ сохраняет среди российских исследователей актуальность вот уже два столетия. Первоначальный этап исследования (конец XVIII – начало XIX в.) характеризовался изучением памятников старобелорусской литературы, особенно изданий Ф. Скорины. Первыми в российской исторической науке обратили внимание на литературный язык ВКЛ П.А. Алексеев, И.Г. Бакмейстер, А.Х. Востоков, Н.И. Греч, м. Евгений, П.М. Калайдович, В.С. Сопиков, А.Л. Шлецер, И.Г. Шриттер и др. Исследованиями И.Г. Шриттера в российской историографии установилось мнение, что литературный язык ВКЛ был близок к польскому [13, с. 183]. Это мнение поддержали А.Х. Востоков, Н.И. Греч и ряд польских исследователей. Так, С.Б. Линде считал белорусский язык «tak bardzo do polszczyzny zbliżony dyalekt» [10, с. 42]. Аналогичного мнения придерживались польские ученые Е. Бандке, И. Вишневецкий, И. Лелевель, А. Марциновский и др. Таким образом, для польских ученых писатели ВКЛ являлись представителями польской культуры, а их произведения причислялись к польской литературе.

Такая позиция польских и некоторых российских ученых вызвала критику. В.С. Сопиков предложил называть язык письменности ВКЛ XVI в. белорусским языком, представляющим собой, по мнению ученого, смесь из языков старославянского, русского, польского и частично латинского [12, с. 182]. Против названия литературного языка этого периода белорусским возразил П.И. Кеппен, предложивший называть его «литовско-русским» [9, с. 167]. Этой же терминологии придерживались в своих исследованиях архиепископ Филарет, И.П. Сахаров, И.П. Каратаев и др.

Таким образом, в первой трети XIX в. в российской историографии был установлен «факт существования» белорусского языка. Российские исследователи пришли к выводу о существовании «западнорусского» (белорусского) варианта церковнославянского языка в рамках русской редакции.

Однако против наименования языка письменности XVI в. белорусским решительно выступил О.М. Бодянский, утверждавший, что язык, который называется белорусским, – это язык, на котором «никто никогда не говорил и не говорит, так как он представляет самую отвратительную смесь, какую только можно себе представить и которая когда-либо существовала на Руси» [1, с. 309]. О.М. Бодянский оговорил свое резкое суждение, признавши «в основании письменного языка – язык обитателей Беларуси, и «сильное» влияние церковного языка», недостатки же этого языка приписывал польскому влиянию [1, с. 312]. В середине

1860-х г. Я.Ф. Головацкий повторил прежде высказанное мнение О.М. Бодянского об искусственном происхождении литературного языка ВКЛ: «То был язык ни белорусский, ни великорусский, ни малорусский, а язык книжный, искусственный, которым никто, никогда не говорил и не говорит, язык, образовавшийся под решительным влиянием польского...» [6, с. 228]. Обращение реформационных деятелей к народному языку, по мнению этого украинского исследователя, носило не столько культурно-просветительный, а скорее религиозный пропагандистский характер [6, с. 232]. Попытка Я.Ф. Головацкого рассматривать литературные процессы в связи с современными ему культурными условиями, несомненно, явилась новым шагом в российской историографии.

В середине XIX в. в российской исторической науке формируется представление об историческом разделении древнерусского языка на великорусское и малорусское наречие. При этом «белорусский говор» относят к южной ветви великорусского наречия. А.Е. Викторов сделал обстоятельный анализ существующей научной литературы по этой теме и пришел к заключению, что письменный язык ВКЛ XVI в. есть западнорусское, современное тому времени наречие [4, с. 21]. Ф.И. Буслаев определил в языке перевода библейских книг Ф.Скорины образец белорусского наречия XVI в. В грамматическом отношении белорусское наречие, по мнению исследователя, ничем существенно не отличается от великорусского, но в нем много языковых словарных особенностей, частью местных, частью заимствованных из польского языка [3, с. 21]. П.И. Житецкий, рассматривая эволюцию языковых форм в контексте социально-политической борьбы, пришел к заключению, что литературный язык ВКЛ XVI в. «не есть язык с основными чертами одного какого-либо наречия, а диалектическая смесь особенностей южнорусской и белорусской с огромной примесью канцелярской фразеологии» [7, с. 279]. При этом ученый отметил преобладание белорусского элемента в литературном языке XV–XVI в. Утверждение о «западнорусском» происхождении и характере письменного языка в ВКЛ XVI в. в российской исторической литературе поддержали А.К. Вахнянин, Д.И. Иловайский, М.О. Коялович, В.Н. Недешев, Н.А. Огоновский, И.И. Первольф, Г.С. Потебня и др. В контексте истории древнерусского православного искусства изучали литературное наследие ВКЛ XVI в. Д.А. Ровинский, В.В. Стасов и др.

Таким образом, к середине 1880-х г. за литературным языком ВКЛ XVI в. прочно утвердилось название языка белорусского. Несмотря на это письменный язык рассматриваемого периода еще не был предметом специального исследования лингвистами и историками литературы.

Приоритет в научном исследовании белорусского языка принадлежит П.В. Владимирову. Ученый, всесторонне исследовав методом сравнительного анализа издания Ф.Скорины, рукописи и памятники XVI в., пришел к убеждению, что литературный язык близок к разговорному белорусскому («западнорусскому») языку [5, с. 296]. А.И. Соболевский

считал, что «язык грамот и Литовского статута не был языком всего населения Западной Руси: это был язык высшего класса, который со временем подвергался влиянию польской культуры; отсюда понятно довольно значительное количество польских слов, форм и оборотов, находимое в этих памятниках» [11, с. 47]. А.С. Будилович утверждал, что актовый язык Западной Руси, проникший с реформацией и в богословскую литературу, независимо от сочетания форм малорусских и белорусских, настолько был пропитан варваризмами польско-латинского происхождения, что не может считаться независимой литературной обработкой. «Язык этот представляет скорее продолжение западнорусского актового языка, чем самостоятельную переработку форм юго-западной диалектической системы» [2, с. 15].

Новым шагом в изучении литературного языка ВКЛ XVI в. явились исследования Е.Ф. Карского. Ученый поддержал мнение предшествующих исследователей об искусственной форме литературного языка и обратил внимание на социально-политическую причину обособления «западнорусского наречия». Исследователь пришел к выводу, что «старое западнорусское наречие, как орган литературы, было в некотором смысле искусственным, но это не лишает его права на язык разговорный; ведь и нынешний литературный язык – тоже искусственный, однако он же служит органом речи образованного общества, черпая для себя постоянно живительную влагу из народной речи» [8, с. 14]. Е.Ф. Карский предложил называть этот язык белорусским, прибавлял для отличия от современного белорусского языка название старобелорусский [8, с. 14]. Такая позиция нашла свое продолжение в исследованиях М.С. Грушевского, М.В. Довнар-Запольского, В.И. Пичеты, А.И. Пыпина, В.Д. Спасовича и других ученых, рассматривавших процесс формирования и развития литературного языка ВКЛ XVI в. в непосредственной взаимосвязи с гуманистическим движением эпохи Возрождения и Реформации.

Непосредственным продолжением исследований российских ученых проблем эволюции литературного языка ВКЛ XVI в. в контексте гуманистических идей эпохи Возрождения с акцентом на национально-культурную проблематику явились труды белорусских ученых 1920-х г. Л.А. Абрамовича, И.В. Волк-Левановича, М.И. Гарецкого, И.С. Дворчанина, Н.Н. Пионтуховича, Н.Н. Щекотихина, Н.А. Янчука и др.

Таким образом, существование порой диаметрально противоположных мнений по вопросу о литературном языке ВКЛ XVI в. в российской историографии XIX – начала XX в. способствовало росту исторических знаний по исследуемому вопросу. Важным моментом в российской исторической науке явилось его исследование в контексте гуманистических идей эпохи Возрождения и Реформации и выделение в связи с этим национально-культурного аспекта. Выводы и полученные

результаты исследований российских ученых легли в основу белорусской историографии и во многом являются актуальными по настоящее время.

Список источников и литературы

1. Бодянский, О.М. О поисках моих в Познанской Публичной библиотеке / О.М. Бодянский. – СПб., 1846.
2. Будилович, А.С. История русского языка и словесности / А.С. Будилович. – СПб., 1902. – 382 с.
3. Буслаев, Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства / Ф.И. Буслаев. – СПб., 1861. – 538 с.
4. Викторов, А.Е. Замечательные открытия в древнерусском книжном мире / А.Е. Викторов. – М., 1867. – 28 с.
5. Владимиров, П.В. Доктор Ф.Скорина его переводы, печатные издания и язык исследования / П.В. Владимиров. – СПб., 1888. – 351 с.
6. Головацкий, Я.Ф. Несколько слов о Библии Скорины / Я.Ф. Головацкий. – Львов, 1865. – 230 с.
7. Житецкий, П.И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / П.И. Житецкий. – Киев, 1876. – 376 с.
8. Карский, Е.Ф. К истории звуков и форм белорусской речи / Е.Ф. Карский. – Варшава, 1893. – 247 с.
9. Кеппен, П.И. Библиографические листы / П.И. Кеппен. – СПб., 1825. – 168 с.
10. Линде, С.Б. O literaturze Rossyyskoy przez S.B. Lindego / С.Б. Линде // Pamiętnik Warszawski. – 1815. – С. 37–49.
11. Соболевский, А.И. Очерк из истории русского языка / А.И. Соболевский // ЖМНП. – 1887 – № 2. – С. 49–54.
12. Сопиков, В.С. Опыт Российской библиографии / В.С. Сопиков. – СПб., 1813. – 265 с.
13. Шриттер, И.Г. Описание первого издания в печати и перевода на российский язык священной Библии в 1517–1519 г. / И.Г. Шриттер // Опыт трудов вольного Российского собрания. – Т. VI. – 1783. – С. 177–194.

Д.В. Карев

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ ВКЛ XVI–XVII вв. В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ

Тематика исследований по истории ВКЛ в целом и культуры его народов XVI–XVII вв., в частности, в российской досоветской и восточнославянской историографии советского периода в основном совпадает. В качестве главных проблем рассматриваются: общественно-политическое развитие государства, церковно-религиозная эволюция, аграрная история, жизнь городов, культура, правовые традиции. Но смысловые и тематические доминанты меняются. В советскую эпоху на первый план выходят проблемы социально-экономической истории ВКЛ XVI–XVII вв., рассматриваемые сквозь призму марксистской методологии истории.

В 1920-х – начале 1930-х гг. среди научных исследований эта социально-экономическая проблематика стала занимать ведущие позиции. Классовый подход в исторической науке этого периода проявился в повышении интереса советских медиевистов к положению крестьянства и городских низов, к процессам развития социальной борьбы в городах и сельских населенных пунктах ВКЛ. Одним из ярких представителей этого направления в историографии ВКЛ был В.И. Пичета, который в своей фундаментальной работе «Аграрная реформа Сигизмунда–Августа в Литовско–Русском государстве» (1917) всесторонне рассмотрел причины проведения и результаты решающих для жизни белорусской деревни XVI–XVII вв. хозяйственных преобразований. Научные публикации ученого этих лет были посвящены положению особых категорий крестьянства XVI–XVII вв. юридическому статусу сельского населения, состоянию шляхетского хозяйства и др. При рассмотрении истории ВКЛ этого периода он большое внимание обращал на унии ВКЛ с Польшей и его отношения с Московским государством, а также влияние этих процессов на белорусскую культуру. Однако взгляды Пичеты на эти проблемы белорусской истории XVI–XVII вв., на протяжении 20–30-х гг. неоднократно менялись, эволюционировали под влиянием советского политического контекста 1920-х – первой половины 1940-х гг. [38].

Несмотря на неблагоприятные социально-политические условия в стране, связанные с началом массовых репрессий, белорусские и украинские историки опубликовали в конце 20-х – начале 30-х гг. целый ряд фундаментальных исследований по истории права, культуры и социально-экономической истории ВКЛ XVI–XVII вв. (А. Грушевский, Д. Довгяло, В. Дружниц, К. Кернажицкий и др.) [10; 13; 14]. Российские историки (М.К. Любавский, А.Е. Пресняков) [31; 42] в 20-е гг. «отходят» от проблематики, связанной с историей ВКЛ, и переключаются на другие проблемы истории феодальной Руси и России.

В послевоенный период историческая мысль в СССР, хоть и получила определенное оживление, все же находилась под жестким идеологическим контролем ЦК КПСС. Это прежде всего относилось к тем проблемам культурно-религиозной истории белорусского и украинского народов, которые составляли этническое ядро населения ВКЛ до середины XVI в. Концептуально-методологические положения вырабатывались в ЦК компартий Украины и Беларуси и «укоренялись» в обобщающие научные труды и учебники. Концептуальные оценки истории ВКЛ были заложены в известных «Тезисах об основных вопросах истории БССР» (1948), согласно которым период XIV–XVIII вв. являлся временем нахождения Беларуси под властью Литвы и Польши, временем «наиболее мрачным... в ее историческом развитии».

Освещение главных событий в истории культуры народов ВКЛ XVI–XVII вв. в историографиях БССР и УССР сводилось к показу постоянного стремления народных масс Беларуси и Украины к

«воссоединению» с Россией. Гипертрофированный классовый подход практически исключал возможность появления в восточнославянских историографиях 50–70-х гг. капитальных работ по истории государства и права, культуры шляхетского сословия, по церковно-религиозной проблематике XVI–XVII вв. Те политизированные сюжеты, которые получали право на жизнь, имели тенденциозную направленность (работы Л.С. Абецедарского, А.П. Игнатенко, Я.Н. Мараша и др.) [1; 17; 32].

В 1970-х гг. большинство советских историков-медиевистов интересовалось прежде всего изучением материальной, экономическоей культуры народов ВКЛ XVI–XVII вв., в частности, изучением социально-экономического развития городов ВКЛ (А. Грицкевич, З. Копыцкий, А. Игнатенко и др.) [9; 17; 25]. Причем, если в 50–60-х гг. исследовалось в основном экономическая культура городов ВКЛ, то в 70–80-х гг. – влияние социально-политического и правового фактора на их жизнь.

В 70–80-е гг. основной доминантой в исследовании культуры народов ВКЛ XVI–XVII в. стало изучение материальной культуры деревни (работы Д. Похилевича, В. Мелешко, М. Спиридонова и др.) [35; 41; 49]. Отличительная черта всех научных разработок 70–80-х гг. – их широкая источниковедческая база, которая позволила использовать статистические методы исследования.

В 80–90-х гг. оживляется и источниковедческо-историографическое направление в исследовании истории культуры ВКЛ XVI–XVII вв. (работы Н. Улащика, Г. Голенченко, Г. Кохановского, Ю. Лабынцева, Д. Карева, И. Юхо и др.) [8; 19; 23; 52; 58]. Особенно большим был вклад в разработку этой проблематики таких исследователей как А.Л. Хорошкевич и Н.Н. Улащик. Последний опубликовал белорусско-литовские летописи в «Полном собрании русских летописей» (1975–1980, и «Очерки по археографии и источниковедению истории Беларуси феодального периода» (1973). В связи с 450-летним юбилеем белорусского книгопечатания с конца 60-х гг. постепенно реанимируются и историко-культурологическая проблематика в исследовании ВКЛ XVI–XVII вв.; она еще более активизируется в связи с 500-летием Ф.Скорины (работы Е. Немировского, В. Васюка, Т. Габрусь, Т. Блиновой, В. Старостенко, Н. Кутузовой, В. Конона, Г. Голенченко, Г. Дербиной, С. Подокшина, В. Шматова, Ю. Лабынцева, Л.Корниловой, Л. Ивановой, С.Морозовой, И. Марзоллока, С. Сокола, И. Юхо, Н. Яковенко, Н. Высоцкой и др.) [3–8; 12; 27; 33; 34; 39; 45; 47; 48; 50; 52; 57; 58; 59].

К сожалению, до сих пор слабо исследованными оставались и остаются проблемы влияния социально-политических институтов ВКЛ на социокультурные процессы в государстве в XVI–XVII вв. Здесь наибольшей активностью отличались прежде всего историки–юристы, которые включали в процесс рассмотрения эволюцию восточнославянского права и особенности правовой системы ВКЛ XVI–XVII вв. (исследования А.Дубровина, И. Мартысевича, К.Сафроненко, И. Старостиной, С. Юшкова,

И. Яковкина, И. Юхо, Г. Дербиной и др.) [12; 58]. В 90-е гг. в исследовательской проблематике по истории культуры ВКЛ XVI–XVII в. формируются и новое направление – исследование эволюции исторической памяти белорусов и украинцев (Д.В. Карев, Г.А. Кохановский, Н.Н. Яковенко, И.В. Чаквин, И.А. Марзюлюк, В.В. Старостенко, Б.Н. Флоря) [19; 33; 50; 55; 59].

История Великого княжества Литовского в целом и его культуры XVI–XVII вв. становится стержневой проблемой белорусской историографии с первой половины 90-х гг. Количество публикаций, затрагивающих различные сферы жизни этого государственного образования, год от года неуклонно возрастало. Проблемам истории ВКЛ была посвящена значительная часть проводимых в этот период научных конференций.

В эти годы появились многочисленные публикации архивных материалов и переизданий трудов тех историков Беларуси и Украины XIX – начала XX вв., которым принадлежат огромные заслуги в концептуальной реконструкции образа восточнославянской культуры ВКЛ XVI–XVII вв. (И. Григоровича, М. Довнар-Запольского, М. Кояловича, Н. Костомарова, М. Грушевского и др.).

В ходе дискуссий 90-х гг. коренной концептуальной ревизии были подвергнуты такие наиболее значимые проблемы белорусской истории и культуры XVI–XVII вв. как:

- значение белорусской культуры и белорусского этноса в формировании культурных и политических традиций Великого княжества Литовского (Г.Я. Голенченко, С.А. Подокшин, Д.В. Карев, М.Ф. Пилипенко, И. Саверченко);

- роль военных конфликтов с Россией в XVI–XVII вв. как фактора, деформировавшего культурные процессы на восточнославянских землях ВКЛ и Речи Посполитой (Г. Саганович, М.А. Ткачёв) [46; 51].

- роль христианства и христианских конфессий в истории ВКЛ и Беларуси (Г.Я. Голенченко, С.А. Подокшин, Л. Иванова, С.В. Морозова, И. Саверченко, В. Конон);

- история белорусского шляхетства и его роль в формировании культурных традиций ВКЛ XVI–XVII вв. (Я. Запрудник, Н. Козловская, Г. Голенченко, П. Лойко, А. Килбас и др.) [8; 15; 21; 22; 30].

Открытию новых тем исследований и пересмотру устоявшихся догм и стереотипов в трактовке культуры народов ВКЛ и Беларуси способствовало развитие исторической периодики этих лет. Именно она стала полигоном и лабораторией для создания новых историографических версий по истории ВКЛ XVI–XVII вв. В указанном направлении заметные заслуги принадлежат таким историческим журналам как «Спадчына» (с 1989 г.), «Беларускі гістарычны часопіс» (с 1993 г.), «Беларуская мінушчына» (с 1993 г.), «Беларускі гістарычны агляд» (с 1994 г.), «Гісторыя: праблемы выкладання» (с 1997 г.). Заслуга этих журналов

видится в том, что главное внимание они уделяли малоисследованным и дискуссионным проблемам истории ВКЛ и феодальной Беларуси, активно вводили в научный оборот забытое и «репрессированное» источниковое наследие. Каждый из названных журналов стремился освоить свою нишу в рамках белорусской историографии.

Доминирующее место в этих изданиях занимала историко-культурологическая проблематика, с которой могли сравниться лишь исследования по политической истории ВКЛ. Главной причиной резкого повышения интереса к проблемам духовной культуры и, прежде всего, к её истории, явилась новая волна белорусского национального возрождения, поднявшаяся с конца 80-х гг. Эти периодические издания, в большей («Спадчына», «Беларуская мінушчына») или меньшей степени, старались познакомить своего читателя с достижениями культуры, стремясь поколебать стереотипное представление о белорусе как о носителе только фольклорной традиции «крестьянского» этноса. В целом же белорусская историческая периодика 90-х гг. стояла на позиции признания безусловной и самодостаточной ценности белорусской национальной культуры, прежде всего белорусского языка как наиболее яркого выражения самобытной сущности этноса.

По интенсивности и количеству изданных в СССР и СНГ в 70-е гг. XX – начале XXI в. работ по истории культуры ВКЛ XVI–XVII вв. на первый план выходят историки Беларуси. Слабая интенсивность исследований по этой проблеме в среде историков Украины и России в эти годы во многом объясняется разрушением в советский период традиций тех мощных школ российской и украинской «литванистики», которые существовали там до конца 20-х гг. XX в.

Достижения восточнославянской историографии в освоении «культурного пространства» ВКЛ XVI–XVII в. за последнее двадцатилетие выглядят весьма впечатляюще, как в плане «отраслевого» разреза его изучения (история конфессий, история этносоциальной психологии отдельных групп и сословий населения, исторический менталитет, история культуры «книжно-письменной традиции» и традиционная культура, правовая и политическая культура), так и в плане самого осмысления сложных, дискуссионных проблем историко-теоретического характера (специфика проявлений феноменов Ренессанса, Реформации и Контрреформации в «перекодировке» культурно-исторических процессов ВКЛ этого «осевого» для белорусской культуры времени). И все же многие аспекты постижения «смысла» и специфики культурных процессов, происходивших в ВКЛ в XVI–XVII вв. еще остаются на периферии исследовательского внимания (историографические традиции изучения культуры эпохи и исторической мысли народов Восточной Европы XVI – начала XXI вв.; источниковедческие возможности источникового комплекса, как базы для доказательной, научной реконструкции «силуэта» эпохи XVI–XVII вв.; роль личности в исторических событиях тех столетий

и др.). Без их разработки воссоздание коллективного «портрета» эпохи истории ВКЛ XVI–XVII вв., и ее культуры будет выглядеть зданием, возводимым на очень зыбком и ненадежном фундаменте.

Список источников и литературы

1. Абецдарский, Л.С. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVI–XVII вв.) / Л.С. Абецдарский. – Минск, 1965.
2. Акіншэвіч, Л. Казацтва на Беларусі (гісторыка-юрыдычны нарыс) / Л. Акіншэвіч // Польша. – 1927. – № 1 – С. 172–190.
3. Ботвинник, М. У истоков учебной книги / М.Ботвинник. – Минск, 1964.
4. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси: Роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т.Б. Блинова. – Гродно, 2002.
5. Васюк, Г.В. Православная церковь в Речи Посполитой в 80–90-е годы XVI – первой половине XVII века / Г.В. Васюк. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Минск, 1994.
6. Высоцкая, Н.Ф. Ікананіс Беларусі XVI–XVIII стагоддзяў / Н.Ф. Высоцкая. – Минск, 1992.
7. Габрусь, Т.В. Мураванья храмы: сакральная архітэктура беларускага барока / Т.В. Габрусь. – Минск, 2001.
8. Голенченко, Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. / Г.Я. Голенченко. – Минск, 1989; Галенчанка, Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар / Г.Я. Галенчанка. – Минск, 1993.
9. Грицкевич, А.П. Социально-экономическое развитие частновладельческих городов Белоруссии в XVI–XVIII вв. / А.П. Грицкевич. – Минск, 1962.
10. Грушевский, А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв. Их старина и борьба за старину / А.С. Грушевский. – Киев, 1918.
11. Гурко, А.У. Хрысціянскія святы на Беларусі: генезіс, эвалюцыя, асаблівасці / А.У. Гурко. Аўтарэф. дис. ... докт. гіст. навук. – Минск, 2003.
12. Дзёрбіна, Г. Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу / Г. Дзёрбіна. – Минск, 1997.
13. Дзяўцяла, Дз. З беларускага пісьменства XVII ст. / Дз. Дзяўцяла. – Минск, 1927.
14. Дружчыц, В. Магістрат у беларускіх мястах з майдэбургскім правам XVI–XVII ст. / В. Дружчыц // Запіскі аддзела гуманітарных навук. Кн. 8: Працы класа гісторыі. – Минск, 1929. – С. 81–126.
15. Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрываваннях / Я. Запруднік. – Минск, 1996.
16. Іванова, Л.С. Рэфармацыйны рух на Беларусі (другая палова XVI – першая палова XVII ст.) / Л.С. Іванова // Беларускі гістарычны часопіс. – 1997. – № 2. – С. 52–72.
17. Игнатенко, А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII–XVIII вв) / А.П. Игнатенко – Минск, 1976.
18. Ісаевіч, Я.Д. Братства та іх роль у развітку украінскай культуры XVI–XVIII ст. / Я.Д. Ісаевіч. – Київ, 1962.
19. Карев, Д.В. Белорусская историография в конце XVIII – начале XX вв. / Д.В. Карев. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Минск, 1996.
20. Карский, Е.Ф. Белорусы. Т.3: Очерки словесности белорусского племени. 2. Старая белорусская письменность / Е.Ф. Карский. – Пг., 1921.
21. Килбас, А.А. Культура привилегированного сословия на Беларуси (XIV–XVI в.) / А.А. Килбас. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Минск, 2003.
22. Козловская, Н.В. Шляхта белорусских земель Великого княжества Литовского / Н.В. Козловская. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Минск, 2001.
23. Кохановский, Г.А. Историография изучения культуры Беларуси в конце XVIII – начале XX в. / Г.А. Кохановский. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Минск, 1992.
24. Конон, В.М. От Ренессанса к классицизму. Становление эстетической мысли в Беларуси в XVI–XVIII вв. / В.М. Конон. – Минск, 1978.
25. Копыский, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копыский. – Минск, 1966; он же: Города Беларуси во второй половине XVI – первой половине XVIII в. / З.Ю. Копыский. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Минск, 1967.

26. Корнилова, Л.А. Католические монашеские ордена в Великом княжестве Литовском в XVI – первой половине XIX в. / Л.А. Корнилова // Problemy suwizacyjnego rozwoju Białorusi, Polski, Rosji i Ukrainy od końca XVIII do XXI wieku. – Kraków, 2007 – S.141–145.
27. Кутузова, Н.А. Нация, религия и государственность в полимической литературе Беларуси конца XVI – первой половины XVII вв. / Н.А. Кутузова: учебн. пособие. – Минск, 1998.
28. Лабинцев, Ю.А. Между Востоком и Западом Европы: культура народов Великого княжества Литовского / Ю.А. Лабинцев, Л.Л. Щавинская // Славяноведение. – 1999. – № 5 – С. 20–24.
29. Лаппо, И.И. Западная Россия и ее соединение с Польшей в их прошлом. Исторические очерки / И.И. Лаппо. – Прага, 1924.
30. Лойка, П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. / П.А. Лойка. – Минск, 2002.
31. Любавский, М.К. Основные моменты истории Белоруссии / М.К. Любавский. – Москва, 1918.
32. Мараш, Я.Н. Агрессия католицизма и Ватикана в Литве и Белоруссии во второй половине XVI – начале XVII вв. / Я.Н. Мараш. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Минск, 1954; он же: Очерки истории католической церкви в Белоруссии (1569–1795 гг.) / Я.Н.Мараш. – Минск, 1972.
33. Марзалюк, І.А. Гісторыя рэлігіі Беларусі (X–XVIII стагоддзі.) / І.А. Марзалюк. – Магілёў, 1998; он же: Этнаканфесіянальныя і сацыякультурныя стэрэатыпы насельніцтва беларускіх зямель у X–XVII стагоддзях / І.А. Марзалюк. Аўтарэф.дыс. ... докт. гіст. навук. – Минск, 2003.
34. Марозава, С.В. Уніяцкая царква у этнакультурным развіцці Беларусі (1569–1839 гады) / С.В. Марозава. – Гродна, 2001.
35. Мелешко, В.И. Хозяйство крупных феодалов Восточной Европы во второй половине XVII–VIII вв. / В.И. Мелешко. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Минск, 1972; он же: Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII–XVIII вв. / В.И. Мелешко. – Минск, 1992.
36. Нікалаеў, М.В. Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі у X–XVIII ст. / М.В. Нікалаеў. – Минск, 1993; Николаев, Н.В. Книжная культура Великого княжества Литовского / Н.В. Николаев. Автореф. дис. .... докт. филол. наук. – Минск, 1997.
37. Пилипенко, М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция / М.Ф. Пилипенко. – Минск, 1991.
38. Пичета, В.И. История белорусского народа / В.И. Пичета // Курс белорусоведения. – Минск, 1918–1920. – С.1–86; он же: Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. – Москва, 1961.
39. Падокшын, С.А. Беларуская думка у кантэксце гісторыі і культуры / С.А. Падокшын. – Минск, 2002; он же: Унія, дзяржаўнасць, культура: філасофска-гістарычны аналіз / С.А. Падокшын. – Минск, 1998; он же: Філасофская думка эпохі Адраджэння у Беларусі: ад Францыска Скарыны да Сімеона Полацкага / С.А. Падокшын. – Минск, 1990.
40. Порецкий, Я.И. Симон Будный – передовой белорусский мыслитель XVI в. / Я.И. Порецкий. – Минск, 1961.
41. Похилевич, Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. / Д.Л. Похилевич. – Львов, 1957.
42. Пресняков, А.Е. Лекции по русской истории / А.Е. Пресняков. – Т.2. Вып.1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. – Москва, 1939.
43. Рогов, А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его «Хроника») / А.И. Рогов. – Москва, 1965.
44. Савіч, А.А. Нарысы з історыі культурных рухів на Украіні та Беларусі в XVI–VIII ст. / А.А. Савіч. – Київ, 1929.
45. Саверчанка, І. Aurea mediocritas: кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняя барока / І. Саверчанка. – Минск, 1998; он же: Старажытная паэзія Беларусі. XVI – першая палова XVII ст. / І. Саверчанка. – Минск, 1992; он же: Канцлер Вялікага Княства. Леў Сапега / І. Саверчанка. – Минск, 1992.
46. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. – Минск, 2001.

47. Семянчук, А.А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі / А.А. Семянчук. – Гродна, 2000.
48. Сокол, С.Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / С.Ф. Сокол. – Минск, 1984.
49. Спиридонов, М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.) / М.Ф. Спиридонов. – Минск, 1993.
50. Старостенко, В.В. Общественно-философская мысль и национальное самосознание белорусов XVI–XVII вв.: Очерки истории / В.В. Старостенко. – Могилев, 1999.
51. Ткачоў, М.А. Замкі і людзі / М.А. Ткачоў. – Мінск, 1991.
52. Улащик, Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. – Москва, 1985.
53. Флоря, Б.Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян: эпоха средневековья / Б.Н. Флоря. – Москва, 1992.
54. Хорошкевич, А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV–XVI вв. / А.Л. Хорошкевич // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982.
55. Чаквін, І.В. Этнічная гісторыя беларусаў эпохі феадалізму (XIV ст. – першая палова XVII ст.) / І.В. Чаквін. Аўтарэф. дыс. ... докт. гіст. навук. – Мінск, 1995.
56. Чарота, І. Беларуская мова і царква / І. Чарота. – Мінск, 2000.
57. Шматаў, В.Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII ст. / В.Ф. Шматаў. – Мінск, 2000.
58. Юхо, И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И.А. Юхо. – Минск, 1976.
59. Яковенко, Н.Н. Українська шляхта з кінца XIV ст. до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.Н. Яковенко. – Київ, 1993; она же: Паралельны світ. Дослідження з історії уявленень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н.Н. Яковенко. – Київ, 2002.

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Аляксейчыкава Наталля Мікалаеўна, аспірант кафедры гісторыі і культуры Беларусі, лабарант кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін (Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)

Амелька Сяргей Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, намеснік дэкана факультэта гісторыі і сацыялогіі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Анжыеўскі Аляксандр, магістр (Інстытут археалогіі Лодзкага ўніверсітэта, г. Лодзь)

Бабятыньскі Конрад, ад'юнкт (Варшаўскі ўніверсітэт, кафедра новай гісторыі)

Баранаў Андрэй Яўгеневіч, магістрант кафедры гісторыі Беларусі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Баўтовіч Міхась (Полацк)

Белазаровіч Віктар Аляксандравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, намеснік дэкана факультэта гісторыі і сацыялогіі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Васюк Генадзь Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык кафедры ўсеагульнай гісторыі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Габрусевіч Аляксандр Сяргеевіч, аспірант кафедры філасофіі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Габрусевіч Сяргей Аляксандравіч, кандыдат філасофскіх навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай культуры (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Галубовіч Віталій Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры грамадскіх навук (Гродзенскі дзяржаўны аграрны ўніверсітэт)

Голубеў Валянцін Фёдаравіч, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік (Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі), Першы лаўрэат прэміі імя Льва Сапегі

Груша Аляксандр Іванавіч, кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела гісторыі Беларусі Сярэдніх вякоў і пачатку Новага часу (Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі)

Дабрыян Аляксандр Аляксандравіч, старшы выкладчык (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Дзямідовіч Алена Васільеўна, магістрант кафедры гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Дзямідовіч Анатолій Віктаравіч, аспірант (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы), выкладчык грамадскіх дысцыплін (Лідскі коледж УА «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы»)

Дзянісава Алена Рыгораўна, выкладчык кафедры гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Дзярновіч **Алег Іванавіч**, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі)

Закжэўскі Андзей, доктар хабілітаваны, прафесар (Варшаўскі ўніверсітэт)

Занеўскі Сяргей Віктаравіч, магістрант кафедры ўсеагульнай гісторыі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Іванчук Барыс Міхайлавіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Івашчанка Наталля Альбертаўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Ігнацок Алена Аляксандраўна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін (Палескі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Пінск)

Ільін Аляксандр Львовіч, кандыдат фізіка-матэматычных навук, дацэнт кафедры вышэйшай матэматыкі (Палескі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Пінск)

Казак Аляксандр Уладзіміравіч, магістр гуманітарных навук, аспірант кафедры гісторыі Беларусі і паліталогіі (Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт)

Каляга Алег Уладзіміравіч, старшы выкладчык (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Каляда Віталій Вікенцьевіч, выкладчык факультэта міжнародных адносін (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), аспірант Інстытута дзяржавы і права (Нацыянальная акадэмія навук Беларусі)

Капыскі Сяргей Барысавіч, магістр педагогікі, спашукальнік (Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі)

Караў Дзмітрый Уладзіміравіч, доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры эканамічнай тэорыі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Карвоўская Галіна, магістр, супрацоўнік Падляшскага музея (г. Беласток)

Кароткі Уладзімір Георгіевіч, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай літаратуры (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Касажэцкі Крыштаф, дактарант (Варшаўскі ўніверсітэт, Гістарычны інстытут)

Касцюк Міхаіл Паўлавіч, доктар гістарычных навук, акадэмік (Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі)

Каўн Сяргей Барысавіч, старшы выкладчык кафедры крыніцазнаўства (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Кісялёў Аляксандр Васільевіч, выкладчык кафедры гісторыі і культуралогіі (Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія, г. Горкі)

Кітурка Ірына Фёдараўна, кандыдат гістарычных навук, намеснік дэкана факультэта бесперапыннай адукацыі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Ключынскі Мікалай Васільевіч, аспірант кафедры гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі (Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы)

Конан Уладзімір Міхайлавіч, доктар філасофскіх навук, вядучы навуковы супрацоўнік (Інстытут філасофіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі)

Коршак Міхаіл Антонавіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна)

Красноў Міхаіл Ігаравіч, старшы выкладчык (Інстытут кіравання і прадпрымальніцтва, г. Мінск)

Кручкоўскі Тадэвуш Тадэвушавіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Куль-Сяльверстава Святлана Яўгеньеўна, доктар гістарычных навук, прафесар кафедры гісторыі Беларусі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Кушнярэвіч Аляксандр Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, доктар мастацтвазнаўства, загадчык кафедры культуралогіі (Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт)

Лазоркіна Вольга Ігараўна, аспірантка аддзялення міжнародных адносін (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Лазутка Станіслаvas, доктар гістарычных навук, прафесар, эмерытус (Вільнюскі ўніверсітэт)

Ламека Віктар Мікалаевіч, выкладчык (Гродзенскі дзяржаўны медыцынскі інстытут)

Лашкевіч Сяргей Анатольевіч, выкладчык кафедры агульнанавуковых дысцыплін (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Ліпень Сяргей Васільевіч, кандыдат юрыдычных навук, дацэнт (Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь)

Лойка Павел Алегавіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Любая Алёна Аляксандраўна, магістр гуманітарных навук, аспірант кафедры гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі (Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы)

Любы Андрэй Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, выкладчык кафедры гуманітарных дысцыплін (Беларуская дзяржаўная акадэмія мастацтваў)

Марозава Святлана Валянцінаўна, доктар гістарычных навук, прафесар, прафесар кафедры гісторыі Беларусі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Марозаў Сяргей Паўлавіч, магістрант кафедры гісторыі Беларусі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Некрашэвіч-Кароткая Жанна Вацлаваўна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сучасных замежных моў (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Няменскі Алег Барысавіч, навуковы супрацоўнік (Інстытут славяназнаўства Расійскай акадэміі навук, г. Масква)

Падалінскі Уладзімір Аляксеевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры эканамічнай гісторыі (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Парфёненка Віктар Васілевіч, магістр тэалогіі, выкладчык гісторыі Агульна-адукацыйнай вярэняй (зменнай) сярэдняй школы № 1 г. Гродна)

Піваварчык Сяргей Аркадзевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры археалогіі і этналогіі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Праневіч Генадзь Мікалаевіч, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускага літаратуразнаўства (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С.Пушкіна)

Прыка Галіна Аляксандраўна, выкладчык кафедры сучасных замежных моў (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Пушкін Ігар Аляксандравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гуманітарных дысцыплін (УА «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання»)

Радзюк Аляксандр Рыгоравіч, кандыдат гістарычных навук, выкладчык (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Сагановіч Генадзь Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Еўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт, Вільня)

Салей Сяргей Міхайлавіч, магістр медыевістыкі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Самусік Андрэй Фёдаравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Саўчук Алеся Іванаўна, навуковы супрацоўнік Аддзела рэдкіх кніг і старадрукаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея

Семянчук Генадзь Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры археалогіі і этналогіі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Скеп'ян Анастасія Анатольеўна, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік (Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі)

Скюттэ Дзіна Мікалаеўна, выкладчык кафедры тэорыі і гісторыі права (Прыватная ўстанова адукацыі «БІП-Інстытут правазнаўства», Гродзенскі філіял)

Сліж Наталія Уладзіміраўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры сацыяльных і мовазнаўчых дысцыплін (Прыватная ўстанова адукацыі «БІП-Інстытут правазнаўства», Гродзенскі філіял)

Соркіна Іна Валер'еўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Стасевіч Мікалай Пятровіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Гродзенскі дзяржаўны медыцынскі інстытут)

Степанавічэне Лірыя, навуковы супрацоўнік (Вільнюскі ўніверсітэт, Група па вывучэнню Літоўскай Метрыкі і літоўскіх статутаў)

Стралец Міхаіл Васільевіч, доктар гістарычных навук, прафесар кафедры сацыяльна-палітычных і гістарычных дысцыплін (Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт)

Страшэвіч Міхал, магістр гісторыі, дактарант (Польская акадэмія навук, Інстытут гісторыі, Варшава)

Суша Аляксандр Аляксандравіч, аспірант (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры), вядучы бібліяграф (Нацыянальная бібліятэка Беларусі, г. Мінск)

Сушко Валянціна Анатольеўна, спашукальнік Інстытута мастацтвазнаўства, фалькларыстыкі і этналогіі імя М.Т. Рылскага (Нацыянальная акадэмія навук Украіны), загадчык аддзела этнаграфіі Харкаўскага гістарычнага музея

Сцебурака Анатоль Мікалаевіч, аспірант (Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы), супрацоўнік НДА кнігазнаўства (Нацыянальная бібліятэка Беларусі, г. Мінск)

Увараў Ігар Юр'евіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры паліталогіі і гісторыі (Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П. Сухоцкага)

Чволэк Аркадзій, доктар (Універсітэт Мікалая Каперніка, Торунь)

Чыгрын Сяргей Мікалаевіч, журналіст (г. Слонім)

Шнэйдэр Анатоль Антонавіч, журналіст, член Саюза журналістаў СССР, крязнаўца (г. Талачын)

Шпакаў Андрэй Сяргеевіч, аспірант кафедры гісторыі Беларусі (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы)

Шымак Алена Казіміраўна, аспірантка кафедры гісторыі Расіі (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

Якубаў Віктар Уладзіміравіч, аспірант (Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі)

ЛЬВУ САПЕГЕ – 450 ГАДОЎ	0
I. ДЗЯРЖАВА, УЛАДА	6
<i>Кароткі У.Г.</i> РЭЧ ПАСПАЛІТАЯ ЧАТЫРОХ НАРОДАЎ І РЭЧЫ ПАСПАЛІТЫЯ ДВУХ НАРОДАЎ ЭПОХІ ЛЬВА САПЕГІ.....	6
<i>Лойка П.А.</i> АСНОЎНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ ДЗЯРЖАЎНАЙ УЛАДЫ Ў ПОГЛЯДАХ ЛЬВА ІВАНАВІЧА САПЕГІ.....	11
<i>Марозава С.В.</i> «ЛІТОЎСКІ СЕПАРАТЫСТ» ЛЕЎ ІВАНАВІЧ САПЕГА.....	15
<i>Груша А.І.</i> КАНЦЫЛЯРЫЯ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І РОД САПЕГАЎ: ПРАВОБРАЗ НАЦЫІ ПАД ПЯРОМ ПІСАРА.....	26
<i>Падалінскі У.А.</i> ПРАДСТАЎНІКІ ГАРАДЗЕНСКАГА ПАВЕТА НА СОЙМАХ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У АПОШНЯЙ ТРЭЦІ XVI ст.....	31
<i>Габрусевич А.С.</i> КОНЦЕПЦІЯ ГОСУДАРСТВА У ЛЬВА САПЕГІ І Б. Н. ЧИЧЕРІНА.....	39
<i>Васюк Г.У.</i> СУАДНОСІНЫ ПАМІЖ РЭЛІГІЙНЫМ І ПАЛІТЫЧНЫМ ФАКТАРАМІ Ў ДЗЕЙНАСЦІ ЛЬВА ІВАНАВІЧА САПЕГІ.....	43
<i>Kossarzewski K.</i> POLITYKA WOJSKOWA PAWŁA SAPIENY JAKO METODA UMOCNIEŃIA ROZYSJI RODU, NA PRZYKŁADZIE JEGO DZIAŁAŃ W LATACH 1655–1665.....	48
<i>Vobiatyński K.</i> STRONNICTWO SAPIEŻYŃSKIE W DEFENSYWIE – LATA 1666–1673.....	59
<i>Любы А.У.</i> СІМВОЛКА ЎЛАДЫ Ў ВЯЛКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ ПРЫ ЯГЕЛОНАХ.....	65
<i>Шымак А.К.</i> ПАЛІТЫКА РЫМСКАЙ КУРЫІ Ў ЧАС INTER REGNUM У РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (1572–1576 гг.).....	69
II. ПРАВА, СУДОВАЯ СІСТЭМА	73
<i>Zakrzewski A.B.</i> LEW SAPIENA A KODYFIKACJA PRAWA LITIEWSKIEGO.....	73
<i>Лазутка С.</i> ЛЕВ САПЕГА І ТРЕТІЙ ЛИТОВСКИЙ СТАТУТ.....	79
<i>Кітурка І.Ф.</i> ПРАВАВОЕ СТАНОВІШЧА СЯЛЯНСТВА ПАВОДЛЕ СТАТУТА ВКЛ 1588 г.	85
<i>Степонавичене Л.</i> К ВОПРОСУ О РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ ЗАЛОГОВОГО ПРАВА (В ЭПОХУ ДЕЙСТВИЯ ВТОРОГО ЛИТОВСКОГО СТАТУТА).....	90
<i>Скютте Д.Н.</i> О ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ ЖЕНЩИНЫ ПО СТАТУТУ ВКЛ 1588 г.	95
<i>Голубеў В.Ф.</i> АБШЧЫННЫ (КОПНЫ) СУД У ДЗЯРЖАЎНАЙ СУДАВАЙ СІСТЭМЕ ВКЛ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII стст.....	100

<i>Капыскі С. Б.</i> УВЯДЗЕННЕ ЗЕМСКІХ СУДОЎ ПАВОДЛЕ ЗЕМСКАЙ РЭФОРМЫ 1565–1566 гг. (НА ПРЫКЛАДЗЕ СЛОНІМСКАГА ПАВЕТА).....	106
III. ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА, ДЫПЛАМАТЫЯ	111
<i>Конан У.М.</i> ІДЭЯ «САЮЗНАЙ ДЗЯРЖАВЫ» Ў XVI – ПАЧАТКУ XVII СТ.: ГЕАПАЛІТЫЧНЫ ПРАЕКТ ЛЬВА САПЕГІ.....	111
<i>Салей С.М.</i> ПЕРШАЕ ПАСОЛЬСТВА ЛЬВА САПЕГІ Ў МАСКВУ (1584 Г.) У ГІСТАРЫЯГРАФІІ І КРЫНІЦАХ: ДА ПЫТАННЯ ДЭКАНСТРУКЦЫІ МІТАЎ.....	118
<i>Czwoltek A.</i> LEW SAPIENA, DYPLOMATY W SLUŻBIE ZYGMUNTA III.....	123
<i>Лашкевіч С.А.</i> ДЫПЛАМАТЫЯ ЛЬВА САПЕГІ Ў 1590–1600 гг.	139
<i>Якубаў В.У.</i> САПЕГІ Ў БАРАЦЬБЕ ЖЫГІМОНТА ВАЗЫ ЗА ШВЕДСКУЮ КАРОНУ (1594–1611 гг.).....	143
<i>Лазоркина О.И.</i> ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Л.И. САПЕГИ В ПЕРИОД ВОЙНЫ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ СО ШВЕДИЕЙ 1600–1629 гг.....	149
<i>Кісялёў А.В.</i> ЛЕЎ САПЕГА – ВЯЛКІ ГЕТМАН ЛІТОЎСКІ.....	154
<i>Сагановіч Г.М.</i> ІДЭЯ МІРУ І ВАЙНЫ Ў ПАСТУЛАТАХ ШЛЯХТЫ ВКЛ 1630-х ГАДОЎ (ПАВОДЛЕ ІНСТРУКЦЫЙ ШЛЯХЕЦКІХ СОЙМКАЎ).....	157
<i>Каляга А.У.</i> «ДЫЯРЫЎШ МАСКОЎСКАЙ ВАЙНЫ 1633 г.» ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА.....	162
<i>Straszewicz M.</i> PO WIELKIM KANCLERZE. OSOBA LWA SAPIENY I JEGO KONCERSJE WSCHODNIEJ POLITYKI RZECZYPOSPOLITEJ W ROKOWANIACH POLSKO-MOSKIEWSKICH W LATACH 1634–1647.....	165
<i>Стралец М.В., Коршак М.А.</i> ДЫПЛАМАТЫЯ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ АБОДВУХ НАРОДАЎ: НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ.....	174
<i>Любая А.А.</i> ПРАБЛЕМА ПАЛОННЫХ У АДНОСІНАХ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І ВЯЛКАГА КНЯСТВА МАСКОЎСКАГА (КАНЕЦ XV – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI стст.).....	176
<i>Казакоў А.У.</i> КНЯЗЬ А.М. КУРБСКІ І ЯГО НАШЧАДКІ Ў ВЯЛКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ.....	179
IV. ВАЙСКОВАЯ СПРАВА	184
<i>Каляда В.В.</i> АРТЫКУЛЫ ПУШКАРСКІЯ 1557 І 1567 гг. ЯК КРЫНІЦЫ ВАЙСКОВАГА ЗАКАНАДАЎСТВА ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА.....	184
<i>Парфёненка В.В.</i> ДА ПРАБЛЕМЫ ВАЙСКОВАГА БУДАЎНІЦТВА Ў ЧАСЫ ЛЬВА САПЕГІ.....	189
<i>Уваров И.Ю.</i> ЗЕМСКАЯ СЛУЖБА ПО СТАТУТУ ВКЛ 1588 г.	196

V. ГРАМАДСКА-ПАЛТЫЧНАЯ ДУМКА.....	200
<i>Касцюк М.П.</i> ІДЭІ СВАБОДЫ І ПРАВА Ё СВЕТАПОГЛЯДЗЕ І ДЗЕЙНАСЦІ ЛЬВА САПЕГІ.....	200
<i>Самусік А.Ф.</i> СКЛАДВАННЕ ГУМАНІСТЫЧНАГА СВЕТАПОГЛЯДУ Ё АСЯРОДДЗІ ПРАВЯЧАЙ ЭЛІТЫ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ё ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХVІ – ПАЧАТКУ ХVІІ стст.	204
<i>Стасевіч М.П., Ламека В.М.</i> ЛЕЎ САПЕГА – «НЕВЯДОМЫ» ГУМАНІСТ ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ	209
<i>Габрусевіч С.А.</i> ІДЭЯ СВАБОДЫ Ё САЦЫЯЛЬНАЙ ФІЛАСОФІІ ЛЬВА САПЕГІ	212
<i>Красноў М.І.</i> ІДЭЙНЫЯ КАШТОЎНАСЦІ Ё ГРАМАДСКАЙ СВЯДОМАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ШЛЯХТЫ ХVІІ ст.	215
<i>Прыка Г.А.</i> TERRA RATERNA Ё РАЗУМЕННІ БЕЛАРУСКІХ ЛАЦІНАМОЎНЫХ ПАЭТАЎ ХVІ ст.	220
<i>Дземідовіч А.В.</i> ЛЮБЛІНСКАЯ УНІЯ 1569 г. ВА ЁСПРЫМАННІ ШЛЯХТЫ БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ (ДРУГАЯ ПАЛОВА ХVІ – ПЕРШАЯ ТРЭЦЬ ХVІІ ст.)	224
VI. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ АДНОСІНЫ.	
ШТОДЗЭННАСЦЬ	229
<i>Кайн С.Б.</i> САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ І ДЭМАГРАФІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ ЗЯМЕЛЬ БЕЛАРУСІ Ё ЧАСЫ ЛЬВА САПЕГІ	229
<i>Ключынскі М.К.</i> СВАБОДНЫЯ СЯЛЯНЕ БЕЛАРУСІ – З ХVІ ст.	233
<i>Амелька С.У.</i> ДА ПЫТАННЯ АБ ПАХОДЖАННІ ПАЛТЫЧНАЙ ЭЛІТЫ ЛІДСКАГА ПАВЕТА Ё ХVІІ ст.	238
<i>Соркіна І.В.</i> РОЛЯ СТАТУТА ВКЛ 1588 г. У РАЗВІЦЦІ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ	242
<i>Алексейчыкова Н.Н.</i> ІНСТІТУТ ОПЕКУНСТВА В ГОРОДАХ БЕЛАРУСІ В ХVІ–ХVІІ вв. (НА ПРИМЕРЕ МОГИЛЕВА).....	247
<i>Пушкін І.А.</i> ГАСПАДАРЧЫ І КУЛЬТУРНЫ РОСКВІТ МАГІЛЁВА Ё ЧАСЫ ЛЬВА САПЕГІ.....	251
<i>Чыгрын С.М.</i> ЛЕЎ САПЕГА І СЛОНІМ.....	257
<i>Шнэйдэр А.А.</i> ТАЛАЧЫНСКІ «АДРАС» ЛЬВА САПЕГІ.....	260
<i>Баранаў А.Я.</i> БЕРАСЦЕ Ё ХVІ ст.	263
<i>Скеп’ян А.А.</i> ШТОДЗЭННАЕ ЖЫЦЦЁ ШЛЯХТЫ ВКЛ У ХVІ ст. ПА ЛІСТАХ Л. САПЕГІ І ЯГО СУЧАСНІКАЎ	266
<i>Сліж Н.У.</i> СЯМЕЙНАЕ І ШТОДЗЭННАЕ ЖЫЦЦЁ ГАЛЫШКІ ГАСЛАЎСКАЙ.....	270
<i>Сушко В.А.</i> ІСТОРІКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ СЛОВІДСЬКОЎ УКРАЇНІ (ХVІІ ст.).....	277

VII. КАНФЕСІІ	282
<i>Баўтовіч М.</i> АСОБА КАНЦЛЕРА ЛЬВА САПЕГІ (ПАВОДЛЕ ЛІСТА АД 12.03.1623 Г. ДА ПОЛАЦКАГА АРХІБІСКУПА ІАСАФАТА КУНЦЭВІЧА)	282
<i>Шпакаў А.С.</i> ЛЕЎ САПЕГА – ПРАВАСЛАЎНЫ, КАТАЛІК, ПРАТЭСТАНТ?.....	292
<i>Суша А.А.</i> АБ НЕСТВАРЭННІ ГРЭКА-КАТАЛІЦКАЙ ЦАРКВЫ Ё 1596 Г.....	294
<i>Дзянісава А.Р.</i> ЗМЕНЫ Ё ПРАВАВЫМ СТАНОВІШЧЫ ПРАВАСЛАЎНЫХ МАНАСТЫРОЎ ТУРАВА-ПІНСКАЙ ЕПАРХІІ Ё КАНЦЫ ХVІ – ХVІІ ст.....	299
<i>Неменскі О.Б.</i> ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦКОГО	304
<i>Красноў М.І.</i> УПЛЬЎ РЭЛІГІЙНАГА ЖЫЦЦЯ НА ФАРМІРАВАННЕ ГРАМАДСКАЙ СВЯДОМАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ШЛЯХТЫ (ДРУГАЯ ПАЛОВА ХVІІ – ПЕРШАЯ ПАЛОВА ХVІІІ стст.).....	309
VIII. КУЛЬТУРА	314
<i>Некрашэвіч-Кароткая Ж.В.</i> РОД САПЕГАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ЛАЦІНАМОЎНАЙ ПАЭЗІІ ПОЗНЯГА РЭНЕСАНСУ	314
<i>Кушніарэвіч А.М.</i> АРХІТЭКТУРНАЯ СПАДЧЫНА ЛЬВА САПЕГІ .	320
<i>Ігнацюк А.А.</i> САРМАЦКІ ПАРТРЭТ СУЧАСНІКАЎ ЛЬВА САПЕГІ	324
<i>Іванчук Б.М.</i> АБАРАНЯЮЧЫ МОВУ, ЛЕЎ САПЕГА АБАРАНЯЎ АЙЧЫНУ	328
<i>Саўчук А.І.</i> НЕКАЛЬКІ КНІГ З БІБЛІЯТЭК САПЕГАЎ	331
<i>Сцебурака А.М.</i> ДАТАВАННЯ ПРАВЕНЕНЦЫІ НА КНІГАХ З БІБЛІЯТЭК НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ БЕЛАРУСІ КАНЦА ХVІ – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ ХVІІ ст. (ПА МАТЭРЫЯЛАХ НДА КНІГАЗНАЎСТВА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ БІБЛІЯТЭКІ БЕЛАРУСІ).....	334
IX. ГІСТАРЫЧНАЯ РЭТРАСПЕКТЫВА	337
<i>Ліпень С.В.</i> ВРЕМЯ ЛЬВА САПЕГІ В ИСТОРИИ КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ – ОТ ЖАНА БОДЕНА ДО ГУГО ГРОЦІЯ.....	337
<i>Куль-Сяльверстава С.Я.</i> СТАТУТ ВКЛ 1588 Г. У СВЯДОМАСЦІ НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ ХІХ ст.	341
<i>Занеўскі С.</i> ЛЁС СТАТУТА ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1588 г. (1772–1840 гг.)	346
<i>Радзюк А.Р.</i> ЛЁС САПЕГАЎСКАЙ МАЁМАСЦІ НА БЕЛАРУСІ ПАСЛЯ ПАЎСТАННЯ 1831 Г.	351
<i>Карвоўская Г., Анжыеўскі А., Семянчук Г., Піваварчык С., Дабрыян А.</i> РЭЗІДЭНЦЫЯ САПЕГАЎ У ДУБНЕ НА ПАДЛЯШШЫ: ВЫНІКІ ГІСТОРЫКА-АРХЕАЛАГІЧНАГА ВЫВУЧЭННЯ	356

<i>Праневіч Г.М.</i> ЛЕЎ САПЕГА І ЭПОХА НАЦЫЯНАЛЬНАГА РАМАНТЫЗМУ Ў ЛІТАРАТУРЫ І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ XIX – ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XX стст.....	360
<i>Марозаў С.П.</i> ЛЕЎ САПЕГА Ў РЭСУРСАХ ІНТЭРНЭТА.....	373
X. ГІСТАРЫЯГРАФІЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ	379
<i>Галубовіч В.У.</i> РОД САПЕГАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ.....	379
<i>Дзярновіч А.І.</i> СПАБОРНІЦТВА З-ЗА ВАКАНСІІ	383
<i>Іваічанка Н.А.</i> ЛЕЎ САПЕГА Ў СУЧАСНАЙ ВУЧЭБНАЙ ЛІТАРАТУРЫ ПА ГІСТОРЫІ ДЗЯРЖАВЫ І ПРАВА БЕЛАРУСІ.....	385
<i>Белазаровіч В.А.</i> ПАЧАТАК ГІСТАРЫЯГРАФІІ ВКЛ	389
<i>Кручковский Т.Т.</i> ПОЛЬСКО-РОССИЙСКОЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ КОНЦА XVI – НАЧАЛА XVII вв. В ИНТЕРПРЕТАЦИИ РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX – НАЧАЛА XX в.....	394
<i>Демидович А.В.</i> ВОПРОС О ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ В ВКЛ XVI в. В ИССЛЕДОВАНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX – НАЧАЛА XX вв.	402
<i>Карев Д.В.</i> ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ ВКЛ XVI –XVII вв. В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ.....	405
ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ.....	413

PAWET.NET

Навуковае выданне

Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час

Зборнік навуковых артыкулаў

Рэдактары: *С.В. Марозава, В.У. Галубовіч, А.І. Груша*

Тэхнічны рэдактар: *А.А. Смірнова*

Камп’ютарная вёрстка: *С.П. Марозаў*

Дызайн вокладкі: *С.П. Марозаў*

Здадзена ў набор 21.11.2007 Падпісана да друку 17.12.2007
 Фармат 60x84/16. Папера афсетная.
 Друк афсетны. Гарнітура Таймс.
 Ум. друк. арк. 24,64. Ул.-выд. арк. 28,81. Тыраж 120 экз. Заказ

Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
 універсітэт імя Янкі Купалы».
 ЛВ №02330/0133257 ад 30.04.2004. Зав. Тэлеграфістаў, 15а, 230023,
 Гродна.

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага цэнтра
 Установы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
 універсітэт імя Янкі Купалы».
 ЛП №02330/0056882 ад 30.04.2004. Зав. Тэлеграфістаў, 15а, 230023
 Гродна.